આપણો ધર્મ

પ્રો. આનન્દશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ.

આપણો ધર્મ.

રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

પ્રો. આનન્દશઙ્કર બાપુભાઈ ધ્રુવ,
એમ. એ , એલ્‌એલ્. બી.
અમદાવાદ.

પ્રથમાવૃત્તિ પ્રત ૫૦૦.

સંવત્ ૧૯૭૨. સને ૧૯૧૬.

કિંમત રૂ. ૨-૮-૦.

અમદાવાદ.
ટંકશાળમાં યુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કં. લી. માં મોતીલાલ શામળદાસે છાપ્યું.

કૈલાસ॰ તીર્થ॰ પૂજ્ય

પિતાશ્રીના

ચરણમાં—

જેમના જૂની રીતિના પણ સાદા અને વિશાળ મનના

ધર્માચારમા મને વેદ સ્મૃતિ અને પુરાણ, જ્ઞાન ભક્તિ

અને કર્મ—એ ત્રિપુટીઓમા અખંડાકારે બંધાતું

'**આપણા ધર્મ**' નું સમગ્ર સ્વરૂપ

પ્રથમ અનુભવમા આવ્યું.

પ્રસ્તાવના.

આ પુસ્તકને હું ધારૂં છુ કે લાબી પ્રસ્તાવનાની જરૂર નથી· કારણ કે, આરંભનો લેખ જ એ ગરજ સારશે. માત્ર થોડાક ખુલાસા કરવા ઠીક લાગે છે·

(૧) આ પુસ્તકને મે ‘ આપણો ધર્મ ’ એવુ નામ આપ્યુ છે તે એવા હેતુથી કે એ ધર્મમા જેમને ‘ આપણા ’પણાનો ભાવ છે–અર્થાત્, જેઓના બુદ્ધિ–હૃદય એ ધર્મને બહારથી નહિ પણ અન્તરમા રહીને નીરખવા તત્પર છે—તેમને જ આ પુસ્તક કાઇક ઉપયોગી થશે.

(૨) બીજુ, આ પુસ્તક આપણા ધર્મનો પ્રકરણબદ્ધ ગ્રન્થ નથી, તેમ એ ધર્મ ઉપર વ્યવસ્થાસર રચેલી નિબન્ધમાલા પણ નથી· માત્ર આજ પર્યન્ત મે સુદર્શન અને વસન્ત પત્રમા ધર્મ સંબન્ધી જે જે લેખો લખ્યા છે તેનો જ સંગ્રહ કરી અત્રે મૂકયો છે. એ સંગ્રહના ક્રમમા કાઇક ગોઠવણી છે. તે વાચકને સહજ સમજાય એવી છે

આ બીજી જાતના લખાણમા પૂર્વોક્ત પ્રકારના ગ્રન્થ કે નિબન્ધ કરતા બેશક ઘણી ન્યૂનતા હોય છે—પરંતુ એ ન્યૂનતામા જ એક અધિકતા સમાએલી રહે છે, અને તે એની સ્વાભાવિકતા: મનુષ્યને વિચારો હમેશા પ્રકરણબદ્ધ કે વ્યવસ્થિત રૂપે જ સૂઝતા નથી· સ્વાભાવિક રીતે જ, અન્તરમા કે એની આસપાસ જે જે શંકાઓ ઊઠે છે, જે જે પ્રશ્નો ચર્ચાતા હોય છે, એની ઉપર એને એની શક્તિ–વલણ–કેળવણી–પ્રસગ વગેરેને અનુસરી કાઇ ને કાઈ વિચાર આવે છે જ. અને તે જેવા રૂપમા આવે છે તેવા જ રૂપમાં—એકી બેઠકે લખેલા લેખમા એ બહાર પડે છે. આ સંગ્રહના લેખ એ જાતના છે.

એમા કદાચ કોઈ કોઈ સ્થળે પરસ્પર વિરુદ્ધ જેવું જણાય

તો તેનો સ્વાનુભવમાંથી અને અનુભવવિકાસમાંથી * ખુલાસો મેળવવાનો છે.

(૩) ત્રીજું, આ સંગ્રહના લેખોની ઉપર કહી તે ગોઠવણી સાચવવા જતાં એક અસાધારણ માર્ગ લેવો પડયો છે પુસ્તક છાપવા માંડયે ત્રણ ચાર વર્ષ થઈ ગયા અને તેથી મૂળ છાપવા ધારેલા લેખોમા પાછળથી લેખ ઊમેરાયા, પરંતુ તે વિષયક્રમને અનુસરતી રીતે મૂળ પાનાની વચમા (ક) (ખ) ઇત્યાદિ આંક મૂકીને દાખલ કર્યા છે. આમ કરવામા ગોઠવણીના ધોરણને કદાચ અયોગ્ય માન આપ્યું કોઈને લાગશે પરંતુ મૂળ જે વસ્તુ જ પ્રકીર્ણ તેને વળી છેક સંકીર્ણ થઈ જવા દેવી એ અપરાધ અક્ષમ્ય લાગવાથી આ પગલુ ભર્યું છે

(૪) આ લેખમાળામા નંબર ૧૦ થી ૨૩ સુધીમા વ્યાખ્યાનો છે—એ તરફ મ્હારા વાચકોનુ ખાસ ધ્યાન ખેચવાની હું રજા લઉં છું. એ વ્યાખ્યાનોમા કાંઈ અસાધારણ ઉત્કૃષ્ટતાવાળુ પ્રતિપાદન છે એમ મારૂં કહેવુ નથી પણ આ રીતે પ્રાચીન ગદ્ય વા પદ્ય લઈ એ ઉપર વ્યાખ્યાન રચવાની, અને એ રીતે પ્રાચીન ઉપદેશના અન્તરમા ઊતરી એનું ઊંડું રહસ્ય વા ગંભીર ધ્વનિ પ્રકટિત કરવાની રીતિ જે પશ્ચિમના ' Sermons ' ના સાહિત્યમા છે, અને જુદા પ્રકારે આપણા હરિકીર્તનમા છે—તેનો ધર્મોપદેશ માટે આપણા જનસમાજમા અને ધાર્મિક સાહિત્યમા વિશેષ ઉપયોગ કરવા જેવો છે એટલુ સૂચવવાનું મારૂં તાત્પર્ય છે

(૫) આ લેખમાળામાનો ચર્ચાભાગ કેટલાકને પ્રથમ દૃષ્ટિએ નિરુપયોગી લાગશે પણ વિચાર કરતા જણાશે કે એમાના ઘણાખરામા બલ્કે બધામા આપણા ધાર્મિક સુધારાને લગતા મુદ્દાના પ્રશ્નો સમાએલા છે, અને એ ઉપર ખરી સમજણ જનસમાજમા પ્રસારવાની

---

* આ જાણવા માટે તે તે લેખ પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયાનો સમય દરેક લેખને અન્તે આપ્યો છે

બહુ જરૂર છે· ઉદાહરણ તરીકે, ઘણા સિદ્ધાન્તો વસ્તુતઃ શકરાચાર્યના નહિ તે એમને નામે ચઢાવવામા આવે છે, આપણા ધર્મનું સ્વરૂપ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિલોકવામા આવે તો એમા દેખાતા ઘણા વિ-રોધોનો યથાર્થ પરિહાર થઈ શકે ઇત્યાદિ.

(૬) હું જે પ્રાચીન ધર્મમા ઊછર્યો છુ તેમા જ મ્હારા ઘણાખરા વાચક ભાઇઓ પણ ઉછર્યા છે, અને હું જે કેળવણી—સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી—પામ્યો છું તે જ એ ભાઇઓ પણ પામ્યા છે· અને તેથી સ્વ. ગોવર્ધનભાઈ સરસ્વતીચન્દ્રના ૪ થા ભાગના ઉપોદ્ઘાતમા જે વિચારની ત્રિવેણી (૧ પ્રાચીન પૂર્વ, ૨ અર્વાચીન પૂર્વ, ૩ પશ્ચિમ) બતાવે છે તે ઉભયને સમાન છે એવી સ્થિતિમા, જેમ મને આપણા ધર્મ ઉપર ચિન્તન કરતા અનેક વિચારો આવે છે—ગૂચવણો પડે છે, સમાધાનો થાય છે, મૂંઝવણો રહે છે, તેમ એમને પણ થતું હશે· અને એવા 'સમાનધર્મા' વાચકો ઘણા હશે એમ ધારી આ સગ્રહ સુલભ રૂપે પ્રસિદ્ધ કરવાનુ મેં યોગ્ય ધાર્યું છે. આશા રાખું છું કે એ એમને કાંઇક પણ ઉપયોગી થશે

અમદાવાદ,
વિ સ ૧૯૭૨
ફાગણ સુદ ૫.

આનન્દશકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.

આપણો ધર્મ.

અનુક્રમણિકા.

કુલ પાનાં ૫૧૪.

॥ હરિઃ ૐ ॥

૧.

આપણો ધર્મ.

આપણા કેટલાક વાચકોને ધર્મ સમ્બન્ધી–ખરી, ખોટી, ગમે તેવી–ચર્ચા શિવાય અન્ય વિષય ભાગ્યે જ ગમે છે, તેમ બીજા કેટલાકને ધર્મના નામથી જ કંટાળો ઉપજે છે અમને ભય રહે છે કે જેઓ તરફથી આ નવીન પત્ર [વસન્ત]નો સત્કાર થવા સંભવ છે તેમાનો કેટલોક ભાગ આ બીજા વર્ગમા પડે છે. તથાપિ અમે આ પત્રમા ધર્મનો વિષય ચર્ચવા નિશ્ચય કર્યો છે, અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે દરેક વિચારવન્ત દેશહિતૈષી અમારો આ નિશ્ચય પસંદ કરશે. અમારો નમ્ર અભિપ્રાય છે કે આપણી શાળાઓમા ધાર્મિક શિક્ષણના અભાવને લીધે અનેક અનર્થો ઉપજ્યા છે. આપણુ મનોબળ, આપણો સ્વાર્થત્યાગ, આપણી આશાઓ, એ સર્વ શિથિળ અને મન્દ થઈ પડ્યા છે, એનુ એક મુખ્ય કારણ ધાર્મિક શિક્ષણનો અભાવ એ જ છે. જેમ આત્મા એ શરીરથી ભિન્ન છતા શરીરના અણુઅણુમા વ્યાપી રહીને શરીરને ચૈતન્ય અર્પે છે. તેમ ધર્મ એ મનુષ્યની સર્વ ઐહિક પ્રવૃત્તિઓથી વિલક્ષણ હોવાની સાથે, સર્વના અન્તર્મા પ્રવેશ કરીને એમને ચૈતન્ય અર્પે છે, અર્થાત્, એમનામાં જ્ઞાન, રસ, સ્થૈર્ય, બળ, અને ગતિ પૂરે છે. માટે આ પત્રમાં બીજા અનેક વિષયોના આધાર અને જીવન રૂપે ધર્મની ચર્ચા કરવી આવશ્યક ધારી છે. આજરોજ આ વિષયના મંગલાચરણ તરીકે (૧) ધર્મ એ મનુષ્ય આત્મા સાથે શો સમ્બન્ધ ધરાવે છે, અને (૨) આપણા ધર્મમાં ઉત્તમ ધર્મના લક્ષણો કેવા રહેલા છે એ બે વિષયો ઉપર થોડુંક બોલવા ઇચ્છીએ છીએ. આગળ ઉપર એ વિષયનુ અધિક સ્પષ્ટીકરણ કરીશુ.

૧. ‘ધર્મ’ એ મનુષ્યને સ્વભાવસિદ્ધ છે, તથા આવશ્યક છે. જંગલી પ્રજામાં પણ ધર્મ હોય છે એટલુ જ નહિ પણ પોતાને નાસ્તિક કહેવડાવ-

વાનું અભિમાન ધરાવનાર મનુષ્ય પણ વસ્તુત: ધર્મહીન હોય એમ બની શકતું નથી. વ્યવહારનો આધ્યાત્મિક ભાષામા જે અર્થ, તેનુ જ ટુકુ નામ 'ધર્મ' છે, એટલે જ્યા જ્યા વ્યવહાર ત્યાં ત્યાં ધર્મ એ નિયમ સ્વત સિદ્ધ છે. ત્યારે આસ્તિક અને નાસ્તિક, ધર્મી અને અધર્મી વચ્ચે ભેદ પાડવામાં આવે છે તેનુ કેમ? મનુષ્યમા કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ સ્વાભાવિક રીતે એટલે અજાણતા પણ થયા કરે છે, પણ વિચારના પ્રદેશમા મનુષ્ય ઊતરે છે એટલે તે પ્રવૃત્તિઓ ઉપર અને તેમની યોગ્યતા વિષે એ સિદ્ધાન્તો બાધવા માડે છે. આ વિચારદશામા મનુષ્ય જ્યારે સ્થૂલ પ્રપચથી 'પર' એવા કોઇક પદાર્થનુ અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે ત્યારે એને આપણે આસ્તિક કહીએ છીએ, અને તે ન સ્વીકારતા વસ્તુસ્થિતિથી ઉલટો વિચાર ધરાવે છે ત્યારે એને નાસ્તિક કહીએ છીએ વિચારની નાસ્તિકતા સાથે આચારની પણ નાસ્તિકતા હોય એમ નિયમ નથી, વળી આચારની નાસ્તિકતાવાળો મનુષ્ય પણ ઐહિક લોકને પરલોકસ્થાને સ્થાપી એમા જ શ્રદ્ધા બાધે છે, અને આ રીતે અધર્મને ધર્મ કરી માને છે.

ધર્મ–અધર્મનો બીજો ભેદ મનુષ્યના દુરાગ્રહથી પડે છે પોતાનો ધર્મ તે જ ખરો બીજાનો ખોટો, અમુક પ્રજાને જ ઇશ્વરે ધર્મજ્ઞાન આપ્યુ છે અને બીજી બધીને અજ્ઞાનતિમિરના કૂપમા ડુબાવી મકી છે, ઇત્યાદિ મતાન્ધતાને લીધે ધર્મનો નિષ્પક્ષપાત વિચાર કરવો દુર્ઘટ થઇ પડે છે પોતાનો ધર્મ તે જ ખરો એવો દુરાગ્રહ મકી દઇ વિદ્વાનો જેમ જેમ જુદા જુદા ધર્મના સ્વરૂપો તપાસી એમાથી ધર્મનુ સામાન્ય સ્વરૂપ તારવી કાઢતા આવે છે તેમ તેમ સ્પષ્ટ થતુ જાય છે કે ધર્મ માત્ર અમુક સ્થળે જ નહિ પણ પૃથ્વીની સર્વ પ્રજાઓમા અનાદિકાળથી સિદ્ધ છે ધર્મની વૃત્તિ ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાના દેશકાલાદિ ઉપાધિને લઇને ભિન્ન ભિન્ન રૂપે પ્રકટ થાય છે, પણ એ સર્વ ઉપાધિને ભેદી, અદર ઊતરી, અમુક પ્રજાની ધર્મવૃત્તિમા ધર્મના કેટલા તત્ત્વો સમાએલા છે એ ઉપર લક્ષ રાખીને અમુક ધર્મની પૂર્ણતા કે અપૂર્ણતા નક્કી કરવી એ જ આ વિષયમા ખરો માર્ગ છે.

વળી, ધર્મ મનુષ્યને સ્વભાવસિદ્ધ છે એટલું જ નહિ પણ આવશ્યક પણ છે. જડવાદના આચાર્યો એમ મનાવવા મથે છે કે ધર્મ કદાપિ જગલી દશામા અને ત્યાર પછી કેટલોક સુધારો પ્રાપ્ત કરતા સુધી આવશ્યક હશે, પણ વિ-

દ્વાનોને અને સારી પેઠે સુધરેલી પ્રજાઓને તો તે નિરર્થક જ છે. આ મતના જવાબમા માત્ર એટલુ જ કહેવુ બસ છે કે વિચારશીલ મનુષ્ય આ સિદ્ધાન્ત લાંબો વખત સ્વીકારી શકે તેમ નથી. ધર્મ જો અજ્ઞાન અને કલ્પના એ બેનુ જ પરિણામ હોત તો જ્ઞાનની વૃદ્ધિની સાથે એનુ નષ્ટ થવા તરફ જ વળણ હોત. પણ તેમ ન થતા દિવસે દિવસે જ્ઞાન વધે છે તેમ મનુષ્યની ધર્મવૃત્તિ વધારે તીવ્ર, સતેજ, અને ગભીર થતી આવે છે મનુષ્ય ક્ષણવાર પણ આત્મા ઉપર તેમ જ જગત્ ઉપર દૃષ્ટિ નાખે તો તેને એવા અનેક ગભીર પ્રશ્નો તથા આકાક્ષાઓ ઉપસ્થિત થશે કે જેનુ સમાધાન તથા પરિપતિ માત્ર ધર્મથી જ થઈ શકે. એવુ તો કોઇક જ હશે કે જેને વિશ્વમા, બાહ્ય તેમજ આતર દૃષ્ટિ ફેરવતા, કાઇક ગભીરતા, ગૂઢતા, મહત્તા નહિ પ્રતીત થતી હોય.

" આ શી ઊંડી રજની આજની
ભણે ઊંડા ભણકાર !
ઘેરી ગુહા આકાશની ઝે
માહિ સનો ઊંડો અધકાર.

. .

આ શી ઊંડી રજની ! "

એ ઉદ્ગાર માત્ર ભૌતિક અધકાર પરત્વે જ સત્ય છે એમ નથી. પણ વિશ્વમા છાઈ રહેલી અલૌકિક અગમ્યતાનુ શાતિપૂર—દૂરથી સભળાતા સમુદ્રના ધ્વનિની માફક—ધ્વનિરૂપે અત્રે સભળાય છે. જે

' ગૂઢ અસખ્ય ભેદો કઈ
કરે ચોગમ ઘોર ઝકાર રે, "*

તેનો ખુલાસો કરવાનો પ્રયત્ન ન કરતા મનુષ્ય માત્ર કર્ણ દઇને સાભળવા ધારે તો પણ,

" શાત અદ્ભુત ઊંડા કઈ
સુણે ઉચ્ચ ગાનના પુકાર રે. "*

એ નિ સદેહ છે.

---

* હૃદયવીણા.

ત્યારે મનુષ્યના હૃદયમા જીવ–જગત્–અને ઈશ્વિર સંબન્ધી પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે જે જે ગંભીર પ્રશ્નો ઊઠે છે તથા આકાક્ષાઓ ઉદ્ગાર પામે છે તે સર્વનો ખુલાસો કરવો તથા પરિપૂર્તિ કરવી એ ધર્મમાત્રનો સામાન્ય ઉદ્દેશ છે એમ સમજાય છે. અને તે સામાન્ય ઉદ્દેશ અમુક ધર્મ જેટલે અશે પાર પાડી શકે તેટલે અશે તેની ઉત્કૃષ્ટતા અને સફલતા લેખાય છે. અર્થાત્, જીવનની સાથે નિકટ સબધ ધરાવી જે ધર્મ વ્યાપક એટલે કે સર્વદેશી (Absolute, universal, all-sided) હોય તે સર્વોત્કૃષ્ટ. આ કસોટીથી તપાસી જોતા આપણો જ ધર્મ ઉત્તમ ઠરશે એમ આ લેખકનુ માનવું છે. પણ તે અત્રે વાદવિવાદ કરી સિદ્ધ કરી આપવુ એમ ઇચ્છા નથી, કેમકે એમ કરવાનુ પ્રયોજન નથી, અને એમ કરવા જતા વેદના સમયથી માડી આજ સુધીના ગ્રન્થો ઉપર એક અર્થવિવેચક ટીકા લખવી પડે એમ છે. માત્ર, ઉત્તમ ધર્મના લક્ષણો આપણા ધર્મમા છે એમ કેટલાક સામાન્ય નિર્દેશ પૂર્વક બતાવવાનો અત્રે યત્ન કરવાનો છે

૨. આપણા ધર્મને અમે “ **બ્રાહ્મ ધર્મ** ” એવુ નામ આપીએ છીએ. આ ‘બ્રાહ્મ ધર્મ’ તે બગાળાનો ‘બ્રહ્મો’ નામે લોકમા ઓળખાતો ધર્મ સમજવાનો નથી, જો કે એક રીતે એનો પણ એમા અન્તર્ભાવ તો થાય છે જ ‘ **બ્રહ્મ** ’ એટલે વેદ, અને વેદથી પ્રવર્તેલો ધર્મ તે ‘ બ્રાહ્મ ધર્મ ’ ‘ બ્રહ્મ ’ શબ્દના વેદમા વેદ અને બ્રાહ્મ ધર્મનુ તત્ત્વ,—એ બે અર્થ ઉપરાન્ત બીજા ત્રણ અર્થ થાય છે —(૧) સ્તુતિ, (૨) યજ્ઞ અથવા યજ્ઞનુ અતસ્તત્ત્વ, (૩) ચરાચર વિશ્વનો આત્મા. આ ત્રણ અર્થને અવલબી બ્રાહ્મ ધર્મના ત્રણ અગો બધાએલા છે (૧) ભક્તિ, (૨) કર્મ, અને (૩) જ્ઞાન આ પ્રમાણે ‘બ્રહ્મ ’ શબ્દનો અર્થ વિચારતા જ બ્રાહ્મ ધર્મના મુખ્ય તત્ત્વો પણ સમજાઈ જાય છે, તો પણ એ સબધી કાઇક વધારે સ્પષ્ટીકરણ થવાની જરૂર છે ‘બ્રાહ્મ ધર્મનુ ઉત્પત્તિસ્થાન વેદ છે, અને ‘ વેદ ’ એટલે જ્ઞાન, જે ‘ શ્રુતિ ’ એટલે શ્રવણ કરેલુ તે, એ નામથી પણ ઓળખાય છે. આટલી વાત તો સર્વવિદિત છે. પણ ‘ શ્રુતિ ’ એ નામનુ ગૂઢ તાત્પર્ય એવુ છે કે વેદપ્રતિપાદિત જ્ઞાન, મનુષ્યની ગમે તેવી કલ્પનાથી ઉદ્ભવેલુ નથી, પણ આ વિશ્વમા—જગતમા તેમ જ મનુષ્ય-આત્મામા—મનુષ્ય શાન્તિથી સાભળે તો અહર્નિશ સભળાય એવા, ‘ શાત અદ્ભુત ઊંડા કઈ ઉચ્ચ ગાનના પુકાર ’ના શ્રવણરૂપ એ જ્ઞાન છે. વેદ ઈશ્વરનો

'પ્રકાશ' છે, ઇશ્વરનું 'નિઃશ્વસિત' છે, એમ જે કહેવાય છે તેનું મર્મ પણ તેજ અને પ્રાણના ગભીર રૂપક દ્વારા આ રીતે જ સમજી લેવાનુ છે. વળી વેદ નિત્ય છે એમ કહેવાય છે, તેનુ કારણ કે વેદપ્રતિપાદિત સત્યો નિત્ય છે, અને એ સત્યો આપણા આગળ મૂકાય તો ત્રિકાળ–સત્યરૂપે તે સ્વીકારી શકાય તેવા છે. આ પ્રમાણે દેશકાલાદિ ઉપાધિથી અનવચ્છિન્ન સત્ય મનુષ્ય- આગળ ધરીને મનુષ્યના જીવનને તન્મય કરી આપવાનુ સામર્થ્ય બ્રાહ્મ ધર્મમા છે એમ અત્રે અનાદિ કાળથી મનાતુ આવ્યુ છે, અને તે યથાર્થ છે કે કેમ એ, આ લેખ ઉપરથી જ નહિ પણ સાક્ષાત્, બ્રાહ્મધર્મના અનેકાનેક ગ્રન્થો જોઇને વિચારવાનુ છે. વિચારતા, અને વિશેષ કરીને એનો અનુભવ લેતા, જણાશે કે બ્રાહ્મ ધર્મ અનેક રીતે વ્યાપક છે, સર્વદેશી છે, અર્થાત્ સર્વ ધર્મના તત્ત્વો એનામા છે.

(૧) એક તો એવી રીતે કે એમા સર્વ પ્રકારના અધિકારીઓ માટે સ્પષ્ટ યોજના છે મનુષ્યજાતિના તેમજ મનુષ્યવ્યક્તિના ધર્મવિચારમા "મન માયા અને મહેશ્વર' એટલે 'અસ્મદ્'–'ઇદ'–અને 'તત્' પદવાચ્ય ત્રણ પદાર્થોની ત્રિવેણી વહે છે. બાળકો અને બાલ્યાવસ્થા ભોગવતા મનુષ્યવર્ગો આ ત્રણ પદાર્થોને જેવી રીતે જુએ છે તે કરતા પ્રૌઢ વયને પ્રાપ્ત થએલા મનુષ્યો અને મનુષ્યવર્ગો જુદી રીતે જુએ છે અમુક મનુષ્યોને અમુક ધર્મનુ સ્વરૂપ રુચે છે તો બીજાઓને બીજુ રુચે છે, એટલુ જ નહિ, પણ લાભકારક પણ તે જ થાય છે આ પ્રમાણે જો કે આત્માની પરમ શાન્તિ પ્રાપ્ત કરાવવી એ ધર્મ માત્રનુ સામાન્ય સાધ્ય છે તો પણ તે સાધવાના માર્ગો જુદા જુદા છે. અને તે ભેદ મનુષ્યઆત્માના અધિકાર પ્રમાણે એટલે રુચિ અને અનુકૂલતા ઉભયને લઇને પડે છે. બાલ્યાવસ્થાથી આરભી વાર્ધક્ય સુધી, જગલી દશાથી માડી સુધારાના ચરમ સ્થાન સુધી, જડતાથી તે તત્ત્વદષ્ટિ પ્રાપ્ત થતા સુધી, અધિકારાનુસાર જેને જે જોઇએ તેને તે આપી જે ધર્મ મનુષ્યને સર્વથા સતોષ પમાડી શકે તે જ ધર્મ સર્વોત્કૃષ્ટ છે એ ઉઘાડુ છે. જે ધર્મમા સ્પષ્ટ રીતે વિચારપુરસર અધિકારભેદની વ્યવસ્થા કબુલ નથી તે ધર્મમા પણ વસ્તુત એને અનુસર્યા વિના ચાલતુ નથી દરેક ધર્મમા જૂદા જૂદા સ્વભાવના અને જૂદી જૂદી ભૂમિકાના ધાર્મિક પુરુષો ઉપજ્યા વિના રહેતા નથી, અને તેથી પરિણામે સ્વાભાવિક રીતેજ જૂદા જૂદા અધિકારીઓને અનુકૂલ એવી ધર્મની ભાવનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે આ રીતે, પરોપકાર વૈરાગ્ય ત્યાગ શ્રવણ મનન

સમાધિ કર્મ જ્ઞાન ભક્તિ આદિ સર્વ સાધનો દરેક ધર્મમાં કાંઇક કાંઇક તો કબૂલ થાય છે જ. પણ આ સર્વ સાધનના સ્વરૂપ તથા સબંધનો વિચાર એક જ ધર્મને અંગે બ્રાહ્મ ધર્મમા જેવો કરવામા આવ્યો છે તેવો અન્ય ધર્મમા ભાગ્યે જ જણાશે.

(૨) બ્રાહ્મધર્મનું સર્વદેશી-વ્યાપક-પણુ એક બીજી રીતે પણ છે. જીવ જગત્ અને ઈશ્વર એ ત્રણ પદાર્થોમા ‘ સર્વ ’ એટલે અખંડ વિશ્વનો સમાવેશ થાય છે, અને તે ત્રણે પદાર્થોનો બ્રાહ્મ ધર્મમા સારો વિચાર છે. બ્રાહ્મ ધર્મ જગત્‌ને શૂન્ય અથવા મિથ્યા માની જગત્‌ના સર્વ વ્યવહારને નિરુપયોગી અને અર્થરહિત બનાવી દે છે, અને “પર” ની ખોટી કલ્પના હૃદય આગળ ઊભી કરી એ મૃગતૃષ્ણા પાછળ મનુષ્યને દોડાવે છે, અને એ રીતે એનો આ લોક પણ બગાડી મૂકે છે, એવો મિથ્યા આરોપ એ ધર્મ ઉપર કેટલીક વાર લાવવામા આવે છે. પણ જરા વિચાર કરતા જણાશે કે પૃથ્વી ઉપર પ્રવર્તતા સર્વ ધર્મોમા બ્રાહ્મ ધર્મ જ એવો છે કે જે આ લોક અને પરલોક બન્ને ઉપર યોગ્ય દૃષ્ટિ રાખે છે

શિષ્ય ગુરુ પાસે ભણવા જાય ત્યારથી એને અન્ય બાબતોની સાથે કુશળ અને આબાદીની બાબતમા પ્રમાદી ન રહેવા ઉપદેશ દેવામા આવે છે,* અને તે સાથે સર્વ પ્રવૃત્તિઓનુ પરમ ઉદ્દેશસ્થાન પરમાત્મા છે એ વાતનુ પણ સ્મરણ રખાવવામા આવે છે. હવે બીજા ધર્મો તરફ નજર ફેરવો. બૌદ્ધધર્મે† આ જગત્‌ને દુઃખમય અને તત્ત્વશૂન્ય ગણી તિરસ્કારી કાઢ્યુ,

---

* “ कुशलान्न प्रमदितव्यं भूत्यै न प्रमदितव्यम् ”—

† ગૌતમ બુદ્ધનો પોતાનો આશય જુદો હતો, પણ આપણે તો જે બૌદ્ધ ધર્મ પાછળથી ફેલાયો તેની જ વાત કરીએ છીએ.

મૂળ બૌદ્ધ ધર્મ વસ્તુત બ્રાહ્મ ધર્મને અંગે જ ઉત્પન્ન થયો હતો, અને એક વખતે વિસ્તરેલા અમુક ધાર્મિક કચરાનો નાશ કરવાનો એ યત્ન હતો, અને એ યત્ન ઘણે ભાગે ફતેહમન્દ પણ થયો હતો. માટે વિશાળ અર્થમા લેતા આપણા બ્રાહ્મધર્મમા બૌદ્ધધર્મનો પણ સમાવેશ થાય છે. પણ બ્રાહ્મધર્મના પ્રતિપક્ષી ગણાવાનો એ જેટલે દરજ્જે દાવો કરે, તેટલે દરજ્જે એને બ્રાહ્મધર્મથી જૂદો ગણી આ ચર્ચા કરી છે.

સર્વત્ર સંન્યાસ વિસ્તારી મૂકયો, અને પરિણામે સર્વ વ્યાવહારિક વ્યવસ્થા શિથિલ અને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખી. ક્રિશ્ચયન ધર્મ વ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિઓને અનુકૂલ છે એમ વર્તમાનકાળની ક્રિશ્ચયન પ્રજાઓની વર્તણુક ઉપરથી કેટલાકને લાગતું હશે, પણ ખરૂ જોતા એ પ્રજાઓમા એ ગુણ રોમ અને ગ્રીસમાથી ઊતર્યો છે. ક્રાઇસ્ટનો મુખ્ય ઉપદેશ તો જગતના વ્યવહારની દરકાર ન કરતા પરમેશ્વર ઉપર પ્રેમ અને વિશ્વાસ રાખી રહેવાનો છે 'સર્મન ઓફ્ ધ માઉન્ટ' માં એ કહે છે કે મનુષ્યે ખાવાપીવાની કે ઓઢવાપહેરવાની વસ્તુ માટે ફિકર કરવાની નથી, કારણ કે વૃક્ષો અને પખીઓ એની ક્યા ફિકર રાખે છે ?, છતા એમને સર્વ મળી રહે છે. આ સિદ્ધાન્તને અનુસરી રોમન કેથોલિક પન્થમા સન્યાસની રીતિ ચાલી છે, પણ તે પ્રોટેસ્ટન્ટોએ સ્વીકારી નથી, તેમા કારણ ક્રિશ્ચયન ધર્મનુ મૂળ સ્વરૂપ નથી, પણ ઈ.સ.૧૪–૧૫–૧૬મા સૈકાથી શરુ થએલી રોમ અને ગ્રીસની–એના સાહિત્યદ્વારા ઉત્પન્ન થએલી—અસર છે. આ સર્વ એકદેશિતા(one–sidedness)નુ પરિણામ એ આવ્યુ છે કે પાશ્ચાત્ય પ્રજા મહાભારત અને ભાગવત જેવો એક પણ ધર્મગ્રન્થ ઉપજાવી શકી નથી.

જેમ જગત્ સબધી વિચારમા બ્રાહ્મધર્મમા ઇહલોક અને પરલોકનો યોગ્ય વિચાર દર્શાવ્યો છે, તેમ ઇશ્વર સબધી વિચારમા પણ બ્રાહ્મધર્મે બહુ ઊંડી શોધ કરી છે. ઉદાહરણ તરીકે "**य पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति...एष ते आत्माऽन्तर्याम्यमृत**" (જે પૃથ્વીમા રહ્યો છતા પૃથ્વીથી અતર્–જુદો છે, જેને પૃથ્વી જાણતી નથી, પૃથ્વી જેનુ શરીર છે, ને જે પૃથ્વીનો અતર્યામી છે . . એ જ તારો અન્તર્યામી અને અમૃત આત્મા છે) ઇત્યાદિ, એકએકથી ચઢીઆતી વેદના સમયથી માડી આજ પર્યન્ત અસખ્ય ઉક્તિઓ મળશે—જેના જેવી અન્ય ધર્મમા જડવી અશક્ય છે બૌદ્ધ ધર્મે કેટલોક વખત ઈશ્વર સબધી વિચાર ન કર્યો અને જ્યારે કર્યો ત્યારે ઘણુ કરીને બ્રાહ્મ ધર્મના અનુસારેજ કર્યો ક્રિશ્ચૅનિટિએ આરભમા ઈશ્વરને એક મનુષ્ય–પિતા તરીકે જ કલ્પ્યો અને પાછળના વખતમા ઈશ્વરસ્વરૂપ સબધી જે જે ગભીર વિચારો કર્યા તે સર્વમા ગ્રીક ફિલોસોફિની જ અસર હતી. પરપરાસબધે એમા બ્રાહ્મધર્મનો કેટલો પ્રવેશ હતો એ પ્રશ્ન બાજુપર

મૂકીએ તો પણ એટલું તો સિદ્ધ જ ગણાશે કે ઇશ્વરસબંધી તત્ત્વવિચાર ક્રિશ્ચૅનિટિમા સ્વતન્ત્ર રીતે ઉદ્ભવ્યો નથી.

જીવ સબધી વિચારમા પણ બ્રાહ્મધર્મ સર્વ ધર્મોમા શ્રેષ્ઠ પદવી ભોગવે છે. બૌદ્ધમતવાળાઓએ ‘ આત્મા ’ એવી વસ્તુ જ સ્વીકારી નહિ, અને એને સ્થાને વિજ્ઞાનના પ્રવાહને મૂકી, ધર્મરચના કાયમ રાખવા યત્ન કર્યો; અર્થાત , પાયા વિનાની ઇમારત બાધવા જેવુ કર્યું. ક્રિશ્ચૅનિટિએ આત્માની ઉત્પત્તિ માની, અને આ રીતે જડવાદરૂપી કલિના પ્રવેશ માટે માર્ગ કરી આપ્યો. આત્માને જન્ય માન્યા છતા, વિજ્ઞાનવાદ સ્વીકારી જગતના દ્રષ્ટા તરીકે ઇશ્વરનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ કર્યું, અને તેમા એવી દલીલ મૂકી કે આત્માના જન્મ પહેલા જગત્ તો હતુ જ, માટે તે જગત્નો દ્રષ્ટા હોવો જોઇએ, જે ‘ઇશ્વર’-શબ્દવાચ્ય છે. પણ આ સાથે એટલુ વીસરાઈ ગયુ કે આત્મા વિના જગત્ અને જગત્નો દ્રષ્ટા બને અસભવિત છે !

‘ જીવ-શિવ ’ ના સબન્ધ વિષે પણ જૂદા જૂદા દૃષ્ટિબિન્દુથી બ્રાહ્મધર્મે અવલોકન કર્યું છે. અને એ ધર્મ કેવો નિકટ તથા આન્તર છે તે અનેક રીતે દર્શાવ્યુ છે “ તે તુ છે,” “ હે વિભો ! વિરહી જેમ જગત્ને પ્રિયામય દેખે છે તેમ હુ જગતને તમાગમય દેખુ છુ,” “ યશોદા ઝુલાવે પુત્ર પારણે,” “ પિતા પુત્રનુ, સખા સખાનુ, પ્રિય પ્રિયાનુ, સહન કરે છે—તેમ હે દેવ ! મ્હારૂ તમે સહન કરવા યોગ્ય છો ” ઇત્યાદિ અનેક રીતે એ સબન્ધનુ પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યુ છે

૩. ‘ ધર્મ ’ એ માત્ર વિચારરૂપ, જેને શાસ્ત્રીય પરિભાષામા ‘ તર્ક ’ અથવા ‘ પરોક્ષજ્ઞાન ’ કહે છે, તે નથી માત્ર ક્રિયારૂપ પણ નથી, એટલે કે કર્તવ્ય કરવામા જ એની પરિસમાપ્તિ નથી તેમ જ માત્ર હૃદયના ભાવરૂપ એટલે ભક્તિ કે આનન્દમા જ એની પરિસમાપ્તિ થાય છે એમ પણ નથી. ધર્મમા એ ત્રણેનો અદ્ભુત સગ્રહ થાય છે, અને એવી રીતે પણ ધર્મનુ સર્વદેશીપણુ હોવુ જોઇએ, અને તે બ્રાહ્મ ધર્મમા છે. (૧) માત્ર વિચાર એ તત્ત્વચિતનશાસ્ત્રનો વિષય છે એથી ‘ સમ્યગ્ જ્ઞાન ’ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ તે જ્ઞાન, ધર્મ વિના, અપરોક્ષ અનુભવ કરાવી શકતુ નથી. (૨) ધર્મ એ

* “तत्त्वमसि”, “विरहीव विभो प्रियामयं परिपश्यामि भवन्मयं जगत्”;“पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम्”।

માત્ર ક્રિયારૂપ નથી, અને તેથી કર્તવ્ય કરવામા જ એની પરિપૂર્ણતા નથી. કર્તવ્ય કરવાથી અપાપ થવાય છે, પવિત્રપણું આવે છે, પણ જ્યા સુધી જ્ઞાનોદય થયો નથી ત્યા સુધી વિવેક આવતો નથી અને આત્મા એક પ્રકારની જડતા અનુભવ છે, અને અપાપ થઇને સિદ્ધ કરવાનો જે પરમ ઉદ્દેશ તે સિદ્ધ થતો નથી. (૩) વિચાર અને આચાર, જ્યા સુધી એમા આનન્દનો અનુભવ ન થાય ત્યા સુધી, મનુષ્યને પરમ સાધ્ય તરફ દોરવાને અસમર્થ છે. જ્યારે જ્ઞાન મેળવી, તદનુસાર ક્રિયા કરી, એ જ્ઞાન અને ક્રિયા બન્નેમા આનન્દ અનુભવાય ત્યારે ધર્મનું પ્રયોજન સિદ્ધ થયુ એમ ગણાય. અમુક કર્તવ્ય સબન્ધી સિદ્ધાન્ત જાણ્યા છતા, જ્યા સુધી કર્તવ્ય કાર્ય થાય નહિ ત્યા સુધી જ્ઞાનની સાર્થકતા નથી. કર્તવ્યજ્ઞાન મેળવીને તદનુસાર કાર્ય કરવામા પણ જ્યા સુધી અનિચ્છા કે ખેદ જણાય છે અને આનન્દ આવતા નથી ત્યા સુધી કર્તવ્યભાવના અપૂર્ણ રહે છે જ્ઞાનમા અને ક્રિયામા આનન્દનુ સિચન કરવુ એ કામ સવિશેષ રીતે ધર્મનુ છે. ધર્મ વિનાના શુષ્ક જ્ઞાનમા તથા કઠોર કર્તવ્યક્રિયામા પણ કદાચ કોઇને આનન્દ આવે ખરો, પણ તે સકારણ અને અબાધ્ય ત્યારે જ થાય કે જ્યારે હુ-તુંનો ભેદ મટી જઈ સર્વત્ર જ્ઞાનપુરઃસર બ્રહ્મભાવ વિસ્તરે, અને તન્મય સકલ જીવિત થઈ સ્વાભાવિક ઉદ્ગાર થાય કે—

> " सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।
> सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखमाप्नुयात् ॥ "

(અત્ર સર્વ સુખી રહો, સર્વ નિરામય રહો, સર્વે ભદ્રને પામો, કોઇ પણ દુખી ન રહો.),—જે કામ ખાસ કરીને ધર્મનુ છે. વસ્તુનુ યથાર્થ સ્વરૂપ શુ છે એ વિચારવાનુ કામ ષડ્દર્શનાદિ વિચારગ્રન્થનુ છે, સારા-ખોટાનો એટલે કાર્યાકાર્યનો ઉપદેશ કરવો એ કામ વિધિનિષેધશાસ્ત્રનુ, અર્થાત્ સકુચિત અર્થમાં 'ધર્મ' શબ્દનો પ્રયોગ કરી જેને 'ધર્મશાસ્ત્ર' કહેવામા આવે છે તે શાસ્ત્રનુ છે, રમણીયાર્થનુ દ્યોતન કરવુ એ કામ સાહિત્યસંગીતાદિ કલાઓનુ છે. તત્ત્વશાસ્ત્ર પ્રમાણદ્વારા વસ્તુસ્વભાવનો નિર્ણય કરે છે. વિધિનિષેધશાસ્ત્ર પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિનો ઉપદેશ કરે છે, કાવ્યાદિસાહિત્યગ્રન્થો—જેવા કે ઇતિહાસ પુરાણાદિ-તે વસ્તુનું દ્યોતન કરી તથા ધર્મવૃત્તિમા ચૈતન્ય અર્પી આનન્દ અનુભવાવે છે. આ સર્વ ઉદ્દેશોનો સગ્રહ 'ધર્મ' માં થાય છે. એક રીતે જોતાં

સર્વ ધર્મમાં આ ત્રણ અંગો સ્ફુટ વા અસ્ફુટ રૂપે રહેલાં હોય છે, પણ બ્રાહ્મધર્મમાં વિશેષ એટલો છે કે એમા સર્વ અગો સારી રીતે વિકસિત થયાં છે એટલુ જ નહિ પણ વેદના સમયથી આજ પર્યન્ત જે જે ગ્રન્થોમા એ અગોનુ વધારે વધારે સ્ફોટન થતું આવ્યુ છે તે સર્વને ધર્મના ગ્રન્થ તરીકે માન આપવામા આવે છે. બ્રાહ્મધર્મના અનુસારીઓ ધર્મસસ્થાને સાચવવા માટે એકતા ખાતર તેમ જ આદિગ્રન્થ તરીકે વેદને માને છે. તથાપિ વેદને જ ન વળગી રહેતા "ગુણા પૂજાસ્થાન" એ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારી તેઓએ ધર્મવૃત્તિ જાગૃત રાખનાર સર્વ ગ્રન્થોને યોગ્ય માન આપ્યુ છે અને તે સાથે વેદની મહત્તા કાયમ રાખી છે. આ દષ્ટિએ જોતા ઇતિહાસપુરાણની બ્રાહ્મ-ધર્મના ઇતિહાસમા સાર્થકતા સમજાશે

૪. મનુષ્યને સ્વાભાવિક રીતે જ્ઞાનના પ્રકાશની, કર્તવ્યભાવનાની, અને આત્મબલની જરૂર છે. એ ત્રણે આકાક્ષાઓ જ્યા સુધી પૂરી ન પડે ત્યાં સુધી ધર્મનુ પ્રયોજન સપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થયુ ન ગણાય.

(ક) મનુષ્ય જ્યા જ્યા દૃષ્ટિ નાખે છે ત્યાં ત્યા અજ્ઞાનદશામા પ્રથમ તો એને વિષમતા જ પ્રતીત થાય છે પોતાનો આત્મા એને દુ ખ મલિનતા વગેરે અનેક અનિષ્ટ પદાર્થોથી ભરેલો જણાય છે, અને તે જ રીતે વિશ્વમા પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ શક્તિઓનો કલહ મચી રહેલો દેખાય છે. એ સર્વ વિષમ-તાને ટાળવા તથા તેનો ખુલાસો કરવા એનુ અન્ત કરણ મથે છે, અને આવે સમયે એને ધર્મસબધી જ્ઞાનના પ્રકાશની જરૂર પડે છે. એ જ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત થતાજ વિશ્વ જુદે રૂપે ભાસવા માડે છે, દુ ખ સુખરૂપ થઈ જાય છે, પાપનો અવકાશ જ રહેતો નથી, અને જગતમા વિરોધ કે જડતા એવુ કાઇ જ દેખાતુ નથી. પૂર્વનો અનુભવ અને આ નવીન અનુભવ એ બે સમાન કક્ષાના માત્ર કાલિક પૌર્વાપર્ય—એક પછી એક એમ ક્રમ—વાળા ન લાગતાં, એક અનુભવ બીજા અનુભવનો બાધક થઈ સ્ફુરે છે, અર્થાત્ પૂર્વનો અનુભવ ખોટો અને આ ખરો એમ પ્રતીતિ થાય છે વેદાન્ત વગેરેમા "**જ્ઞાનાન્મોક્ષ**" એમ વારવાર ઉદ્ઘોષ સભળાય છે એનુ આ જ રહસ્ય છે.

(ખ) દરેક મનુષ્યના હૃદયમા કર્તવ્યની અમુક ભાવનાઓ હોય છે, પણ બહુ તીવ્ર પ્રતિભા વિના એ ભાવનાઓ જોઇએ તેવી હૃદય આગળ આવે-

ખાતી નથી. અને કદાચિત્ આલેખાય છે તો પણ તે અન્ય જન આગળ ઉપસ્થિત કરી આપવાની સાધારણ રીતે મનુષ્યમા શક્તિ હોતી નથી. એ સર્વ સામગ્રી જેનામાં હોય છે તે પોતાના જીવનથી, ઉપદેશથી, અથવા ઉભયથી અન્ય જનોને તે અનુભવાવી શકે છે, અને ધર્મપ્રવર્તક અથવા ધર્મમૂર્તિ તરીકે જગત્મા પૂજાય છે. આવા મહાત્માઓ જગતમા વિરલ સ્થલે અને વિરલ કાલે ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તેમની ખોટ પૂરી પાડવાની જરૂર રહે છે, અને તે ખોટ તેમણે પ્રવર્તાવેલા, તેમના આત્માની બાહ્યમૂર્તિરૂપ, ધર્મથી પૂરી પડે છે. બ્રાહ્મધર્મ આ કામ બહુ સારી રીતે બજાવી શકે એમ છે, એ એના મહાભારત રામાયણ ભાગવતાદિ ગ્રન્થો જોતા સિદ્ધ થાય છે. રામ, સીતા, દમયતી, સાવિત્રી, યુધિષ્ઠિર, ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ, હનુમાન, હરિશ્ચન્દ્ર, રન્તિદેવ વગેરે અનેકાનેક કર્તવ્યભાવનાના આદર્શભૂત ધર્મવીર સ્ત્રીપુરુષો અન્યધર્મના ગ્રન્થોમા ભાગ્યેજ જણાશે. અને જ્યા જણાય છે ત્યા પણ ક્યા તો તે ધર્મના પ્રદેશથી કેવલ બહારજ કેવલ સાહિત્યગ્રન્થમા રાખવામા આવેલા છે, અથવા તો પ્રતિભાની મન્દતાને લીધે તેમની ચિત્રરેખા ઘણી ઝાખી દોરાએલી છે, અને તેથી હૃદય ઉપર તે બહુ અસર કરી શકતા નથી

(ગ) જ્ઞાન મળ્યા છતા, તથા કર્તવ્યની ભાવના તીવ્ર ઉપસ્થિત થયા છતા પણ, કેટલીક વખત એ ભાવનાને અનુસરવાની શક્તિ આપણામા નથી હોતી એમ આપણુ મન તપાસતા લાગે છે. એવે વખતે બ્રાહ્મધર્મ કાઇક અપ્રતિમ આત્મબલ આપી શકે છે–એમ આ લેખકનુ અનુભવપૂર્વક માનવુ છે. આથી પર એવી દુનિયા જેઓ માનતા નથી તેમને પુનર્જન્મની ઘટનાદ્વારા વિશ્વનુ નીતિરહસ્ય સમજાવીને, સ્વર્ગનરકાદિ વ્યવસ્થાથી સત્કાર્યમા પ્રવર્તી શકવાનો જેઓનો અધિકાર હોય છે તેઓને તેવી રીતે, અને ઉત્તમાધિકારીઓને ઉત્તમ પ્રવર્તક—સર્વાત્મભાવની ભાવના–બતાવીને, સર્વને યથાયોગ્ય રીતે બ્રાહ્મધર્મ સત્કાર્યમા પ્રેરે છે, અને એ તરફ પ્રવર્તવા માટે ભગવાનના અવતારો અને સન્તોરૂપી અખૂટ ભડારમાથી આત્મબલ લાવી આપે છે. આ આત્મબલ ક્રિશ્ચયન ધર્મ જ આપી શકે છે એ વાત ઉપર ક્રિશ્ચયન પાદરીઓ ખાસ ભાર મૂકે છે. પણ યથાર્થ રીતે તપાસી જોતા જણાશે કે, એ ધર્મમા મનુષ્ય આગળ જે પ્રવર્તક હેતુ (motive) મૂકવામા આવે છે તે આપણા જેટલો ઉચ્ચ વ્યાપક અને સબળ નથી. તેમ એની કર્તવ્યભાવનાનુ દૃષ્ટાન્ત–

જીસસનુ જીવન—પણ એકદેશી અને અપૂર્ણ છે. આપણી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની સમાન કોટિમા મૂકાતુ જીસસનુ " સર્મન ઑફ ધ માઉન્ટ " જોશો તો જણાશે કે એમા અમુક કાર્ય અમુક રીતે કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે તેમા પ્રવર્તક હેતુ એ બતાવ્યો છે કે " great is your reward in heaven"—" એમ કરવાથી સ્વર્ગમા તમને મ્હોટો બદલો મળશે. " આ પ્રવર્તક હેતુ નિર્જીવ નથી એ ખરૂ, પણ તેમ ઉત્તમોત્તમ કર્તવ્યભાવનાને શોભે તેવો નથી એ પણ સ્પષ્ટ છે ક્રિશ્ર્યૅનિટિ આત્મબલના પ્રવાહ અર્થે આપણી માફક અવતારનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારે છે, પણ એ ફક્ત એક જ પુરુષને–જીસસને—જ અવતાર માને છે પણ આ બાબત વિચાર કરતા જણાશે કે મનુષ્યે જે કર્તવ્યભાવના સિદ્ધ કરવાની છે એ એક જ પુરુષમા સપૂર્ણ મળવી અશક્ય છે એક ગુણ એક વ્યક્તિમાથી, તો બીજો બીજામાથી, ત્રીજો ત્રીજામાથી લેવો પડે છે એટલુ જ નહિ પણ દરેક યુગના—જમાનાના—કર્તવ્ય જુદા જુદા ઉત્પન્ન થાય છે, અને તદનુસાર જુદી જુદી કર્તવ્યભાવનાઓની જરૂર પડે છે, જે. અમુક સમયે અમુક દેશમા ઉત્પન્ન થયેલા અમુક એક પુરુષમા જ સમાપ્ત થવી અશક્ય છે

આ રીતે, અનેક દૃષ્ટિબિન્દુએથી અવલોકતા આપણા ધર્મની સર્વોત્તમતા પ્રત્યક્ષ થાય છે. અન્ય ધર્મો ખોટા છે કે તિરસ્કારયોગ્ય છે એમ અમારૂ કહેવુ નથી. વર્તમાન સમયમા તો આપણી ધાર્મિક સ્થિતિ બહુ અભિમાન કરવા લાયક રહી નથી એમ કબૂલ કર્યા વિના ચાલશે નહિ. પણ આપણા ધર્મનો સમગ્ર ઇતિહાસ અને વિસ્તાર ધ્યાનમા લઇશુ તો એમાં એવી એવી ખૂબી રહેલી પ્રતીત થશે કે જે બીજા ધર્મમા એટલી સન્તોષકારક રીતે મળવી અશકય છે,—એટલુ જ અમારૂ તાત્પર્ય છે.—

(પ્રથમ, સુદર્શન ઇ. સ. ૧૮૯૭.
પછી, વસન્ત વિ સ. ૧૯૫૮ માઘ.

૨.

શ્રવણ.

"**आत्मा वा अरे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य**"—"આત્માનુ શ્રવણ કરવુ, મનન કરવુ, નિદિધ્યાસન કરવુ" એ શ્રુત્યનુસાર 'શ્રવણ' 'મનન' અને 'નિદિધ્યાસન' એ ત્રણ મોક્ષના સાધન મનાય છે, અને એ ત્રણમા પણ '**શ્રવણ**' ને પ્રથમ પદ મળે છે, કેમકે એના ઉપર જ મનન અને નિદિધ્યાસનનો આધાર છે. આપણામાથી ઘણાખરા 'પ્રાચીનો' શાસ્ત્રીપુરાણીઓ પાસે 'શ્રવણ' કરે છે, અને એ રીતે આત્માનુ કલ્યાણ થશે એમ શ્રદ્ધા રાખે છે, પણ વસ્તુત કેવા શ્રવણથી લાભ છે, કેવુ શ્રવણ શાસ્ત્રીય છે એ વિષે બહુ વિચાર કરવામા આવતો હોય એમ જણાતુ નથી

(૧) કેટલીક વાર, એક ભૂલ તો એ થાય છે કે 'શ્રવણ' નો અર્થ-ગ્રહણ સાથેનો તાત્ત્વિક સબન્ધ વસ્તુત ધ્યાનમા લેવાતો જ નથી. 'શ્રવણ એટલે સાભળવુ, અને સાભળવુ એટલે કાનમા શબ્દો પડવા દેવા, અને આટલુ થતા શ્રવણ થયુ એમ ઘણીવાર કૃતકૃત્યતા માની લેવાય છે. પરતુ નિરુક્ત(એક વેદાગ)કાર યાસ્કમુનિનો આ બાબત જુદો મત છે, અને તે યથાર્થ છે. કેમકે જે સમય પૂર્વોક્ત '**आत्मा वा अरे श्रोतव्य**' ઇત્યાદિ શ્રુતિનો વિશ્વમા પ્રકાશ થયો ત્યારે સસ્કૃત ભાષા લોકમા બહુધા પ્રચલિત ભાષા હતી, અને શબ્દનો ઉચ્ચાર થતા જ સાધારણ મતિના અને યોગ્ય સસ્કાર પામેલા મનુષ્યને અર્થગ્રહણ પણ થઇ જતુ. આમ હોવાથી શબ્દને કર્ણમા લઇ તેની સાથે અર્થગ્રહણ પણ કરી લેવુ તેનુ નામ 'શ્રવણ',—એમ 'શ્રવણ' શબ્દનો વાસ્તવિક અને પ્રાચીન શાસ્ત્રસમત અર્થ છે અને શકરાચાર્યે રામાનુજાચાર્ય વગેરે પાછળના આચાર્યોએ પણ એ જ અર્થ કબુલ રાખ્યો છે.

(૨). બીજી એક ભ્રાન્તિ એવી ચાલે છે કે શ્રવણ તેમ જ ધાર્મિક સર્વ વ્યવહાર સસ્કૃત ભાષામા જ સફલ થઇ શકે. ખરી વાત છે કે આપણી ધર્મ-ભાષા સસ્કૃત છે, અને ધર્મના વિષયમા એ ભાષામાં જેવી બોધકતા

અને દિવ્યસ્ફુરણ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ આપણે અનુભવીએ છિએ, તેવી ઘણું કરી વિદેશીય કે પ્રાકૃત ભાષામા ભાગ્યે જ અનુભવી શકીએ. પણ આ વાત સંસ્કૃતનો ઉત્તમ અભ્યાસ કરીને એ માતૃભાષાવત્*પરિચિત કરી લેવાય ત્યારે જ ખરી છે. તે વિના તો પદાર્થનો માત્ર મગજમા જ પ્રવેશ થવાનો, હૃદયથી તો એ વિદૂર જ રહેવાના. આપણી પ્રાકૃત ભાષાઓનુ, યોગ્ય લક્ષ દઇ એ સમજવામા આવે તો, આ વિષયમા સામર્થ્ય થોડુ નથી. કબીર, નાનક, સુરદાસ, તુલસીદાસ, નરસિંહ આદિ મહાન જ્ઞાનવીરોના ગ્રન્થો હૃદયને પરમાત્મતત્ત્વની સમીપ લઇ જઇ સાક્ષાત્કાર કરાવવામા એવા સમર્થ છે કે લોકને સસ્કૃત તરફ જેવી ઉત્કંઠા થાય છે તેવી જ તે સાથે જો પ્રાકૃત ભાષા તરફ પણ થાય તો તેથી ધર્મપ્રવાહ બલવત્તર થયા વિના રહે નહિ. પ્રાકૃત તરફ વિમુખતા એ આપણી ધર્મસબન્ધી અધોગતિનુ એક મ્હોટુ કારણ છે.× ત્યારે શ્રવણનો આત્મા અર્થગ્રહણ છે, અને અર્થગ્રહણને સ્વત કોઇ ભાષા સાથે સબન્ધ નથી એટલુ સ્મરણમા રાખી શ્રવણના એ ત્રણ માર્ગ વિચારી જોઇએ

૧. એક માર્ગ પુરુષવિશેષરૂપ ગુરુમુખેથી શ્રવણ કરવાનો છે. આ માર્ગ યથાર્થ રીતે આચરવાનો વિધિ મુણ્ડકોપનિષદ્‌મા બતાવ્યો છે. “ **तद्वि-ज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणि श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्** ”–એના વિજ્ઞાનાર્થે સમિત્પાણિ થઈ શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુની જ પાસે જવુ એમ શ્રુતિની આજ્ઞા છે. “ સમિત્પાણિ ” થઇ એટલે હાથમા સમિધ્ લઇ ગુરુની પાસે જવામા ગુરુશુશ્રૂષા કરવા ઉપરાત રહસ્ય એવુ છે કે અગ્નિહોત્રનુ તત્ત્વ સમજી, તે આચરી, બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા જતા હૃદયના કામ–ક્રોધાદિવિકાર-રૂપી સમિધ્‌ને બ્રહ્મજ્ઞાનના અગ્નિમા હોમી દેવા મુમુક્ષુએ સજ્જ રહેવુ. ગુરુ પસદ કરવામા પણ મુમુક્ષુએ અત્યન્ત વિવેક રાખવાનો છે, અને તે એ કે ગુરુ “ શ્રોત્રિય ” અને “ બ્રહ્મનિષ્ઠ ” જોઇએ. “ શ્રોત્રિય ” કહેતા શ્રુતિમા કુશલ.

---

* આવો પરિચય થતા, ઉદાહરણ તરીકે, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ૧૧ મા અધ્યાયમા કેવી વિલક્ષણ શક્તિ આવે છે!

× **भाषा शाखा है सही संस्कृत सो है मूल,**
मूल रहत है भूलमें, शाखामें फल फूल।

એ વચનમા અતિશયોક્તિ છે ખરી, પણ એ સર્વથા સત્યહીન નથી.

શ્રુતિનો અમુક રીતિએ ઉચ્ચાર કરી જવો એમા શ્રોત્રિયત્વની પરિસમપ્તિ થતી નથી; પરિસમાપ્તિ તો શુ, પણ આરમ્ભ પણ થતો નથી એમ ખુશીથી કહી શકાય, કેમકે આપણી આજકાલ ધર્મ સબધે જે વિચારશૂન્યતા પ્રવર્તે છે તે જોતાં, એમાં શ્રોત્રિયત્વનો આરમ્ભ થાય છે એમ કહેવુ પણ, યથાર્થ છતાં, જોખમ ભરેલુ છે. ત્યારે " શ્રોત્રિય " કોણ? શ્રુતિ માટે બીજો શબ્દ 'વેદ' છે એટલુ વિચારતાં પણ સ્પષ્ટ છે કે 'વેદ' નામ જ્ઞાન, તે જેણે સપાદન કર્યુ હોય તે જ ' શ્રોત્રિય.' પણ જેમ અમુક શબ્દોચ્ચારમા શ્રોત્રિયત્વ નથી તેમ અમુક શબ્દનો અમુક અર્થ છે એટલુ સમજવામા પણ શ્રોત્રિયત્વ આવી રહેતું નથી. પૂર્વે આ પત્રમા એક પ્રસગે બતાવ્યુ છે તેમ 'શ્રુતિ' એટલે યોગ્ય કર્ણને વિશ્વતન્ત્રમા સભળાતા ' પર ' ના ' ઊંડા ભણકાર '; અને એ ભણકાર જેણે સમગ્ર આત્મામા–મગજમા તેમ જ હૃદયમા, ઇન્દ્રિયોમા તેમ જ મનમા, વાણીમાં તેમ જ કૃતિમા—કોઇ કોઇ વખત પણ અનુભવ્યા હોય તે 'શ્રોત્રિય.'

ગુરુ શ્રોત્રિય હોવા ઉપરાત ' બ્રહ્મનિષ્ઠ ' જોઇએ. ' બ્રહ્મનિષ્ઠ ' એટલે શુ? તત્ત્વચિન્તનશાસ્ત્રનો કઠિન માર્ગ બાજુપર મૂકતા ' બ્રહ્મ ' શબ્દનો અર્થ સમજવા માટે ઉત્તમ સાધન એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઉપર લક્ષ દેવુ એ છે 'બ્રહ્મ' શબ્દ **बृह्–बृह्मौ** (વધવુ, to grow) એ ઉપરથી થયો છે એમ મનાય છે અને એ રીતે જોતા વિશ્વની વૃદ્ધિનો, વિશ્વના વિકાસનો જેથી ખુલાસો થઇ શકે છે, રહસ્ય સમજાય છે, એ આન્તર તત્ત્વનુ નામ ' બ્રહ્મ ' છે પણ આમ વૃદ્ધિ સાથે જોડાએલુ બ્રહ્મ તે સવિશેષ બ્રહ્મ જ, એટલે વિશ્વની સાથે અમુક પ્રકારે જોડાઇ એને ચલાવનાર બ્રહ્મ તે જ, એમ કદાચ શાકરસિદ્ધાન્ત સામે વાધો લેવામાં આવે. પણ બ્રહ્મશબ્દની એક બીજી વ્યુત્પત્તિ—જે પૂર્વના જેટલી જ પ્રાચીન છે–તે વિચારતા નિર્વિશેષ સ્વરૂપ પણ ફલિત થઇ શકે છે. અતિ પ્રાચીન સમયથી—ઋક્સહિતાના સમયથી–**बृहत्** શબ્દ વિશાળ, મ્હોટુ, અનવચ્છિન્ન એ અર્થમા વપરાય છે, અને એ શબ્દ **ब्रह्म** શબ્દનો સહોદર છે, તેથી **ब्रह्म** એટલે અનવચ્છિન્ન વસ્તુતત્ત્વ એમ અર્થ પણ નીકળે છે.

આ રીતે વ્યુત્પત્તિમાથી નીકળતા અર્થમા બ્રહ્મના સોપાધિક અને નિરુપાધિક ઉભય સ્વરૂપનો સમાવેશ કરી શકાય છે. આ ઉભયરૂપ બ્રહ્મમા જે નિતાન્ત સ્થિત તે " બ્રહ્મનિષ્ઠ. " યદ્યપિ જડચિદાત્મક સમસ્ત વિશ્વ વસ્તુત. બ્રહ્મમા જ સ્થિત છે, તથાપિ જેણે એ પ્રકારની સ્થિતિનો જ્ઞાનપુરઃસર અનુ-

ભવ કર્યો છે તે જ વિશેષ અર્થમા "બ્રહ્મનિષ્ઠ" છે. માત્ર 'શ્રોત્રિય' એટલુ જ કેહેવાથી સંપૂર્ણ ગુરુત્વમાં જે અપૂર્ણતા રહી જાય છે, તે 'બ્રહ્મનિષ્ઠ' પદથી પૂરાય છે. અર્થાત્ પરમાત્મતત્ત્વનું આત્માને વારવાર શ્રવણ થયા છતાં, પણ બ્રહ્મનિષ્ઠતા એટલે બ્રહ્મમા નિતાન્ત સ્થિતિ–આત્મસમર્પણ, એનો અભાવ સભવી શકે છે; અને એનુ જ નિવારણ કરવા અત્રે 'બ્રહ્મનિષ્ઠ' શબ્દનો પ્રયોગ છે. માત્ર 'બ્રહ્મનિષ્ઠ' કહેતા સમસ્ત વસ્તુજાત બ્રહ્મનિષ્ઠ છે જ એમ શકા લેવામા આવે, તેટલા માટે 'શ્રોત્રિય' પદ છે. કહેવાનુ તાત્પર્ય કે, 'શ્રોત્રિયત્વ'દ્વારા જ, અર્થાત્ સમગ્ર આત્મામા પૂર્વે બતાવ્યુ તેમ પરતત્ત્વના ગભીર ધ્વનિનુ શ્રવણ કરીને જ બ્રહ્મનિષ્ઠત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, અને 'બ્રહ્મનિષ્ઠત્વ' થતા "**नान्यो ऽतोऽस्ति द्रष्टा, नान्योऽतोऽस्ति श्रोता**"=એ (પરમાત્મા) વિના અન્ય દ્રષ્ટા નથી, શ્રોતા નથી" એમ નિશ્ચય થઇ આત્મા બ્રહ્મભાવ અનુભવે છે. આ રીતે શ્રવણ કરી જેણે બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કર્યો છે એવા ગુરુ પાસેથી જ ઉપદેશ લેવા શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે, અન્ય પાસેથી નહિ

૨. શ્રવણનો એક બીજો પ્રકાર ગ્રન્થમુખે શ્રવણ કરવાનો છે. આપણા 'પ્રાચીનો'મા પુરુષવિશેષરૂપ ગુરુમુખે પ્રાપ્ત કરેલા શ્રવણને જ 'શ્રવણ' માનવામા આવે છે અને એને જ સપ્રદાયસિદ્ધ મોક્ષસાધનતાની પદવી મળે છે. એટલુ ખરુ છે કે ગુરુદ્વારા પ્રાપ્ત થએલુ જ્ઞાન કદાચ વિશેષ પરિપ્લુત અને બલવાહી હોવા સભવ છે, કેમકે મનુષ્યઆત્મામા એવુ સામર્થ્ય રહેલુ છે કે આત્મા આત્માની સમીપ આવતા માત્ર મુખાકૃતિ, દૃષ્ટિ કે વાણીથી એ એવી વિલક્ષણ અસર ઉત્પન્ન કરી શકે છે કે જે સહસ્ર ગ્રન્થથી પણ થઇ શકતી નથી. પણ આ વાત અસાધારણ આત્મા પર્યંત જ ખરી છે હાલના સમયમા યોગ્ય ગુરુ મળવો કઠિન છે એમ શોકોદ્ગાર જો કે ઘણીવાર સાભળવામા આવે છે, છતા આમ ખેદ દર્શાવનારા પામર જનોમાથી જ કેટલાક ગમે તેવા મિથ્યા સન્યાસી યોગી કે શાસ્ત્રીને ગુરુ કરી માને છે, તથા એવા પુરુષો પાસે જ વેદાન્તનુ અને અન્ય શાસ્ત્રનુ રહસ્ય હોય છે એમ અન્ધ શ્રદ્ધા રાખી વૃથા ભ્રાન્તિમા ભમે છે. પણ ખરુ જોતા તો વર્તમાન સમયમા આવા અલૌકિક પુરુષો મળવા અશક્ય છે એટલુ જ નહિ પણ ઇતિહાસમાં પણ આવા જનોના આવિર્ભાવ વિરલ કાળે અને વિરલ સ્થળે જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ત્યારે આ જોતા, આપણે હાલમા નક્કી કરવાનો પ્રશ્ન એ રહે છે

કે—કેવળ સાધારણ વર્ગના પુરુષ પાસેથી પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ લેવો એ ઠીક, કે અસાધારણ પુરુષ પાસેથી એના ગ્રન્થોદ્વારા જે પરોક્ષ ઉપદેશ મળે એ ઠીક? આ પ્રશ્નનો એક જ ઉત્તર ઘટે છે. અસાધારણ પુરુષો પોતાના અનુપમ આત્માને પોતાના ગ્રન્થમા કેવી સારી રીતે સક્રાન્ત કરી શકે છે એ વાત જો ધ્યાનમા લેવામા આવે તો સહજ સમજાય એમ છે કે આ બીજો માર્ગ જ ઉત્તમ છે.

ત્યારે આ દ્વિતીય શ્રવણને માર્ગે શી રીતે પ્રવર્તવું? અત્રે અધિકાર વા સાધનસામગ્રી, વિષય, અને પદ્ધતિ, એ ત્રણ બાબત ઉપર લક્ષ રાખવાનુ છે

તેમા અધિકાર અને યોગ્ય સાધનસામગ્રીમા સર્વથી અધિક આવશ્યકતા સત્યપરાયણતાની છે. પ્રત્યેક અભ્યાસમા, અને વિશેષત ધર્મના અભ્યાસમા, અભ્યાસીએ અવશ્ય પાળવાનો, તથા વિચારમા સ્વત સિદ્ધ કબૂલ થતો છતા આચારમા વારવાર વીસરાઇ જતો એવો, મહાન નિયમ તે આ સત્યપરાયણતાનો છે. ધર્મનો વિષય દેશકાલાદિ સર્વ ઉપાધિથી પર છે અમુક સિદ્ધાન્ત પૂર્વનો છે કે પશ્ચિમનો, પ્રાચીન છે કે અર્વાચીન, એવો નિષ્કારણ ભેદ દેહાત્મવાદમાથી જ—એટલે આત્માને અમુક દેશમા કે અમુક કાલમા વસતો પિડ માનવાથી જ—ઉદ્ભવે છે. ધર્મના વિષયમાં ભૂત ભવિષ્ય કે વર્તમાન કોઇ પણ કાલ માટે હૃદયને પક્ષપાત થાય, અથવા તો અત્રત્ય અને વિદેશીય વિચારનું સમાન રીતે હૃદય સન્માન ન કરી શકે, તો પ્રકૃત વિષયમા પ્રવેશ કરવાને યોગ્ય અધિકાર પ્રાપ્ત થયો નથી એમ સમજી લેવુ. પરમાત્મા સત્યસ્વરૂપ છે અને સત્ય ઉપર એકનિષ્ઠા રાખવાથી જ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે, માટે વિચાર ચલાવતા પરિણામમા અનીશ્વરવાદ આવે કે ઇશ્વરવાદ, જડવાદ કે ચૈતન્યવાદ, શકાવાદ કે શ્રદ્ધાવાદ—એ વિષે પણ પ્રથમથી આગ્રહ ધરવો ન જોઇએ. ટેનિસન કહે છે તેમ 'શકા ઘણી વાર શ્રદ્ધા કરતા પણ ઉચ્ચતર અને વસ્તુત શ્રદ્ધારૂપ હોય છે.' સત્યપરાયણતા સાથે બીજી આવશ્યકતા જિજ્ઞાસાની છે. આ જિજ્ઞાસા તે માત્ર સાધારણ જાણવાની ઇચ્છા એમ સમજવાનુ નથી. પરતુ ઇચ્છાની સાથે વિષય પ્રતિ હૃદયનો †ઉત્કઠભાવ પણ હોવો જોઇએ. અને તે પણ સહજમા તૃપ્ત થઇ જાય એવો નિર્માલ્ય ન હોવો જોઇએ. શાસ્ત્રમા કહે

† ઊચી ડોક.

છે તેમ અગ્નિથી જ્વલન્ત કેશવાળો પુરુષ જલાશયમાં જેટલા વેગથી પડવા જાય છે, તેટલા વેગથી વ્યવહારથી પર જે પુરુષાર્થભૂત તત્ત્વ છે તેની શોધમા પ્રવર્તવુ જોઇએ. વળી એ પ્રવૃત્તિ શોખરૂપી જ કે ફિલસુફીના આડમ્બરરૂપી ન હોતા, પરમપુરુષાર્થ રૂપે સત્ય શોધી કાઢવાની હોવી જોઇએ. આટલી સામગ્રી સિદ્ધ થયા પછી જ શ્રવણ યોગ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.*

ધર્મનો વિષય વિશાલ છે, અને તદનુરૂપ અસખ્ય ગ્રન્થોમા એનુ જ્ઞાન આવિર્ભૂત થાય છે, પરતુ એનો વિષયવિભાગ પાડી અભ્યાસ કરવામા આવે તો માર્ગ સરલ થઈ શકે એમ છે. વિષયવિભાગ કાંઇક આ રીતે કરી શકાય.—

(क) તત્ત્વચિન્તન (Philosophy), એટલે પદાર્થના ભાસમાન સ્વરૂપથી પર તત્ત્વભૂત સ્વરૂપ શુ છે, અને એ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ ભાસમાન સ્વરૂપનો શો ખુલાસો છે—એનો બુદ્ધિદ્વારા વિચાર. આ વિચારની ત્રણ શાખાઓ પડે છે —(૧) સત્–વિષયક (બાહ્ય અને આન્તર સત્–વિષયક Metaphysics અને Psychology), (૨) કર્તવ્યવિષયક (Ethics), અને (૩) સૌન્દર્યવિષયક (Æsthetics); જેમાથી પ્રથમ બે પ્રકૃત વિષયમા સવિશેષ ઉપયોગી છે.

(ख) કવિતા (Poetry), એટલે પૂર્વોક્ત વિષયનુ હૃદયદ્વારા સમાલોચન, પ્રકૃતિ અને મનુજઆત્માના વિવિધ સ્વભાવવર્ણનમા કવિપ્રતિભા જે પર તત્ત્વનુ દર્શન કરાવે છે તે

(ग) બ્રહ્મવિદ્યા તથા વિશેષ અર્થમાં ધર્મ (Theology – Universal અને Particular), એટલે જગતના મહાન ધર્મપ્રવર્તકો અને બ્રહ્મવેત્તાઓ (તાર્કિકો કે શબ્દાર્થમીમાસકો નહિ) તેમણે પ્રકૃત વિષયમા આચાર અને વિચાર દ્વારા પ્રકટ કરેલા પરમ સત્ય, તથા એ સત્યના પ્રાદુર્ભાવનાં વિશેષ સ્વરૂપો.

આ ત્રણે વિષયનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ એક મનુષ્યજીવનમા પ્રાપ્ત કરવો અશક્ય છે એ તો ખરુ જ. તથાપિ ક્રમે ક્રમે શાન્તિથી, દૃઢતાથી, અને પદ્ધતિઅનુસાર ચાલતાં ઘણુ સંપાદન થઈ શકે એમ છે. જગતના પ્રથમ વર્ગના

* શ્રવણના દ્વિતીય પ્રકારમા આના ઉપર ભાર મૂકવાનુ કારણ એટલુ જ કે અત્રે ઉપદેષ્ટા પુરુષ સાક્ષાત્ ન હોવાથી વિશેષ ભ્રમ થવા સભવ રહે છે.

મહાત્માઓની,—એટલે કે ઉપરનો વિષયવિભાગ લેતાં, પરમ કોટિના તત્ત્વચિન્તકો, કવિઓ, ધર્મપ્રવર્તકો અને બ્રહ્મવેત્તાઓની,—સખ્યા ઘણી નથી; અને ફક્ત તેમના, તેમ જ તેમને લગતા, મુખ્ય ગ્રન્થોનો જ અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તેથી પ્રકૃત માર્ગમા ઘણુ સિદ્ધ થઇ શકે એમ છે.

સારી પેઠે લક્ષમા રાખવાની બાબત પદ્ધતિ છે. શ્રવણનુ પ્રયોજન મનન અને નિદિધ્યાસન છે એ વિચારતા, શ્રવણ કેવી પદ્ધતિથી કરવુ જોઇએ એ સમજાય છે. પ્રથમ તો આપણા મહાન વિષયમા મુખ્ય અવાન્તર વિષયો શા શા છે એ વિષે સ્પષ્ટ જ્ઞાન મેળવી લેવુ જોઇએ, જેમકે જીવ (**अहम्**–આત્મા), જગત્ (**इदम्**–આ) અને ઇશ્વર (**तत्**–પરમાત્મા) એ રીતે. ત્યાર પછી એ પ્રત્યેક સબન્ધી શી શી બાબતનો ખુલાસો કરવાનો છે તેનુ ગ્રહણ કરવુ જોઇએ, ઉદાહરણ તરીકે, આત્માનુ સ્વરૂપ—અમર કે નશ્વર? સ્વતન્ત્ર કે પરતન્ત્ર? કર્તા કે અકર્તા? ઇત્યાદિ. પછી એ ઉપર નીચેની ત્રણ પદ્ધતિઓને અનુસરી અધ્યયન થવુ જોઇએ.

(૧) ઐતિહાસિક પદ્ધતિ (Historical Method),—એટલે તત્ત્વચિન્તનનો તથા બ્રહ્મવિદ્યા (ધર્મ) નો પ્રવાહ ભિન્ન ભિન્ન દેશમા, કાળમા, અને અવાન્તર વિષય પરત્વે કેવી રીતે પ્રવર્ત્યો છે એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિન્દુથી, કારણસહિત સમજવા યત્ન કરવો. અર્થાત્—ભરતખડ ચીન ઍસીરિઆ ખાલ્ડીઆ પૅલેસ્ટાઇન ઇજિપ્ટ રોમ ગ્રીસ ઇત્યાદિ દેશવાર, બુદ્ધ ક્રાઇસ્ટ વ્યાસ શકર આદિ મહાત્માઓના સમયવાર, તથા જ્ઞાન ભક્તિ કર્મ જડવાદ ચૈતન્યવાદ આદિ અવાન્તર વિષયવાર, પ્રકૃત વિષયનુ સમગ્ર ઐતિહાસિક સ્વરૂપ ધ્યાનમા લેવુ. વિકાસ પણ ઐતિહાસિક ક્રમેજ ચાલતો હોવાથી વિકાસ(Evolution)પદ્ધતિનો પણ અત્રે સમાવેશ થાય છે.

(૨) તોલન–પદ્ધતિ (Comparative Method): વિવિધ દેશના અને વિવિધ કાલના વિચારસ્વરૂપો સરખાવી જોવા, જેમાંથી પછી મનન કરતા સામાન્ય અને વિશેષ તત્ત્વો તારવી કઢાય.

(૩) નિગમન–પદ્ધતિ (Deductive Method)–એટલે સ્વતત્ર રીતે વસ્તુના મૂલ સ્વરૂપમાથી જ પ્રસ્તુત વિષયમા સિદ્ધાન્તો ઉપજાવી કાઢવાની

પદ્ધતિ, જેને અનુસરવાથી તાત્ત્વિક અને આકસ્મિક અશનો ભેદ પાડી શકાય છે.†

આમ યોગ્ય અધિકાર મેળવી સમસ્ત વિષયોનો ઉપર બતાવેલી પદ્ધતિએ અભ્યાસ કરતા કરતા ગન્તવ્ય સ્થાને પ્હોચાય છે. શ્રી કૃષ્ણ કહે છે તેમ અનેક જન્મના સસ્કારો થયા પછી જ "પરા ગતિ" પ્રાપ્ત થાય છે.* અને આ કાઠિન્યમા જ એની ભવ્યતા છે. આ વિષયમા યદ્યપિ છેવટની ફ્લસિદ્ધિ અત્યન્ત દૂર છે, તથાપિ જેટલો યત્ન થાય તેટલાનુ અવાન્તર ફ્લ તો તત્કાલ થયા વિના રહેતુ નથી માટે અત્રે નિરાશા કે ઉતાવળ કે અલ્પ-સતુષ્ટતા એ સર્વ સરખી રીતે અસ્થાને છે.

૩. શ્રવણનો ત્રીજો પ્રકાર વિશ્વમુખે શ્રવણ કરવાનો છે. વિશ્વમુખે શ્રવણ–એ જરા વિચિત્ર વિધિ જણાશે ખરો. પણ વસ્તુત , સર્વ શ્રવણમા પ્રાચીનમા પ્રાચીન અને અર્વાચીનમા અર્વાચીન શ્રવણ તે આ જ છે. આપણા આદિ મહર્ષિઓથી આરભી ક્રાઇસ્ટ બુદ્ધ મહમદ અને છેવટે વર્ડ્ઝવર્થ જેવા કવિ પર્યન્ત આ શ્રવણનો અગીકાર થાય છે. આ શ્રવણના બે દ્વાર છે (૧) બાહ્ય—પ્રકૃતિચિત્ર, અને (૨) આન્તર–હૃદયગુહા. પ્રાચીન ગ્રીસમા હૃદયગુહા કરતા પ્રકૃતિદ્વારા પરતત્ત્વનુ વિશેષ શ્રવણ થયુ હતુ, ગૌતમ બુદ્ધને હૃદયગુહામા જ અલૌકિક મહિમા અનુભવાયો હતો, અને પાછળનુ બૌદ્ધ તત્ત્વચિન્તન જોતા તો તે એટલે સુધી કે એ ગુહામા સભળાતા ધ્વનિનુ નિદાન એ ધ્વનિ અને ગુહા ઉભય કરતા પર છે એ વાત બાજૂપર રાખી એ ગુહાને, અને વધારે યોગ્ય રીતે કહીએ તો એ ધ્વનિને જ, પરતત્ત્વને સ્થાને સ્થાપી દીધો. આપણા બ્રાહ્મધર્મમા બાહ્ય અને આન્તર ઉભય અશને સમાન સન્માન મળ્યુ છે એ વાત પૂર્વે "આપણો ધર્મ" એ નામના લેખમા સ્પષ્ટ કરી બતાવી છે. અત્રે એટલુ જ કહેવુ બસ થશે કે "**जन्माद्यस्य यत**" અને "**शास्त्रयोनित्वात्**" એ બે બ્રહ્મસૂત્રનો ગૂઢ આશય આ બે તત્ત્વ

† આ પદ્ધતિ ખરુ જોતા મનનના અગમા પડે છે, પણ શ્રવણ અને મનન એક બીજા સાથે એવાં ગુથાએલા છે કે એને અત્રે મૂકવામા પણ કાંઈ અડચણ નથી. આ પદ્ધતિના ગ્રન્થો જોવા એ શ્રવણ છે.

* "**अनेक जन्मससिद्धस्ततो याति परां गतिम्**"—भ. गी.

સૂચવવાનો જણાય છે· કારણવિચાર અને કર્તવ્યવિચાર એ બેમાં પરમાત્માનુ શ્રવણ થાય છે. પણ વિચાર પર્યન્ત ન જતાં માત્ર વર્ડ્ઝવર્થ જેને " wise passiveness " કહે છે તેવી વિશુદ્ધ શાન્તિથી શ્રવણ કરવા તત્પર રહેવાય તો પણ એ શ્રવણ થયા વિના રહે નહિ. પરતુ આ શ્રવણ લૌકિક શ્રવણેન્દ્રિયથી થઈ શકતું નથી. કવિ વર્ડ્ઝવર્થ કહે છે તેમ—

" ....it was audible,
Most audible, then, when the fleshly ear,
O'ercome by humblest prelude of that strain,
Forgot her functions, and slept undisturbed "

અલૌકિક સનિકર્ષ દ્વારા સમગ્ર આત્મા એ પર પદાર્થ સાથે એક થઇ પ્રકાશપૂર્ણ થતા સાક્ષાત્ અને વગર માધ્યને જ પર પદાર્થ ગ્રહણ કરે છે. આ શ્રવણનો તૃતીય પ્રકાર.

આમ ત્રણે પ્રકારનુ સારી રીતે અનુશીલન થતા, " श्रोतव्य "-પદોક્ત શ્રવણવિધિ સપૂર્ણ થાય છે

—સુદર્શન ઈ. સ. ૧૮૯૯, માર્ચ.

૩.

શ્રદ્ધા અને શંકા.

એક વિદ્વાને કહ્યુ છે કે " Doubt is the disease of privileged souls. " " શકા એ આત્માનો રોગ છે, પણ એ રોગ હોવો એ પણ એક અસાધારણ અધિકાર છે. " આ વચનમા શકાની નિન્દા અને સ્તુતિ ઉભય છે, અને એ સ્પષ્ટ રીતે સમજતા મોક્ષને અનુકૂલ અને પ્રતિકૂલ શંકાનાં સ્વરૂપો સમજાશે.

" संशयात्मा विनश्यति " એમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનુ વાક્ય લઇ

એને આધારે ઘણી વાર એમ માનવામાં આવે છે કે સંશય-શંકા-જેવો અનિષ્ટ પદાર્થ આત્મજ્ઞાનના માર્ગમાં બીજો નથી, અને શ્રદ્ધા એ જ પરમ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાનુ મુખ્ય સાધન છે. પરતુ આ વિષયમા કેટલોક વિવેક કરવાનો છે, જે ન કરવાથી અન્ધ શ્રદ્ધા કે દુષ્ટ સશય પરિણામે નીપજે છે.

મનુષ્ય "શ્રદ્ધામય" છે, અને "જેની જેવી શ્રદ્ધા તેવો તે"*—એ વાક્ય વિરુદ્ધ કાઈ પણ કહી શકાય એમ નથી. એ તો સિદ્ધ છે કે મનુષ્યને શ્રદ્ધા ન હોય તો એની પ્રવૃત્તિ જ સભવે નહિ અમુક પદાર્થ અમુક પ્રકારનો વસ્તુત છે એમ માનીને જ-અર્થાત્ શ્રદ્ધાપૂર્વક જ-મનુષ્ય સર્વ વ્યવહારમા ઊતરે છે, અને મનુષ્ય ક્ષણવાર પણ વ્યવહારશૂન્ય ટકી શકતો નથી. 'સાયન્સ' જે શકાનુ ઉત્પત્તિસ્થાન છે, તે પણ ખરૂં જોતા કાર્યકારણના મહાનિયમ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને જ પ્રવર્તે છે. અમુક કાર્યકારણનિયમનો જે સ્થળે ભગ થતો દેખાય છે, ત્યા 'સાયન્સ્' એ નિયમ માટે શકા ન ધરાવતા, એ સ્થળવિશેષને ભ્રાન્તિજનક માને છે, અથવા તો ભવિષ્યમા જુદો ખુલાસો થશે એમ શ્રદ્ધા રાખે છે, પરતુ કાલત્રયમા પણ કાર્યકારણના નિયમને બાધ થાય એમ શકા ઉદ્‌ભવતી નથી. વળી જગતની વ્યવસ્થામા પુણ્યનો જય અને પાપનો ક્ષય એ નિયમ પણ સર્વદા પ્રતીત થતો નથી. આ નિયમ વ્યક્તિપરત્વે અનેક વાર ખોટો પડતો જણાય છે એટલુ જ નહિ, પણ જનસમષ્ટિમા પણ કેટલીક સદીઓ અપવાદરૂપ દેખાય છે. છતા વ્યક્તિની તેમ જ સમષ્ટિની સદ્‌વૃત્તિ અને ઉન્નતિ (Virtue and Civilization or Progress) ઉક્ત નિયમ પરની શ્રદ્ધા થકી જ સભવે છે. આ રીતે Uniformity of Nature અને Moral Government એ બે પદાર્થ-જેના ઉપર મનુષ્યના જ્ઞાનનો અને ઉન્નતિસપાદક સદાચરણનો આધાર છે—એના ઉપરની શ્રદ્ધા એ મોક્ષને અનુકૂલ શ્રદ્ધા છે. અન્ન વિના અત્યન્ત તીવ્ર દુ ખથી પીડિત થતા છતા પણ ભક્તનો પ્રભુ ઉપરનો પ્રેમ શિથિલ થતો નથી, અને પ્લેગના કારણ સબધે અનેક કલ્પનાઓ અસિદ્ધ ઠર્યા છતા પણ એ નિયમ કાર્યકારણના મહાન નિયમને જ અધીન છે, અને પ્રકૃતિનુ રહસ્ય મનુજબાલ આગળ પ્રકાશિત થવા જ નિર્માયુ છે-એવો નિશ્ચય આરોગ્યશાસ્ત્રીઓનો મન્દ થતો નથી.-એ બને પૂર્વોક્ત શ્રદ્ધાના જ ઉદાહરણો છે ટેનિસન કહે છે તેમ—

* "श्रद्धामयोऽयं पुरुषः यो यच्छ्रद्धः स एव सः"—भ. गी.

"Oh yet we trust that somehow good
Will be the final goal of ill"

પણ ઉપર બતાવેલી, મનુષ્યસ્વરૂપના બન્ધારણના મૂળમાં જ જે શ્રદ્ધા રહી છે, તે વિનાની શ્રદ્ધા એ અન્ધ શ્રદ્ધા જ છે, ચેતનની નહિ પણ જડ પદાર્થની શ્રદ્ધા છે. ચેતનની શ્રદ્ધા સકારણ અને વિવેકજન્ય હોય છે, જડ શ્રદ્ધા ગમે તે વસ્તુને, ગમે તે વાક્યને વગર વિચારે વળગે છે.

જેમ અમુક પ્રકારની શ્રદ્ધા મોક્ષને અનુકૂલ છે, તેમ અમુક પ્રકારની શંકા પણ દૈવના અનુગ્રહથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. વેદાન્તસિદ્ધાન્તનો અનુવાદ કરીને રા. રા. મણિલાલે યોગ્ય જ કહ્યું હતું* કે જગત્નુ આદિકરણ અજ્ઞાન છે, પણ તેની સાથે વિશેષમા એમ પણ ઉમેરી શકાય કે મોક્ષનુ આદિકારણ પણ અજ્ઞાન જ છે. ઉભય અવિરોધી સત્ય છે. મોક્ષનુ આદિકારણ અજ્ઞાન છે એ નિશ્ચય પ્રત્યેક ધર્મના ઇતિહાસમા પ્રત્યક્ષ થાય છે. અત્રત્ય ધર્મપ્રવાહ ઉપર દૃષ્ટિ નાખતા પણ જણાશે કે શંકામાથી જ ધર્મની ભવ્યતા અને વિશુદ્ધિ આવે છે. એક ઋગ્વેદ-મહર્ષિ કહે છે —

"को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् कुत आ जाता कुत इय विसृष्टिः।
अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आ बभूव ॥
इयं विसृष्टिर्यत आ बभूव यदि वा दधे यदि वा न।
यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्त्सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥"

(ખરેખર કોણ જાણે, કોણ કહે કે આ વિવિધ સૃષ્ટિ ક્યાથી ઉત્પન્ન થઇ, ક્યાથી કે કાઇ? દેવો એના વિવિધ સર્જન પછીના છે. એ ક્યાથી આવી એ કોણ જાણે? ભાઇ, આ વિવિધ સૃષ્ટિ ક્યાથી આવી, અને સ્થિતિમા છે કે નહિ એ પરમ વ્યોમમા આનો જે અધ્યક્ષ છે તે જાણે. અથવા તે પણ ન જાણે!)

અજ્ઞાનમાથી જ્ઞાનમા પ્રવેશ કરવા મનુજહૃદય કેવું તલસે છે!

---

* જુવો સુદર્શન. ૧૮૯૮, સપ્ટેમ્બર.

આ પ્રમાણે પ્રશ્ન ન થવા દેવો એ આત્માને જડ ગણવા સમાન છે વળી આ શંકાનો ખુલાસો કરવાને બદલે એને બલાત્કારે દાબી મૂકવી એ આત્મામા કચરો એકઠો કરવા જેવુ છે. ટેનસન્નુ યોગ્ય કહેવુ છે કે—

"There is more faith in honest doubt,
Believe me, than in half the creeds."

પણ આ સંશય જો મૂળમા શ્રદ્ધાત્મક ન હોય તો એ અનિષ્ટ છે, કેમકે "પર" વસ્તુના અસ્તિત્વની શ્રદ્ધા ઉન્નતિને આવશ્યક છે. આ શ્રદ્ધા-વિરહિત પ્રવૃત્તિ દુષ્ટ થયા વિના રહેતી નથી, કેમકે આ શ્રદ્ધા વિરહિત હોવું એનુ નામ જ દુષ્ટતા છે. આ શ્રદ્ધા ઉપર જ્ઞાનનો પ્રકાશ પડી એ જ્ઞાનવિષય થઈ છે કે નહિ એ જૂદો પ્રશ્ન છે, અને એના ઉપર ધર્મબુદ્ધિનો આધાર છે, પરતુ આ વિષયની ચર્ચામા ઉતરવાનો અત્રે અવકાશ નથી. માટે તાત્પર્ય કે, "અપ્રકાશ, અપ્રવૃત્તિ, પ્રમાદ, અને મોહ"–રૂપ તામસી વૃત્તિ-મા મૂઢ બની પડી રહેતો પુરુષ જ ખરો "સંશયાત્મા" છે, અને "**को अद्धा वेद कुत आ बभूव?**" એમ પ્રશ્ન કરનાર જ ખરો દ્રષ્ટા "ઋષિ"–છે. ઉપનિષદ્ શુ ખોટુ કહે છે કે "જે જાણુ છુ કહે છે તે જ એને નથી જાણતો, જે નથી જાણતો (કહે છે) તે જ જાણે છે"?* અર્થાત્ બ્રહ્મ જ્ઞાનથી પર છે એમ સમજવુ એ જ એનુ યથાર્થ જ્ઞાન છે, કેમકે પરતા એ જ બ્રહ્મનુ સ્વરૂપ છે.

"What am I?
An infant crying in the night,
An infant crying for the light,
And with no language but a cry"—Tennyson

\+ "**अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ॥
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरु नन्दन्**".—भ. गी.

* "**अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानता**."—**केनोपनिषद्**.

૪.

બ્રહ્મવિદ્યા.

" अध्यात्मविद्या विद्यानाम् "

भ० गी०

"The only choice we can have is between a conscious metaphysics and an unconscious one, between hypotheses which we have examined and whose limitation we know, and hypotheses which rule us from behind, as pure prejudices do It is because of this that the empiric is so dogmatic, and the ignorant man so certain of the truth of his opinion They do not know their postulates, nor are they aware that there is no interpretation of an object which does not finally point to a theory of being '—Prof Henry Jones

"All men, by their conduct, virtually adopt one philosophy or another. Practically they give to its fundamental query either a materialistic or an idealistic answer "—*Prof Morris*

શ્રી શંકર ભગવાન્ 'વિવેકચૂડામણિ' નાં આરંભમા કહે છે —

" जन्तूना नरजन्म दुर्लभमतः पुस्त्व ततो विप्रता
तस्माद्वैदिकधर्ममार्गपरता विद्वत्त्वमस्मात्परम्—
आत्मानात्मविवेचन स्वनुभवो ब्रह्मात्मना संस्थिति—
र्मुक्तिर्नो शतजन्मकोटिसुकृतैः पुण्यैर्विना लभ्यते ॥

(ભાવાર્થ –) આ વિશ્વમા અસખ્ય 'જન્તુઓ' ભર્યાં છે, પણ તે સર્વમા 'નર'નો એટલે મનુષ્યનો જન્મ એ દુર્લભ છે. *જન્તુઓ તો માત્ર

* जन्=જન્મવું ધાતુ ઉપરથી.

જન્મે છે અને મરે છે, પણ *'નર'–મનુષ્ય–પોતાના આત્માને ઉદ્દિષ્ટ સ્થાન તરફ વિવેકબુદ્ધિ અને દૃઢતાપુરસર દોરી શકે છે, નીતિમા રાખી–ચલાવી શકે છે. વળી 'નર' એટલે જે મનુષ્યજાતિ તેમા સ્ત્રી કરતા પુરુષ વર્ગમા જન્મ પામવો એ અધિક ભાગ્યનુ ફળ છે.× ઉત્પન્ન થએલી ભાવનાઓને સગ્રહવાનુ અને પોષવાનુ કામ સ્ત્રીવર્ગનુ છે, પણ નવીન ભાવનાઓ શોધી કાઢવાનુ કામ બહુધા પુરુષવર્ગનુ જ છે પણ પુરુષવર્ગમા પણ સર્વને આ કામને માટે જોઇતો અવકાશ હોતો નથી. જે વર્ગને જનસમાજે આ કામ ખાસ કરીને સોપ્યુ છે, અને સામાજિક વ્યવસ્થા દ્વારા જોઇતી ફુરસદ પણ આપી છે એ વર્ગમા, અર્થાત્ બુદ્ધિશાળી 'વિપ્ર' વર્ગમા, જન્મ મેળવવો એ સવિશેષ ભાગ્ય છે. વળી 'વિપ્ર' પણ દરેક ધર્મમા હોય છે, પણ વૈદિક ધર્મના વિપ્ર હોવુ એ તો આપણા બ્રાહ્મણોનુ જ સદ્ભાગ્ય છે. બ્રાહ્મણોમા પણ 'બ્રહ્મબન્ધુ'† ઘણા હોય છે. બ્રાહ્મણ હોઇ વિદ્વાન હોવુ એ જ ખરા અહોભાગ્યની વાત છે. વળી એ વિદ્વત્તા પણ અનેક વિષયોની બની શકે છે, પણ વિદ્વાન હોઇ આત્મ–અનાત્મનો વિવેક કરવો, વિવેક કરી સારો અનુભવ–બ્રહ્માનુભવ–પ્રાપ્ત કરવો, બ્રહ્મરૂપે સારી રીતે સ્થિત થવુ, અહતા–મમતા-જન્ય સકોચરૂપી સસારમાથી મુક્તિ મેળવવી, એ તો સેકડો જન્મકોટિના સુકૃતનુ ફળ છે એમ સમજવુ.

કેટલાક પ્રશ્ન કરશે કે આ વિદ્યાથી શો લાભ? આખુ હિન્દુસ્થાન આજ પર્યન્ત આ મૃગતૃષ્ણિકા પાછળ દોડી દોડીને નષ્ટ થઇ ગયુ, તથાપિ હજી એની એ ચર્ચા ચાલે છે! આનો ઉત્તર કે બ્રહ્મવિદ્યાએ તો હિન્દુસ્થાનને અનેક સકટોમાથી તાર્યું છે, અનેક પરાક્રમોને જન્મ આપ્યો છે જ્યા સુધી એનો સૂર્ય દેદીપ્યમાન રહ્યો ત્યા સુધી જ એની ચઢતી રહી, અને આજ પણ, એની મૃતવત્ દશામા પણ, કાંઇ ચૈતન્ય–પ્રજાત્વ–રહ્યુ હોય તો એ બ્રહ્મવિદ્યાનો જ પ્રભાવ છે 'બ્રહ્મવિદ્યા' એટલે આજકાલ ઘણા ખરા શાસ્ત્રી સંન્યાસીઓમા કે યુનિવર્સિટીના તાર્કિકોમા જે એ નામે ઓળખાતુ કાંઇક

---

* **ની**=દોરવુ ઉપરથી **નર**=નેતા, દોરનાર.

× યદ્યપિ વિશ્વતન્ત્રમા તો ઉભય સરખાં જરૂરનાં છે.

† માત્ર બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મેલા એટલુ જ.

આપણે જોઇએ છીએ એ નહિ. પણ જે પ્રાચીન મહર્ષિઓમા હતુ અને જેણે સમસ્ત હિન્દુસ્થાનમા આર્યભાવના વિસ્તારી, જે બુદ્ધદેવમા હતું અને જેણે અશોકના સામ્રાજ્યને જન્મ આપ્યો, જેણે શકર ભગવાનમા પ્રકટ થઈ, રામાનુજ રામાનન્દ કબીર નાનક રામદાસ તુકારામ આદિમા ઊતરી, એક તરફ શીખ પ્રજાને અને બીજી તરફ મહારાષ્ટ્રની પ્રજાને ઐક્ય આપી, જીવન આપી, ઉત્થાન આપ્યુ—એ અલૌકિક સત્ત્વનુ નામ જ ' બ્રહ્મવિદ્યા ' છે.

આ બ્રહ્મવિદ્યાના તત્ત્વરૂપે—

" कोऽहं कथमिदं जातं को वै कर्ताऽस्य विद्यते ।
उपादानं किमस्तीह विचारः सोऽयमीदृशः ॥ "

" હુ કોણુ ? આ ક્યાથી આવ્યુ ? આનો કર્તા કોણ હશે ? એનુ ઉપાદાન-કારણ શુ અર્થાત્ એ શેનુ બનેલુ હશે ? "—ઇત્યાદિ પ્રશ્નો થાય છે. અને એ પ્રશ્નોના સમાધાન ઉપર—વિચાર યા આચારમા થતા, સ્પષ્ટ યા ગર્ભિત રીતે થતા, સમાધાન ઉપર—મનુષ્યની સર્વ પ્રવૃત્તિઓના સ્વરૂપનો આધાર છે. ' હુ કોણુ ? ' હુ જો જડ પ્રકૃતિનો જ એક અશ હોઉં તો મ્હારી સર્વ પ્રવૃત્તિઓ પ્રકૃતિથી જ નિયન્ત્રિત હોવી જોઇએ, અને એમ હોય તો પછી મારામા કોઈ પણ પ્રકારની જવાબદારી રહેતી નથી. હુ દેહરૂપ જ હોઉં તો આ વિશાળ વિશ્વમા મારી શી ગણના ? મૃત્યુ પછી હુ નથી જ ' આ જન્મમા મે પાપ કર્યું તો પણ શુ ? પુણ્ય કર્યું તો પણ શુ ? એ સર્વ કોને માટે ? ભવિષ્યનો જનસમાજ સુખી થાઓ વા દુ ખી થાઓ એમા મારે શુ ? જે પ્રકૃતિનો ભાગ છે, અને પ્રકૃતિથી નિયન્ત્રિત છે એને જવાબદારી કેવી ? હવે એમ માનો કે હુ પરમાત્મરૂપ છુ એમ સિદ્ધ થયુ. એમ સિદ્ધ થતાની સાથે જ ઉપરના પ્રશ્નોનુ કેવુ જુદુ જ સમાધાન થઈ જાય છે ! જગતની ઉત્પત્તિ, જગત્નુ અન્તસ્તત્ત્વ, ઇશ્વરનુ અસ્તિત્વ, ઇશ્વરનુ સ્વરૂપ–ઇત્યાદિ વિષેના આપણા સિદ્ધાન્તો, આપણી સમસ્ત પ્રવૃત્તિઓ ઉપર, એ પ્રવૃત્તિઓના ઉદ્દેશ ઉપર, તથા એને સિદ્ધ કરવાના સાધનો ઉપર જુદુ જ અજવાળુ નાખે છે

પણ તમે કહેશો કે બ્રહ્મવિદ્યા ભલે ઉપયોગી હોય. પણ એ નીરસ

છે એમાં તો શંકા જ નહિ. આનો ઉત્તર કે એ નીરસ લાગવાનું કારણ આપણો એના ઊપર અન્તરનો પ્રેમ નથી એ જ છે. એ નીરસતા ખરૂ જોતા વિષયની નથી પણ આપણી જ છે. સર્વ રસનુ પ્રભવસ્થાન અને નિધાન જે બ્રહ્મ એના સબન્ધી જે વિદ્યા તે નીરસ કેમ હોઈ શકે? બ્રહ્મવિદ્યાનો તર્કભાગ કદાચ કોઇને કર્કશ લાગતો હશે. પણ એમા એટલુ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે કે ખરૂ જોતા એ તર્કો માત્ર સાભળવાના નથી, પણ બુદ્ધિમા, હૃદયમા, આત્મામા ઉપજાવવાના છે—અર્થાત્ વર્તમાનપત્રની હકીકતની માફક આ વિષયની હકીકત (news) મેળવવાની નથી, પણ એનુ જ્ઞાન (knowledge) મેળવવાનુ છે. અને આ રીતે જ્ઞાન મેળવતા—બુદ્ધિ હૃદય, આત્મામા તે તે સિદ્ધાન્તો ઉપજાવતા—રસ આવ્યા વિના રહેશે નહિ. કારણ કે આત્મામા જે વસ્તુ બહારથી—'foreign matter' તરીકે—આવીને પડે છે એ જ એને ભારરૂપ લાગે છે જે એ સ્વય અન્તરૂમાથી ઉપજાવે છે એ તો એને આનન્દ જ આપે છે બ્રહ્મવિદ્યા આ રીતે પોતાની થઈ જતા, અખૂટ આનન્દનો ઝરો થઈ રહે છે

પણ હજી કોઈ વાધો લેશે કે ભલે એ ઉપયોગી હોય, અને ભલે એમા આનન્દ આવે, પણ વસ્તુત એ વિદ્યા જ અશકય છે 'બ્રહ્મ' એવા જગત્‌ની પાર પદાર્થ જ નથી, કારણ કે આપણુ સર્વ જ્ઞાન જગત્‌ની અન્દર જ પૂરાએલુ છે, એની બહાર એ જઈ શકતુ જ નથી. આ વિચાર કેટલીકવાર કાન્ટના તત્ત્વજ્ઞાનમાથી કાઢવામા આવે છે અને કૉમ્ત નામના ફ્રેન્ચ તત્ત્વવેત્તાએ એનુ બહુ આગ્રહ પૂર્વક પ્રતિપાદન કર્યું છે આ સિદ્ધાન્તની પરીક્ષા આપણે કોઇક પ્રસગે કરીશુ. હાલ તો માત્ર ટુકો જ ઉત્તર આપીશુ. જગત્ એ આપણી દૃષ્ટિ આગળ દેખાતા અનેક વિવર્તોનુ નામ છે, માટે એવો કોઈક પદાર્થ હોવો જ જોઇએ કે જેના એ વિવર્તો છે. આ રીતે, જ્ઞાન જગત્‌ની અને જગત્‌ના અધિષ્ઠાનની, ઉભયની, સાક્ષી પૂરે છે. અધિષ્ઠાન ચેતન છે, કે જડ છે, કે એમાથી એકે નથી એ જૂદો પ્રશ્ન છે. પણ એ છે એમા તો સશય જ નથી. બ્રહ્મવિદ્યાના અસભવની શકા ઉદ્ભવવાનુ કારણ એટલુ જ દેખાય છે કે જે પદ્ધતિ 'સાયન્સ' (ભૌતિકપદાર્થવિષયક–શાસ્ત્ર) મા ચાલે છે એ અત્રે ચાલતી નથી. સર્વ જ્ઞાનના સાધન અને પ્રકાર એક સરખા જ હોય એમ કેમ બને? 'સાયન્સ'નો વિષય પદાર્થોના બાહ્ય સ્વરૂપ–વિવર્તો– છે, માટે એ સ્વરૂપોના પરસ્પર સબન્ધાદિકના વિચારને જે પદ્ધતિ અનુકૂલ

પડે એ પદ્ધતિ એ લે છે. પદાર્થમાત્રનુ અન્તસ્તત્ત્વ એ બ્રહ્મવિદ્યાનો વિષય છે, માટે એ અન્તસ્તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાને જોઇતી પદ્ધતિ એ સ્વીકારે છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક તાર્કિકની સત્ય જોવાની પદ્ધતિ એ કવિને અનુકૂલ થશે? નહિ જ. એ જ રીતે પ્રકૃતમા પણ છે. "આખા ગગનમડળ સ્હામે મે ટેલિસ્કોપ (દૂરદર્શક યન્ત્ર) ફેરવી જોયુ. પણ મને તો ઇશ્વિર કોઈ પણ સ્થળે નજરે ન પડ્યો" એમ ઉદ્ગાર કરનાર ખગોળવેત્તા બ્રહ્મવિદ્યાની પદ્ધતિ અને ખગોળવિદ્યાની પદ્ધતિ વચ્ચે ગુચવાડો કરે છે. સાત કડીની કઠી ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવી કોઈ કહે કે "હુ તો સાત જ કડીઓ જોઉં છુ, આઠમી મ્હારી નજરે પડતી નથી." તો એનુ કહેવુ યથાર્થ છે. પણ જો એ એમ કહે કે "હુ સુવર્ણ (જેની એ કઠી બનેલી છે તે) પણ જોતો નથી," તો એનુ કહેવુ ભૂલભરેલુ છે. એ જ પ્રમાણે જ્યા સુધી 'સાયન્સ્' તે તે વિવર્તો વચ્ચે કાર્યકારણભાવનુ પ્રતિપાદન કરે છે ત્યા સુધી એ એના ખરા પ્રદેશમા છે, પણ વિવર્તોના અધિષ્ઠાનનો પણ નિષેધ કરવા હિમત ધરે છે ત્યા એ એની યોગ્ય હદની બહાર જતુ રહે છે. માટે બ્રહ્મવિદ્યા એક વિલક્ષણ જ્ઞાન છે, અશક્ય જ્ઞાન નથી આપણા આન્તર જીવનમા અને બાહ્ય વિશ્વમા જે ગૂઢ સત્ત્વ રહેલું છે—અને જે એ ઉભયને ઉકેલી જોતા પ્રત્યક્ષ તરી આવે છે—એને જાણવાની વિદ્યા એ 'બ્રહ્મવિદ્યા' કહેવાય છે, અને સર્વ વિદ્યામાં એ પરમ વિદ્યા છે.

વસન્ત, વિ. સવત્ ૧૯૫૮, ફાલ્ગુન.

૫.

બુદ્ધિ અને હૃદય

આજથી ત્રણ ચાર માસ ઉપર **"શંકા અને શ્રદ્ધા."** એવા મથાળા નીચે એ બે પદાર્થની પરમાર્થ સિદ્ધિમા અનુકૂલતા—પ્રતિકૂલતા કેટલી છે અને કેવે પ્રકારે છે એ વિષે કાઇક આ પત્રમાં લખવામા આવ્યુ હતુ. આજ એ જ રીતે **"બુદ્ધિ અને હૃદય"** એ દ્વન્દ્વના સ્વરૂપ સંબધે થોડોક વિચાર કરવા ઇચ્છા છે

'બુદ્ધિ' અને 'હૃદય' એ બે શબ્દની યદ્યપિ શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા આપવી કઠિન છે તથાપિ એ બે પદથી વિવક્ષિત અર્થનો બોધ તો સર્વને સાધારણ મતિથી થઈ શકે છે. તેમા પણ સુદર્શનના વાચકોને તો આ બે શબ્દો એટલા બધા પરિચિત થઈ ગયા છે કે શ્રમપુરઃસર લક્ષણ બાંધી એના અર્થ સમજાવવાની અત્રે બહુ જરૂર દેખાતી નથી ત્યારે હવે એ બે શબ્દોના અર્થો પ્રસિદ્ધ જ છે એમ માની લઈ, બ્રહ્મવિદ્યાના વિષયમાં એમનુ સ્થાન વિચારવાનો આ સ્થળે દિગ્દર્શનમાત્ર પ્રયત્ન કરીશુ.

બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉદ્દેશ શો છે એ ધ્યાનમા લઇશુ તો સહજ સમજાશે કે બુદ્ધિ કે હૃદય એમાથી એક પણ પદાર્થને આ વિષયમા સમગ્ર સામ્રાજ્ય સોપી દેવુ ઘટતુ નથી. બાહ્ય અને આન્તર જગતના તત્ત્વનુ, એટલે એમનામા અધિષ્ઠાનરૂપે નિવસતા વાસ્તવિક પદાર્થનુ, **અન્વેષણ** કરી એનો **સાક્ષાત્કાર** કરવો એ જો બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉદ્દેશ હોય–અને નિર્વિવાદ રીતે એ જ ઉદ્દેશ છે–તો સ્પષ્ટ છે કે આ અન્વેષણ અને સાક્ષાત્કાર ઉભયને અનુકૂલ સાધનની એમા અપેક્ષા છે 'હૃદય લાગવુ જોઇએ' એમ આ વિષયમા ઘણી વાર કહેવાય છે, પરંતુ આ વાક્ય ખરુ જોતા અપૂર્ણ હોઈ માત્ર અર્ધ સત્યનુ જ પ્રતિપાદક છે ખરી રીતે તો, 'વસ્તુમા હૃદય લાગવુ જોઇએ' એમ પૂર્ણ વાક્ય થવુ યોગ્ય છે. માત્ર હૃદય લાગવાથી જ પરમાર્થ સિદ્ધ થઇ જતો હોય, તો અહતામમતાની માયિક જાળ વિશ્વમા એવી પથરાઈ રહી છે કે વિના યત્ને જન્તુમાત્રનુ કોઇક કોઇક સ્થળે તો હૃદય લાગેલુ જ છે, એટલે કાઈ જ કરવાનુ રહેતુ નથી ! ખરુ જોતા પ્રાપ્ત કરવાનુ એ છે કે આ પ્રકારની સ્વભાવસિદ્ધ હૃદયની 'લગની'ને બદલે વસ્તુભૂત પદાર્થમા હૃદયને વળગાડવુ જોઇએ હવે વસ્તુભૂત પદાર્થ શો છે અને શો નથી એ વાતનો નિર્ણય બુદ્ધિ વિના કોણ કરી શકે એમ છે ? હૃદય તો **પ્રતીતિ**મા છે કે નથી એટલુ જ કહીને રહેશે, **વસ્તુત:** 'છે કે નહિ' એ ઉચ્ચારનાર શક્તિ તો બુદ્ધિ જ છે. અને એટલે અશે બુદ્ધિનુ સાર્થક્ય સ્વીકાર્યા વિના કેમ ચાલશે ? 'બુદ્ધિવિલાસ 'તર્કજાળ' ઇત્યાદિ આક્ષેપગર્ભ પદો ઘણેક સ્થળે મહાન પુરુષોને મુખે પણ આપણે સાભળીએ છીએ પણ અમારુ તો સ્પષ્ટ માનવું છે કે એમ બોલનારાઓનુ ખરુ તાત્પર્ય ન સમજીને જ લોકો ઘણીવાર બુદ્ધિના પ્રયોગને નિરર્થક માની લે છે, અને અમારા અનુભવમા તો આ વાત એટલે સુધી

ગએલી જોવામાં આવી છે કે ઘણા લોકો બુદ્ધિહીનતાને હૃદયના વેગનું એક માપ કરી બેઠા છે, અને એમને જ્યા જ્યા કાંઈ પણ બુદ્ધિનો આવિર્ભાવ થતો કે બુદ્ધિનો શ્રમ લેવાની વાત થતી જોવામાં આવે છે ત્યાં ત્યા જાણે હૃદયની શૂન્યતા જ હોય, "નીરસતા" જ હોય, એમ માનતા જરા પણ વિચાર પડતો નથી. બુદ્ધિ–શ્રમ કેવો કઠિન છે, પરમ પદાર્થ ઉપર હૃદયનો તીવ્ર આવેગ લાગ્યા વિના એટલો શ્રમ સહન કરવા તરફ અભિરુચિ થતી જ નથી એ ધ્યાનમા રાખતા, ઘણાખરા લોકો એનાથી કટાળે એમા આશ્ચર્ય નથી. પણ પૂર્વે અમે એક વખત કહ્યુ છે તેમ એ કઠિનતામા જ એની ભવ્યતા છે અને અમારા આ સિદ્ધાન્તને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાદિ મહાન ગ્રન્થોનો ટેકો છે.*

નિન્દાયોગ્ય બુદ્ધિ છે તે જુદી જ છે. જે બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહી શકાય તે કરતા અધિક તત્ત્વ સ્વીકારતી જ નથી, જે હૃદયના દુર્વિકારોનુ વિસ્મરણ કરી જઇને સમગ્ર રચના રચે છે એટલુ જ નહિ પણ જે પ્રેમ માન દયા ઉપકાર આદિ હૃદયના ઉન્નત ભાવોની કેવલ ઉપેક્ષા કરી પ્રવર્તે છે, જે ઉદાર સ્વાર્પણને મૂર્ખતારૂપે પ્રદર્શિત કરવાની ધૃષ્ટતા ધરે છે, તથા જે મનુષ્યહૃદયમા ઉછળતા રુધિરને પવિત્ર અને મહાન બનાવવાને બદલે એને ખાલી કરી પોતાનુ સ્વતન્ત્ર રાજ્ય સ્થાપવાનો વ્યર્થ યત્ન આદરી, એને કર્તવ્યભગની અધમતા તરફ દોરે છે, તથા જે બ્રાહ્મી સ્થિતિ (Religiousness, Piety) ને બદલે માત્ર શોખરૂપી 'બ્રહ્મજિજ્ઞાસા' (interest in Religion) મા જ કૃતકૃત્યતા મનાવે છે, એ બુદ્ધિ જ નિન્દાને પાત્ર છે. એનો વિલાસ તે જ ખોટો બુદ્ધિવિલાસ છે 'બુદ્ધિવિલાસ,' 'તર્કજાળ' ઇત્યાદિ પદોવડે બુદ્ધિ ઉપર આક્ષેપ કરનારા મહાન વિદ્વાનોનું આ જ તાત્પર્ય હતુ, અને હોવુ ઘટે છે. બુદ્ધિનો એક દુષ્ટ પ્રકાર સભવે છે એટલા ઉપરથી એનો સારો પ્રકાર પણ હોઈ શકતો નથી, એમ સમગ્ર બુદ્ધિને ત્યાજ્ય ગણવી એ ભ્રમ છે.

તર્કજાળમા લપટાઈ રહેતા તત્ત્વવિમુખ એક ફિલસુફ કરતા નિર્મળ

---

*"दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः" એમ કઠોપનિષદ્નુ પણ વાક્ય છે.

હૃદયે ભક્તિપરાયણ થતો ગામડીઓ પરમ વસ્તુ પામવામાં વધારે યોગ્ય છે એ સ્પષ્ટ જ છે. સંસારપ્રવાહના નક્રથી પકડાએલા એક ગજેન્દ્રની પ્રભુ પ્રત્યેની ઊંડા હૃદયની ચીસ, કે શબરીના ખરા ભાવથી અર્પેલાં બોર, એને અસંખ્ય ‘ બુદ્ધિવિલાસો ’ કરતા અધિક પ્રિય છે એ નિર્વિવાદ છે. પણ એમનો સાક્ષાત્કાર એમના જેટલા જ હૃદયના વેગવાળા પણ એ કરતા અધિક જ્ઞાની એવા એક ઋષિના સાક્ષાત્કારની સમાન પંક્તિમા આવી શકે છે એમ કોણ કહેશે ? આપણે ઘણીવાર એક નિર્મળ હૃદયના ગામડીઆને વખાણીએ છીએ, પણ એ તો ખોટા બુદ્ધિવિલાસને નિન્દવા ખાતર કરેલી માત્ર અતિશયોક્તિ જ છે. એનો અર્થ એમ નથી કે એક જગલી હોટેન્ટૉટ અને એક મહાન દ્રષ્ટા—ઋષિવર—ધર્મના વિષયમા સમાન છે. સમાન છે કહેવુ એ તો અન્ધકાર અને પ્રકાશને એક ગણી નાખવા બરાબર છે. વળી જુવો કે એ ગામડીઆ ઉપર પણ સ્વબુદ્ધ્યનુસાર તત્ત્વનિર્ણય કરવાની ફરજ નથી ? કયી ભાવના પરમાત્માની છે, અને કયી નથી એ વિષે યથાશક્તિ વિવેક કર્યા વિના તો ગામડીઆએ પણ પ્રવૃત્ત થવુ યોગ્ય નથી, અને આ નિર્ણય કરનાર જે વિવેકશક્તિ તેનુ નામ જ બુદ્ધિ છે. પરમાત્મા જ્યા જ્યા સત્ (સાધુ) ભાવ છે ત્યા ત્યા વિરાજમાન છે, અને જેમ જેમ મનુષ્યબુદ્ધિ વિસ્તાર અને વિકાસ પામતી જાય છે તેમ તેમ એનુ દર્શન વધારે ઉચ્ચતર અને યથાર્થ થતુ આવે છે. આ ઉન્નતિ અને વૃદ્ધિનો પુરાવો પણ બુદ્ધિનો સત્કાર કરાવવા તરફ વળે છે. કદાચ એમ કહેવાશે કે આ ઉન્નતિ અને વૃદ્ધિ તે હૃદયની જ, બુદ્ધિની નહિ. પણ એમ કહેવામા બુદ્ધિ અને હૃદયના નિકટ સમ્બન્ધની અવગણના થાય છે. હૃદય બુદ્ધિ વિના તો આજ જેવુ હશે તેવું જ કોટિ વર્ષો સુધી રહેવાનુ. બુદ્ધિ જ એની પાસે વિવેકપુરઃસર પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, અને એ રીતે એની અધિકાધિક ઉન્નતિ સાધી આપે છે.

ત્યારે સિદ્ધાન્ત કે—બ્રહ્મવિદ્યામા હૃદય અને બુદ્ધિ ઉભયનો સરવાળો ધ્યાનમા લેવાનો છે. કેવળ હૃદય કે કેવળ બુદ્ધિ અત્રે ધોરણરૂપ થઇ શકે એમ નથી બુદ્ધિહીન હૃદય તે રુધિરના એની મેળે ગમે તેવી રીતે ચાલતા એક સચા જેવુ છે, જેમ હૃદય વિનાની બુદ્ધિ ત્વક્-ઇન્દ્રિય વિનાના શરીર જેવું છે. એક બીજી રીતે કહીએ તો બુદ્ધિ વિના હૃદય આધળુ છે, હૃદય વિના બુદ્ધિ નિઃસાર છે ઉભય મળી એક જ ધોરણ થાય છે. અને એ ઉભયની એકતા આત્મામાં છે. માટે જ—

"पश्यत्यात्मानमात्मना" "આત્માને આત્માવડે જુવે છે" એમ કહ્યું છે.

× × × × × ×

પ્રસગવશાત્ અત્રે ઉપરના જ વિષયમાથી ઉદ્ભવતી એક બીજી બાબત ચર્ચવા જેવી છે. આપણે ઘણીવાર "રસ" અને "પ્રેમ" એવા શબ્દો "બ્રહ્મ"ને સ્થાને વપરાતા સાભળ્યા છે, અને રા. રા. મણિલાલે તેમ કરવાનુ એક પ્રયોજન પણ દર્શાવ્યુ છે, જે સુદર્શનના અભ્યાસીને સ્મરણમા હશે જ. પરતુ એ મહાન શબ્દોથી શુ વિવક્ષિત છે અને શુ નથી એ વિષે ભૂલ ન કરવા વાચકે સાવધાન રહેવાનુ છે. જેમ દરેક હૃદયનો ઉભરો તે કાવ્યનો રસ નથી—એમ હોય તો દરેક લૌકિક રડાકૂટ કાવ્યરસની પદવીએ પ્હોચવા જાય—તેમ દરેક 'અભેદ' કે 'પ્રેમ' કે 'રસ' ની વાત તે બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર નથી એ સમજવાનુ છે. એક તરફ, રસ વિનાનુ જ્ઞાન (શુષ્ક બુદ્ધિ) કઠોર કાટાની શય્યા જેવુ છે એ ખરુ, પણ તે સાથે બીજી તરફ, એ પણ સ્મરણમા રાખવાનુ છે કે કેવળ રસ અર્થાત્ રસાભાસ તો રા. મણિલાલ કહે છે તેમ "વેદાન્તને એટલો બધો ઓગાળી નાખે છે કે બાચકા ભરતા પણ હાથમા કાંઈ આવતુ નથી." હાથમા કાંઈ આવતુ નથી એટલુ જ નહિ પણ ઉચ્ચ નીચ સર્વ પ્રદેશ રસની રેલમા સમાન થઈ જતા ક્યા ડૂબાશે અને કયા તરાશે એટલો આત્માને વિવેક પણ રહેતો નથી. માટે અત્રે એટલુ ખૂબ ધ્યાનમા લેવાનુ છે કે બ્રહ્મરસનો વિષય માત્ર કાલ્પનિક (સમજાયેલો નહિ પણ માત્ર મને માનેલો) અભેદ હોઈ ન શકે, કારણ જે કલ્પનાત્મક અનુભવાય છે તે તો માયિક જ હોઈ શકે છે. અભેદની કલ્પના એ તો ભેદ પ્રતિ કેવળ આખો મીંચી ક્ષણવાર મિથ્યા અભેદ અનુભવવા જેવુ છે. ખરુ જોતાં, ભેદને સ્થાને યથાર્થ રૂપે અભેદનો અનુભવ થાય ત્યારે જ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થયો ગણાય. અને આ યથાર્થ દર્શન, વિચાર વિના, અને હૃદયની ખરી અને ઊંડી ધાર્મિકતા વિના, સભવતુ નથી. માટે આ પ્રકારનો ખરો સાક્ષાત્કાર વા એની દૂર દૂરની ઝાંખી પણ થઈ છે કે નહિ એ સમજવા માટે માણસે શાન્ત અને શુદ્ધ હૃદયથી પોતાના આત્માને પૂછવું જોઇએ કે એનો અનુભવ ભેદને અભેદ માનવા રૂપ કલ્પનાના પ્રકારનો છે કે ભેદને અભેદ રૂપે સમજવાનો એટલે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. એકમાં એક ભ્રાન્તિને સ્થાને માત્ર બીજી ભ્રાન્તિ સ્થપાય છે, બીજામા અન્ધકારને સ્થાને

અનુપમ પ્રકાશનો આવિર્ભાવ અનુભવાય છે. હવે આ પ્રકાશ, આ “ રસ ”, માત્ર એક ગમત જેવો ન હોતા, “ અમૃત આપી હલાહલ શકર વ્હોર્યું એ રસ ”–રૂપ બની રહે ત્યારે જ ખરો “ રસ ” અનુભવાયો કહેવાય.

પ્રેમની બાબતમા પણ આ જ રીતે જોવાનુ છે. લૌકિક પ્રેમ અને દિવ્ય પ્રેમના સ્વરૂપમા સ્વત- ભેદ હો વા ન હો, પણ એ ભેદ બીજી રીતે નક્કી કરવાનુ સાધન એ છે કે એ પ્રેમનો વિષય કોઈ દેહમાત્ર મનુજકીટ છે કે સત્યસ્વરૂપ પરમાત્મા છે એ વિચારવુ. સમસ્ત મનુષ્યજાત કે સમસ્ત વિશ્વ પ્રતિ પ્રેમ એ જો કે પરિણામે પરમાત્મા પ્રત્યેનો જ પ્રેમ છે, તથાપિ **જ્યાં સુધી એ પ્રેમ પરમાત્મ–બુદ્ધિથી ઉછળતો નથી ત્યાં સુધી એની લૌકિકતા મટતી નથી, તથા એ પ્રેમની શાશ્વતતા વિષે પણ શંકા રહે છે.** બીજુ, આ પ્રેમ તે માત્ર હૃદયની ક્ષણિક ઊમ જ નથી, પણ આત્માના અગે અગમા—મન વાણી ક્રિયા સર્વ મળી જે એક આત્મ–સ્વરૂપ બધાય છે તેના અણુ અણુમા—અનુભવાતો કોઇક અવર્ણ્ય પદાર્થ છે.

“ અહા ! એવે રંગે, બહુ બહુ પડ્યા વીર રણુમા,
અહા એ એકાતે, સુજન જગ જીત્યા સ્મરણુમા,
ગયા .વ્હેતા ગાતા રસિક રસસિન્ધુઝરણુમા,
અહા ! એની મૂર્ત્તિ પ્રકટ નિરખાતી મરણુમા. ”

એ શ્લોકમાં બતાવેલી કસોટીથી ખરા પ્રેમને પ્રેમના આભાસથી જુદો પાડી ઓળખવાનો છે.

—સુદર્શન, જૂન ૧૮૯૯.

૬.

આશ્રમવ્યવસ્થા.

જિતેન્દ્રિય રહી, શાસ્ત્રાધ્યયન કરવુ, અને બુદ્ધિને જ્ઞાનથી પ્રદીપ્ત કરવી એ બ્રહ્મચર્યાશ્રમનો પરમ ધર્મ. બ્રહ્મચર્યાશ્રમમા સપાદન કરેલા આ પરોક્ષ જ્ઞાનને અપરોક્ષ કરવા અર્થે ગૃહસ્થાશ્રમ ગૃહસ્થાશ્રમમા, સસારમા પડતા પરમાત્માના પ્રતિબિમ્બનાં વિવિધ સ્ફુરણો પ્રત્યક્ષ કરવા, અને એ અસખ્ય સ્ફુરણોમાના એક સ્ફુરણરૂપ થઈ માયાનો—અને માયા પણ બ્રહ્મરૂપ જ હોવાથી પરિણામે બ્રહ્મનો—અનુભવ કરવો, આ માયિક અનુભવની વચમાં પણ લક્ષ સદા પરમાત્મા ઉપર રાખવુ, એ ગૃહસ્થાશ્રમનું ખરૂ પ્રયોજન. પરમાત્મ-સ્વરૂપ વૈશ્વાનર* અગ્નિમા, સહધર્મચારિણી પત્ની સહવર્તમાન, અહતા-મમતાની આહુતિઓ આપવી, એ ગૃહસ્થનુ અગ્નિહોત્ર. આમ સંસારમાં પરમાત્માને પ્રત્યક્ષ કરતા કરતા, અને અહતા-મમતાનો સકોચ ટાળતાં ટાળતા, એવો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે કે જ્યારે પ્રતિબિમ્બ ઉપરથી દૃષ્ટિ ઉઠાડી બિમ્બ તરફ વાળી શકાય છે. આ વાનપ્રસ્થાશ્રમ. વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં ક્રમે ક્રમે સહધર્મચારિણી સહબ્રહ્મચારિણી થઈ જાય છે, અને ગૃહસ્થાશ્રમમા જે પરમાત્મ-અગ્નિને પોતાની સ્હામે વિષય (object) રૂપે સેવવાનો હતો એ જ અગ્નિને હવે પોતાના આત્મા (subject) મા સમારોપી લેવાનો છે.

સસારના તે તે બાહ્ય કાર્યો અને કર્તવ્યોમા પ્રસરી રહેલા †વૈતાનાખ્ય પરમાત્મ-અગ્નિને વિધિપુર સર—કર્તવ્યભગ કર્યા વગર—પોતાના આત્મામા સ્થાપી દેવો,+ વિષયાભિમુખ વૃત્તિને આત્માભિમુખ કરવી, એ પરમાત્મસાક્ષાત્કારનુ પ્રથમ પગથિયુ. જેણે ગૃહસ્થાશ્રમ યથાવિધિ સેવ્યો છે, તેને આ આત્માભિમુખ અવસ્થા અજ્ઞાન આલસ્ય અને સ્વાર્થપરાયણતાથી ભરાવાનો જરા પણ ભય નથી વાનપ્રસ્થના ધર્મોનુ વર્ણન કરતા મનુ કહે છે—

---

* 'Humanity'=સમસ્ત મનુષ્યજાતિ, આગળ વધીને, ભૂતમાત્ર.

† वि+तन्=પ્રસરવુ, એ ધાતુ ઉપરથી.

+ " अग्नीनात्मनि वैतानान् समारोप्य यथाविधि ।
अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः " ॥ मनु०

" स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यात् दान्तो मैत्रः समाहितः ।
दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः ॥ "

ઉપનિષદાદિ ગ્રન્થોનુ અધ્યયન કરવામા નિત્ય મચ્યા રહેવુ, દાન્ત રહેવુ, એટલે કે શીતોષ્ણાદિ દ્વન્દ્વ સહન કરવા, વૃત્તિઓને વિષયમાથી કાઢી પરમાત્મામા સમાહિત–એકાગ્ર કરવી, પોતાના આશ્રમમા આશ્રમોચિત જે જે પદાર્થો હોય તેમાથી દાન આપતા રહેવુ, પણ દાન લેવુ નહિ; અને સર્વભૂતમાત્રમા અનુકપા રાખવી—અર્થાત્ એમના સુખે સુખી અને એમના દુ ખે દુ ખી, એવો ભાવ રાખવો.

વાનપ્રસ્થાશ્રમ માટે પતિની યોગ્યતા થતા સુધીમા જે પત્નીને પુત્રાદિકમા આસક્તિ રહી હોય, એને પાછળ સસારમા રહી ક્રમે ક્રમે મુક્તિમાર્ગ પ્રાપ્ત કરવાની સલાહ છે. પણ જેને એ આસક્તિ છુટી ગઈ છે એ તો પતિની સાથે જ આશ્રમાન્તર કરે છે જે પત્નીએ ગૃહસ્થાશ્રમમા પૂર્વોક્ત પ્રકારે પતિની સાથે સાથે જ પગલા ભર્યા છે એને તો સ્વાભાવિક રીતે પતિની સાથે જ વાનપ્રસ્થાશ્રમમા પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા થવાની.

છેક પ્રાચીનકાળમા વાનપ્રસ્થ અને સન્યાસ એમ બે જૂદા જૂદા આશ્રમો નહિ હોય એમ માનવાને કારણ છે, અને પાછળના સ્મૃતિકારો પૈકી કેટલાકે કલિમા વાનપ્રસ્થાશ્રમનો સ્પષ્ટ નિષેધ કર્યો છે પ્રાચીન યુગમા બે આશ્રમનો એક આશ્રમમા જ સમાવેશ થતો હતો, અને પાછળના કાળમા દેશની રાજકીય આર્થિક અને ધાર્મિક અન્ધાધુનીને લીધે કેવળ વનમા રહી શાન્તિથી જીવનનિર્વાહ કરવો કઠિન થઈ પડયો હશે, તથા પત્ની સહવર્તમાન વન સેવવુ અશક્ય જણાયુ હશે, અને તેથી કલિમા વાનપ્રસ્થાશ્રમનો નિષેધ કરેલો એમ લાગે છે. પણ દેશની આ દુર્દશા થતા પહેલા, જ્યારે પતિપત્ની આ વાનપ્રસ્થાશ્રમને એક સ્વતન્ત્ર આશ્રમ તરીકે યા સન્યાસાશ્રમના પૂર્વ અગ તરીકે સેવતા હશે, ત્યારે એ ચિત્ર અતીવ મનોહર અને બોધક હોવુ જોઇએ.

વાનપ્રસ્થાશ્રમી પતિપત્ની સસારનગર છોડી ચાલ્યાં છે, **પરમાત્માભિમુખ** પ્રયાણ કરી રહ્યા છે, એ ભવ્ય અને સુન્દર **નારાયણાશ્રમ** એમની દૃષ્ટિમા ઝળકવા લાગ્યો છે, પણ હજી એ આશ્રમમા એ દાખલ થયાં નથી. જીવનયાત્રાનુ પરમ પ્રાપ્તવ્ય આ **નારાયણાશ્રમ—સન્યાસાશ્રમ.** આ આશ્રમમાં સ્ત્રી–

પુરુષનો ભેદ નથી, સહધર્મચાર અને સહબ્રહ્મચારમા રહેલા સહભાવને—દ્વન્દ્વભાવને—પણ અવકાશ નથી, એક અખડ અનન્ત નારાયણ જ ઘટઘટમાં વિલસતો ઉચ્ચરી રહ્યો છે,

આ નારાયણાશ્રમમા પૂર્વે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો ઉભયને, સર્વ પ્રકારના ભેદની પાર જઈ, એક આત્મારૂપે રહેવાની છૂટ હતી. " જીવન્મુક્તિવિવેક " નામના ગ્રન્થમા વિદ્યારણ્ય મુનિ ઠીક જણાવે છે —

" अस्मिंश्च त्यागे स्त्रियोऽप्यधिक्रियन्ते । भिक्षुकीत्यनेन स्त्रीणामपि प्राग्विवाहाद्वा वैधव्यादूर्ध्वं वा सन्यासेऽधिकारोऽस्तीति दर्शितम् । तेन भिक्षाचर्यं मोक्षशास्त्रश्रवणमेकान्त आत्मध्यान च ताभि कर्तव्य त्रिदण्डादिक च धार्यम् । इति मोक्षधर्मे चतुर्धरीटीकाया सुलभाजनकसवादः ॥ शारीरकभाष्ये वाचक्नवीत्यादि श्रूयते । देवताधिकरणन्यायेन विधुरस्याधिकारप्रसङ्गत्वेन तृतीयाध्याये चतुर्थपादे ॥ अत एव मैत्रेयीवाक्यमाम्नायते—' येनाह नामृतास्या किमह तेन कुर्या यदेव भगवन् वेत्थ तदेव मे ब्रूहि ' इति ॥ "

તાત્પર્ય કે સસારત્યાગનો સ્ત્રીઓને પણ અધિકાર છે ભિક્ષાચર્ય, મોક્ષશાસ્ત્રશ્રવણ અને એકાન્તમા આત્મધ્યાન સ્ત્રીઓએ પણ કરવુ અને ત્રિદડાદિક ધારણ કરવા ઉપનિષતકાળમા મૈત્રેયી સુલભા તેમજ વચુના ધારિણી વગેરેના દૃષ્ટાન્ત સુપ્રસિદ્ધ છે, અને ત્યાર પછી પણ લાબા વખત સુધી એ દૃષ્ટાન્તોનુ અનુમોદન થતુ જોવામા આવે છે. કાળ જતા, જે કારણોએ વાનપ્રસ્થાશ્રમને ઉચ્છિન્ન કર્યો એ જ કારણો સ્ત્રીઓના સસારત્યાગમા પણ પ્રતિબન્ધક થયા. પ્રથમ તો, સન્યાસાશ્રમમા સ્ત્રીપુરુષોનો સ્વતન્ત્ર અને સરળ સહવાસ એક કઠિન નિયમરૂપ–અસિધારાવ્રતરૂપ–થવા માડયો હશે, અને આખરે અવિદ્યાનુ પ્રાબલ્ય થતા એમાથી વ્રતભગ અને અનાચાર ઉદ્ભવવા માડેલા, એટલે શાસ્ત્રકારોએ યુગધર્મ વિચારી સ્ત્રીપુરુષના પ્રકૃતિજન્ય ભેદને માન આપ્યુ. બૌદ્ધ શાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રીઓ અને પુરુષો માટે જૂદા વિહારમઠ સ્થાપ્યા, છતા અનાચાર નષ્ટ ન થયો, બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રીઓ માટે સસારમા રહી મુક્તિ સાધવાનો વિધિ બાધ્યો સ્ત્રીને પતિ શિવાય અન્ય દેવ જ નથી, એટલે સુધી વચનો રચ્યા. છતા પરમાત્માનો રસ ઘણીવાર એવા કૃત્રિમ બન્ધનોને તોડીને

વહે એ સ્વાભાવિક છે સ્ત્રીને પતિ શિવાય અન્ય દેવ જ નથી એ સૂત્ર પામર સ્ત્રીઓ માટે રહ્યુ, અને દેવ શિવાય અન્ય પતિ જ નથી એવુ સૂત્ર મીરા જેવી સ્ત્રીએ પોતાની વાણીમા અને જીવનમા પ્રત્યક્ષ કરી આપ્યુ. આ રીતે શાસ્ત્રીય સન્યાસ અને શાસ્ત્રાતીત સન્યાસ—એમ બે પ્રકારના સન્યાસનાં રૂપ બન્ધાયા.

બ્રાહ્મણ શિવાયના બીજા ત્રણ વર્ણનો પણ આવો જ ઇતિહાસ છે. ઠેઠ પ્રાચીન સમયમા વર્ણભેદ ન હતો. અને પરમાત્મસાક્ષાત્કાર માટે સર્વને સરખો હક હતો. કાળે કરી, છૂટનુ પરિણામ એ આવ્યુ કે પોતાનો અધિકાર વિચાર્યા વિના, પોતાના આત્માની ખરી યોગ્યતા અને ખરી ભૂખ વિચાર્યા વિના, જેણે તેણે સન્યાસ લેવા માડયો, અને દેશમા કર્તવ્ય પ્રમાદ અને આલસ્ય વધવા માડયા. આ અનાચાર માટે મ્હોટી જવાબદારી બૌદ્ધ ધર્મની છે. બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રકારોએ આ અનાચાર મ્હામે શાસ્ત્રો યોજ્યા તેઓએ સન્યાસનો અધિકાર માત્ર બ્રાહ્મણને જ માટે રાખ્યો, ક્ષત્રિયોને માથે દેશરક્ષાની જવાબદારી મૂકી, વૈશ્યોને માથે વ્યાપારવાણિજ્યાદિકથી દેશધન વધારવાનુ કર્તવ્ય નાંખ્યુ, અને ઉપલા ત્રણ વર્ણની સેવામા રહી એમના કર્તવ્યાચારમા સાધનભૂત થવાનુ કામ શૂદ્રને સોપ્યુ સન્યાસનો નિષેધ શૂદ્ર માટે ખાસ કરીને જોવામાં આવે છે, એનુ કારણ એ છે કે ઘણે ભાગે ક્ષત્રિયને અને વૈશ્યને સન્યાસાશ્રમમાં આકર્ષે એવુ કાઇ નથી—એકને યુદ્ધનો અને સત્તાનો રસ સસારમાં રોકી રાખવા સમર્થ છે, બીજાને ધનનો લોભ કર્તવ્યપરાયણ કરે છે, શૂદ્રનો જ વર્ગ એવો છે કે જેને સ્વાભાવિક રીતે જ ભગવા કરી આળસુ પડી રહી માગી ખાવામા આનન્દ આવે

સન્યાસાશ્રમમા પ્રવેશ કરનાર બ્રાહ્મણે માથે કેવી મ્હોટી જવાબદારી છે, એ સેકડો અને હજારો વચનોથી શાસ્ત્રોએ દેખાડી છે. ગૃહસ્થાશ્રમી બ્રાહ્મણના ચિહ્નો, એ ઉપર વિચાર કરતા, હવે પોતાનુ રહસ્ય પ્રકટ કરે છે: ભગવાં પહેરી, શિખા (ચોટલી) સૂત્ર (યજ્ઞોપવીત) અને સંધ્યાદિક કર્મનો ત્યાગ કરી, દંડ લઈ જગત્મા વિચરનાર કેવો હોવો જોઇએ એ જાણવાના શાસ્ત્ર કહે છે—“ तदेव च शिखा तदेवोपवीतं चात्मपरमात्मनो-रेकत्वज्ञानेन तयोर्भेद एव विभग्नः सा संध्या” ॥—જેનુ વિવરણ નીચેના શ્લોકામા કરવામા આવ્યુ છે:—

" सशिखं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद् बुधः ।
यदक्षरं परं ब्रह्म तत् सूत्रमिति धारयेत् ॥
सूचनात् सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम् ।
तत्सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ॥
येन सूत्रमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
तत् सूत्रं धारयेद्योगी योगवित् तत्त्वदर्शिवान् ॥
बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान् योगमुत्तममाश्रितः ।
ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः ।
धारणात्तस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाशुचिर्भवेत् ॥
सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ।
ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ॥

... ...

अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ।
स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे केशधारिणः ॥
शिखा ज्ञानमयी यस्योपवीतं चापि तन्मयम् ।
ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः ॥
इदं यज्ञोपवीतं च परमं यत्परायणम् ।
विद्वान् यज्ञोपवीती स्यात् तज्ज्ञास्तं याज्ञिनं विदुः ॥"

તાત્પર્ય કે માથા ઉપરની શિખા એ ખરી શિખા નથી—અગ્નિની શિખા (જ્વાળા) જેવી જ્ઞાનશિખા એ જ ખરી શિખા છે તેમજ, જેણે પરમાત્મારૂપી સૂત્ર ધારણ કર્યું છે, જે સૂત્રમાં અખિલ વિશ્વ મણકાની માફક પરોવાઈ રહેલું છે એ સૂત્રથી જેણે શરીર વીંટયું છે, એ જ ખરો સૂત્રવાન્—યજ્ઞોપવીતવાન્—છે, અને એ જ ખરો યજ્વી એટલે યજ્ઞ કરનાર છે એની સંભાવનાર્થે પણ કહ્યું છે કે—

" यः शास्त्रगम्यः परमात्मा यश्चाहम्प्रत्ययगम्यो जीवात्मा तयोरैक्यं येन

महावाक्यजन्येन भ्रान्तिप्रतीतो भेदो विशेषेण भग्न । एवं पुनर्भ्रान्त्यनुदयो भग्नस्य विशेषः । येयमेकत्वबुद्धिः सेयमुभयोरात्मनोः सन्धौ जायमानत्वात् सन्ध्येत्युच्यते । अहोरात्रयोः सन्धावनुष्ठेया क्रिया यथा सन्ध्या तद्वत् ॥ ”

અર્થાત્ જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેની 'સન્ધિ' એટલે કે એકત્વબુદ્ધિ, એનુ નામ સન્ધ્યા.

• સન્યાસાશ્રમ અગ્રેજીમા કહે છે તેમ ‘ a bed of roses ’=‘ ગુલાબની તળાઇ ’ નથી, અને એ સૂચવવા માટે જ દડ ધારણુ કરવામા આવે છે.

“ ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते ॥
काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः ।
स याति नरकान् घोरान् महारौरवसञ्ज्ञितान् ।
तितिक्षाज्ञानवैराग्यशमादिगुणवर्जितः ।
भिक्षामात्रेण यो जीवेत् स पापी यतिवृत्तिहा । ”

× × × × ×

“वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च ।
यस्यैते नियता दण्डास्त्रिदण्डीति स उच्यते । ”

જેણે જ્ઞાનદડ ધારણુ કર્યો છે તે એકદડી, જેણે વાગ્દડ મનોદડ અને કર્મદડ રાખ્યા છે તે ત્રિદડી અર્થાત્ દડ તે કાષ્ઠનો દડ નહિ પણ આન્તર દડ. કદાચિત્ ચિત્તવિક્ષેપે કરીને જ્ઞાનદડની વિસ્મૃતિ થાય, તે ન થાય એટલા માટે જ્ઞાનદડનો સ્મારક કાષ્ઠદડ ધારણુ કરવામા આવે છે.*

જ્ઞાનહીન રહી માત્ર કાષ્ઠનો જ દડ ધારણુ કરનાર—જેનામા તિતિક્ષા, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, શમ આદિ ગુણો નથી, અને જે માત્ર ભીખ માગી ખાવી એટલુ જ જાણે છે એ—પાપી છે, અને ઘોર નરકનો અધિકારી થાય છે.

---

* “मानसस्य ज्ञानदण्डस्य कदाचिच्चित्तविक्षेपेणास्मृतिः प्रसज्येतेति तन्निवारणार्थं स्मारकः काष्ठदण्डो ध्रियते ।”

આ રીતે આપણા શાસ્ત્રમાં—બ્રાહ્મણ બૌદ્ધ અને જૈન ત્રણે શાસ્ત્રમા-યતિના ધર્મો બહુવિસ્તારપૂર્વક વર્ણવ્યા છે; જેનું અત્રે તો માત્ર દિગ્દર્શન જ કરાવવાનું હતુ.

એક પ્રશ્ન થશે કે—આ ચારે આશ્રમોના ધર્મો જાણીને શુ ? બ્રહ્મચર્યાવસ્થા જેમા ગુરુકુલવાસાદિનો વિધિ છે, વાનપ્રસ્થાશ્રમ જેમાં સ્ત્રીસહવર્તમાન, ફલમૂલ ખાઇને અને વલ્કલ પહેરીને વનમા રહેવાનું છે; અને સંન્યાસાશ્રમ, જેમાં સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી જીવન્મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની છે—એ હાલના જમાનામાં શક્ય છે ? શક્ય નથી, તો પ્રાચીન ચિત્રો જોઈ ખુશી થવુ એથી શુ ફળ ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કે દેશકાલાનુસાર દરેક સંસ્થામા ફેરફાર થાય છે, અને થવો જ જોઇએ—પણ એટલાથી આ આશ્રમસંસ્થા કાલાતીત થઈ ગઈ છે, વર્તમાન જમાનામાં કેવળ નિરુપયોગી છે, એમ માનવું બરાબર નથી. પ્રાચીન બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાથી, વર્તમાન સમયમા બાલકોને કેમ કેળવવા અને કેવા નિયમો પળાવવા એ સબન્ધે બહુ ઉપયોગી ઉપદેશ મળે એમ છે. ગૃહસ્થાશ્રમ આજકાલ પાશવજીવન જેવો થઈ રહ્યો છે તેને બદલે એમા પરાર્થતા અને ધાર્મિકતા લાવવા માટે પ્રાચીન ગૃહસ્થાશ્રમ નમૂનારૂપ છે. આજકાલ સ્ત્રીપુરૂષ એમનુ સમસ્ત જીવન વિષયોપભોગમા અને દ્રવ્યોપાર્જનની ચિન્તામાં વ્યતીત કરે છે, એથી લગ્નની અને જીવનની ભાવનાને હાનિ પહોચે છે. લગ્નનો પરમ ઉદ્દેશ સિદ્ધ થતો નથી, જીવનનો પરમ ઉદ્દેશ સિદ્ધ થતો નથી—અને પશુના જેવુ જીવન મરણપર્યન્ત વહ્યુ જાય છે, એ દોષ દૂર કરી સ્ત્રીપુરુષના સબન્ધનુ અને તે સાથે મનુષ્યજીવનનુ પરમ પ્રયોજન સિદ્ધ કરવાનો માર્ગ તે વાનપ્રસ્થાશ્રમ છે. અને એની પરાકાષ્ઠા સન્યાસાશ્રમમા પ્રાપ્ત થાય છે. એ સર્વ આશ્રમને, કાઇક કાઇક બાહ્ય ફેરફાર સાથે, હાલના સમયમા ફરી ઊભા કરવા અશક્ય નથી.

[વસન્ત, વિ. સં. ૧૯૫૯, આશ્વિન.]

૬ क.

પુરુષાર્થ

મનુષ્યજન્મનો ઉદ્દેશ તપાસવો અને એ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માટે જીવનના શાસ્ત્રીય નિયમો યોજવા—એ કાર્યમા આપણા પ્રાચીન મહર્ષિઓએ જેવા અદ્ભુત બુદ્ધિ અને કૌશલ્ય દર્શાવ્યા છે તેવા ભાગ્યે જ કોઇ પણ પ્રજાના ઇતિહાસમા નજરે પડશે તેઓની વર્ણવ્યવસ્થા માટે અર્વાચીન દુનીઆ આદર ધરાવતી નથી, પણ તેઓની આશ્રમવ્યવસ્થા અને પુરુષાર્થ વ્યવસ્થા વિષે તો હજી પણ માન અને સંમતિ સિવાય બીજી દૃષ્ટિએ જોવાય તેમ નથી. તેઓની વર્ણવ્યવસ્થામા ઘણા સારા અંશો હતા, અને તે આજના જનસમાજમા પણ, એક નહિ તો બીજે રૂપે પણ, સ્વીકારવા પડે છે. પણ વસ્તુતઃ એ વર્ણવ્યવસ્થામાં કેવળ તેઓની આર્ષ દૃષ્ટિનો જ પ્રભાવ ન હતો, એટલે એના શૈથિલ્યથી તેઓની આર્ષ બુદ્ધિને કાઇ પણ દૂષણ લાગતુ નથી. વર્ણવ્યવસ્થા એ મનુષ્યશક્તિની નૈસર્ગિક વિવિધતાને સફલ રીતે વ્યવસ્થિત કરવાનો યત્ન માત્ર હતો, અને તે સમયની જરૂરિયાતમાથી પણ એનું સ્વરૂપ કેટલેક અંશે ઘડાએલું હતુ આમ હોવાથી એને પ્રકૃતિ અને કાલના સયોગથી સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થએલુ ફલ માનીએ તો ખોટુ નથી અને આ જ કારણથી અન્ય દેશના પ્રાચીન વિદ્વાનો (ઉદા૦ પ્લેટો અને ઍરિસ્ટોટલ)ને પણ આવી કલ્પના સૂઝી હતી. પરતુ જ્યારે પુરુષાર્થવ્યવસ્થા અને આશ્રમવ્યવસ્થા ઉપર આવીએ છીએ ત્યારે તો આપણા પ્રાચીન ઋષિઓની બુદ્ધિનો જ પ્રભાવ આપણે નિરખીએ છીએ. મનુષ્યજન્મનો ઉદ્દેશ શો ? એ વિષે અન્ય દેશના વિદ્વાનોએ વિચાર કર્યો નથી એમ નથી કર્યો ન હોય તો આ અનન્યસાધારણતા એ જ એની નિરર્થકતાનો પૂરતો પૂરાવો થઇ રહે. પણ વસ્તુત , આપણા ઋષિઓએ પુરુષાર્થના નિર્ણય સબંધી જે ચિન્તન કર્યું છે એમા રહેલી વ્યાપકતા અને વિશેષે કરીને આ વિષયમા કરેલા નિર્ણયોને વ્યવહારમા મૂકવા તેઓએ રચેલી આશ્રમવ્યવસ્થા, એ તો અન્ય કોઇ પણ પ્રજાના ઇતિહાસમાં મળવી મુશ્કેલ છે.

ઋષિઓએ નક્કી કરેલા પુરુષાર્થ ચાર છે **ધર્મ, અર્થ, કામ** અને **મોક્ષ**—જેમા ધર્મ અને મોક્ષને એકઠા લેતા એ '**ત્રિવર્ગ**' પણ કહેવાય છે. આ પુરુષાર્થોને ઉત્તમ મનુષ્યજીવનમાં એક બીજાથી છૂટા પાડવાના નથી—સર્વેની યોગ્ય સઘટના કરવાની છે : જે સઘટનાને અભાવે આપણું

જીવન કદરૂપું અને ખોડીલું—અને તેમાં પણ જો ધર્મનું તત્ત્વ વીસારવામા આવે તો નિરર્થક અને મૃતપ્રાય—થઇ જાય છે.

મહાકવિ કુમારદાસના ‘ જાનકીહરણ ’માં વિશ્વામિત્ર રામ–લક્ષ્મણને લઇ જનકરાજાને ત્યાં જાય છે અને ત્યા આરંભમાં ઋષિ રાજાને કેટલાક કુશલપ્રશ્ન પૂછે છે. તેમાં એક પ્રશ્ન એવી મતલબનો છે કે—હે રાજા ! યુ-વાવસ્થામાં તેં ધર્મ અર્થ અને કામ સરખી રીતે સેવ્યા છે ? અને હવે તું વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોચ્યો તો અર્થ અને કામ કરતાં ધર્મને આગળ પાડયો છે ?

" द्वयेनादौ त्रिवर्गस्य कच्चित् साम्यं गतश्चिरम् ।
धर्मोऽद्य वयसो वृद्धया सह संवर्धने तव ॥ "

આ પ્રશ્નમા વ્યવહાર અને પરમાર્થના સંબન્ધ પરત્વે આપણા પ્રાચીન પૂ-ર્વજોના શા વિચાર હતા એ યથાર્થ રીતે દર્શાવાય છે.

(૧) ધર્મ એ મનુષ્યજીવનનો પ્રધાન ઉદ્દેશ યાને પરમ અર્થ (પ્રયો-જન) હોઇ સર્વના અગ્રસ્થાને છે. પરતુ એ ઉદ્દેશ પણ ‘ અર્થ ’ (દ્રવ્ય) અને ‘ કામ ’ (સુખ)ના યોગ્ય સપાદન વિના સિદ્ધ થવો અશક્ય છે ‘ અર્થ ’(દ્રવ્યના)ના તિરસ્કારથી ધર્મ કેવુ સ્વરૂપ લે છે એનુ પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાન્ત આપણા આળસુ બાવાઓના ઝુડ છે; અને ‘ કામ ’(સુખ)ના ત્યાગથી વૈરાગ્યનો ભૂખર વા જીવનની વાડીને વેરાન કરી નાંખશે તો પછી ધર્મ-રૂપી મીઠા ફળ આપણે ક્યા જોઇશુ ? અત્રે એં પણ સ્મરણમા રાખવુ કે આ ‘ ધર્મ ’–શબ્દના અર્થમા નીતિ અને નીતિનુ અધિષ્ઠાન (સાંકડા અ-ર્થમા) ધર્મ યાને ઇશ્વરનિષ્ઠા એ બનેનો સમાવેશ થાય છે. અને તેથી જેમ સામાન્ય રીતે ‘ અર્થ ’ અને ‘કામ’થી વિહીન ખરી ઇશ્વરનિષ્ઠા અશક્ય છે, તેમ ‘ અર્થ ’ અને ‘ કામ ’ વિના નીતિ પણ અશક્ય છે. બિચારા દરિદ્ર માણસની નીતિ કેટલે સુધી પહોચવાની ! બહુ તો અભાવાત્મક કે હૃદય-માત્રની નીતિ એ આચરી શકે—પણ જ્યાં રોગ ભૂખ વગેરેથી પીડાતાં પોતાનાં કુટુમ્બજનનાં કે મનુષ્યબન્ધુઓના સંકટો એ જોશે ત્યાં એનું હૃદય ચીરાશે, પણ એ સંકટો ટાળવાના ઇલાજો એ શી રીતે લઇ શકવાનો હતો ? ત્યારે શુ દરિદ્ર માણસને માટે નીતિની ઉત્તમ ભાવના સિદ્ધ કરવાનો અવ-કાશ જ નથી ?—એમ તમે પૂછશો. આનો ઉત્તર કે દરિદ્ર માણસ પણ ઉપદેશ વગેરેથી અર્થવાન–ધનિક–પાસે એના ધનનો ઉપયોગ કરાવી–ઇપ્સિ-

તાળ ધર્મશાળા વગેરે સ્થપાવી–પોતે બન્ધુજનનાં દુ:ખો ટાળે, અને આ રીતે પરોપકારમાં કારણ બની નીતિની ઉત્તમ ભાવના સિદ્ધ કરે. પરતુ આ કાર્ય જનસમાજમાં ધનિક પુરુષો હોય તો જ બની શકે. માટે ધનનો તિરસ્કાર એ જનસમાજ માટે પુરુષાર્થ ન જ ગણાય. માટે શાસ્ત્રે જનસમાજ માટે સામાન્ય નિયમો ઘડવામાં ધનને પુરુષાર્થરૂપ ગણ્યું છે તે યોગ્ય જ છે. વળી જેમ 'અર્થ' વિના નીતિ અશક્ય છે તેમ 'કામ' (વ્યાવહારિક સુખની ઇચ્છા) વિના પણ એ અશક્ય છે. નીતિ કેવળ વ્યાવહારિક સુખ અર્થે જ છે–પછી તે વ્યક્તિનુ હો કે જનસમાજનુ હો–એવી અધમ ઐહિકતા આપણા પૂર્વજોએ નીતિના પ્રયોજક હેતુમા જો કે સ્વીકારી નથી; છતા તેઓનુ સામાન્ય મનુષ્યસ્વભાવનુ જ્ઞાન એટલુ ઊંડુ હતું કે સુખની ઇચ્છા મનુષ્યનો કેવો પ્રવર્તક હેતુ છે તે તેઓ ભૂલ્યા નહોતા. જનસસ્કૃતિમાં સુખની ઇચ્છા કેવી પ્રબળ શક્તિ નીવડી છે એ ધ્યાનમા રાખવાથી, 'કામ'નો પુરુષાર્થ રૂપે સ્વીકાર યોગ્ય જણાશે

(૨) હવે 'અર્થ 'ને ધર્મ અને કામથી વીખૂટો પડતાં શા પરિણામ આવે છે તે જોઇએ અનીતિથી દ્રવ્ય સપાદન કરવુ, જગત્મા પ્રભુનો વાસ છે એ ભૂલી જઇ, રાત દિવસ 'અર્થ'ના દાસ થઇ સોનાના ઊકરડા વધારવા—એ મનુષ્યજન્મનો હેતુ કદી પણ હોઇ શકે નહિ. રૉબર્ટ સધીની બિશપ હૅટોના ઊંદરિયા મિનારા વિષેની કવિતા ઘણાએ વાચી હશે · બિશપ હૅટો અત્યન્ત લોભી અને ક્રૂર હતો. એક વખત એના ગામમા દુકાળ પડયો ત્યારે લોક એની પાસે અનાજ માગવા આવ્યા. એણે હજારો મણ અનાજ પોતાના કોઠારમા ભરી રાખ્યુ હતુ પણ એમાનો એક કણ પણ ભૂખે મરતા લોકને એણે આપ્યો નહિ, અને ઉલટુ એ બિચારાઓને એક કોઠારમા રૂંધી મારી નાખ્યા ! પરિણામે બન્યુ એવું કે એ જ્યા સૂતો હતો ત્યા કોઠારના ઊંદરડાની ધાડ ધડબડ કરતી આવતી દેખાઇ ! એની ભીંતે એની છતે એના શરીર ઉપર જ્યા જુવે ત્યા ઊંદરડા ! નદીની વચ્ચો વચ્ચ એક મિનારામા જઇને રહ્યો ત્યા પણ એનુ એ દેખાય ! આ પ્રમાણે એનું પાપ એને કરડયુ બિશપ હૅટોને આપણે ધિક્કારીએ છીએ અને એના ઊંદરોની વાત સાભળી આપણે હશીએ છીએ. પણ આપણે આપણા જીવનમા દ્રવ્યની સેવા ધર્મથી કેવી વિખૂટી પાડી દઇએ છીએ એ વિચારીશુ તો બિશપ હૅટોનો જ અવતાર આપણા આત્મામા પ્રતીત થશે. પશ્ચિમના દેશોમા આજ કાલ અઢળક ધન સંપાદન કરવાની જે તૃષ્ણા વધી છે, અને

એને પરિણામે ઘણી રૂ વગેરે મનુષ્યની સામાન્ય અગત્યના પદાર્થો એકહાથ કરી લઇ એના ભાવો ચઢાવી દઇ નફો ખાવાની જે રીત ચાલે છે, એ કેવળ અધર્મ છે; અને જનસમાજનો આત્મા એ પાપને પોતામાથી દૂર કરવા ડહાપણથી પ્રબળ યત્ન નહિ કરે તો જગત્‌નું સુખ દિન પર દિન વધવાને બદલે પાયમાલી ઉપર આવી જશે આ જનસમાજના દેહમાંથી વિષ ફેંકી દેવા યુરોપમાં જે અરાજકતાનાં મડળો (Anarchists) ઉ-ત્પન્ન થયાં છે, અને સમષ્ટિવાદીઓ (Socialists) પણ જનસમાજને ખળભળાવી મૂકે છે–એ વિષનુ ઔષધ વિષ એ ન્યાયનુ અનિષ્ટ ઔષધ છે. આપણા દેશમાં યુરોપ–અમેરિકા જેવું સમર્થ ધન નથી, એટલે ધનવડે અ-ન્યને હેરાન કરવાના ઉપર કહ્યા તેવા દુષ્ટ યત્ન થતા નથી. પણ આપણી દરિદ્રતાના કારણથી આજ કાલ આપણામા દ્રવ્ય સપાદન કરવાની જે તીવ્ર ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ છે તે ધર્મથી અલગ ન પડી જાય એટલી આપણે સ-ભાળ રાખવાની જરૂર છે. અત્યારે આપણા દેશમાં ધનિકો ધનિકતાનો ધર્મ સમજે છે ખરા, એનો પૂરાવો એ છે કે આજ કાલ આપણે સ્થળે સ્થળે પાઠશાળા દવાખાનાં વગેરે દેશકલ્યાણને માર્ગે દાન થતાં જોઇએ છીએ (અને એ સર્વે ‘ ટાઇટલ ’ મેળવવા માટે જ થાય છે એવો અન્યાયી અને નાદાન વિચાર કરવાનુ કારણ નથી) પરતુ સામાન્ય પ્રજામા ધનની તૃષ્ણા વધતી હોય એમ લાગે છે. તેથી એ તૃષ્ણારૂપી રાક્ષસી આપણા આત્માને ખાઇ ન જાય એટલી અત્યારથી સાવચેતી રાખીશુ તો ભવિષ્યમાં અનેક અનર્થો ઉત્પન્ન થતા અટકશે. ધર્મરૂપી અમૃત મૂળમા રેડાતુ રહેશે તો જ ધનની વેલ પણ ફાલશે, અને એના ફળ મનુષ્ય ખાઇ શકે એવા થશે.

‘ અર્થ ’નો ધર્મ સાથે સબન્ધ જેમ જરૂરનો છે તેમ ‘ કામ ’ સાથે પણ જરૂરનો છે. ‘ અર્થ ’ સાથે જો કામની (સુખ) ઇચ્છા જોડાએલી હોતી નથી, તો કજૂસપણુ ઉત્પન્ન થાય છે. સુખની ઇચ્છા વિના સોનાના ઢગલા એના માલિકને ભાર રૂપ છે એટલુ જ નહિ પણ સુખના વિનિમય મા એ જ્યારે તવગર પાસેથી ગરીબ પાસે જાય છે ત્યારે જ એની યોગ્ય વહેંચણી થઇ જનસમાજનાં સઘળા અવયવો સમાન સામર્થ્યવાળા બને છે. વળી જનસમાજ સમગ્ર લઇને વિચાર કરીએ તો તો એમ પણ કહી શકાય કે સુખની ઇચ્છા વિના જનસમાજ ધનિક થતો જ નથી; કારણુ કે સુખની ઇચ્છા એ ધનના સંવિભાગમાં તેમ જ ઉત્પાદનમા પ્રબળ હેતુ છે. આ કા-

રણુથી, જો કે આપણે આપણી રહેણીકરણીમાં સ્થિતિને અનુસરતી સાદાઇ રાખીશું તથાપિ સુખ ભોગવવાની ઇચ્છા આપણા જીવનમાંથી તદ્દન હાંકી કાઢીશુ નહિ. દિવસે દિવસે આપણા લોકો એશઆરામી થતા જાય છે એમ આપણે કેટલેક સ્થળેથી ફરિયાદ સાંભળીએ છીએ. પરતુ આ ફરિયાદ અમને તો ગેરવાજબી લાગે છે. આપણી પ્રજા ગઇ એક બે સદીમાં એવી નિર્ધન થઇ ગઇ હતી કે સાદાઇ અને કરકસર વિના જીવન અશક્ય હતું—અને એ સાદાઇ અને કરકસર હજી તાજા હોવાથી જરા પણ સુખ ભોગવવા તરફ કોઇ સ્થળે ઇચ્છા જોવામાં આવે છે તો આપણે એને એશઆરામીનું ચિહ્‌ન ધારી ભડકી ઉઠીએ છીએ! અને જાણે આપણા દેશે તો પ્રાચીન સમયથી બાવા અને સન્યાસી રહેવાનું જ વ્રત લીધુ હોયની એવી અજ્ઞાન સમજણ આપણે ધરાવીએ છીએ! પણ વસ્તુતઃ બ્રાહ્મણઆદિ અમુક વર્ગ માટે યોજાએલાં વચનોને સર્વ દેશની વાસ્તવિક સ્થિતિનુ વર્ણન માની લઇ પ્રાચીન ગ્રન્થોમા સુખોપભોગના જે અસખ્ય ચિત્રો વાંચવામા આવે છે એના ઉપર હડતાળ મારવી એ વાજબી નથી.

(૩) ધર્મનો અર્થ અને કામ સાથે, તથા અર્થનો ધર્મ અને કામ સાથે સબન્ધ આપણે જોયો હવે 'કામ'નો ધર્મ તથા અર્થ સાથે સમન્વય કરીએ. ઉપલા વિવેચનથી કદાચ કોઇને એમ લાગ્યુ હશે કે અમે ઉડાઉપણાના ને એશઆરામના જીવનનુ પ્રતિપાદન કરીએ છીએ. તો એ ભ્રાન્તિ હવેના વિવેચનથી દૂર થશે. ' કામ ' એટલે કે સુખની ઇચ્છા સાથે હમેશાં 'ધર્મ' જોડવો, તથા અર્થ જોડવો. ધર્મથી વિયુક્ત સુખની ઇચ્છા એ પુરુષાર્થ મનાવી ન જ જોઇએ; એવી સુખની ઇચ્છા વસ્તુતઃ દરેક વ્યક્તિના જીવનમા પ્રવર્તક હોતી નથી એટલુ જ નહિ, (ધર્મને વાસ્તે ઘણા મનુષ્યોએ પ્રાણ સુદ્ધા અર્પ્યા છે), પરતુ જનસમાજે પણ ધર્મખાતર અસખ્ય વિટબણાઓ વેઠી છે. ધર્મખાતર પારસીઓએ પોતાનુ વતન ત્યજ્યુ, યાહુદી પ્રજા પૃથ્વી ઉપર ભટકતી થઇ ગઇ, અને હિન્દુઓએ કેસરીયાં કર્યાં છે! મનુષ્ય શુ કરે છે તે ઉપરથી શુ કરવુ જોઇએ, એનો નિર્ણય ફલિત થતો નથી એમ કહેવાય છે ખરૂં; પણ વિવિધ સ્થળના મનુષ્યો શુદ્ધ ભાવે જે કૃત્યો કરે છે તથા સારાં માને છે, તે મનુષ્યની નીતિ પરત્વે સામાન્ય સમજણ સૂચવેછે એમાં સશય નથી. તથાપિ મનુષ્યે શુ કરવુ જોઇએ, અર્થાત્ મનુષ્યનું કર્તવ્ય શુ છે, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર માગીશુ તો પણ એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે સુખની સાધના એ જ એનુ કર્તવ્ય નથી. વ્યક્તિમા એ ઉદ્દેશ સ્વાર્થી-

પણા તરીકે નિષિદ્ધ છે એટલુ જ નહિ પણ જનસમાજમા તો એ ભાવના અત્યન્ત હાનિકર નીવડી છે ધર્મનું શૈથિલ્ય અને સુખની લાલસા એ દરેક પ્રજાના ઇતિહાસમા પડતીનું ચિહ્ન જણાયું છે. પરતુ એથી ઉલટી સ્થિતિ જંગલી પ્રજામા પણ દેખાય છે, અને તેથી ઉપર વિવેચનમાં આપણે સુખની ઇચ્છાને પણ યોગ્ય અંશમાં અનુમોદી છે. પરતુ આ બે સ્થિતિ વચ્ચે પસંદગી કરવાની હોય તો ધર્મ રહીને સુખ નાશ પામે એ સારૂ, પણ સુખ રહીને ધર્મ જાય એ ખોટું. "**ધર્માદર્થશ્ચ કામશ્ચ**" એ ઉક્તિમા પુષ્કળ સત્ય છે. એશઆરામથી દેશની કેવી પાયમાલી થાય છે એ સિદ્ધ કરવા માટે પૂરાવો આપવો પડે એવુ નથી—છતા જોઇતો હોય તો આપણા દેશના ઇતિહાસમાં યુગે યુગે મળી આવશે. વાત્સ્યાયન અમરુ વગેરેના સમય તો દૂર રહેવા દો, પણ વધારે અર્વાચીન સમયમા આવી મોગલો અને મરાઠાના સમયના પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ સરખાવોઃ મોગલોમા અને મરાઠાઓમાં ધર્મનુ તેજ તપતું હતુ એ સમયો જુવો, અને પછી છાવણીમાં અને ચાલતે યુદ્ધે પણ ગાન તાન અને ગણિકામા મોજ માણનારા એમના વશજોનો કાળ તપાસો એટલે ધર્મવિરહિત 'કામ'ને અનુસરવાથી દેશની શી સ્થિતિ થાય છે એ સહજ પ્રતીત થઇ જશે

જેમ 'ધર્મ'–રહિત 'કામ' હાનિકારક છે, તેમ 'અર્થ'–રહિત પણ હાનિકારક છે. પણ સુભાગ્યે અર્થરહિત કામ લાંબો વખત ચાલી શકતો જ નથી. નિર્ધન માણસ કેટલો વખત સુખ ભોગવે ? ચાર દહાડા ઉડાઉ થઇ સુખ ભોગવી લે, પરતુ છેવટે તો ખાલી ખીસા સાથે સકટ જ જોડાએલુ છે. આપણા દેશની વર્તમાન સ્થિતિ કામપરાયણતાની અર્થાત્ એશઆરામની નથી—અને તેથી જ આપણી નિર્ધનતા ઘણે ભાગે સહ્ય થઇ છે. પણ આપણામા જૂના સુખના વખતના રિવાજો એવા જડ ઘાલી બેઠા છે કે આપણી નિર્ધન દશામા આપણે એનો ત્યાગ કરવો જોઇએ છતા આપણે તે કરતા નથી ! આપણી વિવિધ જ્ઞાતિઓમાં વરા–વાજન–મરણ–પરણ અંગે ઘણુ દ્રવ્ય નિરર્થક ખર્ચાઇ જાય છે. એનો કુટુમ્બ જ્ઞાતિ કે દેશના કલ્યાણમા સદુપયોગ કરવાને બદલે એમા જે જે 'સુધારા' થાય છે તેમા પણ ઘણે ભાગે એક ખોટા ખર્ચને બદલે બીજુ ખોટુ ખર્ચ જ ઉભુ કરવામા આવે છે, જ્ઞાતિ ભોજનને બદલે 'ઇવનિગપાર્ટિ' ઊભી થાય છે પ્રજાના ઉત્સવના પ્રસગો લૂખા કરી નાંખવા એમ અમારૂ કહેવુ નથી. પણ જે ઉત્સવ આખા જન્મારાની

કમાઇ એક દિવસમાં હરી જાય એ ખરેખર રીતે 'ઉત્સવ'ના નામને જરા પણ યોગ્ય નથી 'ઉત્સવ' તે એનું નામ કે જે મગળ પ્રસંગ આપણા જીવનમા ઉલ્લાસ અર્પે, આપણા જીવનને ઊંચું અને નવું બનાવે. જે પ્રસગના દિવસથી કરજની અને કષ્ટની શરૂઆત થાય તેને 'ઉત્સવ' કાણ કહી શકશે ? સરકારી દફતરમા ઇન્કમટૅકસના (આયપત વેરાના) આંકડા જોશો ત્યારે જણાશે કે ત્રીસ કરોડની વસ્તીમા કેવી જૂજ સંખ્યા મહિને દહાડે પાચ પાઉડ પણ કમાય છે ! છતાં ઉપર કહેલા ખર્ચાળ રિવાજોનો બોજો તો દરેક જ્ઞાતિમા દરેક કુટુમ્બ ઉપર હોય છે એમ કહીએ તો ચાલે. તમે પૂછશો કે લોક જો આવા દરિદ્ર છે તો પ્રસગે પ્રસગે જોઇતા નાણા કયાંથી આવે છે ? આનો ઉત્તર એક જ છે કે એમના દેહના અને આત્માના રુધિરમાંથી. આ અતિશયોક્તિ નથી. આપણા નિર્ધન દેશમાં દરેક કુટુમ્બને પોતા પાસે જે થોડુ ઘણુ દ્રવ્ય હોય તે આવે પ્રસંગે ખર્ચવુ પડે છે, તેનુ પરિણામ એ આવે છે કે કુટુમ્બજનોના આરોગ્ય માટે યોગ્ય ઘર કપડા ખોરાક વગેરેમા જે ખર્ચ કરવુ જોઇએ તે કરાતુ નથી, તેમ જ ઉદ્યોગ કેળવણી મુસાફરી વગેરે મનુષ્યજીવનને સુખી અને વિશાળ બનાવનાર આવશ્યક સાધનો પણ કેટલેક અશે દૂરથી વર્જવા પડે છે તે માટે અમે કહીએ છીએ કે જીવનમા 'કામ' યાને સુખ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો 'અર્થ'ના યોગક્ષેમના—એટલે કે પૈસો બચાવવાના અને કમાવાના—માર્ગો યોજો· કરકસર કરો, કારણ કે કરકસર એ મ્હોટો અને આવશ્યક ગુણ છે, પણ દ્રવ્યોત્પાદન ઉપર મુખ્ય લક્ષ રાખો, કારણ કે દ્રવ્યોત્પાદન એ વધારે મ્હોટો અને તેજસ્વી ગુણ છે.

(૪) આ પ્રમાણે આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોએ, ધર્મ અર્થ અને કામનો સમન્વય કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે. પણ કણમધરો તો કીડી પણ કરે છે, અને સુખની ઇચ્છા તો પ્રાણિમાત્રમા સાધારણ છે એટલે અર્થ અને કામ એ બે પુરુષાર્થો તો મનુષ્યમા ખાસ કરીને છે એમ કહી શકાતું નથી. પરતુ મનુષ્યનુ જે મનુષ્યત્વ છે તે તો ધર્મમા જ રહેલુ છે, અને તેથી સર્વ પુરુષાર્થ મધ્યે ધર્મને અગ્ર સ્થાન ઘટે છે. આ કારણથી ઉપલા શ્લોકમા વિશ્વામિત્ર જનકરાજાને પૂછ્યુ છે કે હવે ઉત્તરાવસ્થામા તે ધર્મને આગળ પાડયો છે કે કેમ ? અન્ય દેશોમા જ્યા આશ્રમવ્યવસ્થા અજ્ઞાત છે ત્યા મનુષ્યજીવનનુ પરમ પ્રયોજન ભૂલાઇ જઇ ઉત્તરાવસ્થા પરમાર્થચિન્તનમા ન ગળાય એ સ્વાભાવિક છે, પરતુ આપણો દેશ કે જેમા આ વિષયની કિમત બરાબર

સમજાઈ છે, અને જેમાં પ્રાચીન મહર્ષિઓએ જીવનનું ‘ ટાઇમટેબલ ’ બાંધી ‘છેલ્લી ઘડી’ જીવનનું સાર્થક્ય કરવા માટે આકી રાખી છે, ત્યા પણ ઉત્તરાવસ્થા વૃથા જલ્પમાં, નિર્બળતાના નીસાસામાં, અને કિંકર્તવ્યતાની મૂઢતામા પસાર થાય એ જેવું આશ્ચર્યકારક તેવુ જ ખેદકારક છે. ધ્યાનમા રાખો કે ધર્મ એ ઉત્તરાવસ્થામાં નવો આરભવાનો પુરુષાર્થ નથી. એનું સેવન પૂર્વાવસ્થામાંથી જ થવું જોઇએ. એ થયુ હશે તો ઉત્તરાવસ્થા ખાલીખાલી અને કાર્યશૂન્ય નહિ લાગે—બલ્કે પૂર્વાવસ્થાના ત્રિવર્ગસેવનનો યોગ્ય પરિપાક એમાં થતો દેખાશે.

મોક્ષરૂપ મહાપુરુષાર્થ જે પ્રથમ ધર્મમા અન્તર્ભૂત હતો તે જેમ જેમ દર્શનશાસ્ત્રોનો વિકાસ થતો ગયો અને ધર્મભાવના વધારે ઉચ્ચ અને સૂક્ષ્મ બનતી ગઇ તેમ તેમ તે ધર્મમાથી બહાર નીકળવા લાગ્યો; પણ તે, જેમ કાચબો પોતાની ઢાલમાથી ડોકુ આગળ કાઢે છે તેમ—અર્થાત્ એ ધર્મ સાથે આન્તર અને જીવન્ત સમન્ધથી જોડાએલો પુરુષાર્થ છે, ધર્મના અન્તર્મા રહી બહાર વિકસતો પુરુષાર્થ છે, ધર્મનો નિષેધક પુરુષાર્થ નથી, અને તેથી જ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે–‘ **यं सन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव** ” અર્થાત્ યોગ અને સન્યાસ યાને ધર્મ અને મોક્ષ તે એક જ છે. બેમા ફેર હોય તો તે એટલો જ છે કે એક તે બીજાની પરિપક્વાવસ્થા છે, અને તેથી શ્રીકૃષ્ણ અન્યત્ર જરા ફેરફાર કરીને કહે છે કે “ **आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते** ” અર્થાત્ યોગે ચઢતા સુધી કર્મ (ધર્મ), અને ચઢી રહ્યા પછી શમ (સન્યાસ=મોક્ષ). પણ આ બીજી અવસ્થાના ખરા અધિકારી યોડા હોય છે—અને તેથી જનસમાજના પુરુષાર્થની ગણનામાં ધર્મ અને મોક્ષને એકઠા કરી ‘ ત્રિવર્ગ ’ મા સર્વનો સમાવેશ કર્યો છે એ યોગ્ય છે.

[વસન્ત, માઘ સંવત્ ૧૯૬૭]

૬ સ્ત્ર.

વ્યવહાર અને પરમાર્થ.

ગયા અંકમા—અમે ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગ પુરુષાર્થમાં ધર્મનું સ્થાન કયા છે એ બતાવ્યુ. અન્ય બે પુરુષાર્થ કરતા ધર્મની વિશિષ્ટતા એ છે કે ઉત્તરાવસ્થામાં જ્યારે એ બે પુરુષાર્થો ગૌણુતાને યોગ્ય થાય છે ત્યારે ધર્મ આગળ પડી સવિશેષ આદરને પાત્ર બને છે. તેમા ઉત્તરાવસ્થાનો ધર્મ તે પૂર્વાવસ્થાના ધર્મથી તદ્દન ભિન્ન નથી, પણુ પૂર્વાવસ્થાનો ધર્મ જ ઉત્તરાવસ્થામા પરિપાકદશાને પામે છે—અને મૃગશિરનો વા વાતા જેમ કેરી મીઠી બને છે, તેમ પ્રભુના દ્વાર સમીપ આવતા ધર્મ કોઇક અનેરી મીઠાશ ધારણુ કરે છે. એ અવસ્થામા અર્થ અને કામ સાથેનો એનો સબન્ધ ક્ષીણુ થઇ, એ શુદ્ધ રૂપે પ્રકાશે છે, અને તે વખતે એ ‘ સન્યાસ ’ને નામે ઓળખાય છે. પણુ આ સ્થિતિ સામાન્ય જનમા દુર્લભ છે. તેથી એ સ્થિતિનો વિચાર હવે પછીથી કરવાનો રાખી, પૂર્વાવસ્થામા ધર્મ જ્યારે અર્થ અને કામ સાથે જોડાએલો હોય છે તે વખતે એનુ સ્વરૂપ શુદ્ધ કેવું હોય છે અને તે બીજા બે પુરુષાર્થ સાથે કેવી જાતનો સબન્ધ ધરાવે છે એ વિષે આજ વિચાર કરીશુ

આરભમા જ સર નારાયણુ ચદાવરકરે એક ભાષણુમા ટાંકેલો પોતાનો અનુભવ અમને યાદ આવે છે. સર નારાયણુ કહે છે કે “ એક દિવસ રજાના દહાડામા હુ પૂના પાસેના એક ગામ બહાર ફરવા નીકળ્યો હતો. સૂર્યનો લાલ પ્રકાશ ખેતરો ઉપર પથરાએલો હતો અને સઘળુ શાન્ત હતું. મારી આગળ એક બાઇ આસપાસ ખેતરોમાથી છાણુ લઇ પાસે મૂકેલી ટોપલીમાં ભરતી જતી હતી. એટલામા મારી પાસે થઇને એક માણુસ તથા બે જુવાન છોકરા નીકળ્યા. પેલા માણુસે છોકરાઓને કહ્યુ· ‘ આપણે દુનીઆમા શુ કરવું છે ? મહેનત કરવી, પેટ ભરવુ અને ચુપચુપ બેસી રહેવુ. ’ આ શબ્દો સાભળીને હુ બોલ્યો ‘ ભાઇ ! આ છોકરાઓને દુનીઆનો આવો હલકો ખ્યાલ કેમ આપો છો ? મહેનત કરવી અને પેટ ભરવુ તે સિવાય શુ બીજુ કાઇ જ કરવાનુ નથી ? ’ એણે ઉત્તર દીધો ‘ ભગવાનનુ સ્મરણુ કરવુ એ તો ખરૂ જ તો. ’ પછી પેલી બાઇ મારી સાથે વાતમા ભળી અને કહ્યુ ‘ ભાઇ, ઠીક કહો છો. નહિ તો પરમેશ્વર આપણુને અન્ન કેમ આપે ? ’ મેં કહ્યું : ‘ પણુ ભગવાનનુ ફક્ત સ્મરણુ કરીશુ

તેથી એ અન્ન કેમ આપશે ?' પેલી બાઇએ તુરત જવાબ વાળ્યો: ' ભગવાનનું સ્મરણ કરશો તો તમે ચોરી નહિ કરો, જુઠું નહિ બોલો અને આળસુ પડી નહિ રહો'. "

ઉપરનો ઉત્તર સાંભળી સર નારાયણનું હૃદય સ્વદેશાભિમાનથી હરખાયું. કોનું ન હરખાય ? છેલ્લા સેન્સસમાં કદાચ આ સઘળાં સાદાં ખેડૂતજનો "અભણ" વર્ગમા નોંધાયાં હશે ! પણ ભણેલાઓને પૂછો કે વ્યવહાર અને પરમાર્થનો સંબન્ધ આ કરતા વધારે યથાર્થ અને સચોટ રીતે તમે દર્શાવી શકશો ? કહે છે કે પ્રભુનાં દફતરમા તો " આપણા આગળના તે પાછળ, અને પાછળના તે આગળ" એમ હોય છે. તે બરાબર છે " **अविज्ञात विजानतां विज्ञातमविजानताम्** ". (ઉપનિષદ્) શબરી કયા નૈવેદ્યનો વિધિ ભણવા ગઇ હતી ? એ બિચારીએ પ્રભુને બોર ધરાવ્યાં ત્યારે પાસે બેઠેલા કોઇકે પૂછ્યુ કે ખાટા તો નથી ? ત્યારે એણે ઉત્તર આપ્યો કે "એકે એક કરડી ચાખીને લાવી છુ." ! પ્રભુએ એ બોર સ્વીકાર્યાં. માટે અમે તો સ્પષ્ટ કબુલ કરીનુ કે પ્રભુના રહસ્યો જેવા આ સાદા-ભોળાં-અજ્ઞાન ભાસતા મનુષ્યોને સમજાયાં હોય છે, તેવાં આપણી મૂર્ખ વિદ્વત્તાને સ્વપ્નામાં પણ ભાસ્યા હોતા નથી. તેથી આજ તો આ બાઇના ઉત્તરને જ મન્ત્રસ્થાને રાખી એના વિવરણરૂપે બે શબ્દો કહીશુ

વ્યવહાર સાથે પરમાર્થ શી રીતે જોડવો, ચોતરફ ચાલતા દુનીઆદારીના પ્રચંડ વિગ્રહની વચમાં ઊભા રહી પ્રભુભક્તિ શી રીતે કરવી,-એ પ્રશ્ન હમેશા વિકટ ગણાયો છે, પણ વર્તમાન સમયમા તો એ ઘણાને તદ્દન અસમાધેય જ લાગે છે કેટલાક મનુષ્યોમા ધનની તૃષ્ણાનો વાયુ પુષ્કળ બ્હેકી રહ્યો હોય છે તેમને માટે તો કદાચ એમ કહી શકાય કે તેઓ પ્રભુનુ સ્મરણ કરતા નથી એ એમની ભૂલ છે. પણ જે મનુષ્યોને સામાન્ય ગુજરાન માટે ઘર અને બજારના વૈતરા કરવાં પડે છે તેમની પાસે પ્રભુભક્તિની શી આશા રાખી શકાય ? બેશક, જો પ્રભુ જ નિત્ય અને સાચો ઠરે અને આ દુનીઆ ક્ષણભંગુર અને મિથ્યા ઠરે તો પ્રભુભક્તિ સ્હામે કોઇ પણ સ્વાર્થને ટકવાનો હક નથી. પણ આ દુનીઆ જેવી સત્ય અને અનિવાર્ય લાગે છે તેવો પ્રભુ જ્યા સુધી નથી લાગતો ત્યાં સુધી તો આ દુનીઆના વ્યવહારને જ પ્રાધાન્ય આપવુ જોઇએ. આમ પૂર્વપક્ષ થાય છે આથી વર્તમાન સમયમાં ધર્મ પ્રત્યે સામાન્ય જનોમાં અનેક તરેહના ભાવો

જોવામાં આવે છે. કેટલાક તો ધર્મને ડાહ્યાની સભામાં ગાંડો આવ્યો હોય એમ પોતાના ડાહ્યાડમરા દુનીઆદારીના વિચારોની મોગલાઇ સભામાંથી હડસીને હાંકી કાઢે છે! કેટલાક એ બિચારાને સભાને છેડે એક ખૂણે બેસાડી મૂકે છે, અને એ ડાહ્યાઓની સભામાં એને જરાએ બોલવાનો હક તો શેનો જ હોય? કેટલાક મનુષ્યહૃદયના ભાવોમાં એની ઉત્કૃષ્ટતા સ્વીકારે છે, પણ એ તો જાણે વારતહેવારે ઘડી બે ઘડી પહેરવાનાં કપડાં હોય એમ સમજીને! વળી કેટલાક એને આ કરતાં વધારે આવશ્યક માને છે. પણ તેઓ એના ઉપર દર અઠવાડીએ મળ ધોવાની 'કૅથાર્ટિક પિલ,' કરતાં કે તાવ રોકવાના 'કિવનીન' કરતા વધારે પ્રેમની દૃષ્ટિએ જોતા નથી

ખરી વાત એ છે કે ધર્મનો અન્યપુરુષાર્થ સાથે કેવી જાતનો સબન્ધ છે એ ન સમજવાથી જ ધર્મની આ સર્વ વિડમ્બના થાય છે. સિપાઇના પહેરા બદલાય છે તેમ ધર્મ અર્થ અને કામના પહેરા નથી કે અર્થ અને કામના સમય ઉપરાંત ધર્મનો સમય જોઇએ જે અર્થ અને કામનો સમય તે જ ધર્મનોઃ માત્ર ધર્મના અન્ત પ્રવેશથી અર્થ અને કામ સપ્રયોજન અને પવિત્ર બને છે એટલુ જઃ અન્ત· પ્રવેશ, બાહ્ય સહચાર નહિ અન્ય પુરુષાર્થ સાથે ધર્મનો બાહ્ય સહચાર એ નિરથક દંભ છે. આનુ એક દૃષ્ટાન્ત સાંભળેલુ અમને યાદ આવે છે. એક સારા દેશી રાજ્યના એડમિનિસ્ટ્રેટર પોતાના રાજ્યકાર્યમા એવા ગૂંથાએલા રહેતા કે રાત્રે સૂતી વખતે પાસે મીણબત્તી અને દીવાશળીની પેટી રખાવે અને રાતમા જ્યારે એકાએક વિચાર સૂઝી આવે (તે રાજ્ય પ્રકરણીજ) ત્યારે ઝટ દીવો કરી એ વિચાર લખી કાઢે. એમને સન્ધ્યા–પૂજાનો તો વખત કયાથી જ મળે? તેથી તેઓ ન્હાવાને કુડીમા પાણી કઢાવે ત્યારથી સંધ્યા ભણવા માંડે, તે ન્હાઇને પાટલા ઉપર જમવા બેસે ત્યાં સુધીમાં પૂરી થાય–જેથી પોતાના જીવનની એક ક્ષણુ પણ સરકારી નોકરીમાંથી ઓછી ન કરવી પડે અને પ્રભુભક્તિ થઇ ગણાય! આ ધર્મનો વ્યવહારમાં કરવો જોઇતો જે અન્તઃપ્રવેશ તે નથ'. એ તો માત્ર બાહ્ય સહચાર છે. બલ્કે તે પણ છે કે કેમ એ શંકા પડતુ છે. ઔરંગઝેબ ચાલતે યુદ્ધે પણ હાથી ઉપરથી ઊતરી વખતસર પ્રભુની બંદગી કરવી ચૂકતો નહિ. એ ખરા હૃદયથી તે કરતો માટે એને આપણે દંભ તો નહિ કહીએ, તથાપિ એ ધર્મનુ ખરૂ સ્વરૂપ–જે અર્થ અને કામને અર્થાત્ વ્યવહારને પવિત્ર બનાવવાનુ તે–એ સમજ્યો નહોતો અને તેથી એના વ્યહાર ધર્મથી વિખૂટો પડી અપવિત્ર બલ્કે પાપી બન્યો હતો.

ત્યારે ધર્મનો વ્યવહારમાં એટલે કે અર્થ અને કામમાં અન્તઃપ્રવેશ થએલો કેમ જાણવો ? એક દૃષ્ટાન્તથી બતાવીશ: એક મોચી બૂટ શીવવા બેસે છે; શીવતાં શીવતાં એને થયું કે બિચારા બચ્ચાને આ ચામડું તો ખૂચશે: તુરત કાપેલું ચામડું એણે ફેંકી દીધું, અને બીજું કુણુ ચામડું લઇ ફરીથી શીવવા બેઠો-એ માણસે પ્રભુને ઓળખ્યો. પ્રભુની ઓળખ જેવી નિત્ય વ્યવહારમાં થાય છે તેવી સમાધિમાં પણ થતી નથી અર્થ અને કામથી દૂર રહ્યે ધર્મ આવડતો નથી. ધર્મની શિક્ષાશાળા તે આ વ્યવહારનું જગત્ છે પાણીમા પડયા વિના માત્ર હાથ હલાવવાની વાત જાણવાથી તરતા આવડતું નથી, વહાણે ચઢયા વિના વહાણ હકારતાં આવડતું નથી; યુદ્ધનુ શાસ્ત્ર પણ ગમે તેટલું શીખો પણ રણભૂમિ ઉપર હિંમત શાન્તિ સમયસૂચકતા વગેરે ગુણો તમે કેટલા રાખી શકો છો તે ઉપર જ તમારા જયપરાજયનો આધાર છે. આ જ પ્રમાણે ધર્મનુ પણ છે. ધર્મની ચાર વાતો અરણ્યની ગુફામા બેશીને કરવાથી ધર્મ આવડતો નથી. અરણ્યની ગુફા એ પ્રાચીન રૂઢિનો દાખલો લીધો, પણ વર્તમાન સમયની પણ ગુફાઓ થોડી નથી: યુનિવર્સિટી, પુસ્તકશાળા, પ્રાર્થનામન્દિર વગેરે આ જાતની ગુફાઓ જ છે. એમા પ્રાપ્ત કરેલુ જ્ઞાન જ્યાં સુધી વ્યવહારની કસોટીએ ચઢતું નથી ત્યા સુધી એ સિદ્ધ અને સસ્કારી બનતું નથી. અમારા વખતના એક શિક્ષક માટે એવી વાત ચાલતી કે એમને ઘોડા ઉપર બેસતાં આવડતુ નહોતું, પણ એ ગુરુત્વમધ્યબિન્દુનો સિદ્ધાન્ત જાણતા હતા અને તેથી ગુરુત્વમધ્યબિન્દુની રેખા ઘોડામા રાખવી એ કરતા મનુષ્યે ઘોડે બેસવામા કાઇ વિશેષ કરવાનુ નથી એમ તેઓ સમજતા હતા. આવી સમજથી તેઓ ઘોડે બેઠા, પણ ઘોડાએ એમની સમજને માન ન આપ્યુ! આપણો વ્યવહાર એ પણ આવો જ ઘોડો છે: એણે સમતાનો સિદ્ધાન્ત જાણનાર અસંખ્ય ઘોડેસ્વારોને પાડયા છે, અને આપણને પ્રતિદિન કેટલી બધી વાર પાડે છે એનો સાક્ષી આપણો આત્મા જ છે. પણ ઘોડે બેસી જાણે તે ઘોડેસ્વારને સમતાનો સિદ્ધાન્ત જાણવાનુ શુ પ્રયોજન છે?-એમ તમે પૂછશો. આનો ઉત્તર કે દુનિઆમાં હમેશા ઘોડે જ બેસવાનું હોતું નથી. કોઇક વાર ઊંટે પણ બેસવાનુ આવે. તે વખત એ ઊંચુ અને કઢગું પ્રાણી જોઇ તમારૂ કાળજુ ન ધડકે તે માટે એટલુ જાણવાની જરૂર છે કે જ્યા બેસીશુ ત્યા જો સમતાથી બેસીશું તો પડવાનો ભય નથી.

માટે જ પેલી બાઇએ કહ્યું છે કે ' જેણે ભગવાનને ઓળખ્યો છે તેનામાં જૂઠ ચોરી આળસ એ કદી પણ નહિ આવે. ' જેણે ભગવાનને નથી ઓળખ્યો તેમની શાહુકારી તો જ્યાં સુધી જેઇલ છે ત્યાં સુધી જ; એનો ઉદ્યોગ પણ જ્યાં સુધી પારકે પૈસે રબર ટાયરની ગાડીઓ દોડાવવાની નથી મળી ત્યાં સુધી જ. માટે ચોરી આળસ વગેરે અટકાવવાનો ખરો ઉપાય જે સર્વ દેશમાં સર્વ કાળમાં મનુષ્યની સર્વ અવસ્થાઓમાં કામ લાગે છે તે એ જ છે કે **પ્રભુની ઓળખ કરવી.** અને પ્રભુની જેને ખરી ઓળખ થઇ હશે તે સારી રીતે જાણશે જ કે પ્રભુ મારી અને આ દુનીઆની બહાર નથી, આખા વિશ્વનો એ જ અન્તર્યામી છે, અને તેથી એનુ સ્મરણ અર્થાત્ ધર્મ એ પણ દુનીઆના સઘળા વ્યવહારનો-અર્થનો અને કામનો-અન્તર્યામી થવો ઘટે છે; એટલે કે અર્થ અને કામનો એ દાસ નથી, પણ અર્થ અને કામ ઉપર અમલ ભોગવી અર્થ અને કામને પોતાના કાર્યમા પ્રેરે છે. ધર્મનું આ જીવન્ત અન્તર્યામિત્વ જેના જાણવામાં નથી તેઓ ધર્મને પોતાની દુનીઆદારીના વૈભવનુ સાધન બનાવવા ઇચ્છે છે! જે ધર્મ પૈસો આપે, સર્વ પ્રકારનુ સુખ આપે એ જ ધર્મ ખરો! એક જણે જરા ચ્હીડાઇને કહ્યું છે તેમ "Men do not *worship* God, they *use* Him" જૂના વખતમા અમારી જ્ઞાતિના એક અમલદાર વિષે કહેવાય છે કે (આશા છે કે એ વાત કલ્પિત હશે) તેઓ નિત્ય દેવનું પૂજન કરતા, અને પૂજન કરતી વખતે બોલતા નહિ, માત્ર સજ્ઞાથી જ વાત કરતા હતા તેવામાં કારકૂને આવીને પૂછ્યુ કે અમુક ગુન્હેગારને શી શિક્ષા કરવી? પેલા અમલદારે લાલજીને પોતાના જનોઇથી વીંટીને ટાંગ્યા, અને આચમનીવતી ફટકા મારી બતાવ્યા! અરે દુષ્ટ! તને ખબર નથી કે જે પ્રેમાળ માતાના દામણાથી પણ પૂરેપૂરો બધાયો નથી તે તારા સૂતરનાં તાંતણાથી બધાવાનો હતો? માત્ર તું તારી ભાવનાને જ બાધે છે! અને એને પણ તું પવિત્ર પદવીથી ભ્રષ્ટ કરી તારા દુનીઆદારીના વ્યવહારનુ સાધન બનાવે છે! તારા કરતાં તો જેઓએ પ્રભુને જગતની બહાર બેસાડી મૂક્યો છે અને જગત્માં એને અવતરતો અને મૂર્તિમન્ત થતો જોતા નથી તેઓ જ સારા. ધર્મને અર્થ અને કામનો દાસ બનાવવો તે કરતાં તો ધર્મનું નામ છોડી દઇ અર્થ અને કામની સેવા કર્યા કરવી એ જ સારૂ.

આપણા કેળવાએલા સ્વદેશબન્ધુઓની, બલ્કે આજ કાલ પૃથ્વી ઉપર

ઘણે ભાગે, આ બીજી સ્થિતિ જ જોવામા આવે છે. પણ પૃથ્વીના બીજા ભાગમા એટલું સારૂં છે કે ધર્મશિક્ષણ એ દેશના પ્રાથમિક મધ્યમ તેમ જ ઉચ્ચ સામાન્ય શિક્ષણનો ભાગ હોઇ એની સર્વથા ઉપેક્ષા થઇ શકતી નથી. પણ આપણે ત્યાં તો કેળવાએલો વર્ગ ધર્મજ્ઞાનથી તદ્દન વિરહિત રહે છે અને તેથી સામાન્ય અશિક્ષિત વર્ગના ધર્મથી જ દેશની ધાર્મિક ભાવના સચવાઇ રહે છે. આ સ્થિતિમા ફેરફાર થવાની બહુ જરૂર છે ધર્મમા જીવ હશે તો જ અર્થ અને કામમા જીવ આવશે—કુવામાં પાણી નહિ હોય તો હવાડો કેટલો વખત ભર્યો રહેવાનો હતો ? આપણો કુવો પાતાળકુવો છે—એમા પાણી કદી પણ ખૂટવાનુ નથી, પણ યોગ્ય સભાળ નહિ લો એ નહિ ચાલે. કુવો માટી કચરાથી પૂરાઇ ગયો હોય તો તે ગળાવો, એમા કહોવડામણ દેખાતું હોય તો તે કઢાવી નાખી સ્વચ્છ કરો. બહોળા અને સ્વચ્છ પાણીથી તમારાં અર્થ અને કામના ખેતરો યોગ્ય સમયે અને યોગ્ય માપમા પાશો તો એનો પાક સારો ઊતરશે. જમીન ચૂસે, વાવેતરનાં મૂળ ચૂસે, તે કરતાં અધિક પાણી ઢોળીને જમીન બગાડશો નહિ, વાવેતરને કહોવડાવશો નહિ. પણ પાણી વિના ખેતરો સૂકાવા દેશો પણ નહિ.

[વસન્ત, ફાલ્ગુન વિ. સંવત્ ૧૯૬૭.]

૭.

અધિકાર અને અભેદ.

આપણાં શાસ્ત્રોમા, અમુક સ્થાન, ક્રિયા, વર્તન, જ્ઞાન આદિ માટે યોગ્યતા એ 'અધિકાર' કહેવાય છે. 'અધિકાર'—શબ્દના આ અર્થમાં 'અધિકારભેદ'—અર્થાત્ જુદા જુદા મનુષ્યોને એમની યોગ્યતાનુસાર જુદો જુદો 'અધિકાર,' અને એને અનુકૂલ વ્યવસ્થા–એ આપણા ધર્મનુ પાશ્ચાત્ય ધર્મોથી એને ખાસ જુદુ પાડનાર એક લક્ષણ છે. યૂરોપમા સોળમા સૈકા સુધી અધિકારભેદનો કાંઇક સ્વીકાર હતો, પણ ત્યા એ વિચાર જોઇએ તેટલી પરિપક્વતાએ પહોચ્યો ન હતો, અને એમાં જે કાંઈ થોડુ ઘણું સત્ત્વ હતું. એ અધમાવસ્થા ભોગવી, 'રેફ્મૅશન' અને 'ફ્રેન્ચ રેવોલ્યૂશન'ના સમયમાં "તર્ક," "બુદ્ધિ," "પુરાવો," "હક્ક" "સ્વાતન્ત્ર્ય," "સમાનતા" આદિ અર્વાચીન વિચારોના પ્રચડ વેગને પ્રભાવે નષ્ટ થઈ ગયુ. ઓગણીસમી સદીમા આખરે ફરી એ જ અધિકારભેદનો સિદ્ધાન્ત ડાર્વિનના 'ઇવોલ્યૂશન' વાદે સ્થાપ્યો છે; પણ 'ઇવોલ્યૂશન'વાદ 'સાયન્સ્'–વાદ હોવાથી, આ સિદ્ધાન્ત આપણે ત્યા જેમ બ્રહ્મવિદ્યા સાથે જોડાયો છે તેમ ન જોડાતા, એ 'સાયન્સ્' સાથે જોડાયો છે પરિણામ એ થયુ છે કે જ્યારે 'સાયન્સ્' વાદીઓ, અને 'સાયન્સ' ને આધારે રાજકીય અને સામાજિક સિદ્ધાન્તો ઘડનારા વિદ્વાનો, પ્રકૃતિના ઉચ્ચાવચ પ્રભેદ [ઉચ્ચ નીચ વિવિધ ભેદ] તરફ અને તજ્જન્ય અધિકારભેદ તરફ આપણું લક્ષ ખેચે છે, ત્યારે ધાર્મિક ક્રિશ્ચયન પાદરીઓ મનુષ્યને પ્રકૃતિથી ભિન્ન માની 'મનુષ્યમાત્રની સમાનતા'નો સિદ્ધાન્ત ઉપદેશે છે. આજ કાલ આ સમાનતાનો સિદ્ધાન્ત રાજકીય અને સામાજિક વિષયોમા થોડો જ ગ્રાહ્ય થાય છે, અને હવે એ ફક્ત ધર્મનાજ વિષયમા પૂરાઇ રહેલો દેખાય છે છતાં, આ બને સિદ્ધાન્તોમા—અસમાનતા અને સમાનતાના સિદ્ધાન્તોમા—કેટલુ કેટલુ સત્ય છે, એ તપાસવા જેવું છે. વિશેષે કરી, (૧) આ બંનેની ખામીઓ બતાવી, આ બનેનો અવિરોધ વેદાન્તથાં કેવી રીતે કરવામા આવે છે, વાસ્તવિક 'અભેદ' સાથે 'અધિકાર' ભેદને કેવી રીતે ઘટાવવામા આવે છે, અને (૨) વેદાન્તમા બ્રહ્મસાક્ષાત્કારનો 'અધિકારી' કોણ ગણાય છે એ જોઇશુ.

(૧.)

(૧) એક પક્ષ અસમાનતા–પ્રતિપાદક ' સાયન્સ્ '–વાદનો છે. 'સાયન્સ્' વાદીઓ સર્વત્ર ભેદ જ જૂએ છે, અને અભેદ જૂએ છે તો તે એટલો જ કે સર્વ વસ્તુ પ્રકૃતિમાથી નીકળેલી છે, અને પ્રકૃતિરૂપ જ છે. પરન્તુ ખરૂ જોતા, આ ' સાયન્સ્ 'વાદમા તે તે ભેદ એક એકથી પૃથક્–અસબદ્ધ–જ રહે છે, અને એ સર્વને એક ઉચ્ચાવચ આરોહ–અવરોહના ક્રમ (gradation scale) મા ગોઠવવા માટે કાઈ પણ તત્ત્વ, કાઈ પણ ધોરણ રહેતુ નથી ચોર દ્રવ્ય ચોરી જાય છે, અને દાતા દાન આપે છે, ત્યા બનેમા પ્રકૃતિરૂપે જોતા દ્રવ્યની ગતિ માત્ર જ થાય છે—એક સારૂ અને એક ખોટુ એમ દર્શાવનાર ધોરણ પ્રકૃતિમાથી જ મળી આવતુ નથી. એકથી જનમડલને સુખ થાય છે, અને બીજાથી દુ ખ થાય છે એમ કહીને પણ ખુલાસો કરી શકાતો નથી, કારણ કે, પ્રકૃતિમા તો સુખ દુ ખ બને અમુક તરેહના ભાવો જ છે· એકની ઇષ્ટતા અને બીજાની અનિષ્ટતા એ પ્રકૃતિની પર ચેતન–આત્મારૂપી તત્ત્વને લઇને જ સિદ્ધ થાય છે વળી સર્વ પ્રકૃતિરૂપ છે તો મનુષ્ય ઊંચુ શા માટે અને માછલુ નીચુ શા માટે, પરોપકારી પુરુષ ઊંચો શા માટે અને ચોર નીચો શા માટે—એ વાતનો ખુલાસો થઈ શકતો નથી. જેમ સાદાઈ (simplicity), એકતા (homogeneity) તેમ નિકૃષ્ટતા, અને જેમ ગૂથણી (complexity), અનેકતા (heterogeneity) તેમ ઉત્કૃષ્ટતા,–માછલાના શરીર મગજ અને જીવન કરતા મનુષ્યનુ શરીર મગજ અને જીવન, અને મનુષ્યોમા પણ જગલી મનુષ્ય કરતા સુધરેલા મનુષ્યનુ શરીર મગજ અને જીવન, વધારે અનેકતા અને ગૂથણીનુ ભરેલુ હોય છે અને તેથી માછલા કરતા મનુષ્ય ઊંચો અને જગલી મનુષ્ય કરતા સુધરેલો મનુષ્ય ઊંચો છે, એમ તેઓ તરફથી ઉપરના પ્રશ્નના જવાબમા કહેવામા આવે છે. પણ આ ઉત્કૃષ્ટ–નિકૃષ્ટ(high and low)પણાનુ ધોરણ ક્યાંથી આવ્યુ, એ શી રીતે ફલિત થયુ એ તેઓ બિલકુલ બતાવી શકતા નથી. વસ્તુત આ ' અનેકતા'મા, આ 'ગૂથણી'મા, સ્વત કાઈ પણ ઉત્કૃષ્ટતા સમાએલી નથી, પણ એની સાથે ઉત્કૃષ્ટતાનુ તત્ત્વ અન્ય સ્થાનમાથી ઉતરી આવી જોડાએલુ છે, અને તેથી જ એ ઉત્કૃષ્ટતાનુ ચિહ્ન લેખાય છે. પ્રકૃતિમાં જે ઉત્કૃષ્ટ–નિકૃષ્ટના ભેદ છે એનો ખુલાસો પ્રકૃતિથી કેમ થઈ શકે ? પ્રકૃતિની પારના જ (Super–natural) કોઇક તત્ત્વમાંથી એ પ્રકૃતિમા

આવેલા હોવા જોઇએ—અર્થાત્ આ ઉત્કૃષ્ટતા તે પ્રકૃતિ **થકી** સિદ્ધ નથી, પણ પ્રકૃતિની **પારના** તત્ત્વમાથી ઉતરી આવી પ્રકૃતિ**માં** સિદ્ધ છે—પ્રકૃતિથી પર એવા બ્રહ્મરૂપી ચેતનની પ્રકૃતિમાં પડતી છાયા છે. જે જેટલું એ બ્રહ્મને જાણી બ્રહ્મભાવને પામેલુ, બ્રહ્મભાવને અનુકૂલ થએલુ તે તેટલું ઉત્કૃષ્ટ; જે એનાથી વિદૂર રહી અબ્રહ્મભાવને પામેલુ, બ્રહ્મભાવને પ્રતિકૂલ થએલુ તે તેટલુ નિકૃષ્ટ. આ રીતે, વેદાન્તમા સારા–ખોટાનુ, ઉત્કૃષ્ટ–નિકૃષ્ટનુ ધોરણ રચાએલુ છે—જેના મૂલમા, બ્રહ્મ એક છતા પ્રકૃતિની અનેકતામા પ્રત્યક્ષ થાય છે,

" अविभक्त च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् "

भ० गी०

એ તત્ત્વજ્ઞાનનો સિદ્ધાન્ત રહેલો છે

(૨) 'સાયન્સ્'-વાદથી તદ્દન ઉલટો ક્રિશ્ચન ધર્મગ્રન્થકારોનો સિદ્ધાન્ત છે. તેઓ મનુષ્યને પ્રકૃતિથી જુદો પાડી, પ્રકૃતિના ભેદથી અત્યન્ત વિમુક્ત માની, " સર્વ મનુષ્ય સમાન છે " એમ બતાવે છે. આ સિદ્ધાન્તમાં જે ઉદાત્તતા નજરે પડે છે એને લીધે એ ચિત્તાકર્ષક થાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ વિચારદૃષ્ટિએ જોતા, એ સ્હામે પ્રશ્ન થાય છે કે ત્યારે સર્વ મનુષ્ય સમાન કેમ નથી દેખાતા ? આના ઉત્તરમા તેઓ તરફથી જવાબ મળશે કે જેમ તમારા બ્રહ્મવાદમા બ્રહ્મ સર્વત્ર સમાન રીતે હોવા છતા સર્વની સમાનતા નજરે પડતી નથી, તેમ અમારા સિદ્ધાન્તમા સર્વ મનુષ્ય સમાન છે છતા એ સમાન નથી દેખાતા. પણ આ ઉત્તરની સમીક્ષા કરતા જણાશે કે એમા આપણો માયાવાદ અને આપણો અદ્વૈતવાદ બને ગર્ભિત રહેલા છે. મનુષ્ય માત્ર વસ્તુત સમાન છે, છતા પ્રકૃતિની ભૂમિકા ઉપર સમાન **દેખાતાં નથી** એટલે શુ ? માયાવાદ વસ્તુસ્થિતિ **છે** એક પ્રકારની, અને **દેખાય** છે બીજા પ્રકારની એનુ નામ જ " માયા. " બીજુ—મનુષ્ય માત્ર **સમાન** છે એ સિદ્ધાન્તને વધારે સયુક્તિક (logical) કરી જોતા જણાશે કે એમાથી ખરૂં જોતા અદ્વૈતવાદ જ નીકળી આવે છે. તે આ રીતે.— પ્રકૃતિની ભૂમિકા ઉપર સમાનતા નથી એ તો ઉઘાડુ જ છે, તેમ એની પાર પણ સમાનતા સભવતી નથી, કારણ કે સમાનતામા અનેકતા રહેલી છે અને અનેકતા પ્રકૃતિને લઇનેજ સભવે છે. મનુષ્ય માત્ર તે તે વ્યક્તિરૂપે સમાન નથી, કિન્તુ એકએકથી ભિન્ન એકએકથી ચઢતા ઉતરતા છે, માત્ર

સર્વમાં અનુસ્યૂત જે ચૈતન્ય તે રૂપે સર્વ એક છે. અર્થાત્, વ્યક્તિની સમાનતાનો સિદ્ધાન્ત તો આપણા સાદા અવલોકન (observation) થી તેમજ 'સાયન્સ'ની શોધોથી અસિદ્ધ છે; સમાનતાને કોઈ પણ સ્થળે અવકાશ દેખાતો હોય તો તે વ્યક્તિઓમાં નથી પણ વ્યક્તિઓની પેલી પાર છે. પણ વ્યક્તિઓની પેલી પાર ગયા ત્યા એક બે ત્રણ એમ ગણવાની સખ્યા જ ક્યા રહી કે સમાનતા બની શકે? જ્યા વ્યક્તિઓ જ નથી, ત્યા સમાનતા કોની કોની સાથે? માટે ખરો સિદ્ધાન્ત સર્વની સમાનતા (Equality)નો નથી, પણ સર્વની એકતા (Unity) નો છે. અનેકતા જે પ્રકૃતિની ભૂમિકા ઉપર નજરે આવે છે તેની પાર એકતાનુ તત્ત્વ (Principle of Unity) રહેલુ છે, જે પ્રકૃત્તિની અનેકતાનુ નિયામક, અને એ અનેકતામા પોતાનુ સ્વરૂપ પ્રકટાવનારૂ છે. વળી, આ અદ્વૈતના સિદ્ધાન્તને તત્ત્વજ્ઞાન ઉપરાત બીજા શાસ્ત્રોથી પણ પુષ્ટિ મળે છે. જનતાના શાસ્ત્રો(Sociology અને Politics)ના અભ્યાસકોને સુવિદિત છે કે જનતા (Society) એ જનરૂપી પરમાણુઓનો સમુદાય (aggregate of individuals) નથી, પણ જનતા એજ પ્રથમસિદ્ધ પદાર્થ છે, અને જનો–વ્યક્તિઓ (Individuals)—એ જનતાના અવયવો (fractions, manifestations) છે - આપણી વેદાન્તની પરિભાષામા બોલીએ તો, સમષ્ટિ એ વ્યષ્ટિઓનો સમુદાય નથી, પણ વ્યષ્ટિઓ એ સમષ્ટિના અંગ છે.

ઉપરના વિવેચને ત્રણ વાત બતાવી આપી:—

સારા ખોટાનુ ધોરણ— અભેદ તત્ત્વઃ (૧) પ્રકૃતિથી પર,

(૧) એક તો એ કે કેવળ પ્રકૃતિ (Nature) માંથી એક સારા ખોટાનુ ધોરણ હાથ લાગતુ નથી. વિશ્વમાં કોઈ પણ બે વ્યક્તિ સર્વથા સમાન નથી; જે થોડુ ઘણું સામ્ય દેખાય છે તે પ્રકૃતિની પાર રહેલા અભેદનો ધ્વનિ છે, પ્રકૃતિના ભેદની વચ્ચે ચકચકિત પ્રકાશતા અને પ્રકૃતિની પારના એવા અભેદ તત્ત્વનુ તેજ છે.

(૨) બીજી વાત એ સિદ્ધ થઈ કે આ પર તત્ત્વ માત્ર પેલી પાર

* પણ તે કડકાના અર્થમા નહિ, અને તેથી જ 'અંશાંશિભાવ'ના સિદ્ધાન્તનો ત્યાગ, અને માયાના સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર.

(૨) પ્રકૃતિની અન્તર્

પડી રહેનારૂ ન હોવુ જોઇએ આ પર તત્ત્વ પ્રકૃતિની અનેકતાને એકરૂપે દર્શાવનારૂ–એકરસ કરનારૂં–હોવું જોઇએ, નહિ તો પ્રકૃતિની અનેકતા–વિષમતા એક પાસ રહી જાય, અને બીજી પાસ એ સાથે અસંબદ્ધ એવી એકતા પડી રહે. અર્થાત્, એ એકતાના તત્ત્વને કેવળ અળગું માનવુ એ જે અર્થે એકતાનો સ્વીકાર છે એ અર્થ સિદ્ધ કરવાને બદલે એ અર્થનુ જ વિધાતક નીવડે છે

(૩) સર્વાત્મક એકઅખડચૈતન્કરૂપ

(૩) આ સાથે ત્રીજી વાત એ સમજવામા આવી કે વ્યક્તિ વ્યક્તિની સમાનતાનો સિદ્ધાન્ત ભૂલભરેલો છે. વ્યક્તિ વ્યક્તિની, પ્રકૃતિની ભૂમિકા ઉપર, અસમાનતા સ્પષ્ટ છે, અને ચૈતન્યરૂપે તો સર્વ એક જ છે, ત્યાં સમાનતા કોની કોની સાથે? વ્યક્તિઓ મૂળમા જ અનેક હોય–અર્થાત્ એમનો ભેદ મૂલસ્પર્શી (radical) અન્ત્ય (ultimate) અને તાત્ત્વિક (essential) હોય તો એ સર્વનો એક ભૂમિકા ઉપર સબન્ધ જ ન થઈ શકે. એક ભૂમિકા ઉપર સબન્ધ થવો એનો અર્થ જ એ છે કે એ સર્વમા પરોવાએલુ એક **અભેદમય તત્ત્વ** છે.

(૨.)

આ **અભેદમય તત્ત્વ** પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતપોતાની રીતે થોડુ ઘણુ અનુભવે જાય છે, પણ એ અનુભવ માટે સર્વસામાન્ય એવો કેટલોક અધિકાર આપણા વેદાન્તશાસ્ત્રકારોએ દર્શાવ્યો છે, જેની પ્રાપ્તિ, અભેદાનુભવ પૂર્ણ રીતે પામવા માટે અતિ આવશ્યક છે.

આ “ અધિકાર ” નો કોઈ પણ પ્રકારના કર્મકાડ ઉપર વા પોથા ઉથામવા ઉપર વા દેશકાલ ઉપર આધાર નથી. એમા જોઇએ છે તે એટલુ જ કે **બ્રહ્મની સર્વાત્મકતા સમજવાની સમગ્ર આત્માની યોગ્યતા થએલી હોવી જોઇએ.** “ સમગ્ર આત્માની ” એમ કહેવામાં તાત્પર્ય એ છે કે જેમ સમષ્ટિચૈતન્ય વ્યષ્ટિચૈતન્યનો સમૂહ નથી, પણ એક અખડરૂપ છે, જેના વ્યષ્ટિચૈતન્યો માત્ર અગો–પ્રતિબિબો છે, તેમજ એ આત્મા પણ

બુદ્ધયાદિક અનેક શક્તિઓનો—લાકડીઓના ભારા જેવો—સમુદાય નથી, પણ એક અખડરૂપ છે, અને તે તે શક્તિઓ એનાં સ્વરૂપ માત્ર છે. આમ હોવાથી બ્રહ્મની સર્વાત્મકતા માત્ર બુદ્ધિથી વા હૃદયથી વા એકાદ ઇન્દ્રિય માત્રથી ગ્રહવાની નથી, ગ્રહી શકાતી જ નથી, પણ સમગ્ર—અખડ—આત્મા જ એને યથોચિત ગ્રહી શકે છે. માટે બ્રહ્મ કોઈ પણ પ્રકારના માત્ર બુદ્ધિવિલાસોથી, કે હૃદયના અન્ધ ઉછાળાઓથી જ, કે આંખ મીંચીને કર્તવ્ય કર્યાં કરવાથી જ, કે ધાર્મિક—વૃત્તિથી એક દેવતાને સેવવાથી જ, પ્રાપ્ત થતું નથી. એની પ્રાપ્તિ માટે તો અખંડ આત્માએ અધિકાર પ્રાપ્ત કરવો જોઇએ; એમાં કોઇક વિલક્ષણ જ ચમત્કારવાળુ જીવન આવવુ જોઇએ, જેનુ પૃથક્કરણ કરી સાધકના સૌકર્યાર્થ નીચે પ્રમાણે ચાર તત્ત્વો આચાર્યોએ બતાવ્યાં છેઃ—

(૧) **નિત્યાનિત્ય વસ્તુવિવેક.**	(Intellectual)
(૨) **વૈરાગ્ય.**	(Emotional)
(૩) **શમદમાદિ સાધનસંપત્તિ.**	(Moral)
(૪) **મુમુક્ષુત્વ.**	(Religious)

એક તો નિત્ય અને અનિત્ય વચ્ચે “ વિવેક ” કરતા શીખવુ જોઇએ. એ સાથે એ વિવેકને ઘટતો એવો “ વૈરાગ્ય ” જોડાવો જોઇએ, કારણ, જો અમુક વાત બુદ્ધિએ ગ્રહી, અને તદનુસાર હૃદય અનુવર્ત્યું નહિ, તો એ બુદ્ધિગ્રહ વૃથા છે. વળી એ સાથે “ શમદમાદિ”થી, પૂર્વોક્ત વિવેક અને વૈરાગ્યને અનુસરતું આચરણ પણ થવું જોઇએ, કારણ, જે બુદ્ધિએ નક્કી કર્યુ અને જેને અનુસરતું હૃદય પણ થયુ, પણ જે આચારમાં પ્રત્યક્ષ થયુ નહિ એ શા કામનુ ? જે આન્તર સ્થિતિ બહાર ઉભરાઈ નહિ એ તો ક્ષણિક મનોરાજ્યની કલ્પના સમાન ! વળી આ સર્વ સાથે “ મુમુક્ષુત્વ ” ની પણ આવશ્યકતા છે, કારણ, જ્યા સુધી એ સર્વ આ સંસારને ત્યજી પરમાત્મામા વિરામ પામવા—“ મુક્ત ” થવા—માટે નથી ત્યાં સુધી એ સર્વ નિરર્થક છે, અવળે માર્ગે છે. જેમકે, યુનિવર્સિટિની Metaphysics ની પરીક્ષામા નિત્યાનિત્ય વસ્તુનો વિવેક કરનારાઓ ઘણા હોય છે, તેમજ સંસારના દુ.ખ ન સહન થતા એ તરફ કટાળો—વૈરાગ્ય—ખાનારા પણ બાયલા પુરુષો ઘણા હોય છે; તેમજ ‘ અમે ઇન્દ્રિયોને વશ રાખીએ છીએ ’ એવા

અભિમાનથી, વા એમ વશ રાખવામાં એક પ્રકારનો જે સ્વતઃ આનન્દ આવે છે એ આનન્દ અર્થે, વા શાસ્ત્રે એમ કહેલુ છે એમ સમજી, વા એમ કરવામાં જ આત્માનું કલ્યાણ રહેલું છે એમ ધારી, ઘણા શમદમાદિક કરે છે—પણ જ્યાં સુધી વિવેકાદિક સર્વેનું નિદાન અને સર્વની સાથે ભળી સર્વને વિલક્ષણ બનાવતું "મુમુક્ષુત્વ" નથી ત્યાં સુધી બધુ નકામુ છે.

વસન્ત, વિ. સં. ૧૯૫૮ જ્યેષ્ઠ.

૮.

અષ્ટાદશશ્લોકી ગીતા.

રા. રા. મથુરભાઈ દુર્લભદાસ નામે એક ગૃહસ્થ અમને લખી જણાવે છે કે—

"શ્રીમદ્‌ભગવદ્ગીતાગત પરમરમણીય જ્ઞાન એ જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠારૂપ છે એમ અનેક તરફથી સિદ્ધ કરવામા આવ્યુ છે. આર્યધર્મગ્રન્થોમાં ગીતા જેટલી મહત્તા બીજા કોઈ ગ્રન્થે પ્રાપ્ત કરી નથી. અનેક ભાષામા તેના ભાષાન્તર થયાં છે. એક એક ભાષામા પણ તેના અનેક ભાષાન્તર થયા છે. આપણી ગુજરાતી ભાષામા તેના જે જે ભાષાન્તરો થયેલા છે તેમા મર્હૂમ બ્રહ્મનિષ્ઠ અને સુદર્શનના આદ્યદ્રષ્ટા શ્રી મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી કે જેમને હુ અને મારા જેવા અનેક યુવકો ગુરુરૂપ માને છે તેમને હાથે થયેલુ ભાષાન્તર સર્વોત્તમ અને મતાન્તરોના દુરાગ્રહથી મુક્ત ગણાય છે. ભવિષ્યદ્ધર્મપ્રવૃત્તિ સુઘટિત થવા સારુ એ મહાત્માએ નિરન્તર અને પ્રાણાર્પણથી મહાપ્રયાસ કર્યો છે. પ્રાણાન્ત પર્યન્ત તેમનુ જીવનવૃત્ત જ ધર્મપ્રવૃત્તિમાં યોગ્ય વિવર્ત્ત કરવાનુ હતું. ભગવાન્ શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તો વર્તમાન પ્રજાને તેમણે જ સમજાવ્યા એમ કહેવાને મને તો લેશ પણ વાંધો લાગતો નથી. એ ધર્મધુરંધર બ્રહ્મનિષ્ઠ સાક્ષરે ધાર્યું હોત તો તેઓ એક નવો પંથ સ્થાપી શક્ત.

અને આચાર્યમાં ગણાત. પણ પંથ અને સંપ્રદાયથી વાસ્તવિક લાભ નથી અને એથી કંઈ ધર્મજીવન ઉચ્ચ થઈ શકતું નથી એ તેમનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. જૂના સંપ્રદાયાદિ ઉદ્ભવવાનાં તે તે સંપ્રદાયોના ઉદ્ભવકાલે કાંઈ કારણો હતાં. તે તે કારણોની અનિવાર્ય સત્તાથી તે ઉદ્ભવી આવ્યા, પણ હાલમાં તેવું કંઇ થવાની જરૂર નથી, દેશકાલમાં આજ ઘણો અન્તર થઈ ગયો છે, માટે અભેદ અને ઐક્ય પ્રવર્ત્તાવી જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરવામાં જ પરમ શ્રેય છે એ તેમના અંતઃકરણનો અભિલાષ હતો—જેના પરિણામે ગત કાલમાં થયેલા તેમના પ્રયત્નોનો વર્ત્તમાન પરિપાક સર્વ સુજ્ઞોને સુવિદિત છે.

મને કેટલાક જીર્ણ કાગળોમાંથી અષ્ટાદશશ્લોકી ગીતા જડી આવી. એ પ્રસિદ્ધ છે કે નહિ તે કાંઇ હું જાણતો નથી. એમાં કાંઈ નવીન નથી. ગીતાના પ્રત્યેક અધ્યાયનો એકેક શ્લોક લઇ અરાઢ અધ્યાયના અરાઢ શ્લોકની આ ગીતા બનેલી છે. આવી યોજના કોણે કરેલી છે તે જણાતું નથી અને તે જાણવાનો આગ્રહ રાખવા સરખું કંઈ કારણ પણ નથી. અરાઢે શ્લોકની સમાપ્તિ થતાં એક વધારાનો શ્લોક એવી મતલબનો છે કે જે આ ગીતાનો પાઠ ભક્તિભાવથી કરશે તેને શ્રીમદ્‌ભગવદ્ગીતાના અષ્ટાદશે અધ્યાય પાઠ કર્યાનું ફલ અને જ્ઞાન બન્ને પ્રાપ્ત થશે આ શ્લોકોનું ગ્રથન સકારણ થયેલું હોવું જોઇએ. એમ વિચારતાં જણાઇ આવ્યું કે સ્વાધ્યાય કરનારાને આ શ્લોકોનું તારણ અતિ ઉપયુક્ત છે એટલા જ શ્લોકોનું સ્મરણ કરવાથી શ્રીકૃષ્ણભગવાનોક્ત ગીતાનો બધો સંદર્ભ દૃષ્ટિગોચર થઈ શકે એમ છે. ગીતાજીના પ્રત્યેક અધ્યાયમાં અનુક્રમે અર્જુનવિષાદયોગ, સાંખ્યયોગ, કર્મયોગ, કર્મબ્રહ્માર્પણયોગ, કર્મસન્યાસયોગ, આત્મસંયમયોગ, જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગ, અક્ષરબ્રહ્મયોગ, રાજવિદ્યારાજગુહ્યયોગ, વિભૂતિયોગ, વિશ્વરૂપદર્શનયોગ, ભક્તિયોગ, પ્રકૃતિપુરુષનિર્દેશયોગ, ગુણત્રયવિભાગયોગ, પુરુષોત્તમયોગ, દૈવાસુરસંપદ્વિભાગયોગ, શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ, અને સન્યાસયોગનું સ્પષ્ટીકરણ થયેલું છે. અને આ અરાઢ શ્લોકો પણ તેનું જ ભાન કરી આપે તેમ છે. એટલે એ શ્લોકો કોઈ ધર્મપ્રવર્ત્તક માસિકમાં આપવા ધારણા થઇ. જે મહાશય વિદ્વદ્વર્યને હું પરમપૂજ્ય ગુરુ માનતો આવ્યો છું અને જેમની સંગતિના પરિણામરૂપ આવા વિષયોમાં મારી રુચિ અને વૃત્તિ સ્થિર થવા આવી છે, જેમનો આશય ગીતાજ્ઞાન દુનીઆના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધીના પ્રત્યેક જનના હૃદયમાં ઉતરે એવો હતો, તેમને હાથે ઉછરેલા "સુદર્શન"

મા જ આ શ્લોકો મોકલી આપવા નિશ્ચય થયો. અને પરિણામે આ અષ્ટાદશશ્લોકી ગીતા ઉતારી મોકલી. એ શ્લોકોનુ ભાષાન્તર મહાત્મા મણિભાઈની ગીતામાં જ જોવું હોય કે જોવુ પડે તેમણે જોઇ લેવુ. તેમના ભાષાન્તર કરતાં સારૂં ભાષાન્તર કરવા હુ અશક્ત છુ અને ઉતારો કરી લેવા એ નિરર્થક જગા રોકવા જેવુ છે.

મથુરભાઈ દુર્લભદાસ ઠક્કર. "

* * * *

આ અષ્ટાદશ શ્લોકને પૂર્વાપર સાકળી સમસ્ત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો ટુકામા તાત્પર્યાર્થ દર્શાવવા અત્રે યત્ન કરીશુ —

श्री गणेशायनमः

अथ अष्टादशश्लोकी गीता.

१

આરભમા જ પ્રશ્ન થાય છે કે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ઉપદેશનો અધિકારી કોણુ? સ્વકર્તવ્ય સમજ્યા વગર પણુ, વિજય-રાજ્ય-સુખ-સર્વપ્રકારના ભોગ-અરે! જીવિત પણુ-પારકાના સુખાર્થે ત્યજવા તત્પર થયો છે તે જ ભગવદ્ગીતાના મહાન ઉપદેશનો અધિકારી છે. માટે પ્રથમાધ્યાયનો નીચેનો શ્લોક રહસ્યરૂપ છે —

न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किंनो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ १ અ० ३२ श्लो०

(અર્જુનવિષાદ.)

["મારે જયની ઇચ્છા નથી, રાજ્યની કે સુખની પણુ નથી, હે ગોવિન્દ, રાજ્ય કે ભોગ કે જીવિતનુ આપણે શુ કામ છે ? "]

२

આત્મા નિત્ય છે એ સિદ્ધાન્ત ઉપર નીતિ અને ધર્મનો આધાર છેઃ

આત્મા એ જડનો આવિર્ભાવ માત્ર હોય તો કર્તવ્ય સમ્બન્ધી સઘળી દરકાર માત્ર ક્ષણિકપ્રયોજનવાળી, નિ સાર થઈ જાય. માટે શ્રી કૃષ્ણ નીચેના શબ્દોમાં પોતાના પરમ ગંભીર ઉપદેશનો પાયો નાંખે છે—

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नाय भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽय पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥
૨ અ० ૨० શ્લો० (સાંખ્ય.)

["કદી પણ, જન્મ પામતો નથી કે મરતો નથી,–એ થઇને ફરી થવાનો નથી, અજ છે, નિત્ય છે, શાશ્વત છે, પુરાણુ છે, શરીર હણાયે પણ હણાતો નથી."]

૩

ત્યારે વિકાર, મરણાદિ, દેખાય છે તે શુ ? એનો ઉત્તર કે એ સર્વ "ગુણ" નામ પ્રકૃતિનો વિલાસ છે આત્મા એ થકી પર છે, અસગ છે

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्त्तंते इति मत्वा न सज्जते ॥ ૩ અ० ૨૮ શ્લો०
(કર્મ.)

["પણ ગુણકર્મવિભાગનુ તત્ત્વ જાણનાર, ગુણ જ ગુણમા પ્રવર્તે છે, એમ માની આસક્ત થતો નથી."]

૪

ત્યારે તો આપણે (૧) સ્તબ્ધ, નિશ્ચેષ્ટ થઇ પડી રહેવુ ! વા, (૨) ક્રિયામાત્રને પ્રકૃતિનો વિલાસ સમજી પાપાચરણ કરતાં પણ ન અટકવુ ! ઉત્તરઃ—બનેમાથી એક પણ નહિ. કારણ. (૧) આત્મા પ્રકૃતિથી 'પર' છે, પણ પ્રકૃતિથી ભિન્ન નથી–અર્થાત્ પ્રકૃતિમાં રહી પ્રકૃતિથી પર છે. આ જ સાંખ્ય અને વેદાન્ત શાસ્ત્ર વચ્ચેનો મ્હોટો ભેદ છે. અને કર્તવ્યપરત્વે એ ભેદ બહુ મહત્ત્વનો છે, (૨) પ્રકૃતિને આત્મામાં લય પમાડવાની છે, આત્માને

પ્રકૃતિમા ડૂબાવવાનો નથી એટલે, આત્માનુ દિવ્યસ્વરૂપ પ્રકૃતિમા પ્રકટાવવાનુ છે, પ્રકૃતિના દોષથી આત્માને મલિન કરવાનો નથી. આમ હોવાથી, બ્રહ્મજ્ઞાનીનુ વર્તન કેવુ હોય છે એ બતાવે છે—

ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गतव्यम् ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ ૪ અ० ૨૪ શ્લો०

(કર્મબ્રહ્માર્પણ.)

["અર્પણ બ્રહ્મ, હવિ બ્રહ્મ, અગ્નિ બ્રહ્મ, હોમ્યુ બ્રહ્મ, ને તે જવાનુ બ્રહ્મમા જ, બ્રહ્મકર્મસમાધિથી કરીને."]

૫

ત્યારે દૂર વસતા બ્રહ્મની ભાવના પુરઃસર યજ્ઞાદિક કરવામા આવે તો બસ ? ઉત્તર—ના બ્રહ્મ દૂર જ નથી, પણ દૂર અને પાસે બને છે સર્વ દૃશ્ય પદાર્થોથી પર છે એટલુ જ નહિ, પણ સર્વ દૃશ્ય પદાર્થોમા પણ છે. એટલે બ્રહ્મભાવના એ એક દૂર વસતા મ્હોટા ચેતનની જ ભાવના નથી, પણ આપણી આગળ જે જે દૃશ્ય પદાર્થો છે તે સર્વમા પરમ ચેતનની ભાવના કરવી એનુ નામ બ્રહ્મભાવના છે આમ હોવાથી ઈશ્વરને સ્વર્ગવાસી એક વ્યક્તિરૂપે માનનાર મનુષ્યો દુનીઆના વ્યવહારમા ખોટા આચરણો કરે, પણ જેને વ્યવહારમા પણ બ્રહ્મ નજરે પડે છે તેનુ વર્તન તો અલૌકિક ઉચ્ચતાવાળુ જ થવાનુ. માટે કહે છે કે—

विद्याविनयसपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिता समदर्शिन: ॥ ૯ અ० ૧૮ શ્લો०

(કર્મસન્યાસ.)

["વિદ્યાવિનયસપન્ન બ્રાહ્મણ કે ગાય કે હસ્તિ કે શ્વાન કે શ્વપચ એ સર્વ પ્રતિ પડિતો સમદર્શી હોય છે."]

૬

પણ આ "સમદૃષ્ટિ" શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? 'ગૉળ ખૉળ' બધુ સમાન

લેખવાથી? એમ હોય તો વેદાન્તની નીતિ ભાગ્યે જ સતોષકારક ઠરે. પણ એમ નથી. ભેદને ટોપલા નીચે ઢાંકી દેવાનો નથી, પણ ઓગાળી નાખવાનો છે. ભેદને માત્ર વિસારી જવાનો નથી, પણ ભેદનો સમતામા—અભેદમાં—લય કરવાનો છે. અર્થાત્ ભેદમા અભેદાનુભવ કરતાં શીખવાનુ છે. માટે ભેદમાં અભેદાનુભવ શી રીતે કરાય એની એક યુક્તિ બતાવે છે.—

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसस्थ मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥ ६ अ० २९ श्लो०

(આત્મસયમ.)

["ધૃતિગૃહીત બુદ્ધિથી ધીમે ધીમે ઉપરમવુ મનને આત્મસ્થ કરી કિંચિત્ પણ ચિંતવન કરવુ નહિ"]

૭

ઉપર કહ્યુ કે "કશાનુ પણ ચિંતવન કરવુ નહિ." એ ઉપર પ્રશ્ન થશે કે ત્યારે તો જડતા પ્રાપ્ત કરવી એ જ વેદાન્તનો પરમ ઉપદેશ જણાય છે! પ્રશ્નનો ઉત્તર કે—એમ નથી "કશાનુ પણ ચિન્તવન કરવુ નહિ' એમ કહેવાનુ તાત્પર્ય એવુ છે કે બ્રહ્માતિરિક્ત કોઇ પણ પદાર્થનુ ચિન્તવન કરવુ નહિ, અર્થાત્ વસ્તુત સર્વ પદાર્થ બ્રહ્મરૂપ જોવા, વૃત્તિમાત્રને બ્રહ્મવિષયા કરવી, બ્રહ્મરસથી ભરવી, બ્રહ્મરૂપા કરવી અર્થાત્, આરભમા ચચલ વૃત્તિઓને નિયમમા લાવવા માટે એનો નિરોધ કરવો. (જે, ઉપરના શ્લોકમા બતાવ્યા પ્રમાણે મનને આત્માભિમુખ,'આત્મસસ્થ ' કરવાથી થાય છે.) પણ પછી એ વૃત્તિઓને બ્રહ્મવિષયા કરી, પરિણામે બ્રહ્મરૂપા કરવી, પણ અત્રે શકા થશે કે બ્રહ્મને વૃત્તિવિષય શી રીતે કરી શકાય? ઉત્તર—ન જ કરી શકાય, કારણ વૃત્તિઓ પણ એની જ બનેલી છે. પણ ચૈતન્યમા એવી વિલક્ષણતા પ્રતીત થાય છે કે એ પોતે વિષય અને વિષયી ઉભય થઇ શકે છે! આમ હોવાથી વૃત્તિઓ બ્રહ્મરૂપ હોવા છતા બ્રહ્મને વિષય કરે છે. જેમ સમુદ્રનો એક તરગ બીજા તરગ સાથે અથડાય, અને એમા મળે, *કાંઇક એવી રીતે.

* 'કાંઇક'—કારણ કે ચૈતન્ય-બ્રહ્મનુ સ્વરૂપ દર્શાવનારૂ યથાર્થ દૃષ્ટાન્ત તો જડ વસ્તુઓમાં મળવુ જ અશક્ય છે.

માટે જે બ્રહ્મને ચિંતવનનો વિષય કરવાનું, તેનું ચિંતવનયોગ્ય સ્વરૂપ બતાવે છે.

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ७ अ० ४ श्लो०

(જ્ઞાનવિજ્ઞાન.)

["ભૂમિ, આપ, અનલ, વાયુ, ખ, મન અને બુદ્ધિ પણ, તથા અહંકાર એ આટલી મારી ભિન્ન પ્રકૃતિ અષ્ટધા છે."]

૮

પરંતુ આ અષ્ટવિધ પ્રકૃતિમાં બ્રહ્મદર્શન શી રીતે કરવું ? આનો ઉપાય બતાવે છે કે अકાર उકાર અને मકાર તથા અર્ધમાત્રા, અને બિન્દુ મળી થતો પ્રણવ મંત્ર, (ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય કરનાર જે સગુણ બ્રહ્મ, નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં કારણતાની સંભાવના કરાવનાર, પોતે અર્ધ–ખંડિત–છતાં 'માત્રા' નામ માપ પરિચ્છેદ ઉત્પન્ન કરનાર જે માયા, અને એ થકી પર બિન્દુમાત્રથી લક્ષાતું જે પરબ્રહ્મ, એ સર્વ પદાર્થનો સૂચક મન્ત્ર), તેનો ઉચ્ચાર કરવો, અને તે પોપટ માફક વિના અર્થ સમજ્યે નહિ, પણ અર્થની ભાવનાપુરઃસર–અર્થાત્ સદા મન્ત્રોચ્ચાર સાથે મારૂં પણ સ્મરણ રાખીને દેહ ત્યજતી વખત જે આમ કરતો કરતો જાય છે, તે પરમગતિરૂપ જે 'હું' તેને પહોચે છે. આ વાત નીચેના શ્લોકથી કહે છે —

ॐमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन्देहम् स याति परमां गतिम् ॥ ८ अ० १३ श्लो०

(અક્ષરબ્રહ્મ)

["ને ॐ એવા એકાક્ષર બ્રહ્મને જપતો તથા મારૂં સ્મરણ રાખતો, જે દેહ ત્યજી જાય છે તે પરમ ગતિને પામે છે."]

૯

પરંતુ જે પુરુષ અહર્નિશ આ પ્રમાણે પરમાત્માનું નામકીર્તન તથા

સ્મરણ કર્યા કરે છે તેના સંસારવ્યવહારનુ શું? આ પ્રશ્ન વ્યવહારીને જ, સસારકીટને જ, થવાનો સભવ છે. જેને એક વખત પરમાત્માની ઝાખી થઈ છે તેને સાંસારિક બાબતની ફિકર રહેવાનો સભવ જ નથી. ગોપીઓને એમનાં ગૃહકૃત્યોની ફિકર રહેતી? એમના ગૃહકૃત્યો એની મેળે થયે જતાં. કારણ એની ફિકર પ્રેમસાગર શ્રીકૃષ્ણને હતી. એના ભક્તના 'યોગક્ષેમ'નુ વહન એ પોતે જ કરે છે, જો ભક્ત અનન્યભાવે ચિન્તન કરતો રહે, એની પર્યુપાસના નામ સર્વ પ્રકારે ઉપાસના કરે, અને નિત્ય નિરતર પ્રેમથી ઉછળી એનામા જોડાઇ રહે, એની સાથે એકતા અનુભવે તો—એમ નીચેનો શ્લોક કહે છે.

अनन्याश्चिन्तयन्तो मा ये जनाः पर्युपासते ।
तेषा नित्याभियुक्तानाम् योगक्षेम वहाम्यहम् ॥ ૯ અ૦ ૨૨ શ્લો૦

(રાજવિદ્યારાજગુહ્ય.)

["જે અનન્ય હોઇ મારૂ જ ચિતન કરતા મને જ સર્વ પ્રકારે ભજે છે, તેવા નિત્ય અભિયુક્તને હુ યોગક્ષેમ આપુ છુ."]

૧૦

પણ પરમાત્માને પૂર્વોક્ત રીતે અષ્ટવિધ પ્રકૃતિમાં આવિર્ભાવ પામેલો ચિતનવિષય કરવો, ઉપાસવો, ભજવો, એમ હોય તો (૧) પરમાત્મા પ્રકૃતિભાવ પામ્યો એમ ઠરે, તથા (૨) એને પરિચ્છેદ પ્રાપ્ત થાય. આ શકાના સમાધાનમા કહે છે કે —(૧) પરમાત્મા પ્રકૃતિભાવ પામ્યો છે એમ સમજવાનુ નથી. પ્રકૃતિ પરમાત્મરૂપ છે, અને પરમાત્માનુ એમા જ્ઞાનીને દર્શન થાય છે, અર્થાત્ પ્રકૃતિ પ્રકૃતિરૂપે નહિ પણ પરમાત્મરૂપે એને દેખાય છે. (૨) જેમ બરફ જળથી ભિન્ન નથી, જેમ તરગ સમુદ્રથી ભિન્ન નથી, જેમ ઘટાકાશ મહાકાશથી ભિન્ન નથી–કાંઇક એવી રીતે, પ્રકૃતિ પરમાત્માથી ભિન્ન નથી. ભિન્ન નથી તો પછી પરિચ્છેદ શી રીતે કરી શકે? આનો ઉત્તર કે પ્રકૃતિ પરમાત્માથી ભિન્ન નથી ખરી, પણ પરમાત્મા તે પ્રકૃતિ માત્ર છે એમ સમજવાનુ નથી. પ્રકૃતિ તો એના એક દેશમા એનુ રૂપ છે. એનુ બાકીનુ સ્વરૂપ તો પ્રકૃતિથી પર, માત્ર '**नेति नेति**' કહીને જ બતાવી શકાય એવુ છે. પણ એનુ સપૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રકૃતિની પેલી તરફ જ નથી. કાંઇક પ્રકૃતિમા છે, અમાપ એની પર છે. આ ઉભય પ્રકારની વસ્તુસ્થિતિ નીચે બતાવે છે.—

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ १० अ० ४२ श्लो०

(વિભૂતિ.)

["અથવા એવુ બહુ જાણવાથી શો લાભ છે? હે અર્જુન ! હુ એક જ અંશથી આ આખા જગતને ધારણ કરી રહેલો છુ."]

૧૧

પરમાત્માની ઉજ્જવળ કીર્ત્તિનુ દર્શન થતા, ભિન્ન ભિન્ન પ્રાણીઓને કેવા ભિન્ન ભિન્ન ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે એ બતાવે છે. કહે છે કે, કેટલાકને અત્યન્ત હર્ષ થાય છે, કેટલાકને એની તરફ અનુરાગ–પ્રેમ–ઉપજે છે, રાક્ષસો બ્હીને નાસે છે, સિદ્ધ પુરુષો એને નમસ્કાર કરે છે—અર્થાત્ જ્ઞાનીઓ હર્ષથી વિકસે છે, ભક્તો પ્રેમથી દ્રવે છે, દુષ્ટો ભયથી ન્હાસે છે, સિદ્ધિ–શક્તિ–પ્રાપ્ત કરેલા પુરુષો એના મહિમાનો અતિશય જોઈ શિર નમાવે છે.

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यंति च सिद्धसघा ॥
११ अ० ३६ श्लो०

(વિશ્વરૂપદર્શન.)

["હે હૃષીકેશ ! તમારી પ્રકીર્ત્તિથી જગત્ અતિ હર્ષ પામે છે ને અનુરાગે છે, રાક્ષસો ભય પામી દિશામા નાસે છે, ને સર્વ સિદ્ધસઘ નમસ્કાર કરે છે, તે યોગ્ય જ છે."]

૧૨

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે જે ભગવદ્ભક્ત થયો છે તેની સ્થિતિ કેવી હોય છે એ હવે કહે છે –ભગવદ્ભક્તને કશી અપેક્ષા હોતી નથી. આનો અર્થ એવો નથી કે ઉપયોગી વસ્તુનો એ ઉપયોગ કરતો નથી. કોઇ પણ વસ્તુને અકારણ ત્યજવી અને એમાં કૃતકૃત્યતા માનવી એવી દ્વૈતબુદ્ધિ એને નથી જે માયાને બ્રહ્મથી ભિન્ન માનેછે એજ એનો ત્યાગ કરવાની જરૂર જુવે

છે, અદ્વૈતવાદીને તો માયામાં પણ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર જ અભીષ્ટ છે. શુદ્ધ જલથી એ પોતાનુ શરીર પવિત્ર કરે છે, મધુર શબ્દોથી વાણી પવિત્ર કરે છે, અને ઉત્તમ વિચારથી મન પવિત્ર કરે છે–અર્થાત્ મન વાણી અને કાયાએ કરી એ 'શુચિ,' ભગવદ્ભજનને અનુકૂલ સ્થિતિમા, રહે છે. વળી આ પ્રકારે એની વૃત્તિ સર્વથા શુદ્ધ છે એટલું જ નહિ, પણ એ 'દક્ષ' કહેતા ડાહ્યો, સમજુ હોય છે એ જડ જેવો, મૂર્ખ હોતો નથી. છતા, જ્ઞાનીને યોગ્ય એવુ 'ઔદાસીન્ય' એટલે કે રાગદ્વેષાદિ દ્વન્દ્વ થકી વિરક્તતા, તટસ્થતા એ પાળે છે, અને આ રીતે સંસારીની જે 'વ્યથા'–દુખો–તેનો તો એનામાં લેશ પણ રહેતો નથી. આ ઉત્તમ દશાનુ રહસ્યભૂત કારણ એ છે કે એણે સર્વ 'આરભ'–પ્રવૃત્તિઓ–સર્વ પ્રકારે પરમાત્માને સમર્પી દીધી છે. આવો જે ભક્ત તે પરમાત્માને બહુ પ્રિય છે. આ અર્થનો નીચેનો શ્લોક છે.

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्त स मे प्रियः ॥ १२ અ૦ ૧૬ શ્લો૦
(ભક્તિ૦)

["અનપેક્ષ, શુચિ, દક્ષ, ઉદાસીન, ગતવ્યથ, સર્વારભપરિત્યાગી, એવો જે મારો ભક્ત તે મારો પ્રિય છે."]

૧૩

પ્રશ્ન થશે કે સર્વ પ્રકારના 'આરભ' નામ પ્રવૃત્તિઓ તે કર્યા છતા એ માણસ 'ઉદાસીન'–તટસ્થ–છે એમ કેમ કહેવાય? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આકાશનુ દૃષ્ટાન્ત આપી કહે છે—જેમ આકાશ સૂક્ષ્મતાને લીધે સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યું છે છતા કશાથી લેપાતુ નથી, તેમ આત્મા સર્વત્ર દેહમા રહ્યો છે છતા લેપાતો નથી. તાત્પર્ય કે નિર્લેપ રહેવા માટે આત્માએ બહાર જવાની જરૂર નથી. દેહમા રહ્યા છતા, વ્યવહારમા રહ્યા છતા, પણ સમજે તેને માટે એ નિર્લેપ જ છે. આત્મા એ કાઈ આ દાબડીમા હીરો પડયો છે, કે આ કબાટમાં ચોપડીઓ પડી છે એમ દેહમાં કે જગત્માં મૂકાએલો નથી. એટલે જેમ દાબડીનો મેલ હીરાને વળગે કે કબાટ સળગતા ચોપડીઓ સળગે એમ દેહના કે વ્યવહારના ધર્મોથી આત્માને દોષ લાગે એમ નથી. એ તો દેહનું, અને વ્યવહારનુ અસ્તિત્વ બન્યુ રાખનાર, એ સર્વનુ અતર્યામી, એ સર્વના અણુઅણુ ભેદવચ્ચે એક રહેનાર તત્ત્વ છે.

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ૧૩ અ० ૩૨ શ્લો०

(પ્રકૃતિપુરુષનિર્દેશ અથવા ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞ०)

["જેમ સર્વગત છતાં અતિ સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે આકાશ લેપાતું નથી, તેમ સર્વત્ર દેહમા સતો આત્મા લેપાતો નથી."]

૧૪

ઉપરના શ્લોકમા જે 'આત્મા' નામનુ પ્રકૃતિમા વિરાજતું અને પ્રકૃતિથકી પર એવુ તત્ત્વ વર્ણવ્યુ, એનો જેણે સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, અર્થાત્ એને જેણે આત્મરૂપે અનુભવ્યુ છે, એને ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિમા પોતાપણુ રહેતુ જ નથી. સત્ત્વગુણનો ધર્મ જે 'પ્રકાશ,' રજોગુણનો ધર્મ જે 'પ્રવૃત્તિ' અને તમોગુણનો ધર્મ જે 'મોહ'—એ સર્વ આવ્યા તોએ ભલે, ગયા તોએ ભલે, એનો આત્મભાવ તો જૂદી જ વસ્તુમા છે, એવી વસ્તુમા છે કે જે ત્રણે ગુણથી અને ત્રણે ગુણના ધર્મોથી પર છે, જેની આગળ એ સર્વ ગુણો અને ગુણોના ધર્મો કાઇક માયાના પટવત્ પથરાઇ રહ્યા છે, પ્રકૃતિસમુદ્રમા તરગવત્ રમી રહ્યા છે.

प्रकाश च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।
न द्वेष्टि सप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ ૧૪ અ० ૨૨ શ્લો०

(ગુણત્રયવિભાગ०)

[" પ્રકાશ અને પ્રવૃત્તિ અને મોહ પણ, તેની સપ્રવૃત્તિનો, હે પાડવ ! તે દ્વેષ કરતો નથી, કે નિવૃત્તિની ઇચ્છા કરતો નથી. "]

૧૫

ત્યારે દેહ અને વ્યવહારના ધર્મ તો પ્રકૃતિના ઠર્યા, અને બ્રહ્મના અદ્વૈતસામ્રાજ્યનો ભંગ થયો ! આ શકાના સમાધાનમાં કહેવાનુ કે એ ધર્મો પ્રકૃતિના ખરા, પણ પ્રકૃતિ થકી સિદ્ધ નહિ અમાત્યની પ્રતિષ્ઠા એ અમાત્યની ખરી, પણ અમાત્ય થકી–સ્વતઃસિદ્ધ–નહિ, કિન્તુ રાજા થકી–પરતઃ

સિદ્ધ. આત્મા પ્રાણિમાત્રના દેહમાં રહ્યો છે, અને તેથી જ દેહ દેહના ધર્મો કરે છે, અન્ન પચે છે અને એથી દેહ ટકે છે, પણ એનુ કારણ માત્ર પ્રાણાપાનવાયુ નથી, પણ એ વાયુ સાથે જોડાએલો જે આત્મા તે છે. કહેવાની જરૂર નથી કે આ આત્મા તે 'હુ' જ નહિ, પણ મારા તમારા સર્વમાં પ્રકાશતો એક આત્મા તે છે. આ આત્માનો પ્રતિદેહ જૂદો જૂદો આવિર્ભાવ થાય છે, પણ આત્મા સ્વયં સર્વત્ર એક જ છે. માટે એને 'વૈશ્વાનર' આત્મા કહ્યો.

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १९ अ० १४श्लो०

(પુરષોત્તમ૦)

[" હુ વૈશ્વાનર થઇને પ્રાણીના દેહમા રહુ છુ, અને પ્રાણાપાનસમાયુક્ત થઈ ચતુર્વિધ અન્નનો પરિપાક કરૂં છુ. "]

૧૬

આ રીતે જે પ્રકૃતિ અને પુરુષ વા પુરુષોત્તમનો સબન્ધ સમજ્યો છે, તે કોઈ પણ કાળે પ્રકૃતિથી નાશી છૂટવાનો ફોકટ યત્ન નહિ કરે, પણ પ્રકૃતિમા રહ્યા છતા સ્વ-સ્વરૂપ સાચવી રાખવા તત્પર રહેશે. ત્યારે જો પ્રકૃતિમા રહેવુ જ પ્રાપ્ત થયુ તો તે શા નિયમને અનુસરી રહેવુ એ નક્કી થવુ જોઇએ. આ વિષે ભગવાન કહે છે કે મનુષ્યહૃદયમા 'શાસ્ત્ર' અને 'કામ' નો ઝગડો ચાલ્યા જ કરે છે, તેમા જે પુરુષ 'કામ' ને સ્વીકારી 'શાસ્ત્ર' ને ત્યજે છે તે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, સુખ પણ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, અને 'પરા ગતિ' તો એને શેની જ હોય? આ વાત નીચેના શ્લોકમા કહી છે. અત્રે એક રહસ્ય સમજવાની જરૂર છે. સ્થૂલમાર્ગી પુરુષો માટે તો 'શાસ્ત્ર' શબ્દનો અર્થ ધર્મશાસ્ત્રના વાક્યો છે. પણ સૂક્ષ્મવિચારી જનો માટે એનો અર્થ ધર્મશાસ્ત્રોનુ છેવટનુ પ્રભવસ્થાન જે પરમાત્મા તેની ઇચ્છા છે. ધર્મશાસ્ત્રનુ છેવટનુ પ્રભવસ્થાન પરમાત્માની ઇચ્છા શી રીતે? આ રીતે-જેમાં જેમા મનુષ્યને કર્તવ્યબુદ્ધિ થાય છે તે તે છેવટસુધી વિચારી જોતા પરમાત્માની ઇચ્છા રૂપે જ એને સમજાય છે. આવી

કર્તવ્યબુદ્ધિ એક તરફ અન્તઃશાસ્ત્ર (Subjective Conscience) રૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને બીજી તરફ બાહ્ય શાસ્ત્ર (Objective Conscience) પણ એના જ પરિણામ રૂપે સ્ફુરે છે, ઘડાય છે. આન્તર અને બાહ્ય શાસ્ત્રમાં એક જ પરમાત્માનો ' અનહદ—અનાહત—નાદ ' વાગે છે એ વાત પ્રમાતા અને પ્રમેયમા એક જ ચૈતન્ય (પરમાત્મા) પ્રકટ થાય છે એ વેદાન્ત-સિદ્ધાન્ત સમજનારને સુગમ્ય છે. આન્તરશાસ્ત્ર બાહ્યશાસ્ત્રને સુધારે છે, બાહ્ય-શાસ્ત્ર આન્તરશાસ્ત્રને નિયમમા રાખે છે—ઉભયની સમતા એ શાસ્ત્રની ઉત્તમ સ્થિતિ છે. હૃદયની નિર્બલતા ભરેલી લાગણીથી દોરાઈ ક્ષત્રિયનો ધર્મ લોપવા બેસનાર અર્જુનને કૃષ્ણ ઉપદેશે છે કે તારે તારા હૃદયના 'કામ' ને વશ ન થતા, અનેક ડાહ્યા પુરુષોએ પ્રકૃતિનુ સ્વરૂપ ખૂબ સૂક્ષ્મતાથી તપાસી ક્ષત્રિય માટે જે નિયમો ' શાસ્ત્ર ' રૂપે બાધ્યા છે તેનુ જ સેવન કરવુ જોઇએ. બાહ્યશાસ્ત્રને સુધારે એટલો જેનો ઉચ્ચ અધિકાર થયો નથી તેણે પોતાના આન્તરશાસ્ત્રને પણ બાહ્યશાસ્ત્રના તાબામા મૂકવુ, કારણ, એનુ આન્તરશાસ્ત્ર ભૂલભરેલુ હોવાનો બહુ સભવ છે. ઉત્તમાધિકારીને આન્તરશાસ્ત્ર વડે બાહ્ય-શાસ્ત્ર સુધારવાનો હક છે. આવા પુરુષો જનસમાજના શિષ્ય નહિ પણ ગુરુ કહેવાય છે, કેમકે જ્યારે જનસમાજ શાસ્ત્રની ખરી ભાવના ખોઈ બેસે છે ત્યારે જે પુરુષ ભગવદ્રૂપ થએલ છે તેનામા એ ભાવના શુદ્ધ અને પ્રબળ રહે છે આટલા ખુલાસા સાથે નીચેનો શ્લોક સમજવાનો છે—

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुख न परा गतिम् ॥ १६ અ૦ ૨૩ શ્લો૦

(દૈવાસુરસપદ્વિભાગ૦)

[" જે શાસ્ત્રવિધિને ત્યજી કામાચારથી વર્તે છે તે સિદ્ધિ પામતો નથી, સુખ કે ગતિ પામતો નથી. "]

૧૭

આ રીતે અનેક મહાન જનોના વિચારથી—એટલે મૂળમા પરમાત્માથી—ઘડાએલી જનમડળની વ્યવસ્થાને માન આપનાર પુરુષની જનમડળ તરફ કેવી વર્તણુક હોય છે એ બતાવે છે. વાણી એ સર્વ વ્યવહારનુ પ્રધાન સાધન છે, માટે વાણીને ઉપલક્ષણ–સૂચક–કરી એ કેવી હોવી જોઇએ એ કહે છે.

કહે છે કે–" એનું વાક્ય કોઇને ઉદ્વેગ કરે એવું હોતું નથી, તથા સત્ય, પ્રિય અને હિતકારી હોય છે." દરેક વાક્ય અવશ્ય સત્ય અને હિતકારી હોવુ જોઇએ એમાં તો શંકા જ નથી. પણ વિશેષમા એ પણ સ્મરણમાં રાખવાનુ છે કે જે સત્ય અને હિત ઉપર શ્રોતાનો પ્રેમ ન ઉપજે તે સત્ય અને હિત નિષ્ફલ નીવડે છે. માટે સત્ય અને હિતકારીપણા સાથે પ્રિય લાગવાપણું પણ જોડાવુ જોઇએ. ઘણી વાર સત્ય હિત અને પ્રિયનો વિરોધ ઉપસ્થિત થાય છે, પણ સર્વત્ર ત્રણેનો સમન્વય કરવાની ભાવના રાખવી જરૂરની છે. એવી ભાવના રાખતા બહુ ઉત્તમ ફળ સિદ્ધ થાય છે. જ્યા ત્રણનો વિરોધ મટાડી શકાય એમ ન હોય ત્યા શુ કરવુ ? એનો ઉત્તર પણ શ્લોકમા 'સત્ય'–શબ્દને છેક છૂટો રાખી મુખ્ય ઠરાવી, તથા 'પ્રિય' શબ્દને સમાસના અપ્રધાન અગરૂપે ગૌણ બનાવી, તથા 'હિત' શબ્દને સત્યથી કાઇક પાછળ મૂકી, આપી દીધો છે. સત્ય અને હિતનો વિરોધ થવો વિરલ છે, છતા જ્યા એવો વિરોધ દેખાય ત્યા સત્યને જ પ્રાધાન્ય આપવુ, કારણ સત્ય એ જ પરિણામે હિત છે, છતા સત્ય ખાતર જેટલો પ્રિયતાનો ભોગ આપવાની છૂટ છે, તેટલી હિતકારીપણું ઉપેક્ષવાની છૂટ નથી. યદ્યપિ પ્રિયહોવાપણુ સૌથી ઓછા મહત્ત્વનુ ગણ્યુ છે તથાપિ એટલુ તો મુખ્ય ઠરાવ્યુ છે કે હરેક વાક્ય સ્પષ્ટ રીતે પ્રિય ભલે ન હોય, પણ ઉદ્વેગ કરે એવુ તો ન જ હોવુ જોઇએ. ઉદ્વેગ કર્યા વિના સત્ય અને હિત બોલી ન જ શકાય એમ નથી જ. વળી જેણે પોતાની કર્તવ્યભાવનાનો સ્વાધ્યાયરૂપે અભ્યાસ કર્યો નથી, તે અન્યપ્રતિ પૂર્વોક્ત ગુણવાળી વાણી કેમ રાખી શકે ? રાખે તોપણ તે દંભ માત્ર ઠરે. માટે 'સ્વાધ્યાયના અભ્યાસ' ની પણ જરૂર છે. છેવટ 'તપ' શબ્દ ધ્યાનમા રાખવાનો છે. અર્થાત્–એ સર્વે એક ધાર્મિક ફરજ તરીકે એટલે પરમાત્મા અર્થે કરવાનુ છે; અને એ 'તપ' છે, કારણ એમા 'કામ'નો–સ્વાર્થનો— નિરોધ છે, ત્યાગ છે. આટલુ વિવરણ નીચેના શ્લોક માટે બસ છે.—

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहित च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसन चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १७ અ० ૧૬ શ્લો०

(શ્રદ્ધાત્રયવિભાગ०)

["અનુદ્વેગકર, સત્ય, પ્રિય, અને હિત એવુ વાક્ય, અને સ્વાધ્યાયાભ્યસન તે વાઙ્મય તપ કહેવાય છે."]

૧૮

આ પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણનો સમગ્ર ઉપદેશ સાંભળી અર્જુન કહે છે·—"હે અચ્યુત! તમારા પ્રસાદ થકી મારો મોહ નાશ પામ્યો, સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ, સંદેહ દૂર થઈ જઈ હુ તમારી પાસે ઉભો છુ તમારા વચનાનુસાર કરીશ." અન્તિમ અધ્યાયનો શ્લોક હોઈ, આ વાક્યમાં અનેક ગૂઢ તાત્પર્ય સમાએલા છે.

અત્રે મુખ્ય ભાવાર્થ એવો છે કે મોક્ષ જ્ઞાનલભ્ય છે, ક્રિયાલભ્ય નથી–અર્થાત્ એમા કાંઈ નવીન પ્રાપ્ત કરવાનુ નથી, પણ છે તેનુ જ–સ્વસ્વરૂપનુ જ–અનુસન્ધાન માત્ર કરવાનુ છે આત્માનો સ્વભાવ જ એવો છે કે એનુ તો જ્ઞાન જ સભવે, એના ઉપર કોઈ પણ પ્રકારે ક્રિયા સભવે જ નહિ. ક્રિયા તો પ્રકૃતિની—દ્રષ્ટાની નહિ પણ દૃશ્યની—ભૂમિકામા જ રહે, અને એ ક્રિયામા પ્રકટ થતુ તત્ત્વ ક્રિયામા હોવા છતા ક્રિયા થકી પર હોય. ક્રિયામાથી સ્વય જ્ઞાન ઉપજાવી શકાતુ જ નથી, પણ જ્ઞાનનો પ્રકાશ થતા ક્રિયા નવીન ચમત્કારી સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. માટે વેદાન્ત વૃક્ષના મૂલમાં જ અમૃતસિચન કરે છે, અને એ સિચન થએથી પુષ્પપલ્લવાદિ એની મેળે જ દિવ્ય રસથી ભરાઈ દિવ્ય રૂપે પ્રકાશશે એમ માને છે, ડાળી પાદડા ગમે તેટલા ધુવો, (એને પાણી પાવુ તો અશક્ય જ છે, બહુમા બહુ કરો તો એને પાણીનો બહારનો લેપ કરો) પણ જો મૂલ સૂકાવા દીધુ તો એ વૃક્ષને જીવતુ રાખવાનો સર્વ પ્રયત્ન વ્યર્થ છે.

હવે અમૃતરૂપ જ્ઞાન તે "નિસ્ત્રૈગુણ્ય" ની અવસ્થા છે, "તમોગુણ" ની અવસ્થા નથી–એટલુ સ્મરણમા રહેશે તો એ પણ સમજાશે કે કર્મરહિત જડવત્ પડી રહેવાનો યત્ન કરવામા વેદાન્તનુ તાત્પર્ય નથી, પણ કર્મને જ્ઞાનથી પ્રદીપ્ત કરી જ્ઞાનરૂપ બનાવવાનો આશય છે. આ જ ગીતાનો 'કર્મયોગ' અને એ જ એનો 'કર્મસન્યાસ' ઉભય એક જ. આ રીતે 'યોગ' અને 'સન્યાસ' ની એકતા જેને સમજાઈ છે તે વિનાભયે પરમાત્માના વચનાનુસાર કરે છે. એ સારી રીતે હવે સમજે છે કે જેમ આ વિશ્વતન્ત્રનો વ્યવહાર પરમાત્માને બાધી શકતો નથી, એના 'અચ્યુત'–અભ્રષ્ટ–પણાની ચ્યુતિ, એટલે કે ભ્રશ કરી શકતો નથી, અર્થાત્ પ્રકૃતિ–માયા–થકી બ્રહ્મમા દ્વૈતાપત્તિ થતી નથી, તેમ આ દેહનો વ્યવહાર પણ આત્માને લેપી શકતો નથી, એના પરમાર્થ સ્વરૂપને બાધી શકતો નથી.

ત્રીજું–જેમ દેહ પ્રકૃતિનો અંશ છે, તેમ આત્મા પરમાત્માનો અંશ છે. પણ ચૈતન્યમાં અંશાંશિભાવ સભવે ? જેમ દેહ એ પ્રકૃતિતન્ત્રમાંથી આપણી કલ્પનાએ કાપી કાઢેલો ભાગ છે, તેમ આત્મા પણ પરમાત્મામાંથી આપણી કલ્પનાએ જ કાપી કાઢેલો છે. વસ્તુત જેમ પ્રકૃતિ જ દેહરૂપે છે, તેમ પરમાત્મા જ આત્મા રૂપે છે. જેમ 'હુ' અને 'તમે' છીએ, એમ 'હુ' (આત્મા) **અને** 'પરમાત્મા' નથી, પણ પરમાત્મા તો આપણ બનેમાં અનુસ્યૂત તત્ત્વ છે. જેમ આ દૃશ્ય વિષયો છે તેવો એ એક વિષય નથી પણ વિષયમાત્રની વિષયતાસાધક પરમ તત્ત્વ છે, એ વાતનુ સપૂર્ણ મનન કરવામા આવે તો પરમાત્માની આત્મા થકી ભિન્નતા કેવી અસગત છે, એનામા દૃશ્યતા માનવી એ પરમ–સર્વ વસ્તુનો ખુલાસો કરનાર–તત્ત્વ તરીકે એનુ જે પદ છે તેનો કેવો વ્યાઘાત કરે છે, એ સમજાય. અર્થાત્ એક જ આત્મા–પરમાત્મા–એ જ નાના આત્મા રૂપે વિલસે છે, અને આ વસ્તુસ્થિતિનુ નિદિધ્યાસન એ આત્મામા પરમાત્મભાવ સ્ફુરાવે છે, આત્મામા નિગૂઢ રહેલી પરમાત્મતા પ્રકટ કરે છે. આ રીતે આત્મ–અનાત્મ–પદાર્થના અવિવેકજન્ય જે મોહ તેનો નાશ, સ્વસ્વરૂપની જે સ્મૃતિ તેનો લાભ, એ જેને થયો છે તેને પ્રકૃતિમા દ્વિતીયતાબુદ્ધિ થતી નથી, તથા પોતે કરતો જણાય છે તે પણ વસ્તુત પરમાત્મા જ કરે છે, અને 'કર્તુ' એ પ્રકૃતિનો જ ભાવ હોઈ, અને પ્રકૃતિ એ પરમાત્માથી અભિન્ન હોઈ, સર્વ પરમાત્માનુ જ સ્ફુરણ છે એમ એને સમજાય છે. આનુ નામ **અદ્વૈતનો અનુભવ**.

આવો અનુભવ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? માત્ર શ્રીકૃષ્ણરૂપી જે પરમગુરુ અને પરમાત્મા તેના નિર્મલ આવિર્ભાવ–'પ્રસાદ'—થકી જ.

આ અર્થનો નીચેનો શ્લોક છે.

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।
स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ १८ अ० ७३ श्लो०

(સન્યાસ.)

[" હે અચ્યુત ! તમારા પ્રસાદથી મોહ નષ્ટ થયો, સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ, ગતસદેહ ઉભો છુ, તમારૂં વચન કરીશ. "]

यत्र योगेश्वरः कृष्ण यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥

[" જ્યા કૃષ્ણ યોગેશ્વર અને પાર્થ ધનુર્ધર ત્યા શ્રી, વિજય, ભૂતિ, ધ્રુવ નીતિ (સર્વદા છે) એમ મારી મતિ (છે)."]

ગોતા સમાપ્ત થઈ. સજય યથાર્થ કહે છે કે—જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ જેવા 'યોગેશ્વર' અને અર્જુન જેવા 'ધનુર્ધર' નો વાસ છે, ત્યાં જ 'શ્રી' 'વિજય' 'ભૂતિ' અને '**સ્થિર** નીતિ' વસે છે. આ મગળ ગુણો 'નિર્વેદ' 'કાર્પણ્ય' 'કર્મ–અનારભ' આદિના સહચારી નથી. જ્યા 'કર્મયોગ'ના નિયન્તા શ્રીકૃષ્ણનુ, અને આસુરી સપત્તે છેદવા સ્વકર્તવ્યપરાયણ થએલા અર્જુન જેવા ધનુર્ધરનુ, સ્વરૂપ છે ત્યા જ એને વાસ છે.

અન્તે આ અષ્ટાદશશ્લોકીગીતાની ફલશ્રુતિ છે કે—

इति संमुह्य ते स्तोत्रं श्रोतुमिच्छति पाडव ।
सोहमेकेन श्लोकेन स्तुत एव न सशय: ॥

गीता अष्टदशश्लोका यः पठेद्भक्तिभावतः ।
अष्टादशाध्यायपाठस्य फलज्ञाने अवाप्नुयात् ॥

સુદર્શન, નવેમ્બર–ડિસેમ્બર. ૧૯૦૦.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

બીજ-શક્તિ-કીલક.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા—એ મહાન ગ્રન્થનુ રહસ્ય આપણા પૂર્વજો કેવી સારી રીતે સમજી શક્યા હતા એ 'અષ્ટાદશશ્લોકી' ગીતામાં પસંદ થએલા શ્લોકની સંકલના જોતાં આપણને સ્પષ્ટ થાય છે. આપણા પૂર્વજોની રહસ્યગ્રહણ-શક્તિનું બીજું ઉદાહરણ એમણે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના બીજ-શક્તિઅને કીલકરૂપે સ્વીકારેલા શ્લોકોમાં મળે છે. સર્વને સુવિદિત છે કે પ્રત્યેક મન્ત્રમાં અને મન્ત્રગ્રન્થમાં અમુક શબ્દો કે શ્લોકો બીજ-શક્તિ-અને કીલકરૂપે ગણાય છે. હાલમાં એ શ્લોકોનો ઉચ્ચાર કરી જવામાં જ કૃતકૃત્યતા મનાય છે, અને એ ઉચ્ચાર માત્રથી જ અપૂર્વ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ સમજણ ચાલે છે. પણ ગીતાનું ખરૂં રહસ્ય સમજવું હોય તો એને 'સુગીતા' કરવાની અર્થાત્ એના સિદ્ધાન્તનો 'આલાપ હૃદયમા ભરવાની' જરૂર છે, અને આ કાર્યમા સાહાય્ય આપવા માટે જ બીજ-શક્તિ-અને કીલકની કલ્પના છે. '**બીજ**' એટલે જેમાથી આખા ગ્રન્થનો ઉદય છે તે, '**શક્તિ**' એટલે એ ગ્રન્થમાં બતાવેલા ગન્તવ્ય સ્થાને પહોચવાનુ બળ આપનાર-પહોચાડી આપનાર સાધન, અને '**કીલક**'=ખીલો, એટલે એ બળને સુદૃઢ કરી આપનાર મજબૂત પદાર્થ વા સિદ્ધાન્ત. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામા નીચેના વાક્યો બીજ શક્તિ અને કીલક રૂપે ગણાય છે—

(૧) બીજ—**अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।**

(૨) શક્તિ—**सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।**

(૩) કીલક—**अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ।**

આ પસદગી કેવી ઉત્તમ રીતે થઈ છે એ જોઇએ—

(૧) બીજ.

(૧) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના વાચનારના સમજવામાં આવ્યુ જ હશે કે એ ગ્રન્થનો ઉદ્દેશ, અમુક કૃત્ય સારૂં અને અમુક ખોટુ એ બતાવવાનો નથી; પણ તે તે કૃત્યોનુ સારાખોટાપણુ કેવી રીતે ઉપજે છે એ સમજા-

વવાનો, અને એ નિર્ણય માટે ખરૂં દૃષ્ટિબિન્દુ શું છે એ બતાવવાનો, છે. 'આ બધાં મ્હારાં સગા! એમને હુ કેમ મારૂ? ! મારૂં તો નરકે જાઉં!' એવા બહારથી ડહાપણભરેલા પણ વસ્તુતઃ તદ્દન ખોટા જ દૃષ્ટિબિન્દુથી ઉપજી આવેલા વિચારે અર્જુનને શકા અને કાર્પણ્યના ગર્તમાં ડુબાવ્યો છે. હવે, જેના મનમાં સારા ખોટાનો વિવેક જ ઉદય પામ્યો નથી, અને જેની જીવનનૌકાને કામ ક્રોધ લોભ મોહ વગેરે પ્રચડ વાયુઓ ગમે ત્યા ધસડી જાય છે એવા પામર જનને માટે તો શાસ્ત્રે કરેલી પાપ–પુણ્ય સ્વર્ગ–નરક આદિની વ્યવસ્થા બહુ ઉપયોગી છે. પણ જેને એ વિવેક એક વખત પ્રાપ્ત થયો છે—અર્જુનને થયો હતો—તેને એ વ્યવસ્થાની પાર રહેલું આધારભૂત તત્ત્વ સમજવાનો અધિકાર છે, આવશ્યકતા છે. બાળક ગુણાકાર ભાગાકાર ગુરુએ બતાવેલી અમુક રીતે કર્યા કરે છે, અને એ રીતે ખરો જવાબ મેળવે છે, તથા બજારનો ન્હાનો ન્હાનો વ્યવહાર કરવો હોય તો તે પણ કદાચ બરાબર કરે છે. પણ જ્યારે મ્હોટી ઉમ્મરે એ રીતના કારણ સમજે છે ત્યારે જ તે એ રીત ખરી રીતે સમજ્યો ગણાય છે, અને ત્યારેજ તે મોટા ગૌરવવાળા વ્યવહારમા પણ યોગ્ય વર્તન કરી શકે છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃત વિષયમા પણ છે. 'મારવુ એ ખોટુ, સગા સબન્ધીને મારવા એ ઘણુ ખોટુ, અને એમ કરનાર નરકે જાય'—એ વાત સાધારણ રીતે સારી અને ઉપયોગી છે પણ એમા પ્રતીત થતી કર્તવ્યતા શી રીતે ઉપજે છે, કર્તવ્યતાનો અર્થ શો છે, તથા એ ઉત્પત્તિ અને અર્થ ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને વિચારી જોતા આપણા સામાન્ય વિચારમા કેટલો ફેરફાર કરવાની જરૂર છે—ટુકામા, તત્ત્વ (Principle) શુ છે, અને એની નિયામક વસ્તુસ્થિતિ (Limitations) શી છે એનો વિચાર કરીને કર્તવ્ય સબન્ધી નિશ્ચય ઉપર આવવા ભગવાનનો અર્જુનને ઉપદેશ છે. તત્ત્વજ્ઞાનનુ કામ જ એ છે.

એટલું ધ્યાનમા રાખવાનુ છે કે વ્યવહાર અને પરમાર્થ અથવા તો લોકબુદ્ધિ (Common Sense) અને તત્ત્વજ્ઞાન (Philosophy) એ એકએકથી તદ્દન વિયુક્ત નથી વ્યવહારમા એક, અને પરમાર્થમા બીજુ, એમ એ સાથે સાથે પરસ્પરવિરુદ્ધ સિદ્ધાન્તો મૂકીએ તો મનુષ્યને કર્તવ્યતાનો એક નિશ્ચિત માર્ગ જડે જ નહિ,–એ માર્ગ વચ્ચે એ મુઝાઇને ઉભો રહે, અથવા તો એને બનેના ખોટાં રૂપ જ હાથ લાગે,–આપણી

વેદાન્તની પરિભાષામા બોલીએ તો, માયા અને બ્રહ્મ ઉભયને એક એકથી જુદાં રાખતાં દ્વૈતાપત્તિ પ્રાપ્ત થાય. પણ વસ્તુતઃ આવુ દ્વૈત વિચારમા ટકી શકતું જ નથી. વ્યવહાર અને પરમાર્થ ઉભય એક જ માર્ગ છે, જે પ્રથમ નીચે થઈ પછી ઊંચે જાય છે. શિખરે ચઢીને જોતા ઉભય માર્ગ એકરેખારૂપ થઇ રહે છે, ભેદ એટલો જ છે કે નીચેથી જે જે વસ્તુઓનુ દર્શન ન થતું હોય તેનુ ઉચ્ચ પ્રદેશ ઉપરથી દર્શન થાય છે, અને સર્વનુ પ્રાપ્તવ્ય સ્થાન જે શિખર–પરમાત્મવસ્તુ–તે આ ઉંચા માર્ગનો આશ્રય લેવાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. સાથે એટલુ સ્મરણમા રાખવાનુ છે કે માર્ગે ચાલવુ એ ચાલવા માટે નથી પણ શિખરે પહોચવા માટે છે. અને રસ્તામા ઊંચો ચઢાવ આવે વા આડા ફરવુ પડે તો તેથી જરા પણ સકોચ ખાવાનો નથી. લોકબુદ્ધિમા જે કાઇ સત્ય મનાતું હોય એ સર્વને ખોટુ ઠરાવવા માટે તત્ત્વજ્ઞાન નથી. તેમ એણે લોકબુદ્ધિના ગુલામ થઇ રહેવાનુ પણ નથી. લોકબુદ્ધિનુ અન્તર્ગત પરમતત્ત્વ પકડી એ તત્ત્વનુ પૂર્ણ સ્વરૂપ સમજી લઈ, તદનુસાર જે જે લોકવિચારો ભ્રમાત્મક લાગે તે તે દૂર કરવા, અને પોતાનુ સામ્રાજ્ય સ્થાપવુ એ જ એનુ કામ છે

વેદાન્ત ઠીક બતાવે છે કે 'ઘટ છે' 'પટ છે' ઇત્યાદિ જે કહેવામા આવે છે ત્યા એ કથનો સર્વાશે ભ્રમાત્મક નથી, ઘટ પટ આદિમા જે સદંશનું સ્ફુરણ થાય છે એ બ્રહ્મનો પ્રકાશ છે, અને એ લેશભાર પણ મિથ્યા નથી. બ્રહ્મની સર્વાત્મકતાના વિરોધી જે ઘટત્વપટત્વાદિ ભાવો એ જ મિથ્યા છે, અને એ ભાવોનો બ્રહ્મમા લય અનુભવાય ત્યારે જ સમ્યગ્ જ્ઞાન થયુ કહેવાય. એ જ રીતે પ્રકૃતમા પણ, લૌકિક સદ્વર્તનને તદ્દન ઉથલાવી પાડવુ એવો તત્ત્વજ્ઞાનનો આશય નથી એ સદ્વર્તનનુ સારાપણુ શેમા રહેલુ છે એ તારવી કાઢવુ, અને તે તે વર્તનમા સ્વત કાઇ પણ સારાખોટાપણુ નથી એમ બતાવી જેના ઉપર એમના સારાખોટાપણાનો આધાર છે એ તત્ત્વ ઉપર જિજ્ઞાસુનુ ધ્યાન ખેચવુ, એ ધોરણે જ એને વિચાર કરવા કહેવુ, અને એ રીતે વિચારતા જે પ્રતિકૂલ દેખાય તેને ક્રમે ક્રમે અસ્તિત્વહીન—માત્ર માયારૂપ–અનુભવતાં શીખવવુ, જેથી પરિણામે એકરસ બ્રહ્મની સમતા જ અતર્ બહિર્ સર્વત્ર વિલસી રહે, એ તત્ત્વજ્ઞાનનો ખરો ઉદ્દેશ છે. એ જ 'કર્મયોગ' અને એ જ 'જ્ઞાનયોગ' છે.

એની પ્રાપ્તિમાં મુખ્ય અન્તરાય–સમસ્ત ગીતા રચાવામાં **બીજ**ભૂત સ્થિતિ–આત્મસ્વરૂપનુ **અજ્ઞાન** છે. આત્મા એ આગીઆના ચળકાટ જેવો ક્ષણિક પદાર્થ નથી, તેમ સમુદ્રકાંઠે પડેલા અસખ્ય શંખલાઓ પેઠે વિશ્વનો એક અવાન્તર પદાર્થ પણ નથી. કાલ પણ જેના વિના અસિદ્ધ છે, અને જે સમસ્ત વિશ્વમાં વિશ્વતા લાવે છે, વિશ્વમાં અનુસ્યૂત થઇ એમા સત્તા (Existence) પૂરે છે, અર્થ (Meaning) અર્પે છે, અને તે તે પદાર્થોને પરસ્પર સાકળી (Unity) વિશ્વને એમનુ અગી બનાવે છે એવો મહાન પદાર્થ આ **આત્મા** છે. જેને એના સ્વરૂપનુ ભાન થયુ છે તેને હું મ્હારૂં, સગા વ્હાલા, સ્વર્ગ નરક આદિ કાંઈ જ રહેતુ નથી–આત્માની વિશાળતામાં એ સર્વ રૂપાન્તર પામે છે, આત્મરૂપ બને છે અત્રે એમ તાત્પર્ય નથી કે સગાવ્હાલાંને મારવામા પાપ જ નથી, તાત્પર્ય એટલુ જ છે કે સગાંવ્હાલાંને વા કોઇને પણ મારવામા પાપ જ છે એમ નથી. અર્થાત્ મારવુ એ જ્ઞાનનુ ચિહ્ન નથી, તેમ એનુ વિરોધી પણ નથી. જ્ઞાન–અજ્ઞાન મારવા–નમારવામા રહેલા નથી, પણ આત્મસ્વરૂપના સાક્ષાત્કાર–અસાક્ષાત્કારમા રહેલા છે. એ સાક્ષાત્કારના માર્ગમા ક્વચિત્ મારવાની ફરજ આવી પડે છે, ક્વચિત્ મરવાની પણ આવી પડે છે. દેવતાઓએ દધીચિ ઋષિ પાસે વજ્ર બનાવવા સારૂ એમના હાડકા માગ્યા—ત્યા **મરી**ને હાડકા આપવામા દધીચિ ઋષિનુ જે જ્ઞાનીપણુ સમાએલુ હતુ, તે જ જ્ઞાનીપણુ અર્જુન કૌરવોને **મારે** એમા રહેલુ હતુ. અર્જુનનુ સન્માર્ગગામી તરીકે તેમ જ ક્ષત્રિય તરીકે એ જ કર્તવ્ય હતુ કે જ્યારે કૌરવો એની સ્હામે યુદ્ધમા ઉતર્યા ત્યારે એમની સાથે ધર્મયુદ્ધ કરવુ, અને અસત્પક્ષના ક્ષય માટે પરમાત્માએ જે યોજના ચાલતી કરી હતી એની સિદ્ધિમા નિમિત્ત થવુ. આ મહાન કર્તવ્ય આગળ બીજા સર્વ વિચારોને ગૌણુ કરી નાખવા જોઇતા હતા, અને તેમ કરવા માટે વિશાળ દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર હતી. આ દૃષ્ટિબિન્દુ આત્માની વિશાળતા અને પરતાનુ પ્રતિપાદન કરી શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સમજાવ્યુ છે. એ સમજાવતા પહેલા, એ ખોટી ખોટી શંકા સકોચ અને કૃપણતાની વૃત્તિમા ફસાઈ પડ્યો હતો, અને એક મહાન ગિરિવરના શિખરેથી જોવાને બદલે, ભોંયતળીએ પડેલી પોતાની ઝુપડીમાં ભરાઇને આમ તેમ નજર ફેરવતો હતો· વિશ્વનુ, અને આત્મા (સર્વવ્યાપી તત્ત્વ)નું દૃષ્ટિબિન્દુ છોડી, દેહનુ અને અન્ત કરણનુ દૃષ્ટિબિન્દુ પકડી બેઠો હતો. માટે જ શ્રીકૃષ્ણુ ભગવાન એને કહે છે કે—

"अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे"

"જેનો શોક કરવો ઘટતો નથી તેનો તું શોક કરે છે, અને છતાં મ્હોટા મ્હોટા ડહાપણના શબ્દો બોલે છે!" આત્માના અમૃતત્વ અને અવિષયત્વ ઉપર ઉભા રહી, પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિના કાર્યો અવલોકવા જોઇએ, એને બદલે તું આત્માને એક નશ્વર પ્રાકૃત પદાર્થ માની બેઠો છે, અને છતાં શબ્દો તો મ્હોટા મ્હોટા ડહાપણના બોલે છે! માત્ર શબ્દો જ બોલે છે, એનુ રહસ્ય સમજતો નથી સમજતો હોય તો તારા જાણવામા હોવુ જ જોઇએ કે કર્તવ્યભાવના એ જડ, કૃત્રિમ નિયમોની બનેલી નથી, પણ જીવત, અને એક છતા અનેક રૂપ ધરતી એવી દિવ્ય શક્તિ છે. તું જે સ્વર્ગ–સ્નેહ–દયાની વાતો કરે છે એ કર્તવ્યભાવનાના આકારો શિવાય બીજું શુ છે ? સગાવ્હાલાંનો સ્નેહ સારો છે, પણ વિશ્વવ્યાપિની કર્તવ્યભાવના આગળ કેટલીકવાર એને પણ ગૌણ કરવો પડે છે. વસ્તુત એ સ્નેહ પણ કર્તવ્યભાવનાને અગે જ સારો બને છે. આ સર્વ વાતનુ અજ્ઞાન એ ગીતાનુ **બીજ** છે.*

---

* ક્રિશ્ચયનો ઘણીવાર ગીતા ઉપર આક્ષેપ કરે છે કે કૃષ્ણે અર્જુનને યુદ્ધરૂપી કુમાર્ગે દોર્યો. પરન્તુ સારા ખોટાના જગતમા કેવા કેવા અસખ્ય પ્રસગો ઉપજે છે, એક પ્રસંગે સારૂ એ બીજે પ્રસગે ખોટુ, અને એક પ્રસંગે ખોટુ એ બીજે પ્રસગે સારૂં કેવુ બને છે—અને છતાં, સર્વ બહારના ફેરફારની વચ્ચે સારા ખોટાનુ અન્તસ્તત્ત્વ કેવુ કાયમ રહે છે–એ પૂર્ણ રીતે કલ્પનામા લાવવા માટે પુષ્કળ કલ્પનાબળની જરૂર છે. આને અભાવે જ ઉપર બતાવલા આક્ષેપ થાય છે. કલ્પનાશક્તિ પ્રસગવશાત્ જાગ્રત્ થતા, ક્રિશ્ચયનો પોતે જ શુ કહે છે એ બતાવવા એક લૉર્ડ બિશપ ઑફ કલકત્તાના ઉપદેશમાંથી અમે નીચેના શબ્દો ટાકીએ છીએ–જે વાંચતાં ગીતાના સિદ્ધાન્તનું વાચકને તુરત સ્મરણ થશે. (ઇટાલિક અક્ષરો વાચકનુ ખાસ ધ્યાન દોરવા માટે અમે મૂક્યા છે.)

"To make little of warfare, to enter upon it with a light heart, to forget its physical horrors or its angry passions, to try to minimise its pains, its losses, its bereavements, that were a spirit quite unworthy of our faith Yet it is possible perhaps to exaggerate the evil, great as it is, which is and must be inherent in warfare War is an evil, but it is not the worst of

(२) शक्ति.

(२). आ उच्च दृष्टिबिन्दु शी रीते प्राप्त थाय ? आत्म-परमात्म-स्वरूपनुं ज्ञान मेळववाथी. पण ए ज्ञान शी रीते मळे ? ए मेळववा माटे आपणा शास्त्रकारोए अनेक मार्गो योज्या छे, जे क्रमे क्रमे ज्ञाननी भूमि-

---

evils, and it is not the worst, because the sufferings which it entails are not the worst ills that may happen to humanity There are causes for which man will readily endure the keenest sufferings If it is necessary to choose the cause of honour, virtue, religion, one's country, or one's God, at the cost of physical suffering, however acute, nay even at the cost of death itself, the Christian mind will not hesitate in the choice To make out war as the ultimate or final evil upon earth is not to adopt but rather to invert the code of Christian morals *It is to prefer the things of sense to the spiritual interests of mankind* It is to narrow life to the limits of material and physical welfare, instead of expanding it to its true spiritual dignity Two remarks there are which it is possible, as I think, and natural to make upon the subject of war The first is that the great, decisive, paramount, events in history have been often or generally consummated by the sword .Nor indeed, as it seems, could they have been consummated in any other way. Look over the famous battles of human history, Marathon, Tours, the defeat of the Armada, Leuthen, Plassey, Valmy, Trafalgar, Waterloo, and tell me how the results which were achieved in those great battles could apparently have been achieved by any other means. *The creation of a national life, the emancipation of a people, the vindication of religious truth, the regeneration of the social order, can be accomplished in the providential order, by war, and, as it seems to human eyes by war alone* Thus it is that a modern poet, whose own still, peaceful life lay so far away from the strife and stress of bloodshed, could yet, in his Thanksgiving Ode, use of warfare, in an appeal to the Almighty God, these striking words —

ક્રમે પહોંચાડે છે. અનેક યજ્ઞ યાગ તીર્થ ઉપવાસ વગેરે સાધનો આટલા માટે જ શોધી કાઢવામાં આવ્યા છે. ટુંકામા—સર્વ સારી ભાવનાઓ, વસ્તુતઃ થોડે ઘણે અશે પરમાત્માની જ ભાવનાઓ હોઈ, પરમાત્મપ્રાપ્તિમાં સાહાય્યકારી છે. અર્જુનને જે અધર્મનો ત્રાસ છે, અને નરકની ભીતિ છે તે

" But Thy most dreaded instrument
In working out a pure intent,
Is man—arrayed for mutual slaughter,—
Yea, Carnage is thy daughter !"

Again, it is true beyond dispute that war is the parent, not of violence only or cruelty, but of the heroisms which elevate and ennoble human life The real danger of the modern world, its corrupting and corroding influence, is material luxury, and that which follows luxury as its shadow—sensuous sin In times of peace and plenty men live secular lives, they eat and drink and forget God *They are apt to set the body above the soul, comfort above duty and time above eternity* It is the trumpet-call of war which bursts the subtle sensuous bands Men arise, and show themselves once more to be men They shake off the calculating spirit of ease and profit, they are eager to do greatly, and so suffer greatly, they feel a pride in daring and enduring, nay even in laying down their lives for a noble cause The poet, whose verse I have already quoted, has spoken of one—

" Who if he be called upon to face
Some awful moment to which Heaven has joined,
Great issues, good or bad for human kind,
Is happy as a lover, and attired,
With sudden brightness, like a man inspired"

The world could ill afford to dispense with the moral qualities of manhood, the sudden, implicit obedience to the voice of duty, the steadfastness in adversity, the courage that will not allow itself to be subdued, the indestructible faith, the calm endurance of agony, above all the loving ministries which wait, like guardian angels, among Christian nations, upon the pain and misery of the battlefield."—*The Bishop of Calcutta on War.*

પણ એક પ્રકારનાં છેવટે પરમપદે પહોચાડનારાં સાધનો છે. કેટલાક કર્તવ્યખાતર કર્તવ્ય કરે છે, કેટલાક જનતાના કલ્યાણાર્થે કરે છે, કેટલાક સ્વર્ગનરકાદિની સમજણથી કરે છે, કેટલાક આ જન્મમા જ એનો લાભ મળશે એમ આશાભર્યા ડહાપણથી કરે છે, અને કેટલાક અમુક દેવો વા ઇશ્વર પ્રસન્ન થશે એમ ધારીને કરે છે. ગમે તે રીતે કર્તવ્ય કરો, કર્તવ્યનો મહિમા જ એવો છે કે એ અન્તઃકરણને પવિત્ર કરી પરિણામે સર્વાત્મભાવ સિદ્ધ કરી આપે. પણ એ સર્વાત્મભાવ પ્રાપ્ત કરવામા ઉત્તમોત્તમ સાધન પરમાત્માને શરણે જવુ એ જ છે. અન્ય સાધનો કઠિન છે, દુર્બલ છે, અને એકદેશી છે, આ એક સાધન જ એવું છે કે જે સરળ છે, અને તે સાથે જ વળી અપરિમિતબળવાળુ, અને સમગ્ર અન્તર્ અને બાહ્યને વ્યાપી રહેનારૂં છે. આ એક સાધનના અગમાથી જ અન્ય સર્વ સાધનો, વિષ્ણુના ચરણકમલમાંથી વિષ્ણુપાદોદકી ગગાની પેઠે, સ્વય (spontaneously, deductively,) વહે છે. માટે સર્વ 'ધર્મો'–પરમાત્માની સાથે 'યોગ' કરાવનારા ન્હાનાં મ્હોટા પ્રાકૃત સાધનો–છોડી 'મ્હારે શરણે આવ' એમ કૃષ્ણભગવાન સર્વ ધર્મનુ રહસ્યભૂત વાક્ય ઉપદેશે છે.

'મ્હારે શરણે આવ' એ ત્રણ શબ્દોમા આખા જગત્‌ને રૂપાન્તર પમાડી દેવાની કેવી વિલક્ષણ શક્તિ છે, બોધભાનુના આ એક કિરણથી સમસ્ત અવિદ્યારૂપ અન્ધકાર કેવો નથી થઈ જાય છે, 'અનહદ નાદ'ના એ એક સ્વરથી મનુષ્ય કેવો મોહનિદ્રામાથી જાગી ઉઠે છે,–એ વાતનુ યથાર્થ ભાન વાચકને કોઇ પણ તરેહના તર્કથી કરાવી શકાય એવુ નથી. 'હુ એને શરણે છુ' એમ જેણે એકવાર પણ હૃદયની ઊંડી ગુહામાથી કહ્યું છે એને જ આ શક્તિનો મહિમા પૂરેપૂરો સમજાશે. તથાપિ તર્ક પણ આ સિદ્ધાન્તને કેટલો અનુકૂલ છે એ તપાસીએ.

મનુષ્યને સન્માર્ગે પ્રવર્તાવનારી સૌથી સબલ શક્તિ કયી? કેટલાક તત્ત્વજ્ઞો એમ બતાવે છે કે આ જગત્‌ની વ્યવસ્થા જ એવી છે કે એમાં સદ્વર્તનના બદલામા સુખ છે જ કદાચ હાલ ને હાલ સુખ ન મળે તો જન્માન્તરમા વા સ્વર્ગમા તો એ અવશ્ય મળવાનુ જ. સદ્વર્તન સાથે હમેશાં કષ્ટ અને દુઃખ જ જોડાયા હોય એ વિચાર મનુષ્યહૃદય સહન કરી શકતું જ નથી, અને તેથી એનો બદલો સુખરૂપે કોઇક કાળે પણ મળવો જ

જોઇએ એવી શ્રદ્ધાનો અવલંબ કરે છે. આ શ્રદ્ધા સકારણ, સોપપત્તિક છે—પણ અત્રે એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે સુખ મેળવવાના ઉદ્દેશથી જે પ્રવૃત્તિ થાય તેને સદ્વર્તન તો ન જ કહેવાય: સ્વાર્થ અને ધર્મ—સદ્વર્તન—ની એકતા કેમ સ્વીકારાય? આમ અડચણ આવી પડવાથી કેટલાક એમ માર્ગ કાઢવા યત્ન કરે છે કે સદ્વર્તનમા જ સુખ રહેલું છે, અને તેથી એ એનો વિરોધ જ સંભવતો નથી: અન્ય સર્વ સુખો ગૌણ છે વા મિથ્યા છે; સદ્વર્તન એ જ પરમ સત્ય સુખ છે. પરન્તુ આમા પણ જો સુખ મેળવવાના ઉદ્દેશથી જ પ્રવૃત્તિ થતી હોય તો એ પ્રવૃત્તિ સ્વાર્થી જ ગણાય, અને ઉપરના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આ સિદ્ધાન્ત પણ અગ્રાહ્ય ઠરે ત્યારે સુખ આનુષંગિક ભલે રહે, પણ કર્તવ્ય તો કર્તવ્ય ખાતર જ કરવુ જોઇએ—કૅન્ટનુ આમ કહેવુ હતું, અને એ કહેવુ ઠીક છે. પરન્તુ આ સિદ્ધાન્તમા કઠોરતા, કર્કશતા હોઈ મનુષ્યને આકર્ષે એવુ એમા કાઈ જ આવતું નથી. કોઇક એવી શક્તિ શોધી કાઢવી જોઇએ કે જેના અવલંબમા મનુષ્યને આનન્દ આવે, મનુષ્ય સ્વયં આકર્ષાય, અને છતા એમા સ્વાર્થાનુસરણનો કે પારતન્ત્ર્યનો દોષ ન નડે. આ શક્તિ ભગવત્પરાયણતામા રહેલી છે. જેના હૃદયમાં કોઇક ક્ષણે પણ એનો ભાવ થયો છે. જેની જીવનનૌકા ક્ષણવાર પણ એના વ્હેણમા પડી સન્માર્ગે ચાલી છે જેનો વિચાર એકવાર પણ એ અમૃતમય જ્યોતિની ઝાખી કરી આવ્યો છે—તે એનુ દિવ્ય આકર્ષક 'માધુર્ય' કદી પણ વીસરતો નથી, અને એનામા જ એને પોતાનો આત્મભાવ અનુભવાય છે. જે ભગવાનને 'સર્વભાવે' શરણે ગયો છે—જેણે એ સર્વાત્મભૂત મહાન પદાર્થમા જ પોતાનુ આત્મત્વ જોયુ છે, અને લોકો જેને 'આત્મા' કહે છે એ ક્ષુદ્ર પદાર્થ એને સમર્પી દીધો છે—તેને સ્વાર્થાનુસરણનો પ્રસંગ જ ક્યા રહ્યો? વળી, જે '**रस**'ના તરંગ ઉપર ડોલતો તરંગરૂપ થઇ રહ્યો છે તેની આગળ કઠોરતા, કર્કશતા પણ કેવી?

આમ વિચારદૃષ્ટિએ જોતાં પણ ભગવત્પરાયણતાનો માર્ગ જ ઉત્તમ ઠરે છે. માટે જ એક અંગ્રેજ કવિ કહે છે કે—

"Away, haunt not thou me,
Thou vain Philosophy!
Little hast thou bestead,
Save to perplex the head
And leave the Spirit dead.
Unto thy broken cirterns wherefore go,

While from the secret treasure depths below,
Fed by the skiey shower,
And clouds that sink and rest on hill-tops high,
Wisdom at once, and Power
Are welling, bubbling forth, unseen, incessantly ?
* * * *
Why labour at the dull mechanic oar,
When the fresh breeze is blowing,
And the strong current flowing
Right onword to the eternal shore ? "

અને તેથી જ શ્રીમદ્‌ભાગવત પણ કહે છે કે—

* "येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः ।
आरुह्य कृच्छ्रेण परं पद ततः पतन्त्यधोऽनादृतयुष्मदङ्घ्रय: ॥"

અને તેથી જ શ્રીકૃષ્ણભગવાન અત્રે ઉપદેશે છે કે—

"सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेक शरणं व्रज"

(૩) કીલક.

(૩) આમ ભગવત્પરાયણતામા અપૂર્વ શક્તિ રહી છે ખરી. પણ ખરા ધાર્મિક આત્માને શકા થાય છે કે-' હુ, પાપી હોઈ, પરમપદ કેમ પ્રાપ્ત કરી શકુ ? મ્હારા પાપી આત્માને એ દિવ્ય ધામમા સ્થાન કેવુ ? આ શકા સાચા હૃદયને સ્વાભાવિક છે. પણ પરમાત્માની દિવ્યશક્તિનુ જ્યા સુધી અપૂર્ણ ભાન છે ત્યા સુધી જ એ શકાને અવકાશ છે ભગવત્કૃપાના મનોહર અને પવિત્ર ફુવારાની નીચે આવીને ઉભા રહેતા જ, સર્વ પાપરૂપ મેલ ધોવાઈ જાય છે. અને સર્વ અજ્ઞાનજન્ય સન્તાપ શમી જાય છે. ન ધારશો કે અર્જુન પાપી રહીને જ પરમપદ પ્રાપ્ત કરવાનો હતો પાપસહિત રહીને તો પરમપદે પહોચાતું જ નથી. અત્રે કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે તમે ગમે

* ભાવાર્થ—હે અરવિન્દાક્ષ '-ભગવન્ '-બીજા કેટલાકો જે પોતાને મુક્ત થઈ ગએલા માની બેસે છે, તેઓ તમારામાં ભાવરહિત હોવાથી એમની બુદ્ધિ મલિન જ રહે છે. આવા લોકો મહા મહેનતને ઊંચુ પન્દ પ્રાપ્ત કરે છે, પણ પ્રાપ્ત કરીને પણ—તમારા ચરણનો અનાદર કરેલો હોવાથી પાછા નીચે પડે છે.

તેટલા પાપ કર્યાં હોય તો પણ પાપમાં એવી શક્તિ નથી કે એ તમારા આત્માને હમેશ માટે બગાડી મૂકે. ગમે તે ક્ષણે આત્માને એના શુદ્ધ સ્વ-સ્વરૂપમાં પ્રકાશાવી શકાય છે, અને એ પ્રકાશ પ્રકટ થતાં જ પાપ હતું જ નહિ એમ થઇ જાય છે. માટે શ્રીકૃષ્ણભગવાન અન્યત્ર કહે છે કે—

"अपि चेदासि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥"

'ભલે તું સર્વ પાપીમાં પાપી હો, પણ જ્ઞાનરૂપી નૌકાવડે તું સમસ્ત પાપના દરીઆને સારી રીતે તરી જઇશ '—તાત્પર્ય કે જ્ઞાન એ એવો પદાર્થ છે કે મનુષ્યને પાપની પાર લઈ જાય છે. જ્ઞાનનો ધર્મ જ એ છે કે પાપને પાછળ મૂકતા જવુ અને આગળ પ્રયાણ કરવુ. કદાચ કોઇને શકા થાય કે કર્યાં પાપ ક્યાં જવાના ? એનો ઉત્તર કે —

"यथैधासि समिद्धोग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सवकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥"

અર્થાત્, ઉપર જે પાપને દરીઆની ઉપમા આપી એ એમ બતાવવાને કે દરીઆ જેટલા અથાગ વિસ્તારવાળા અને ઊંડા પાપ પણ જ્ઞાનથી ઓળંગી શકાય છે. આ ઉપમાથી કોઇને એમ થાય કે કર્યાં પાપ તો પાછળ વિસ્તરેલા કાયમ રહ્યા જ, તો તેને માટે ભગવાન આ બીજી ઉપમા આપે છે કે 'જેમ ભડભડ બળતો અગ્નિ લાકડાને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે. તેમ જ્ઞાનાગ્નિ સર્વ કર્મોને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે' ' અર્થાત્, જ્ઞાનનો એવો ધર્મ છે કે એ પાપી સસ્કારોને હતા તેવા રહેવા દઇને જ નવા શુભ સંસ્કારો ઉમેરતું નથી. પણ દરેક નવો શુભ સસ્કાર ઉપજાવવામા જ જૂના અશુભ સંસ્કારનો નાશ કરે છે. વધારે ચોકસ રીતે બોલીએ તો, જ્ઞાને સંસ્કાર પાડવાનો નથી પણ આત્માનુ આન્તર તાત્ત્વિક સ્વરૂપ જ બહાર પ્રકટાવી આપવાનુ છે. આત્માનુ તાત્ત્વિક સ્વરૂપ શુદ્ધ છે માટે જ પાપનો જ્ઞાનથી ક્ષય સંભવે છે. નહિ તો પાપ પુણ્ય પોત પોતાનુ બલ હમેશા એક એકની સ્હામે અજમાવ્યાં કરત, અને આત્મા તો ઉભયના વિગ્રહનુ એક જડ ક્ષેત્ર થઈ પડી રહેત. પણ વસ્તુતઃ એમ નથી. આત્મામાં પાપની સ્હામે થવાનુ, એનો નાશ કરવાનુ બલ છે, બલ જ્ઞાનનુ છે, અને તે અન્તર્માથી બહાર આવી ચોતરફથી ઘેરો ઘાલી બેઠેલા પાપની સ્હામે લઢે છે, અને એનો ક્ષય

કરે છે. આ રીતે પાપનો સંહાર કરવાનું ખરૂ સાધન જ્ઞાન છે. આજ હું એક ખોટું કૃત્ય કરૂં અને કાલે યથાકથંચિત્ બીજું સારૂં કૃત્ય કરૂં એટલાથી મારો આત્મા સુધરતો નથી; કારણ જ્યાં સુધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યાવિના જ એ સારૂ કૃત્ય કરૂ છું ત્યા સુધી મ્હારૂ આચરણ એક જડ પદાર્થના જેવુ છે. જ્યારે સારાનો ભાવ જ્ઞાનવડે હું અન્તરૂમાં ગ્રહી લઉં, ત્યારે જ ગમે તે પ્રસંગે પણ સારૂ જ કરવાનુ મ્હારામા સામર્થ્ય આવે. આજ નિર્દય થાઉં અને કાલે સદય થાઉં એટલાથી ભવિષ્યમા દયાને માર્ગે ચાલીશ એમ ખાતરી મળતી નથી જ્ઞાનપુરઃસર જ્યારે મ્હારૂ વર્તન થાય ત્યારે જ ખરૂ. અમુક પાપનો સંસ્કાર નહિ પણ પાપનુ સામાન્ય મૂલ જે અજ્ઞાન એ બળી જાય ત્યારે જ નિશ્ચય રહે કે ભવિષ્યમાં સારા—જ્ઞાનથી જણાએલા મ્હારા સ્વરૂપને છાજતા, એ સ્વરૂપનો અનુભવ કરાવતાં,—કૃત્યો જ થશે. ટુંકામા, બાહ્ય આચારને બદલે સમજણ સાથે આન્તર વૃત્તિ શુદ્ધ કરવાની ખરી જરૂર છે.

વૃત્તિ શુદ્ધ શી રીતે થાય? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર અપાઇ ગયો છે, ઉપર બતાવ્યુ તેમ. ભગવાનને શરણે જવાથી. એમા શકા રહે કે પૂર્વે કરેલા પાપનું શુ? તો એનો ઉત્તર કે ભગવાન ભક્તને ખાતરી આપી કહે છે કે "હું તને સર્વ પાપથી મુક્ત કરીશ, તારા પૂર્વના પાપથી મુક્ત કરીશ, તેમ જ જે કૃત્યને તું પાપ માને છે—પણ જે વસ્તુત સ્વાર્થાનુસરણરૂપ ન હોઇ, મ્હારી દૃષ્ટને પણ ઉદ્ધારનારી ઇચ્છાનુ અનુસરણ હોઈ, પાપ જ નથી,—તે પણ તને કોઇ પણ રીતે બન્ધમાં નાંખનાર નથી માટે તું જરા પણ ફિકર કરીશ નહિ' આ રીતે અર્જુનની સર્વ શકા દૂર કરી, ભગવાન અર્જુનના મનમાં પૂર્વોક્ત ઉપદેશ "કીલક" વડે દૃઢ કરે છે

"अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः"

એટલા શબ્દો કર્ણે પડતા જ, આત્મામા નૈરાસ્ય મટી કેવુ બલ આવે છે! **"કહીં લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે."** તે આ જ. અને માટે જ,–

"नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।
स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥"

* (હે અચ્યુત!—હે, અનેક વિકારોના મધ્યમાં રહેતું પણ અવિકૃત એવું પરમતત્ત્વ!—તમારા પ્રસાદે કરી મ્હારો મોહ ગયો અને સ્વસ્વરૂપનું સ્મરણ પ્રાપ્ત થયુ, ગતસન્દેહ થઈ ઉભો છુ. તમારા કહ્યા પ્રમાણે કરીશ.) એવો અર્જુનનો છેવટનો નિશ્ચય

એટલા શબ્દો કર્ણે પડતાં જ, આત્મામાં નૈરાશ્ય મટી કેવું બલ આવે છે ! "કહીં લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે." તે આ જ. અને માટે જ,—

"नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।
स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥"†

એવો અર્જુનનો છેવટનો નિશ્ચય.

[સુદર્શન ૧૮૯૦–૯૧–૯૨.]

---

૯ क.

કર્મયોગ—૧.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન-નાં પરમ રહસ્યો જેવાં આપણા શાસ્ત્રમાં શોધાયાં છે તેવા બીજા કોઇ પણ દેશના શાસ્ત્રોમાં શોધાયાં નથી એમ આપણે સકારણ અભિમાનથી માનીએ છીએ; આપણા શાસ્ત્રોમા પણ—

" गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनि सृता ॥ * "

—એમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામા સર્વ સત્યોનું સન્દોહન થએલુ કહેવાય છે, અને એ મહાન ગ્રન્થનો મહાન ઉપદેશ તે કર્મયોગ છે એમ આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ. આ દૃષ્ટિએ વિચારતા, આજનો વિષય એવો વિશાળ ગભીર અને રહસ્યભૂત લાગે છે કે એનુ નિરૂપણ કરવા જતાં મન અને વાણી કંપે એ સ્વાભાવિક છે. પણ બીજી દૃષ્ટિએ વિચારતાં–આજના વિષય કરતાં વધારે નિકટ પડેલો, સહેલો, અને સરળ બીજો વિષય જ નથી. જેમ પરત્મા '**अणोरणीयान् महतो महीयान्**' 'મ્હોટાથી પણ મ્હોટો અને

---

† (હે, અચ્યુત !—હે, અનેક વિકારોના મધ્યમા રહેતું પણ અવિકૃત એવુ પરમતત્ત્વ !—તમારા પ્રસાદે કરી મ્હારો મોહ ગયો અને સ્વસ્વરૂપનુ સ્મરણ પ્રાપ્ત થયુ. ગતસન્દેહ થઈ ઊભો છું તમારા કહ્યા પ્રમાણે કરીશ)

* ભાવાર્થઃ—ગીતા કે જે સાક્ષાત્ વિષ્ણુભગવાનના મુખકમળમાથી નીકળી છે તેને સારી પેઠે આત્મામા ગાઇ લેવી—બીજાં લાબાં લાંબા શાસ્ત્રોનું કાંઇ જ પ્રયોજન નથી.

ન્હાનાથી પણ ન્હાનો છે,' તેમ આપણો આજનો વિષય-જે પરમાત્માને જ લક્ષે છે અને એની જ પ્રાપ્તિનો રાજમાર્ગ છે-તે પણ એના જેવો જ મ્હોટામા મ્હેટો અને ન્હાનામાં ન્હાનો, કઠણમાં કઠણ અને સહેલામાં સહેલો છે પરમાત્મા કાઇ વિદ્વાનોનો જ નથી-વિદ્વાનોનો છે તેમ બાળકોનો પણ છે; તેમ કર્મયોગ તે પણ પડિતોએ જ ચર્ચવાનો વિષય નથી, સામાન્ય જનોનો પણ એ વિષે વિચાર કરવાનો અધિકાર છે-બલ્કે કર્તવ્ય છે. આ બાજુ ઉપર હુ આપનુ ખાસ લક્ષ ખેચવા માગુ છું કારણ કે ઘણાં માણસો આવા વિષયો તો માત્ર વિદ્વાનો માટે જ છે એમ સમજી એનાથી બ્હીને આઘા રહે છે: આ વિષય તો આપણા 'જીવનનો રોટલો' છે ખાધા વિના ચાલે તો આ વિષય વિના ચાલે આપણા જીવનને ટકાવવા કાઇ ને કાંઈ કર્મરૂપી અન્ન તો આપણા શરીરમા આપણે નાંખતા જ રહીએ છીએ: ઊંઘમાં કોળીઆ ભરીએ છીએ એટલે શુ ખાઇએ છીએ-કાચું કે પાકુ, ચોખ્ખુ કે ધૂળભર્યું-તેનુ આપણને ભાન રહેતું નથી. માટે જરા જાગ્રત થઇએ કે-આપણે ખાઇએ છીએ તે આપણા શરીરને માફક આવે એવુ છે કે કેમ, એથી શરીર પોષાશે કે ક્ષીણ થશે ?—

આ જ્ઞાન શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતામા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને-એટલે કે પરમાત્માએ આપણ સર્વને-આપ્યુ છે એનો આપણે લાભ લઇએ

મે હમણા જ કહ્યુ તેમ-આપણે આજના વિષયને કઠણ માની બેસવાનું કાઇ જ કારણ નથી '**कर्मयोग**'-આ મ્હોટો જણાતો શબ્દ **कर्म** અને **योग** એ બે શબ્દો મળીને થએલો છે અને બંનેનો અર્થ બહુ સહેલો છે **कर्म**-એટલે ક્રિયા-એ આપણે રાત દિવસ કર્યા જ કરીએ છીએ, એટલે એતો આપણને સુપરિચિત છે. માત્ર **योग** શબ્દના અર્થમા થોડુક જાણવાનું રહે છે. શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતામાં 'યોગ' શબ્દ, સામાન્ય લોકો હાલમાં એ શબ્દનો જેવો અર્થ-પ્રાણવાયુને રૂંધવા કાઢવાની ક્રિયાઓ-સમજે છે તેવા અર્થમા વપરાએલો નથી ગીતાના તત્ત્વજ્ઞાનમા યોગ-શબ્દ તે તે શબ્દો સાથે જોડાઇ તેમા અમુક વિશિષ્ટતા પૂરે છે,-જેમકે 'ભક્તિયોગ,' 'જ્ઞાનયોગ' 'ધ્યાનયોગ,' 'કર્મયોગ.'

સ્ત્રી પુત્ર દ્રવ્ય સ્વર્ગ આદિ અનેક વિષયોને આપણે ભજીએ છીએ, તે ઉપર પ્રીતિ બાધીએ છીએ-તે ભજનને, તે પ્રીતિને પ્રભુ સાથે જોડવી તે '**ભક્તિયોગ**' છે. આપણા જ્ઞાનના વિષય પણ અસખ્ય પદાર્થો છે પણ તે સર્વનુ આધષ્ઠાન બ્રહ્મ છે એમ સમજી આપણા જ્ઞાનનો પ્રભુ સાથે સબન્ધ કરવો એનુ નામ '**જ્ઞાનયોગ**'. આપણે બહુ બહુ પદાર્થોનું 'ધ્યાન'

અર્થાત્ એકાગ્ર ચિન્તન કરીએ છીયે, અને એ રીતે એ પદાર્થોના આત્મા સાથે આપણા આત્માની એકતા અનુભવીએ છીએ–પરન્તુ એ જ એકાગ્ર ચિન્તન પરમાત્માનુ કરવું–મનની વૃત્તિ વિષયમાંથી રોકી પરમાત્મામાં જોડવી–એ 'ધ્યાનયોગઃ' અને તે જ રીતે, આપણે પ્રતિક્ષણ જે કર્મો કર્યાં કરીએ છીએ તેને પ્રભુ સાથે જોડવાં તેનું નામ 'કર્મયોગ' છે.

પણ તમે પૂછશો કે–આપણાં કર્મોને પ્રભુ સાથે શી રીતે જોડવાં? એનો ઉત્તર કે એના આદિ અન્ત અને મધ્ય ત્રણેમાં પ્રભુ સ્થાપીને. આપણાં કર્મો પ્રભુમાથી જ નીકળે છે, અર્થાત્ હૃ-દુ-રૂપી ગોમુખમાંથી બહાર આવતી કર્મરૂપી ગગા એ ગોમુખમા ઉત્પન્ન થતી નથી પણ વિષ્ણુના ચરણકમળમાથી વહે છે–એ એક દૃઢ સમજણ રહેવી જોઇએ. બીજું, કર્મ પોતે પણ ભગવાનનુ જ સ્વરૂપ છે, ગગા પોતે પણ ભગવતી જ છે એ દૃષ્ટિ રહેવી જોઇએ. વળી, એ સર્વ કર્મો મ્હારા સ્વાર્થ માટે કરવાના નથી–એમ કરવાનો યત્ન તે તો ગોમુખમાંથી નીકળતી ગગાને પાછી ગોમુખમાં જ પૂરવા જેવો મિથ્યા યત્ન કહેવાય–પણ પરમાત્મા અર્થે કરવાના છે, ચાલતું રૂપક વાપરીએ તો, કર્મગગાએ વિશ્વમહાસમુદ્રમા ભળી, પગ ચાંપતા લક્ષ્મીજી સહવર્તમાન વસતા વિષ્ણુપરમાત્માનુ નિવાસસ્થાન બનવાનુ છે એ ત્રીજી સમજણ હોવી જોઇએ

આમ ત્રિવિધ રીતે કર્મનો પ્રભુ સાથે યોગ કરવો એ ભગવદ્ગીતાનો મહાન ઉપદેશ છે અને રખેને કોઇ અદ્વૈતસિદ્ધાન્તીને મારી ભાષા દ્વૈતવાદથી અકાએલી લાગે, તે માટે મારે સ્પષ્ટ કરવુ જોઇએ કે આ કર્મયોગ તે ખરો અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત–જેને આપણે તત્ત્વજ્ઞાનનો શિરોમણિ માનીએ છીએ–તેનો વિરોધી નથી, પણ અનુરોધી છે.

'પ્રકૃતિ' અને 'પુરુષ'–એ દ્વૈત; એનો અદ્વૈતભાવ ત્રણ રીતે બની શકે એક તો પ્રકૃતિનો ફક્ત નિષેધ કરીને; આ રીતે કેવલ અકર્તા દ્રષ્ટા પુરુષ જ રહે, અને કર્મ માત્ર બંધ થઇ જાય. બીજી રીત તે 'પુરુષ' નો નિષેધ કરીને; આ રીતે ફક્ત જડ ક્રિયાવતી પ્રકૃતિ જ રહે, અને તે પણ ચૈતન્યના તેજને અભાવે અન્ધકારથી છવાઇ જાય. આમાનો પ્રથમ સિદ્ધાન્ત તે આલસ્ય અને નિર્વેદમાં પરિણમે, અને બીજો સિદ્ધાન્ત ઐહિક જીવનમા કૃતકૃત્યતા માનનાર નાસ્તિકના મતનુ રૂપ લે. પણ આ બને રીતથી જુદી જ ત્રીજી રીત અદ્વૈતસિદ્ધિની એ છે કે પ્રકૃતિ અને પુરુષ ઉભયનુ પરમાત્મામાં અદ્વૈત સાધવું. અર્થાત્ એક રીતે બોલીએ તો, પ્રકૃતિનો નિષેધ

ન કરવો, પુરુષનો પણ ન કરવો—અને કરવો ત્યારે બન્નેનો કરવો: ઉભય સંગ્રાહક અને ઉભયબાધક એક તત્ત્વ—પરમાત્મા—માં કરવો. આપણા કર્મના વિષયમાં આ સિદ્ધાન્ત ઊતારીએ તો—કહેવાનું કે પ્રવૃત્તિનો નિષેધ ન કરવો, નિવૃત્તિનો પણ ન કરવો, અને પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિ સાધવી, અને નિવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ સાધવી, અર્થાત્ જોવી. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા કહે છે તેમ—

" कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ "

= જે પુરુષ કર્મમાં અકર્મ જુવે અને અકર્મમાં કર્મ જુવે તે જ પુરુષ સર્વ મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન્-જ્ઞાની—છે, અને અખિલ કર્મ કરનાર કર્મયોગી પણ તે જ છે.

આમ અદ્વૈતદૃષ્ટિથી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાએ કર્મ અને જ્ઞાનનો, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિનો અવિરોધ સ્થાપ્યો છે.

હજી એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન વિચારવાનો રહે છે—કર્મ પ્રભુ સાથે જોડવાં, પણ તે કેવા જોડવાં? સારાં ખોટાં સર્વ? ઉત્તર કે—ખોટાં કર્મો તો પ્રભુ સાથે જોડી શકાતાં જ નથી અન્ધકારને તેજ સાથે શી રીતે જોડાય? ત્યારે ખોટાં કર્મો માટે જવાબદારી કોની? મ્હારી પોતાની જ. ત્યારે આનો અર્થ શું એવો કે ખોટાં કર્મ તેટલાં મ્હારાં, અને સારાં તેટલાં પ્રભુનાં? બેશક એમ જ. પણ આ પ્રશંસા અને નિન્દાના વિભાગ માટે તમે કારણ માગશો. તમે પૂછશો કે—આ વિભાગ તે માત્ર ભક્તિનો વિનય જ છે, કે એની ઉપપત્તિ થઇ શકે—એનું કારણ બતાવી શકાય—એમ છે? કારણ સ્પષ્ટ છે કે જે કાંઇ ખોટાં કર્મ થાય છે તે 'હું'માંથી જ—અહંતામાંથી જ થાય છે.

તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે કે—

" दया धर्मको मूल है पापमूल अभिमान "

અર્થાત્ 'દયા'—આત્મભાવ—એ ધર્મનું મૂળ છે, અને 'અભિમાન' હુંબુદ્ધિ એ પાપનું મૂળ છે અંત્રે 'દયા' શબ્દનો અર્થ નેત્રનાં અશ્રુ જ નથી, પણ એ અશ્રુમાં અને અશ્રુની પાછળ ઝળકતો આત્મભાવ છે; અને 'અભિમાન'—શબ્દ જે દયાના પ્રતિયોગિરૂપે—એટલે કે 'દયા'થી ઉલટા અર્થમાં વપરાયો છે તેનો અર્થ 'ગર્વ' નથી, પણ ગર્વ આદિ સઘળી દુષ્ટ વૃત્તિઓનું બીજભૂત જે હુંપણું—અહંતા—તે છે. આ આત્મભાવ અને અહંતા વચ્ચેનો ભેદ લક્ષમાં રાખવાનો છે. જે સ્વયપ્રકાશ ચૈતન્ય મ્હારા

તમારા સર્વમાં–પ્રકૃતિ અજ્ઞાતમાં–રહેલું છે અને જેને ઘટપટાદિની માફક વિષય ન કરી શકવાથી, છતાં સ્વયંપ્રકાશ અનુભવવાથી, આપણે 'આત્મા' કહીએ છીએ તેનું સર્વત્ર પ્રત્યભિજ્ઞાન કરવું એને સર્વત્ર ઓળખવો–'ચીનવો'–એના સ્વીકારમય થવું–અર્થાત્ એના જ્ઞાનને શોભતાં મન વાણી અને કર્મ કરવાં, એનું નામ આત્મભાવ. એથી ઉલટી રીતે–તમારા સ્હામી મ્હારી જાતને સ્થાપવી, વિશ્વ સ્હામે મ્હારા પિંડને મૂકવો, એક અખંડ ચૈતન્યને અજ્ઞાનથી ખંડિત કરવુ, અને તદનુસાર મન વાણી અને કર્મને સ્વાર્થપરાયણ કરવા એનું નામ અહંતા.

અહંતા કેમ ટળે, અને આત્મભાવ કેમ ઉદય થાય? આ પ્રશ્ન ઉપર આવીએ છીએ ત્યારે આપણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોનો મહિમા આપણને પૂરેપૂરો દેખાય છે. એમા એક સાધન ન બનતા અસંખ્ય સાધનો બતાવ્યાં છે, જેમાનું કોઇને એક તો કોઇને બીજુ તો કોઇને ત્રીજું એમ વિવિધ મનુષ્યોને પોતપોતાના સ્વભાવાનુસાર વિવિધ સાધનો ઉપયોગી થઇ પડે છે. દરેક મનુષ્યે પોતપોતાની ખામી અને સ્વભાવનો વિચાર કરીને તે તે સાધનો શ્રદ્ધાથી ગ્રહણ કરવાં એટલો વિચાર કરવાની પણ શક્તિ પ્રાપ્ત ન થઇ હોય તો પરમ કૃપાળુ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ મનુષ્ય માત્રને ઉપદેશેલા કર્મયોગના ધોરી માર્ગે ચઢવું. અનેક સત્કર્મો કરતાં કરતા ઉત્તમ શીલ જામે છે, પણ તે જામતા પહેલાં પોતાની સ્વતન્ત્ર બુદ્ધિથી કર્તવ્યનો નિર્ણય કરવાનો લોભ રાખવો વૃથા છે. જેને આ વિષયની સ્વતન્ત્ર બુદ્ધિ જેને અંગ્રેજીમા 'conscience' કહેવામાં આવે છે એના નિર્ણય ત્યારે જ પ્રામાણિક બને છે કે જ્યારે એ બુદ્ધિ રાગદ્વેષાદિ દોષ થકી મુક્ત થાય છે, અને સસારના અનુભવથી પરિપક્વ બને છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણા શાસ્ત્રકારોએ વર્ણાશ્રમના ધર્મો રચી મૂક્યા છે. એ વર્ણાશ્રમ ધર્મોનુ સેવન કરવુ અને તે નિષ્કામ વૃત્તિથી પરમાત્મા ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને કરવું એ કર્મયોગનું રહસ્ય છે. એ ધર્મોના આચરણમાં કોઇ વહેમી કે જુલમી વ્યવસ્થાને અધીન થવા જેવું નથી. મનુષ્યસ્વભાવના અને સંસારતન્ત્રના પૂર્ણ અનુભવી, પ્રતિભાશાલી, અને પરોપકારી મહાત્માઓએ જગત્‌ના કલ્યાણાર્થે એ માર્ગો બનાવ્યા છે. તે કેટલીક વખત લાંબા અને વિકટ લાગતા હશે ખરા, પણ ઘણાએક ટુંકા અને સુગમ દેખાતા માર્ગો જ વસ્તુતઃ ભૂલભૂલામણી ભરેલા નીવડે છે.

ત્યારે શુ ગીતાનું તાત્પર્ય ચાલતી રૂઢિએ ચાલ્યા કરવુ એમ ઉપદેશવાનુ છે? નહિ જ કર્તવ્યનો નિર્ણય કેવલ સ્વતન્ત્ર બુદ્ધિથી કરવો કેવો કઠણ છે એ જણાવવા, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને

" कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ "

—એમ કર્મ–વિકર્મ–અને અકર્મ ત્રણેની બાબતમાં ચેતતા રહેવાનું કહ્યું છે, અને

"ज्ञात्वाशास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तु–मिहार्हसि ।"

—એમ શાસ્ત્રનો વિધિ અનુસરવાની આજ્ઞા કરી છે. તે જ સાથે કાર્યાકાર્યનો નિર્ણય કરવા માટે પણ આત્મૌપમ્યાદિ (પોતાની જાત જેવી સ્હામાની જાતને ગણવી વગેરે—) ધોરણ બતાવ્યાં છે દરેક કૃત્યની સારાસારતાના વિવેક માટે પ્રકૃતિના ગુણોનું પૃથક્કરણ કર્યું છે, અને એ ગુણો–સત્ત્વ રજસ્ અને તમસ્–એનાં સ્વરૂપો પણ સૂક્ષ્મતાથી વર્ણવ્યાં છે. વળી દૈવી સંપત્ અને આસુરી સંપત્ એમ આપણી વૃત્તિઓના વિભાગ પાડ્યા છે તે પણ અમુક કૃત્ય આપણી દૈવી સંપતને પોષે છે કે આસુરી સંપતને એ વિચારવા માટે છે

રૂઢ થઇ ગયેલા વર્ણાશ્રમધર્મોમા કેટલાક એવા પણ જણાશે કે જે દૈવી સંપતને બદલે આસુરી સંપતને ઉપકારક થાય છે એવા ધર્મોને મેલ સમજીને દૂર કરો, અને શુદ્ધ ભાગને તારવી કાઢો એની મૂળ ઉજ્જવળતાને તમારા આચરણમાં પ્રતિફલિત કરી અધિક ઉજ્જવળ બનાવો, અને મિથ્યા વાદવિવાદ ન કરતા તમારા જીવનના દૃષ્ટાન્તથી જ બતાવી આપો કે આપણા પ્રાચીન ધર્મમા કેવી ખૂબી છે ! અધિક શું કહું ? *

[વસન્ત, વૈશાખ સંવત્ ૧૯૬૫]

---

૯ ख.

કર્મયોગ–૨.

આપણે ગયા અંકમાં કર્મયોગનું તત્ત્વ એના સાદા અને સરળ સ્વરૂપમાં યથાશક્તિ વિચાર્યું. એમાં આપણે જોયુ કે પરમાત્મામાં દૃષ્ટિ સ્થાપી કર્મનિષ્ઠ રહેવું, અને પોતપોતાની પ્રકૃતિનો વિચાર કરી અધિકાર જોઈ

* એક નદનં શાસ્ત્રીમાના અને વિદ્યાર્થીઓની સભા સમક્ષ પ્રમુખ તરીકે " કર્મયોગ " ના વિષય ઉપર હુ થોડુક બોલલો, તેનો અત્રે થોડોક વિસ્તાર કર્યો છે.

કર્તવ્યનિર્ણય કરવો એ એ મહાન ઉપદેશનું રહસ્ય છે. એ ઉપદેશની મહત્તા એ છે કે મનુષ્યજાતિના અમુક જ વર્ગને—રાજાને કે રંકને, વિદ્વાનને કે અભણને, સ્ત્રીને કે પુરુષને જ તે લાગુ પડતો નથી. મનુષ્ય માત્રને—અને તે પણ સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાળમાં લાગુ પડતો એ ઉપદેશ છે. અને એમ છે તો—એમાંથી વર્તમાન કાળમાં આપણે—હિન્દનિવાસી આર્યજનોએ શો સાર ગ્રહણ કરવાનો છે એ વિચારવું સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થાય છે.

आलस्य—विषाद—चिन्ता शंका आदि आत्मशोषक वृत्तिओने दूर करी, उद्यम—उत्साह—आनन्द आदि आत्मपोषक वृत्तिओ प्रजामां दाखल करवी—ए एक मुख्य बोध छे.

ગઈ ઔદ્યોગિક પરિષદ્‌ના પ્રમુખ મિ. મુધોળકરે સંન્યાસની ભાવના ઉપર જે એકદેશી આક્ષેપ કર્યો હતો* તેમાં તો આપણે નહિ સંમત થઈએ, પરંતુ તે સાથે એ પણ સ્મરણમાં રાખીશું કે—

> " न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
> न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ " भ. गी.

—" માત્ર કર્મ કરવાં માંડી વાળવાથી માણસ નિષ્કર્મદશા પ્રાપ્ત કરતો નથી, તથા સન્યાસ-કર્મત્યાગ-એટલાથી જ એ સિદ્ધિ પામતો નથી "—એવું ભગવદ્વચન છે. અને જો એ વચન માત્ર ઉચ્ચારીને બેસી ન રહેતા આપણા સમસ્ત દેશના જીવનમાં એનું સતત સ્મરણ રાખવા-રખાવવાનું આપણું કર્તવ્ય છે, તો એટલું સ્પષ્ટ છે કે કહેવાના 'બાવાઓ' અને 'ફકીરો'—જેઓ વસ્તુતઃ નિસ્ત્રૈગુણ્ય કે સત્ત્વગુણની દશાએ પહોંચેલા નથી પણ નિદ્રા **આલસ્ય** અને પ્રમાદથી ઉપજતી તમોગુણની જ દશા ભોગવે છે-તેઓની સંખ્યામાં જેમ બને તેમ ઘટાડો કરવો. આપણા અજ્ઞાન દરિદ્ર અને વિવિધ ધન્ધા વગરના દેશમાં, એ જાતિના લોકને 'જાઓ' મજુરી કરો.' એમ તિરસ્કાર કરીને બારણેથી કાઢવા-એટલાથી કાર્યસિદ્ધિ નથી. અન્ત્યજ વર્ગ (Depressed Classes) નો ઉદ્ધાર કરવાનો આજ કાલ જે યત્ન થાય છે તેવો જ, બલ્કે તે કરતા પણ વિશેષ મહત્ત્વનો યત્ન

*"The ascetic ideal, which holds in contempt this world and its interest, has exercised for centuries past a dominating influence on the Indian mind .. .. . .

The downfall of our industries, arts and trade, is as much due to this cause, has to the heavy disabilities and restrictions imposed upon them by the economic and fiscal policy of England and other countries".

આ બાવાઓના અને ફકીરોના ઉદ્ધાર માટે કરવો જોઇએ. નાશ પામેલી અને નાશ પામતી જતી ગ્રામસંસ્થાઓને સજીવન કરવા તથા પરસ્પર—સહાયક નાણાં ધીરનારી પેઢીઓ સ્થાપવા આપણે સરકારને વારવાર કહીએ છીએ; પરતુ તે જ પ્રમાણે, બાવાઓની અને ફકીરોની જમાતોમાંથી જે ધાર્મિક જીવન ઊડી ગયું છે તે ફરી લાવવાનુ અને તેઓના ધાર્મિક જીવનમા ઉપકારક થાય એવી કેળવણીની સસ્થાઓ ઊભી કરવાનું કામ આપણે માથે નથી ? તન્દુરસ્ત શરીરમા સડેલા ભાગને બહાર ફેંકી દેવાનું સ્વાભાવિક વલણ હોય છે, તદનુસાર, જ્યારે એ જમાતોમા ખરૂ ધાર્મિક જીવન આવશે ત્યારે એના દુષ્ટ અશો એની મેળે જ સઘ બહાર થઈ જશે—અને એ રીતે, અત્યારે અતિશય ભારે થઇ પડેલી એ વર્ગની સંખ્યા ધીમે ધીમે ઘટતી જશે. એ જીવન ફરી જાગ્રત્ કરવા માટે તે તે જમાતોને હાથમાં લઈ તેઓમાં સંસ્કૃત અને અન્ય દેશી ભાષાઓની કેળવણીની સંસ્થાઓ દાખલ કરવાનો યત્ન કરવો જોઇએ. દેશમાં ઉત્પન્ન થએલી ઔદ્યોગિક જાગૃતિને અંગે, તેઓ આગળ દ્રવ્ય અને કુટુમ્બસુખની લાલચો ધરીને તેઓને આલસ્ય અને પ્રમાદ ત્યજાવી ઉદ્યોગી કરીએ એ છેક ખરાબ નથી, કારણ કે એટલે અશે આપણે તેઓને તમોગુણમાથી કાઢી એથી ચઢીઆતા એવા રજોગુણમાં પ્રવેશ કરાવીશુ; પરતુ ખરૂ કર્તવ્ય તો એ જ છે કે આપણા દેશનુ સન્યાસાશ્રમનું માહાત્મ્ય આપણે તદ્દન વીસરી ન જતા એ મહાસઘ આગળ જ્ઞાન ત્યાગ અને પરોપકારની સત્ત્વગુણી ભાવના સદા કાયમ રાખીને જનસમાજને એ વર્ગનો લાભ અપાવવો

વળી શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાએ નિન્દેલો 'કર્મ–અનારભ' નો દોષ તે માત્ર બાવાઓમાં અને ફકીરોમા જ છે એમ નથી. કેળવાએલા વર્ગને કેળવાએલી—સામાન્ય કરતા ચઢીઆતા—કસોટીએ તપાસીએ તો એની પણ મ્હોટી સખ્યા 'હું મ્હારા દેશનો રોટલો દેશને યોગ્ય બદલો આપીને ખાઉ છુ કે કેમ ?' એ પ્રશ્નનો સન્તોષકારક ઉત્તર આપી શકે એમ નથી. હિન્દુસ્થાનની તીજોરીનાં નાણા બહુ જ મ્હોટે ભાગે આપણા અભણ દેશબન્ધુઓના પરસેવાનાં બનેલા હોય છે, અને એમાથી જ આપણી કૉલેજો અને કચેરીઓનાં ખર્ચ ચાલે છે * આ ધ્યાનમા રાખીએ તો આપણો કેળવા-

* "The influence of higher education is expected to elevate the national life proportionately to its height and depth The writer in *East and West* to whom I have referred estimates Rs 4 per head as the annual cost of primary education. That of collegiate education ranges from over Rs. 250 per head in Government institutions to, perhaps, a third of that sum in

એવા વર્ગનો મ્હોટો ભાગ અભણ વર્ગ પ્રત્યેનું પોતાનું દેવું બરાબર વાળે છે એમ કહેવું કઠણ પડશે.

આલસ્ય જેવા જ આત્માને ખાઈ જનારા બીજા દોષો તે વિષાદ ચિન્તા શકા આદિ છે. આપણા કેળવાએલા જનોમાંના ઘણાએકને દેશ પ્રત્યે લાગણી તો હોય છે, પણ તેઓ એની વર્તમાન સ્થિતિ જોઇને એવા વિષાદમાં–ખેદમાં–ડુબી જાય છે કે તેઓને કાંઇ પણ કર્તવ્ય કરવા જેવું લાગતું નથી. દેશનુ અજ્ઞાન, એનું દારિદ્રય, એનો કુસપ—આદિ, પ્રતિબન્ધકોનો ઢગ જોઇ તેઓનાં ગાત્ર શિથિલ થઇ જાય છે, અને તેમાં પણ જ્યારે પશ્ચિમના દેશો સાથે પોતાના દેશને સરખાવે છે ત્યારે તો એ બે વચ્ચેનું અતર જોઇ, એક પગલુ ભરવાની પણ તેઓમા હામ રહેતી નથી. વળી, દેશમાં કોઈ કોઈ સ્થળે અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ થતી જોઇ એના ભવિષ્ય માટે ચિન્તા કરનારો વર્ગ પણ છે, પણ ચિન્તા એ રોગનો પ્રતીકાર નથી એ એ ક્યા વિચારે છે ? વળી એક વર્ગ એવો પણ છે કે જે કાર્યાકાર્યના સશયમાં જ ડૂબ્યો રહે છે—દાખલા તરીકે, સસારસુધારાના પ્રશ્નમાં–જ્ઞાતિબંધારણનો લાભ લઇ સ્ત્રીકેળવણી વગેરે તે તે સુધારા કરવા, કે ભલે એ સુધારા મોડા થાય પણ પ્રથમ તો જ્ઞાતિનો જ નાશ કરવો ? એક રીતે કરતાં જ્ઞાતિબન્ધનો દૃઢ થાય છે, બીજી રીતે કરતાં, સુધારો થતો નથી. બીજો દાખલો લઇએ—શાળામાં જુદા જુદા ધર્મનુ શિક્ષણ આપવા જતા ધર્માન્ધપણું વધે છે; ન આપવાથી ધર્મશૂન્યતા થાય છે. આ પરસ્પરવિરોધી દલીલો વચ્ચે કર્તવ્યમૂઢ થઈ ઊભો રહેનારો એક વર્ગ છે

---

private colleges—say, an average of Rs 100 per head That is to say, 25 pupils can be educated in a primary for what it takes one young man to undergo University education The State cannot spend so much on one person except in the belief that the influence of the one man will more than compensate for the loss of opportunity of primary education of 25 children In other words, State support of higher education rests on the condition that higher education has an essential altruistic foundation as its basis and as its outcome On the portals of a University and in the hearts of every University man should be engraved the motto "Freely you have received, freely give" Original research, altruistic service, and the always selfless work of teaching—these are the ends for which Universities exist, and their claim to the support of the state depends on their due fulfilment"

—*K Natarajan.*

આ સર્વ દોષનો પ્રતિકાર એના વિરોધી ગુણમાં રહેલો છે: આળસ ખંખેરી ઉદ્યમ કરો—કામ કર્યાનો આનન્દ જુદો જ છે. જેના સ્વાદનું આળસુ માણસને ભાન જ નથી. વિષાદ ત્યજી ઉત્સાહી બનો—સ્વદેશનો ઉદ્ધાર કદી પણ અશક્ય નથી ઉત્સાહથી જાપાને ટુંક સમયમાં કેટલું સાધ્યુ છે એ તમે જાણો છો જ. જર્મનાં આજથી ત્રીસ ચાળીસ વર્ષ, ઉપર દરીયાઇ યુદ્ધમા કામ લાગે એવી એક પણ નૌકા બાંધી શકતું નહતું: આજ ઇંગ્લાંડને એ કામમાં જર્મનીની હરીફાઇ કરવી પણ મુસ્કેલ થઇ પડી છે આપણે ભૂતકાળમાં જગતને વ્યવહાર અને પરમાર્થ ઉભયમાં ઉપયોગી થતું પુષ્કળ જ્ઞાન આપ્યુ છે તો ભવિષ્યમા એ જ મહત્ત્વ ફરી કેમ નહિ પ્રાપ્ત કરી શકીએ? કદાચ કોઇને આ આશા મિથ્યા લાગતી હશે. પણ વર્તમાનમાં દૃષ્ટિ રૂંધી રાખીને પોતાની શક્તિના સ્વરૂપનો ખ્યાલ બાંધવો એ બહુ જ ભ્રમજનક વિચારપદ્ધતિ છે: ભૂત અને ભવિષ્ય ઉભય પરત્વે એ ખોટી છે સર વિલ્યમ જોન્સને સરકૃતમા નાટકો છે એમ કહેવામાં આવ્યુ ત્યારે એ માની પણ શક્યો ન હતો કે એ નાટકો શેક્સપિયરના નાટકો જેવી રચનાનાં હશે, અને માત્ર ભવાઇનો જ પરિચય ધરાવનાર એ ત્રણ પેઢી ઉપરના આપણા પૂર્વજોને કાલિદાસ કે ભવભૂતિનો કશો જ ખ્યાલ ન હતો. તે જ પ્રમાણે ૧૮૫૬ ના બળવા પહેલાંના લોકને વર્તમાન વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ વિષે વાત કરી હોત તો તે કોઇક બીજી જ દુનીઆની વાત જેવી સમજત. જગતની વિવિધ પ્રજાનો ઇતિહાસ આપણને કાંઇ પણ સત્ય મુખ્યત્વે કરી શીખવતો હોય તો તે એ છે કે મનુષ્યની ઉત્તમતા અને અધમતાની શક્યતાને સીમા નથી. જો હાંથ પગ જોડી બેશી રહી દિનપરદિન અધિક અધમતા પ્રાપ્ત કરવાનુ આપણામા સામર્થ્ય છે, તો તે જ રીતે કમ્મર કસી કર્તવ્યપરાયણ થઈ દિનપરદિન અધિક ને અધિક ઉત્તમતા મેળવવાનું સામર્થ્ય પણ આપણામા કેમ ન હોય? આમ વિચારી, ઉત્સાહી થવુ—એ અર્ધું કામ કર્યા બરોબર છે.

ચિન્તા એ મનુષ્યના આત્માનો એક ત્રીજો રોગ છે—અને તે ગયા અંકમાં બતાવેલી અહંતાનું જ ચોખ્ખું પરિણામ છે. કર્તવ્ય કર્યા પછી, હિન્દુસ્થાનનુ શુ થશે, એ ફિકર આપણને શાની? જે માણસ કર્તવ્યપરાયણ છે તેને તો એવી ફિકર સૂઝતી જ નથી. એ તો વર્ડ્ઝવર્થની 'Solitary Reaper' ના જેવો પોતાના કર્તવ્યમાં એવો મશ્ગૂલ છે કે એને તો બીજો શુ કરે છે તે જોવાની પણ ફુરસદ નથી. આપણું કર્તવ્ય ભૂલી

પ્રભુની ફિકર આપણે પોતાને માથે વ્હોરવી એ મિથ્યાભિમાન છે. સતત સ્મરણમાં રાખવું કે આપણા દેશની ફિકર પ્રભુને છેઃ ભારતવર્ષના કલ્યાણ માટે નરનારાયણ તપશ્ચર્યા કરે છે.

ચોથો દોષ—શંકા—ને પણ કર્તવ્ય ચૂકવનાર એક શક્તિ છે અને એનો પ્રતીકાર શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાએ શ્રદ્ધાપૂર્વક કર્તવ્ય કર્યાં જવું એ બતાવ્યો છે. વિચારની ખરી કસોટી આચાર છે, અને તેથી કાર્યાકાર્યના વિચારમાં ગુંચાઇ ન પડતાં* અનુભવી મહાત્માઓ ઉપર શ્રદ્ધા રાખી તેઓને બતાવેલે માર્ગે પ્રયાણ કરવું, અનુભવ લેતા ચાલવું, અને એ અનુભવથી પોતાની ભૂલો સુધારતા જવુંઃ અર્થાત્ વિચારને એકલાને મહત્ત્વ ન આપતાં આચાર-થી વિચારને શુદ્ધ કરતા રહેવુ—આ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ઉપદેશેલા કર્મયોગનુ મુખ્ય તાત્પર્ય છે.

આમ, આલસ્ય વિષાદ ચિન્તા શંકા આદિ દોષો તજી ઉદ્યમ ઉત્સાહ આનન્દ શ્રદ્ધા આદિ ગુણો ઉપજાવવાનો બોધ વર્તમાન સમયે આપણને કેવો ઉપયોગી છે એ આપણે જોયુ. પણ એ ઉપરાત એક બીજુ મહત્ત્વનું તાત્પર્ય પણ હાલના સમયમાં આપણે ખાસ યાદ રાખવાનુ છે. અર્જુનના હ્રદયમાં ઊંચા વિચારો આવવા માંડ્યા હતા ‘ રુધિરે ખરડ્યા ભોગ ’ ભોગ-વવા એને ગમતા નહોતા; એના સગા સબધીઓ માટે એને દયા ઉપજી હતી. પણ હજી એ વિચારો, વસ્તુત· એના આત્માથી—અને તેથી એના અધિકારથી—કેટલા દૂર હતા તેનુ એને ભાન ન હતુ કર્તવ્ય કરતા કરતા જ આગળ વધાય છે એ ભૂલી જઇ વચલુ કર્તવ્ય ઓળગી જઇ; સહસા બ્રાહ્મણની ભાવના સિદ્ધ કરવાનું એને મન થયું હતું. એવે પ્રસંગે, શ્રીકૃષ્ણે એને ઉપદેશ કર્યો તેનો સાર એ નીકળે છે કે એક સારી અને એક ખોટી એવી બે ભાવના વચ્ચે વિરોધ આવી પડ્યો હોય ત્યારે તો નિર્ણય કરવો સહેલો છે, પણ જ્યારે બને સારી ભાવના વચ્ચે પસંદગી કરવાની હોય ત્યારે જ વિકટ પ્રસંગ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેવે પ્રસંગે અધિકાર ઉપર દૃષ્ટિ રાખવી—અર્થાત્ ભવિષ્યથી ખેંચાઈ જઈ વર્તમાન કર્તવ્ય ભૂલવુ નહિ. હવે, આ જ ઉપદેશ આપણી હાલની દશાને લાગુ પાડીએ તો તે એ છે કે સ્વદેશસેવાના મ્હોટા નામથી અંજાઇ જઈ, આપણી નિકટ પડેલાં હમે-

* “ Let us not turn our duties into doubts”—*Burke.*

શનાં કર્તવ્ય ચૂકવાં નહિ. સ્વદેશસેવાની ભાવના દૃષ્ટિ આગળ રાખવાની ના નથીઃ કહેવાનુ તાત્પર્ય એટલું જ છે કે ખરી સ્વદેશસેવા તે આપણાં નિત્ય કર્મ કરવાથી જ સધાય છેઃ જે રાત દિવસ 'સ્વદેશ' 'સ્વદેશ' એમ નામ ઉચ્ચાર્યા કરે છે તે જ ખરો સ્વદેશસેવક નથીઃ પણ જે એક પિતા તરીકે, પુત્ર તરીકે, ભાઇ તરીકે, મિત્ર તરીકે, પાડોશી તરીકે, મુસાફર તરીકે, દુકાનદાર તરીકે, અમલદાર તરીકે, એમ વિધ વિધરૂપે કુટુમ્બમાં શેરીમાં બજારમા કચેરીમાં ચૉરામાં પોતાનુ કર્તવ્ય યથાર્થ બજાવે છે એ જ ખરો સ્વદેશભક્ત છે. આપણી અને આપણી ભાવનાની વચ્ચે શૂન્ય મરુદેશ પડેલો નથીઃ વચલો પથ ન્હાનાં મ્હોટા અસંખ્ય સુન્દર કર્તવ્યથી છવાએલો છે, તેમાં થઇને જ આપણે આપણા ઉદ્દિષ્ટ સ્થાન તરફ પ્રયાણ કરવાનુ છે આ સત્ય સમજાય તો વિદ્યાર્થીઓ, ગૃહસ્થ અને પ્રજાજન બનતા પહેલા રાજકીય કર્તવ્ય પોતાને માથે ખેંચી લેવાની લાલસા કરે છે તે ન કરે, તેમ જ સામાન્ય પ્રજાજન કેટલીકવાર, પોતાનું ખરૂ કર્તવ્ય વિસારે નાંખી સ્વદેશસેવાને નામે મિથ્યા શક્તિનો વ્યય કરે છે તેમ ન કરતાં પોતાના અલ્પ પ્રદેશમા કર્તવ્ય બજાવી દેશને વધારે ઉપયોગી થાય. આ જાતની સગીન કર્તવ્યભાવના દેશમાં ઊપજાવવાની અત્યારે ઘણી જરૂર છે—કારણ કે અત્યારનો સમય એવો છે કે રાત્રિ ગઈ છે, અને પ્રભાત થયુ છે.

બ્રિટિશ રાજ્ય એ આપણા દેશના કલ્યાણનો નવો ઉષઃકાળ છે. આપણા ઝળહળતા તેજોમય દિવસો તો પ્રાચીન કાળમાં ગયા; પણ મધ્યકાળની ઘોર રાત્રિ વ્યતીત થઇને દેશમા પ્રાતઃકાળના કિરણો ફરી ફૂટતાં અત્યારે જ દેખાય છે. મારા આ વિચારમાં કોઇને સ્વદેશભક્તિની ખામી લાગતી હોય તો એને મારો આટલો જ નમ્ર ઉત્તર છે કે—સ્વદેશ સૌને વ્હાલો છે, પણ સ્વદેશભક્તિને નામે અસત્ય વ્હાલું નથી બ્રિટિશ રાજ્યના આગમન પહેલા 'દેશનું ભવિષ્ય' એ વિચાર પણ કોઇને સુઝતો હતો? પગ તળેની ભૂમિ ઉપરાત બે ડગલા પણ કોઇની દૃષ્ટિ દૂર જઇ શકતી? અરે! જે ભગવદ્ગીતા માટે અત્યારે આપણે આટલુ બધુ અભિમાન ધરાવીએ છીએ તેનુ જ્ઞાન પણ કેટલા થોડાને હતું? અને તેથી કહેવું જોઇએ કે ચોતરફ વ્યાપી રહેલો અન્ધકાર દૂર થઈ કર્તવ્યના માર્ગ ઊઘડતા હવે જ આપણુને નજરે પડે છેઃ એક અન્ધારી રાત્રિએ લૂટારૂ અને હિંસક પ્રાણીઓથી ભરેલા જગલમા ફસાઈ પડેલા વટેમાર્ગુને પોતાના જાનમાલના રક્ષણ ઉપરાંત ભાગ્યે જ કાંઈ પણ કર્તવ્ય હોય છેઃ એને સૂર્યોદય થતાં,

માર્ગે સઞ્ચરીને જે આનન્દ થાય છે તેવો જ આનન્દ અત્યારે ખરા દેશ-સેવકને થવો જોઇએ.

પ્રભાતના ઘટનાદ દૂર દૂરથી શ્રવણે પડે છે, અને

" मित्रो जनान् यातयति ब्रुवाणः "—ऋ. सं.

—અર્થાત્ પ્રભુ પોતે આપણને, આનન્દ અને ઉત્સાહથી સજ્જ થઇ હળ લઇ, પોતપોતાને સોંપેલા કર્તવ્યક્ષેત્રમાં શ્રમ કરવા, બીજ રોપવા, અને દેશની સમૃદ્ધિ વધારવા બોલાવે છે.

[વસન્ત, જ્યેષ્ઠ, સંવત્ ૧૯૬૫.]

૧૦

દિવ્ય પ્રભાત.

જાગીને જોઉં તો જગત દીસે નહીં, ઊંઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે,
ચિત્ત ચૈતન્યવિલાસ તદ્રૂપ છે, બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે. જા૦ટેક.
પંચ મહાભૂત પરિબ્રહ્મ વિષે ઊપન્યાં, અણુ અણુ રહ્યાંરે વળગી;
ફૂલ ને ફળ તે તો વૃક્ષનાં જાણવાં, થડ થકી ડાળ તે નહિરે અળગી. જા૦
વેદ તો એમ વદે, શ્રુતિ સ્મૃતિ સાખ્ય દે, કનક વિષે ભેદ નોયે;
ઘાટ ઘડયા પછી નામ રૂપ જૂજવાં, અંત્યે તો હેમનું હેમ હોયે. જા૦
જીવ ને શીવ તો આપ ઇચ્છાએ થયા, રચી પરપંચ ચૌદ લોક કીધા;
ભણે નરસૈંયો તે જ તું તે જ તું, એને સમર્યાથી કંઇ સંત સીધ્યા. જા૦

નરસિંહ મહેતા.

(વ્યાખ્યાન.)

ઉપરના કાવ્યનુ નામ આપણે "દિવ્ય પ્રભાત" પાડીશું. કારણ એક તો, "દિવ્ય" શબ્દની સાથે આપણા હૃદયમાં બહુ ઉન્નત અને પવિત્ર ભાવો જોડાએલા છે. 'दिव्' ધાતુનો અર્થ પ્રકાશ થાય છે, અને જો કે

હાલ આપણા નિર્–'વીર્ય' હૃદયને આ શબ્દના અલૌકિક અને ગંભીર અર્થનો સાક્ષાત્કાર થોડો છે, તો પણ આપણને હજી એટલું તો સ્મરણ રહ્યું છે કે આપણા પ્રાચીન ઋષિજનો વિશ્વની ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક પ્રકાશ-શક્તિઓનો 'દેવ' શબ્દમાં અપરોક્ષ અનુભવ કરતા. વળી પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓની ભાષાના Deus–Zeus શબ્દો આ 'દેવ' શબ્દની સાથે સંબન્ધ ધરાવે છે, એટલે સમસ્ત મનુષ્યજાતિની 'દેવ'-માં—અર્થાત્ પ્રકાશમય બ્રહ્મમાં—એકતા અનુભવવાનો ઉપદેશ પણ આ શબ્દમાથી નીકળી શકે છે. બીજું–"પ્રભાત" કહેવાનુ કારણ કે આ કાવ્ય પ્રભાતિયુ છે, પ્રભાત થતાં પ્રભાત સંબન્ધે ગવાયુ છે, અને વિશેષમાં, 'ભા' ધાતુ જ્ઞાન અને પ્રકાશ ઉભયાર્થક હોઇ "પ્રભાત" શબ્દ પ્રકૃષ્ટ ભાન—એટલે અત્યંત ઉન્નત અને અપરોક્ષ એવા અનુભવ—નુ સૂચન કરે છે.

જાગીને જોઉં તો જગત દીસે નહિ ઊંઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે.

સામાન્ય રીતે હૃદયને રાત્રિનો સમય ભય, અજ્ઞાન, અને પાપનો છે; પ્રભાતનો આનન્દ, જ્ઞાન, અને પવિત્રતાનો છે પ્રભાતમા ઉઠી ભક્ત કવિ ગાય છે: "જાગીને જોઉં તો જગત્ દીસે નહિ, ઊંઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે." અત્રે 'જાગીને' એ ઉક્તિ માત્ર ભૌતિક જાગ્રદવસ્થાને–પ્રભાતને–જ લાગૂ છે એમ નથી. ચર્મચક્ષુને જેમ રાત્રિદિવસ છે, તેમ આત્માને પણ છે. ભેદ એટલો છે કે ચર્મચક્ષુના રાત્રિદિવસ લૌકિક છે, અર્થાત્ ઇન્દ્રિયથી ગ્રહાય છે; આત્માના અલૌકિક છે, અર્થાત્ આત્માથી જ ગ્રહી શકાય છે વ્યવહારતિમિરથી ઘેરાએલો આત્મા, ચર્મચક્ષુએ જોતો, ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય બ્રહ્માંડ વિના અન્ય કાઇ દેખતો જ નથી. કેમકે એની દૃષ્ટિ વ્યવહારતિમિરથી દૂષિત છે. ઇન્દ્રિયથી પદાર્થનુ સ્થૂલ સ્વરૂપ ગ્રહણ થાય છે, અન્વયવ્યતિરેકથી જુદા જુદા પદાર્થોનો પરસ્પર કાર્યકારણરૂપ સમ્બન્ધ ગ્રહણ થાય છે, પણ પદાર્થનું અંતસ્તત્ત્વ—એનુ આત્મસ્વરૂપ—એ તો આત્મામા દિવ્ય ચૈતન્યના પ્રાદુર્ભાવ સિવાય અન્ય માર્ગે ગ્રહી શકાતું જ નથી. જગતના ખરા કવિઓ, તત્ત્વચિંતકો, ધર્મપ્રવર્તકો, મહાન ભૌતિકપદાર્થશાસ્ત્રીઓ—જેઓમાં કાંઇ પણ અસાધારણતા જોવામા આવે છે તે સર્વમા દિવ્ય ચૈતન્યના અંશની કલ્પના વિના એમની મહત્તાનો ખુલાસો થઇ શકતો નથી. અખિલ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય બ્રહ્માડ જે 'લોક' શબ્દથી વાચ્ય છે તેથી પર જે અલૌકિક તે 'દિવ્ય'; જે માત્ર

આ પૃથ્વીના જ નહિ પણ ભૌતિક પદાર્થ માત્રના નિયમથી અતીત છે તે રાતદિવસ વણિક્‌વૃત્તિથી સંસારનો નિર્વાહ કરનારા પ્રાકૃત જનોના અનુભવને દિવ્યતાનો અભાવ સાધવા આગળ ધરવામાં આવ, તો એ સાધનપદ્ધતિ અત્રે અગ્રાહ્ય છે, કારણ કે એવા જનોનો અનુભવ આ વિષયમા નકામો છે. દિવ્ય ધામ ચર્મચક્ષુથી ગ્રહી શકાતુ નથી માટે તે નથી એમ કહેવુ તે શબ્દ આંખે દેખી શકાતો નથી માટે નથી એમ કહેવા કરતાં અધિક આદરને પાત્ર નથી. અનાદિ કાળથી મનુષ્યજ્ઞાનના લૌકિક અને અલૌકિક ('દિવ્ય') એવા વિભાગ પડયા છે, અને એ નિર્મૂલ હોય એ અસભવિત છે.

આ રીતે અલૌકિકતા એ માત્ર કલ્પિત પદાર્થ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે, તો હવે વિચારવાનો બીજો પ્રશ્ન એ છે કે લૌકિક અને અલૌકિક વચ્ચે પરસ્પર સબંધ શો છે? ઉભય એક જ જ્ઞાતા સાથે સબધ ધરાવે છે, જ્ઞાન-વિષય છે, અને સમુદિત થઈ 'વિશ્વ'–શબ્દવાચ્ય છે, એટલા ઉપરથી એમનો પરસ્પર સબંધ તો સિદ્ધ જ છે. માત્ર જોવાનુ એટલુ જ રહે છે કેઃ એ સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે? બંને સત્ છે, માત્ર એમના સત્ત્વ (અસ્તિત્વ)ના પ્રકાર જૂદા છે એ એક ઉત્તર છે, બંને સત્ નથી, અલૌકિક સત્ છે, લૌકિક અસત્ છે, અને એકનો બાધ કરી બીજુ ઉદય પામે છે એ બીજો ઉત્તર છે. આ બેમાંથી બીજો ઉત્તર જ ખરો સમજાય છે. પ્રથમ ઉત્તરમા ખામી એ છે કે એ રીતે તો જ્ઞાનના યથાર્થ અને મિથ્યા એવા વિભાગ જ ન પડે. જ્ઞાન માત્ર આત્માની ક્ષણિક અવસ્થિતિ રૂપ થાય, અને યથાર્થ અને મિથ્યા—સત્ય અને અસત્ય—એવુ કાંઈ સભવે જ નહિ. સ્વપ્ન જેમ આત્માની એક સ્થિતિ છે તેમ જાગ્રત્ એક બીજી સ્થિતિ થાય, અને જાગ્રત્ સ્વપ્નનો બાધ કરી સ્ફુરે છે એ અનુભવની અયોગ્ય અવગણના થાય. વળી, એક ઉચ્ચ જીવનના મનુષ્યને જગત્ કેવું ભાસે છે, અને એક સ્વાર્થપરાયણ વણિક્‌ને કેવું ભાસે છે એ જરા કલ્પનામાં લાવો અને પછી કહો કે એ બે જગત્ માત્ર જુદા જુદા પ્રકારના પણ બંને ખરા છે એમ કહેવુ એ વસ્તુસ્થિતિનુ યથાસ્થિત વર્ણન છે, કે એ બેમાથી એક જ ખરૂ છે અને બીજુ દોષથી ભાસે છે એ કહેવું યથાર્થ છે? એક મનુષ્યનો સત્–અસત્‌નો વિવેક કરનાર અંતર્દીપ પ્રકાશમાન છે, બીજાનો અસ્ત વા અપ્રજ્વલિત છે. એ બંને કર્તવ્ય વિચારમાં પોતપોતાની રીતે ખરા જ છે એમ કહેવુ ઉચિત ગણાશે?

નહિ જ. ત્યારે સામાન્ય બુદ્ધિ અને કૃતિ વિષે જે સિદ્ધ છે, એ આત્મા વિષે—એટલે આત્માના ધાર્મિક તત્ત્વ વિષે—પણ સિદ્ધ હોવું જ જોઇએ.

આપણી વ્યવહારાવસ્થા એક ગાઢ સુષુપ્તિ છે એ અનુભવ થોડે ઘણે ભાગે પ્રત્યેક ધાર્મિક હૃદયનો છે. પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર જેમ વધારે તીવ્ર, વધારે ઊંડો, વધારે ખરો થતો ચાલે છે, તેમ આ અનુભવ આત્મામાં વધારે સ્થિર અને સ્થૂલ થતો (સીવાતો) આવે છે, સર્વ ઉપદેશગ્રન્થના અગ્ર સ્થાને વિરાજનાર શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં **શ્રીકૃષ્ણ** અર્જુનને કહે છે,—

"या निशा सर्वभूतानां तस्या जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः"

(જે ભૂત માત્રની રાત્રિ છે તેમા સયમી જાગે છે, અને જેમાં સર્વ ભૂત જાગે છે તેમાં જ્ઞાનીની નિદ્રા છે. અજ્ઞાની જન સબ સોતે હય, ઉસમેં સયમી જાગત હૈ, વિષ્ણુદાસજી લોટત લોટત સબમે અલખ જગાવત હૈ ") અને એ જ સિદ્ધાન્તને જુદા જુદા કવિઓએ તત્ત્વવેત્તાઓએ અને ધર્મોપદેશકોએ જુદી જુદી તરેહથી પ્રતિપાદન કર્યો છે, **નરસિંહમહેતાની** માફક **અખો** કહે છે " હું હું કરી વીતે રાત, તેને ટળતા થાય પ્રભાત." **કાલિદાસ** કહે છે કે " **मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः ।** (મરણ એ પ્રાણીની પ્રકૃતિ છે, જીવિત એ જ વિકૃતિ છે.) " અને ભક્ત કવિ **વર્ડ્ઝવર્થ પ્લેટોના** સિદ્ધાન્તનો અનુવાદ કરી લખે છે

" Our birth is but a sleep and a forgetting,
The soul that rises with us, our life's star
Hath had elsewhere its setting
And cometh from afar "

("મર્ત્યજીવન એક સુષુપ્તિ છે, સ્વ–સ્વરૂપનું વિસ્મરણ છે" ઇત્યાદિ.) બૌદ્ધ ધર્મનું 'નિર્વાણ' અને ક્રિશ્ચિઍનિટિનો 'Reconciliation' એટલે મનુષ્ય-આત્મા ઇશ્વરથી વિમુખ થઇ એના કોપને પાત્ર થયો છે, પણ આખરે ક્રાઇસ્ટદ્વારા ધર્માચરણથી એ ઇશ્વરને તથા એના પ્રસાદને પામશે–એ બંને સિદ્ધાન્તો એક જ સત્યના સ્વરૂપો છે. અને એ જ વાત વેદાન્તીઓ 'માયા', 'અવિદ્યા', 'અજ્ઞાન', 'વિવર્ત', 'અનિર્વચનીયતા' ઇત્યાદિ પારિભાષિક શબ્દોવડે

સમજાવે છે. 'માયાવાદ'ને આ રીતે સમજી લેતા, એ સબંધી અનેક મિથ્યા કલ્પનાઓ અનાયાસે દૂર થઈ જાય છે.

જ્ઞાનનાં દ્વાર જુદા જુદા સભવે છે, જેવા કે ઇન્દ્રિય, મન વગેરે. પણ જ્ઞાન પોતે તો હમેશા એકરૂપ જ છે. એટલે ધર્મવૃત્તિદ્વારા જે સત્ય મનુષ્ય-આત્મામા ઉદય પામે છે તે તર્કથી પણ સિદ્ધ કરી શકાય એવુ હોવુ જોઇએ, અર્થાત્ ધર્મવૃત્તિ એક વાત સ્થાપે અને તર્કવૃત્તિ એથી ઉલટી જ વાત સિદ્ધ કરે એ અસભવિત છે માટે પૂર્વોક્ત ધાર્મિક હૃદયનો અનુભવ જો ભ્રમ નથી તો તેનુ તર્કથી સમર્થન કરવુ—એ કામ માત્ર વેદાન્તીઓનુ જ નથી, પણ સમાન રીતે સર્વ સત્યાન્વેષી જનોને શિર છે. વેદાન્તનો 'માયાવાદ' આ સિદ્ધ કરવાનો યત્ન છે, તો એ 'માયાવાદ'ને ખોટો ઠરાવવા કોઈ પણ ધાર્મિક આત્માને શા માટે આગ્રહ હોવો જોઇએ એ અમારાથી સમજાતુ નથી.

(૧) અનુભવવિરોધ એ માયાવાદ ઉપર મૂકાતુ એક દૂષણ છે. પણ જરા સૂક્ષ્મતાથી વિચારતા સમજાશે કે માયાવાદનુ જગત્ નથી એવુ સામાન્ય કહેવુ નથી, પણ જગત્ **જગત્–રૂપે** નથી એમ કહેવુ છે, અને આ બે ઉક્તિ વચ્ચે ભેદ છે અવચ્છેદ વગર સામાન્ય રીતિએ જગતને 'છે' વા 'નથી' કહેવુ એ બને સરખી રીતે અર્થશૂન્ય વાક્યો છે જગતને અમુક અવચ્છેદ લઇને, એટલે અમુક રૂપે જ, 'છે' વા 'નથી' કહેવામા અર્થ છે માયાવાદ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે જગત્ જગત્રૂપે નથી. એમ કહેવાનુ તાત્પર્ય એવુ છે કે પ્રાકૃત જનોને જગત્ જેવે રૂપે ભાસે છે તે કરતા ધાર્મિક આત્માને એ જુદે રૂપે પ્રતીત થાય છે. અને એ બે પ્રકારમા ધાર્મિક આત્માની જે દૃષ્ટિ છે તે જ ખરી છે, અને પ્રાકૃત જનોની ખોટી છે. એ જ વાત બીજી રીતે મૂકીએ તો—પ્રાકૃત જનોનુ જગત્ વસ્તુત **'નથી'**, ધાર્મિક જનોનુ **'છે'**. જગત્ પણ છે, અને ઇશ્વિર પણ છે એમ માનનારા ઇશ્વિરસાક્ષાત્કારનુ ખરૂ સ્વ-રૂપ સમજતા નથી, અથવા તો એમના ઊંડા અતર્મા એમને ઇશ્વિર–સાક્ષાત્કાર થયો જ નથી એમ કહીએ તો પણ ચાલે. જગત્ (જગત્રૂપે જગત્) **અને** ઇશ્વર એવુ સમૂહાલબન (એકઠુ) જ્ઞાન હોય, અથવા ક્રમિક (એક પછી એક, એકબીજાથી સ્વતન્ત્ર) જ્ઞાન હોય સમૂહાલબન સભવે નહિ કેમકે જગત્ **અને** ઇશ્વિર નહિ પણ જગત્**માં** ઇશ્વર એવો અનુભવ થાય છે. વળી એકજ સાક્ષાત્કારના બને વિષય પણ કેમ હોઇ શકે? જગત્

ઇન્દ્રિયથી ગ્રહાય છે, ઇશ્વિર સર્વઅવચ્છેદરહિત છે અને અતીંદ્રિય હોઈ આત્મદૃષ્ટિથી જ અનુભવાય છે. ઉક્ત જ્ઞાન, જગત્પ્રત્યક્ષ (અપરોક્ષ જગદ્નુભવ) તે એક, અને ઇશ્વિરપ્રત્યક્ષ (અપરોક્ષ ઇશ્વિર અનુભવ) બીજુ, એમ બે ક્રમિક જ્ઞાન રૂપે ઉત્પન્ન થઇને પણ અટકે નહિ. ઇશ્વિરપ્રત્યક્ષ ઉદય થતાં એનો પ્રત્યાઘાત—એનો પ્રકાશ—જગત્પ્રત્યક્ષ ઉપર પડે છે, અને હવેનુ જગત્પ્રત્યક્ષ અજ્ઞાનઅવસ્થાના જગત્પ્રત્યક્ષથી જુદુ જ છે એટલુ જ નહિ, પણ એનુ બાધક છે એમ અનુભવ કહે છે. C. G. Rossetti નુ કહેવુ યથાર્થ છે કે—

> **And if that life is life,**
> **This is but a breath,**
> **The passage of a dream**
> **And the shadow of death,**
> **But a vain shadow**
> **If one considereth,**
> **Vanity of vanities**
> **As the preacher saith**

"If one considereth" "વિચારી જોતા"—એ શબ્દો ઉપર જરા લક્ષ દેવાનુ છે. વ્યાવહારિક અનુભવમા જગત્ નથી એમ વેદાન્તનુ કદી કહેવુ નથી. જે વ્યવહારસિદ્ધ છે તે તો તેમ છે જ શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ જે નવીન વાત સિદ્ધ થાય છે તે જ શાસ્ત્રને પ્રતિપાદન કરવાની છે. માટે '**ब्रह्म सत्यं**' અને '**जगन्मिथ्या**' એમ એ કહે છે. લોકદૃષ્ટિએ એટલે વ્યાવહારિક ભ્રમાત્મક પ્રતીતિમા જગત્ ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણે કાલમા છે, શાસ્ત્રીય એટલે પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ વિચારતા એ કદાપિ નથી. એમ તો નહિ જ કહી શકાય કે વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક એવો ભેદ જ ખોટો છે, કેમકે એવો ભેદ ન હોય તો કોઇ પણ વિષયનુ શાસ્ત્ર જ સભવે નહિ. જેવા ખગોળ આદિ વિષયના શાસ્ત્રો છે, એવુ જ બ્રહ્મજ્ઞાનનુ શાસ્ત્ર છે અને જેમ ખગોળવિદ્યા પૃથ્વીનુ સ્થિર હોવુ ભ્રમાત્મક છે એમ સિદ્ધ કરે છે, તેમ બ્રહ્મવિદ્યા જગત્ને જગત્રૂપે ભ્રમાત્મક છે એમ ઠરાવે છે. પછી અનુભવવિરોધનો—એટલે લૌકિક અનુભવ વિરોધનો—અવકાશ ક્યા રહ્યો? લૌકિક અનુભવવિરોધથી ભડકનારને તો એટલો જ ઉત્તર છે કે "No

one has any genuine gift for philosophy who has never doubted the reality of material things"

(૨) માયાવાદ સબંધે એક બીજી ભ્રાન્તિ પ્રચલિત છે. જગતને 'અસત્ય', 'અપ્રતિષ્ઠ' કહેવુ એ વેદાન્તનો માયાવાદ છે એવી ભૂલ ઘણા મિથ્યા વેદાન્તીઓ અને વેદાન્તના પ્રતિપક્ષીઓ કરે છે. પણ એ તો ખરૂ જોતા **શ્રીકૃષ્ણ**† કહે છે તેમ અનીશ્વર-વાદ છે. માયાવાદ જગતને અસત્ય કહીને અટકતો નથી, પણ બ્રહ્મ એ જ 'સત્ય' છે, જગતની 'પ્રતિષ્ઠા' બ્રહ્મમા છે એમ અધિક પ્રતિપાદન કરે છે. અને આ ભેદ થોડો નથી. જગતનો નિષેધ અનુભવાતા ઇશ્વરનો મહિમા ઓછો થતો નથી, પણ તેને બદલે એ વધારે ઐશ્વર્યવાળો અને અપરોક્ષ થાય છે—જેનુ એક અદ્વિતીય ચિત્ર ગુજરાતી ભાષામા આલેખાયુ છે.*

(ગીતિ)

જો ! સહસા આ ફાટયુ અપૂર્વને ભવ્ય શાન્ત તેજતણુ,
તદપિ નયન ઝંખવતુ બ્રહ્માંડ જ્વલત, જે દૂર ઘણુ.

(ઉપજાતિ-વસતતિલકા)

અને મહિંથી કઇ ભાનુ કોટિ
ઝખાવી દેતો જ પ્રચડ જ્યોતિ,
તથાપિ ઊંડી કઈ શાન્તિ ધારી,
જો ! આમ આ ઝળહળ્યો શુ અગાધ ભારી !

---

† " **असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्** "—

भ० गी०

* પ્રાતઃકાલીન સૂર્યસ્પર્શ થતા જેમ મેમ્નોનની મૂર્તિમાથી કોઇક અલૌકિક સગીત નીકળતુ, તેમ અદ્વૈતનુ દર્શન થતા 'કવિહૃદય નામ વીણા' માથી આ સગીત નીકળ્યુ છે કવિ કવિ મટી જઈ ટીકામા કાઇક કહે છે, પણ તે વાચવા આપણી ઇચ્છા નથી. તેમ આપણે કામ પણ કવિનુ નથી, પણ 'કવિહૃદય' નુ છે.

એ જ્યોતિના પૂર અગાધ માહિં,
અનત બ્રહ્માડ ડૂબ્યા જ કાંઈ,
ડૂબ્યા બધા દિવ્ય ગણો તરત,
ડૂબી વળી અર્મોતણી નદી વેગવત.

પ્રચડ એ જ્યોતિ અખડ વ્હેતો,
વિશાળ આ વિશ્વ વિલોપી દેતો;
ના જ્યોતિથી ભિન્ન દીસે જ કાંઈ,
આ પેર જો ! પ્રકૃતિ ડૂબી પુરુષ માંહિં.

'જાગીને જોઉ તો જગત દીસે નહી' એ નરસિહ મેહેતાનુ વચન પણ આ અનુભવચિત્રની જ પ્રથમ રેખા જેવુ છે "**सचराचररूपराशि भगवत**" એ જ્ઞાન આત્મામા જેમ અધિક અધિક પ્રવેશ કરતુ આવે છે તેમ આત્મા એ જ્ઞાન રૂપ થતો જાય છે અને ક્રમે કરીને એ જ્ઞાન અજ્ઞાનનુ બાધક છે એ વૃત્તિનો પણ વિલય થઈ જઈ, અન્તે જ્ઞાન જ સ્વય એકલુ પ્રકાશે છે પછી "ના જ્યોતિથી ભિન્ન દીસે જ કાઈ!' "**ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् ब्रह्म पश्चात् ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण। अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम।** એ અનુભવ દૃઢ થતા "ઊંઘ"-નો અવકાશ રહેતો નથી જે 'જ્યોતિ'રૂપ થઇ સર્વત્ર 'જ્યોતિ'નિહાળે છે, અને 'તમો'રૂપ જગતને જેણે 'અસત્' કરી ફેકી દીધુ છે, તેને એ જગત્ ક્યાથી 'દીસે'? કદાચિત્ 'દીસે' તો પણ ભૂતકાલમા વિલીન મૂર્તિ રૂપે જ, એટલે એથી એને હાનિ પણ શી? જ્ઞાનીને મન જગત્ ઊંઘમા ભાસતા "અટપટા ભોગ" ની જાળ છે, અને જરા આગળ જતા એને સમગ્ર વિશ્વમા પરમ–આત્મ–સ્વરૂપનો જ લાભ દેખાય છે, એટલે એને 'ભોગ' એવી વસ્તુ જ રહેતી નથી જ્યાસુધી આ ભોગ છે, ત્યાસુધી પણ એને નિશ્ચય છે કે એ ભોગ 'અટપટા' છે, અર્થાત્ અનિર્વાચ્ય છે, સમજવા દુર્ઘટ છે, અને આત્માને વિષયલાલસામા દોરી સ્વરૂપહાનિ કરાવે છે. આ રીતે **"જાગીને જોઉં તો જગત દીસે નહિ ઊંઘમા અટપટા ભોગ ભાસે"** એ ઉક્તિનુ તાત્પર્ય છે.

માયાવાદ ઉપર આખા વેદાન્તની રચના છે, અને એ વાદ ઉપર જ

એના પ્રતિપક્ષીઓનો સવિશેષ આક્ષેપ છે, માટે એ વાદની પ્રતિપાદક આ પ્રથમ પક્તિ ઉપર આપણે જરા વિસ્તારથી વિચાર કર્યો. બાકીની પક્તિઓનુ હવે ટુકામા મનન કરી જઇશુ.

"ચિત્ત ચૈતન્યવિલાસ તદ્રૂપ છે બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે."

ચિત્ત એ ચૈતન્યવિલાસથી ભિન્ન નથી—અર્થાત્ ચૈતન્યથી જ બન્યુ રહ્યું છે. આત્મા વસ્તુત વિકારરહિત છે, કેમકે સર્વ વિકારનો એ સાક્ષી છે વિકાર એની દૃષ્ટિ આગળ હસ્તામલકવત્ વિષય થઇ સ્ફુરે છે, છતા એ વિકાર પોતાના છે અને પોતામા છે એમ એ માને છે, એટલે કે પોતે તેનો સાક્ષી છે છતા ઉપાદાનરૂપે કલ્પાય છે આ વિકારના ઉપાદાનભૂત આત્મ-સ્વરૂપનુ નામ અત્રે 'ચિત્ત' છે ચિત્ત એ કાંઈ આત્માથી ભિન્ન વ્યક્તિ નથી સુતાર અને વાસલાનો સબધ છે એવો આત્મા અને ચિત્તનો ભેદાત્મક બાહ્ય સબન્ધ નથી. પોતાનુ કારણ પણ આત્મા પોતે પોતામાથી જ ઉપજાવી કાઢે છે. માટે કવિ કહે છે—"ચિત્ત ચૈતન્યવિલાસ તદ્રૂપ છે," અને આ રીતે "બ્રહ્મ લટકા કરે બ્રહ્મ પાસે" આત્મા અને ચિત્ત ઉભય બ્રહ્મરૂપ હોવાથી, ચિત્ત જે જે રમતો આત્મા આગળ રમે છે, આત્માને લોભાવવા માટે 'વિષય-મોહિની'–'પ્રકૃતિનર્તકી'ના જે જે સ્વરૂપો એ ધારણ કરે છે તે સર્વ "બ્રહ્મ"ના "બ્રહ્મ" પાસેના "લટકા" જ છે ભોક્તા અને (ભોગ-સાધનસહિત) ભોગ્ય, પ્રમાતા અને (પ્રમાણસહિત) પ્રમેય સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે, એમ સમજી લેતા મોક્ષ હસ્તગત છે ચિત્તને અને જે વાસનાઓનો એમા અન્તર્ભાવ છે એ વાસનાઓને 'બ્રહ્મ' રૂપ માનવાનો અત્રે જે ઉપદેશ છે તેનો અર્થ એવો નથી કે ચિત્ત બ્રહ્મ છે એમ શબ્દમા–માત્ર પરોક્ષ રીતે-માનવુ, પણ અપરોક્ષ રીતે એટલે બ્રહ્મપદાર્થના સાક્ષાત્કારપૂર્વક ચિત્તને બ્રહ્મ માનવાનુ છે. '**सर्वं ब्रह्ममय जगत्**', '**वासुदेव सर्वमिति**' એ સત્ય જ્યા સુધી શબ્દમા જ છે ત્યા સુધી એથી કાઇ લાભ નથી, ક્વચિત્ હાનિ પણ થાય છે. પણ જે ક્ષણે એ સત્ય શબ્દના પ્રદેશમાથી ઊભરાઈ આત્મામા પ્રવેશ કરે છે તે ક્ષણે અત્યન્ત શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ આત્મામા પાપ કે અન્ય કોઇ પણ દોષનો સભવ રહેતો નથી. કેમકે 'બ્રહ્મ' શબ્દવડે જે વસ્તુનો નિર્દેશ છે તે અત્યત 'વિશુદ્ધ,' 'વિરજ,' 'વિશોક,' 'અપાપવિદ્ધ' પરમાત્મા છે. એક બીજી રીતે પણ આ પક્તિ યોજી શકાય છે. ચિત્ત કહેતા, અન્ત કરણ-

(ચિત્ત)—અવચ્છિન્ન ચૈતન્ય, જે જીવાત્મા પણ કહેવાય છે તે, પરમાત્મ-સ્વરૂપનો જ વિલાસ હોઈ પરમાત્મસ્વરૂપ છે અને પરમાત્મા આગળ "લટકા" કરી રહ્યો છે.

આ રીતે આન્તર જગતની બ્રહ્મરૂપતા બતાવી, બાહ્ય જગતની બ્રહ્મ-રૂપતા બતાવે છે

"પંચ મહાભૂત પરિબ્રહ્મ વિષે ઊપન્યા, અણુ અણુ માહિ રહ્યારે વળગી
ફૂલ ને ફળ તે તો વૃક્ષના જાણવા, થડ થકી ડાળ તે નહિરે અળગી."

પૃથિવ્યાદિ પચ મહાભૂત "પરિબ્રહ્મ", એટલે પરબ્રહ્મ વા પરિત (આસપાસ) વિસ્તરી રહેલા બ્રહ્મ, વિષે ઉત્પન્ન થયા છે, અને "અણુ અણુ", પ્રત્યેક પરમાણુ, "બ્રહ્મમાહી" જ વળગી રહ્યા છે. તાત્પર્ય કે જગતની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ બન્નેનુ કારણ બ્રહ્મ છે, અને તે જગત્થી તટસ્થ એટલે બહાર રહીને નહિ, પણ જગતની પર છતા 'વિષે' એટલે અન્તર્મા રહીને,—અર્થાત્ જગત્નુ નિમિત્ત—ઉપાદાન—અને—અધિષ્ઠાન કારણ બ્રહ્મ છે જેમ 'ફૂલ' અને 'ફળ' વૃક્ષમાથી જ ઉત્પન્ન થયા છે, અને જેમ વૃક્ષથી 'ડાળ' અળગી નથી પણ વૃક્ષની જ અવયવભૂત છે, તેમ આ જગત્ પણ બ્રહ્મનો જ વિલાસ ('ફૂલ') છે, બ્રહ્મની જ રસનિષ્પત્તિ ('ફળ') છે, બ્રહ્મનો જ એક અશ ('ડાળ') છે પચ મહાભૂત પરિબ્રહ્મ વિષે 'ઉપન્યા' એટલે ઉત્પન્ન થયા—ઉત્પન્ન કર્યા એમ નહિ આમ કહેવામા કદાચ સૂક્ષ્મ તાત્પર્ય એવુ હોય કે બ્રહ્મ સ્વય નિર્વિશેષ છે, સર્વ સબન્ધરહિત છે, અને આપ્તકામ છે એટલે એની સાથે ઉત્પત્તિ કરવાનો વિચાર અસગત છે જગત્ બ્રહ્મની "કેવલ લીલા" છે એમ વેદાન્ત તરફથી કોઈ કોઈવાર કહેવામા આવે છે, તેનુ તાત્પર્ય એટલુ જ છે કે કોઈ પણ પ્રકારના શ્રમ વિના એટલે માયારૂપી બ્રહ્મના સ્વભાવથી જ આ જગતનો આવિર્ભાવ છે, અને બ્રહ્મનો આનન્દ એમા મૂર્તિમાન્ થાય છે. બ્રહ્મે અમુક સમયે જગતસર્જનનો આરભ કર્યો એમ માનતા અનેક બાધ આવે છે અદ્વૈતમાથી દ્વૈત કેમ થયુ ? અમુક ક્ષણે જ જગતની ઉત્પત્તિ શામાટે થવી જોઇએ ? એથી પહેલા કેમ નહિ ? અત્યાર સુધી વિલબનુ કારણ શુ ? કારણ હોય તો તે જ કારણ એ કરતાં અધિક વિલબ કેમ ન કરે ? ઇત્યાદિ.*

* ડૉ. માર્ટિનો પણ આ દોષ કબુલ કરે છે

વેદ તો એમ વદે, શ્રુતિ સ્મૃતિ સાખ્ય દે, કનક કુંડળ વિષે ભેદ નોયે,
ઘાટ ઘડયા પછી નામ રૂપ જૂજવાં, અંત્યે તો હેમનું હેમ હોયે.

કાર્યકારણના અભેદ ન્યાયે, જગત્ બ્રહ્મ થકી ભિન્ન નથી એ સિદ્ધાન્તનુ વેદ પ્રતિપાદન કરે છે, અને શ્રુતિ–સ્મૃતિ પણ એમા " સાખ્ય " પૂરે છે. આપણો વ્યાવહારિક અનુભવ પણ કહે છે કે કનક કુડળ વગેરે જુદા જુદા "નામરૂપ" "ઘાટ ઘડયા પછી" થાય છે, પણ આરભમા અને અતમા તો સર્વે " હેમરૂપ " જ છે. અને વિચાર કરતા મધ્યમા પણ એ હેમ જ છે. શ્રી ગૌડપાદાચાર્ય કહે છે તેમ " **आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा** "–જે આદિ અને અતમા નથી તે વર્તમાનમા પણ નથી જ. અત્રે "વેદ" એટલે મન્ત્રસહિતા અને "શ્રુતિ" એટલે બ્રાહ્મણ–ઉપનિષદ્ એમ અર્થ હોય, અથવા " શ્રુતિ " શબ્દનો જરા અવિચારિત પુનરુક્તિરૂપ પ્રયોગ થઈ ગયો હોય. ગમે તેમ હો. પણ અત્રે, કદાચ કવિને અનભિપ્રેત એવો નિગૂઢ ધ્વનિ રહ્યો છે તે એ છે કે ' વેદ ' એટલે જ્ઞાન, શબ્દાર્થજ્ઞાન, પછી એ જ્ઞાનનુ શ્રવણ એટલે હ્રદયમા ઉતારવું, અને પછી એનુ વારવાર સ્મરણ એટલે પ્રીતિપૂર્વક નિદિધ્યાસન–એ ત્રણ વિધિ થતા પૂર્વોક્ત સત્યનો યથાર્થ અનુભવ થાય છે આ રીતે જોતા, વેદ ફક્ત " વદે છે, " પણ એની " સાખ્ય " તો શ્રુતિ અને સ્મૃતિ જ પૂરે છે એ કહેવુ યોગ્ય છે

જીવ ને શીવ તો આપ ઇચ્છાએ થયા, રચી પરપંચ ચૌદ લોક કીધા,
ભણે નરસૈંયો તે જ તું તે જ તું, એને સમર્યાથી કંઈ સંત સીધ્યા.

જીવ અને શિવ ઉભયનુ અસ્તિત્વ " આપમા " કહેતા આત્મામા—નિર્વિશેષ બ્રહ્મમા—છે, જેના માયારૂપી સ્વભાવથી ચૌદ લોકનો " પરપચ " એટલે 'મિથ્યા બાજી' વા પચીકૃત જગત્ રચાયુ છે. " હે ભાઈ ! તે જ તુ છે" " **तत्त्वमसि** " એમ **ન**રસૈયો સમજ્યો છે અને તને સમજાવે છે. એને સમર્યાથી જ અનેક સંત સિદ્ધિને પામ્યા છે, અને એનુ વિસ્મરણ એ આ જગતૃક્ષનુ આદિ કારણ છે.

સુદર્શન, નવેમ્બર ઇ. સ. ૧૮૯૮.

૧૧

માયાવાદ.

" If selfishness stands opposed to selfishness, why should my self-seeking not have just as much right as that of others? Am I not the nearest one to myself? Have not I therefore the right to make myself, my own wishes and interests, the measure of all things, the criterion of all my actions? Resting upon the divine will human society is a moral organism *in which all stand for one and one for all* Take that religious ground away, and society dissolves into a chaos in which every one is against all and all against every one "

Prof Pfleiderer

નવેમ્બર ૧૮૯૮ ના અંકમાં " દિવ્ય પ્રભાત "ને અંગે માયાવાદ સંબંધી આપણે અવકાશને અનુસરી કેટલોક વિચાર કર્યો એમાં એટલું દિગ્-દર્શન થયું કે —

૧. (૧) માયાવાદ ખરું જોતાં એક વાદ માત્ર જ નથી, પણ ધાર્મિક અનુભવનું સર્વસ્વ એ વાદને અવલંબીને રહ્યું છે, અને તેથી સ્ફુટ વા ગર્ભિત રીતે સર્વ ધર્મમાં એ વાદનું અસ્તિત્વ છે (૨) વળી ન્યાયદૃષ્ટિથી જોતાં એ વાદ સિદ્ધ કરવાનો, એટલે તર્કવૃત્તિનો ધર્મવૃત્તિ સાથે સમન્વય કરી આપવાનો, બોજો પણ માત્ર વેદાન્તીઓને શિર નથી, પણ પ્રત્યેક ધાર્મિક જનને શિર છે

૨. આ વાદને કેટલીક વાર અનુભવવિરોધી કહી નિંદવામાં આવે છે. પણ વસ્તુત અનુભવવિરોધનો દોષ માયાવાદને બાધ કરી શકતો નથી. પ્રકાશને અંધકારવિરોધી કહેવામાં કાંઈ પણ અનુપપત્તિ હોય તો જ અત્રે અનુપપત્તિ છે, કેમકે અનુભવવિરોધ એ તો માયાનું સ્વરૂપ જ છે, અને અનુભવવિરોધ વિના અધ્યાત્મશાસ્ત્ર તો શું પણ કોઈ પણ શાસ્ત્ર પ્રવર્તી શકતું નથી. વળી અધ્યાત્મવિદ્યામાં અન્ય શાસ્ત્ર કરતાં અનુભવવિરોધની

વધારે યોગ્યતા એટલા માટે છે કે અત્રે જે સમ્યગ્દર્શન સાધવાનુ છે તે માત્ર બુદ્ધિના પ્રદેશનુ નથી, પણ સમગ્ર આત્માનુ છે, એટલે કે ખગોળવિદ્યાની માફક અત્રે અમુક સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ કરીને પરોક્ષ જ્ઞાનથી વિરમવાનુ નથી, પણ સમગ્ર આત્મામા અપરોક્ષ અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાનો છે, અને તેટલા માટે અત્રે બાધિત અનુભવનુ બાધિતત્વ અત્યત તીવ્ર થઇ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે આ અનુભવવિરોધ પણ વસ્તુત વિરોધનો આભાસ જ છે, કેમકે આપણે જોઈ ગયા તેમ માયાવાદનુ સામાન્ય રીતિએ એમ કહેવુ નથી કે આ જગત્ દેખાય છે તે નથી દેખાતુ, એનુ તો વિશેષત કહેવુ છે કે આ જગત્ દેખાય છે તે, **બ્રહ્મદર્શન થતાં, જગત્રૂપે** નથી દેખાતુ. અને આ સિદ્ધાન્ત અનુભવથી નિર્બાધ છે

૩. આ વાદને ક્વચિત્ અનીશ્વરવાદ ગણવામા આવે છે. પણ (૧) યથાર્થ રીતે વિચારતા તો ઇશ્વરનો મહિમા માયાવાદ વિના પ્રકટ જ થઈ શકતો નથી. ઇશ્વર, અને તેની સાથે જગત્, કે જગત્ અને જીવ, એમ બેવા ત્રણ પદાર્થ માની તત્ત્વવિચાર અટકી શકે ખરો ? પદાર્થની એકતા ટાળી તેની પાછળ એકતાનુ સૂત્ર શોધી લેવુ એ જ તત્ત્વચિંતનનો ઉદ્દેશ છે, અને તેથી ઉક્ત બે ત્રણ પદાર્થ, જેમા તમે ઇશ્વરનો અતર્ભાવ કરો છો તેની પર એવુ સત્ત્વ હોવુ જોઇએ કે જેથી એ સર્વનો ખુલાસો થઈ શકે, અને જો આ રીતે ઇશ્વરથી પર જવાય વા પર જવા આકાક્ષા રહે તો પછી ઇશ્વરનુ ઇશ્વરત્વ, એટલે એનુ સર્વસમત ‘ પરા કાષ્ઠા ’ ‘ પરા ગતિ ’ ‘પરમ અવધિ’ ‘ પરમ નિદાન ’ ઇત્યાદિ પદોથી નિર્દિષ્ટ ઇશ્વરસ્વરૂપ, ક્યા ગયુ ? (૨) ભક્તનો આત્મા, જે અદ્ય પર્યન્ત પોતાની અને પ્રભુની વચ્ચે જગત્-રૂપી એક અતરાય અનુભવતો હતો, તે, જગત્‌ને બ્રહ્મની માયારૂપે ગ્રહણ કરતા, બ્રહ્મનુ અવ્યવહિત સામુખ્ય અનુભવીને આનદે છે. અત્રે એટલુ જ સમજી લેવાનુ છે કે જગત્‌નો આવિર્ભાવ માત્ર માયા જ નથી, પણ **બ્રહ્મની** માયા છે, અને એ બ્રહ્મનો વિકાર કે બહિર્ભૂત કાર્ય નથી, પણ **માયા** છે. આમ બ્રહ્મ અને માયા એમ ઉભય પદ ઉપર ભાર મૂકી વિચારી જોતા સ્પષ્ટ થશે કે વેદાન્તીઓ જગત્‌થી પર તત્ત્વ સ્વીકારે છે, અને એ પરતત્ત્વનો જગત્ સાથે, વસ્તુસ્થિતિમા તેમ જ જ્ઞાનમા, ખરુ જોતા અવિશ્લેષ્ય અને તાત્ત્વિક સબન્ધ છે એમ માને છે. અર્થાત્, જગત્‌થી પર (Transcendert) હોઈ જગત્‌ના અન્તર્મા (Immanent) એ વિરાજમાન છે એમ વેદાન્તસિ-

દ્ધાન્ત છે * પણ આ અન્તરૂમા હોવુ તે જડની માફક બહિ સંબન્ધ વડે સભવતુ નથી, માટે બ્રહ્મની સત્તાથી જ જગતની સત્તા બની રહે છે એમ કહેવુ યોગ્ય જણાય છે. જગત 'બ્રહ્મસત્તાનિરૂપિતસત્તા' વાળુ છે, 'મિથ્યા' છે, બ્રહ્મમા 'અધ્યસ્ત' છે ઇત્યાદિ વેદાન્તશાસ્ત્રની પરિભાષાનુ આ જ તાત્પર્ય છે.

આ રીતે માયાવાદને (૧) તર્કજાળ, (૨) અનુભવવિરુદ્ધ કે (૩) અનીશ્વરવાદ માનતા એ સિદ્ધાન્તને કેવો અન્યાય થાય છે એ આપણે જોયુ. આજ એ સબન્ધી એક બીજો પ્રશ્ન વિચારવાનો છે તે એ કે—

પાપપુણ્યાદિનીતિવ્યવસ્થાનો (૧) વિઘાત કરનાર, અથવા તો (૨) એને નિરાધાર બનાવનાર આ સિદ્ધાન્ત કેમ સ્વીકારી શકાય ?—એમ નીતિની તીવ્ર લાગણીવાળા ઘણાક આત્માઓ માયાવાદનુ યથાર્થ સ્વરૂપ ન સમજી આક્ષેપ કરે છે. આમા કેટલુ સત્ય છે ?

૧. પાપપુણ્યાદિ–નીતિવ્યવસ્થાનો માયાવાદથી વિઘાત થાય છે એ કહેવુ તદ્દન ભૂલ ભરેલુ છે. અને એ ભૂલ "**ब्रह्म सत्य जगन्मिथ्या**" એ શ્લોકાર્ધના પૂર્વખડની અવગણના કરવાથી થાય છે. પૂર્વે બતાવ્યા પ્રમાણે માયાવાદ જગત્‌નો માત્ર નિષેધ કરીને અટકતો નથી, પણ વિશેષમા બ્રહ્મનુ અદ્વિતીય અસ્તિત્વ પ્રતિપાદન કરે છે એ વાત ઉપર લક્ષ રાખતા તુરત સમજાય એમ છે કે માયાવાદથી નીતિવ્યવસ્થાનો ભગ થતો નથી, પણ તેને બદલે તો એ અત્યન્ત પવિત્ર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. "**जगन्मिथ्या**" એટલુ જ કહેતા જગત્ સાથે નીતિ પણ ઊડી જાય, સત્–રૂપ તેમ જ કર્તવ્યરૂપ સમસ્ત વસ્તુ 'અપ્રતિષ્ઠ' એટલે આધારરહિત થઇ રહે, અને તત્ત્વ વિચારમા અને કર્તવ્યવિચારમા શૂન્યવાદનો પ્રસગ આવે, એ ખરૂ. પરતુ '**ब्रह्म सत्यम्**' એટલુ ઉમેરતા, નીતિનો વિઘાત ન થતા સ્વરૂપાન્તર થાય છે–અર્થાત્, નીતિ એક લૌકિક વ્યવસ્થા મટી અલૌકિક પદાર્થ બને છે અને

* "**य सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यं स र्वाणि भूतानि न विदु यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत.**" **बाज०ब्रा०उ०**

પ્રાકૃત વ્યવહારની અધમતાથી મુક્ત થઈ બ્રહ્મની પવિત્રતાથી સીંચાય છે. વળી બીજુ.—નીતિની ઐહિકતાને સ્થાને એની સાર્વત્રિકતા પણ ત્યારે જ સિદ્ધ થાય છે કે જ્યારે એનો આધાર ઇહલોક ઉપર ન રહેતા સર્વલોક ઉપર, એટલે ઇહ અને પર ઉભય-સંગ્રાહક સર્વરૂપ બ્રહ્મ ઉપર, રહે છે. ટુકામા, નીતિનુ વ્યાવહારિકત્વ (Empirical સ્વરૂપ) ટાળી એનુ પારમાર્થિકત્વ (Transcendental સ્વરૂપ) સ્થાપી આપવુ એ શિવાય માયાવાદનો નીતિ પરત્વે અન્ય ઉદ્દેશ નથી. સામાન્ય નીતિવ્યવસ્થામા માયાવાદ ફેર કરે છે તે એટલો જ કે નીતિને સ્વરૂપાન્તર પમાડવામા જે જે વૃત્તિ અનુકૂલ હોય તેને પણ એ નીતિવ્યવસ્થામા પ્રવેશ કરાવે છે, એટલે કે, એના સાધ્યને અનુકૂલ સાધનપ્રાપ્તિ એ આવશ્યક ગણે છે એ સાધનપ્રાપ્તિમા અત્યાચાર થઈ સાધ્યનુ વિસ્મરણ થઈ જાય એ માયાવાદને અન્ય નીતિવાદો જેટલુ જ અનિષ્ટ છે.* ઉદાહરણ તરીકે, †અરણ્યવાસ વૈરાગ્ય આદિ સાધનો પરમા-

* અત્રે એટલુ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે કે અમુક પ્રવૃત્તિ સાધ્યપર્યવસાયિની છે કે માત્ર સાધનમા જ ગ્રસ્ત છે એનો નિર્ણય વ્યક્તિના અનુભવ ઉપરથી કરવાનો નથી, પણ જનસમષ્ટિમા અમુક વ્યવસ્થા સાધ્યને અનુકૂલ છે કે પ્રતિકૂલ એ જોવાનુ છે ઉપર બતાવેલો અત્યાચાર બૌદ્ધ ધર્મમા કેવા સાધારણ થઈ પડ્યો હતો એ સર્વવિદિત છે અને એ વિચારના "**सतत कार्य कर्म समाचर**"–એ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ઉપદેશનુ ગૌરવ સમજાશે. તે સાથે સંન્યાસને સર્વથા અનિષ્ટ માની આશ્રમવ્યવસ્થામાથી કાઢી જ નાખવો એ પણ ખોટુ છે, અને તેમ કરવા ગીતાનુ તાત્પર્ય નથી.

† ન્હાની ન્હાની બાબતોમા વૈરાગ્ય આચરવાથી પણ કેવા લાભ થાય છે એ પ્રો. જેમ્સ વીમાનુ દૃષ્ટાન્ત આપીને બહુ સારી રીતે સમજાવે છે. એ કહે છે કે જ્યારે વિકારરૂપી પ્રચડ અગ્નિ પ્રજ્વળે છે ત્યારે વીમાના ભરણા જેવા ન્હાના ન્હાના ત્યાગ પણ આત્મસમૃદ્ધિ જાળવી રાખવા બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે.

"Asceticism of this sort is like the insurance which a man pays on his house and goods The tax does him no good at the time, and possibly may never bring him a return But if the fire does come, having paid it will be his salvation from ruin So with the man who has daily inured himself to habitscon fo-

ત્મચિંતનને અને એ દ્વારા પરમાર્થભૂત નીતિસ્વરૂપને અનુકૂલ અને આવશ્યક છે, અને તેટલે અંશે માયાવાદને એ ગ્રાહ્ય છે પરંતુ એમાં અત્યાચાર થઇ, સાધ્ય સિદ્ધ કરવાને બદલે સાધનના અનુસરણમાં જ જો સર્વ યત્ન પરિસમાપ્ત થઈ રહે તો હાનિ છે, એ વાત પણ એટલી જ ગ્રાહ્ય છે.

માયાવાદને યથાર્થરૂપે સમજી લેતાં એમાં કોઇપિણ પ્રકારના અત્યાચારનો સંભવ નથી એ આપણે હમણાં જ જોઇશું પણ તે પહેલાં એટલું કહેવું જોઇએ કે આ અત્યાચારનો પ્રસંગ માયાવાદમાં—એને ખોટી રીતે સમજતાં પણ—જેટલો છે તેટલો ધર્મના પાયા ઉપર ચણાએલી દરેક નીતિવ્યવસ્થામાં છે. કારણ કે, જ્યાં જ્યાં ધર્મ ત્યાં ત્યાં પરલોક ઉપર અભિરુચિ અને તદનુકૂલ વર્તનની ઇષ્ટતા સ્વીકારાય છે જ. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો અદ્વૈત-સિદ્ધાન્તમાં એ અત્યાચારનો પ્રસંગ નથી. આશ્ચર્ય જેવું છે કે જે દોષ વસ્તુત: દ્વૈતવાદનો છે તે જ અદ્વૈતસિદ્ધાન્તને આરોપવામાં આવે છે! જુવો કે, પરમાત્મા અને જગતના સંબન્ધ પરત્વે ત્રણ સિદ્ધાન્ત બની શકે (૧) જગત્ અને પરમાત્મા એમ ભિન્ન અને ઉભય સત્ય પદાર્થો છે, (૨) ઇહ—જગત્—થી પર પરમાત્મા એવો પદાર્થ જ નથી, (૩) પરમાત્માથી અતિરિક્ત કાંઈ છે જ નહિ હવે આ ત્રણના સ્વરૂપ ઉપર લક્ષ આપતાં જણાશે કે બીજા અને ત્રીજાને, એટલે અનીશ્વરવાદ અને સર્વાત્મવાદને વસ્તુત પૂર્વોક્ત દૂષણ સ્પર્શ કરી શકતું નથી, અને પહેલાને એટલે સેશ્વર—દ્વૈતવાદને જ ઉક્ત દોષનો પ્રસંગ છે આ રીતે—અનીશ્વરવાદ એક પ્રકારનો અદ્વૈતવાદ છે કેમકે જ્યાં પર એવું કાંઇ છે જ નહિ, ત્યાં ઇહ અને પર એવું દ્વૈત નથી, અને તેથી એની નીતિવ્યવસ્થા ઇહલોકમાં જ સમાપ્ત થઈ જાય છે. આથી યદ્યપિ એ વ્યવસ્થા ધર્મથી વિચ્છિન્ન હોવાથી નિર્મૂલ રહે છે, તથાપિ એનો અન્ય પદાર્થથી બાધ તો થતો નથી જ એ સ્પષ્ટ છે. પરંતુ સેશ્વરદ્વૈતવાદીને જગત્ અને ઇશ્વર એવા બે વસ્તુત વિભિન્ન પદાર્થો માન્ય છે, અને તેથી એની ઐહિક (સાંસારિક, વ્યવહારસંબંધી) નીતિવ્યવસ્થા પરલોકના વિચારથી બાધિત

---

centrated attention, energetic volition, and self-denial in unnecessary things He will stand like a tower when everything rocks round him, and when his softer fellow-mortals are winnowed like chaff in the blast" Prof W. James' *"Principles of Psychology"* Vol I p 126

થવી જોઇએ. ઇશ્વરની આજ્ઞા છે કે જગત્‌માં રહી સદાચાર પાળવો એમ કદાચ ઉત્તર દેવામાં આવશે. પણ ઇશ્વરની આજ્ઞા છે માટે જગત્‌ની નીતિ પાળવી એ કલ્પના વધારે યોગ્ય છે કે વસ્તુતઃ જગત્ ઇશ્વરથી અતિરિક્ત નથી એમ સમજી લઈ બ્રહ્માનુભવરૂપે જગત્‌ની નીતિ આચરવી, એમ કહેવુ વધારે સયુક્તિક છે ? જગત્ અને બ્રહ્મનો ભેદ એ 'ઇહ' અને 'પર' નો ભેદ છે, અને તેથી ભેદવાદી ભક્તને જગત્‌નો વ્યવહાર ત્યજી ઇશ્વરને અન્યત્ર મેળવવાની ઇચ્છા રહેવાની, અને ઇશ્વર ઉપર એનો ખરો અને ઉત્કટ પ્રેમ હોય તો રહેવી પણ જોઇએ જ. પરતુ સર્વાત્મબ્રહ્મવાદી અદ્વૈતીને તો જગત્ બ્રહ્મનો અવચ્છેદ કરી શકતુ નથી, જગત્ પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે, અને તેથી એણે જગત્ ત્યજી બ્રહ્મને એથી બહાર શોધવા જવાનુ નથી, પણ જગત્‌મા જ—જગત્‌ના વ્યવહારમા જ—બ્રહ્મનો અનુભવ કરવાનો છે. આ રીતે એને તો સાસારિક નીતિવ્યવસ્થા બ્રહ્મભાવથી પ્રકાશિત થાય છે, પવિત્ર થાય છે, અન્ય પ્રદેશથી એનો લોપ થતો નથી.

૨. પાપપુણ્યાદિ વ્યવસ્થા માયાવાદ—અદ્વૈતસિદ્ધાન્ત—સ્વીકારતા નિરાધાર થઈ જાય છે એમ કહેવાય છે, અને એ કહેવામા સ્થૂલ દૃષ્ટિએ જોતા કાઇંક સત્ય પણ ભાસે છે ખરુ. દ્વૈત વિના વ્યવહાર અસંગત છે એ વાત યુક્તિસિદ્ધ મનાય છે એટલુ જ નહિ, પણ વેદાન્તગ્રન્થોમાથી આ વિચારને પુષ્ટિ આપનારા કેટલાક વાક્યો—વાક્યાભાસો—ટાકવામા આવે તો એમા આશ્ચર્ય નથી. પણ વાસ્તવિક રીતે જોતા તો આ કલ્પના વેદાન્તસિદ્ધાન્તને અપૂર્ણ વિલોકવાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, અને આ ભૂલ વેદાન્તના પ્રતિપક્ષીઓ તરફથી જ કરવામા આવે છે એમ નથી, પણ વેદાન્તીઓમાના પણ ઘણા—મિથ્યાવેદાન્તીઓ—આવી ભ્રાન્તિમા પડે છે.

હવે સહજ ઊંડા ઉતરી વિચારતા જણાશે કે મનુષ્યવ્યક્તિઓની બ્રહ્મમા એકતા ન હોય તો એમનો પરસ્પર વ્યવહાર જ ન ઘટી શકે. મનુષ્યો પરસ્પર વાત કરી તથા સમજી શકે છે, પરસ્પર પોતાના વિચાર બતાવી ગ્રહણ કરી તથા સરખાવી શકે છે, અને પરસ્પર કર્તવ્ય કરી આત્મતૃપ્તિ મેળવે છે—એ સર્વેથી એટલુ સૂચિત થાય છે કે મનુષ્યમાત્રમા કોઇએક એવુ એકતાનુ તત્ત્વ છે, કે જેને અવલબીને પૂર્વોક્ત સર્વ વ્યવહાર સભવી શકે છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ સ્વમાં પરિસમાપ્ત હોય તો તેનાથી ભિન્ન બીજી વ્યક્તિ વિષે કશી વાત

જ સભવે નહિ, અને પ્રતિવ્યક્તિનુ જ્ઞાન માત્ર અવસ્થાવિશેષ જ રહે, અને યથાર્થ જ્ઞાન–સત્યદૃષ્ટિ–એવો પદાર્થ જ બની શકે નહિ. અને એ જ રીતે સદ્દવૃત્તિ પણુ પ્રતિવ્યક્તિ ભિન્ન ઠરવા જાય, અને સદ્દવૃત્તિનુ સર્વસામાન્ય નીતિધોરણુ ઘડી શકાય જ નહિ. વ્યક્તિરૂપ સ્વના કરતા મનુષ્યની અધિકતા છે અને એ અધિકતામા સર્વની એકતા છે. આ એકતારૂપ અધિકતાને અથવા ઉલટાવીને કહીએ તો અધિકતારૂપ એકતાને વ્યવહારના આચારમા અનુભવવી એનુ નામ જ નીતિ છે આ એકતાનુ બીજ સર્વ ધર્મમા માન્ય છે. કેટલાક ધર્મવેત્તાઓ મનુષ્યોને ઇશ્વરના બાલકો કહે છે, કેટલાક એમને ઇશ્વરના અશરૂપ ગણે છે, અને કેટલાક એમને ઇશ્વરથી અભિન્ન માને છે. પણુ સર્વ એટલુ તો સ્વીકારે છે જ કે મનુષ્યની કર્તવ્યરૂપ નીતિવ્યવસ્થા એના ઇશ્વર સાથેના સબધમાથી જ ઉદ્ભવે છે જેમ એક તરફ ક્રિશ્ચૅનિટિ નીતિ-તત્ત્વભૂત મનુષ્યપ્રેમ(ભ્રાતૃભાવ)ને ઇશ્વરપ્રેમ (પિતૃભક્તિ) માથી ઉપજાવી લેછે,* તેમ બીજી તરફ વેદાન્ત એ જ વાત અન્ય રીતે–વધારે સ્પષ્ટ તત્ત્વ-જ્ઞાનના શબ્દોમા–પ્રતિપાદન કરે છે હવે જો એટલુ વિચારીશુ કે જીવ–ઇશ વચ્ચે જે પિતાપુત્રભાવ બની શકે તે વિલક્ષણુ પ્રકારનો જ હોવો જોઇએ, અને વળી અત્રે જે અશાશિભાવ મનાય છે તે પણુ જડ પદાર્થના અશાશિભાવને બિલકુલ મળતો ન હોઇ શકે તો સ્પષ્ટ સમજાશે કે એ સર્વ સિદ્ધાન્તનુ એક જ તાત્પર્ય છે અથવા હોવુ જોઇએ—તે એ કે જીવ ઇશ્વરથી અભિન્ન છે, અર્થાત્ જીવમાત્રની ઇશ્વરમા એકતા છે. અને તેથી વેદાન્ત આ વસ્તુ નીચે પ્રમાણે મૂકે છે —

> यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
> तत एव च विस्तारं ब्रह्म सपद्यते तदा ॥ भ०गी०

(જ્યારે એ તે તે ભૂતના પૃથગ્ભાવને “ એકસ્થ ” વિલોકે છે, અર્થાત્ એક બ્રહ્મરૂપ તત્ત્વમા એમની એકતા છે એમ સમજે છે, અને એ સર્વનો વિસ્તાર પણુ એ એક તત્ત્વભૂત બ્રહ્મમાથી જ થાય છે એમ જાણે છે, ત્યારે એ બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરે છે.)

* "And this commandment have we from Him, That he who loveth God love his brother also " ' This is the love of God that we keep his commandments "

૯૭ આ વિષયમા એક અવાન્તર શકા સભવે છે. કેટલાક દ્વૈતવાદીઓ એમ બતાવે છે કે આપણામા જે કર્તવ્યબુદ્ધિ રહેલી છે એમા જ પોતાના કરતા અધિક અને ભિન્ન પરમ પુરુષના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર અન્તર્ગત છે. આ પરમ પુરુષ અધિક છે એ નિર્વિવાદ છે. એ માત્ર પુરુષતાહીન (કેવલ સત્) તત્ત્વ નથી એ પણ આપણે સ્વીકારીશુ, જો કે અત્રે, પુરુષતા તે મનુષ્યની પુરુષતા એમ સમજવાનુ નથી. પ્રશ્ન એટલો જ રહે છે કે એ પુરુષ આપણાથી, એટલે જીવાત્માથી, ભિન્ન છે કે કેમ ? જો ભિન્ન ન હોય તો કર્ત્તવ્યબુદ્ધિમા જે આજ્ઞાનુ ભાન થાય છે તે ન થાય, કેમકે આજ્ઞામા સ્વામિભૃત્યનો–સેવ્યસેવકનો–ભેદ રહેલો જ છે આમ સેશ્વરદ્વૈતવાદીઓનુ કહેવુ છે. આપણુ (અદ્વૈતબ્રહ્મવાદીઓનુ) એમ કહેવુ છે કે પરમાત્મા અને જીવાત્માનો સબન્ધ સ્વામિભૃત્યન્યાયે હોય તો કર્તવ્યસબન્ધી આજ્ઞા આચરવામા આનન્દ જ ન આવે. આનન્દ ન આવે એટલુ જ નહિ પણ એવી કર્ત્તવ્યતા સિદ્ધ જ ન થાય, *કારણ કે જ્યા સુધી કર્ત્તવ્યતા આત્માની બહારના તત્ત્વ ઉપર આધાર રાખે ત્યા સુધી પ્રશ્ન રહેવાનો કે કર્તવ્ય આચરવુ એવી ઈશ્વરની આજ્ઞા ભલે હોય, પણ મારે એ શા માટે અનુસરવો ? ઈશ્વરની છે માટે ? ઈશ્વરમા એવુ શુ તત્ત્વ રહેલુ છે કે જેને લીધે એની આજ્ઞા પાળવી એ મારો ધર્મ છે ? શક્તિ વિશુદ્ધિ આદિ ગુણ–સગ્રાહક ઈશ્વરત્વ ? એથી તો મને ઈશ્વર પ્રતિ ભય કે માન ઉત્પન્ન થાય, પણ તેટલા માટે મારે એની

* "A further difficulty is raised by reflection upon the nature of the moral life itself If, as appears according to the view we are considering, this consists, in obedience to a law which is surely "*given*,' it does not require much insight to see that, however august the authority upon which it rests, this authority itself can only be grounded upon a *force majeure* In other words, the interest which man takes in it can only be an indirect one, having been made artificially to attach to it by means of threatened punishments and promised rewards But what is this again but the destruction of morality, for whatever else morality may be, it is universally acknowledged by all who reflect upon it to be something more than slavish submission to a superior will on the ground of its superior power " Muirhead's *Elements of Ethics* pp 73-83-84

આજ્ઞા અનુસરવી એ શી રીતે ફ્લિત થયુ ? ઈશ્વરની છે માટે અનુસરવી એમા સ્વતસિદ્ધપણુ શુ છે ? અને સ્વતસિદ્ધ હોવુ એ તો કર્તવ્યતાનુ આવશ્યક સ્વરૂપ છે. અદ્વૈતવેદાન્તીને તો કર્તવ્યઆચરણમા આત્માનો આત્મલાભ થાય છે. ટુકામા—કર્તવ્ય એ માત્ર શોખ કે રુચિનો વિષય નથી પણ અમુક પ્રકારની વિલક્ષણ આજ્ઞા છે એ એક તરફ સિદ્ધ છે, બીજી તરફ એ પણ સિદ્ધ છે કે આ આજ્ઞાને અનુસરવામા જ આત્માનુ ખરૂ સ્વાતન્ત્ર્ય છે. આમ એક તરફથી સ્વાતન્ત્ર્ય અને બીજી તરફથી આજ્ઞા (પારતન્ત્ર્ય) એ એની સગતિ 'અભેદ' 'માયા,' 'અવિદ્યા' આદિ દ્વારા સધાય છે.

સુદર્શન, માર્ચ સને ૧૮૯૯.

૧૨.

"भागवतोत्तमः"

સૂત્ર.

सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।
भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः ॥

(भागवतम्.)

ભાષ્ય.

(રાગ ધન્યાશ્રી.)

વળિ વળિ કહુંછુ ભક્તિ વિશેષજી, જે ન દેખે હરિ વિના રેખજી,
પેખે સઘળા હરિના વેષજી, તે જન કેહેનો ન કરે ઉવેખજી.

(પૂર્વછાયા.)

ઉવેખ ન કરે કાયનો, આતમા વિલસી રહ્યુ,
જેહને શ્રી ભાગવત ગાયે ગીતા, ઉપનિષદે જેને કહ્યો.
ભક્ત તે જે એમ જાણે, જાણીને હૃદયે ધરે,
સ્વામી માહારો રહ્યો સઘળે, અહર્નિશ ચિંતન કરે.

ભુવન ત્રણ્યમા રહ્યો પૂરી, પૂરણ સ્વે પરમાતમા,
પોતે તો પિયુજી નિરતર પણ ભેદ દેખે ભાત્યમા
માહરો રામ રમેછે સહુ વિષે, એમ હેતે હીસે મન,
હરિ કહે હરિ સાભળે, ને હરિને સોપે તન.

નિત્ય રાસ નારાયણ કેરો દેખે તે અનત અપાર;
જિહા જેહવો તિહા તેહવો, નારાયણ નરનાર.
ગદગદ કઠે ગાતે થકે, રોમાચિત હોયે ગાત્ર,
હર્ષ આસુ બહુ હેત હૃદય, પ્રેમકેરૂ તે પાત્ર.

નવનીત સરખુ હદે કોમળ, કહ્યુ ન જાયે હેત,
આખમાહે અમૃત ભરિયુ, હરિભક્તિકેરૂ ક્ષેત્ર.
ખાતો પીતો બોલતો, દેખે તે સઘળે રામ,
વેધ્યુ મન રહે તેહનુ, શિથળ સંસારી કામ.

જેમ જારે લુબધી યુવતી, તેનુ મન રહે પ્રીતમ પાસ,
અહર્નિશ રહે આલોચતી, ભાઈ એહવું મન હરિદાસ.
કહે અખો સહુ કો શુણો, હરિ લક્ષ લાગો ચિંતનેં,
મનન જેહને માહાવનુ, તે સેવે હરિ ગુરૂ સંતને.

(અખે-ગીતા.)

વાર્તિક.

મનુજ–આત્માના ઊંડામાં ઊંડા ભાવો શબ્દમા પ્રદર્શિત કરી શકાતા નથી. જો થોડેક અંશે પણ એ કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય મનુષ્યવાણીમાં હોય તો તે ‘ કાન્તદર્શી ’ કવિની વાણીમા જ છે, અન્યત્ર (ગદ્યમા) નથી. માટે ઉપરના શ્રીમદ્‌ભાગવતમાંથી ઉતારેલા પરમ ગભીર સૂત્રનુ ભાષ્ય કવિ–અખાના મુખેથી જ શ્રવણ કરાવી, એ સબધી કેટલાક પ્રાસંગિક વિચાર અત્રે વાર્તિકરૂપે આરભીશુ.

“ જે સર્વ ભૂતમા ભગવત્–આત્માને જુવે છે. અને ભગવત્–આત્મામા સર્વ ભૂતને જુવે છે, તે ઉત્તમ ભાગવત—એટલે ભગવજ્જન—સમજવો. ”—આ રીતનો આપણો ઉપર બતાવેલો વેદાન્તસિદ્ધાન્ત છે. આ સિદ્ધાન્ત ઇતરમતના સિદ્ધાન્તો કરતા ઘણે દરજ્જે ચઢીઆતો છે એમ આપણે માનીએ છીએ, અને એ માનવુ યથાર્થ છે. પરતુ જ્યાં સુધી એ ઉપર સંભવતા કેટલાક આક્ષેપોનુ સમાધાન ન થાય ત્યાં સુધી આપણો સિદ્ધાન્ત જ શ્રેષ્ઠ છે એમ માની બેસવુ એ સત્યાન્વેષણને ઉચિત ન ગણાય. માટે એવા કેટલાક આક્ષેપોનો આ સ્થળે વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે.

૧. પૂર્વોક્ત સિદ્ધાન્ત ઉપર એક પ્રશ્ન તો એ ઊઠે છે કે “જુવે છે”–શબ્દવાચ્ય દૃષ્ટિજ્ઞાન—મા જ “ ભાગવત”ત્વની પરિસમાપ્તિ કરવી એ યોગ્ય છે? સમ્યગ્–જ્ઞાનને સદાચરણને સ્થાને મૂકી શકાય ખરુ ? જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બે ભિન્ન શક્તિઓ છે, અને માત્ર જ્ઞાની થઇને વિરમવુ અને નિષ્ક્રિય રહી કર્તવ્ય કરવામા ચૂકવુ એ દોષ નથી ?

ભગવજ્જનમા જ્ઞાન ઉપરાત કર્મની આવશ્યકતા છે એ સત્ય છે. વળી જ્ઞાન (અમુક અર્થમાં) અને ક્રિયા એ બે ભિન્ન શક્તિઓ છે એ પણ નિર્વિવાદ છે. મનુષ્ય સત્–કર્મનુ જ્ઞાન મેળવ્યા છતાં પણ અસત્–પથમાં પ્રવૃત્ત થાય છે એ સર્વવિદિત છે, અને એથી એ સૂચવાય છે કે જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બે એક પદાર્થ નથી. ‘*Video meliora proboque, deteriora sequor*”, “=I see and approve of the better things, I follow the worse.”, “ The spirit is willing, yet the flesh is weak.”, “ The good that I would I do not · but the evil which I would not, that I do.” ઇત્યાદિ

વચનો પણ જ્ઞાન અને ક્રિયા વચ્ચે વારવાર થતા વિરોધની જ સાક્ષી પૂરે છે. પરતુ આ શ્લોકની માફક જે વિદ્વાનો જ્ઞાનમા કર્તવ્યકરણની, ‘ભાગવતત્વ’ આદિ ભાવનાઓની, પરિસમાપ્તિ કરે છે તેમનુ તાત્પર્ય ક્રિયાવિરહિત જ્ઞાન–વિષયક હોય એમ લાગતું નથી. સોક્રેટિસે* જ્ઞાન અને સદાચરણને એક માન્યાં હતાં એમ કહેવાય છે. પણ ખરુ જોતા એ પ્રતિપાદનની મતલબ એવી હશે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે. સ્પિનોઝા—જે સોક્રેટિસ્ પછી જ્ઞાન અને સદાચરણની †એકતા પ્રતિપાદન કરનાર વિદ્વાનોમા મુખ્ય છે—તેના ગ્રન્થો જોતાં તો આ વિષયમા બિલકુલ સંદેહ રહેતો નથી. એ જ્ઞાનના “adequate” (પૂર્ણ) “inadequate” (અપૂર્ણ) એમ વિભાગ પાડે છે, અને માત્રવિચારાત્મક જ્ઞાનને એ ‘અપૂર્ણ’ જ્ઞાન કહે છે.× વેદાન્ત-

* સદાચરણને જ્ઞાનરૂપે ઉપદેશવામા સોક્રેટિસ્નુ કદાચ એમ તાત્પર્ય હોય કે સદાચરણમા ભ્રાન્તિ થવાનુ મૂલ અજ્ઞાન છે અને તેથી જ્ઞાન સંપાદન થતા, મનુષ્યસ્વભાવની સ્વાભાવિક અદુષ્ટતાને લઈ, અથવા સદાચરણમાં જ સુખ સમાયલુ છે અને સર્વ સુખાર્થે જ યત્ન કરે છે તેથી, જ્ઞાનમાથી સદાચરણ ફલિત થવામા વિલબ થવાનો ભય નથી, અથવા તો એક બીજો ખુલાસો એમ થઈ શકે કે એના સમયમા કેટલાક વિદ્વાનો સદાચરણને અનિયત અને યાદૃચ્છિક માનતા હતા તેમ નહિ પણ સર્વ મનુષ્યો તે એકરૂપે ગ્રહણ કરી શકે એવું, અર્થાત્ જ્ઞાનવિષય, છે એમ દર્શાવવાનો હેતુ હોય. આ સાથે એ પણ જોવાનુ છે કે સોક્રેટિસનો ક્રિયારહિત જ્ઞાન ઉપદેશવાનો આશય નહોતો, પણ જ્ઞાનરહિત ક્રિયા અસાર છે એમ પ્રતિપાદન કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો.

† “The effort to understand is the first and sole basis of virtue”—*Spinoza*

× “The knowledge which is divorced from will is not true knowledge, the will that is divorced from knowledge not really will.” “Knowledge that is inert or inactive is not real knowledge, it does not consist of adequate, but only of confused and imperfect ideas. When we see the right without willing it, our seeing is not the same seeing with that of the mind which both sees and wills”—*Dr J Caird's* “Spinoza”

(=કર્તવ્યનુ દર્શન થયા છતા તે તરફ પ્રવૃત્તિ થતી નથી તે દર્શન, અને કર્તવ્યનુ દર્શન થઈ તે સાથે કર્તવ્ય તરફ પ્રવૃત્તિ પણ થાય છે તે દર્શન—એ બે એક નથી.)

શાસ્ત્ર આ બે પ્રકારનાં જ્ઞાનને ' પરોક્ષ ' અને ' અપરોક્ષ ' એવાં વિશેષણથી વ્યવહરે છે. જ્ઞાન અને ક્રિયાને સર્વથા વિભિન્ન ન ગણતા, એમને એક ચૈતન્યવ્યાપારના અવાન્તર ભેદ માનવામાં લાભ એ છે કે ચૈતન્યની શક્તિઓ એક એકથી સર્વથા અસબદ્ધ નથી પણ એક એકમા અનુસ્યૂત છે અને સર્વની આત્મામા અખડતા છે એ માનસશાસ્ત્ર(Psychology)ના સિદ્ધાન્ત સાથે સગતિ રહે છે.

' જ્ઞાન ' શબ્દના અર્થમા ક્રિયાનો સમાવેશ કરવા સાથે હૃદયના ભાવ (પ્રેમ) નો પણ સમાવેશ કરવાનો છે અર્થાત્, પ્રકૃત શ્લોકમા ' **पश्यति**= જુવે છે ' પદ વડે જે દૃષ્ટિ વિવક્ષિત છે તેમા મન–હૃદય–અને–ક્રિયાશક્તિ-સાધ્ય જ્ઞાન ભક્તિ અને કર્મ ત્રણે આવી જાય છે. અને આ વ્યાખ્યાનને શ્રીમદ્ભાગવતનુ મુખ્ય તાત્પર્ય વિચારતા પુષ્ટિ મળે છે આ રીતે મન, હૃદય અને ક્રિયા ત્રણેવડે ભૂતમાત્રમાં જે આત્મસ્વરૂપ ભગવાનનુ દર્શન કરે છે તે જ ખરો—સપૂર્ણ અર્થમા—'**ભાગવત**' એટલે ભગવજ્જન છે એમ ઉપરના સૂત્રનુ તાત્પર્ય છે.

૨. એક બીજો પ્રશ્ન એ થશે કે જો ભૂત માત્ર ભગવત્સ્વરૂપ છે તો દુષ્ટ પ્રતિ અનાદર અને તિરસ્કારને અવકાશ ક્યા રહ્યો ? આ શકાનુ સમાધાન સહજ છે. વેદાન્તમતમા ભગવત્–સાક્ષાત્કાર શિવાય અન્ય સર્વ ભાવ અનિષ્ટ છે એ ખરુ, પરતુ ભગવતની સર્વમયતાને લીધે એનો સાક્ષાત્કાર વિશ્વના પ્રત્યેક પદાર્થમા થવો જોઇએ, અને તેથી દુષ્ટ પ્રતિ તિરસ્કારમા પણ એ સાક્ષાત્કાર થઈ શકે એ સ્પષ્ટ છે. દુષ્ટ પ્રતિ તિરસ્કારમા ભગવત્સાક્ષાત્કાર ઉપદેશવાનો હેતુ એવો છે કે ઉક્ત તિરસ્કાર કેવલ તિરસ્કારરૂપે વેદાન્તને અનિષ્ટ છે, પરતુ એ જ ભગવત્–સાક્ષાત્કારરૂપે ઇષ્ટ છે. આ રીતે વેદાન્ત, અમુક ક્રિયા ક્વચિત્ ઇષ્ટ છે અને ક્વચિત્ અનિષ્ટ છે એમ અનિયમ ન રાખતા, અમુક સ્વરૂપે એ ઇષ્ટ છે અને અમુક સ્વરૂપે એ અનિષ્ટ છે એમ અતર્ગત તાત્ત્વિક નિયમનુ પ્રતિપાદન કરે છે. વળી અત્રે સમજવાની એક બીજી બાબત એ છે કે હૃદયના અનિષ્ટ ભાવોમા ભગવત્–સાક્ષાત્કારનુ માત્ર આરોપણ કરવાથી એ ઇષ્ટ બને છે એમ વેદાન્તનુ માનવુ નથી અર્થાત્ ઉક્ત સાક્ષાત્કારની બુદ્ધિ રાખી ગમે તે પાપ કરવામા આવે તે અપાપ થઈ જાય છે એમ નથી, પરમાત્મા સત્યસ્વરૂપ હોવાથી આવુ અસત્ય આરોપણ

ભગવત્-સાક્ષાત્કારરૂપ હોઈ શકતું જ નથી. પણ તિરસ્કાર જે સ્થૂલદૃષ્ટ્યા હમેશાં મલિન ભાવ ભાસે છે તેમા યોગ્યતાદિ કારણને લઈ જ્યારે અવશ્ય-કર્તવ્યતા સમજાય છે, ત્યારે જ એમાં ભગવત્-સાક્ષાત્કારનો પ્રસગ આવે છે, અને એવે પ્રસગે એમા સદોષતા નથી. આ રીતે વિચારી જોતા સમજાશે કે વેદાન્તમતમા તિરસ્કારાદિ વૃત્તિને અવકાશ છે અને નથી—ભગવદ્દર્શનરૂપે છે, તિરસ્કારરૂપે નથી.

૩. આપણે અનેકવાર જોઈ ગયા છીએ કે જીવ સર્વ જીવરૂપે એક છે એમ વેદાન્તનુ કદાપિ કહેવુ નથી, કિંતુ સર્વ જીવની પરમાત્મામા એકતા છે એટલુ જ કહેવુ છે. તથાપિ એ વાતનુ વિસ્મરણ કરી, અદ્વૈતસિદ્ધાન્તને ગમે તેમ કલ્પી એના ઉપર આક્ષેપ કરવામા આવે છે અમારૂ એમ કહેવુ નથી કે એ આક્ષેપ કરનારાઓને વેદાન્તનુ આ રહસ્ય અજ્ઞાત છે, અજ્ઞાત નહિ જ હોય, અને ન જ હોવુ જોઇએ. પણ એ આક્ષેપની તર્કપદ્ધતિમા તો ઉપર બતાવેલા બે વિચારના સ્વરૂપો વચ્ચે વિવેક થતો નથી જ આવો એક આક્ષેપ હમણા—ગયા ' જ્ઞાનસુધા ' પત્રના અકમા—" કર્તવ્યબુદ્ધિ " એ નામના લેખમા જોવામા આવ્યો છે. ત્યા એ લેખક લખે છે કે —

" સ્વ અને પર—પોતે અને બીજા—એ જુદા હોય ત્યારે જ પારકા અર્થે સ્વાર્થત્યાગનો સભવ રહે છે. સ્વ અને પરના અભેદજ્ઞાનમા—સ્વ અને પરને એક અભિન્ન માનવામા—સ્વાર્થત્યાગ છે એ મત ભ્રમિત છે. પારકાને પોતાના સરખા ગણવા, પારકાને પોતાના સરખા સુખ તથા માનને પાત્ર માનવા, અને તે માટે તેમને સારુ સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવો એ કર્તવ્ય છે પણ એ અભેદ નથી. પર—પારકા—છે જ નહિ, સ્વ જે છે તે સિવાય બીજુ કઈ છે જ નહિ, એવો અભેદ હોય તો ત્યાગ સભવે જ નહિ. કોણ શાનો ત્યાગ કરે ? કોણ કોને માટે ત્યાગ કરે ? ભેદ હોય તો જ ત્યાગ હોય, તો જ ત્યાગની કિમ્મત હોય. પોતાનુ જે હોય, પોતાને જે સુખકર હોય તે બીજા માટે મુકી દેવુ, એટલુ પોતાનુ સુખ ઓછુ કરી બીજાના સુખની વૃદ્ધિ કરવી એમા ઉદારતા છે. એ ઉદારતા અભેદજ્ઞાનમા—સ્વ તે જ વાસ્તવિક રીતે પર છે, પોતાની પાસેથી જઈ બીજાને મળે એમ બની શકે એવો ભેદ જ નથી એવા જ્ઞાનમા—હોઈ શકતી નથી. એ અભેદજ્ઞાન તે સ્વાર્થત્યાગ નથી, તેમ જ એ અભેદજ્ઞાનથી સ્વાર્થત્યાગની વૃત્તિને ઉત્તેજન મળતુ નથી. "

અત્રે માની લીધો છે એવો અદ્વૈતસિદ્ધાન્ત કયા પ્રતિષ્ઠિત વેદાન્તગ્રન્થમા જોવામા આવ્યો ? તત્-તદ્-વ્યક્તિરૂપે ચૈતન્યનો ભેદ વેદાન્તને અગ્રાહ્ય છે ? એક વ્યક્તિએ બીજી વ્યક્તિના સુખ માટે પોતાના સુખનો ત્યાગ કરવો એ વાતને તત્-તદ્-વ્યક્તિની પાછળ એકતાનુ તત્ત્વ સ્વીકારવાથી શો બાધ આવે છે ? બાધ આવતો નથી એટલુ જ નહિ, પણ કર્તવ્યભાવના પરિનિષ્પન્ન થવા માટે એવુ તત્ત્વ સ્વીકારવાની જરૂર છે એ વિષે ગયા માર્ચ માસના *અંકમા થોડીક ચર્ચા અમે કરી ગયા છીએ. અને એ ઉપર યોગ્ય આક્ષેપ થશે તો તે વિચારવા અને એ આક્ષેપમા સત્ય લાગશે તો તે સ્વીકારવા પણ અમે તૈયાર છીએ. હાલમા તો આ સ્થળે એટલુ જ સ્મરણ કરાવવુ બસ થશે કે અદ્વૈતવેદાન્તમા આક્ષેપકારે માની લીધો છે તેવા અર્થમા સ્વ અને પર એક પદાર્થ નથી, પણ એમના ભાસમાન ભેદમા તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોતા જે અભેદનુ તત્ત્વ રહેલુ છે એ જ સ્ફુટ કરી આપવાનો એનો યત્ન છે.

હવે આ યત્ન સ્વાર્થત્યાગને શી રીતે વિરોધી થઈ પડે છે એ સમજાતુ નથી. સ્વાર્થાનુસરણ જેટલે અંશે અભેદાનુભવમા વિરોધી છે તેટલે અંશે એની અનિષ્ટતા અભેદવાદમા સિદ્ધ છે એ વિષે તો કોઇ શકા કરી શકે એમ છે જ નહિ. સ્વાર્થત્યાગપુરઃસર પરાર્થ માટે પ્રવૃત્ત થવુ એ અભેદવાદમા શી રીતે ઘટી શકે છે એ જુદો પ્રશ્ન છે. એ સબધે જ્ઞાનસુધા કહે છે કે "અભેદ હોય તો ત્યાગ સભવે જ નહિ. કોણ શાનો ત્યાગ કરે ? કોણ કોને માટે ત્યાગ કરે ?"—ઇત્યાદિ. પણ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કે અભેદબુદ્ધિ હોય ત્યા ત્યાગબુદ્ધિ સભવે નહિ એમ અત્રે વિવક્ષિત હોય તો વેદાન્તને ઇષ્ટાપત્તિ છે. કર્તવ્ય કરવામાં ત્યાગબુદ્ધિ—હું ત્યાગ કરૂ છુ એવુ ભાન—જ જોઇએ એમ કાંઇ નથી. એ લેખક પોતે જ આગળ જતા લખે છે કે "ઇશ્વિરપ્રીત્યર્થં જ મનુષ્ય કર્તવ્યપરાયણ થાય છે." હવે ત્યા અમે એટલુ જ પૂછીશુ કે અમુક કર્તવ્ય ત્યાગબુદ્ધિવડે ન કરતા ઇશ્વિરને એ પ્રિય છે એવી બુદ્ધિથી જ કરવામા આવે તો એ લેખકના મતમાં કર્તવ્ય કર્યું ગણાય કે કેમ ? અમારૂ તો એવુ માનવું છે કે ત્યાગબુદ્ધિથી જ કર્તવ્ય થવુ જોઇએ એમ નથી. અત્યન્ત ઉન્નત ચારિત્રવાળા પુરુષોને તો પોતે સ્વાર્થત્યાગ કરે છે એવી બુદ્ધિ રહેતી જ નથી, કિંતુ સ્વાર્થત્યાગ કરીને જ એ કૃત્યમા એનો આત્મા અભાનોર્મિથી

* જુઓ આ પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૮૩ થી ૮૬.

ઉલ્લાસે છે. વળી, ત્યાગબુદ્ધિમાં જ જો કર્તવ્યનુ તત્ત્વ સમાએલું હોય તો સ્વ પ્રતિ કોઇ પણ પ્રકારનુ કર્તવ્ય સભવે જ નહિ. કેવલ સ્વાર્થમાં કે કેવલ પરાર્થમાં કર્તવ્ય રહેલુ નથી એ સુપ્રસિદ્ધ વાત છે? તો પછી પરાર્થે જ—સર્વાર્થે નહિ પણ પરાર્થે જ—પ્રવૃત્તિ થવી જોઇએ એવો આગ્રહ કરવાને કાંઈ કારણ જણાતું નથી. માટે ત્યાગબુદ્ધિ નહિ પણ ઉન્નત પ્રયાણ કે એવુ જ બીજું કોઇક શાસ્ત્રીય તત્ત્વ કર્તવ્યભાવનાનુ સારભૂત રહસ્ય માનવુ યોગ્ય છે.

આ તત્ત્વનો વિરોધી સ્વાર્થ તે જ અનિષ્ટ સ્વાર્થ છે. જ્યા અભેદ હોય ત્યા **ત્યાગ** સંભવે નહિ એમ વિવક્ષિત હોય તો એ કહેવુ ખોટુ છે. કારણ કે જે અર્થમા સ્વાર્થ અનિષ્ટ છે એ અર્થમા સ્વાર્થનો ત્યાગ થવા અદ્વૈત-વેદાન્તમા અવકાશ છે જ. અને પરોક્ષ અભેદને અપરોક્ષ કરી આપવો એ એનુ પ્રયોજન છે. સ્વથી પર બીજું કાઇ છે જ નહિ એમ જ્યારે વેદાન્ત કહે છે ત્યારે 'સ્વ' શબ્દનો અર્થ 'સ્વાર્થ' શબ્દઅગભૂત 'સ્વ'–શબ્દના અર્થથી જુદો જ છે. આ બે સ્વ–શબ્દ વચ્ચે એક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાને બતાવ્યુ છે તેમ, " Self " (મ્હોટા S વાળા) અને "self" (ન્હાના s વાળા) વચ્ચે જેટલો ભેદ છે તેટલો ભેદ છે. અર્થાત્ સ્વથી પર બીજુ કાંઈ છે જ નહિ એમ જ્યા કહેવામા આવે છે ત્યાં સ્વ શબ્દનો અર્થ ભૂતમાત્રનો સ્વ (આત્મા) એવા **પરમાત્મા** છે, અને સ્વાર્થશબ્દઅગભૂત સ્વ–શબ્દનો અર્થ અહકારાસ્પદ રાગદ્વેષાદ્યવચ્છિન્ન બદ્ધ ચૈતન્ય એટલે **જીવાત્મા** છે.

વેદાન્ત જે આત્માનન્દ ઉપદેશે છે તે સ્વાર્થ, કે પ્રત્યેક સારા ખોટા સર્વ કૃત્યમા થતો આત્માનન્દ, નથી, પણ આત્માનુ જે વિશુદ્ધ ખરુ પરમાત્મભૂત સ્વરૂપ તે સ્વરૂપનો અનુભવ થતા જે આનન્દ થાય છે તે છે. આ આનન્દ પરાર્થ–વિરોધી નથી, કિંતુ પરાર્થ–ઉપપાદક છે.*

---

* " There is an obvious distinction between *selfishness* and *self-realization*, between unselfishness and self-extinction Moral disinterestedness does not mean, even at the highest, the cessation of self-consciousness or self-satisfaction. . Even in self-sacrifice for another there is present a reference to self, an idea of an object to be attained in which the agent seeks self-

પરના આત્માને પોતાનો આત્મા સમજી લઈ ત્યાગ કરવાથી કર્તવ્ય-આચરણમાં શી હાનિ આવે છે એ અમારાથી કલ્પી શકાતું નથી. અત્રે પરાર્થ સ્વાર્થનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે એમ, સ્વશબ્દનુ ઉપરનુ વિવેચન ધ્યાનમા લીધા પછી, કહી શકાશે નહિ. કારણ કે વેદાન્ત જ્યારે પરાર્થને સ્વાર્થરૂપે નિરૂપણ કરે છે ત્યારે એનો આશય “Universal Benevolence” (સર્વાર્થ-વૃત્તિ) ને “Enlightened Self-interest” (ડાહી સ્વાર્થવૃત્તિ)મા પર્યવસાન પમાડવાનો નથી. પરાર્થનુ સ્વાર્થરૂપે નિરૂપણ વેદાન્તમાં જુદા જ તાત્પર્યનુ છે. સ્વ અને પરનો અર્થ પરિણામમા સ્વાર્થ જ છે એમ વેદાન્તનુ કહેવુ હોત, તો જ્ઞાનસુધાએ બતાવેલુ દૂષણ લાગૂ પડત. પણ સ્વ અને પર ઉભયનુ, એ બનેથી પાર અને અતરૂમા રહેલા ભગવદ્-રૂપી તત્ત્વ સાથે, તાદાત્મ્ય છે, અને એ તત્ત્વ સર્વનુ આત્મ(સ્વ)ભૂત તત્ત્વ છે એમ સ્વ અને પરની એકતા પ્રતિપાદન કરવામા વેદાન્તનુ તાત્પર્ય રહેલુ છે. આમ વિચારતા સ્પષ્ટ જ છે કે સર્વનુ આત્મભૂત જે અદ્વય પરમાત્મતત્ત્વ છે તેનો સાક્ષાત્કાર સ્વાર્થત્યાગમા થઈ શકે છે અને તેથી સ્વાર્થત્યાગને અદ્વૈતવેદાન્તમા અવકાશ સારી રીતે રહે છે.

વળી સ્વાર્થત્યાગ કરી કર્તવ્ય-કરણમા આનદનુ એ એ લેખક ઇષ્ટ ગણે છે. એ વાતની ઉપપત્તિ પણ પરના આત્મા ને સ્વના આત્મા સાથે એક કર્યા શિવાય થઇ શકતી નથી. સ્વાર્થત્યાગમા આત્મતોપ થતો ન હોય તો સ્વાર્થત્યાગથી આનન્દ કેમ આવે? પરના આનદથી પોતાના આત્માને આનન્દ ક્યારે થાય? જ્યારે પોતાનો અને પારકાનો આત્મા એક અભિન્ન અનુભવાય ત્યારે. ‘અભિન્ન અનુભવાય’ એટલે તત્ત્વત અભિન્ન અનુભવાય એમ અર્થ છે. આ તાત્ત્વિક અભેદ આપણા જ્ઞાન નીતિ આદિ સર્વ વ્યવહારના મૂલમા પ્રતિષ્ઠિત છે. આ અભેદ વિના પદાર્થ પદાર્થની સાથે સમ્બન્ધ ન ધરાવી શકે, અને જડચેતનાત્મક સર્વ જગત્ વિશીર્ણ થઇ જાય. પદાર્થને એક એકથી સર્વથા ભિન્ન માની એમની વચ્ચે સબધ માનવો એ અયુક્ત છે. કેમકે પદાર્થ ભિન્ન હોઈ પછી સબદ્ધ થતા નથી, પણ સ્વભાવથી જ સબદ્ધ છે અને આપણે કેવલ આપણી ભેદમયી કલ્પના (abstraction) વડે જ એમને વિખૂટા પાડી ભિન્ન માનીએ છિએ: વસ્તુત તેઓમા ભેદ નથી. આ વાત વેદાન્ત ભેદમા અભેદ

---

satisfaction *Without such reference even the purest self-denial is a conception that swims in the air?*'—**Dr. J. Caird.**

રૂપે—એટલે વ્યાવહારિક ભેદની પાછળ પારમાર્થિક* અભેદરૂપે—પ્રતિપાદન કરે છે.

જ્ઞાનસુધા કહે છે કે " એ અભેદજ્ઞાનથી સ્વાર્થત્યાગની વૃત્તિને ઉત્તેજન મળતું નથી." અમને તો લાગેલા છે કે જે વખતે આ વાક્ય લખાયુ તે વખત આથી તત્ત્વજ્ઞાનની બીજી કેટલીક પરિભાષા ઉપર પણ કેવો વૃથા પ્રહાર થાય છે એ વાત તદ્દન ભૂલાઇ ગઈ છે. ગયા જ્ઞાનસુધામા " **આત્મઘાત** " અને " **આત્મપોષણ** " એ નામે બે ઉત્તમ વિષયો આવ્યા છે, જેની પરિભાષામા સ્વાર્થત્યાગ એ " આત્મપોષણ "મા અને સ્વાર્થાનુસરણ એ "આત્મઘાત"માં આવે છે. આ સ્થળે " આત્મ " શબ્દના પ્રયોગથી સ્વાર્થત્યાગની વૃત્તિને ઉત્તેજન મળવામાં કાઈ બાધ આવે છે ? " Higher self " અને "Lower self" અથવા " True self " અને " False self " અથવા " Rational self " અને " Irrational self " એમ વિભાગ પાડ્યા પછી Higher, True, Rational selfનો જે અર્થ (ઇચ્છાનો વિષય) તે સ્વાર્થ, અને Lower, False, Irrational selfનો જે અર્થ (ઇચ્છાનો વિષય) તે સ્વાર્થ,—એ બે જુદા જ પ્રતીત થાય છે. વળી બીજુ – આ લેખકની તર્કસરણિએ ચઢીએ તો તો પરમા આત્મબુદ્ધિ રાખી પરાર્થ-પરાયણ થવામા દોષ છે એટલુ જ નહિ, પણ પરમા ભ્રાતૃભાવ રાખી પરાર્થ પ્રવર્તવુ એ પણ ખોટુ જ છે. પરમા પરભાવ—બલ્કે દુશ્મનભાવ રાખીને એનુ કલ્યાણ કરવા પ્રવૃત્ત થવાય તો જ કર્તવ્ય કર્યું ગણાય ! કેમકે ભ્રાતૃ-ભાવપણ કાઇંક તો સ્વલક્ષી છે જ. અમે નથી ધારતા કે જ્ઞાનસુધાના વિદ્વાન્ લેખક આટલે સુધી પણ જવા ખુશી હોય. ત્યારે અત્રે દર્શાવેલા એમના અને આપણા મત વચ્ચે જે ભેદ છે તે ખરું જોતા સ્વાર્થ અને પરાર્થના વિરોધથી નહિ પણ સર્વાર્થ અને પરાર્થના ભેદથી મપાય છે એમ કહી શકાશે, અને જ્ઞાનસુધાનો પ્રકૃત વિષયમા સર્વ ભ્રમ 'સ્વ' શબ્દના બે જુદા જુદા અર્થ વચ્ચે વિવેક ન કરવામાથી ઉદય પામે છે એ આથી સ્પષ્ટ છે.

---

* આટલો Hegelના 'Unity-in-difference' (ભેદમા અભેદ) ના સિદ્ધાન્ત ઉપર અમારો સુધારો, અને એ સુધારાનુ સમર્થન જોઇતું હોય તો માત્ર એક જ પ્રશ્ન કે—' Difference-in-Unity ' (અભેદમા ભેદ) ન કહેતા ' Unity-in-difference ' (ભેદમા અભેદ) શબ્દ જ સર્વત્ર વાપરો છો એનુ શુ કારણ !

આ પ્રમાણે આપણા સૂત્રાર્થ ઉપરના ત્રણ આક્ષેપનો પરિહાર થતા, નીચેના સિદ્ધાન્તો અબાધ સ્થાપિત થાય છે —

૧. દષ્ટિ—એટલે જ્ઞાન—શબ્દના અર્થમા જ્ઞાન કર્મ અને ભક્તિ ત્રણેનો સમાવેશ કરવાનો છે.

૨. તિરસ્કાર—હનનાદિ ક્રિયા, જે સાધારણ રીતે જોતા પાપરૂપ છે, તેમા પણ કર્તવ્યબુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતા ભગવત્સાક્ષાત્કાર થાય છે.

૩. સ્વાર્થત્યાગમા અભેદાનુભવ થઈ શકે છે, અને તેથી કર્તવ્યપરાયણ થવુ એ પૂર્વોક્ત સૂત્રમા નિદર્શેલા "**तत्त्वमसि**" આદિ મહાવાકયાર્થના અનુભવને વિરોધી નથી, કિંતુ અનુરોધી છે.

વાચનારને સહજ લક્ષમા આવી ગયુ હશે કે આ ત્રણ સિદ્ધાન્ત એ જ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ઉપદેશનો પણ મુખ્ય સાર છે. અને એનુ સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે જ આ વાર્તિકમા અમુક ત્રણ આક્ષેપોનો જ વિચાર કરવા યત્ન કર્યો છે.

સુદર્શન, મે ઈ. સ. ૧૮૯૯.

૧૩

આત્મનિવેદન.

(એક વ્યાખ્યાન.)

પરમાત્મા મનુષ્ય કરતા અનન્તગુણ અધિક છે, અને એના મહિમાનો એક અણુમાત્ર અંશ પણ મનુષ્ય પોતાની કલ્પનામા સંપૂર્ણ રીતે લઈ શકે એમ નથી, માટે માત્ર એનુ અસ્તિત્વ સ્વીકારી એના સ્વરૂપની અજ્ઞેયતાથી ઉદ્ભવતા આશ્ચર્યમા વિરામવુ,

" आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेनम्
आश्चर्यवत् वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवत् चैनमन्यः शृणोति
श्रुत्वाप्येन वेद न चैव कश्चित् ॥"*

—એમ ઉદ્દ્‌ગાર કરી એની આશ્ચર્યશાલી ભવ્યતાના નિદિધ્યાસનમા જ નિરતર વસવુ, એ એક પક્ષ છે. બીજો પક્ષ એની ભવ્યતાને બદલે એના મધુર સૌન્દર્ય ઉપર, તેમ જ એની અજ્ઞેયતાને બદલે એના પ્રત્યક્ષ પ્રેમ ઉપર, હૃદય સ્થાપી એની સાથે પ્રેમ જોડવો એ છે. પ્રથમ પક્ષ એક પ્રકારના જ્ઞાન-માર્ગનો અને બીજો ભક્તિમાર્ગનો છે. આ ઉભય અશનો વિરોધ ટાળી ઉભયને હૃદયમા અવકાશ આપવો એ પરમાત્મ–અભિમુખ હૃદયની ઉચ્ચમા ઉચ્ચ, —લગભગ અપ્રાપ્ય જેવી—સ્થિતિ છે, અને આ બે અશમાથી એકને પ્રાધાન્ય મળી જવુ એ મનુષ્યહૃદયનુ સ્વાભાવિક વલણ છે. પરતુ આ બને અશ સ્વીકાર્યા છતા દરેકમા મન્દ રહેવુ તે કરતા તો આ બેમાથી ગમે તે એક માર્ગે બરાબર ચઢી જવાથી પરમાત્માના સ્વરૂપનો વધારે સારો અનુભવ થઈ આવે છે આવો, એકદેશી પણ અત્યત તીવ્ર અને ઉત્કટ સાધનના પરિશીલનથી ઉત્પન્ન થએલો, એક અનુભવ નીચેના પદ્યમા છે, જેને અમે "**આત્મનિવેદન**" એવુ નામ આપીશુ —

(प्रभात—झिंझोटी.)

† अब तो मेरा राम नाम, दूसरा न कोई (टेक.)
माता छोडी पिता छोडे, छोडे सगा सोई;
साधुसग बेठ बेठ, लोकलाज खोई. अब तो० १

---

* भ. गी. अ. २ श्लो. २९.

† સરખાવો —"*Lord, if I have only Thee, there is none in heaven or earth that I desire beside Thee My flesh and my heart faileth but the God is the strength of my heart, and my portion for ever*" *Psalms*

सत देखि दोड आइ, जगत देखि रोई;
प्रेमआसु डार डार, अमरवेल बोई. अब तो० २
मारगमें तारण मिले, सत राम दोई;
सत सदा शिश उपर, राम ह्रदय होई. अब तो० ३
अतमेंसे तत काढ्यो, पिछे रही सोई;
राणे मेल्या विखका प्याला. पीने मस्त होई. अब तो० ४
अब तो बात फेल गई, जाणे सब कोई;
दास मीरा लाल गिरधर, होनी तो सो होई. अब तो० ५

આ પદ્ય એક સુપ્રસિદ્ધ મેવાડની અબલાનુ–**મી**રાબાઇનુ—છે એ છેલ્લી પક્તિથી વાચકને જણાયુ હશે જ. એ સાધ્વીનુ સ્વાભાવિક 'અબલા'પણુ માત્ર એની પરમાત્મપ્રેમજન્ય વિવશતામા જ, અને એનુ મેવાડ–ઉચિત વીરપણુ પ્રેમમા વિઘ્નભૂત સસાર બેડીને એક સૂતરના તાતણા માફક તોડી ફેંકી દેવામા પ્રકાશે છે. આ 'અબલા'ત્વ અને આ વીરત્વ—આ પ્રેમ અને આ વૈરાગ્ય—ઉભયનુ યથાર્થ ચિત્ર આ પક્તિઓ જ સ્વય ઉત્તમ રીતે આલેખી શકે છે, એટલે વાચકના હૃદયમા એ ઉપસ્થિત કરી આપવા વધારે શ્રમ લેવાની જરૂર જણાતી નથી. વળી, જે હૃદયમા આ રસની ઝીણી ઝીણીપણુ ઊર્મિઓ, કોઇક કોઇક કાળે પણ, વહેતી' હશે તેને અત્રે ઉછળતા રસતરગો આદરથી સ્વીકારવામા વિલબ થવાનો નથી, અને એ ભાવ જેને તદ્દન અજ્ઞાત છે તેને કોટિ દલીલો પણ નકામી છે–એ જોતા પણ આ સિદ્ધાન્તની પુષ્ટિ માટે બહુ યત્ન કરવાનુ કારણ રહેતુ નથી. તથાપિ આ મિશ્ર રસના પ્રવાહની થોડીક અવાન્તર રસલહરીનુ કાઇક પૃથક્ પૃથક્ અવલોકન કરવા યત્ન થાય તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય

વૈરાગ્ય અને દયા.

૧. પરમાત્મ–પ્રાપ્તિ માટે સૌથી પહેલુ અને આવશ્યક પગથિયુ વૈરાગ્ય છે. જગત્ના વ્યવહાર તરફ કાઈ પણ અરુચિ ઉત્પન્ન થયા વિના મનુષ્ય પરમાત્માભિમુખ થઈ શકતો નથી, અને જો કે પરિણામે જગત્માં પણ જ્ઞાનીને પરમાત્મદર્શન જ થાય છે તથાપિ આરભમા જગત્ ઉપર જગતરૂપે ત્યાજ્ય

બુદ્ધિ થવી જરૂરની છે. જ્યારે જગત્ એના માયિકરૂપે સર્વથા મટી જાય છે ત્યારે કાંઈ પણ ત્યજવાનું રહેતું નથી, તો પણ જગત્રૂપે (માયિકરૂપે) જગત્ ઉપરથી મમતા દૂર કરવાનો પ્રથમ યત્ન કર્યા વિના એ છેવટની દશા પ્રાપ્ત કરવી અશક્ય છે. જ્યાં સુધી આત્માને અહંતામમતાની શૃંખલાઓ નિયન્ત્રિત કરી રાખે છે ત્યાં સુધી એને એની સ્વાભાવિક વિશાલતા અનુભવમાં આવતી નથી. એ અનુભવ ત્યારે જ થાય છે કે જ્યારે એને એમ સમજાય છે કે,– આ દેહ તે હું નથી, આ માતા પિતા તે મ્હારા નથી, કારણ અનન્ત કાલ-મહોદધિમાં પાંચ પચાસ કે સો વર્ષ એ એક ક્ષણ–બિન્દુ–માત્ર જ છે. અને એટલા પરિમિત કાલ સુધી પ્રતીત થતી વસ્તુઓમાં અનાદ્યનન્ત આ આત્માનો શો રસ હોઈ શકે?, એવા મહાન્ પદાર્થના રસનું સ્થાન કોઈ મહાન્ પદાર્થ જ હોવો જોઈએ, અને એ પદાર્થ તે પરમાત્મા વિના અન્ય કોઈ નથી, એનામાં જ આ આત્માનો ખરો આશ્રય છે, એ જ એનું પરમ પ્રયોજન-રસનું સ્થાન–છે, અને તેથી જ ભક્તજન વારંવાર ઉચ્ચારે છે કે— "God is our home' (પરમાત્મા એ આપણું ઘર છે)," "**परा हि मे विमन्यवो पतन्ति वस्य इष्टये वयो न वसतीरुप**'* (જેમ પક્ષીઓ માળા તરફ પાછા ફરે છે તેમ જ, તેટલા જ આનન્દથી અને તેટલા જ ભાવથી, મ્હારી વૃત્તિઓ પરમાત્મા તરફ વળે છે.) આવી આત્માની ઉન્નત દશા પ્રાપ્ત થતાં **મીરાં** કહે છે —

"माता छोडे पिता छोडे छोडे सगा सोई।
अब तो मेरा रामनाम दूसरा न कोई॥"

પરંતુ આમ સંસાર છોડવાની વાત સાંભળી, ખાસ કરીને લોકસુખવાદના વર્તમાન સમયમાં, ઘણાકને ક્રોધ આવશે જગત્‌માં રહીને પણ પરમાત્મચિંતન થઈ શકે છે, કર્તવ્ય કર્મ કરવાં જ જોઇએ, પ્રવૃત્તિમાં જ ખરી નિવૃત્તિ છે, સંન્યાસ એના ખરા સ્વરૂપમાં કર્મનો સંન્યાસ (ત્યાગ) નથી પણ કર્મના ફલનો સંન્યાસ છે, "સંસારમાં સરસો રહે અને મન મારી પાસ" –ઇત્યાદિ અનેક ઉક્તિઓ, બહુધા શ્રીભગવદ્ગીતાને આધારે, વારંવાર થતી આપણે સાંભળીએ છીએ અને એ ઉક્તિઓમાં બેશક ઘણું સત્ય રહેલું છે.

* ऋग्वेदसंहिता

વેદાન્તસિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પણ ‘ બ્રાહ્મી સ્થિતિ ” જ્ઞાનાત્મક, છે કર્માત્મક નથી અર્થાત્ એમા કાઈ કરીને કે ન કરીને પ્રાપ્ત કરવાનુ નથી પણ જે છે તે જ અમુક સ્વરૂપે યથાર્થ સમજવાનુ છે. પણ એ સત્યને એની યોગ્ય મર્યાદાની બહાર ખેચી જઈ **મીરા**ના જેવા ત્યાગને પણ નિદવામા આવે, ત્યારે તો એટલુ કહેવુ જ પડે કે હાલના સમયમા તો ઘણે ભાગે આ વિચારો સસારની લોલુપતા(worldliness)માથી જ ઉત્પન્ન થઈ શ્રીભગવદ્‌ગીતાના દેખીતા આશ્રય નીચે સમર્થન પામે છે વસ્તુત તો ધર્મભાવનામા વૈરાગ્ય એક આવસ્યક અશ છે, અને યદ્યપિ મહાન હૃદયો જગતમા વિચરતા છતા પણ અરણ્યસમ એકાન્તવાસ અનુભવી શકે છે, તથાપિ એ વસ્તુ તો વિરલ હૃદયો માટે જ, અસખ્ય જન્મોના વૈરાગ્યમય સસ્કારોને પરિણામે જ, ખરી છે. **મીરા** જેવા ઉત્કટ પરમાત્મ–પ્રેમવાળા હૃદયો સસાર ત્યજી ઇહલોકમા જ પરમાત્મલોકનો આપણને અનુભવ કરાવી શકે છે, અને એવા તારાઓ પૃથ્વીથી અસખ્ય યોજનો દૂર હોઇને પણ આપણી સસારસમુદ્રની ન્હાની ન્હાની જીવન–નૌકાઓને એમના ઉદ્દેસ્ય સ્થાન તરફ પ્રેરે છે. ધર્મભાવનામા ત્યાગનુ કેવુ માહાત્મ્ય છે એ સમજવા માટે **અકબરે** ઉદ્‌ભાવેલા ધર્મનુ દૃષ્ટાન્ત સારૂ છે એ ધર્મમા એક મ્હોટી ખામી વૈરાગ્યની હતી, અને એની નિષ્ફળતાનુ એ એક મુખ્ય કારણ હતુ એમ સહજ કલ્પના થાય છે. બીજુ, જગતના મ્હોટા મ્હોટા ધર્મધુરધરોના જીવનો પણ શુ ત્યાગમય નહોતા ? ક્રાઇસ્ટ બુદ્ધ શકર આદિ મહાત્માઓએ જગતમા જે પ્રબળ ધાર્મિક પ્રેરણા ઉત્પન્ન કરી છે તે તેઓ સંસારમા રહીને કદી પણ કરી શકત ? વિચારમા અમુક રીતે આ શક્ય જણાય છે ખરૂ, પણ વાસ્તવિક રીતે તો આપણને–જગત્‌ના પામર જીવોને, સસારકીટાને–સસારત્યાગના ઉદ્દામ દૃષ્ટાન્ત વિના ધાર્મિક ભાવના તરફ પ્રવર્તવુ અશક્ય છે. આ ત્યાગ ઘણી વાર અનિષ્ટ પણ બને છે, પણ તે બે ત્રણ રીતે જ એક તો, આખુ જનમડળ સસાર ત્યજવા તૈયાર થઇ જાય તો, પણ માયાનુ બળ જોતા આ ભય રાખવાનુ કાઇ કારણ છે ? બીજુ, પોતાના હૃદયનુ ખરૂ ધાર્મિક બળ લક્ષમા લીધા વગર–અર્થાત્ યોગ્ય અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા વિના–તેમ કરવામા આવે તો, તથા ત્રીજુ, (અને આ મુખ્ય દોષ છે), સસારના કટાળામાથી–અર્થાત્ એક પ્રકારની આત્માની નિર્બળતામાથી આ ઉદ્ભવે તો જ. **મીરા**નો વૈરાગ્ય અનન્યસાધારણ હતો, એનો એમાટે અધિકાર એના દૃઢ નિશ્ચય થકી અને પરિણામના વિજય થકી સિદ્ધ છે, તથા

એ વૈરાગ્ય શુષ્ક સસારના કટાળામાથી નહિ પણ પરમાત્મા પ્રત્યેના પ્રેમથી ઉત્પન્ન થયો હતો એ વિષે તો શકાનો અવકાશ જ નથી.

જગત્‌થી વિરક્ત થઈ વસનાર મનુષ્ય જગત્ તરફ ઘણી વાર કઠોર દૃષ્ટિએ જુવે છે. પણ **મીરા**ના વૈરાગ્યમા તો પરમાત્માના પ્રેમનો રસ સીંચાએલો હોવાથી એમા નરમાશ આવી હતી, એનુ હૃદય અત્યન્ત કોમલ હોઈ જગત્ પ્રતિ દયાથી ઉભરાતુ હતુ. પણ આ દયા અલૌકિક પ્રકારની હતી, એ જગત્‌ના વ્યાવહારિક દુ ખો માટે નહિ, પણ પારમાર્થિક દુ ખો માટે હતી. જગત્‌ના વ્યાવહારિક દુ ખો ઉપર આપણા વર્તમાન સમયના પરોપકારી પુરુષોનુ બહુ ધ્યાન રહે છે, અને તે રહેવુ જ જોઇએ, પણ એના પારમાર્થિક દુ ખો એ કરતાં પણ અધિક ત્રાસદાયક છે એ ભૂલવુ જોઇતુ નથી. માત્ર સૂક્ષ્મ હોવાથી સ્થૂલ દૃષ્ટિને એ સહજ પ્રતીત થતા નથી, પણ તેટલા માટે જ તે વધારે ભયકર છે. 'જે પરમાત્મ–પ્રેમ મ્હારૂ હૃદય અનુભવે છે તે સમસ્ત જગત્ કેમ ન અનુભવે ?' એવી ઉત્કઠા વિશાળ અને પરોપકારી હૃદયને થયા વિના રહેતી નથી, અને એવી ઉત્કઠાથી પ્રેરાઇને જ **મીરા**—

"जगत देखि रोई."

આવી અનુકપાવૃત્તિ બહુ વિરલ હોય છે, બુદ્ધને થઈ હતી, ક્રાઇસ્ટને થઈ હતી, **મીરા**ને થઈ. પણ બુદ્ધે અને ક્રાઇસ્ટે એ દયાથી પ્રેરાઈ જગતનો ઉદ્ધાર કરવાના માર્ગો રચ્યા, પ્રણાલિકાઓ પાડી. આ અબલા, એમાનુ કાઈ પણ ન કરતા, માત્ર દૃષ્ટાન્તરૂપ થઈ ઉભી. પણ એ થોડુ છે ? **મીરા** જેવી પરમાત્મપ્રેમની સ–રસ મૂર્તિ જગત્‌મા મળવી બહુ જ કઠિન છે, અને એવા દૃષ્ટાન્તો માત્ર જગત્ આગળ ઉપસ્થિત રહીને પણ અત્યન્ત ઉપકાર કરી શકે છે

અત્રે અમુક સર્વસામાન્ય દૃઢ નિયમને વળગી રહેનાર પ્રાકૃત હૃદય આક્ષેપ કરશે કે–જે સ્ત્રીએ પતિસેવા ન કરી તેના દાખલાથી જગતને કેટલુ નુકશાન ! આ આક્ષેપનો ઉત્તર કે ખરા પરમાત્મપ્રેમના વેગમા પતિની ઉપેક્ષા પણ ક્ષન્તવ્ય છે. જેમ ક્ષુદ્ર કાવ્યકકરના નિયમો અલૌકિક પ્રતિભાવાળા કાવ્યરત્નોને લાગુ પડતા નથી, તેમ પ્રાકૃત મનુષ્યગાડરાના નિયમો અલૌકિક પરાક્રમવાળા પુરુષસિંહોને નિયન્ત્રી શકતા નથી. તાત્પર્ય કે–સામાન્ય નિયમનો

ભંગ મનુષ્ય પોતાની જવાબદારી સાથે કરે છે, વિજય મેળવે તો એ ભગ ક્ષન્તવ્ય છે, અને ભ્રષ્ટ થાય તો એ પોતાનો અધિકાર ન સમજ્યો તેટલા માટે સદોષ ઠરે છે, અને આ વ્યવસ્થા યોગ્ય અને ન્યાય્ય છે. આ રીત તપાસતા, **મીરા**એ જે સાહસ કર્યું એ દોષરૂપ નથી, પણ એની કીર્તિને અમર કરનાર તથા જગતને ઉન્નત ભાવના તરફ દોરનાર એક ઉચ્ચ પરાક્રમ રૂપ છે—એમ સહજ નિશ્ચય થશે.

ભક્તિ—જ્ઞાન—અમૃતત્વ.

૨. આપણે આગળ જોઈ ગયા કે **મીરા**ના વૈરાગ્યના મૂળ કાઈ સંસાર ઉપરના ક્ષુદ્ર કટાળામા ન હતા, પણ પરમાત્મા પ્રત્યેના એના દિવ્ય પ્રેમમાં હતાં. આ પરમાત્મપ્રેમના અનેકાનેક સ્વરૂપો સભવે છે. કેટલાક એને પિતા રૂપે, કેટલાક માતારૂપે, કેટલાક બાલકરૂપે, કેટલાક પ્રિયારૂપે, તો કેટલાક પતિરૂપે પણ એને ભજે છે, અર્થાત્, પોતાનો કરી માને છે, અને એની સાથે પ્રેમ જોડી આખરે તન્મયતા સાધે છે. આ પ્રેમના યદ્યપિ આવા લૌકિક પ્રેમને મળતા સ્વરૂપો બધાય છે, તથાપિ એ સર્વમા તે તે લૌકિક પ્રેમનાં સ્વરૂપોથી કાઇંક અનુપમ વિલક્ષણતા રહે છે, અને તેમ થવાનુ કારણ પરમાત્માની "પર'તા—હરેક પ્રકારના લૌકિક ભાવથી અતીત હોવું—એ છે. પરતુ મનુષ્ય સર્વથા એ "પર"તા એટલે વિદૂરતા સહન કરી શકતો નથી, અને વસ્તુત એ કેવળ વિદૂર છે પણ નહિ, એટલે એ વિદૂરતા ટાળવા જે જે યત્નો થાય છે તે તે યથાર્થ વસ્તુસ્થિતિને અનુસરીને જ થાય છે. પોતાના હૃદયને પ્રિયમા પ્રિય એવી વસ્તુનુ રૂપક આપી પરમાત્માને ભજવામા મનુષ્યનો યત્ન કાઈ એને એક સકુચિત પ્રદેશમા લાવી સકડાવી નાખવાનો કે એને સ્થૂલવત્ લેખવાનો નથી, પણ હૃદયની સમક્ષ ધરી એને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ચૈતન્યઘન પ્રેમના સ્થાન તરીકે પૂજવાનો અને અનુભવવાનો છે. અને આ રીતે એ એના હૃદયની વસ્તુસ્થિતિને અનુસરતી એક આવશ્યકતા પૂરી પાડે છે. ગોપિકાઓનો કૃષ્ણ પ્રતિ પ્રેમ તે મનુષ્ય–આત્માની આ ધાર્મિક રસમય અવસ્થાનુ દૃષ્ટાન્ત છે.+ નારદે આ ભક્તિનુ "**परमप्रेमरूपा**" એવું

+ "Hence the Soul's devotion to the Deity is pictured by Radha's self-abandonment to her beloved Krishna, and all the hot blood of Oriental passion is encouraged to pour forth one

લક્ષણ‡ આપી એનુ સ્વરૂપ ઠીક સમજાવ્યું છે. " **तदर्पिताखिलाचारता तद्विस्मरणे परमव्याकुलतेति** " અર્થાત્ પરમાત્મામા અખિલ કર્મનુ અર્પણ કરવું, અને એના ક્ષણમાત્ર વિસ્મરણમા પણ અત્યન્ત વ્યાકુલતા અનુભવવી, એનુ નામ **પ્રેમ** વા **ભક્તિ.**

આવા અલૌકિક પ્રેમરસથી ભરપૂર થએલી **મીરા** કહે છે —

" प्रेम-आसु डारडार अमरबेल बोई. "

અર્થાત્—' મ્હેં તો પ્રેમઆસુડા ઢાળી ઢાળીને અમરવેલ વાવી છે.' । આ " **અમરવેલ** " તે એ જ ' **अमृतत्व** ' કે જે માટે ભક્તિમૂર્તિ **મીરા**ને મળતી જ્ઞાનમૂર્તિ **મૈત્રેયી**એ **યાજ્ઞવલ્ક્ય**ને કહ્યુ હતુ—"**येनाहं नामृतास्यां तेन किं कुर्याम्** મ્હારે તો અમૃતત્વ જોઇએ. જો વિત્ત થકી અમૃતત્વની આશા નથી તો એ વિત્ત લઇને હુ શુ કરૂ ? " પ્રેમ—પરમાત્મપ્રેમ—એ જ ' અમૃતત્વ ' નું સાધન છે, કેમકે એ પ્રેમમા જ આત્માને સ્વસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને સ્વસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર એ જ ' અમૃતત્વ ' છે. અમૃતત્વ કાંઈ

---

mighty flood of praise and prayer to the Infinite Creator, who waits with loving, out stretched arms to receive the worshipper into his bosom, and to convey him safely to eternal rest across the seemingly shoreless Ocean of Existence Yet I am persuaded that no indecent thought entered their minds when they wrote these burning words, and to those who would protest, as I have often heard the protest made, against using the images of the lupunar in dealing with the most sacred mysteries of the Soul, I can only answer.—

> ' Wer den Dichter will verstehen
> Muss in Dichters Lande gehen,' "

—*Mr Grierson*, the anthor of "The Literature of Hindustan," in his ' Introduction to the Satsaiya" of Biharilal.

‡ જુવો નારદભક્તિસૂત્રઃ " **सा (भक्तिः) त्वस्मिन् परमप्रेमरूपा** " " **अमृतस्वरूपा च.** "

સ્વર્ગમાં—એટલે કોઈ અન્ય સ્થાનમા—મેળવી શકાય એવો પદાર્થ નથી. તેમ એનો એમ પણ અર્થ નથી કે આ પ્રકૃતિનો થએલો દેહ તે નિત્ય નિરતર કાયમ રહે એવો બનાવી શકાય. વળી કાઈ આજ પર્યન્ત મરણશીલ હોઈ આજથી એટલે અમુક સમયથી એને મરણરહિત કરી શકાય એમ પણ નથી. અમૃતત્વ એ આત્માનો નિત્યસિદ્ધ સ્વભાવ છે, અને એ સ્વભાવને જાણવો, સાક્ષાત્ અનુભવવિષય કરવો—એનુ નામ જ અમૃતત્વ સપાદન કરવુ એમ છે. અર્થાત્, 'અમૃતત્વ' જ્ઞાનલભ્ય છે, ક્રિયાલભ્ય નથી, અને તે આત્મા સંબન્ધે છે, દેહ સંબન્ધે નથી. આત્માનુ આ અમૃતત્વ સિદ્ધ કરવા અનેક ફિલસુફોએ અનેક યત્નો કર્યા છે. કેટલાકે એમ બતાવ્યુ છે કે જડનો વિનાશધર્મ ચેતનમાં ઘટી શકતો નથી, કેટલાક કહે છે કે પાપ પુણ્ય રૂપ નીતિ વ્યવસ્થા એના બદલા વિના સભવતી નથી, અને એ બદલો આત્માના અમૃતત્વ વિના સંભવતો નથી, કેટલાક કહે છે કે નીતિની ભાવના કોઇ પણ કાળે સંપૂર્ણ સિદ્ધ કરી શકાતી નથી માટે આત્માની નીતિસબન્ધી અભિવૃદ્ધિ માટે અનન્ત કાળનો અવકાશ જોઇએ, અને કેટલાક એમ બતાવે છે કે આત્મારૂપી નિત્ય પ્રમાતાને અભાવે જગત્ શૂન્ય થઈ જાય. આ વિવિધ દલીલોમાં કેટલું કેટલુ સત્ય રહેલું છે એ નિર્ણીત કરવા જતાં બહુ વિસ્તર થઈ જાય અને પ્રકૃત વિષયની ચર્ચામાં અસમતા આવે, માટે અત્રે એટલુ જ યાદ રાખવુ બસ થશે કે આપણે જે 'અમૃતત્વ' અનુભવવાનુ છે તે આત્માની અમુક ચાલુ સ્થિતિરૂપ નથી–અર્થાત્, પૂર્વે કહ્યુ તેમ દૈશિક કે કાલિક અમૃતત્વ એ ખરૂ 'અમૃતત્વ' નથી. એવુ.અમૃતત્વ તો આત્માને તૃપ્તિને બદલે માત્ર કટાળો જ આપે. કોટિ વર્ષ પર્યન્ત, અત્રે કે ઉત્તમમા ઉત્તમ સ્વર્ગભૂમિમાં રહીને પણ શુ કરવું? વિષયતાના પ્રદેશથી આત્માનુ પર હોવુ એ જ એનું ખરૂં 'અમૃતત્વ' છે. એ જ આત્માનુ, એટલે પ્રમેયનુ નહિ પણ પ્રમાતાનુ, અ-મૃતત્વ છે, અને એ પ્રમાતાનુ અમૃતત્વ છે માટે જ એ વિષયતાના પ્રદેશથી અતીત હોઈ ક્રિયાસાધ્ય નથી પણ જ્ઞાનસાધ્ય છે.

આ જ્ઞાન કેમ સંપાદન થાય? તર્ક તો બહુમાં બહુ આત્મા અમૃત છે એટલુ સૂચવીને વિરમશે. પણ એ અમૃતત્વનો સાક્ષાત્ અનુભવ શી રીતે થઈ શકશે? જ્ઞાનથી કે ભક્તિથી? પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ તે જ 'જ્ઞાન' અને અપરોક્ષ જ્ઞાન તે જ 'ભક્તિ' એ સિદ્ધાન્ત હવે સુપ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છે; તથાપિ ઉભયની એકતા કેવી રીતે છે એ જગ જોઇએ. ભક્તિનાં બે મુખ્ય

અને આવશ્યક અંગ છે: પ્રેમ અને શ્રદ્ધા*. પ્રેમનુ કાંઇક સ્વરૂપ "**બુદ્ધિ અને હૃદય**" નામના જૂન માસના લેખમાં, તેમજ આ લેખમાં ઉપર આપણે જોઈ ગયા, અને શ્રદ્ધા વિષે પણ "**શ્રદ્ધા અને શંકા**" એ નામના ન્હાના લેખમાં કેવલ દિગદર્શનમાત્ર અવલોકન થઈ ગયું. આ સ્થળે એટલું જ કહેવાનુ છે કે શ્રદ્ધાએ કરી આત્મા ભયશંકાઆદિદોષમુક્ત થાય છે, પ્રેમથી એનામાં ચૈતન્યનો વિકાસ થઈ આનન્દનુ ભાન થાય છે. જ્ઞાનવડે પણ આ જ પદાર્થ પ્રાપ્ત કરવાના છે, અને એમા પણ શ્રદ્ધા અને પ્રેમ જુદી રીતે જરૂરના છે, કેમકે એ વિના જ્ઞાન અસ્થિર, શિથિલ, શુષ્ક અને પરોક્ષ રહે છે. અત્રે કદાચ કોઇને પ્રથમ દૃષ્ટિએ એમ લાગશે કે આ ભક્તિ દ્વૈત વિના સંભવતી નથી, કારણ કે જ્યા આત્માએ પરમાત્મા ઉપર અવલબ કરવાનો છે તથા પ્રેમ બાધવાનો છે ત્યા સ્વથી પર પદાર્થનો એટલે દ્વૈતનો સ્વીકાર અતર્ગત રહેલો જ છે. પણ ખરૂ જોતાં દ્વૈતને છેદવાનુ સાધન જ આ ભક્તિ છે. પરમાત્મા સાથે પ્રેમ જોડાતા પ્રેમી પોતાની અહતામમતાથી મુક્ત થઈ જાય છે, અને એ મુક્તિ તે જ અદ્વૈતવાદનુ પરમ સાધ્ય છે. જ્ઞાનવડે પણ આ જ દશા પ્રાપ્ત કરવાની છે. આત્માને વસ્તુત અહતામમતાના બધન નથી એમ **સમજવાનો** અર્થ પણ એ જ છે કે અહતામમતાથી રહિત આત્મ-સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી. હવે આ અહતામમતાથી રહિત આત્મા એ અદ્વૈતવેદાન્ત પ્રમાણે પરમાત્મા—બ્રહ્મ—જ છે એટલુ ધ્યાનમા રાખોશુ તો સમજાશે કે ઉભયમા પરમાત્માનો સમાન રીતે પ્રવેશ છે. અર્થાત્ ઉભય સાધનવડે એક જ સ્થિતિ સિદ્ધ કરવાની છે એટલુ જ નહિ, પણ બનેમાં ધાર્મિકતાનો ભાવ પણ સમાન છે. તાત્પર્ય કે—એક જ તત્ત્વ ઉપર બનેનો ઉદ્દેશ હોવા ઉપરાત એક Philosophy (તત્ત્વજ્ઞાન) છે અને અન્ય Religion (ધર્મવૃત્તિ) છે એમ પણ નથી, ઉભય Religion (ધર્મવૃત્તિ) છે, અને એક જ પદાર્થના વિભિન્ન સ્વરૂપો છે.

ઉક્ત પ્રકારનો પ્રેમ આત્માનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે. તે એવી રીતે કે પ્રેમ થતા જ્યારે 'હુ' એવો પદાર્થ જ રહેતો નથી, ત્યારે મરણશીલતા કોને

* પ્રેમમા શ્રદ્ધા આવી જાય છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. અથવા શ્રદ્ધા પ્રેમનુ એટલે ભક્તિનુ સાધન છે એમ કહી શકાય. શ્રદ્ધા અને ભક્તિ એમ બે સ્વતન્ત્ર સાધન પણ બોલાય છે. જુવો—શાંડિલ્યસૂત્ર.

બાધ કરી શકે ? જેણે પોતાની અહમાકારવૃત્તિ બ્રહ્મને જ ખોળે મૂકી દીધી છે, અર્થાત્ "જેમ નદીઓ નામરૂપ ત્યજી સમુદ્રમા લીન થાય છે" તેમ જેણે પોતાની ભેદમય અહમૂર્ત્તિ બ્રહ્મરૂપ પ્રેમસાગરમા લય પમાડી દીધી છે, તેની દૃષ્ટિએ બ્રહ્મ વિના અન્ય 'હુ' કહેવા લાયક કોઇ પદાર્થ જ અવશેષ રહેતો નથી, એટલે બ્રહ્મનો વિનાશ થાય તો જ પોતાનો વિનાશ એ થયો માને. બીજુ—આ બ્રહ્મ પોતાથી ભિન્ન હોય તો કોઈ કાળે પણ પોતાનો નાશ થવાનો સંભવ રહી એને ભય ઉત્પન્ન થાય, પણ જ્યારે એનુ આત્મત્વ જ બ્રહ્મમા છે ત્યારે પછી એને વિનાશનો સભવ જ શો ? આ રીતે અદ્વૈતવેદાન્તમા આત્માનુ અમૃતત્વ અનુભવવાની પ્રક્રિયા છે. આ વિચારમાથી પ્રસગવશાત્ વાચકને એટલુ સ્પષ્ટ થયુ હશે કે જેઓ ભક્તિ મન્દાધિકારી માટે છે એમ માને છે તેઓ, તથા જેઓ પરમાત્માના જ્ઞાનને બદલે (અહકારાસ્પદ) આત્માનુ જ્ઞાન સપાદન કરવામા જ સિદ્ધિ માને છે તેઓ, વેદાન્તસિદ્ધાન્ત ખરી રીતે સમજ્યા નથી.

સાધુસંગ.

૩. હવે ત્રીજો વિચાર એ કરવાનો છે કે પરમાત્માને પહોચવામા "સાધુસંગ" નુ માહાત્મ્ય કેટલુ છે ? આ વિષયમા મીરાએ ઠીક કહ્યુ છે કે—

" मारगमें तारण मिले, सत राम दोई ।
सत सदा शिश उपर, राम हृदय होई ॥ "

આ સસારસમુદ્રમાંથી તારનાર બે જ પદાર્થ છે એક "**સંત**" અને બીજો "**રામ**". તેમા 'સંત'નુ સ્થાન 'શિશ ઉપર' છે, 'રામ'નુ 'હૃદય'મા છે. સન્ત માત્ર પરોક્ષ રીતે માર્ગ બતાવીને દૂર રહે છે, એના સહવાસથી જેટલી અસર થઈ શકે તેટલી કરે છે, પણ પરમાત્માનો અપરોક્ષ અનુભવ કરવો એ છેવટનુ કામ હૃદયનુ છે. એક (સન્ત) માટે માન કર્તવ્ય છે, બીજાને (રામ) હૃદયમા લેવાનો છે. જાણે જગત્માં આવીને પરમસાધ્ય વસ્તુ ગુરુની સેવા કરી પ્રસાદ મેળવવો એ જ હોય એમ માનનારાઓની ભ્રાન્તિનુ ઉપરનુ વાક્ય ગર્ભિત રીતે ઠીક નિરાકરણ કરે છે. ગુરુનુ પ્રયોજન અમુક માર્ગના ભોમિયા તરીકે છે, અને જેટલો એ વિષયમા એનો અનુભવ અધિક તેટલું એને માન ઘટે છે, 'શિશ ઉપર' ચઢાવવા લાયક થાય છે,

પણ જે ગામ જવું છે તે ગામનું વિસ્મરણ કરી જઈ ભોમિયાને જ પૂજવા બેશી જવુ એ તો અત્યન્ત શોચનીય ભ્રમ છે. બેશક સાધુના સમાગમથી બહુ લાભ છે. સાધુતા એ પરમાત્માનુ પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ છે, અને એના સહવાસથી આત્મા સહજ નિર્મળ થઈ જાય છે.

" નિર્ગુણ બ્રહ્મ સગુણ સત જાણવા વાહ્નિથી તેજવત થાય દીવા.
અગ્નિથી દીપ થાય બહુ જ આદર કર્યે, દીપથી દીપ તે થાય સેહેલો,
જ્ઞાનિની મૂર્ત્ય તે જાણો ગોવિંદની તહા ભગવાન ભેટે જ વહેલો "

પણ અમુક વ્યક્તિ સત છે કે નહિ એ સપૂર્ણ રીતે આખો ઉઘાડીને જોવાની જરૂર છે. વળી પોતે પણ એ જ માર્ગે ચાલનાર સાથી મુસાફર છે, અને આ વિકટ માર્ગની સઘળી ગલીગુચીઓ પોતાને પણ વિદિત નથી એ વાત પ્રસગોપાત્ત સમય અને અધિકાર જોઈ શિષ્યને સમજાવવી એ સદ્ગુરુનુ કર્તવ્ય છે.*

---

* આમ જેમ એક પાસ ગુરુને અયોગ્ય મહત્ત્વ આપી એને અન્ધ શ્રદ્ધાથી વળગી રહેવાનો દોષ 'પ્રાચીન' માર્ગીઓનો છે, તેમ બીજી પાસ સર્વ જ્ઞાન હમેશ પુસ્તકથી જ કે તર્કબળથી જ ગમ્ય છે, ધર્મ પોતપોતાની સ્વતન્ત્રતાથી જ આચરવો ઠીક છે ઇત્યાદિ વિચારની ભૂલ ભરેલી વર્તણુક 'નવીન' માર્ગીઓમા જણાય છે. આથી પરિણામ એ થયુ છે કે 'પ્રાચીનો' વહેમમાથી છૂટતા નથી, અને 'નવીનો'મા ધાર્મિક વૃત્તિનુ બળ આવતુ નથી. એકે સુધરવાની જરૂર છે, અને બીજાએ સુધારવાનુ કામ માથે લીધુ છે, પણ બે પક્ષનો કોઈ પણ રીતે યોગ થતો નથી, અને આપણી ધાર્મિક અવનતિ હતી તેવી ને તેવી કાયમ રહે છે. આપણા 'નવીન' વિદ્વાનો જ્યા સુધી નિરભિમાન વૃત્તિથી 'પ્રાચીનો'ની ભજનમડળીમા ભળતા આવડશે ત્યા સુધી હિદુસ્થાનનો ધાર્મિક ઉદ્ધાર દૂર છે. 'પ્રાચીનો'એ પણ એટલી ઉદારવૃત્તિ રાખવી ઉચિત છે કે આપણો ધર્મ બહુ વિશાળ છે, અને અસંખ્ય મહાન મગજો અને હૃદયોમાથી ઉદ્ભવ પામ્યો છે, અને તેથી જે માણસ 'પ્રાચીનો'ની અમુક રૂઢિને અનુસારે જ ધર્માચરણ કરતો નથી તે હિદુ મટી જાય છે અને નાસ્તિક થઇ જાય છે એમ નથી. ઘણી વાર આવી દેખાતી નાસ્તિકતામા 'પ્રાચીનો'ની પોતાની આસ્તિકતા કરતા વધારે આસ્તિક્ય સમાયલુ હોય છે. સુધારકોએ એટલુ જોવાનુ છે કે ચાલતી વ્યવસ્થામા સુધારો

આવા સાચા અને કૃપાળુ ગુરુ શોધવાની ઇચ્છા જિજ્ઞાસુ-હૃદયને સ્વાભાવિક રીતે થાય છે, અને એવા ગુરુ થવા લાયક મહાપુરુષને અભાવે, સ્વસમાન પંક્તિના સમાનહૃદયથી પણ ઘણી શાંતિ મળે છે. સન્તના સમાગમથી મનુષ્યની ઘોરમાં ઘોર પશુવૃત્તિ પણ શમી જઈ ખરૂં મનુષ્યત્વ કેવુ ખીલી આવે છે એ અખાએ બહુ સારી રીતે દર્શાવ્યું છે. અખો કહે છે.—

"સતસગ કીધા વિના જન, જેવો વનમાનો પશુ,
ઉપજે ખપે તે વન વનમા, વસ્તિનુ સુખ નહિ કશુ.
સતસગે સર્વ સમજે, પશુ ટળી થાયે પાત્ર,
સત તે જ કૃપા કરે તો, નવપલ્લવ થાય ગાત્ર.
કામ ક્રોધ લોભ મોહ તાપે, બળી રહ્યા જે જન,
તે જીવને ટાઢા થવાને, સત તે પર્જન્ય."

આવા "પર્જન્ય" માટે ઉત્સુક બનેલી **મીરા**એ લોકાપવાદની પણ દરકાર ન કરી,

"माता छोडी पिता छोडे छोडे सगा साई—
साधु सग बेठ बेठ लोकलाज* खोई."

'લોકલાજ' એ પ્રત્યેક મહાન કાર્યમા બહુ વિઘ્નકારી છે. એ છોડ્યા વિના સસારસમુદ્ર તરવો અશક્ય છે. પણ આમ "**लोकलाज**" ખોતા **મીરા** જેવા વીરહૃદયને પણ સ્હેજ ધક્કો લાગ્યા વિના રહેતો નથી. એવો માયાનો પ્રભાવ છે! આખરે એ તરફ પુઠ ફેરવી બિચારી **મીરા** કહે છે—

"होनीती सो होई."

કરવાને બદલે કેવળ અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરવી અને સમાજના પરમાણુઓને પોતાની વિનાશક પદ્ધતિવડે છેક અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખવા એ અત્યન્ત અનિષ્ટ છે. આ સર્વ સત્યમા કાઈજ નવીન શોધ નથી, તથાપિ એ પ્રમાણે આચરણ થતું નથી એવુ અવિદ્યાનુ બળ છે!

* જીવન્મુક્તિવિવેકમાં ત્રણ પ્રકારની વાસનાનુ સવિસ્તર નિરૂપણ કર્યું છે. દેહવાસના, લોકવાસના, અને શાસ્ત્રવાસના, 'લોકવાસના' તે આ 'લોકલાજ.'

અને આ રીતે "दास मीरां लाल गिरधर" એ અસાધારણ પ્રતિષ્ઠા અધિકાર—*મીરાંએ પ્રાપ્ત કર્યો.

સાર—(૧) જગત્ તરફ વૈરાગ્ય અને દયા, (૨) પરમાત્મા તરફ જ્ઞાનમય પ્રેમ અને શ્રદ્ધા, (૩) સત તરફ માન અને સગની ઇચ્છા એ ભાગવત જનની સ્વભાવિક વૃત્તિઓ છે

સુદર્શન, ઈ. સ. ૧૮૯૯ સપ્ટેંબર.

---

૧૩ क.

મુક્તિનાં સાધન.

"नाथ ? कैसो गजको बन्ध छुड़ायो—
गज और ग्राह लरत जलभीतर,
लरत लरत गज हार्यो.
नाथ कैसो० १.
शबरी के बेर सुदामाके तान्दुल,
रुचि रुचि भोग लगायो.
नाथ कैसो० २.
दुर्योधनका मेवा छांडके,
भाजी विदुरघर पायो.
नाथ ! कैसो० ३"

* * * *

શ્રીમદ્‌ભાગવતમા શુકદેવજીએ પરીક્ષિત્ રાજાને 'ગજેન્દ્રમોક્ષ' નામનું

* યૂરોપમાં St. Thesesa કાંઇક મીરાંને મળતી આવે છે.

એક ઉત્તમ આખ્યાન સંભળાવ્યું છે. વાર્તા આવી છેઃ—ક્ષીરસમુદ્રના મધ્યમાં ' ત્રિકૂટાચળ ' નામે ત્રણ શિખરવાળો એક પર્વત હતો. એના ઉપર નાના પ્રકારના વૃક્ષો પવનથી ડોલતાં હતાં; અસંખ્ય પક્ષીઓ વિવિધ સ્વરે નાદ કરી રહ્યાં હતાં, સ્થળે સ્થળે નિર્મળ જળનાં સરોવરો સ્ફટિકવત્ પ્રકાશતાં હતાં, એની બાજુએ પત્થરોમાં થઇને મધુર ઝરણાં ખળખળ વહેતાં હતાં, અને ચોતરફ સમુદ્રનાં મોજાં એના પાદને અથડાઈ ધોતાં હતાં. એ પર્વતના એક ભાગમા વરુણદેવનો બાગ હતો, એમાં દેવાંગનાઓ રમતી હતી. એ બાગમાં—ખજૂરી, આબા, તાડ, મહુડા, સાગ, વડ, ગુલાબ, ચંપા, કેળ, દ્રાક્ષ વગેરે વિવિધ જાતનાં ન્હાનાં મ્હોટા ફળફુલનાં ઝાડ અને વેલ ઊગેલાં હતાં. એની વચમાં એક સરોવર હતું. એની મનોહરતાનું શુ વર્ણન કરવું ? શ્રીમદ્‌ભાગવતમા એનું બહુ સુન્દર વર્ણન કર્યું છે. પણ ટૂંકામાં આ સ્થળે હું એટલુ જ કહુ છુ કે બાણ કવિની કાદમ્બરીનું પપા કે અચ્છોદ સરોવરનુ વર્ણન કલ્પી લ્યો. એમાં એક ગન્ધગજ—ઉમદા હાથી, જેના ગંડસ્થળમાંથી ઝરતા મદની સુગન્ધથી આખું વન મગમગી રહે છે—એ અનેક હાથણીઓને લઈ એ વનમાં ફરતો હતોઃ શ્રીમદ્‌ભાગવત કહે કે " **यथा गृही** "=" ગૃહસંસારી જીવ કુટુમ્બજનોથી વીંટાઈ સંસારમાં વિચરે છે તેમ. " ફરતો ફરતો બપોરના તાપથી તપેલો એ ગજ એક સરોવરમા હાથણીઓ સહવર્તમાન ન્હાવા પેઠો. ઉત્તરરામચરિતમાં ભવભૂતિએ વર્ણન કર્યું છે તે પ્રમાણે, એ હાથી સૂઢવતી પાણી લઇ હાથણીઓ ઉપર વરસાવે છે, હાથણીઓને પાય છે પોતે પીએ છે, અને એમ સૌ આનન્દ કરતાં કાળ નિર્ગમે છે. એટલામાં એક મહામઘરે આવી હાથીનો પગ ઝાલ્યો ! હાથી જોરાવર હતો—મઘરથી સહેજવારમા ખેંચાઇ જાય એવો ન હતો. ઉપરની ચીજમાં કહ્યું છે તેમ, " **गज और ग्राह** " વચ્ચે એક ' હજાર વર્ષ ' એ જળમા લઢાઇ ચાલી. લઢતાં લઢતાં, શુકદેવજી પરીક્ષિતને કહે છે કે, એ ગજના ' મન બળ અને ઓજસ્ ' ક્ષીણ થઇ ગયા, પણ એ ગ્રાહના મુખમાંથી છૂટવાની પોતાની શક્તિ ન જણાઈ. આખરે વિચાર કરી ' અન્તકાળે જીવ વિવશ થઇ પ્રભુને સ્મરે છે તેમ ' એ હાથીએ પ્રભુને સ્મર્યા—ઊંડી લાગણીથી સ્મર્યા—તેથી સ્મરતાં વાંત જ હૃદયમાં પ્રભુની છબી ખડી થઇ ગઈ ! ખડી થઈ ગઈ કે બીજું કાંઇ જ નહિ, માત્ર ' **नमामि** ' =હું નમસ્કાર કરૂં છું એટલો જ ઉચ્ચારઃ ' તમને ' એટલું ઉચ્ચારવાનો પણ અવકાશ નથી, જરૂર નથી.

નમસ્કારપૂર્વક ગજેન્દ્ર કહે છેઃ—

"[नमामि] मे ज्ञातय आतुरं गजाः कुतः करिण्यः प्रभवन्ति मोचितुम् ।
ग्राहेण पाशेन विधातुरावृतोऽप्यहं च तं यामि परं परायणम् ॥
यः कश्चनेशो बलिनोऽन्तकोरगात् प्रचण्डवेगादभिधावतो भृशम् ।
भीतं प्रपन्नं परिपाति यद्भयान्मृत्युः प्रधावत्यरणं तमीमहि ॥"

="મારા બન્ધુઓ મને આ સંકટમાંથી છોડવી શકે એમ નથી તો બિચારી અબળા હાથણીઓ તો શું જ કરે ! આ ગ્રાહરૂપી વિધાતાના પાશમાં પકડાએલો હું 'પરાત્ પર' મ્હોટામા મ્હોટું 'અયન'–શરણાગતિનુ સ્થાન–પ્રભુ–તેને હું શરણે જાઉં છું. પ્રચંડ વેગવાન મૃત્યુરૂપી બળવાન અજગર પૂંઠે પડયો છે તેનાથી બ્હીને એ પ્રભુને જે શરણે જાય છે તેનુ એ ચારે તરફથી રક્ષણ કરે છે. મૃત્યુ સુદ્ધાંત જેના ભયથી ન્હાસે છે—એ પ્રભુને અમે શરણે જઇએ છીએ."

આમ ધ્યાન, ધ્યાન પછી નમસ્કાર, અને નમસ્કાર પછી પ્રપત્તિ–શરણાગતિ.

પછી ગજેન્દ્ર પ્રભુની ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ભવ્ય સિદ્ધાન્તથી ભરપૂર સ્તુતિ કરે છે —

"ओं नमो भगवते तस्मै यत एतच्चिदात्मकम् ।
पुरुषायादिबीजाय परेशायाभिधीमहि ॥

....

नमो नमस्तेऽखिलकारणाय ।
निष्कारणायाद्भुतकारणाय ।
सर्वागमाम्नायमहार्णवाय
नमोऽपवर्गाय परायणाय ॥

....

एकान्तिनो यस्य न कंचनार्थं
वाञ्छन्ति ये वै भगवत्प्रपन्नाः ।
अत्यद्भुतं तच्चरितं सुमङ्गलं
गायन्त आनन्दसमुद्रमग्नाः ॥
....
स वै न देवासुरमर्त्यतिर्यङ्
न स्त्री न षण्ढो न पुमान् न जन्तुः ।
नायं गुणः कर्म न सन्न चास–
न्निषेधशेषो जयतादशेषः ॥"
.... ઇત્યાદિ.

પ્રભુ ગરુડ ઉપર બેસી એ ગજની વ્હારે ધાય છે. એમને જોતાં વાંત જ ગજ એક કમળનું પુષ્પ સૂઢમા લઇ પ્રભુને અર્પે છે અને

"नारायणाखिलगुरो भगवन्नमस्ते"

—એમ કહી નમસ્કાર કરે છે. પાછળના કવિઓએ આ છેવટનુ વર્ણન આ કરતાં પણ વધારે રસિક કર્યું છે. કહે છે કે પ્રભુ લક્ષ્મીજીની સાથે એકાન્તમાં બેઠા હતા, તે આ ગજેન્દ્રની ચીસ સાંભળી, લક્ષ્મીજીને પડતાં મૂકી, ક્યાં જાઉં છુ એટલું પણ કહેવા ન રહી, એકદમ ગરુડ ઉપર સ્વાર થયા, અને ગજના મુખમાંથી "**હરે !**"—શબ્દનો '**હ**' પૂરો થઇ '**રે !**' ઉચ્ચારાય છે એટલામા તો એ ગજેન્દ્રની સામે આવીને ઊભા! ચક્રવતી ગ્રાહનું વિદારણ કર્યું. ગ્રાહ જે દેવલ ઋષિના શાપથી આ તિર્યગ્યોનિમા પડ્યો હતો તે પોતાનુ મૂળ દિવ્ય ગન્ધર્વરૂપ પામ્યો. અને ગજેન્દ્ર પણ ભગવાનના સ્પર્શ માત્રથી 'અજ્ઞાનના બન્ધનમાંથી વિમુક્ત થઇ ભગવત્સ્વરૂપ બની ગયો.'

આ ક્ષીરસમુદ્ર તે શુ? ત્રિકૂટાચળ પર્વત તે શું? એમાં વરુણનો બાગ અને સરોવર તે શુ? એમાં હાથણીઓ સાથે વિહરતો તથા જળપાન અને સ્નાન કરતો ગજેન્દ્ર તે શું? એને પકડનાર ગ્રાહ તે શુ?—ઇત્યાદિ આ

આખ્યાયિકાની અંગભૂત × અતિશયોક્તિના અર્થ વિચક્ષણ વાચકે ક્યાર-નાએ પોતાના મનમાં કરી દીધા હશે. છતાં અત્રે અધિક સ્પષ્ટતા ખાતર હું મારા તરફથી એ અર્થ કરીશ, અને પછી ઉપલી કડીઓમાં રહેલા ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તો ઉપર આવીશ.

ત્રણ શૃંગનો 'ત્રિકૂટાચળ' પર્વત તે સત્ત્વ રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોનુ ‡બનેલું આ જગત્ છે. એની આસપાસ અનન્તતારૂપી ક્ષીર-સમુદ્ર પથરાએલો છે—જેમાં પરમાત્મા લક્ષ્મીજી સહવર્તમાન વિરાજે છે. એ અનન્તતાના મોજાં આ જગત્ સાથે હમેશા અથડાયા જ કરે છે, અને આ જગતને ધૂવે છે, પવિત્ર કરે છે. આ જગતમા પાપપુણ્યના ક્ષેત્રરૂપી જે સંસાર તે આખ્યાયિકામાં 'વરુણનો* બાગ'. એ બાગમાં અનેક હાથ-ણીઓ સહવર્તમાન વિચરતો હાથી તે અનેક વૃત્તિથી વીંટાએલો જીવાત્મા. એ જીવાત્મા, સસારના તાપને સસારના જ સુખરૂપી શીતળ જળથી શમા-વવા અને વૃત્તિઓ સાથે ન્હાલવા, વિષયભોગરૂપી સરોવરમાં ઊતરે છે. ત્યા અમુક વખત તો પોતે અને પોતાનાં સૌ એકઠાં મળી આનન્દ કરે છે. પણ આખરે જ્યારે મૃત્યુરૂપી ગ્રાહ એને પકડે છે, ત્યારે એ પ્રભુને સ્મરે છે—ખરા મનથી સ્મરે છે. સ્મરતા વાત જ પ્રભુ ભક્તની વ્હારે ધાય છે, મૃત્યુરૂપી 'ગ્રાહ' નુ વિદારણ કરે છે, અને પ્રભુના સ્પર્શથી જીવાત્મા પર-માત્મસ્વરૂપ બની જાય છે.

આ આ આખ્યાયિકાનો રહસ્યાર્થ છે. હવે એનુ થોડુંક મનન કરીએ.

× ઉપમાન અને ઉપમેયમાંથી ઉપમેયને ગળી જઇને ઉપમેયનું ઉપ-માનરૂપે જ વર્ણન કરવામાં આવે તે 'અતિશયોક્તિ' અલંકાર કહેવાય છે.

‡ " शृ ाणीमाने धिष्ण्यानि ब्रह्मणो मे शिवस्य च. "

—ભાગવત.

આ ત્રણ શૃંગો તે બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને શિવનાં ત્રણ સ્થાન—એટલે રજસ્ સત્ત્વ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણ છે.

* વેદમાં વરુણને 'સત્ય' અને 'અનૃત' યાને પાપ—પુણ્યનો જોનાર દેવ કહ્યો છે.

આ સંસારરૂપી બાગ રમણીય છે, મોહક છે, છતાં એનાં શીતળ લાગતાં 'સરોવરો' અંદરથી ભયંકર અને દુઃખદાયક છે. રમણીયતા એ માત્ર એનું બાહ્ય સ્વરૂપ છે, પણ તે એવું ધ્યાન ખેંચનારૂં છે કે કવિએ જાણી જોઇને એ સ્વરૂપને આગળ પડતું ચીતર્યું છે, અને એ ચીતરવામાં પોતાની સઘળી વર્ણનશક્તિ વાપરી છે. સંસારની મધુર વિષમયતાનો આ સિદ્ધાન્ત જેને એક શબ્દમાં આપણે **વૈરાગ્યની ભાવના** કહીએ તે કેટલાકને એવો અરુચિકર થઇ પડે છે કે એના પ્રત્યે પોતાની અરુચિ દર્શાવવામાં તેઓ એક પણ કટુ વિશેષણ વધારે પડતું ગણતા નથી, અને હિન્દુસ્થાનની અવનતિનું બીજ આ એક સિદ્ધાન્તમાં જ સમાએલું છે એમ માની લે છે. બીજા કેટલાક, જેઓ જરા વધારે શાન્તિથી વિચાર કરવાની ટેવવાળા છે, તેઓ આ ભાવનાનો હિન્દુસ્થાનનાં આબોહવા અને એની પ્રજાના રાજકીય અને સાંસારિક ઇતિહાસથી ખુલાસો કરે છેઃ તેઓ કહે છે કે આ દેશના આબોહવાથી આર્ય પ્રજા તવાઇ ગઈ, અને એના ઇતિહાસમા અન્ધાધુન્ધી ચાલીને એનો સસાર એવો દુઃખમય થઇ ગયો કે એને સ્વાભાવિક રીતે "**सर्वं दुःखं दुःखम्**" એ સિવાય અન્ય સિદ્ધાન્ત સૂઝે એમ જ ન હતું! આમ ચૈતન્ય ઉપરથી દોષ કાઢી તેઓ જડ ઉપર ચઢાવે છે. જડ અને ચૈતન્યનો સંબન્ધ—જે આ ખુલાસાના ગર્ભમા રહ્યો છે—તે વિષે અત્રે વિવેચન કરવાનો અવકાશ નથી, પણ આ ખુલાસા સામે આપણે એટલું તો કહી શકીશું કે—પશ્ચિમની પ્રજા વર્તમાન યુગમાં ભોગવિલાસમા રચી-પચી છે તેથી એને વૈરાગ્યનો મહિમા સમજાતો નથી, અથવા તો પશ્ચિમ દેશમા જીવનકલહ અત્યારે એવો તીવ્ર બની રહ્યો છે કે ત્યાંના લોકને અથાગ પ્રવૃત્તિ કર્યા સિવાય જીવનનિર્વાહ કરવો અશક્ય હોઇ નિવૃત્તિની કદર એનાથી થઈ શકતી જ નથી—એમ કોઇ તરફથી કહેવામાં આવે તો તેમા પૂર્વોક્ત ખુલાસા કરતાં ઓછુ સત્ય છે એમ કોઇથી એકદમ કહી શકાશે નહિ

મનુષ્યનો સસારનો અનુભવ એ બેશક એના સિદ્ધાન્ત ઉપર અસર કરે છે પણ એ અનુભવ પૂરતો જ એ સિદ્ધાન્ત હોતો નથી તેમ એ અનુભવ પોતાને શિર ગુજર્યો હોવો જોઇએ એમ પણ નિયમ નથી. મહાન આત્મામાં અનુભવથી સૂચવાએલો સિદ્ધાન્ત બુદ્ધિથી વિસ્તરે છે; અને અન્યનો અનુભવ કલ્પનાશક્તિથી પોતાનો કરી લેવાય છે. આ દેશમાં જે

મહાત્માએ "સર્વં દુઃખં દુઃખમ્" એ સિદ્ધાન્ત, એક બૌદ્ધ ગ્રન્થ કહે છે તેમ, "આકાશમાં ધટ વગાડીને" સૌને સભળાવ્યો, તે મહાત્મા અન્નપાણી વિના ટળવળતા કે કુટુમ્બનાં ખાનગી દુઃખોથી પીડાતા એક પામર જીવ ન હતા. તેમ ક્ષમા નમ્રતા વગેરે સદ્‌ગુણોનો એમણે ઉપદેશ કર્યો તે વખતે આ હિન્દ દેશ અનિવાર્યં જુલમથી કચરાઇ ગએલો કે પરાધીન થઇ પડેલો હતો એમ પણ કાંઈ ન હતું.* પણ જગત્‌ના સ્વરૂપ ઉપર ચિન્તન કરતાં એમને જે સત્ય લાગ્યુ તે એમણે જણાવ્યુ, અને તે પોતાની અમોઘ શક્તિથી અન્ય જનોને ગળે ઊતાર્યું. બુદ્ધ ભગવાન ઉત્તમ ક્ષત્રિય કુળમાં અને પૂર્ણ સમૃદ્ધિમા ઉછર્યા હતા, પણ એમનું હૃદય એક અનુકમ્પાભર્યું, અને એમની કલ્પનાશક્તિ એવી તેજસ્વી હતી, કે પોતે રથમા બેસીને ફરવા ગયા ત્યાં અન્ય જીવોના જરા વ્યાધિ અને મરણનાં દર્શન થકી એમને વૈરાગ્ય થઇ આવ્યો, અને એને પરિણામે, વ્હાલી દારા અને વ્હાલા સુતને ઊંઘતાં મૂકી, તથા પામર જનને પ્રાણુસમાન વ્હાલી લક્ષ્મીને તૃણુવત્ ત્યજી,—એ એક 'શ્યામ રજની'માં મહેલ છોડી ચાલી નીકળ્યા. આખરે પોતે જ્ઞાન પામ્યા, જગત્‌ને એ જ્ઞાન પમાડયુ, અને જે સ્ત્રી પુત્રને ઊંઘતાં મૂકી એ ગયા હતા તેમને પણ જગાડયાં, ખરા અર્થમાં જગાડયા. આમ બુદ્ધ ભગવાનની વૈરાગ્યભાવના બાયલા કે કાયર હૃદયમાં પ્રકટી ન હતી—પણ સસારમા પારકાના દુઃખ જોઇને દ્રવતા કોમળ હૃદયમાથી જન્મી, પરદુ:ખભજનની મહાપ્રવૃત્તિમા પરિણુત થઇ હતી.

ખાનગી સુખદુઃખનો અનુભવ અને જીવનના સિદ્ધાન્ત વચ્ચે નિયત કાર્યકારણુભાવનો સબન્ધ નથી એ બતાવવા બીજો દાખલો રામચન્દ્રજીનો લ્યો. અગત અનુભવથી જો કોઇ પણ સિદ્ધાન્ત રામને માટે સ્વાભાવિક

* નીચ્ચે (Neitchze) નામનો એક પ્રસિદ્ધ અર્વાચીન યુરોપિઅન ફિલસુફ ક્રાઇસ્ટના મહાન ઉપદેશનો આ રીતે ખુલાસો કરે છે! એના જીવન અને તત્ત્વજ્ઞાનનો એક વિવરણુકાર વર્તમાન યુરોપમાં એની પ્રસિદ્ધિ અને અસરનુ બહુ વર્ણુન કરે છે—એ વાંચી મને થયું કે જ્યાં સુધી આવું તત્ત્વજ્ઞાન વિચારને મોખરે રહે ત્યાં સુધી યુરોપમાં નિત્ય યુદ્ધની ગર્જના વિના શું સંભળાય? [વૈશાખ, ૧૯૬૯ એટલે હાલ ચાલતા યુદ્ધની શરૂઆત થતાં પહેલાં આશરે દોઢ વર્ષ ઉપર આ નોટ લખાઈ હતી.]

હોય તો તે આ સંસારની દુઃખમયતાનો અને તેને પરિણામે સંસાર છોડી વનમાં ચાલી નીકળવાનો હતો. મહાકવિ ભવભૂતિ ઉત્તરરામચરિતમાં રામને જ મ્હોંએ કહેવડાવે છે તેમ "**दुःखसंवेदनायैव रामे चैतन्यमर्पितम्**"= "દુઃખ ભોગવવા માટે જ રામમાં ચૈતન્ય મૂકાયુ હતું." એકવાર વન સેવવાનો પ્રસગ આવ્યો હતો ત્યારે પણ સંસારની પવિત્ર મીઠાશ–સીતા–એમણે પોતાની સાથે જ રાખી હતી. પોતે કહે છે તેમ "**आरण्यकाश्च गृहिणश्च रताः स्वधर्मे सांसारिकेषु च सुखेषु वयं रसज्ञाः**" વનમાં ગૃહી અને વાનપ્રસ્થ ઉભયનો રસ એમણે લીધો હતો. અને જ્યારે એ મીઠાશ દૈવની કુટિલ ગતિએ પડાવી લીધી, ત્યારે પૂર્ણ વીરતાથી એ સામે પોતે લઢ્યા, વિજય મેળવ્યો, અને સસારી થયા કાળ જતાં, સસારની મીઠાશ અળગી કરવાની ફરજ પડી ત્યારે એ ફરજ બજાવી—પણ છતા પણ એમણે ભગવા ન કર્યાઃ અશ્વમેધ યજ્ઞમા સીતાજીની સુવર્ણની મૂર્તિ કરીને પાસે બેસાડી, અને વ્યવહારની સ્થૂલ દૃષ્ટિએ જે ત્યાગ હતો તે ભાવનાની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ પરમયોગરૂપ બની રહ્યો.

આમ બુદ્ધ અને રામના જીવનમા વૈરાગ્યની ભાવના જુદે જુદે રૂપે સિદ્ધ થાયછે. ઉભય નિત્ય-શુદ્ધ–બુદ્ધ–મુક્તસ્વરૂપ પુરુષ હતા, અને એમને આ સંસારસરોવરનો 'ગ્રાહ' પકડી શકે એમ ન હતું. પણ આપણે પામર જીવો એ 'ગ્રાહ'થી પકડાએલા છીએ, અને એનાથી છૂટવા યત્ન કરવાનો છે. આ યત્ન કેવળ આપણાં જ બળ વીર્ય અને પરાક્રમ ઉપર આધાર રાખીને કરવો જોઇએ એમ કેટલાક કહે છે. જેઓને સ્વબળ ઉપર એટલો વિશ્વાસ હોય તેમને ધન્ય છે. એ વિશ્વાસ યથાર્થ છે કે કેમ એ પરિણામથી જણાય. પણ એ વિશ્વાસ આપણા જેવા જીવોને માટે નિષ્ઠુર અને અહતાભર્યો છે એ તો એને કસોટીએ ચઢાવતા પહેલાં પણ કહેવામાં બાધ નથી. પ્રભુના અનુગ્રહની દરકાર ન કરતા જે કેવળ ન્યાય જ માગે છે તેના સંબન્ધમાં ફ્રેડરિક હૅરિસને 'The Positive Evolution of Religion" નામના પુસ્તકમાં એક સ્થળે કહેલુ તે અત્રે યાદ આવે છે. એ કહે છેઃ—

"He stands alone before his offended God—waiting for strict justice, prepared to meet his fate. I am not about to deny that the thought is one of tremendous power that must

rouse and inspire some natures with desperate energy The strong, resolute, proud nature, with hard brain and untamed self-confidence, may go to this dread ordeal with magnificent heroism There have been such natures but are all men, all women, all the timid and the weak ones able to bear such a strain ? I do not deny that some men can be raised to heroic mood by such a religion as this Theism But I say the majority would be crushed and appalled by it It is the religion of the strong, the independent, the masterful It would be the purgatory of the feeble, the irresolute, the clinging natures "

હવે આ 'ગ્રાહ' તે શું?—અને એમાંથી મુક્તિ પામવાના શા સાધન? એ વિચારીએ. ઉપર કહ્યું કે 'ગ્રાહ' તે મૃત્યુ. પણ હજી 'મૃત્યુ' તે શું એનું વિવેચન કરવું બાકી છે. આ શરીરી હું જીવું નિત્ય જીવું એવી ઇચ્છા મૂર્ખાઇભરેલી છે. એમ નિત્ય જીવી શકાતું જ નથી, અને એમ જીવવામાં આનન્દ પણ નથી. એક ગ્રીક આખ્યાયિકા છે કે ઉષાએ પોતાના કાન્ત ટિથોનસ માટે દેવ પાસેથી અમૃતત્વ માગી લીધુ. પણ યૌવન માગવું ન સૂઝયું—તેથી એ બિચારો નિત્ય ઘસાતો જ જાય પણ મૃત્યુ આવે નહિ! આ કેવી દુર્દશા! વળી નિત્ય યૌવન, જેમાં વધારો નહિ અને ઘટાડો નહિ, એ પ્રાપ્ત થાય તો પણ શું?—નવીનતાને અભાવે એ પણ કંટાળો આપે. વસ્તુતઃ જે અમૃતત્વ માટે મહાત્માઓ મથે છે તે આ દૈહિક જીવનની નિત્યતા નહિ, ઉલટું એ જીવનનો લોપ. કિસા ગોતમી બુદ્ધ ભગવાન પાસે ગઇ અને કહ્યુ કે "મહારાજ! મારા બાળકને જીવતું કરો." ત્યારે બુદ્ધ ભગવાને એને મૂઠી રાઇના દાણા માગી લાવવા કહ્યુ—પણ તે એવે ઘેરથી કે જ્યા આજ પર્યન્ત કોઇ મરી ગયું ન હોય. બિચારી બહુ ભટકી, પણ બુદ્ધ ભગવાને માગી હતી તેવી રાઇ ન મળી. કોઇને ઘેર પિતા તો કોઇને ઘેર પુત્ર, કોઇને ઘેર પતિ તો કોઇને ઘેર પત્ની, કોઇને ઘેર ભાઇ તો કોઇને ઘેર બેન—એમ ઘેરઘેર કોઇને કોઈ તો મરી ગએલુ ખરૂં જ. આ અનુભવ કરાવીને કિસા ગોતમીને બુદ્ધ ભગવાને સમજણ પાડી કે મરણ જીવમાત્રને માટે આવશ્યક છે, અને એનાથી મુક્ત થવાનો માર્ગ એક જ છે કે જીવનું જીવપણું નાશ કરવુ. એ જીવપણું શી

રીતે નાશ પામે ? તૃષ્ણાનો નાશ કરવાથી:* હું જીવુ, જીવું, અન્યને મારીને પણ જીવુ એવી જે જીવનની તૃષ્ણા જીવ માત્રમા રહેલી છે, તેને મૂળમાથી નાશ કરવી જોઇએ. એ તૃષ્ણા વિષયમાં લપટાવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિષય તે તે પદાર્થો નથી, પણ એ પદાર્થોમાં જે મોહકતા છે તે છે. એ મોહકતાનો નાશ કરવા સબન્ધી બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રકારોએ એક પરમ સત્ય એ બતાવ્યુ છે કે જ્યા સુધી સકલ સૌન્દર્ય–નિધાન, પ્રેમનિધાન, રસ–નિધાન પરમાત્માની છબી નેત્ર આગળ ખડી થઇ નથી ત્યા સુધી જ એ મોહકતા છે. સંસારની મહુડી ઉપરથી હોઠ–મ્હો ઊઠાવી એકવાર એ અમૃતકલશને લગાડો, પછી મહુડી તરફ વળવાનુ તો શુ, પણ એ અમૃતકલશને હોઠ આગળથી ખસેડવાનું પણ તમને મન નહિ થાય. પરમાત્માનો રસ એ તો માતાના સ્તનનુ દૂધ છે. બાળક એ સ્તનને વળગ્યુ હોય તે વખતે એને બોલાવશો રમાડશો તો એ તમારા સામુ જોશે, હસશે, ખુશ થશે, પણ પાછુ સ્તનને વળગશે—તેમ ધાર્મિક આત્માઓ પણ આ સસાર સામુ જોઇને, હશીને, રમીને, પણ પાછા પરમાત્મા તરફ પોષણ માટે વળે છે. આમ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમ એ જ વૈરાગ્યનો ખરો અર્થ છે. એ પ્રેમ અને આર્તસ્વરે શરણાગતિ એ આ સંસારરૂપી ‘ ગ્રાહ ’ ના મુખમાથી છૂટવાનુ પરમ સાધન છે. પ્રેમ, શરણાગતિ એ હૃદયનો ભાવ છે, પણ પરિણામમા એ મનુષ્યના સર્વ સ્વરૂપને વ્યાપી નાખે છે. મુખવડે સ્તુતિ એ એનો વાચિક ઉદ્‌ગાર છે, અને હસ્તવડે અર્પણ એ એનો કાયિક આવિર્ભાવ છે. ગજની પાસે કમળ વિના શુ અર્પવાનું હતુ ? પણ જે અર્પવાનું હતું તે આહલાદ ભરી સૂઢ ઊંચી કરીને અને નમ્રતા ભર્યું મસ્તક નમાવીને આપ્યુ, અને એટલાથી હજારો અશ્વમેધ કરતાં પણ અધિક એવી પ્રભુની સેવા થઇ ગઇ '

શબરીએ રામચન્દ્રજીને બોર અર્પણ કર્યા; ખરી ભક્તિથી રામ અને સીતાજી આગળ બોરનો પડીઓ મૂકી દીધો, ત્યારે લક્ષ્મણજીએ પૂછ્યુ: “ બાઇ ! ખાટાં તો નથી ને ? ” શબરીએ જવાબ દીધો. “ મહારાજ ! એકે એક ચાખી ચાખીને મૂક્યુ છે. ” ! લક્ષ્મણજી અને સીતાજી હસ્યા.

* ઉપનિષદ્‌મા ઇન્દ્રિયોને અને વિષયોને ‘ગ્રહ’ અને ‘અતિગ્રહ’ કહ્યા છે. ગ્રહ એ મૃત્યુ છે, પણ ઇન્દ્રિયોને અને વિષયોને વશ થવું એ જ ખરૂં મૃત્યુ છે. આમ બને અર્થની એકતા છે.

ભોળી ભીલડીને અધકરડેલાં ઉચ્છિષ્ટ બોર પ્રભુને ધરાવતાં કાંઇ બાધ લાગ્યો નહિ. શા માટે લાગે? સંસારનાં સુખ ચાખો અને તે પરમાત્માને અર્પતા જાઓ એ ભક્તિનું ઉત્તમ સ્વરૂપ છે. પ્રભુ ભોળી ભીલડી જેવાં આપણુ પામરજનો પાસે એ કરતાં અધિક માગતો નથી.

જે હોય તે આપો. સુદામાના ઘરમાં ખારા પહુંવા સિવાય બીજું કાંઇ જ ન હતું. સ્ત્રીના આગ્રહથી ફાટયા તૂટયા લુગડામા એ દારિદ્રય બાંધીને મિત્ર પાસે લઇ ગયા. અને બહુ દહાડે મળ્યા, તેથી પ્રેમથી ભેટી પ્રભુએ એમને પાસે બેસાડયા. સ્ત્રીએ પ્રભુને આપવાની ભેટ તો જોડે બધાવી છે, પણ તે કેમ અપાય?—એમ સંકોચમાં ને સકોચમા પેલુ પોટકુ સતાડે પણુ એ આપવાની હિમત ચાલે નહિ. સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ હશીને કહ્યુ: " ભાઇ સુદામા! ભાભીએ શુ મોકલ્યુ છે?–જોવા દો. " સુદામા ' કાઇ નહિ, ' ' કાઇ નહિ ' કહેતા જાય, અને પેલુ પોટકુ દબાવે. ભગવાને પોટકુ લેવા માડયુ–લીધુ–છોડયુ, અને એમાથી પહુવા લઇ એક મૂઠી, બીજી મૂઠી એમ ખાવા માડયા, ત્રીજી મૂઠી ભરવા જાય છે ત્યાં નરસિહ મહેતા કહે છે કે—

" રુકમણી કર ગ્રહ્યો શીશ નામી"

" એક રહ્યાં અમો, એક બીજા તમો, ભક્તને અઠળક દાન કરતા;
પ્રેમદાએ પ્રેમના વચન એવા કહ્યા, હાથ સાહ્યો ત્રીજી મૂઠી ભરતા "

પણ એ મૂઠી થોડી નહોતી. એ મૂઠીમાં તો પ્રભુએ સુદામાનુ દારિદ્રય હણ્યુ, ઘર સોનાનુ કરી દીધુ, સકળ સમૃદ્ધિથી ભરી દીધુ! દારિદ્રયથી શરમાશો નહિ. જે કાઇ થોડુ ઘણું—ખારા પહુંવા જેવુ પણુ—તમારી પાસે હોય તે પ્રભુને અર્પણ કરશો તો એ તમારૂ દારિદ્રય ટાળશે. આ દેશ પાસે મૂડી નથી, પણ પ્રભુનો એ બાળમિત્ર છે, અને પોતાના દારિદ્રયતું પોટકુ પણ એ પ્રભુ પાસે જઇને ધરશે તો પ્રભુ એ સ્વીકાર્યા વિના રહેશે નહિ—અને આ સુદામાની ઝુંપડીને સુવર્ણમય સુદામાપુરી જરૂર બનશે. આપણુ ધન જ્યા સુધી આપણે પ્રભુને સમર્પતા નથી—સત્ય પ્રામાણિકતા લોકોપકાર

વગેરે ગુણોથી એને પવિત્ર કરતા નથી—ત્યાં સુધી જ જગતની સમૃદ્ધ પ્રજામાં સ્થાન પામવાનો આપણને વિલંબ થાય છે.

પ્રભુ નમ્ર અને નીતિમાનનો છે, અભિમાની અને દુષ્ટનો નથી. વિદુરની ભાજી એને વધારે ગમે છે. દુર્યોધનના મેવા ગમતા નથી. વિદુર યમરાજાનો અવતાર હતા. એમ કહેવાય છે કે માંડવ્ય ઋષિએ છેક બાળપણમાં એક તીતીઘોડો વીંધ્યો હતો. તે માટે જ્યારે યમરાજાએ એમને સજા કરી, ત્યારે ઋષિએ યમરાજાને શાપ દીધો કે “ બાલ્યકાળની અજ્ઞાનાવસ્થામાં કરેલુ પાપ કર્તાને વળગતું નથી એમ શાસ્ત્રની મર્યાદા છે, છતાં તમે અન્યાયથી મને સજા કરી તેથી મર્ત્યલોકમા અવતરજો ! ” અર્થાત્ અદલ ઇન્સાફ એ યમરાજાની ભાવના છે, એ વિદુરમાં અવતરી હતી—અને એ પરમાત્માને વહાલી છે. અન્યાયી દુર્યોધન પાડવોના રાજપાટ પચાવી બેઠો છે, અને અન્યાયથી મેળવેલી લક્ષ્મીના મદથી એવો આધળો બની ગયો છે કે એને પ્રભુની મદદ લેવા દોડે છે ત્યારે પણ અર્જુનની પેઠે નમ્રતાથી પ્રભુના ચરણ સેવવા બેસતો નથી, પણ અભિમાનથી મસ્તક આગળ અક્કડ થઇ બેસે છે. અને છેવટે જ્યારે મદદની માગણીના ઉત્તરમાં પ્રભુ એને કહે છે કે “ કહે તો હુ તારી તરફ રહુ, અને કહે તો આ સેના તને લઢવા આપુ: પણ એટલી શરત કે હુ જેની તરફ રહુ તેની તરફથી શસ્ત્ર હાથમાં ઝાલીશ નહિ. ” ત્યારે એ મૂર્ખ અભિમાની જીવ પ્રભુને બદલે સેના પસદ કરે છે ! વસ્તુતઃ આ સસારના યુદ્ધક્ષેત્રમા પ્રભુ શસ્ત્ર લઇને લઢતા નથી, પણ જે પક્ષ તરફ એ રહે છે તે જ પક્ષ વિજયી થાય છે. વીર્ય ઉદ્યોગ આદિ પ્રભુની જ સેના છે, પણ જે ઘડીએ એમાંથી પ્રભુનુ પવિત્ર તત્ત્વ છૂટુ પડે છે તે ઘડીએ એ આ જગતના યુદ્ધક્ષેત્રમાં વિજય મેળવવા માટે તદ્દન નિરર્થક નીવડે છે. દુર્યોધનની માફક ક્ષણિક ફતેહમન્દીથી કદી રાચવું નહિ: છેવટે, might is *not* right પ્રભુ બળવાનનો નથી, ન્યાયવાનનો છે—એ જ સાબીત થાય છે. અને એ સિદ્ધાન્ત જ દુર્યોધનના દૃષ્ટાન્તમા પ્રત્યક્ષ થાય છે.

આ પ્રમાણે આપણે ટુંકામાં, સંસારનું મોહક સ્વરૂપ, એના અન્તરમાં રહેલો 'મૃત્યુ'-રૂપી મહાભય, 'મૃત્યુ' નો અર્થ—જીવનું જીવપણું એ 'મૃત્યુ' માંથી મુક્ત થવા માટેનાં સાધનો—પ્રભુનું સ્મરણ, એના પ્રત્યે પ્રેમ અને પ્રપત્તિ, એની સ્તુતિ અને નૈવેદ્ય, નીતિ અને નમ્રતા-ઇત્યાદિ વિષયો અવકાશાનુસાર આપણે ચર્ચ્યાં.

[વસન્ત, વૈશાખ સંવત્ ૧૯૬૯.]

૧૪

એક અજવાળી રાત્રિ.

[O Moon ! the oldest shades 'mong oldest trees
Feel palpitaions when thou lookest in
O Moon ! old boughs lisp forth a holies din
The while they feel thine airy fellowship
Thou dost bless every where, with silver lip
Kissing dead things to life The sleeping kine,
Couched in thy brightness, dream of fields divine
Innumerable mountains rise, and rise,
Ambitious for the hallowing of thine eyes;
And yet thy benediction passeth not
One obscure hiding place, one little spot
Where pleasure may be sent, the nested wren
Has thy fair face within its tranquil ken,
And from beneatha sheltering ivy leaf
Takes glimpses of thee, thou art a relief
To the poor patient oyster, where it sleeps
Within its pearly house

—*Keats*

વ્યંગ્યાર્થ—રે પ્રભો !—જેના રસને વેદ 'સોમ' 'इन्दु' નામે સ્તવે છે—તારી દૃષ્ટિ અન્તરૂમાં પડતાં, આ જન્મના અનેક સાંસારિક અનુભવો અને લાલસાઓથી ખવાઇ ગએલા, અરે ! અસંખ્ય જન્મોની માયાજાળથી છવાએલા જર્જરિત, આત્માઓનાં હૃદયો પણ ઉછળે છે. રે પ્રભો ! તારો દિવ્ય સમાગમ થતાં, અત્યંત શુષ્ક અને જીર્ણ થઇ ગએલી આત્મવૃક્ષની શુભવૃત્તિરૂપી ડાળીઓ પણ પુન ધીમે ધીમે પવિત્ર ધ્વનિ ઉચ્ચારે છે. મૃત વસ્તુઓમાં—ખરો ચિત્પદાર્થ ખોઈ બેઠેલા જીવોમાં—પણ તારો શ્વેત શુભ્ર સત્ત્વગુણમય પ્રકાશ અને પ્રેમમય ચુંબન અલૌકિક ચૈતન્ય પ્રેરે છે. આ ઇન્દ્રિયરૂપી ગાયો, તારા પ્રેમની ચન્દ્રિકામા વીંટાએલી, ઊંઘમા પણ—આ સંસારનિદ્રામાં પણ દિવ્ય ક્ષેત્રોનાં સ્વપ્ના અનુભવે છે. અસંખ્ય મહાત્માઓરૂપી ગિરિવરો તારા દૃષ્ટિપાતથી પવિત્ર થવા મ્હોટી મ્હોટી આકાંક્ષા ભર્યા ઉભા રહે છે. અને તે છતા, એક અલ્પમા અલ્પ માનસગુહા, તારા આનન્દથી સીંચાવા જોગ એક ન્હાનામા ન્હાની જગા, પણ તારી પ્રેમ-ચન્દ્રિકા પામ્યા વિના રહી જતી નથી. આ શરીરરૂપી માળામા રહી, પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિરૂપ પાંખો ફફડાવતું આ જીવાત્મારૂપી પક્ષી પણ એની શાંત દૃષ્ટિવડે તારા મુખનું અવલોકન કરી શકે છે, અને એકાદ પવિત્ર ગ્રન્થરૂપી લતાપત્રોના આશ્રય નીચે રહીને તારી ઝાંખી લઇ શકે છે. ભક્તિરૂપી મોતીની છીપમા ન્હાની આ બીચારી શાંત થઇ પડી રહેલી મનરૂપી માછલી પણ તારી શાંતિ પામે છે]

ગઇ કાલે સન્ધ્યાસમયે હું મ્હારા એક મિત્ર સાથે ખેતરોમાં ફરતો હતો પ્રથમ તો, પશ્ચિમ દિઙ્મંડળમાં જે ચિત્રવિચિત્ર અને ઉમદા ઉમદા રંગોની સમૃદ્ધિ ઉભરાઈ રહી હતી તેના અવલોકનમાં અમારો વખત સરી ગયો.

" પેલી જો ! પશ્ચિમ આકાશ પ્રગટી જ્વાળા રે !
ફેલાઇ છે સહુપાસ દ્યુતિની માળા રે !
અભ્ર અભ્ર સળગિયાં સર્વ દિસે રંગરાતાં રે !
ઠામેઠામે દાડિમકુસુમ સરીખા સુહાતાં રે ! "

(કુસુમમાલા.)

એ પંક્તિઓ યાદ લાવતા લાવતા અમે ચાલીએ છીએ, એટલામા એ રંગો ધીમે ધીમે ઝાખા થઈ વિલુપ્ત થતા ગયા, અને તેને બદલે કેટલાક તારાઓ અને ગ્રહો એક પછી એક ઊગવા લાગ્યા. છેવટે આખુ આકાશ જ્યોતિર્ગણના તેજથી છવાઈ ગયુ. શરદ્ઋતુ હતી એટલે આકાશ ઘેરૂ ભૂરૂ હતુ, અને તારાઓના તેજથી અતિશય ચકળતુ હતુ. આકાશગંગા પણ આડી, દૂધના પ્રવાહ જેવી, વિસ્તરી રહી હતી. અને એ સર્વની રમણીયતા પરિપૂર્ણ કરવાને થોડાક વખતમા ચન્દ્ર પણ, વાદળાથી આસપાસ ઘેરાએલો તથા સૌન્દર્યના પ્રભાવમાં વીંટળાએલો, આકાશનિસરણીએ ચઢ્યો. સમસ્ત સૃષ્ટિએ કાંઇક અલૌકિક જ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું—

"ને ચન્દ્ર કેરી વિશ્વ વ્યાપી વિભૂતિ રે"

ચન્દ્ર, સફેદ તેજોમય, આકાશસમુદ્રમા એક નાવડા જેવો તરતો, નક્ષત્રમંડળોમા થઇને ચાલ્યો જાય છે, હુ પણ એની સામુ એકી નજરે જોઈ રહ્યો છુ, એટલામા મ્હારા મિત્રે, જાણે મ્હારા હૃદયનો ભાવ સમજી જઈ, એ વિરુદ્ધ કાઇંક કહેવા માટે એમની પાસે એક પુસ્તક હતુ તેમાથી નીચેના શબ્દો વાંચ્યા (વચમા મારે કહી લેવુ જોઇએ કે મ્હારા એ મિત્રને વાચવાનો શોખ બહુ હતો, અને પુસ્તક વગર એ ભાગ્યે જ બહાર નીકળતા વળી ચન્દ્રના અજવાળાથી વાચી શકે એવી એમની નેત્રશક્તિ હતી.) પેલા શબ્દો આ પ્રમાણે હતા—

"The heavens declare no other glory than that of Hipparchus, Kepler, Newton and the other illustrious astronomers who have interpreted the causal language that is uttered by the masses of matter that occupy space"

(=આ ખગોલ જો કોઇનો પણ મહિમા ગાય છે તો તે 'પરમેશ્વર' કહેવાતા કલ્પિત પદાર્થનો નહિ, પણ હિપર્કસ, કેપ્લર, ન્યૂટન, ભાસ્કરાચાર્ય વગેરે પ્રખ્યાત ખગોલશાસ્ત્રીઓનો—કે જેઓ આકાશમા વિસ્તરી રહેલા જડ પદાર્થોની કાર્યકારણભાવ સમ્બન્ધી ભાષા સમજી શક્યા.)

જે ક્ષણે મારૂ હૃદય ભક્તિ અને ધ્યાનના રસમા ડુબેલુ હતુ તે ક્ષણે આવો તર્ક મને પ્રથમ તો અત્યન્ત દુ:ખકર લાગ્યો. પણ તર્ક અને હૃદય એમાથી એકનો અનાદર કરવો મને પસંદ ન હતો, અને બંનેની એકવાક્યતા થવી જોઇએ એવો

મ્હારો સિદ્ધાન્ત હોવાથી થોડા જ વખતમા હુ સ્વસ્થ થઈ શક્યો, અને પછી મારા મિત્રને મે કહ્યુ –" ભાઈ, આ દલીલનો શો અર્થ થયો એ જોયુ ? આ રીતે તો ત્યારે 'પ્રિન્સિપિઆ*' એ ન્યૂટનનો મહિમા ન દર્શાવતા, મ્હારો તમારો–'પ્રિન્સિપિયા' વાચનારાઓનો–મહિમા દર્શાવે છે !! માટે નિશ્ચય રાખો કે પ્રકૃતિલેખ એના લેખકનો–પરમાત્માનો–મહિમા દર્શાવે છે, ન્યૂટનનો નહિ જ. વળી જેમ ન્યૂટને, પોતે આપણા કરતા ચઢીઆતો હોઇ, આપણને અગમ્ય એવા સત્યો શોધી કાઢ્યા, તેમ જગતના મહાત્માઓ–ઋષિજનો, જેઓ પરમાત્માની વિભૂતિના ઉત્પન્ન કરનારા નથી પણ માત્ર વાચનારા છે અને તેથી 'ઋષિ' એટલે દ્રષ્ટા કહેવાય છે–તેઓએ પ્રકૃતિલેખમા એ પરમ સતનો વેદ લખેલો જોયો આ પરમાત્માથી અનુસ્યૂત બ્રહ્માડ એ પુરાણોમા વર્ણવેલા 'બ્રહ્મા' છે. એના ચારે મુખમાથી–ચારે દિશાએ, ચોતરફ–વેદના ધ્વનિ નીકળી રહ્યા છે, જેનુ શ્રવણ કરવુ એ આપણુ પરમ સુખ કર્તવ્ય અને ભાગ્ય છે."

આ ઉત્તરથી મ્હારા મિત્રને તો સતોષ થયો પણ તુરત જ પરમાત્માના દર્શન અર્થે ધ્યાનયોગમાથી ખશી તર્કને એકવાર છૂટ આપવાથી કેવી તર્કપરપરા ચાલે છે એમ સૂચવતો મ્હારા મનમા બીજો પ્રશ્ન ઉભો થયો "આ બ્રહ્માડ પરમાત્માનો મહિમા સૂચવે છે એ તો ખરૂ, પણ આ વિશાળ બ્રહ્માડમા મનુજની શી ગણતરી ? 'અજવાળાનુ એક કિરણ જે એક સેકડે એક લાખ છ્યાશી હજાર માઇલ જેટલુ અતર કાપે છે તેને કેટલાક તારાથી નીકળી આપણી પૃથ્વીપર આવતા વીશ હજાર વર્ષ જોઇએ છે ! અને હ્યુઇજિનિઅસ નામનો ખગોલવેત્તા કહે છે તે ખરૂ હોય તો કેટલાક તારામાનુ અજવાળુ તો હજી આપણા સુધી પ્હોચ્યુ પણ નથી !! તારાઓ અન્ય ખગોલોમા સૂર્યસ્થાને છે, અને આપણુ આ આખુ સૂર્યચક્ર નાશ પામે તો પણ વિશ્વના સતમાથી સમુદ્રના તટની રેતીનો એક કણ ઓછો થયો એમ સમજવુ !!! ત્યા મનુજ તે કોણ ? પરમાત્માને એની શી દરકાર ? " આ વિચાર ખરેખર મને બહુ જ દુખદ થઈ પડત—પણ સુભાગ્યે તે જ ક્ષણે મને અગ્રેજી કવિઓની કેટલીક પક્તિઓ યાદ આવી.

"Look up to heavens ! the industrious sun
Already half his race hath run,

---

* મહાન ખગોલશાસ્ત્રી ન્યૂટનનો રચેલો ગ્રન્થ.

He *cannot* halt, nor go astray,
But our immortal spirits *may*"
"I am besides, the only one,
Who can be bright *without* the sun"

"જુઓ! સૂર્ય ચાલ્યા કરે છે ન એનાથી ઉભા રહેવાય, ન એના માર્ગમાંથી આડા જવાય પણ આપણો અમર આત્મા બને કરી શકે!" "વળી ફક્ત હુ જ એવો છુ કે જેને સૂર્ય વિના પણ પ્રકાશવાની શક્તિ છે." અહો! કેવા ભવ્ય વિચારો! આથી એક તરફ મને જેમ મ્હારી મહત્તા અનુભવાઈ તેમ બીજી તરફ મ્હારી 'જવાબદારી'નુ મને તીવ્ર ભાન થયુ. આ વૃત્તિએ મારા હૃદયને આકુળ વ્યાકુળ કર્યું એમા મને બહુ ગભીર અર્થ લાગ્યો વિશ્વતત્રીમાથી છુટા પડી ગએલા એક તારના જેવી, વા હરિણના ટોળામાથી વિખુટા પડેલા એક બાલહરિણના જેવી, મને મ્હારી સ્થિતિ લાગી. છેવટે, પ્રભુકૃપા વિના ક્ષણવાર હુ મ્હારૂ કર્તવ્ય કરવાને સમર્થ નથી એમ મે નિર્ણય કર્યો. આત્માના સ્વાતન્ત્ર્ય વિના પાપપુણ્યની જવાબદારી, અને જવાબદારી વિના આસ્તિકતા સભવતી નથી એમ કેટલાકનુ માનવુ છે, પણ આ સિદ્ધાન્ત મને અત્યન્ત શુષ્ક અને અહતાના અભિમાનથી ભરેલો લાગે છે. હુ જે જે કરૂ છુ તે પરમાત્માની પ્રેરણાથી જ કરૂ છુ, હુ કરતો નથી પણ પરમાત્મા જ કરે છે, એમ જો શુદ્ધ ભાવ માનવામા આવે તો મનુષ્યહૃદયમાથી પાપ સમૂલ નાશ પામી પુણ્યવૃત્તિ સ્વાભાવિક અને સરળ રીતે-પુષ્પમાથી સુગન્ધ પ્રસરે છે તેમ-પ્રસરે એમા સદેહ નથી. પણ આ રીતે એક વખત સમાધાન થયા છતા "પ્રભુને તારી શી દરકાર કે તારા ઉપર કૃપા કરી તને સન્માર્ગે પ્રેરે?" એ પ્રશ્ન પાછો-કાઇક વિના હકે-આવી ઉભો રહ્યો. પણ જાણે આટલા શુભ વિચાર કરવાથી સશક્ત બન્યો હોય એમ મ્હારો આત્મા વેગથી ધશીને બોલી ઉઠયો "શા માટે **નહિં**? એ સર્વવ્યાપક પ્રેમ ક્યા **નથી**? ..પ્રભો! હુ **તારો** છુ." છેવટનુ વાક્ય મ્હારા આત્માની ઊંડામા ઊંડી ખીણમાથી નીકળ્યુ, અને મ્હારા પ્રયત્ન વિના જ મારે મુખેથી નીકળી ગયુ. મ્હારા મિત્રે એ સાભળ્યુ અને મને પ્રશ્ન કર્યો "આ તમારૂ **શાંકર-અદ્વૈત-વેદાન્ત** કે?" હુ આ વાક્યનો ગર્ભિત ઉપાલભ સમજી ગયો મે પણ દૃઢતાથી ઉત્તર આપ્યો.—"**હા.** અમારા શંકરાચાર્યે કહ્યું છે —

" सत्यपि भेदापगमे नाथ तवाहं न मामकीनस्त्वम् ।
सामुद्रो हि तरङ्गः क्वचन समुद्रो न तारङ्गः "

[હે પ્રભો ! હુ તારો છુ, તુ મ્હારો (આવિર્ભાવ) નથી. તરગ સમુદ્રનો (વિકાર–આવિર્ભાવ), છે, સમુદ્ર તરગનો (વિકાર, આવિર્ભાવ) નથી.]

આ ઉત્તરે અમને સગુણ–નિર્ગુણના સબન્ધના વિચાર આગળ લાવી મક્યા એમા ઊતરવા જેટલો વખત ન હોવાથી એ ચર્ચા મે ભવિષ્ય માટે રાખી

આ વખતે ચન્દ્ર આકાશના મધ્ય ભાગે આવ્યો હતો. સમસ્ત વિશ્વ એના શ્વેત ઉજ્જવળ પૂરમા એકરસ બની રેલાતુ હતુ. પણ મ્હારા અતરાત્માની ચન્દ્રિકા આગળ આ ચન્દ્રિકા પ્રાત કાલની ચન્દ્રિકા જેવી જ ઝાખી અને શુષ્ક પડતી હતી.

[ઉપરની વિચારમાલા પ્રકૃતિમા અને પુરુષમા પરમાત્મદર્શન શી રીતે થઈ શકે છે અને તે કેવા સ્વરૂપમા થઈ શકે છે એ સૂચવે છે. વાચકે ધ્યાનમા લીધુ જ હશે કે અત્રે સૂચવ્યા પ્રમાણે —

(૧) પરમાત્મા છે અને તે પ્રકૃતિ–સૃષ્ટિ–રચીને પછી દૂર જઈ બેઠેલો નથી. તેમ જ વખતો વખત પ્રકૃતિના કાર્યમા યથેચ્છ ફેરફાર કરવા વચ્ચે પડે છે એમ પણ નથી. સમસ્ત બ્રહ્માડ પરમાત્માનુ કાવ્ય છે, એમા એનુ પ્રતિક્ષણ સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે, અને જેમ જેમ એ કાવ્યના અર્થો અનુભવગોચર થતા જાય છે તેમ તેમ એનો દિવ્ય મહિમા પ્રત્યક્ષ થતો આવે છે

(૨) સ્મરણમા રાખવાનુ છે કે–પ્રકૃતિ–જડ પ્રકૃતિ–એ પરમાત્માની " અપરા " પ્રકૃતિ છે અને જીવાત્મા એ એની " પરા " કહેતા ચઢીઆતી પ્રકૃતિ છે પણ એ ઉત્કૃષ્ટતાની સાથે જ જવાબદારી પણ આવે છે—જે ભાર એ પોતે પોતાની મેળે સહન કરી શકે એમ નથી ત્યા પરમાત્માના આશ્રયની જરૂર પડે છે. એ આશ્રય પરમાત્મા બહાર રહીને આપી શકે નહિ. બહાર (વિષયભૂત) હોવુ એ તો જડ (દૃશ્ય) નો ધર્મ છે (હું તમારા **આત્માને** વિષય

કરતો નથી કારણ કે વિષયતા તે આત્મત્વથી વિરુદ્ધ છે. હુ તો માત્ર તમારા આત્માની બહારની છાયાને જ જ્ઞાનગોચર કરૂં છુ, એટલે બહાર–વિષયભૂત–હોવુ એ જડનો ધર્મ છે એ સિદ્ધાન્ત અબાધિત રહે છે.) ત્યારે એ આશ્રય પરમાત્મા આન્તર રહીને જ આપે. અને આન્તર હોવુ એ ખરૂ જોતા આત્મભૂત હોવુ એમ છે. જે જે આત્મભૂત નથી તે બહાર જ છે આ અર્થમા પરમાત્મા જીવાત્માનો આત્મા છે, નહિ કે ઘણીવાર માની લેવાય છે તેમ જીવાત્મા તે જ પરમાત્મા.'

(૩) આ રીતે સમસ્ત વિશ્વ પ્રકૃતિ અને પુરુષ ઉભયાત્મક પરમાત્માનુ–પરમાત્મ રૂપ સિદ્ધ થઈ શકે છે. "પરમાત્મા" એનો વાસ્તવિક અર્થ "પરમાત્મા—રૂપ" થાય છે. કારણ કે એનુ તે એનાથી **ભિન્ન** રમકડા જેવુ નથી આ રીતે **સગુણ**માથી **નિર્ગુણ** સમજી લેવાનુ છે. વિશેષ અન્ય પ્રસગે.

સુદર્શન, ઇ. સ. ૧૯૦૦, એપ્રિલ.

૧૫

"ચાંદલિયો."

"ઓ પેલો ચાદલિયો મા મુને, રમવાને આલો,
નક્ષત્રથી ચૂંટી લાવી, મારે ગુંઝલડે ઘાલો, ૧
રુવે રૂવે ને રાતડો થાએ, ચાદા સામું જૂવે,
માતા રે જશોદાજી હરિનાં આંસુડાં લ્હૂવે. ૨

---

* આ સિદ્ધાન્ત શકરાચાર્યનો ન દેખાતા રામાનુજાચાર્યના જેવો દેખાય છે પણ વસ્તુત અત્રે શાકર સિદ્ધાન્ત જ વિવિક્ષિત છે. તે આ રીતે કે–પરમાત્મા જીવાત્માનો આત્મા છે, અને આત્મા એ આત્મા હોવાના કારણથીજ તત્ત્વભૂત હોઈ સત્ય પદાર્થ ગણવા યોગ્ય છે, એટલે પરમાત્મા એ જ સત્ય છે અને જીવાત્મા મિથ્યા છે—માટે છેવટે, જીવાત્મા પોતે કાંઈ જ નથી, જીવાત્મા એ પરમાત્મા જ છે એમ આવી રહે છે.

લોકનાં અનેરાં છૈયાં, ઘેલો તું કાં થાય;
ચાંદલિયો આકાશે વ્હાલા, કયમ કરી લેવાય. ૩
થાળીમાં જળ ભરિયું માંહિ, ચાંદલિયો દાખ્યો;
નરસૈંનો સ્વામી શામળિયો, રડતો રાખ્યો. ૪

આ ચાર કડીઓ કવિ નરસિંહ મેહેતાની છે, અને ગુજરાતમા સ્ત્રીઓને મુખે અનેક વાર બહુ ભાવથી ગવાતી સભળાય છે. એમા એક બાલકના મુગ્ધત્વનુ ચિત્ર છે, અને એ ચિત્ર અત્યન્ત સુન્દર પ્રતિભાની પીછીથી આલેખાયુ છે એમ હરેક સહૃદયનુ હૃદય સ્વીકારે છે. આ કાવ્યનો વિવક્ષિત અર્થ તો આટલો જ છે, અને આટલો અર્થ લેતા પણ જગતના પ્રથમ પક્તિના સગીતકાવ્યોમા એનુ સ્થાન સ્થપાઈ રહે છે. પરન્તુ એક શાન્ત મનોહર ચન્દ્રિકાની પાછલી રાત્રિએ ઉપરનુ કાવ્ય સ્મરણ કરતા કરતા, એ 'હૃદયવીણા'માથી જે ઉચ્ચતર અને ગભીરતર સૂરો આ કર્ણે પડયા હતા એનો વાચકને કાઇંક પરિચય કરાવવાનો અત્રે ઉદ્દેશ છે.

"ઓ પેલો ચાદલિયો મા મુને, રમવાને આલો,
નક્ષત્રથી ચૂટી લાવી, મારે ગુઝલડે ઘાલો"

આ પ્રમાણે પરમાત્મારૂપી "ચાંદલિયા"ને પોતાનો કરવા ઇચ્છતા, 'ગુઝલડે ઘાલવા' ન્હાની સરખી આત્મગુહામા સાક્ષાત્ અનુભવવા ઇચ્છતા મનુજ આત્માનુ ઉચ્ચ રુદન* છે, અને જેમ જેમ પરમાત્મા સામુ એ અધિક જોતો જાય છે તેમ તેમ એ રુદન શમવાને બદલે અધિકતર થતુ જાય છે

"રૂવે રૂવે ને રાતડો થાએ, ચાદા સામુ જૂવે"

એ પક્તિ ભક્ત હૃદયની ભગવત્પ્રાપ્તિ માટે તીવ્ર ઇચ્છા બોધે છે. યશોદા--માયા--ઠીક જ કહે છે કે —

"ચાદલિયો આકાશે વ્હાલા, કયમ કરી લેવાય?"

* "Wherefore hidest thou thyself?" "O that I knew where I could find him!"—The Old Testament.

'પરમાત્મા તો આપણુ ઉભય થકી બહુ પર છે તે કેમ લેવાય ?' પરન્તુ આ ઉત્તરથી ભક્ત હૃદય શાન્ત થતુ નથી. આખરે યશોદા થાળીમા પાણી ભરી એમા 'ચાદલિયો' દેખાડે છે મનુષ્યના અન્તકરણમા પરમાત્માનુ પ્રતિબિબ પડે છે, અને પ્રતિબિબનુ દર્શન એના હૃદયને શાન્તિ આપે છે.

આ રીતે ઉપરનુ કાવ્ય (૧) મનુષ્ય—આત્માને પરમાત્માની કેવી આવશ્યકતા છે એ બતાવે છે, તથા (૨) એક તરફથી પરમાત્માની પરતા અને બીજી તરફથી પ્રતિબિબ રૂપે એની પ્રત્યક્ષતા દર્શાવે છે. આ બને સિદ્ધાન્તોનુ વિશેષ વિવેચન કરવા જેવુ છે.

જીવાત્મા પરમાત્મા માટે ઉત્સુક બની "રુવે" છે એ સિદ્ધાન્તમા ધર્મના સ્વરૂપ સબન્ધી કેવો અનુપમ બોધ સમાએલો છે! ધર્મ મનુષ્યને લાભકારી છે,—એથી એનુ ઐહિક જીવન સુખી થાય છે અને પરલોકમા પણ સ્વર્ગાદિક સુખ મળે છે—એવા હેતુથી ખરા ધાર્મિક આત્માની ધર્મમા પ્રવૃત્તિ થતી નથી. તેમ જ, ધર્મ એ ઇશ્વિરે મનુષ્ય ઉપર મૂકેલી ફરજ છે, એ ફરજ અદા ન કરીએ તો ઇશ્વિરના ગુન્હેગાર થઇએ, એ વિચાર પણ પૂર્ણ ધાર્મિકતાનો નથી, એકમા નફા તોટાનો હિસાબ હોઈ, ધર્મનુ ખરૂ તત્ત્વ જે સ્વાર્પણ એનો સર્વથા અભાવ છે, બીજામા શુષ્કતા કઠોરતા તાબેદારીના ભાવો આવી, ધર્મના સ્વરૂપમા આવશ્યક જે ઉલ્લાસ આનન્દ અને વિશુદ્ધ સ્વાતન્ત્ર્ય તેની ખોટ રહે છે આ બને કરતા જુદો જ સિદ્ધાન્ત ઉપરના કાવ્યનો છે, અને એ સતોષકારક છે. જીવાત્મા પરમાત્મા માટે 'રુવે' છે અર્થાત્ એની સર્વ ભાવના પરમાત્માભિમુખી છે એની બુદ્ધિ પરમાત્માના સ્વીકાર વિના સતોષ પામતી નથી, એનુ હૃદય પોતાનો પ્રેમરસ સપૂર્ણ અનુભવવા માટે પરમાત્માને અવલબે છે, એની કર્તવ્યભાવના પણ બીજ તેમ જ ફળ રૂપે ધર્મની અપેક્ષા કરે છે.

આ વિશ્વ જેમ લાબુ પહોળુ—અમુક આકૃતિવાળુ—છે, તેમ જ એના મુખ ઉપર ચૈતન્યની ઝલક વ્યાપી રહી છે એની આકૃતિનો અર્થાત્ એના સયોગવિભાગાદિ જડધર્મનો ખુલાસો જેમ જડશાસ્ત્ર કરે છે, તેમ એ ચૈતન્યની ઝલકનો ખુલાસો, એના અતર્મા વિરાજતા પરમાત્માના સ્વીકારમુખે બ્રહ્મવિદ્યા કરે છે.

જે નિરીશ્વરવાદી એમ કહે છે કે ખુલાસો શોધવા જવુ એ જ વ્યર્થ-નિસાધ્ય પ્રયત્ન છે, એને તો એટલુ જ કહેવું બસ છે કે એ રીતે તો કોઇ પણુ વિષયમા—'સાયન્સ' ના વિષયમા પણુ ખુલાસાની શોધ ભ્રાન્તિમૂલક છે. જો બ્રહ્મવિદ્યા અશક્ય છે, તો ભૌતિક શાસ્ત્રો પણુ એટલા જ અશક્ય છે. અને આ રીતે જો શાસ્ત્ર માત્ર અશક્ય ઠરાવવામા આવે તો એનો અર્થ તો એટલો જ કે વિના કારણે બુદ્ધિરૂપી દીવાને જ હોલવી નાખી સર્વત્ર અધારૂ છે અને કોઈ પણુ પદાર્થ છે જ નહિ એમ કહેવુ ! આવો પ્રયત્ન બુદ્ધિને માટે આત્મઘાતી છે.

બીજો નિરીશ્વરવાદી કહે છે કે જગતના તે તે પદાર્થમા તો કાર્યકારણુ-ભાવ છે, અને તેથી એક કાર્યનો એના કારણુદ્વારા ખુલાસો આપવો એ ખોટુ નથી, પણુ સમસ્ત જગત્નુ એની પહેલા આદિ કારણુ માનવુ એ તો અનવસ્થા ઉપજાવનાર પગલુ છે, વળી કાર્યકારણુભાવ જગત્મા જ અનુભ-વાય છે, માટે જગત્મા જ એ પૂરાઈ રહેવો જોઇએ. આ શકા યોગ્ય છે, અને જેઓ ઇશ્વિરે જગત્ને અમુક કાળે ઉત્પન્ન કર્યું એમ માને છે તેમના સિદ્ધાન્તને બાધકારક છે. પણુ જેઓ એને અધિષ્ઠાન–કારણુરૂપ સ્વીકારે છે તેમના મતને આ દલીલ સ્પર્શી શકતી નથી વેદાન્તનુ બ્રહ્મ એ કાર્યકારણુ-રૂપી સાંકળનો પહેલો અકોડો નથી, પણુ એ સાકળને અસ્તિત્વ અર્પનારૂ, એના ઉપાદાનરૂપે રહેલુ એવુ, સુવર્ણુ છે.

ત્રીજો નિરીશ્વરવાદી કહે છે કે જડ પ્રકૃતિના સ્વીકારથી જ સમસ્ત જગત્નો ખુલાસો થઈ શકે છે પણુ આ સિદ્ધાન્તને સૂક્ષ્મતાથી તપાસતા જણાય છે કે જેમ જાદુગર સોનાની મ્હોર ચાલાકીથી તમારા ખીસામાં નાખી દઈ ત્યાથી કાઢી આપ્યાનો ડોળ કરે છે તેમ આ નિરીશ્વરવાદી જડપ્રકૃતિમા વિશ્વચૈતન્ય કલ્પી લઈ એમાથી જ પાછુ કાઢી બતાવે છે ! વસ્તુત —જડમા દૃક્શક્તિ નથી, અને તેથી દૃક્શક્તિને યોગ્ય જે વિશ્વવ્યવસ્થા તે સ્વત કરવા એ સમર્થ છે. વિશ્વ એ ગમે તે રીતે ગમે તે માગે પ્રવર્ત્યુ જાય છે એમ નથી, પણુ એનો ઉદ્દેશ—એનુ ગન્તવ્યસ્થાન—એની આગળ ચળકી રહ્યુ છે, અને એ ઉદ્દેશને અનુકૂલ માગે વિશ્વની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે આ ઉદ્દેશની અમુકતા ચેતનનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે. ડાર્વિન વગેરે 'ઇવાલ્યુશન' વાદીઓ પણુ 'Adaptation' અને 'Natural Selection' આદિના નિયમોદ્વારા જગત્ની વ્યવસ્થાનો ખુલાસો કરવામા પણુ વસ્તુત ચેતનશક્તિના સ્વીકારની જ પરિભાષા વાપરે

છે. પ્રત્યેક પદાર્થ પોતપોતાને અનુકૂલ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે, એને યોગ્ય પોતે થાય છે, અનેકમાંથી એક પસંદ કરી લે છે ઇત્યાદિ ભાવો ચેતનની પ્રવૃત્તિની સાથે જ બંધબેસતા છે. વર્તમાન જડશાસ્ત્રો ચેતનશક્તિનો નિષેધ કર્યાનો દંભ રાખે છે, પણ એ જ જડશાસ્ત્રોએ વગરજાણ્યે ચેતનશક્તિની અધિકાધિક સિદ્ધિ કરી છે.

જડવાદીથી તદ્દન વિરુદ્ધ, છતાં ઇશ્વરને ન માનનારો એવો, ચોથો નિરીશ્વરવાદી કહે છે કે 'સમસ્ત જગત્ એ મ્હારી જ કરેલી સૃષ્ટિ છે.' વળી આજકાલ કેટલેક ઠેકાણે આ સિદ્ધાન્ત શાંકર વેદાન્તને નામે ચાલે છે એટલે એ વાદે કેટલીક પ્રતિષ્ઠા પણ પ્રાપ્ત કરી છે. પણ વસ્તુતઃ શંકરાચાર્યનો વા એમના મુખ્ય અનુયાયીઓનો પણ આ સિદ્ધાન્ત નથી એમ અમે પૂર્ણ આગ્રહથી પૂર્ણ વિચાર કરીને પ્રતિપાદન કરીએ છીએ. આ વાદની નિર્બળતા સ્વતઃ સિદ્ધ છે. કોણ કહેશે કે સમસ્ત જગત્ એ 'મ્હારી'શબ્દ-અંતર્ગત 'હું' શબ્દના સંકુચિત અર્થમાં મ્હારી જ કરેલી સૃષ્ટિ છે? એ 'હું' જ શું એક રીતે એ સૃષ્ટિનો ભાગ નથી? એ સૃષ્ટિમાં પ્રત્યક્ષ થતા અનેક નિયમોથી 'હું' અનેક રીતે નિયમિત છું એમ પગલે પગલે અનુભવ થાય છે. આ અનુભવનો વ્યાઘાત કરી 'હું' જ આ જગત્નું કારણ છું એમ માનવું એ તો શાંકરવિજ્ઞાનવાદરૂપી મધુર અને મનોહર દ્રાક્ષાને કહોવડાવી, શડાવી, એની મદિરા કરી, પી, મસ્ત બની યથાર્થ વસ્તુનું ભાન ભૂલી જવું એ શિવાય બીજું કાંઈ જ નથી. વળી જોવાનું છે કે 'હું' શિવાય સર્વને ઉડાવી દેતાં 'હું' પણ ઉડી જાય છે, અને અધિષ્ઠાન શિવાય બીજું કાંઈ પણ અવશેષ રહેતું નથી, અને આ અધિષ્ઠાન એ તો 'હું'માં છતાં 'હું' થી પર એવો પદાર્થ!—અર્થાત્ બ્રહ્મ 'હું' નહિ

આ રીતે આપણે જોયું કે નિરીશ્વરવાદ બુદ્ધિને સર્વથા અગ્રાહ્ય છે. પણ જેમ બુદ્ધિને અગ્રાહ્ય છે તેમ જ—અને એક રીતે કહીએ તો એ કરતાં પણ વધારે—હૃદયને અગ્રાહ્ય છે. આ વાત જગત્ના પ્રથમ કવિ અને તત્ત્વ-ચિન્તકથી માંડી છેક ટેનિસન અને સિજવિક જેવા વર્તમાન સમયના શાન્ત અને નિષ્પક્ષપાત કવિ અને તત્ત્વચિન્તક પર્યન્ત અનેક મહાન પુરુષોના

ઉદ્દાહરણોથી સિદ્ધ કરી અમાય એમ છે.* આ વિષે ભાગ્યે જ બહુ મતભેદ નજરે પડે છે, એટલે ઉપર બુદ્ધિની બાબતમા જેટલા વિસ્તારથી ઉત્તર આ-પવો પડયો તેટલા વિસ્તારની અત્રે અપેક્ષા નથી. તથાપિ એટલુ વિચારવુ જરૂરનુ છે કે પરમાત્માને બદલે 'સત્ય' 'સૌન્દર્ય' અને 'સાધુતા' ની ભાવનાઓ જ પૂજવામા આવે તો તેથી શુ હૃદયને સન્તોષ ન થાય? વિચાર કરતા જણાય છે કે આ ભાવનાઓ ભાવી સ્થિતિની કલ્પના માત્ર હોય તો તે હૃદયને અવલબ ન અર્પી શકે, એ અવલંબ મળવા માટે એ ભાવના નિત્ય સિદ્ધ હોવી જોઇએ—અને ભાવનાની નિત્યસિદ્ધતા એ જ પરમાત્માની સિદ્ધિ! 'સત્ય' નથી તે ઉત્પન્ન કરવુ એમ નહિ પણ 'સત્ય' છે તે ખોળી કાઢવુ એવા ઉદ્દેશથી સત્યાન્વેષીઓની પ્રવૃત્તિ થાય છે. અને આ સત્ એ ચિત્તને સાપેક્ષ હોઇ સત્યજ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્માનુ અસ્તિત્વ બતાવે છે. સૌન્દર્યનો ઉત્તમોત્તમ નમૂનો પણ સૌન્દર્યની પૂર્ણતાથી વિદૂર રહે છે. અને ઐહિક સૌન્દર્યનુ ધ્યાન કરતા કરતા, એ સૌન્દર્યનુ અધિષ્ઠાન માશુક, ધ્યાતાની આગળ પરમાત્મરૂપ બની જાય છે, એ એ જ બતાવે છે કે નિઃસીમ સૌન્દર્ય જ,—પર અને પરમ સૌન્દર્ય જ—હૃદયનો રસ પૂરેપૂરો ઝીલી શકે છે, એ જ એને સતોષી શકે છે. વળી સાધુ પુરુષોના ઉત્તમોત્તમ દૃષ્ટાન્તો લેશો તો એમા પણ જણાશે કે જ્યારે સાધુતા જોડે બ્રહ્મભાવ જોડાય છે, ત્યારે જ એ સાધુતા હૃદયને પૂરેપૂરી સતોષપ્રદ થાય છે જૂઓ કે કૃષ્ણ બુદ્ધ ક્રાઇસ્ટ આદિ પુરુષો બ્રહ્મભાવે—ઇશ્વરરૂપે—જ જગત્મા પૂજાય છે! પણ આ સાથે એ સ્મરણમા રાખવાનુ છે કે ભાવનાની પૂર્ણતા આ જગત્થી તદ્દન વ્યતિરિક્ત સ્થાને—જગત્થી ભિન્ન ઇશ્વરમા—સિદ્ધ છે એમ નથી જગત્થી પર હોવા છતા એ

---

*" Speak to him thou for He hears, and Spirit with Spirit can meet.
Closer is He than breathing, and nearer than hands and feet."
Tennyson

" *In Memoriam* has impressed upon him (Prof Sidgwick) the ineffaceable and ineradicable conviction that humanity will not and cannot acquiesce in a godless world "

Mind (January 1901) p 4

વોલ્ટેર તો ત્યા સુધી કહે છે " If there were no God, it would be necessary to invent one." (ઇશ્વર છે, પણ કદાચ ન હોય તો કલ્પી લેવાની જરૂર છે.)

જગતમા જ સિદ્ધ છે. અર્થાત્ જે ભાવના જગતથી પર છે તે જ ભાવના જગતનાં સત્ય સૌન્દર્ય અને સાધુત્વમા, કુસુમોમા સૂત્રની માફક કે તણખામા અગ્નિની માફક, પ્રવેશી રહી છે. અર્થાત્ આ જે જે સત્ય સૌન્દર્ય અને સાધુત્વનુ દર્શન થાય છે એ વસ્તુતઃ એ પરમાત્મારૂપી સત્ય સુન્દર અને સાધુ પદાર્થનુ જ દર્શન છે માત્ર તે તે સત્ય સુન્દર અને સાધુ પદાર્થોને તે તે રૂપે ન ભજતા એક અખડ સત્–ચિત્–આનન્દ પરમાત્મારૂપે ભજવો એનો સાક્ષાત્કાર કરવો, એ જીવનનો, અસ્તિત્વનો પરમ ઉદ્દેશ—એમા જ જીવનનુ જીવનપણુ, અસ્તિત્વનુ અસ્તિત્વપણુ.

બુદ્ધિ અને હૃદય પરમાત્માનુ અસ્તિત્વ માગી લે છે એ આપણે જોયુ. કર્તવ્યભાવના પણ એની જ અપેક્ષા કરે છે એ હવે જોઇએ. કર્તવ્ય કર્મ કરવુ જ જોઇએ એ વિધિ ક્યાથી આવ્યો ?

એ વિધિ જનસમાજે કર્યો ? ‘ આખો જનસમાજ અમુક બાબતમા વિપથગામી છે, અને એ કહે છે તે નહિ પણ મારૂ માનવુ સત્ય છે ’ એમ આગ્રહપૂર્વક અનેક મહાન પુરુષોએ કહ્યું છે, દુ ખ વેઠયા છે, અને જનસમાજનો ઉદ્ધાર કરવા યત્ન કર્યો છે. એમની કર્તવ્યભાવના બતાવે છે કે વિધિનિષેધ જનસમાજમાથી નહિ પણ બીજે જ કોઈ સ્થાનેથી આવે છે વળી એ પણ જોવાનુ છે કે વિધિનિષેધ જનસમાજમાથી જ સિદ્ધ થતા હોય તો જનસમાજની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ જ ન સભવે જનસમાજમાં જે ચૈતન્ય પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ થએલું હોય છે એ કરતા અધિક અને પરતર ચૈતન્યશક્તિ છે કે જે એ જનસમાજની જરૂરીયાતો તૃપ્ત કરવા માટે અને ઉન્નત ભૂમિકાએ ચઢાવવા માટે એના અગ્રણી મહાપુરુષોના અતર્મા વિધિનિષેધ પ્રેરે છે. આ ચૈતન્યશક્તિ તે જ પરમાત્મા

આ કર્તવ્યભાવના પ્રકૃતિમાંથી આવે છે ? પ્રકૃતિ તો સુખદુ ખના રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન કરી શકે, એ રાગદ્વેષનો અનાદર કરવાની આજ્ઞા પ્રકૃતિમાથી મળતી નથી. કેટલીકવાર સુખનો અનાદર કરવાનુ એ આપણુને કહે છે એમ લાગે છે, પણ જોશો તો એમા પ્રયોજન એ એટલું જ બતાવે છે કે એ સુખ પરિણામે દુ ખરૂપ જ છે માટે, અર્થાત્ સુખદુ ખ કરતા અન્ય દ્વન્દ્વાતીત પરમ ઉદ્દેશ દર્શાવવાની પ્રકૃતિમા શક્તિ નથી, અને કર્તવ્યભાવના તો એ અતીત દશા પ્રાપ્ત કરવામા જ રહેલી છે; માટે કર્તવ્યભાવના પ્રકૃતિ જન્ય ન હોઈ શકે.

હજી એક કલ્પના સંભવે છે. એ વિધિ 'મે' જ કર્યો એમ નહિ ? 'મેં' જ કર્યો હોય તો એ વિધિરૂપ કેમ અનુભવાય ? ઇચ્છારૂપ અનુભવાવો જોઇએ ! વિધિનુ વિધિત્વ એના અન્ય તરફથી વિહિત થવામા, ઉતરી આવવામા, સમાએલુ છે. માટે સિદ્ધ છે કે આ વિધિ 'મે' ઉત્પન્ન કરેલો નથી.

પરતુ આ વિધિની વિલક્ષણતા જોતા, જીવમા એનાથી અત્યન્ત **ભિન્ન** એવો ઇશ્વિર એ ભાવના ઉત્પન્ન કરે છે એમ પણ કહી શકાતું નથી. આ વિલક્ષણતા તે એ કે કર્તવ્યભાવના વિધિરૂપ છે, ઇચ્છારૂપ નથી, છતા પણ એ એક રાજાના હુકમ જેવો વિધિ નથી એ વિધિ આચરવામા આત્મા દબાણ અનુભવતો નથી પણ સ્વાતન્ત્ર્યનો આનન્દ માને છે, 'હવે જ હું **મ્હારા ખરા** તત્ત્વમા આવ્યો' એમ અનુભવે છે.—અર્થાત્ જીવથી પર અને જીવમા એવો કોઇક પદાર્થ આ ભાવના પ્રેરે છે એ જ રીતે સમાજના ચાલતા નીતિનિયમો ઉપર મનન કરતા એમા પણ કેટલીક કર્તવ્યભાવના સિદ્ધ થએલી છે, તથા થવી બાકી રહે છે પ્રકૃતિ પણ કર્તવ્યભાવના સિદ્ધ થવાનુ સ્થાન છે, એટલુ જ નહિ પણ એમાથી પણ એ સબન્ધે ઉપયોગી બોધ મળે છે આ રીતે જેમાથી એ ભાવનાનો અવતાર છે એ તત્ત્વ સર્વથા જીવ સમાજ અને પ્રકૃતિથી ભિન્ન નથી, પણ તત્રૂપ–તત્‌થી પર છતા તત્–રૂપ છે. આ વાત ઉપનિષદોમા અનેક સ્થળે દર્શાવી છે

આ પ્રમાણે મનુષ્ય આત્મા—એની બુદ્ધિ, એનુ હૃદય, એની કર્તવ્યભાવના—સર્વાશે પરમાત્માની અપેક્ષા કરે છે, આપણા કાવ્યનો શબ્દ વાપરી બોલીએ તો **એને** માટે એ ઉત્સુક બની "**રુવે છે**", **એને** પોતાનો કરવા યત્ન કરે છે. પણ એને પોતાનો કરી શકે છે ખરો ?—એનો ઉત્તર –

"ચાદલિયો આકાશે વ્હાલા, કયમ કરી લેવાય ?"

ન જ લેવાય આગળ કવિ કહે છે —

"થાળીમા જળ ભરિયુ માહિ, ચાદલિયો દાખ્યો,
નરસૈનો સ્વામી શામળિયો, રડતો રાખ્યો"

માયામા બ્રહ્મનુ પ્રતિબિમ્બ પડી બ્રહ્મ સગુણ બને છે, ત્યારે જ એને મનુષ્ય ગ્રહી શકે છે, વિષય કરી શકે છે. પણ નિર્ગુણ અને સગુણ એવી બે ભિન્ન વસ્તુઓ નથી. એક જ વસ્તુનુ બે રૂપે કથન છે. સ્વસ્વરૂપમા,

પરમાર્થસ્વરૂપમા, જે નિર્ગુણ છે તે જ આપણા જ્ઞાન ભક્તિ આદિના વિષયરૂપે સગુણ છે. એક જ વસ્તુના બે રૂપ છે એમ પણ નથી, કારણ એક અખડ બ્રહ્મમા બે રૂપ હોવાનો સભવ જ નથી. એક વસ્તુનુ બે રૂપે કથન માત્ર છે. એમા પણ સગુણ જ મુખ્ય કથનવિષય છે, નિર્ગુણ તો અધિષ્ઠાન માત્ર હોઈ '**नेति नेति**' આદિ વાક્યો વડે ફક્ત લક્ષણાદ્વારા કથાય છે. પણ આમ જો એ નિષેધમુખે જ સિદ્ધ હોય તો દ્વૈતાપત્તિ થાય, કારણ કે એક સગુણ, અને બીજુ સગુણ નહિ તે–અર્થાત્ નિર્ગુણ–એમ બે ઠરે. માટે શ્રુતિ '**अयमात्मा ब्रह्म**' '**ऐतदात्म्यमिदं सर्वं**' '**साक्षात् अपरोक्षात् ब्रह्म**' ઇત્યાદિ વાક્યો વડે એને ભાવસ્વરૂપે પ્રતિપાદન કરે છે, અને નિર્ગુણ એ જ સગુણ છે એમ વર્ણવે છે. આ રીતે '**सर्वगन्धः सर्वरसः**' ઇત્યાદિ વાક્યોનો '**अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं**' ઇત્યાદિની સાથે પૂર્ણ સગતિ છે એટલુ જ નહિ, પણ એક બીજા વિના દ્વૈતાપત્તિ ઉત્પન્ન કરે છે.

આ રીતે સગુણ–નિર્ગુણનો સબન્ધ સમજી લેતા અનેક ભ્રાન્તિઓ દૂર થશે. એક તો એ સમજાશે કે સગુણ એ માણસને ભય દેખાડી ધર્માચરણમા રાખવા માટે ઉભો કરેલો પદાર્થ છે, એમ નથી. એક 'કલ્પિત' છે અને બીજુ 'વાસ્તવિક' છે એમ કહેવાય છે ખરૂ, પણ (૧) વેદાન્ત આવે પ્રસગે જે 'કલ્પિત' શબ્દ વાપરે છે તેમા **મૂલ** અવિદ્યા થકી 'કલ્પિત' એમ કહેવા ઇચ્છે છે (૨) 'કલ્પના' વસ્તુના દેખીતા સ્વરૂપની છે, અર્થાત્ ગુણોની છે, ગુણોથી પર ગાજતા **પરમાર્થ** અધિષ્ઠાન— રૂપ ઉદધિને એ સ્પર્શી શકતી નથી. તાત્પર્ય કે આ રીતે જીવ અને જગત્ મિથ્યા ઠરે છે, પણ બ્રહ્મ નિર્લેપ સત્ય અબાધિત રહે છે. (૩) ત્યારે બ્રહ્મ (નિર્ગુણ બ્રહ્મ) તો કદી જણાવાનુ જ નહિ? ન જણાય, જો એ જીવ અને જગત્‌ની પેલી પાર જ હોય તો. પણ જેમ એ પર છે તેમ જ એ પ્રત્યક્ષ છે **પ્રત્યક્ષથી પર એવી વસ્તુ છે; અને પર એ જ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ છે.** આ વસ્તુસ્થિાત જાણવી, અનુભવવી એ વેદાન્તનુ પરમ રહસ્ય છે. મનુષ્ય કલ્પે છે એવો જ પરમાત્મા છે, અથવા તો એ નિત્ય અન્ધકારમા વીંટાએલો હોઈ મનુષ્યથી જણાઈ શકે એવો જ નથી, આ બને સિદ્ધાન્ત ખોટા છે. પણ બનેના યોગ્ય અશોનો જેમા સગ્રહ થાય છે તે આપણો વેદાન્તસિદ્ધાન્ત છે અને તે ઉપરના કાવ્યમા બતાવ્યો છે. પ્રોફેસર **નાઇટ** એક સ્થળે ઠીક જ કહે છે કે—

"We need not reject a single anthropomorphic notion, but utilize each one, and then transcend them all; nay, we may use them with the view of tianscending them and then returning to their use."

" तद्दूरे चान्तिकेऽपि तत् "

એ શાસ્ત્રવાક્ય પણ એ જ પ્રતિપાદન કરે છે.

સુદર્શન ઈ. સ. ૧૯૦૧ એપ્રિલ.

૧૬

" દેવાસુર-સંગ્રામ. "

ભક્તિને મોરચે ભડ કોક આગમે,
રણુસંગ્રામે પગ્ કોક રોપે,
સત્યતણુ પારખુ જુએ જ્યારે શામળો,
દૃખ સુખ નાવે મરની ! દૈવ કોપે. ભક્તિ૦ ૧

પ્રથમ સતયુગમા પ્રહ્લદને પીડિયો,
ભીડિયો થભ તે લોહ તાતો,
(તોયે) ધીર નવ ધડકિયો ભયથી નવ ભડકિયો,
થડકિયો શેષ ત્રૈલોકય જાતો ભ૦ ૨

મોરૂધ્વજને વે'રતા મે'ર નાવી મા'વને,
ઝેર આણ્યુ તે બધી જગત્ જાણે,
કહો શિર ઉપર કરવત મે'લાવિયા,
એકી કોરે દીકરો ને વહુ બેય તાણે ભ૦ ૩

શહેર છાંડી ચાલિયા મેલ્યા મંદિર ને માળિયાં,
રાણી રોહીદાસ ને હરિશ્ચદ્ર રાજા;
ભક્તિને કારણે સ્વપચ ને બારણે,
નરપતિ નીર ભર્યું ન મેલી માઝા. ભ૦ ૪

બળી સાથે છળ કર્યો, વામન થઈ પરવર્યો,
આગળ આવી કરગર્યો ભૂમિ માગી;
શુક્રાચાર્યે વારિયો તોય હૈયેથી નવ હારિયો,
રાખિયો ધર્મ ને તન ત્યાગી. ભ૦ ૫

પાંડવ પણ ગ્રહી રહ્યા, અસામર્થ થઈ રહ્યા,
હતા સામર્થ પણ વચને ચાલ્યા,
સતીતણા ચીર હર્યા પાચે વન પરવર્યા,
દુષ્ટ દુર્યોધન મો'હુમા માલ્યા ભ૦ ૬

કરણ પાસે જાચવા કૃષ્ણજી આવિયા,
વિઠ્ઠલે વિપ્રનું રૂપ લીધુ,
બાણુની સજ્જ કરી તેણે સમે આવ્યા હરિ,
રક્ત ધોઈ રૈપ્યનુ દાન દીધુ. ભ૦ ૭

સમન ને મેજન બે સતના ઓલગુ,
મોટી દશામા જેણે મન ગાળ્યા,
અપત્ત આવી ઘણી તે સમે આવી બણી,
શીશ અર્પણ કરી સત્ય પાળ્યા ભ૦ ૮

શેઠ સગાળને બાળ વેધાવિયુ,
ધણી પધાર્યા જ એ ધર્મ જોવા;
નરને નારી મળી ખાંડવા બેઠા વળી,
કો, સત્યવાદી બેસે કેમ રોવા. ભ૦ ૯

ચોરાસી મતમાં સત્ય એમ પાળવુ,
તો ચાર જુગમા તેને કોણ લોપે,
ભોજલ ભક્તિનુ રૂપ બહુ ભાતનુ,
આ લોક પરલોકમા એ જ ઓપે. ભ૦ ૧૦

ભોજો.

જે વીર પુરુષો રુધિરની તૃષ્ણાથી નહિ પણ સ્વદેશ ખાતર રણયજ્ઞમાં પ્રાણ હોમે છે તેઓને ધન્યવાદ હો! એમની ઉજ્જ્વલ કીર્તિ જગતને પાવન કરનારી છે, સ્વાર્થત્યાગનો ઉપદેશ આપી સર્વાત્મભાવ તરફ દોરનારી છે તથાપિ એમના પવિત્ર યશને જરા પણ ન્યૂન દર્શાવ્યા વિના, આપણે કહી શકીશું કે આ સ્થૂલ રણસગ્રામ કરતા અનેક ઘણો વિકટ એવો સૂક્ષ્મ રણ-સગ્રામ મનુષ્યહૃદયમા વારવાર ચાલ્યા કરે છે, અને તે સ્હેલાઇથી દૃષ્ટિગોચર થતો નથી તેમા એક કારણ એ છે કે, શ્રુતિ કહે છે તેમ આપણી ઇન્દ્રિયો પહેલેથી જ " પરાક્ "–*મુખી નામ બહિર્મુખી બની રહી છે; અને અન્તર્મુખી વૃત્તિ કર્યા વિના આધ્યાત્મિક ઝઘડાઓ નજરે ન પડે એ સ્વાભાવિક છે પણ આ ઉપરાન્ત, આમ થવાનુ એક બીજુ કારણ પણ વિચાર કરતા સમજાય છે. અનેક પૂર્વ જન્મની આસુરી સપતે આપણા આત્મા ઉપર પોતાનુ સામ્રાજ્ય એવુ તો જબ્બર સ્થાપી દીધુ છે કે જો કે વાસ્તવિક રીતે એ–આત્મા–પોતે જ ગાદીનો ધણી છે છતા એ વાત ભૂલી જઈ એ આસુરી સપતને વશ થઈ રહેવામા જ પોતાની કૃતકૃત્યતા સમજે છે! ખરેખર, આપણા આતર યુદ્ધો લગભગ નહિ જેવા જ પ્રતીત થાય છે. પણ તેમ થવાનુ એક કારણ આપણુ અજ્ઞાન, આપણી અધમતા, આપણો પારતન્ત્ર્યમા માનેલો ખોટો આનન્દ, એ જ છે.

યુદ્ધ કરતા શાન્તિ બેશક વધારે સારી, પણ તે 'સામ્રાજ્ય'ની–પરમાત્મરૂપે સસ્થિત આત્માના સ્વરાજ્યની–શાન્તિ હોય તો જ. યુદ્ધની સ્થિતિ આ શાન્તિ કરતા ઉતરતી પણ 'આસુરી સપત્' ને શરણે પડી રહી, અનાત્મભાવમા ડૂબી જઈ જે શાન્તિ મેળવાય છે એના કરતા તો આ યુદ્ધ સહસ્રગણુ સારૂ આ રીતે આત્માની ત્રણ સ્થિતિઓ છે, જેમાની પહેલી છેલ્લીના જેવી દેખાતી પણ વસ્તુત એથી તદ્દન જૂદી જ છે—

(૧) પારતન્ત્ર્યરૂપ શાન્તિ

(૨) યુદ્ધ

(૩) સ્વાતન્ત્ર્યરૂપ શાન્તિ

---

* "पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूः" उपनिषद्

આ વાત આપણા અન્તરમા વારવાર મનન કરી દૃઢાવવા જેવી છે કે આપણો વેદાન્ત–સિદ્ધાન્ત ગમે તે રીતે ગમે તેવી શાન્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો નથી, પણ આસુરી સપદ્ સાથે યુદ્ધ કરી, જય મેળવી, સ્વાતન્ત્ર્યરૂપ શાન્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. સર્વ પુરાણો સમસ્ત મહાભારત અને વિશેષે કરી ભગવદ્ગીતામાંથી આપણને એ જ ઉપદેશ પ્રાપ્ત થાય છે

પુરાણોમા " દેવાસુર–સગ્રામ " એ મુખ્ય વર્ણનનો વિષય છે. ટુકામા આ કથા આ પ્રમાણે છે—વૃત્ર નામે દૈત્યોનો રાજા છે, અને એની સાથે દેવોના રાજા ઇન્દ્રનુ યુદ્ધ થાય છે. દધીચઋષિના અસ્થિનુ વજ્ર બનાવવામા આવે તો એ વજ્રથી વૃત્રાસુરને મારી શકાય એમ જણાતા, ઇન્દ્ર દધીચઋષિ પાસે જઈ એમના અસ્થિની ભિક્ષા માગે છે સ્વાર્થત્યાગની મૂર્તિરૂપ એ મહર્ષિ પોતાનો દેહ ત્યજી દે છે, ઇન્દ્ર એમના અસ્થિનુ વજ્ર બનાવે છે અને એ વજ્રથી વૃત્રાસુરને મારે છે, વળી ઇન્દ્ર અને દૈત્યોના યુદ્ધમા ઇન્દ્રને પગલે પગલે વિષ્ણુની મદદ લેવાની જરૂર પડે છે, અને એની મદદથી જ એ દૈત્યો ઉપર જય મેળવ છે.

અત્રે *'દેવ" અને 'અસુર' એ આપણી શુભ અને અશુભ વૃત્તિ-

---

* આ પ્રકારની આધ્યાત્મિક અર્થપદ્ધતિ કપોલકલ્પિત છે એમ કોઈ કહેશે. પરન્તુ એમ કહેનારને એટલુ ધ્યાનમા લેવા વિનતિ છે કે–નિરુક્તકાર યાસ્કમુનિની પણ અગાઉ એ અર્થપદ્ધતિ પ્રચલિત હતી છેક બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદ્મા પણ એ મળે છે અને એ કૂચી (working hypothesis) થી ઘણા તાળાં ઉઘડી જાય છે–ઘણી અસ્વાભાવિક લાગતી વાતો સ્વાભાવિક થઈ જાય છે આ રીતે આધ્યાત્મિક સત્યો પ્રતિપાદન કરવાની રીત અત્યારે ચાલતી પાશ્ચાત્ય કેળવણીની અસરમાં આપણને ગમે તેટલી વિચિત્ર લાગે, પણ એટલુ સ્મરણમા રાખવાનુ છે કે પ્રાચીનકાળમા એ સર્વત્ર રૂઢ હતી એમ જગતના પ્રાચીન ગ્રન્થો જોતા જણાય છે. 'ક્રિશ્ચન થિઑલોજી ' ના અભ્યાસકો પણ સાક્ષી પૂરી શકશે કે આ પદ્ધતિનો એમા સારી પેઠે ઉપયોગ થયો છે અને થાય છે, અને તે સ્વીડનબોર્ગ જેવાના પથમાં જ નહિ પણ ઇંગ્લડના 'સ્ટેટ ચર્ચ' (રાજ્યે માનેલા સપ્રદાયે) તથા ટેનિસન વગેરે કવિઓએ પણ સ્વીકારી છે શેક્સપીઅરનાં નાટકોની ખરી મહત્તા પણ આ પદ્ધતિને અનુસરતા જ સમજાય છે. સર્વને સુવિદિત છે કે એના

એના રૂપક છે એ તો સર્વવિદિત છે પણ એ દૈવાસુરસંગ્રામની વિશેષ હકીકતમા ઉતરતા, કેટલોક વધારે ઝીણો બોધ મળી શકે છે, જે વિચારવા જેવો છે વૃત્ર અને ઇન્દ્ર વચ્ચેનુ યુદ્ધ એ આવરણરૂપ અજ્ઞાન અને જીવાત્મા વચ્ચેનુ યુદ્ધ છે સ્વાર્થત્યાગ (દધીચઋષિ) વિના પાપ(વૃત્ર)નો નાશ સંભવતો નથી એટલુ જ નહિ પણ વિશેષમા, 'ઇન્દ્ર' (જીવાત્મા–**स्यन्द्, इन्द्** ઉપરથી, જેના ઉપરથી વળી 'ઇન્દ્રિય' શબ્દ પણ થયો છે) '**વિષ્ણુ**' (સર્વવ્યાપક પરમાત્મા, **विश्** ધાતુ ઉપરથી)ના સામર્થ્યે થકી જ 'વૃત્ર દૈત્ય' (**दो** ખડ–કકડો કરવો, અને **वृ**–આચ્છાદન કરવુ ઉપરથી ખડ–દ્વૈતબુદ્ધિ–જન્ય આવરણરૂપ અજ્ઞાન, પાપવૃત્તિ)નો સહાર કરવા શક્તિમાન થાય છે. કારણ સ્પષ્ટ છે આત્મામા કાંઈ પણ બ્રહ્મભાવ પ્રકટે ત્યારે જ એ અજ્ઞાન–પાપ–ઉપર જય મેળવી શકે છે. જીવાત્મા ક્ષણવાર પાપ સ્હામે ઉભો રહે પણ જ્યા સુધી એમા જીવભાવ–અહભાવ–કાયમ છે, અને સર્વાત્મભાવ આવ્યો નથી, ત્યા સુધી પાપને સહારવા એ અશક્ત છે. અદ્વૈતભાવના એ જ એક એવો મન્ત્ર છે કે જેવડે પાપવૃત્તિ ઉપર ખરેખરો જય મેળવાય, અને એને મૂળમાથી ઉચ્છિન્ન કરી શકાય. ટુકામા 'ઇન્દ્ર'મા 'વિષ્ણુ' પ્રકટાવવા, પાપ સ્હામે યુદ્ધમા ઉતરનાર આત્મબળવાળા જીવમા સર્વાત્મભાવ ઉપજાવવો એ જ, 'આસુરી સપત્' ના વિનાશનુ ખરૂ સાધન છે.

મહાભારતની કથા પણ આ યુદ્ધનુ રૂપક છે. 'ધૃતરાષ્ટ્ર' રૂપ અન્ધ અજ્ઞાન આપણા આત્માનુ 'રાષ્ટ્ર' (રાજ્ય) 'ધારી' (પકડી) બેઠેલો છે.

પાત્રો એ સ્ત્રીપુરુષ જ નથી પણ મૂર્તિમન્ત ભાવો છે, એના નાટકો એ સ્થૂલ વ્યવહારનુ વર્ણન નથી, પણ આધ્યાત્મિક સત્યોનુ પ્રત્યક્ષીકરણ છે. અને એ જ રીતે મહાભારત પુરાણો વગેરેનુ પણ છે જરૂર માત્ર એટલી જ છે કે જેટલા માન પ્રેમ અને આદર પૂર્વક પશ્ચિમ પ્રજાઓમા શેકસ્પીઅરનો અભ્યાસ થાય છે તેટલા જ માન પ્રેમ અને આદર પૂર્વક આનો અભ્યાસ થવો જોઇએ અત્રે એટલુ ઉમેરવુ જોઇએ કે જ્યા ત્યા શ્લેષ કલ્પી બે અર્થ કાઢવા એમ અમારૂ કહેવુ નથી એ રીતે તો બહુધા કપોલકલ્પના જ ઉપજવા સભવ છે. પણ ગ્રન્થકર્ત્તાના ભાવમા તન્મય થઈ ઊંડા ઊતરી જતા, કોઇક એવો અપૂર્વ પ્રકાશ સર્વત્ર વ્યાપી રહેલો ઉપલબ્ધ થાય છે કે જેણે કરી સ્થૂલ દષ્ટિને અગમ્ય એવા નિગૂઢ ભાવો હસ્તામલકવત્ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે આ પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરવો એટલુ જ અત્રે વક્તવ્ય છે

પરંતુ એ એકલો કાંઈ પણ કરવા સમર્થ નથી. ' દુર્યોધન ' એ અજ્ઞાન-જન્ય પ્રબલ પાપાત્મક ભાવ છે, અને એ 'આસુરી સંપત્' નો રાજા છે. જેમ એક પાસ ' ભીમ ' રૂપ અતુલબલવાળો આત્મા એને ' સુયોધન ' નામે સંબોધે એ ઉચિત છે, તેમ બીજી પાસ વિશ્વના અસંખ્ય જીવોને તો એની સાથે યુદ્ધ કરવું અતીવ કઠિન હોઈ એનું નામ ' દુર્યોધન ' પડે એ પણ યોગ્ય જ છે. વળી અત્રે એ સમજવા જેવું છે કે કેવલ ' દુર્યોધન 'રૂપ પાપ, એ ' યુધિષ્ઠિર 'રૂપ આત્માની સ્થિર ધર્મબુદ્ધિ, ' અર્જુન 'રૂપ ઉજ્જ્વલ ગુણ, ' ભીમ 'રૂપ પ્રૌઢબલ અને ' સહદેવ-નકુલ 'રૂપ કૌશલ્ય સ્હામે ક્ષણવાર પણ ટકી શકવા અશક્ત છે સ્હામા યુદ્ધમાં ઉતરવા માટે એને મૂળ દૈવી પ્રકૃતિવાળા પણ પોતાને ભૂલી બેઠેલા નિમકહલાલી વા અતિદયાથી દોરાએલા એવા કર્ણ-દ્રોણ-ભીષ્માદિકની જરૂર પડે છે તાત્પર્ય કે પાપ પણ સદ્વૃત્તિની મદદ લઇને જ પોતાનું થોડું ઘણું પણ કામ કરી શકે છે· આપણી આસ-પાસ તેમ જ આપણા અન્તર્ તરફ નજર ફેરવતા જણાય છે કે અનેક દુરાચાર સદાચારને બ્હાને વા સદાચારની સાથે ભળીને પ્રવર્તે છે. પણ આખરે કૃષ્ણ ભગવાન રૂપી પરમાત્માના સાહાય્યથી શુભ વૃત્તિઓ અશુભ વૃત્તિઓ ઉપર જય મેળવે છે, અને આ રીતે મહાભારતનું યુદ્ધ સત્પક્ષના વિજયમા પર્યવસાન પામે છે. આવા આવા અસંખ્ય રહસ્યો પાંડવ કૌરવના યુદ્ધ રૂપે આ મહાન ગ્રન્થમાંથી સ્ફુરી આવે છે

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો પણ સ્પષ્ટ એ જ ઉપદેશ છે. અર્જુનરૂપી ઉજ્જ્વળ પણ અપૂર્ણ સમજણવાળો આત્મા યુદ્ધને પ્રસંગે ઉદાસીન થઈ બેસી રહેવું યોગ્ય ધારે છે વેદાન્તના અવિચારી પ્રતિપક્ષીઓ તથા કેટલાક સારા પણ ભ્રાન્ત વેદાન્તીઓ પણ આ રીતે જ ઉદાસીનતાને વેદાન્તસિદ્ધાન્ત સમજે છે. અર્થાત્, ' ભલે કદાચિત્ પાપ થઈ જાઓ, એથી મને શું ? ' એમ ધારી પાપની સ્હામે ન થતા પાપની ઉપેક્ષા કરવામા, પાપનો વિજય થતો હોય તો તેમા પણ ઇષ્ટાપત્તિ માનવામા, વેદાન્તસિદ્ધાન્તનું અનુસરણ થયું માને છે. પણ વસ્તુત એવો વેદાન્તસિદ્ધાન્ત જ નથી એમ સમજાવવાનો વિશ્વગુરુ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો આશય છે. ' કૌરવો ભલે જીતો '—અર્થાત્ પાપ ભલે વિજયી થાઓ—એમ શાન્તિ માટે અતિ ઉત્સુક જનોની વૃત્તિ થાય, પણ પાપ ઉપર જય મેળવવો એ જ ખરૂં કર્તવ્ય છે, અને એમા દેખાતી પ્રવૃત્તિ ખરૂં જોતા વેદાન્તની શાન્તિને બાધક નથી એમ ગીતાનો ઉપદેશ છે, અત્રે

ધ્યાનમાં રાખવાનુ છે કે ફલાભિસન્ધિરહિત ગમે તે પ્રવૃત્તિ થાઓ એમ ગીતાનુ કહેવું નથી; ગીતાનુ કહેવું એવું છે કે પરમાત્માની આજ્ઞારૂપી શાસ્ત્રને અનુસરવામાં, અને પાપપક્ષ કે જેને પરમાત્માએ વસ્તુત: પહેલેથી જ હણી મૂક્યો છે એના વિનાશના ‘ નિમિત્ત માત્ર ’ થવામાં, આત્મા કલુષિત થતો નથી, એટલું જ નહિ પણ એની ઇચ્છા, જે હમેશા પાપના વિનાશ માટે જાગ્રત્ હોય છે, તેને અનુસરવામા સગા સબન્ધીનો પણ વિચાર કરવાનો નથી પણ સર્વમા માત્ર શર્ત એટલી જ છે કે ‘ મ્હેં પાપ સ્હામે યુદ્ધ કરી જય મેળવ્યો ’ એવુ કર્તૃત્વાભિમાન હોવુ ન જોઇએ, અને એ જયજન્ય જે ‘ ફળ તે મને હો ’ એવો ફલાભિસન્ધિ હોવો ન જોઇએ ઉલટુ તેને બદલે, ઉપર સૂચવ્યુ તેમ, ‘ પાપનો વિનાશ જે પરમાત્માએ આરભથી જ નિર્મી મૂકેલો છે તેની સિદ્ધિમા હુ તો નિમિત્ત માત્ર છુ ’ એમ જ પાપ ઉપર વિજય મેળવનારે ધારવુ જોઇએ, તથા ‘ એ ખરૂ જોતા મે મેળવ્યો નથી, પણ પરમાત્માએ જ મેળવ્યો છે, તો પછી એના ફળ ઉપર મારો હક પણ શો ? ’ અર્થાત્ ફલાભિસન્ધિ પણ અયોગ્ય છે એમ એની સમજણ થવી જોઇએ.

આ રીતે પાપ સ્હામે યુદ્ધ કરી મેળવેલી શાન્તિ એ જ ખરી વેદાન્તની શાન્તિ છે.

આ યુદ્ધ કેવી રીતે ઉદ્ભવે છે એ જોઇએ. આપણે બુદ્ધિપુર:સર જે જે કૃત્યો કરીએ છીએ તે કરવામા આપણી આગળ બે માર્ગ ઉપસ્થિત હોય છે એક ‘ **શ્રેય** ’નો અને એક ‘ **પ્રેય** ’નો—અર્થાત્ એક કર્તવ્યનો અને એક સુખનો. સુખ અને કર્તવ્ય એ બે ભિન્ન પદાર્થ છે. સુખ એ કર્તવ્ય હોઈ શકે, કર્તવ્ય એ સુખ હોઈ શકે. પણ સઘળા સુખ એ કર્તવ્ય નથી, અને સઘળા કર્તવ્ય એ સુખ નથી, જો કે વસ્તુત તો કર્તવ્ય એ જ ખરૂ સુખ છે. વસ્તુગતિ એવી છે કે આપણે જ્યારે જ્યારે કર્તવ્ય અને સુખની વચ્ચે આવી પડીએ છીએ ત્યારે આપણી મલિન વાસનાઓ આપણને કર્તવ્યને છાંડી સુખ સાધવા તરફ દોરે છે, અને કર્તવ્ય પોતાનુ સ્વરૂપ આપણી આગળ પ્રકટ કરી તથા પોતાનો હક નિવેદન કરી ઉભુ રહે છે; પૂર્વના શુભ કર્મોથી વા પરમાત્માની કૃપાથી ઉત્પન્ન થએલી શુભ વાસનાઓ પોતાનુ બળ મલિન વાસના સ્હામે અજમાવે છે. આ શુભાશુભ—દૈવી અને આસુરી—સપત્નુ યુદ્ધ થાય છે, તે આપણે તટસ્થ રહીને જોયા જ કરવાનુ છે એમ

નથી. એમાંથી એક તરફ થયા વિના આપણો છૂટકો નથી, અને એમાંથી કયી તરફ આપણે થઇએ છીએ એમાં આપણું સાસનરૂઆપણું, વેદાન્તની પરિભાષામાં આપણો 'આત્મ-અનાત્મભાવ,' આપણું 'શ્રેય'-રહેલું છે. યોગવાસિષ્ઠમાં, જ્યારે રામે વસિષ્ઠમુનિને કહ્યું કે:—

> " प्राक्तन वासनाजाल नियोजयति मा यथा ।
> मुने तथैव तिष्ठामि कृपणः किं करोम्यहम् ॥ "

" હે મુને! પૂર્વ જન્મની વાસનાજાળ (ધર્માધર્મ-સંસ્કાર) મને જેમ પ્રેરે છે તેમ હું ઉભો રહું છું. હું કૃપણ-બિચારો શું કરૂં?"

ત્યારે વસિષ્ઠે ઉત્તર આપ્યો કે —

> " अत एव हि हे राम श्रेयः प्राप्नोषि शाश्वतम् ।
> स्वप्रयत्नोपनीतेन पौरुषेणैव नान्यथा ॥ "

" માટે—પૂર્વ જન્મની વાસનાજાળથી તું બદ્ધ છે અને એનો પ્રેર્યો પ્રેરાય છે માટે જ—એ જાળને છેદી શાશ્વત શ્રેય પામવા સારૂ **સ્વપ્રયત્ને** થકી પ્રાપ્ત કરેલા પૌરુષની જરૂર છે. એ વિના શ્રેય પ્રાપ્ત કરાતું નથી " પછી વસિષ્ઠમુનિ સવિસ્તર ઉપદેશ કરે છે કે —

> " द्विविधा वासनाव्यूहः शुभश्चैवाशुभश्च ते ।
> प्राक्तनो विद्यते राम द्वयोरेकतरोऽथवा ॥
> वासनौघेन शुद्धेन तत्र चेदपनीयसे ।
> तत्क्रमेणाशु तेनैव पदं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥
> अथ चेदशुभो भावस्त्वां योजयति सङ्कटे ।
> प्राक्तनस्तदसौ यत्नाज्जेतव्यो भवता स्वयम् ॥
> शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां वहन्ती वासनासरित् ।
> पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि ॥ "

ભાવાર્થ—પૂર્વ જન્મનો વાસનાવ્યૂહ બે પ્રકારનો હોય છે. શુભ અને અશુભ. શુભ વાસનાપ્રવાહથી ખેંચાવામાં બાધ નથી. એ વડે ક્રમે કરી શીઘ્ર

શાશ્વત પદ પ્રાપ્ત થાય છે. જો અશુભ વાસના ખેચતી હોય તો યત્નપૂર્વક એ ઉપર જય મેળવવો, અને એ વાસનાની સરિતાને શુભ માર્ગે વાળવી.

આ શુભ અને અશુભ વાસનાઓ જડ શક્તિઓ તરીકે સ્હામસ્હામી ઉભી રહીને એમા જે અધિક તે જીતે છે અને ન્યૂન એ હારે છે, અને આત્માને એમા કાઈ જ લેવા દેવા નથી, એમ નથી બને પોતપોતાનુ સામર્થ્ય લઈ આત્મા આગળ ઉપસ્થિત થાય છે, અને આત્મા એમના જયપરાજયમા નિમિત્ત થઈ સારો ખોટો થાય છે. જેમ જેમ શુભ વાસના નવા નવા કર્તવ્ય કર્મો કરવાથી પુષ્ટ થતી જાય છે તેમ તેમ એનો જય વધારે સ્હેલો થાય છે, અને આખરે પૂર્ણ સત પુરુષમા એની શક્તિ એટલી બધી વધેલી હોય છે કે એનામા અશુભ વાસનાના જયને પ્રસગ સરખો પણ રહેતો નથી એનો આત્મા શુભ વાસનાથી જ ભરપૂર હોઈ એમા પૂર્ણ શાન્તિ વ્યાપી રહે છે, અને તેથી આપણે જે 'યુદ્ધ' કહ્યુ તે એનામા જરા પણ ઉત્પન્ન થતુ નથી. જે સાધારણ સારા મનુષ્યોમા વિવેક–વિચારનુ પરિણામ હોય છે એ જ પૂર્ણ સત–દશામા સ્વભાવસિદ્ધ થાય છે કહ્યુ છે કે —

" विद्यास्थितये प्रागये साधनभूताः प्रयत्ननिष्पाद्याः
लक्षणभूतास्तु पुनः स्वभावतस्ते स्थिता स्थितप्रज्ञे ॥ "

અર્થાત્, પૂર્વે જે જ્ઞાનના સાધનભૂત ગુણો પ્રયત્ને કરી ઉત્પન્ન કરાય છે તે જ સ્થિતપ્રજ્ઞમા લક્ષણરૂપ થઈ સ્વભાવત રહે છે

પણ આ દશા પ્રાપ્ત કરતા પહેલા, અસખ્ય 'રણો' લઢવાના છે, અને તે ભોજો કહે છે તેમ 'ભક્તિને મોરચે'—અર્થાત્ પરમાત્મા પ્રતિ નિરતિશય પ્રેમ ખાતર–લઢવાના છે, તે પણ જેમ તેમ શિથિલતાથી નહિ, પણ રણસગ્રામમા 'પદ રોપી' ને લઢવાના છે એ રણમા અસખ્ય દુ ખો આવવાના, અને પ્રહારો સહન કરવાના, અમાપ રુધિરની રેલ ચાલવાની, પણ એથી શુ? 'મરની દૈવ કોપે'! એ તો સુખ દુ ખ આવ્યા માનતો જ નથી, એની એ વીરને લેશ ભાર પણ દરકાર નથી. એ 'રણો' થી વિમુખ થવું એ કાયરપણુ છે, એમા 'આગમવુ'–ઝપલાવુ–એ 'ભડ'નુ કામ છે.

" In the world's broad field of battle,
In the bivouac of Life,
Be not like dumb driven cattle,
Be a hero in the strife "

Longfellow

સુદર્શન, ઈ. સ. ૧૯૦૧–જૂન.

૧૭

ચાર ગુરુઓ.

What is that, Mother ?—The lark, my child !—
The morn has but just looked out, and smiled,
When he starts from his humble grassy nest,
And is up and away, with the dew on his breast,
And a hymn in his heart to yon pure, bright sphere,
To warble it out in his Maker's ear
Ever, my child, be thy morn's first lays,
Turned, like the lark's, to thy Maker's praise

What is that, Mother ?—The dove, my son !—
And that low, sweet voice, like a widow's moan,
Is flowing out from her gentle breast,
Constant and pure, by that lonely nest,
As the wave is poured from some crystal urn,
For her distant dear one's quick return
Ever, my son, be thou like the dove,
In friendship as faithful, as constant in love.
What is that, Mother ?—The eagle, boy !
Proudly careering his course of joy
Firm, on his own mountain-vigour relying,
Breasting the dark storm, the red bolt defying,

His wing on the wind, and his eye on the sun,
He swerves not a hair, but bears onward, right on.
Boy, may the eagle's flight ever be thine,
Onward, and upward, and true to the line.

What is that, Mother ?—The swan, my love !
He is floating down from his native grove;
No loved one now, no nestling nigh,
He is floating down, by himself to die
Death darkens his eye, and unplumes his wings.
Yet his sweetest song is the last he sings
Live so, my love, that when death shall come,
Swan-like and sweet, it may waft thee home

Doane

શ્રીમદ્‌ભાગવતમા દત્તાત્રેય મહારાજની કથા છે—એમા શ્રીદત્તાત્રેયે પૃથ્વી, પર્વત, સમુદ્ર ભ્રમર આદિ ચોવીસ વસ્તુઓને ગુરુ કર્યાની વાત છે. આપણા શાસ્ત્રોમા છેક વેદના સમયથી, વિશ્વના વિવિધ પદાર્થોને અને આખા વિશ્વને ગુરુ કરી એમાંથી બોધ પ્રાપ્ત કરવાનો સપ્રદાય છે, અને જ્યા સુધી પ્રાકૃત મનુષ્યને ગુરુસ્થાને સ્થાપી એની વિચારશૃખલામા શિષ્યનો આત્મા બન્ધાતો નહતો ત્યા સુધી હિન્દુસ્થાનની બુદ્ધિ પૂર્ણ ઝાહોઝલાલીમા હતી. શ્રીમત્ શકરાચાર્યે જ્યારે સન્યાસદીક્ષા લીધી, ત્યારે એમના ગુરુએ એમને, એક અજવાળી રાત્રિએ નર્મદા કિનારે બેસી, આસપાસના ભવ્ય અને સુન્દર પદાર્થોમાથી ઉત્તમ બોધ તારવી આપ્યો હતો. આ પ્રાચીન પદ્ધતિને અનુસરી ઉપરના અગ્રેજી કાવ્યમા બતાવેલો ઉપદેશ આપણે ગ્રહણ કરીશુ.

એક બાલક એની માતાને પૂછે છે કે 'મા, પેલું શુ છે?' 'મા, પેલું શુ છે?'... એના ઉત્તરમા માતા કહે છે કે 'આ ચડોળ પક્ષી છે,' 'આ કપોત પક્ષી છે,' 'આ ગરુડ છે,' 'આ રાજહસ છે' અને એ ચારેમાથી જે જે બોધ લેવાનો છે એ બહુ મધુર અને ગભીર રીતે બતાવે છે. ખરેખર, મનુષ્યમા જો ચડોળ પક્ષીની ઉચ્ચ—પરમાત્માભિમુખ—અભિલાષા આવે, કપોત પક્ષીનો દૃઢ એકનિષ્ઠ પ્રેમ આવે, ગરુડના જેવો અનેક તોફાનમા થઇ પસાર થવાનો કર્તવ્યઆગ્રહ આવે, અને રાજહસ જેવી મૃત્યુ સમયે શ્વેત શાન્ત અને ગભીર શાન્તિ આવે—તો એનુ જીવન કેવુ પૂર્ણ થાય!

ચંડોળપક્ષી, પ્રાતઃકાળે, સૂર્યના કિરણ પૃથ્વીને રંગવા માંડે છે તે સમયે *આ તેથી પણ કંઈક પહેલાં, એના માળામાંથી નીકળી પરોઢની ઝાકળથી છવાએલું, આકાશ તરફ ઊડે છે—અને આનન્દપૂર્વક પરમાત્માના મહિમાનું ગાન કરે છે શું મનુષ્ય ઉપર એ ફરજ નથી? 'ફરજ' શા માટે? મનુષ્યનો ખરો, સ્વાભાવિક, ઉત્તમોત્તમ આનન્દ—એના આત્માનું ગાન—તે પરમાત્માભિમુખ થઇ, વિશ્વની ભૂમિકામાં પ્રકટ થતા એના નામદ્વારા એનો મહિમા ગાવો એ જ છે જે મનુષ્યને એ વિશાલ સત્ત્વ ચૈતન્ય અને આનન્દનું ભાન નથી. એનું જીવન કેવું ખંડિત, નિર્જીવ, નીરસ છે. શ્રુતિ કહે છે કે "**असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत्**"—જે બ્રહ્મ નથી એમ જાણે છે એ પોતેજ નથી થાય છે. યથાર્થ કહે છે. જે મનુષ્ય પોતા કરતા અધિક સત્ત્વ-શક્તિ સ્વીકારતો નથી, એ પોતાના અનુભવની વિરુદ્ધ જાય છે, અહંરૂપી ન્હાની કુલડીમાં અખિલ બ્રહ્માડનો સમાવેશ કરવા યત્ન કરે છે, અરે! એ પોતે પોતાનોજ નિષેધ કરે છે, કારણ કે વિશાલ સત્ત્વ-શક્તિ છે તો જ એનું સાપેક્ષ આ અલ્પ, મર્યાદિત "હું" છે. આ સત્ત્વ-શક્તિ જડ નથી, ચેતન છે, ચૈતન્યઘન છે, ચૈતન્યરૂપ છે, ચૈતન્યમાત્ર છે. શું મ્હારી આસપાસ આ વિશાળ સચરાચર બ્રહ્માડ પથરાએલું હું જોઉંછું, એ દૃક્શક્તિહીન (અન્ધ, blind) છે?—એનામાં અણુએ અણુએ, અને આખા તન્ત્રમાં એકત્રિત, કાંઈ અર્થ રહેલો નથી? એ અર્થ ખેંચી લો તો આખું વિશ્વ અસત્ અર્થહીન—જેને માટે શબ્દ પણ રહેતો નથી—એવું શૂન્ય થઈ રહે. પણ એ શૂન્ય નથી. એ આપણે જોઇએ છીએ, અનુભવીએ છીએ, તો એને અર્થહીન કેમ મનાય? અર્થહીન નથી—તાત્પર્યહીન નથી એમ કહેવાની સાથે જ સ્વીકારાઈ જાય છે કે એમાં ચૈતન્ય પરોવાએલું છે. સર્વ શાસ્ત્રો—ઇતિહાસ, કાવ્ય, ફિલસુફી—એ આ ચૈતન્યની વ્યાપ્તિનો અંગીકાર કરીને જ પ્રવર્તે છે. આ ચૈતન્ય જડ સાથે બાહ્ય સબન્ધથી જોડાએલું નથી, તેમ દાબડી અને હીરાની માફક એક બીજાની માહ્ય નથી, પણ જડ એ ચૈતન્યનું પ્રતીક—મુખાકૃતિ છે. ચૈતન્યની ભાષા છે—અર્થાત્ જડ **અને** ચૈતન્ય એમ બે નથી, પણ ચૈતન્ય માત્ર બોલે છેજ. એ વાતને, બીજી રીતે,-ચૈતન્ય જડરૂપે પ્રકટ થાય છે એમ આપણે કહીએ છીએ. ચૈતન્ય બોલે છે એનો અર્થ કે આપણે સમજી શકીએ એવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિરૂપે દેખા દેછે, અને એ પ્રવૃત્તિમાં એનું સ્વરૂપ સમજાય છે, આમ પરમાત્માનો પોતાનો વિલાસ એ જ આ અખિલ

બ્રહ્માડ છે બ્રહ્માંડ એ એના વિલાસનુ પરિણામ નથી, પણ એના વિલાસ રૂપ જ છે. જે આ વિશ્વને એના વિલાસનુ પરિણામ માને છે, એને પરમાત્માનુ પ્રત્યક્ષ દર્શન નથી, એ માણુસ તો પરમાત્માને બદલે એક જડ સંચા તરફ નજર કરી રહ્યો છે. પણ જે આ વિશ્વને પરમાત્માના વિલાસરૂપજ જૂએ છે, એ પરમાત્માની સ્હામે આખેઆખ મેળવી ઉભો છે—અને આખ મળતા એક જ આખ થઇ રહે છે—પોતાની આખ એ એની જ આખ છે એમ અનુભવે છે "**नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता**"—એના વિના બીજો દ્રષ્ટા નથી, શ્રોતા નથી, મન્તા નથી, વિજ્ઞાતા નથી એ સિદ્ધાન્તને એના ભાવાત્મક (નઞાત્મક–negative નહિ પણ positive) સ્વરૂપમા અનુભવે છે.

આ વિલાસનો અનુભવ એ એની "આનન્દ"તા, અને એજ આપણી "આનન્દ"તા. જે આપણો આન્તરમા આન્તર સ્વભાવ—જે આપણો એકરસ રસ, જે આપણી વિશુદ્ધિ અને જે આપણી અખડતા—એમાજ સર્વ આનન્દની પરિસમાપ્તિ છે. શ્રુતિ કહે છે કે ઉત્તમોત્તમ મનુષ્યલોકના આનન્દ કરતા સોગણો આનન્દ પિતૃલોકનો છે, એ કરતા સોગણો ગન્ધર્વલોકનો, એ કરતા સોગણો *કર્મદેવનો, એ કરતા સોગણો ×આજાનદેવનો, એ કરતા સોગણો પ્રજાપતિલોકનો, અને એ કરતા સોગણો બ્રહ્મલોકનો છે, અને એ જ, જેણે '**अग्निर्मीडे पुरोहितं**'—+આદિ શબ્દાર્થરાશિરૂપી તથા બાહ્ય અને આન્તર વિશ્વરૂપી મહાન વેદનુ શ્રવણ કર્યું છે, તથા જે પાપરહિત થયો છે, અને જેને વિષયકામનાઓ હણુતી નથી, તેનો છે. આ આનન્દ પણ પરમાત્માના અનન્ત આનન્દનો એક અશ માત્ર છે, "**एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति**"—આ આનન્દની જ એક માત્રા ઉપર અન્ય ભૂતો જીવે છે.

જ્ઞાની પુરુષો ચડોળ પક્ષીવત્ જડ–પૃથ્વી ઉપરથી ઊંચે ચઢીને આપણી સર્વ વૃત્તિઓના પ્રકાશક અને પ્રેરક આ સચ્ચિદાનદ પરમાત્મ–"સ-

---

* જેઓ કર્મે કરી દેવપદવીને પામ્યા છે. × જેઓ મૂળથી જ દેવ છે. + ઋગ્વેદની પ્રથમ ઋચા.

વિતા"*ના 'વરેણ્ય'‡ જ્ઞાનરૂપ તેજમા ન્હાય છે, અને અયત્ને ×"સમતા" રૂપી આત્મગાનની સરિતા રેલાવે છે. આ સરિતા પરમાત્મ-સવિતાની ગાયત્રી-ગાન, સ્તવન છે, અને જગતના પવિત્રીકરણનો મહામન્ત્ર છે.

કપોતપક્ષી§ એ દૃઢ પ્રેમનુ ઉપદેશક છે. મહમદ પયગમ્બરે એક કપોત પાળ્યુ હતું, એ એને પ્રભુનો સન્દેશ લાવી આપતુ એમ જે કહેવાય છે એમાથી ઊંડો ધ્વનિ એ નીકળે છે કે પ્રેમ એ મનુષ્યને પરમાત્મા સાથે જોડનાર પરમ સાધન છે મનુષ્યમાત્ર, પ્રાણિમાત્ર, બલ્કે ભૂતમાત્ર—ઉપર પ્રેમ એ મનુષ્યાત્માને વિકસિત કરનાર, ઉચ્ચ કરનાર અને રસમય કરનાર પદાર્થ છે. પ્રેમ જગતના સર્વ દ્વેષ કલહ પ્રપચ આદિ ભાવોને ફેડી એ ભાવોને પોતામા—પ્રેમરૂપે—પરિણામ પમાડે છે, અને એ રીતે પોતાનુ જે દિવ્ય પરમાત્મસ્વરૂપ તે સર્વત્ર પ્રકટાવે છે. તમારા શત્રુઓનો તમારા ઉપર ગમે તેટલો દ્વેપ હશે પણ એ સ્હામે જો તમે પ્રેમની તરવાર લઇને ઉભા રહેશો તો એ દ્વેપ તમને બાધ કરી શકશે નહિ, એટલુ જ નહિ પણ એ દ્વેષ છિન્નભિન્ન થઈ પ્રેમરૂપે પરિણમી જશે. પણ મનુષ્ય ઉપર આવો ઐકાન્તિક પ્રેમ ભગવાન ઉપરના પ્રેમમાથી જ—વિષ્ણુના ચરણકમળમાથી ગગાની પેઠે—વહે છે. માટે મનુષ્યપ્રેમનુ પ્રભવસ્થાન જે પરમાત્મા એના ઉપર અચળ પ્રેમ બાન્ધવો જોઇએ. અનન્ત દુ ખના પ્રસંગો આવે તો પણ, એમા ક્ષણ વાર પણ, અણુમાત્ર પણ, આ પ્રેમને શિથિલ થવા દેવો નહિ, અમુક દુ ખ પરમાત્માએ મ્હારા ઉપર નાખ્યુ નથી એટલી જ સમજણથી ન અટકતા, સુખ દુ ખનો વિચાર પરમાત્મા સબધી પ્રેમમા અપ્રાસગિક છે, એને એની સાથે કાઈ જ લેવા દેવા નથી,

* ગાયત્રીમન્ત્રનુ સ્મરણ કરો.

‡ વૃધાતુ ઉપરથી, પસન્દ કરવા યોગ્ય, ઉત્તમ શ્રેય summum bonum રૂપ.

× '**समं ब्रह्म**' '**समत्वं योग उच्यते**'—ઇત્યાદિ ભગવદ્ગીતાના વાકયો જુઓ.

§ આપણામા જેમ ચક્રવાકના જોડાનુ દૃષ્ટાન્ત અપાય છે તેમ અગ્રેજીમા કપોતપક્ષીનુ અપાય છે. ગુરુ દત્તાત્રેયે સાસારિક પ્રેમપાશમા મુગ્ધ જીવના દૃષ્ટાન્તરૂપે આ પક્ષી લીધુ છે.

એમ દૃઢનિશ્ચયપૂર્વક, એ વિચારને અન્તરૂમા પ્રવેશ પણ કરવા દેવો નહિ. આને જ આપણા શાસ્ત્રોમા "નિસ્ત્રૈગુણ્ય દશા" કહે છે—અર્થાત્ એ એવી ભૂમિકા છે કે જ્યા પ્રકૃતિના—સુખદુ ખના મોજા પહોચી શકતા નથી, જ્યાનો આનન્દ માત્ર હોઈ ઐહિક દુ ખને દાબી દે એવો છે એમ નહિ, પણ જ્યા દુ ખ જેવા પદાર્થને હિસાબમા આવવાનો પ્રસગ જ નથી

જેને આ પ્રેમ લાગ્યો છે તેને સાસારિક દુ ખ એ દુ ખ નથી, પણ પરમાત્માનો વિરહ, મનુષ્યમાત્રના–ભૂતમાત્રના સુખની ન્યૂનતા, એ જ ખરે-ખર દુ ખકર થઇ પડે છે અત્રે પ્રશ્ન થશે કે સર્વવ્યાપક પરમાત્માનો વિરહ કેવો? જ્ઞાનમાર્ગમા ભક્તિને સ્થાન કેવુ? આનો ઉત્તર કે પરમાત્માના વિર-હનો અનુભવ એ જ એની સર્વવ્યાપકતાના અનુભવનુ પગથિયુ છે, ભક્તિ એ જ્ઞાનનુ સાધન છે. આપણી વર્તમાન સ્થિતિ તો પરમાત્માના વિરહની નથી પણ પરમાત્માના અજ્ઞાનની છે–ઘોર નિદ્રાની છે પછી જેમ ઘોરનિ-દ્રામા સ્વપ્ન આવી આત્માનો ખળભળાટ થઈ, જાગ્રદવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે–તેમ આ અજ્ઞાનવસ્થામાથી પરમાત્માથી હુ વિખૂટો પડયો છુ, એ કયા હશે? એ કેમ મળે?—ઇત્યાદિ સ્વપ્નની ઉત્કઠા ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ જ ઉત્કઠાના વેગે કરી છેવટે આખ ઉઘડી જાય છે, અને જૂએ છે તો પર-માત્મા પોતાને *આલિગી રહેલો નજરે પડે છે. આ રીતે ભક્તિ એ જ્ઞાનને અનુકૂલ થાય છે.

જેને આવો પ્રેમ પૂરેપૂરો છે એ, હૃદયના ભાવમા સીચાઇને–પલળીને બેશી રહેતો નથી, પણ કર્તવ્યપરાયણ થાય છે જેમ ગરુડ પક્ષી એના 'પર્વતી જુસ્સા'થી ભરેલુ, કા–ળા દરિયાઈ તોફાનને સ્હામે મુખે ભેદતુ, સૂર્ય ઉપર દૃષ્ટિ રાખી, સીધુ ઊંડયુ જાય છે, અને 'એક વાળ માત્ર' પણ એના માર્ગમાથી આડુ અવળુ જતુ નથી, એ તેમ જેને "સવિતા"ના "વરેણ્ય" તેજ ઉપર ધ્યાન લાગ્યુ છે, એ જગતના સકટોથી જરા પણ ન હારતા, પૂર્ણ જુસ્સાથી અને દૃઢતાથી કર્તવ્યને માર્ગે ચાલ્યો જાય છે.

"अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा ।
न्याय्यात् पथः प्रविचलन्ति पद न धीराः ॥"

---

* "संपरिष्वक्तः"—ઉપનિષદ્.

યુગાન્તરે થવાનુ મરણુ આજ થાય તોયે શુ? જે ન્યાય–કર્તવ્ય–નો માર્ગ છે એમાથી ધીર પુરુષો એક પગલુ પણ ખસતા નથી.

આમ કર્તવ્ય પરાયણુ થવામા આપણુ સમસ્ત જીવન, આસપાસના સ્હામે હમેશા લઘવામા જ જવાનુ? એમ હોય તો પણ શુ? કર્તવ્યદષ્ટિએ તો કર્તવ્ય ઉપર જ ઠરવાનુ છે, એણે સુખદુ ખ ઉપર—પરિણામ ઉપર જરા પણ લક્ષ દેવાનુ નથી, ટેનિસન કહે છે તેમ એને તો "Duty clear of consequences" એ જ સૂત્ર છે કર્તવ્યપરાયણુતા આમ અશાન્તિની જ ભરેલી હોય તો પરમાત્માની આ વિશ્વવ્યવસ્થામા ખામી આવે વસ્તુત એમ છે જ જહિ. મનુષ્ય જેમ જેમ કર્તવ્ય કરતો જાય છે તેમ તેમ એનો આત્મા તનદુરસ્ત થતો જાય છે, અને પછી જેમ શરીર તનદુરસ્ત હોતા, રગેરગ ગભીર આનન્દ વ્યાપી રહે છે, તેમ આત્મા તનદુરસ્ત હોતા, એના પડેપડમા શાન્ત–વિપુલ આનન્દ રેલાઈ રહે છે. જેમ સમુદ્રની સપાટી ઉપર ગમે તેટલા તોફાન થાય, પણ એનુ તળીયુ શાન્ત હોય છે, તેમ આ કર્તવ્યનિષ્ઠ પુરુષને ગમે તેટલા યુદ્ધના પ્રસગો આવે પણ એ યુદ્ધ કર્યા છતા એનો આત્મા ઊંડી શાતિ અનુભવે છે

'**हस शुचिषद्**' એ મન્ત્રમા વર્ણવેલો આ શુભ્ર ઉજ્જવળ હસ મૃત્યુ સમયે ઉજ્જવળ ગભીર અને શાન્ત શાન્તિ અનુભવે છે, કારણ કે એના પવિત્ર આત્માને "અસુર" દમનો નથી, એ રમણીય નૌકાને કોઈ પણ તરેહના વાયુ આમ તેમ અફાળતા નથી એ જીવન્મુક્તને જન્મ–મરણ બને સરખા જ છે લોક જેને જીવન કહે છે એ દરમિયાન એ જીવતો હતો, અને લોક જેને મૃત્યુ કહે છે એ દશામા પણ એ જીવવાનો જ છે ખરૂ જોતા જે મૃત્યુમા પણ જીવે છે એ જ ખરેખર જીવે છે બાકી બધા તો શ્રીમદ્ભાગવતમા એક સ્થળે ઉપમા આપી છે તેમ—ધમણની માફક શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે, અને તે પણ અન્યને બાળવા માટે! માટે ખરૂ જીવન એ જ કે જે ત્રણે લોકના ઉત્તમોત્તમ પદાર્થોને તૃણવત્ લેખી* સસાર ઉપરથી વૈરાગ્ય લાવી પરમાત્મા ઉપર પ્રેમથી લૌકિક જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચેના ભેદની પાર ચઢી ગયુ છે. મૃત્યુ પછી જન્માન્તરનુ જીવન છે, પણ જન્મ–મરણની ઘટમાળમા આવેલુ હોઈ, એ લૌકિક જીવન, મિથ્યા જીવન છે. ખરૂ જીવન લૌકિક જીવનની

* "**हृष्टिस्तृणाकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा।**"—ઉત્તરરામચરિત.

અન્તર્ છતા પાર છે, જેની પરિપૂર્ણતા—જીવનતા આગળ લૌકિક જીવન મૃત્યુ સમાન છે. એ જીવન—જેમા આત્માની પ્રત્યેક ગુહા-પ્રત્યેક રન્ધ્ર-પરમાત્મ-મહોદધિના મોજાથી ભરાય છે—એની પરિપૂર્ણતા શી રીતે વર્ણન કરવી? જગતના મહાત્માઓએ આ જીવન અનુભવ્યુ છે, અને તેઓ સાક્ષી પૂરે છે કે આ જીવનની જીવનતા નિસીમ છે.

નચિકેતસ યમ—વૈવસ્વતને કહે છે—

श्वो भावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत् सर्वेन्द्रियाणि जरयन्ति तेजः ।
अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तवैव वाहास्तव नृत्यगीते ।।
न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्त्वा ।
जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ।।

આ પ્રમાણે (૧) ચડોળ, (૨) કપોત, (૩) ગરુડ (૪) હસ એ ચાર ગુરુઓ પાસેથી (૧) જ્ઞાન, (૨) ભક્તિ, (૩) કર્મ અને (૪) સવિરાગ શાતિ, એ ચાર પરમાર્થપ્રાપ્તિના સાધનોનો બોધ મળે છે—જે ચાર સાધનો એક એક સાથે ગુથાએલા છે તથાપિ જુદા જુદા વર્ણવી શકાય એવા છે.

વસન્ત. વિ. સ ૧૮૫૮ ભાદ્રપદ.

૧૮

" ખાંડાની ધાર. "

" રાજા હરિશ્ચન્દ્ર છોડી ચાલ્યો શે'ર સત્યવાદી સતને કારણેજીરે;
વેચ્યાં રાણીને કુંવર રોહીદાસ ચૌચરી તારે વારણેજી રે. ૧
ત્યાં તો બંનો પગ ન ઠેરાય શેરી નથી સો'યલીજી રે;
મારગ ખરો છે ખાંડાની ધાર દીસે વાટ દોહ્યલીજી રે. ૨
સીપને ઉપની'તી સત્ય અપાર ઊંડીથી ઉપર આવવાજી રે;
માથે મેહના વૂઠયા મેઘ મોતીને મેળાવવાજી રે. ૩

મુને રત્ન લાધ્યું રામનું નામ સદ્ગુરુજીના સાથમાંજી રે;
ભોજલ સ્નેહ રે કરીને ચિત્ત રાખ્ય હીરો આવ્યો હાથમાંજીરે" ૪
ભોજો.

સસારમા આવી રાત દિવસ અનેક વ્યાવહારિક વ્યવસાયમા આપણે કાળ નિર્ગમીએ છીએ. કાળ એની મેળે વહ્યો જાય છે, અને એમા આપણુ જડ જીવન એક તૃણવત્ ખેચાયુ જાય છે એમ કહીએ તો ચાલે. કોઈ કાયમ ઉદ્દેશ, અને એ ઉદ્દેશનુ અનુસરણ,—એ આપણને તદ્દન અજ્ઞાત છે. પરમાત્માએ આપણને જે સસારના પ્રસગો રૂપી અક્ષરો આપ્યા છે એ ગોઠવી એમાથી આપણા જીવનનુ એક અર્થવાળુ પુસ્તક રચવાનુ છે એ વાત આપણે તદ્દન વીસરી જઇએ છીએ. કોઈક વાર કામને, કોઇક વાર ક્રોધને, કોઈક વાર લોભને, એમ અસખ્ય વૃત્તિઓને વશ પડી રહીએ છીએ એ જ્યા લઈ જાય ત્યા દોરાઇએ છીએ. એ માહોમાહે કલહ કરે, આપણને સ્હામસ્હામી ઉભી રહી ખેચે, અને એ ક્રિયામા આપણા કકડા થાય તો તે પણ આપણે વિવશ રહી થવા દઇએ છીએ! આ વાત બરાબર થાય છે? આપણે કોણ? આ દેહમા અને આ વિશ્વમા આત્માનુ શુ સ્થાન છે? આ દેહ મારાથી ઊભો રહ્યો છે, અને આખુ વિશ્વ મારામા પરોવાએલુ છે. ઉભય ઉપર રાજ્ય ચલાવવુ એ મ્હારો અધિકાર ખોઈ બેસુ તો હુ મારી જાતને ગુમાવુ છુ, આ દેહને અને આ વિશ્વને અર્થશૂન્ય કરી મૂકુ છુ, અને સર્વત્ર અન્ધકાર છાઈ રહે છે. વસ્તુત હુ સત્ય–સ્વરૂપ છુ, ચૈતન્ય–સ્વરૂપ છુ, અને આનન્દ–સ્વરૂપ છુ મ્હારો સિક્કો આખા જગતમા ચલાવવો, મ્હારી લિવરિ '* (પટોળી) આખા જગતને પહેરાવવી, કોઈના ઉપર જુલમ ન કરતા સર્વને ખુશીથી મ્હારા સત–ચિત્–અને આનન્દમય રાજ્યમા ભાગ આપવો, એ મ્હારી અધ્યાત્મરાજ્યભાવના છે.

લોક ખોટુ કહે છે કે હરિશ્ચન્દ્રે રાજ્યપાટ ત્યજ્યા, અને રાણી–કુવરને વેચ્યા, અને પોતે પણ વેચાયો! જડ શરીરને એક સ્થાનેથી ખશી બીજે સ્થાને જતા જોયા, આ શરીરને પેલા શરીરની સેવા કરતા જોયા, અને એ ઉપરથી પોતાની ભાષામા કહ્યુ કે 'હરિશ્ચન્દ્રે રાજ્ય ત્યજ્યુ' ઇત્યાદિ! વસ્તુત, હરિશ્ચન્દ્ર સત્યસ્વરૂપ ચૈતન્યસ્વરૂપ અને આનન્દસ્વરૂપ હતો, એણે પોતાની અલૌકિક રાજ્યભાવના સિદ્ધ કરી, અને એ રાજ્યમા પોતાને આત્મવત્ વહાલા એવા પોતાના પત્ની અને પુત્રને ભાગ આપ્યો.

* ખાસ પોષાક; 'પટોળી,' 'પ્રેમની પટોળી' એ ભોજાનો શબ્દ છે.

સ્મરણ રાખજો કે આ સઘળુ પોતાના ન્હાના સરખા "હુ" ખાતર નહિ; હરિશ્ચન્દ્રનું રાજ્ય જેમ વિશાળ–દેશ કાલ પ્રસગના અવધિ રહિત–હતું, તેમ એનો "હુ" પણ વિશાળ હતો. એના ન્હાના "હુ"ને તો એણે "બહુચરી"–અનન્ત વૈભવ અને લીલાવાળી ચૈતન્યશક્તિને ખોળે મૂકી દીધો હતો, બહુચરાજીના સેવકો મા આગળ મરઘડુ રમતુ મૂકે છે એમ.

તમને થશે કે હરિશ્ચન્દ્ર જેવા આપણાથી શી રીતે થવાય? તમારી નમ્રતા હુ વખાણુ છુ, અને એ નમ્રતા ખરા હૃદયની છે એ પણ હુ સમજુ છુ–પણ હુ તો બેધડક તમને કહુ છુ કે તમે હરિશ્ચન્દ્ર જેવા તો શુ પણ હરિશ્ચન્દ્ર પોતે જ છો. વળી એ પણ કહેવુ જોઇએ કે આ વિશ્વની નિયામક શક્તિ તમે માની લો છો એવી વૈષમ્ય અને નિર્ઘૃણ્યવાળી–અન્યાયી અને ક્રૂર–નથી. તમે હરિશ્ચન્દ્રને મ્હોટો માન્યો છે તો ભલે માન્યો. એ શક્તિએ એના ઉપર એને લાયક કસોટીના પ્રસગ નાખ્યા છે, અને તમારે લાયક તમારા ઉપર નાખ્યા છે બને પોતપોતાના પ્રસંગમાથી પાર ઉતરે, એટલે બનેનો જય સમાન થાય છે

એટલુ તો ખરૂ કે કષ્ટ વિના રાજ્ય નથી. હમણા થોડા જ દહાડા ઉપર તમે વાચ્યુ હશે કે જાપાનીઓએ કિંચાઉ અને નાનશાનની સયોગી ભૂમિમાથી રશિયનોને હઠાવ્યા. સાધારણ રીતે તો લઢાઇમા એક લશ્કર બીજા લશ્કરના પડખા તરફથી હલ્લો કરે છે, પણ એવા વિકટ પ્રસગો પણ આવે છે કે જ્યારે દુશ્મન સાથે સ્હામે સ્હામી આખ મેળવી લઢવુ પડ છે માર્ગ સાકડો હોય છે, અને દુશ્મનોની "ટ્રેન્ચિઝ"–ખાઈ–ઉપર ચાલીને જવુ પડે છે.

"મારગ ખરો છે ખાંડાની ધાર દીસે વાટ દોહ્યલી જી રે."

"क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया"

उपनिषद्.

" .strait is the gate, and narrow is the way which leadeth unto life, and few there be that find it"—*The Bible*

અરે! પણ આવુ બળ કેમ આવે 'પોર્ટ આર્થર લેવુ છે એમ નિશ્ચય કરો એટલે જોઇતુ બળ એની મેળે આવશે. 'મરીને માળવા લેવા' સ્હામે ઉપદેશ આપનારી કહેવત બાયલાઓની છે. જેઓ પોર્ટ આર્થર લે છે, એ

જીવીને નથી લેતા; મરીને જ લે છે. "Into the Valley of Death rode the Six Hundred"—રશિયન સાથે એલેકલેવાની લઢાઇમા છસે ઘોડેસ્વાર અગ્રેજો સ્હામીતોપે મૃત્યુની ખીણમા પડયા! અને લોર્ડ રોબર્ટસે કદહાર લીધુ તે વખતે ઇન્દ્રવીર નામના ગુરખા સિપાઇએ દુશ્મનની અગ્નિ વર્ષાવી રહેલી તોપ ઉપર ધસી તોપને કબજે કરી! એ 'પુરુષો' હતા ઉદ્દેશ ઉપર દૃષ્ટિ ચોટાડી સ્હામી નજરે કામ કરનારાઓ હતા. કાર્લાઇલ યોગ્ય જ કહે છે કે "No King or man attempting anything considerable in this world need expect to achieve it except tacitly on those same terms, 'I will achieve it or die'"

પણ કિંચાઉ અને કંદહાર કરતા પણ વધારે દારુણ યુદ્ધના પ્રસગ આપણા અન્તરમા આવે છે. એમા વધારે વિકટ યુદ્ધ કયુ હશે એ વિષે તમને શકા રહે છે? શકા રહેતી હોય તો—થોડાક દૃષ્ટાન્ત વિચારો. રાવણ હજાર તોપથી પણ પાછો હઠે એવો હતો? છતા કેવી અધમવૃત્તિ આગળ એ નમી પડયો! યુધિષ્ઠિર રણમાથી પાછુ પગલુ ભરે એવા હતા? છતા, એક વિષમ પ્રસંગે 'નરો વા કુજરો વા' એમ બોલાઈ ગયુ! અને એ વખતે એમના હૃદયમા એવુ પ્રચડ યુદ્ધ થયુ હતુ કે જેની સરખામણીમા મહાભારતના સાતે કોઠા રમત જેવા હતા

જો પરમાત્મા મેળવવો હોય તો એ મેળવવાનો દૃઢ નિશ્ચય જોઇએ. એ નિશ્ચય કાઈ મગજના વિચાર માત્રથી ઉપજતો નથી સમગ્ર આત્માએ ઉછળી ઊડવુ જોઇએ, હનુમાનજી સૂર્ય તરફ ઊડયા હતા એટલા વેગે. કવિઓ કહે છે કે સમુદ્ર તળીએ પડેલી છીપને વર્ષાબિન્દુનુ મોતી ઝીલવાનુ મન થાય છે ત્યારે તે ક્યાથી ઉપડી કયા સુધી પહોચે છે! એમ જે જીવાત્મારૂપી છીપને પરત્મારૂપી મોતી અન્તરમા ઝીલવુ છે, એને તો પૂરેપૂરો વેગ લાગવો જોઇએ, અને સદુપદેશ માટે એણે અન્તર ખુલ્લુ રાખી બેસવુ જોઇએ. એમ કરવામા આવે તો પરમાત્મારૂપી મોતી અન્તરમા જામ્યા વિના નહિ રહે. અને એ મોતીની જેને કિમત છે એની દૃષ્ટિએ ત્રૈલોક્યનો ખજાનો પણ એક કોડી સમાન છે.

" મુને રત્ન લાધ્યું રામનું નામ સદ્ગુરુજીના સાથમા જી રે!
ભોજલ સ્નેહ રે કરીને ચિત્ત રાખ્ય હીરો આવ્યો હાથમા જી રે."

વસન્ત. વિ. સ. ૧૯૬૦, વૈશાખ

૧૯

હીંડોળો.

" व्रजनाथ झुलावुं सारी रेन "

આ સસાર રજનીરૂપ છે. આ સત્ય સહજ અનુભવમા બેસતુ હોય તો ઉત્તમ, નહિ તો, આપણે જગતના મહાન આત્માઓના અનુભવની સાખ્ય શ્રદ્ધાથી માની લેવી જોઇએ. પશ્ચિમમા પ્લેટોથી માડીને, અને આપણે ત્યા વેદના મહર્ષિઓથી માડીને–સર્વ ઊંડા અને ગાઢ અનુભવીઓએ આ જ વાત કહી છે; અને જો સામાન્યબુદ્ધિ એ વાત કબુલ રાખવા ના પાડતી હોય તો એના નિષેધને બાજુપર મૂકો–કારણ કે, આ મહાપ્રશ્ન પરત્વે પ્રાકૃત મતિ અનુભવહીન છે અને તેથી એના મતની કાંઈ જ કિમત નથી. સામાન્ય બુદ્ધિનુ—પ્રાકૃત મતિનુ—જીવન તે કેવળ ઐન્દ્રિયક જીવન છે, અને ઐન્દ્રિયક જીવન એ મનુષ્યનુ ખરૂ જીવન જ નથી. ખરૂ જીવન આત્માનુ છે. અને આત્મા જ્યારે દીપી ઉઠે છે, ત્યારે ઇન્દ્રિયો પણ એના તેજથી સળગી ઉઠી, એ તેજના સ્ફુલિગ રૂપ થઈ, આસપાસ વિસ્તરી રહેલા શ્યામ અન્ધારાને અનુભવગોચર કરે છે. વિના તેજે–નેત્રમા પણ તેજ ન હોય તો–અધારાનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થવુ અશક્ય છે એ જ પ્રમાણે, આત્માના કિરણ વિના આ સસારરજનીનુ અધારૂ છે એટલુ પણ સમજાવુ અશક્ય છે માટે જ કહેવાનુ કે આ વસ્તુમા અન્ધ પ્રાકૃત મતિને ન અનુસરતા, પ્રદીપ્ત આત્મજ્યોતિઓનો અનુભવ પ્રમાણ માનો. આ અનુભવ–જે દરેક ખરા જિજ્ઞાસુને આછો કે ગાઢો કોઈક કોઈક વખત થયા વિના રહેતો નથી,—એ પરમાત્માની પહેલી ઝાખી છે. વેદાન્તીઓને જ્યારે માયાનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાનુ કહેવામા આવે છે, ત્યારે તેઓ "**अज्ञोऽहम**"="હુ જાણુતો નથી"–એ અનુભવની સાખ્ય બતાવે છે, અને એ અનુભવ તે માત્ર જ્ઞાનનો અભાવ નથી, પણ ભાવાત્મક અજ્ઞાન છે એમ ઉમેરે છે. તેઓના ઉત્તરનુ આ જ ઊંડું તાત્પર્ય છે, જેઓને આ સસાર સ્પષ્ટ રજનીરૂપ સમજાયો છે તેઓ જ આ તાત્પર્ય યથાર્થ ગ્રહી શકે છે.

હવે, આ તત્ત્વદર્શનના ક્રમમા એક ભૂમિકા આગળ ચઢીએ સસાર રજનીરૂપ તો ખરો, પણ તે શુ ઘોર અધારી રજની? જ્યા સુધી **સાંખ્ય દૃષ્ટિ** છે ત્યા સુધી તો, ઘોર અન્ધકાર અને એ અન્ધકારમા ઊડી રહેલા

આત્મારૂપી આગીઆઓ, પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિમા વખતો વખત ચકચકો ઉઠનાર, સ્વજ્યોતિ પ્રકટાવનાર, અનેક પુરુષો—એ શિવાય બીજુ કાઇ જ નહિ; વધારે સારૂં રૂપક લઇએ તો પ્રકૃતિરૂપ અન્ધકાર અને એ અન્ધકારની પર વિરાજતા અસંખ્ય આત્મારૂપી તારલાઓ. આવી રજની બેશક શાન્તિ અને ભવ્યતાનુ ભાન પ્રેરે છે, પણ સૌન્દર્યની તરશી દૃષ્ટિને તો જુદી તરેહની રજની જોઇએ છે. જેવી જોઇએ છે તેવી એને મળે છે. " ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् . " એને માટે આ રજની કૃષ્ણચન્દ્રથી સોહામણી થઈ રહી છે. સાખ્યદૃષ્ટિને અન્ધકાર અને તારલાઓ જણાતા હતા તેને બદલે, **ભક્તિદૃષ્ટિને** અન્ધકાર છેદાઈ ગયુ છે, કૃષ્ણચન્દ્રના પ્રેમરૂપી શાન્ત શીતળ અને નિર્મળુ અજવાળુ ચોતરફ રેલાઈ રહ્યુ છે, અને આત્મારૂપી તારલાઓ પણ પોતાનુ ઉત્કટ અહંતાભર્યું તેજ ત્યજી, કૃષ્ણચન્દ્રના તેજમા પોતે ન્હાય છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ પુરુષ અને પરમાત્માના સબન્ધનુ જ્ઞાન એક ભૂમિકા આગળ ચઢે છે.

હજી એક ભૂમિકા આગળ વધીએ. દૃષ્ટિ તો માત્ર જુવે જ. ભક્તિદૃષ્ટિ કૃષ્ણચન્દ્રની શીતળતા જ અનુભવે, **ભક્તિરસ** વિશેષ નિકટ સબન્ધ માગે છે. એને 'આકાશે ચન્દ્ર' જોઈ સન્તોષ થતો નથી, એને તો ઇન્દ્રિયો અને આત્માઓ રૂપી જે " વ્રજ " તેના " નાથ "ને ઝુલાવવાનુ મન છે. તેથી એ રસમય જીવન ઉછળી ગાય છે —

" व्रजनाथ झुलावु सारी रेन "

એ "વ્રજ"ના " નાથ "ને ઘડી બે ઘડી ઝુલાવ્યે એને સન્તોષ વળતો નથી આખી રાત ઝુલાવુ એમ થાય છે

આનો સાર કે —

(૧) સસાર એ પરમાર્થ સત્ય નથી એ વાત સસારના સઘળા વ્યવહારો વચ્ચે રહીને પણ ભૂલવી નહિ.

(૨) સસાર પરમાર્થ સત્ય નથી એટલુ જ સમજ્યે બસ નથી.

સંસારમાં પણ પરમાત્માનો વાસ છે એ જાણવાનું છે. વેદાન્તની પરિભાષામાં, ચોતરફ માયા વિસ્તરી રહી છે એટલું જ નહિ, પણ એ માયામાં બ્રહ્મનો અનુપ્રવેશ છે, અને એથી જ માયા પણ " છે " એટલા અસ્તિત્વવાચક શબ્દની અધિકારિણી બની છે.

(૩) સર્વત્ર પરમાત્માનો વાસ છે એવું પરોક્ષજ્ઞાન પણ બસ નથી. પરમાત્માને પોતાની પાસે લેવાનું મન હોવું જોઇએ. ગોપિકાઓ કૃષ્ણચન્દ્રના ચરણો કુચસ્થળ સાથે ચાંપતી, ચાંપી રાખતી, તો પણ, હજી રાખું, હજી એને ઊંડા ઉતારૂં, એમ એમને થતું આપણી વૃત્તિઓ સાથે પરમાત્માનો પરિષ્વંગ એ રીતનો થવો જોઇએ

(૪) સંસાર બહાર ઊડીને પરમાત્માને ખોળવા જવાનું નથી. પરમાત્માને આપણી પાસે લેવાનો છે, અનુભવવાનો છે. પરમાત્મા સંસારની બહાર હોય, તો બહાર ઊડવાની જરૂર રહે. જે " પ્રાણનો પણ પ્રાણ છે " એવો નિકટ છે, એની શોધ માટે બહાર શું કરવા ઊડવું પડે? જ્યાં જુઓ ત્યાં એ છે, સંસારમાં પણ એ છે, માટે આ કહેવાતા સંસારમાં પણ જ્યાં ત્યાં એને જ " ઝુલાવ્યા " કરો—આપણે સર્વ સાથે રહી ઝુલાવીએ, અને કૃતકૃત્ય થઇએ.

વસન્ત,— વૈશાખ, સંવત્ ૧૯૬૧.

૨૦

પ્રેમઘટા.

" सन्तो मेरे, प्रेमघटा झुक आई. "

(વ્યાખ્યાન.)*

એક અંગ્રેજ મહાકવિ કહે છે —

" Our little systems have their day
They have their day and cease to be
They are but broken lights of thee
And thou, my Lord, art more than they "

આ પંક્તિઓ સુપ્રસિદ્ધ છે, અને પૂર્વે વસન્ત કે સુદર્શનમાં એક બે સ્થળે ટંકાઈ પણ ચૂકી હશે—પણ પરમાત્માના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં એ એવું યથાર્થ દૃષ્ટિબિન્દુ આપે છે, તથા જગતનો ધાર્મિક ઇતિહાસ એની દૈશિક અને કાલિક વિશાલતામાં સમજવાનું એ એવું સારૂં સૂત્ર છે, કે એનું પુનઃ સ્મરણ કરાવવામાં બાધ નથી. એનું તાત્પર્ય એમ છે કે—મનુષ્યના અલ્પ વિચારો પરમાત્માના આનન્ત્યને વ્યાપી શકતા નથી. પોતપોતાનો સમય ભોગવી, આખરે એ વિચારો નાશ પામે છે, એ વિચારો તે પ્રભુનો ભાગ્યો-તૂટ્યો પ્રકાશ માત્ર છે, અને પ્રભુ પોતે એ સર્વ કરતા અધિક છે. ટુંકામાં કહેવાનું કે, મનુષ્યબુદ્ધિ પરમાત્માનો પાર પામી શકતી નથી. પણ

* ઉપરની અનુભવભરી વાણીનું સમગ્ર રહસ્ય હું વ્યાખ્યાન રૂપે વાચકને આપી શકીશ એમ માનવાનું હું જરા પણ ધાર્ષ્ટ્ય કરતો નથી. એ " પ્રેમઘટા " પ્રેમી હૃદય જ અનુભવી શકે છે, અને કોઈ પણ હૃદયને વ્યાખ્યાનથી પ્રેમી કરી શકાય એ સંભવતું નથી. તથાપિ આ ઉપક્રમ કરવાનું મુખ્ય પ્રયોજન એટલું જ છે કે—આ મથાળાની પંક્તિ વાંચી તથા એનો મધુર આલાપ હૃદયમાં ભરી, એકાદ કોઈક વાચક પણ પરમાત્મદૃષ્ટિ પામશે એમ આ લેખકને આશા છે. અને એ દૃષ્ટિ વધારે વિશદ—ચોખ્ખી થવાના કારણ રૂપે આ ટુંકું વ્યાખ્યાન યોજેલું છે.

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે જે કાર્ય કરવા મનુષ્યબુદ્ધિ અસમર્થ છે, તે કરવાનુ બીજું કોઈ સાધન છે ?

મનુષ્યહૃદય એ કરી શકે એમ ઘણીવાર કહેવામા આવે છે. જે પ્રભુ શ્રવણુ મનન અને નિદિધ્યાસનમા કાલક્ષેપ કરનારા મુનિઓને ન મળ્યા તે પ્રેમથી ધસતી વ્રજની ગોપીઓને મળ્યા, એમ ભક્તિગ્રન્થો કહે છે,—અને એ જ ભાવથી થોડા દિવસ ઉપર આપણા હૃદયે અન્તરમાથી ઊછળી માગ્યુ હતુ કે —"**व्रजनाथ झुलावु सारी रेन.**" આજ તે દિવસના હૃદયતરંગ તરફ પાછી દૃષ્ટિ ફેરવીને જોઇએ છીએ તો એ હૃદયતરંગ પણ પરમાત્માના સ્વરૂપને યથાર્થ રીતે ગ્રહવા અપર્યાપ્ત—ઓછા પડતા લાગે છે.

શુ આપણું હૃદય પરમાત્માને પ્રેમથી વળગે, સમસ્ત જીંદગીભર એને ઝુલાવુ એમ ઇચ્છયા કરે, એટલામા જ એ હૃદયની કૃતાર્થતા ? જેઓ ધાર્મિક વૃત્તિને મનુષ્યની ફક્ત અનિવાર્ય વૃત્તિ સમજે છે—અર્થાત્ એ વૃત્તિ સત્યને ગ્રહતી નથી પણ અન્ધવત્ શૂન્ય પ્રતિ અનિવાર્ય રીતે ધસે જાયછે એમ માને છે, તેઓને તો પૂર્વોક્ત ઇચ્છાના અસ્તિત્વમા જ કદાચ પૂર્ણ સન્તોષ થાય. તેમજ, જેઓ ધાર્મિક વૃત્તિને કોઇક નિર્ગુણ પદાર્થને વિષય કરતી અને એને હીડોળામા અબોલા પદાર્થની માફક ઝુલાવવાની ઇચ્છામા સમાપ્ત થતી ગણે છે, તેઓ પણ એ વૃત્તિને—કાદા ઉપર સમુદ્રનુ મોજુ પથરાય તેમ—પરમાત્મા ઉપર પથરાતી કલ્પે. પણ પરમાત્મા છે એમ જેને નિશ્ચય છે—અને એમ જેને નિશ્ચય છે તેવાને લક્ષીને જ આ વ્યાખ્યાન છે—તેવાના હૃદયમા તો શૂન્યભક્તિને અવકાશ છે જ નહિ; તેમજ વળી પરમાત્માને એવો જડ વિષય જેવો પણ કેમ મનાય કે જેથી આપણા હૃદયનો ભાવ એના ઉપર રેડયા કરીએ અને છતા એ એના નિર્ગુણત્વ અને અકર્તૃત્વમા રહી આપણા પ્રેમનો જવાબ ન વાળે ? શંકરાચાર્ય યથાર્થ માને છે કે નિર્ગુણની ભક્તિ સંભવતી નથી. નિર્ગુણ સગુણ થઇ ભક્તને પોષે છે આવી "પુષ્ટિ" નો અનુભવ કરતા એક ભક્તજન એના બન્ધુઓને સંબોધી કહે છે કે "**सन्तो मेरे, प्रेमघटा झुक आई**"। ભક્તજનને અનુભવ થાય છે કે પરમાત્મા છે, વિશ્વની પાર કોઇક સ્થળે છે એમ નહિ, પણ પોતા પ્રતિ એની "**પ્રેમઘટા**" ઝુકી આવે છે. આ અનુભવની કાંઇક ઝાખી લેવા માટે—એકાદ મેદાનમા ઉભા રહેલા અને આકાશમા અ-

અદ્ભુત દેખાવ વિસ્તારતી ઘનઘટા* નીરખતા તમને પોતાને કલ્પો. આપણુ ઐહિક જીવન એક મરુભૂમિનુ રણ છે—જ્યાં સુધી એમા પરમાત્મપ્રેમની ઘનઘટાનુ જળ સીંચાયુ નથી ત્યાંસુધી, એ જળ સીંચાતાં, એ જ ભૂમિ અલૌકિક વસ્ત્ર ધારણ કરે છે અને મનુષ્યજીવનનુ 'અન્ન' પૂરૂ પાડે છે. આપણી વિવિધ ધર્મસંસ્થાઓ—યજ્ઞ, દાન, વ્રત, અર્ચન, ઉત્સવ, વર્ણાશ્રમના ધર્મ એ સર્વ—આ પરમાત્મરસથી સીંચાઈ આપણી વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિની હૃદયભૂમિમા ઊગેલી વિવિધ વનસ્પતિઓ છે. એના થકી એ આપણા જીવનનુ પોષણ થાય છે.

પણ આ **"પ્રેમઘટા"** ઝુકી આવતી સર્વ કોઈને કેમ દેખાતી નથી? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો કઠણ છે. કઠણ છે એનુ કારણ એમ નથી કે એના સત્યમાં કાંઈ ખામી છે, પણ એના સ્વરૂપમા વિશિષ્ટતા છે. તે એ કે જેને એ પ્રેમનો અનુભવ છે તેને એ સિદ્ધ કરી આપવાની જરૂર રહેતી નથી અને જેને અનુભવ નથી તેને એની પ્રતીતિ થવી કઠણ છે. છતા—જરા પરમાત્મા તરફ હૃદય ફેરવશો અને તે સાથે કેટલાક ચિહ્નો ઉપર દૃષ્ટિ કરશો તો એના પ્રેમની ઘનઘટા ક્ષિતિજ ઉપરથી ચઢી આવતી દેખાવા માડશે.

૧. પરમાત્માના મનુષ્ય ઉપરના પ્રેમની પહેલી નિશાની શી? આનો ઉત્તર જરા વિરોધાભાસી લાગશે, પણ તે વાસ્તવિક છે—અને તે એ કે **દુઃખ, સંસારનાં દુઃખ.** પરમાત્માની જેના ઉપર કૃપા થાય છે તેના ઉપર જ એ દુઃખ નાખે છે. અસખ્ય વિકટ પ્રસગો અને આપત્તિઓનો અનુભવ મેળવી એ અનુભવથી પવિત્ર થઈ કુન્તી કૃષ્ણ પ્રત્યે કહે છે—

" विपदः सन्तु नः शश्वत् तत्र तत्र जगद्गुरो "

—" હે જગતના પ્રભુ! હમેશા અમારા ઉપર આવી વિપત્તિઓ જ હજો, જેથી અમોને તમારૂ નિત્ય દર્શન રહ્યા કરે."

જેઓના હૃદય કૃપણતા અને કાતરતાથી ભરેલા છે તેઓ સાસારિક સુખનુ એકેક ટપકુ ચાટયા કરે છે કૂતરૂ હાડકુ ચાટયા કરે તેમ! કદી

* સસ્કૃતમા મેઘના સમૂહને 'ઘટા' કહે છે.

જન્મારામા જાણે એ જોયું જ ન હોય ! જો કે કરોડો જન્મો ભોગવ્યા કર્યું છે, છતા ! એવા મનુષ્યોના બાયલાપણાનો ખ્યાલ લાવો, અને તે સાથે ક્ષત્રિયમાતા કુન્તીની વીરત્વભરેલી ઉક્તિ સરખાવો—અને કહો કે એમાંથી કયો ભાવ વધારે ઉચ્ચ ? અરે ! આવા બે વિરુદ્ધ ભાવ વચ્ચે 'વધારે ઉચ્ચ' એવી સરખામણીના શબ્દો પણ શોભે છે ? એક ભાવ કબૂલ કરતા પણ આપણે શરમાઇએ છીએ, અને બીજા જ આપણા પુરુષત્વને છાજતો લાગે છે.

અત્રે **સાંસારિક** દુ:ખ, એમ કહેવાની મતલબ એવી છે કે દેહદમનમાં ધર્મ સમાએલો માની જેઓ વિવિધ તપશ્ચર્યા રૂપી કૃત્રિમ દુ:ખો–હાથે ઉપજાવી–વેંઠે છે, તેઓની એ તપશ્ચર્યા તે ખરી તપશ્ચર્યા નથી. આપણે માટે પરમાત્માએ તપશ્ચર્યાના અસંખ્ય સાધનો સાસારિક દુ:ખ રૂપે રચી મૂક્યા છે, એનો અનુભવ કરી પવિત્ર થવુ, એ દુ:ખની 'તપ્તમુદ્રા' લઈ પરમાત્માના સાનિધ્યમા જવુ એ મનુષ્યનો મનુષ્ય તરીકે પરમ ધર્મ અને અધિકાર છે. શુ પશુઓ પોતાના દુ:ખમા પરમાત્માના પ્રેમનુ ઝરણુ જોશે ? તેઓ તો પીડા પામશે અને પામીને વીસરી જશે, ફરી પામશે, ફરી વીસરશે ઇત્યાદિ. મનુષ્યમા જ એવી શક્તિ છે કે એ દુ:ખ ભોગવવા એટલુ જ નહિ પણ એ દુ:ખનો અર્થ કરવા—એટલે કે એનુ સ્વરૂપ સમજવુ તથા પ્રયોજન તપાસવુ, એની આગળપાછળની કડીઓ તપાસી કાર્યકારણની સંકલનામા એનુ ક્યા સ્થાન છે તથા એ શી ગરજ સારે છે એ નક્કી કરવુ. જેમ જગતના કોઇ પણ પદાર્થનુ 'સાયન્ટિફિક' (શાસ્ત્રીય) રહસ્ય યથાર્થ સમજવા માટે એની આગળપાછળ તથા આસપાસ જોવાની જરૂર પડે છે, તેમ આ બાબતમા પણ છે. દુ:ખમા ગરકાવ થઈ ન જતા, અર્થાત્ એના વર્તમાન કાળમા જ સર્વ દૃષ્ટિ સમાવી ન દેતા, એના ભૂત–ભવિષ્ય તરફ નજર કરીશુ તો તુરત જણાશે કે દુ:ખ એ ભૂતકાળની મલિનતાનુ વિશોધન છે, અને ભવિષ્ય કાળની આત્મોન્નતિનો અરુણોદય છે. ખરી વાત છે કે સર્વ કોઇના જીવનમા દુ:ખ આવી ઉમદા સેવા બજાવતું જણાવતુ નથી પણ કહો કે સમૃદ્ધ અનાજ ઉગાડવામા આવશ્યક એવુ જે ખાતર તેનો ઉપયોગ કેટલા કરે છે ? છતા શુ ખરો ખેડુત કે કૃષિશાસ્ત્રી ક્ષણવાર પણ કબૂલ કરશે કે ખાતર એ પરમાત્માની સૃષ્ટિમા નિરર્થક પદાર્થ છે ? તે જ પ્રમાણે, જેને મનુષ્યજીવન પામી એ જીવન સફળ કરવાની

ઇચ્છા છે અને જેણે એ જીવનની સુઘટિત ઘટના ઉપર વિચાર કર્યો છે–એને સાંસારિક દુ:ખ તે પરમાત્માની કૃપા શિવાય અન્યરૂપે કદી પણ ભાસશે નહિ.

૨. પરમાત્માના અનુગ્રહનુ બીજુ ચિહ્ન–**શુભવાસના અને શુભ-આત્મબળ** છે. મનુષ્યજીવનની ક્ષણેક્ષણ કર્તવ્યથી ભરેલી છે; એ કર્તવ્યો કરવા માટે શુભ વાસના અને શુભ આત્મબળની અપેક્ષા છે–અને તે પરમાત્મામાથી મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે જ્યારે આપણા હૃદયમાં 'દેવાસુરસંગ્રામ' થઈ દેવો જીતે છે અને અસુરો હારે છે ત્યારે નક્કી સમજવું કે–જીવાત્મા રૂપી ઇન્દ્ર પોતાના બળથી જીત્યો નથી પણ વિષ્ણુ પરમાત્માના બળથી જ તે વિજય મેળવી શક્યો છે; શ્રુતિ યથાર્થ કહે છે કે "**एष तु साधु कर्म कारयति यमूर्ध्वं मिनीषते**"=જેને એ ઉચ્ચ ભૂમિકાએ લઇ જવા માગે છે તેની પાસે એ સારૂ કર્મ કરાવે છે· અર્થાત્ કે સર્વ શુભ વાસના અને તજ્જન્ય કર્મ સ્ફુરાવનાર પ્રભુ પોતે જ છે.

> " But most it is presumption in us, when
> The help of heaven we count the act of men "
> *All's Well that Ends Well*

અત્રે પ્રશ્ન થશે કે મનુષ્યને સ્વતન્ત્ર કર્તૃત્વ ખરૂ કે નહિ ? અને નહિ, તો એને જે સ્વતન્ત્ર કર્તૃત્વનુ ભાન છે તેનો શો ખુલાસો ?

આ ભાનની દલીલ સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓ માટે ચાલે, પણ આપણા પ્રકૃત વિષયમાં તે બહુ વજનદાર નથી. પરમાત્માને જેનુ ભાન નથી તેને શી ખબર કે અમુક કાર્ય પોતે કરે છે કે પરમાત્મા કરે છે ? જેઓને એ તેજસ્વી ભાન પ્રાપ્ત થયુ છે તેમનો સિદ્ધાન્ત તો બહુધા એ જ જોવામાં આવે છે કે–'હું કરતો નથી, પણ પરમાત્મા કરે છે' ? કારણ કે એમનામાંથી અહકર્તૃત્વબુદ્ધિ વિલય પામી ગઈ છે. આ સંબન્ધમાં વેદાન્તસૂત્રકારનો સિદ્ધાન્ત ઉભય કોટિને ઠીક ન્યાય કરે છે. વેદાન્તસૂત્રકાર એવો સિદ્ધાન્ત બાંધે છે કે જીવને ઉપાધિકૃત કર્તૃત્વ છે, પણ કારયિતૃત્વ તો ઇશ્વરનું જ છે.* કરે

---

* "**परायत्तेऽपि हि कर्तृत्वे करोत्येव जीवः, कुर्वन्तं हि तमीश्वरः कारयति**" શાંકરાચાર્ય.

છે જીવ, કરાવે છે ઇશ્વર; 'કરાવે છે' એટલે પ્રબલ પવન કે જળનો ઓધ તૃણને પાછળથી ધક્કેલે એ રીતે નહિ, પણ જીવના ચૈતન્યને અનુસરીને, રાગદ્વેષાદિ એની સમક્ષ ધરીને એ રીતે જ વિધિનિષેધમા અર્થ રહે છે.+

ઇશ્વિર પર્જન્યવત્ સર્વ પ્રતિ સમાન છે જેવી ભૂમિ અને બીજ તે પ્રમાણે અનાજનો પાક. પણ જેમ એ પાકમા ભૂમિ અને બીજ ઉપરાંત પર્જન્યની કારણતા છે, તેમ પ્રવૃત્તિ માત્રમાં જીવના પ્રયત્ન ઉપરાંત પરમાત્માની અપેક્ષા છે. એ પ્રયત્ન પૂર્વ સંસ્કારથી નિયમાય છે, પૂર્વ સંસ્કાર પૂર્વતર પ્રયત્નથી બંધાય છે, એમ પાછળ અનાદિ સકલના વિસ્તરી રહી છે. કોઈ કહેશે કે આ રીતે અનવસ્થા પ્રાપ્ત થાય—તો એનો ઉત્તર કે આ અનવસ્થા પ્રામાણિકી છે એટલું જ નહિ પણ જરૂરની છે, જરૂરની એટલા માટે છે કે સંસારની કોઇ પણ કાળે શરૂઆત માનીએ તો પ્રશ્ન ઉભો રહે છે કે તે તારીખ પહેલાંનો કાળ શૂન્ય કેમ રહ્યો અને અમુક તારીખથી સહસા મંસારનો આરભ કેમ થયો ? આમ સહસોત્પત્તિ નિવારવા માટે અનાદિ અને અનન્ત કાળ અનાદિ અને અનન્ત સસારથી ભરેલો માનવો જોઇએ. આમ હોવાથી અનવસ્થાદોષ બાધક થતો નથી—બલ્કે સાધક થાય છે.

હજી એક શકા સભવે છે, જો કે જીવની વર્તમાન પ્રવૃત્તિમાં એના પૂર્વ સસ્કારાનુમાર ઇશ્વિરનુ કારયિતૃત્વ છે, પણ એ પૂર્વ સસ્કાર એના સ્વતન્ત્રપ્રયત્નજન્ય ખરા કે નહિ ? ખરા, તો પછી જીવનુ સ્વતન્ત્ર કર્તૃત્વ વર્તમાનમાં પણ સ્વીકારવામાં શો બાધ ? આનો ઉત્તર કે પૂર્વ સંસ્કાર જીવના સ્વતન્ત્રપ્રયત્નજન્ય નહિ, (એમ હોય તો પૂર્વોક્ત અનવસ્થાની અપેક્ષા જ શી હતી ?) કિંતુ એમા પણ ઇશ્વિરનુ કારયિતૃત્વ ખરૂ કોઈ કહેશે કે ભલે સર્વત્ર ઇશ્વરનુ કારયિતૃત્વ રહો, એથી જીવના કર્તૃત્વને શો બાધ આવે છે? જીવના કર્તૃત્વને બાધ નથી આવતો, પણ જીવના સ્વતન્ત્રકર્તૃત્વને આવે છે; અને એકનુ કર્તૃત્વ બીજાના કારયિતૃત્વમા વિલીન થઈ જાય છે, અને આ રીતે જીવના કર્તૃત્વનો ઇશ્વિરના કારયિતૃત્વમા સમાવેશ થઈ, છેવટનું કર્તૃત્વ ઇશ્વિરનુ જ રહે છે, જીવનુ કર્તૃત્વ ઇશ્વિરકર્તૃક સૃષ્ટિમાનુ જ છે—તે

---

§ **"न हीश्वर प्रबलतरपवन इव जन्तून्प्रवर्तयत्यपि तु तच्चेतन्यमनुरुध्यमानो रागाद्युपहारमुखेनैव चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थिनो विधिनिषेधावर्थवन्तो भवत."** **વાચસ્પતિમિશ્ર.**

એવી રીતે કે જેમ અમુક મહાનિયમોથી જડ સૃષ્ટિ બંધાએલી છે તેમ અમુક મહાનિયમોથી જીવનું કતૃત્વ પણ બંધાએલુ છે—એ કતૃત્વ પરમાત્માના મહાનિયમોને ઉથાપીને બનેલું નથીઃ ઉદાહરણ તરીકે, એક આ નિયમ સુપ્રસિદ્ધ છે કે જેમ આપણે ખોટાં કર્મો કરીએ છીએ તેમ તેમ આપણામાં ખોટી લાલચો–રાગદ્વેષાદિ–સ્હામે ટક્કર ઝીલવાનુ સામર્થ્ય ઘટે છે, તેમ જ, જેમ જેમ આપણે સત્કર્મો કરીએ છીએ તેમ તેમ આપણો ઊર્ધ્વ પન્થ-ઉત્સર્પિણી મતિ–સરળ થાય છે. હવે કહો કે આ નિયમો આપણે પોતે રચ્યા છે? ના જ. આપણી બહાર કોઇક શક્તિ છે જેણે રચી મૂકેલા નિયમોને અન્યથા કરીને કાંઈ પણ કરી શકવાનુ આપણુ સ્વાતન્ત્ર્ય નથી. એ શક્તિને લઇ, પરમાત્માનુ કતૃત્વ સર્વત્ર—જ્યા આપણું કતૃત્વ ભાસે છે ત્યા પણ—સિદ્ધ છે

આ સામાન્ય નિરૂપણ આપણે પ્રકૃત વિષયને લાગુ પાડીએ. મનુષ્યમાં જે કાંઈ શુભ વાસનાનો ઉદય થાય છે અને એ પ્રમાણે આચરવાનુ શુભ બળ ઉપજે છે–તે કરનાર ઇશ્વર પોતે જ છે. આપણે એક શુભ કર્મ કરીએ એટલાથી એવી વાસના બધાય કે બીજી વખતે શુભ કર્મ કરવામા આપણુને તે મદદગાર થાય અને આપણો પ્રયત્ન સફળ કરે, એ નિયમ–જે આપણો પોતાનો કરેલો નથી પણ ઇશ્વરનો કરેલો છે–એ નિયમ પોતે જ પ્રભુની કૃપાનું ચિહ્ન નથી? કર્મ અને વાસનાના પરસ્પર સંબન્ધનો મહાનિયમ લુપ્ત થએલો કલ્પો, અને પછી વિચારો કે મનુષ્યની શુભ પ્રવૃત્તિ કેટલી શક્ય રહે છે? એ નિયમને અભાવે મનુષ્યની સસ્કૃતિ અને ઉત્કર્ષ (Civilization) સર્વથા અશક્ય થઈ જાય છે એ, વિચાર કરતા, સહજ સમજાઈ આવશે. માટે જ, જ્યારે જ્યારે હૃદયમા શુભ વાસનાનો અંકુર ફુટે અને તદનુસાર શુભ કર્મ કરવાનુ બળ માલુમ પડે ત્યારે એ શુભ સંપત્ રૂટે પરમાત્માની " પ્રેમઘટા " ઝુકી આવતી જોવી એમ શાસ્ત્રકારો ઉપદેશે છે.

૩. પરમાત્માના પ્રેમનુ ત્રીજુ ચિહ્ન, બીજા સાથે જોડાએલુ પણ એથી કાંઇક વિશિષ્ટતર હોઈ, પૃથક્ ગણનાને પાત્ર છે. તે એ કે જેના ઉપર પરમાત્માનો પ્રેમ ઢળે છે તેને સર્વ જન્તુ ઉપર **પોતાપણાનો ભાવ** ઉપજે છેઃ કોઇનુ પણ હું કલ્યાણ કરૂં કોઇને પણ હુ ઉપયોગી થાઉં એવી ઉત્કટ

ઇચ્છા એના મનમાં રમ્યાં કરે છે. એક હિન્દુસ્તાની કવિ ઠીક કહે છે કે જે માણુસે જન્મીને કોઇનો ઉપકાર કર્યો નથી એ પશુ કરતાં પણ નપાટ છે: પશુ તો મરીને એનાં હાડકાં ચામડાં પણ કોઇકને કામ આવવા દે છે; જે માણુસ જીવતાં કોઇને ઉપયોગી ન થયો તેનું જન્મ્યું તો નકામુ જ સમજવું, કારણ કે એનાં તો હાડકાં—ચામડાં પણ કોઇને કામ આવતાં નથી. આ લોકોપયોગી થવાની બુદ્ધિ એ હિન્દુસ્તાનની વર્તમાન દશામાં પરમાત્માના પ્રેમનો ખાસ આવિર્ભાવ છે. આપણા દેશમા જ્યા નજર ફેરવશો ત્યાં અસંખ્ય રીતે લોકોપયોગી થવાના પ્રસંગો તમને નજરે પડશે—અને એ સર્વેમાં કાંઇને કાંઇ કરી શકવાનુ આપણું દરેકનુ સામર્થ્ય છે.

આ દેશમાં આપણો જન્મ થયો છે એ આપણું અહોભાગ્ય છે. એ ભાગ્યનો લાભ લેવો કે એને વૃથા વહી જવા દેવું એ ઉપર આપણા ભવિષ્યના સ્વરૂપનો આધાર છે. ધણા કહે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં જન્મ લેવો એ હતભાગ્યની નિશાની છે. પણ મને લાગે છે કે આવું સદ્‌ભાગ્ય મનુષ્યને જવલ્લે જ પ્રાપ્ત થતું હશે. પ્રાચીન કાળમાં હિન્દુસ્તાને જગતને કેવી અનુપમ સેવા કરી છે એ વાત બાજુપર રહેવા દો, અને વર્તમાન કાળ જ વિચારો; આપણા દેશમાં આજ કાલ આપણને જે કર્તવ્ય કરવાના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા છે એવા બીજા ક્યા છે? આને જ અનુલક્ષીને હું કહું તો પણ પૂર્ણ યથાર્થતાથી કહી શકુ કે —

"सन्तो मेरे, प्रेमघटा झुक आई"

એ " પ્રેમઘટા " સ્વીકારવી, એને જોઈ મયૂરવત્ નૃત્ય કરવુ કે કેકારવ ઉદ્‌ગારવા એટલુ જ નહિ, પણ એક દૃઢ અને ખંતીલા ખેડૂતની માફક હરખભર્યા નેત્રે એ ઘટા સામુ જોવુ અને હળ કોદાળી અને પાવડો લઈ ઉગ્ર શ્રમ ઉઠાવી ખેતી કરવી એ આપણું કામ છે. એ કામ કરતાં પરસેવો તો ઉતરશે—પણ તેટલા માટે કયો જાતવાન ખેડૂત કહેશે કે ચોમાસું ન હોય તો સારૂ?

જે બન્ધુભાવથી આપણા કવિએ એના સન્તભાઇને સંબોધ્યા હતા એ જ ભાવથી, જો કે મારી અલ્પતાના પૂર્ણ ભાન સાથે, હું મ્હારા વાચકોને સંબોધુ છૂ કે

"सन्तो मेरे, प्रेमघटा झुके आई"

આ તકનો લાભ લ્યો; મનુષ્યજન્મ સફળ કરવાના આવા પ્રસંગો ફરી ફરીને નહિ મળે.

વસન્ત, વિ. સં. ૧૯૬૧ ભાદ્ર. ૪.

૨૧

"હોરી."

राग—(काफी—ताल दीपचंदी.)

कृष्ण कैसी होरी मचाई मचाई, अचरज लखियो न जाई;
असत सत कर दिखलाइ, रे कृष्ण कैसी. (टेक.)

एक समय श्रीकृष्णदेवके, होरी खेलन मन आई,
एकसें होरी मच नहि कबहु, यातें करूं बहुताई,
यहि प्रभुने ठहराई, रे कृष्ण कैसी० १

पांच भूतकी धातु मिलाकर, अंड पचकारी बनाई,
चौद भुवन रंग भीतर भरकर, नाना रूप धराई;
प्रकट भये कृष्ण कन्हाई, रे कृष्ण कैसी० २

पांच विषयकी गुलाल बनाकर, बीच ब्रह्मांड उडाई,
जिस जिस नैंन गुलाल पडी वह, सुध बुध सब बिसराई;
नहि सम्रत अपनाइ, रे कृष्ण कैसी० ३

वेद—अंत अंजनकी सिलाका, जिसने नेंनमें पाई,
ब्रह्मानंद तिसको तम नाश्यो, सूझ पडी अपनाई;
होरी कछु बनी न बनाई, रे कृष्ण कैसी०

(અધ્યાત્મભજનમાળા.)

(મનન.)

યુરોપમાં સોળમી સદીના આરભમાં શરૂ થએલી અને દિન પરદિન વધતી જતી જડ પ્રકૃતિના અચળ નિયમોની શોધોથી મુગ્ધ બની અરાઢમી સદીનું યુરોપ પ્રકૃતિમા પરમાત્માને જોઈ શક્યુ નહિ; તેથી તે સમયના યુરોપની ઉન્મત્ત મનુષ્યબુદ્ધિએ કાં તો પરમાત્માનો સર્વથા નિષેધ કર્યો, અથવા તો, એક વખત એનાથી શક્તિ પામેલી પ્રકૃતિ ત્યાર બાદ હમેશાં સ્વતન્ત્ર નિયમોથી પ્રયર્ત્યા કરે છે અને પરમાત્મા તો કોણ જાણે ક્યા યોગનિદ્રામાં પડ્યો હશે એવી અર્ધનાસ્તિકતાથી ભરેલો દ્વૈતવાદ સ્વીકાર્યો આપણે ત્યાં નૈયાયિક દ્વૈતવાદીઓ પરમાત્માને આ કરતાં વધારે નિકટ સમજતા હતા. તથાપિ તેઓ પણ 'ઘટોના નિર્માતા' અને 'ત્રિભુવન–વિધાતા' નો પોતાના કાર્ય સાથેનો સંબન્ધ એક સરખો જ કલ્પતા. જેઓ પરમાત્માને એક કુભકારવત્ બહાર રહ્યો રહ્યો ત્રિલોકીને પોતાની ઇચ્છાશક્તિ વડે કાલમહાચક્ર ઉપર ફેરવતો જોતા હોય, અને તેમા જેમની બુદ્ધિને કે હૃદયને સન્તોષ થતો હોય, તેઓ ભલે એ કલ્પનાને વળગી રહે. અમારી બુદ્ધિ તો પરમાત્માના સ્વરૂપની બહાર, એની અનન્તતામા વિરોધી એવા પરિચ્છેદનો પ્રસંગ ઉત્પન્ન કરનારી, કોઈ પણ વસ્તુને માની શકતી નથી, અને અમારૂ હૃદય પણ સહી શકતું નથી કે બ્રહ્માડરૂપી ઉમરડામા કોટિ જીવને પૂરી પરમાત્મા એની બહાર એ જીવોથી અલગો પડી રહ્યો હોય. અમે તો જગત્મા સર્વત્ર પરમાત્માની "**હોરી**" મચી રહેલી જોઇએ છીએ એ "હોરી" એ પોતે પૂર્ણ રસથી રમે છે, અને જીવને રમાડે છે એ "હોરી" ની અદ્‌ભુતતા વર્ણવી જાય એવી નથી. એના આશ્ચર્યને ફેડવાનો સાયન્સનો પ્રત્યેક પ્રયત્ન એ આશ્ચર્યને વધારે ગભીર અને વધારે ઉદ્દીપ્ત કરતો આવે છે. કવિ યથાર્થ કહે છે—
"**अचरज लखियो न जाई.**"

પરમાત્મા દેશકૃત કાલકૃત અને વસ્તુકૃત એમ ત્રિવિધ પરિચ્છેદ રહિત છે, એટલે કે, એ અહીં છે ને ત્યા નથી વા ત્યાં છે ને અહીં નથી એમ નથી, એટલુ જ નહિ પણ સર્વ સ્થળે છે એમ કહેતા પણ સ્થળ એનુ અધિષ્ઠાન બની જાય છે એ ખોટુ થાય છે દેશ–સ્થળમા એ આશ્રય કરી રહેલો નથી, ઉલટો દેશ એને લીધે બન્યો રહે છે. એજ પ્રમાણે, પરમાત્મા ભૂત ભવિષ્ય કે વર્તમાન કોઇ પણ કાળે નહોતો નવી વા નહિ હોય એમ નથી, એટલુ જ નહિ પણ કાળમા એને રહેલો માનવાથી કાળ એનો આશ્રય

બને—જે પરમાત્માની સર્વાશ્રયતા સાથે અસંગત છે. વળી સૌથી મ્હોટી સમજવાની વાત એ છે કે પરમાત્માથી ભિન્ન કોઇ પણ વસ્તુ નથી કે જેના અસ્તિત્વનો ખુલાસો પરમાત્મામાંથી ન નીકળતો હોય વસ્તુમાત્ર પરમાત્મામાંથી અસ્તિત્વ પામે છે એમ જો કબૂલ કરતા હો તો પરમાણુઓ કે પ્રકૃતિ એવી કોઇ પણ વસ્તુ પરમાત્માની સાથે સાથે પોતીકુ સ્વતન્ત્ર સ્વભાવસિદ્ધ અસ્તિત્વ ભોગવતી માની શકાતી નથી. આનો અર્થ એ થયો કે જગત્ અણુઓમાથી કે પ્રકૃતિમાંથી નીપજેલુ નથી—અસત્માથી સત્ થએલુ છે.§ પણ તે ઉપર પ્રશ્ન થશે કે " **कथमसत सज्जायेत** "*—અસત્માથી સત્ કેમ થાય ? પ્રશ્ન બરાબર છે. પણ આ અસત્ તે શુ છે ? પ્રકૃતિનુ ન હોવુ, અણુઓનુ ન હોવુ, જગત્નુ ન હોવુ, એજ કે બીજું કાંઈ ? પરમાત્મા પોતે સત્ ક્યાં નથી કે અસત્માથી સત્ થાય છે એમ માનવાનો પ્રસંગ આવે ? અર્થાત્ પરમાત્મા પોતામાંથી જ, એક અદ્વિતીય સત્માંથી, જગત્ ઉપજાવે છે. શ્રુતિએ એ માટે ઊર્ણનાભિ—કરોળીઆ—નુ દૃષ્ટાન્ત આપ્યુ છેઃ કરોળીઓ જેમ પોતામાથી જાળ પસારે છે તેમ પરમાત્મા પણ પોતામાંથી જગતની જાળ પાથરે છે. પણ ખરૂ જોતા આ દૃષ્ટાન્ત પણ પૂર્ણ રીતે લાગુ પાડવાનુ નથી, કરોળીઓ પોતાના શરીરમાથી જાળ કાઢે છે, અને પરમાત્માને તો શરીર નથી, તેમ પરમાત્મા પોતે વિકાર પામીને જગત્ રૂપ બને એમ પણ નથી કહેવાતું, કારણ કે પરમાત્મામા વિકાર સભવતો નથી. માટે માનવુ પડે છે કે એ અસત્ને સત્ કરતો નથી, માત્ર સત્ કરી **દેખાડે** છે. " **असत सत कर दिखलाई** " પોતે પોતામાથી—એક અદ્વિતીય સત્માથી કાંઈ વિકાર, ઉપજાવતો નથી, ઉપજાવતો **દેખાય** છે. અને કોઈ પરમાત્માની 'પ્રભુતાઇ' કહે છે. કોઇ 'લીલા' કહે છે, કોઇ 'માયા' કહે છે, યા માયાની એક કલા—'વિક્ષેપશક્તિ'—કહે છે. આપણે એને આજ **"હોરી"** ને નામે ઓળખીશુ.

---

§ કહેવાતા અસત્માંથી કહેવાતું સત્ થએલુ છે. વસ્તુતઃ તો અસત્માંથી સત્ નથી થતું અને સત્માથી અસત્ પણ નથી થતું—અસત્માંથી અસત્ થાય છે એમ કહેવુ તદ્દન અર્થહીન છે, અને સત્માંથી સત્ પણ 'થાય છે' કહી શકાતું છે; એટલે જે સત્ છે તે છે જ છે. અન્ય કાંઈ જ નથી. આ સિદ્ધાન્ત આગળ સ્પષ્ટ થશે.

* ઉપનિષદ્.

જે દેખાય છે તેને દેખાવા પૂરતું સત્ય માની લઇ એને પરમાત્માએ શા માટે ઉત્પન્ન કર્યું અને શી રીતે ઉત્પન્ન કર્યું એ વિચારીએ. કવિ કહે છે કે—

"एकसमय श्री कृष्णदेवके, होरी खेलन मन आई,
एकसें होरी मचे नाहि कबहुं, यातें करूं बहुताई;

यहि प्रभुने ठहराई"

શ્રુતિ પણ કવિતાની વાણીમા કહે છે—"**प्रजापतिर्वा एकोऽग्रेऽतिष्ठत् स नारमत**" "**एकोऽहं बहु स्यां प्रजायेय.**" તાત્પર્ય કે "પરમાત્માને એકલા ગમ્યુ નહિ" ત્યારે "એણે વિચાર કર્યો કે હુ એક છુ તે બહુ થાઉં." અને ક્રિશ્ચયનો પણ માને છે કે પ્રભુએ પ્રેમથી ઉભરાઇ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી. એ સર્વ વચનનુ તાત્પર્ય એ છે કે જગત્ ઉપર વિચાર કરી જોનારને સમજાયા વિના રહે એવુ નથી કે જગત્ પરમાત્માથી વિખૂટું, શુષ્ક અરણ્ય જેવુ નથી, બલ્કે એના અણુઅણુમાં એની જ સત્-ચિત્-અને આનન્દરસની મૂર્તિ પ્રકાશ થાય છે, એનાજ પ્રેમની મધુર અને લલિત લહરીઓ સર્વત્ર રમ્યા કરે છે. આ "બહુ" થઈ, પોતાનો આનન્દ આપવા-લેવાની,-આપવામા લેવાની અને લેવામાં આપવાની,-ઇચ્છાથી એણે પચ-મહાભૂતની ધાતુ મેળવીને બ્રહ્માડરૂપી પિચકારી બનાવી, એમાં ચૌદ ભુવન રૂપી વિવિધ રગ ભર્યા, અને એની રગબેરગી સેરોથી જીવમાત્રને ન્હવરાવ્યા, વચમાં શબ્દ-સ્પર્શ-રૂપ-રસ અને ગન્ધ એ પાચ વિષયોનો ગુલાલ પણ ઉરાડયો-અને આમ રસમૂર્તિ "**श्री कृष्ण कन्हाई**" હોરી ખેલ્યો! જેની આંખમાં એ વિષયોરૂપી ગુલાલ પડયો, તે 'સુધ-બુધ' ખોઇ પોતાપણાને-આત્મસ્વરૂપને-ભૂલી બેઠો. આ એની 'આવરણશક્તિ'. વિક્ષેપશક્તિ એક ડાળખી, અને આ બીજી ડાંખળી. એ બે શક્તિઓનું સ્વરૂપ અને એમનો પરસ્પર સંબન્ધ વિચારીએ.

સામાન્ય રીતે પરમાત્માની સર્ગકરી (સૃષ્ટ્યુત્પાદક) શક્તિ તેને વિક્ષેપ-શક્તિ કહે છે, અને બન્ધ કરી (સ્વસ્વરૂપ-આચ્છાદક) શક્તિ તેને આવરણ-શક્તિ કહે છે. પરમાત્માએ જગત્ 'મૅજિક લૅન્ટર્ન' એટલે કે ભૂતાવળના

ચિત્ર માફક આપણી દૃષ્ટિ આગળ ખડું કર્યું છે, અને મૅજિક લૅન્ટર્નના 'મૅજિક' (જાદુ) કરતાં એનું મૅજિક અનન્તગણું અધિક છે—એટલે, યોગવાસિષ્ઠમાં કહ્યું છે, તેમ 'વગર ભીંતે' આ ચિત્ર ઊભુ કર્યું છે! આ એની વિક્ષેપશક્તિનુ પરિણામ છે. અને આપણી અને એની વચ્ચે એ ચિત્ર આડું પડેલું હોવાથી એનુ ખરૂં સ્વરૂપ સમજાતું નથી એ એની આવરણશક્તિનું પરિણામ છે. આવરણ વિના વિક્ષેપ એકલો રહી શકતો હોય તો ભલે રહે, આપણું કામ માત્ર આવરણ ફેડવાનું છે. વિદ્યારણ્યમુનિ પણ ઇશ્વરસૃષ્ટિ અને જીવસૃષ્ટિ એવા સૃષ્ટિના બે ભેદ પાડીને કહે છે કે જ્ઞાને કરીને જીવસૃષ્ટિનો નાશ કરી શકાય છે, ઇશ્વરસૃષ્ટિનો નાશ કરી શકાતો નથી, અને કરવાની જરૂર પણ નથી. જ્ઞાન થતાં, આ જગતના તે તે પદાર્થો નાશ પામશે વા દેખાતા અટકશે એમ સમજવાનુ નથી, પદાર્થો તો રહેશે અને દેખાશે, પણ એ પદાર્થોમાંથી જ્ઞાનીને મોહ ઊઠી જશે, એટલે પછી એ બન્ધનકર્તા રહેશે નહિ; વિષયનું ઝેર નીકળી ગયુ એટલે બસ. ઉપરની હોરીનુ રૂપક લઇએ તો—પરમાત્માની આ બ્રહ્માંડ-રૂપી પીચકારી ભલે પોતાનુ કામ કર્યે જાય, એથી હાનિ નથી; એ 'પીચકારી'ના જળમા જે 'ગુલાલ' ભળેલો છે એ જ માણસને અન્ધ કરી નાખે છે. માટે એ 'ગુલાલ' ને આખમાથી કાઢવો એમ ઉપદેશ લેવાનો છે.

અત્રે પ્રશ્ન થશે કે પરમાત્મામા આવરણશક્તિ કેમ સભવે? કેમ સંભવે એનો વિચાર આપણે પછીથી કરીશું—પ્રથમ તો એટલી ખાતરી કરી લઇએ કે એ અનુભવાય છે કે નહિ. અનુભવાય છે એ વાતની કોઇ જ ના નહિ કહી શકે. જેઓ શાંકરવેદાન્તનો આ શબ્દ (આવરણશક્તિ) નહિ વાપરતા હોય તેઓ બીજા શબ્દમા પણ એની એ જ વાત કહેતા જણાશે. ક્રિશ્ચનો કહે છે કે પરમાત્માએ મનુષ્યને કસવા માટે 'Temptations'—જગતની લાલચો—ઉભી કરી છે, અને એમાંથી શુદ્ધ થઇ મનુષ્ય પરમાત્માની સમીપે જાય છે. પ્રાર્થનાસમાજના પન્થના આપણા વર્તમાન કવિ રા. નરસિંહરાવ પણ ગંભીર સ્વરે કવે છે કે—

> "વિપ્રલભી વિષયમોહની મધુસ્વરા
> દિવ્યધામપંથ જતાં આવી વિષધરા;
> વિપથ દોરવા મથે........."

એ 'વિષધરા' મનુષ્યે પોતે બનાવેલી નથી. તેમ, મનુષ્યને 'વિપથ દોરવા' મથવાની એની શક્તિ, વા એ જ વસ્તુની બીજી બાજુ–મનુષ્યની વિપથ દોરાઇ જવાવાની શક્તિ–એ મનુષ્યે પોતે કરેલીનથી. એકની દોરવાની શક્તિ અને બીજાની દોરાવાની શક્તિ–જે એક જ વસ્તુસ્થિતિની બે બાજુઓ છે–તેની કારણતા અન્યને–પરમાત્માને–આરોપ્યા શિવાય ચાલતું નથી. અર્થાત્ પરમાત્મામા આવરણશક્તિ છે એ સિદ્ધ વાત છે.

આ આવરણશક્તિનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ કર્યા પછી બીજો પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે પરમાત્મામા એ સભવે કેમ ? સગુણબ્રહ્મવાદની ભાષામાં બોલીએ તો, પરમ 'દયાકરા' પ્રભુ સાથે મનુષ્ય પ્રત્યે આવી વિપ્રલભી ક્રૂરતા કેમ ઘટી શકે ? એનો ઉત્તર સગુણબ્રહ્મવાદી એવો કરે છે કે વિષયની લાલચોને તાબે થવુ કે નહિ એ બાબતમા પ્રભુએ મનુષ્યને સ્વતન્ત્રતા બક્ષી છે. શાંકરવેદાન્તીઓમાના કેટલાક માયા અને અવિદ્યા એમ બે ભેદ પાડીને માયા પ્રભુની ગણે છે અને અવિદ્યા જીવની ગણે છે–એટલે માયામા લપટાવારૂપી અવિદ્યામાં જીવ પોતે જ કારણ રહે છે, અને ઇશ્વરને માથે એનો દોષ ચઢતો નથી. વિષય પ્રત્યેના રાગદ્વેષાદિને જીવની સૃષ્ટિરૂપે માનવાથી પણ એ જ કાર્ય સધાય છે. પણ ખરૂ જોતા આ ઉત્તરથી છેવટનુ સમાધાન થઈ જતુ નથી. આ લાલચોને તાબે થવુ, રાગદ્વેષાદિ ધરવા—એમાં જીવ કારણ છે ખરો, પણ આપણો પ્રશ્ન તો એ છે કે જીવ ઉપર એ તોફાન આવે છે ક્યાથી ? એ તોફાન વચ્ચે અડગ રહેવુ એ ભલે જીવના સામર્થ્યની વાત હો, પણ આપણે તો એ તોફાનના કારણનો વિચાર કરવા બેઠા છીએ, તેનો ખુલાસો ઉપરના જવાબમા આવતો નથી.

કેટલાક આ તોફાન ઇશ્વરથી જુદી 'શેતાન' (Satan) નામની શક્તિથી ઉત્પન્ન થએલુ માને છે કેટલાક ઇશ્વરનો છેવટનો ઇરાદો મનુષ્યને વિજયી કરવાનો હોવાથી અત્યારના તોફાનનો પરિણામની દૃષ્ટિએ બચાવ કરે છે. પણ આ બને માર્ગ ખામી ભરેલા છે. શેતાન નામની ઇશ્વરે ઉત્પન્ન ન કરેલી એવી શક્તિ માનવાથી ઇશ્વરની અપરિચ્છિન્ન પ્રભુતાને બાધ આવે છે. વળી, પરિણામ(સાધ્ય)ની દૃષ્ટિએ સાધનનો બચાવ કરવો, એ મનુષ્ય માટે ચાલે—પણ તે પ્રભુમા શોભતો નથી માત્ર પરિણામ સારૂ આવશે એટલાથી સન્તોષ માનવા કહેવુ એ અત્યારની સ્થિતિને ક્ષન્તવ્ય ગણવાની ઈશ્વર તરફથી અરજ કરવા જેવુ, ક્ષમા યાચવા જેવું, થાય છે

આ છેવટની મુશ્કેલીઓની જાળ કેવી ગુંચવણભરેલી છે એ આટલા મનનથી સમજાયુ હશે જ. એ જાળના છેદન માટે બીજા જે જે યત્નો થયા છે તે બધાનુ એક માસિક પત્રમાં નિરૂપણ કરવાનો લોભ રાખવો અયોગ્ય છે. તથાપિ છેવટ જતા જતાં બે મહત્ત્વના ખુલાસા નોંધીશું.

એક ખુલાસો એવો છે કે રાગદ્વેષાદિ વૃત્તિઓ અવિદ્યાથી ઉપજેલી છે, અને એ અવિદ્યા જીવના પોતાના જ પૂર્વ પૂર્વ જન્મના કર્મોનુ ફળ છે. પણ તે સ્હામે એક વાંધો સુલભ છે અત્યારની અવિદ્યા એ પૂર્વ જન્મના કર્મથી, પૂર્વ જન્મનુ કર્મ તે પહેલાની અવિદ્યાથી; એ અવિદ્યા તે પહેલાંના કર્મથી એમ પાછળ અનવસ્થા ચાલશે! આ દોષનો પરિહાર શાંકરવેદાન્તી એવો કરશે કે—અનવસ્થા ભલે ચાલે, ચાલવી જ જોઇએ જગતની કોઈ પણ કાળે શરૂઆત થએલી માનીએ તો તે પહેલાનો કાળ કેમ ખાલી પડી રહ્યો હતો એમ નિરુત્તર પ્રશ્ન થાય, માટે પાછળ જન્મોજન્મની હાર ચાલ્યા કરવી જ જોઇએ, એટલે પૂર્વોક્ત અવિદ્યા અને કર્મની કાર્યકારણતાની લીટી પાછળ લબાયા જ કરે તો તેથી બાધ નથી, બલ્કે તેમ થવાની જરૂર છે. પણ આ ખુલાસો ઉપર જણાવેલા ખુલાસાથી બહુ આગળ વધતો નથી. એમા મનુષ્ય, અજ્ઞાન માટેની જવાબદારી પરમાત્માને વળગવા ન દેતા, પોતાને માથે રાખવાનો યત્ન કરે છે; અને જેમ રજ્જુને સર્પ જાણનાર મનુષ્યની ભ્રાન્તિ માટે રજ્જુ જવાબદાર નથી તેમ રાગદ્વેષરૂપી પરમાત્મવિષયક અજ્ઞાનને માટે પરમાત્મા જવાબદાર નથી એમ બતાવે છે. પણ ખરૂ જોતા, હજી મ્હોટો પ્રશ્ન તો રહે છે જ કે કર્મ અને અવિદ્યાની ગડમથલ જીવને વળગાડનાર કોણ? આ વૃક્ષનુ બીજ પહેલાના વૃક્ષમાંથી, એ વૃક્ષ તેનાથી પણ પહેલાના બીજમાથી, એમ હાલની અવિદ્યા પૂર્વજન્મનાં કર્મોથી, એ કર્મો તે પહેલાની અવિદ્યાથી એમ જવાબ દેવામા આવ્યો ખરો, અને એવી અનવસ્થામા ઇષ્ટાપત્તિ છે એ ઉત્તર પણ ઠીક છે, પરન્તુ જરા અવિદ્યાનુ સ્વરૂપ તપાસી જોશો તો જણાશે કે એક અવિદ્યા બીજી અવિદ્યા ત્રીજી અવિદ્યા એવા, એક બીજ બીજુ બીજ ત્રીજુ બીજ એના જેવા, જુદા જુદા નબરો નથી કે જે પૂર્વ જન્મના કર્મોનો ખુલાસો આપી શકે. અવિદ્યા એક જ ચાલી આવે છે, અને અવિદ્યાથી બનેલા કર્મોને અવિદ્યાના કારણરૂપે સ્થાપવા એમા અન્યોન્યાશ્રય દોષ રહેલો છે. તેથી શાકરવેદાન્તી રામાનુજાચાર્યની માફક અવિદ્યાને પૂર્વ જન્મના કર્મની કરેલી ન માનતાં અનાદિ માને છે.

હવે આપણે પૂર્વોક્ત દૂષણનું છેવટનું સમાધાન સાંભળીએ. શાંકરવેદાન્તી કહે છે કે—તમે જે દૂષણ બતાવ્યું એ જ મારૂં ભૂષણ છે. હું કબુલ કરૂં છું કે પરમાત્મા અવિદ્યાને ઉત્પન્ન કરે એ સંભવતું નથી, તેમ, પરમાત્માની સ્હામે બાથ ભીડીને સરખા અસ્તિત્વના હકથી અનાદિ કાળથી એ ચાલતી આવતી હોય એ પણ સંભવતું નથી. પરમાત્માની સાથે એને જોડતાં પગલે પગલે દોષ આવે છે એમાં પણ ના કહેવાય એમ નથી; પણ એ સાથે એ પણ સિદ્ધ વાત છે કે અવિદ્યા અનુભવાય છે તો ખરી; તો હવે, આ બે વાત જેવી છે તેવી લો, અને એને સાથે મૂકી એમાથી જે ફલિત થતું હોય તે બેધડક કાઢો. અવિદ્યા અનુભવાય છે અને છતાં એનુ અસ્તિત્વ અસંખ્ય દૂષણોથી ભરેલુ છે—એનુ જ નામ 'Irrationality', 'Unreason' 'અવિદ્યા.' જેનો ખુલાસો થઈ શકે, જેને કાર્યકારણની સાકળમાં જોડી શકાય, જેને પરમાત્મામાંથી ફલિત કરી શકાય, એ 'અવિદ્યા' જ ન કહેવાય. એ પરમ સત્‌માંથી ફલિત નથી થતી, અને છતાં પ્રતીત થાય છે, માટે જ એને 'સત્–અસત્ અનિર્વચનીય' જેને સત્ પણ ન કહેવાય અને અસત્ પણ ન કહેવાય એવી વર્ણવીએ છીએ. તમે કહેશો કે આ તો યથાર્થ જવાબ ન થયો. ન થયો; જો તમે જેવા જવાબની આશા રાખી બેઠા હતા તેવો જ જવાબ યથાર્થ ગણાતો હોય તો. બાકી, ખરી વાત તો એ છે કે જેવી વસ્તુ હોય તેવી કહેવી એ જ યથા–અર્થ જવાબ છે. અવિદ્યાનુ ખરૂં સ્વરૂપ જ અનિર્વચનીય હોવુ ઘટે છે અને છે પણ તેવુ જ, એટલે અમારો ઉત્તર સર્વથા બરાબર છે. નિર્ગુણબ્રહ્મવાદીના આ અનિર્વચનીયતાવાદને સગુણબ્રહ્મવાદીના અજ્ઞેયતાવાદથી પૃથક્ કરીને સમજવો જોઇએ. સગુણવાદી વિશ્વમાં અવિદ્યાનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે, અને જ્યારે એ અવિદ્યા પરમાત્માની દયા સાથે અસંગત છે એમ બતાવવામાં આવે છે ત્યારે એ એવો ઉત્તર વાળે છે કે પરમ દયાળુ પરમાત્માનો એ અવિદ્યા સર્જવામા શો હેતુ હશે એ આપણે આપણી અલ્પજ્ઞતાને લીધે સમજતા નથી-પણ માની લેવુ જ જોઇએ કે એ 'દયાધના' નો હેતુ કાંઇક સારો જ હશે. પણ મનુષ્યબુદ્ધિને આમ એક વખત ઉત્થાન પામવા દઈ પછી એને એકદમ દબાવી દેવી એ અયોગ્ય છે 'આપણે જાણતા નથી' એવા અજ્ઞેયતાવાદનુ જ જો છેવટે શરણ લેવું વાજબી હોય તો તે આરંભમાં જ કેમ ન લેવુ ? જગત્‌નો કર્તા ઇશ્વર છે એટલે સુધી જવાની પણ શી જરૂર ? આપણે અલ્પજ્ઞ મનુષ્ય જાણતા નથી કે આ જગત્ કોણે

ઉત્પન્ન કર્યું વા શી રીતે ઉત્પન્ન થયું—એમ અજ્ઞેયતાવાદ પ્રાપ્ત થઇ, ઈશ્વરના અસ્તિત્વના સિદ્ધાન્તને બાધ આવે. માટે મનુષ્યબુદ્ધિરૂપી જે ડાળ ઉપર આપણે બેઠા છીએ તે જ ડાળને કાપવી એ બરાબર નથી. નિર્ગુણબ્રહ્મવાદીનો અનિર્વચનીયતાવાદ આવો નથી. એ વાદ પ્રમાણે, આપણે અવિદ્યાના અસ્તિત્વમાં પરમાત્માનો શો હેતુ રહેલો હશે એ સમજતા નથી એમ નહિ, પણ અવિદ્યાને વાસ્તવિક અસ્તિત્વ જ નથી. અને જે મિથ્યા છે તેના ખુલાસાની જરૂર નથી, કારણકે તેનો ખુલાસો સંભવતો જ નથી.

અનિર્વચનીય અસ્તિત્વ એ અસ્તિત્વ જ નથી. છતા એમા સહજ પણ અસ્તિત્વનો ગન્ધ રહેતો હોય તો તેનો નિષેધ કરી બીજા શાંકરવેદાન્તીઓ એ કરતા પણ આગળ જાય છે તેઓના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આ અવિદ્યા જેમ પરમાત્માની કરેલી નથી, અને મિથ્યા હોઇ પરમાત્માના અદ્વિતીયત્વને બાધ કરતી નથી, તેમ એ જીવની ઉપજાવેલી પણ નથી જીવનુ જીવત્વ જ એનાથી બન્યુ રહ્યું છે. ત્યારે શુ એ જીવ થકી પ્રાક્સિદ્ધ છે? એમ પણ નથી. અવિદ્યાને લઈ ને જીવ છે અને જીવને લઇને અવિદ્યા છે. અને છતા અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવતો નથી, તે એવી રીતે કે, જીવનુ જીવપણુ એનુ જ નામાન્તર અવિદ્યા છે, અને અવિદ્યાનું પ્રતીત થવુ એમાં જ જીવનું જીવપણું છે—અર્થાત્ જ્યાં જીવભાવ અને અવિદ્યા એક જ વસ્તુસ્થિતિનાં બે નામ છે, ત્યાં કાર્યકારણભાવની મુશ્કેલીનો કે અન્યોન્યાશ્રય દોષનો પ્રસંગ જ શો? બીજું, એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનુ છે કે 'અવિદ્યા' એ નામે કોઈ વસ્તુસત્ પદાર્થ નથી કે જેનો જીવ સાથે સંબન્ધ કોણે કર્યો એવો પ્રશ્ન વાજબી ગણાય. જીવે પોતાને જીવ જાણવો અને જગતને જગત્ જાણવુ, અને એ રીતે પરમાત્માનુ ખરૂ સ્વરૂપ જોતા છતા ન જોવુ—એનુજ નામ અવિદ્યા છે. એટલે કે એ ત્રણ અક્ષરના શબ્દવડે જીવ અને જગતના વાસ્તવિક અસ્તિત્વનો નિષેધ કરવા એ શિવાય બીજુ તાત્પર્ય નથી. અવિદ્યા કોઈ એવી શક્તિ નથી કે જેણે અત્યાર સુધી જગત નહોતુ તેને અત્યારે ઉપજાવ્યુ હોય, અને જેના નાશદ્વારા હવે પછી જગતનો નાશ કરવાનો હોય. જે અર્થમાં એ અત્યારે છે એ અર્થમાં એ પૂર્વે પણ હતું અને ભવિષ્યમાં પણ હશે જ; અને જે અર્થમાં એ પૂર્વ નહોતું અને ભવિષ્યમાં નહિ હોય એ અર્થમાં એ અત્યારે પણ નથી. માટે ગૌડપાદકારિકામાં કહેલું છે કે **"आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा,"** એને એનો જ અનુવાદ કરી કવિ કહે છે.—

"होरी कछु बनी न बनाइ."

એ "હોરી"—અવિદ્યાનો વિલાસ-કાંઇ બન્યો નથી અને બનાવાયો નથી. 'અવિદ્યા' એ તો નામ માત્ર છે, જગત માત્ર **ભાસે** છે, પણ **ભાસે** છે એમ કહેવામા જ, **चित्** (ભાસ) અને **सत्**ની (છે) સાથે એની એકતાનુ પ્રતિપાદન થઈ જાય છે, કારણ કે **अस्ति** અને **भाति**-હોવુ અને ભાસવુ-એ બ્રહ્મનુ જ સ્વરૂપ છે.

"હોરી"

२.

(राग काफी, ताल दीपचन्दी.)

शाम कैसी खेलत होरी होरी, अचरज खूब बनोरी,
  कोई जन भेद लहोरी शाम कैसी० (टेक.)

तन रगभूमि बनी अती सुदर, बालन बाग लगोरी,
नाडी अनेक गली जहा शोभत, खेले तहा सावरोरी,
  सग वृषभानकिशोरी. शाम कैसी० १

पाच सखी मिल पाच रग भर, देत बहोर बहोरी,
राधिका लेकर डारे शाम पर, सब तन दीन भिगोरी,
  शाममन मोद भयोरी. शाम कैसी० २

होरीमें मोद मानकर शामने, राधिकावेष धरोरी,
मिल सखियन सग फाग मचायो, खेलत मगन भयोरी;
  आप सुध भूल गयोरी. शाम कैसी० ३

खेलत खेलत जान न पायो, दीर्घ काल गयोरी,
वन वन फिरत मिले जब सतगुरु, सखियन सग विछोरी;
  शाम ब्रह्मानद मिलोरी. शाम कैसी० ४

(મનન.)

પહેલી હોરીમાં આપણે પરમાત્માની માયા—જેમાથી આ સઘળું જગત્ ઉભું થયેલુ છે-તેના સ્વરૂપનો વિચાર કર્યો. આજ આપણે, આ બીજી હોરીના મનનરૂપે, પરમાત્મા અને જીવાત્માના સંબન્ધનો વિચાર કરીશું.

પરમાત્મા જગત્ સર્જીને આઘો રહેલો નથી, પણ એ જગત્દ્વારા, તેમ જ સાક્ષાત્, મનુષ્યઆત્મા સાથે નિત્ય સબન્ધ ધરાવે છે અને એ સબન્ધનો સ્વીકાર કરી તદનુસાર જે આચારવિચાર કરવામા આવે છે એનુ નામ 'ધર્મ' કહેવાય છે. આ સંબન્ધ કેવો માનવો રાજા—પ્રજાનો, કે પિતા—પુત્રનો, મિત્ર—મિત્રનો, કે સ્વામી—સેવકનો, કે પતિ—પત્નીનો કે સર્વથા અનન્યતાનો કે બીજી જ કોઇ રીતનો—એ વિષે મતભેદ જોવામા આવે છે, અને એ ઉપર કેટલીકવાર કટુ વાદવિવાદ થતો પણ આપણે સાભળીએ છીએ, પરન્તુ એ સબન્ધનો સર્વથા નિષેધ થતો જણાતો નથી. સ્પેન્સર જેવા 'The Unknowable'-'અજ્ઞેય'ના માનનારા, અને 'नेति नेति' કહી વિરમનારા કેવલાદ્વૈતવેદાન્તીઓ પણ આત્મા સાથે એ પર—પદાર્થનો કોઇક તરેહનો સબન્ધ તો માને છે જ. જેઓ એને 'અજ્ઞેય' કહે છે તેઓ એના અસ્તિત્વ સાથે જોડાએલા હોવા પૂરતો એની સાથે મનુષ્યઆત્માનો સબન્ધ સ્વીકારે છે, અને 'અજ્ઞેય' પદાર્થ હ્રદયમા જેવા ભાવ પૂરી શકે તેવા ભાવને ધર્મરૂપે સ્વીકાર્યા શિવાય તેઓને છૂટકો થતો નથી. કેવલાદ્વૈતવેદાન્તીઓ એને નિષેધમુખી વાણીએ વર્ણવે છે, પરન્તુ તેઓ પણ મનુષ્ય આત્માને આ તરફ સ્વતન્ત્ર રહેવા દઈ, બ્રહ્મને પેલી પાર મૂકતા નથી—કિન્તુ મનુષ્યઆત્માના અનન્ય—આત્મ—રૂપે એને માને છે, અને અનન્યભાવમા જે ધાર્મિકતા રહી છે તે ધાર્મિકતા તેઓ સાધવા ઇચ્છે છે. પણ આ અનન્યભાવનુ સ્વરૂપ તપાસતા પહેલા, એનાથી અવર—એની આ બાજુએ રહેલા—થોડાક વિચારો અવલોકીએ, અને એ વિચારો, અનન્યભાવથી ઉતરતી પક્તિના છતા, પરમાત્માના હોઇ સર્વથા ખોટા તો હોઇ જ ન શકે એટલુ સ્મરણમા રાખી, દરેકમા જે જે સત્ય રહેલું હોય તે "**सर्वतःसारमादद्यात् पुष्पेभ्य इव षट्पदः**" એમ પુષ્પભ્રમરન્યાયે ગ્રહણ કરીએ.

પરમાત્મા સંબન્ધી એક અતિપ્રાચીન ભાવના રાજા તરીકેની છે. પરમાત્મા જગત્‌નો સ્રષ્ટા માત્ર જ નથી, પણ આપણો રાજા છે—આપણને નિયમમા રાખનાર છે, આપણાં પાપપુણ્યનો ફલદાતા છેઃ આ ભાવનામાંથી ગ્રહણ કરવા જેવો અંશ એ છે કે—પરમાત્મા ધરતીકંપ કે દરિયાઈ તોફાન જેવી જડ શક્તિ રૂપ નથી; એનો આપણી સાથે વ્યવહાર છે; એના નિયમ એ પોતે પાળે છે, અને આપણને પાળવા ફરમાવે છે. આ સત્ય આપણે ગ્રહણ કર્યું છે? ગ્રહણ કર્યું ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે આપણું જીવન એ સત્યને પ્રત્યક્ષ કરી આપતું હોય. પણ આપણે તો રાતદિવસ એવી રીતે હજારો પ્રવૃત્તિઓ મચાવ્યાં કરીએ છીએ કે જાણે આપણા ઉપર પરમાત્માનુ રાજ્ય જ ન હોય! માણસે કર્યાં કર્મ ભોગવવાના છે; પાપ કર્યા વગર પાપનુ ફળ એ ન્યાયી મહારાજા કદી ભોગવાવતો જ નથી; અને પુણ્યનુ ફળ કદી આપ્યા વિના રહેતો જ નથી—આટલી વાત જો આપણા જીવનમા આપણે વણી લીધી હોય તો દુષ્ટ કર્મ તરફ આપણી પ્રવૃત્તિ જ થવી ન જોઇએ, અને સત્કર્મ તરફ આપણો ઉત્સાહ પૂર્ણ વેગથી વહ્યાં કરવો જોઇએ. પરમાત્માનુ આ રાજ્ય સ્થૂલ દષ્ટિએ કેટલાક ક્રિશ્ચયનો માને છે તેમ ભવિષ્યમા આવવાનુ છે એમ નથી પણ નિત્ય નિરન્તર ચાલ્યાં કરે છે. પરમાત્માની આ ભાવના, અને કર્મ એ જ આ વિશ્વનુ ખરેખરૂં તત્ત્વ છે એ સિદ્ધાન્ત, શ્રુતિસિદ્ધ છે. ઋગ્વેદસંહિતા કહે છે કે વરુણ 'રાજા' જે આ સસારસમુદ્રનો અને સંસારરાત્રિનો અધિષ્ઠાતા દેવ છે—તે પોતે 'ધૃતવ્રત' છે, અર્થાત્ એ પોતાના નિયમો પાળે છે, અને મનુષ્યો પણ 'ધૃતવ્રત' થાય એમ એ ઇચ્છે છે. અને ઉપનિષદ્‌માં યાજ્ઞવલ્ક્ય અને આર્તભાગના સવાદમા છેવટના તત્ત્વ તરીકે 'કર્મ'—સારી ખોટી કરણી—જ બતાવેલી છે.

પણ પરમાત્મા તે કેવલ રાજા જ નથી, પિતા પણ છે. રાજા નથી, અને પિતા છે એમ નથી. પણ રાજા અને પિતા ઉભય છે. એના ઘરમાં ન્યાય છે તેમ પ્રેમ પણ છે. જીસસના પહેલાંના યાહુદી ધર્મમાં પરમાત્માની રાજા તરીકેની ભાવના પ્રધાન હતી, તેને બદલીને જીસસે પિતા તરીકેની ભાવના સ્થાપી; એથી યાહુદી ધર્મની પરમાત્માની ભાવનામા રાજાના અકરુણ ન્યાયને બદલે દયાર્દ્ર પ્રેમ દાખલ થયો એમ કહેવાય છે. કેટલાક લોક આ ભાવનાને કેવલ ખ્રિસ્તી સમજે છે, પણ તેમ નથી. ભગવદ્‌ગીતામાં એક

સ્થળે પરમાત્માને સચરાચર લોકનો 'પિતા' કહેલો છે, અને ઋગ્વેદસંહિતામાં પણ પિતાનું રૂપક અજાણ્યું નથી. એક ઋષિ કહે છે કે "પિતા પુત્રને ખોળામાં લે તેમ તું એને ખોળામાં લે છે,"+ અને બીજા એક ઋષિ કહે છે કે "આ મીઠી વાણીવડે, હે ઇન્દ્ર! હું તને પકડી રાખું છું,—પુત્ર પિતાને વસ્ત્રનો છેડો ઝાલી પકડી રાખે તેમ."* પરમાત્મા તે કેવળ પિતા જ નથી, પિતા છે તેમ માતા પણ છે. આ ઉભય સ્વરૂપ જે આ પ્રાકૃતિક જગત્‌મા એકત્ર જોવામાં નથી આવતાં તે પરમાત્મામાં એકઠા બને છે. પરમાત્મા પિતાની માફક પ્રેમપુરઃસર આપણો ઉત્કર્ષ ઇચ્છે છે એટલું જ નહિ પણ 'શિવાનુધ્યાનપરા' માતાની ઉપમા પણ એને સારી રીતે લાગુ પડે છે. જગન્માતા 'અદિતિ' ઋગ્વેદમા પ્રસિદ્ધ છે. "**सेयं देवतैक्षत**" ઇત્યાદિ ઉપનિષદ્‌વાક્યમા પરમાત્માનો 'દેવતા' તરીકે (સ્ત્રીલિંગમાં) પરામર્શ કર્યો છે. અને પરમાત્મજ્યોતીરૂપ અગ્નિહોત્ર પરત્વે શ્રુતિ કહે છે કે "જેમ ભૂખ્યા છોકરા માની આસપાસ વીંટળાઈ વળે છે તેમ સર્વ ભૂત માત્ર અગ્નિહોત્રને ઉપાસે છે." અને પુરાણો તો 'જગદમ્બિકા'નાં એવા મધુર અને ભવ્ય સ્તોત્રોથી ભરેલા છે કે જેની બરાબરીમા ક્રિશ્ચયન ધર્મની મેરીની કલ્પના પણ મૂકી શકાય એમ નથી. શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતામા પરમાત્મા એકી વખતે "માતા ધાતા અને પિતામહ" રૂપે પોતાને જણાવે છે. પરમાત્માનો આપણી સાથેનો આ સંબન્ધ આટલો બધો પ્રસિદ્ધ છતાં વાસ્તવિક રીતે આપણા જીવનમા આપણે એને કેટલો સ્વીકારીએ છીએ? આપણે જો કે પરમાત્માથી વિમુખ રહીએ છીએ—તથાપિ એનો પ્રેમ તો અનન્ત છે. આ વાતનું પ્રમાણ એટલું જ કે આપણે જો કે કોટિ પાપ આચરીએ છીએ તો પણ એ સર્વ પાપને પાછળ મૂકી સારો માર્ગ લેવાની છૂટ આપણને રહ્યાં જ કરે છે. અર્થાત્ પરમાત્માના ઘરના દ્વાર આપણે માટે હમેશા ખુલ્લાં જ છે. પરમાત્મા માતાપિતા તરીકે પ્રકૃતિ અને મનુજબાળકને, પરસ્પર જોડાઈ, મનુ અને શતરૂપા માફક—આનન્દ લેતા જોવાને ખુશી છે; આપણો સંસારવ્યવહાર એને અનિષ્ટ નથી, પણ એ વ્યવહારનુ ફળ પરમાત્માના વશની વૃદ્ધિ રૂપ થવુ જોઇએ. આપણે એના રિકથના

+ पितेव पुत्रमभिरुपस्थे ।

* पितुर्न पुत्रः सिचमारभे त इन्द्र स्वादिष्ठया गिरा शचीवः ।

અધિકારી ત્યારે જ થઇએ કે જ્યારે આપણું જીવન પરમાત્માનાં બાળકને શોભતું થાય.

પણ માતાપિતા હમેશાં પુત્રની સાથે સાથે જ ફર્યા કરતાં નથી. તેમ પુત્રથી હમેશની બધી બાંધછોડ એમની સાથે થઇ શકતી નથી. વળી જીવાત્મા અને પરમાત્મા ઉભય નિત્યસિદ્ધ પદાર્થ તરીકે શ્રુતિને માન્ય છે—આ સર્વ ધ્યાનમાં લઈ શ્રુતિએ એ બેને "દ્વા સુપર્ણા સયુજા સખાયા" ઇત્યાદિ વાક્યમાં સખા રૂપે વર્ણવ્યા છે. એ જ ભાવ પછીનાં શાસ્ત્રોએ નર–નારાયણ અને કૃષ્ણ–અર્જુનના સંબન્ધથી બતાવ્યો છે; અને કૃષ્ણ પ્રત્યેની સુદામાની અને ઉદ્ધવની ભક્તિ પણ એ જ ભાવનું મનોહર ફળ છે. પણ આગળ જણાવેલા સંબન્ધના કરતાં આ સંબન્ધનો અનુભવ વધારે ઉચ્ચ અધિકારી માટે છે. જ્યારે વારંવાર દોષ કરીને માતાપિતાની માફક પરમાત્મા પાસેથી ક્ષમા માગવાની ન રહે; અને જ્યારે સદાચરણ માટે ફક્ત એની સલાહની જ જરૂર રહેલી હોય, તથા સાધારણ રીતે આપણે એવું સદાચરણબળ સંપાદન કર્યું હોય કે જેથી અણીને વખતે એ આપણને સહાય થઈ ઉગારી લે એટલો આપણો અધિકાર થયો હોય–ત્યારે જ આ સખા–ભાવ ખીલી ઉઠે છે.

પણ પરમાત્માને સખા સમજીને એની અવજ્ઞા કરવાની આપણને છૂટ નથી. તેથી અર્જુનને જ્યારે પરમાત્માનું વિશ્વરૂપદર્શન થયું, ત્યારે તેણે પશ્ચાત્તાપપૂર્વક કહ્યું છે કે "હે અચ્યુત! (નિર્વિકાર, સનાતન પરમાત્મન્!) તને સખા સમજીને અને તારો પ્રભાવ ન જાણીને, પ્રમાદથી કે મૈત્રીની છૂટથી, મે તને 'હે કૃષ્ણ! હે યાદવ! હે સખે!' એમ દમ બરાવીને બોલાવ્યો છે; રમત ગમતમાં, ખાતાં પીતાં, સૂતાં બેસતાં, એકાન્તમાં કે જનસમુદાયમાં, મશ્કરીમાં મેં તારું અપમાન કર્યું છે, તે માટે હું તારી ક્ષમા માગું છું."

આ કારણથી ભક્તરાજ હનુમાને પરમાત્માને સ્વામીબુદ્ધિએ સેવ્યો છે. પરમાત્માના સખાઓ—અર્જુનની માફક—પરમાત્માની સહાયતાથી આસુરી સંપત્ સામે પોતે જય મેળવવા લડે છે; પણ પરમાત્માના દાસો તો–

હનુમાનની માફક-પરમાત્માના પગતળે નીચે રહી પરમાત્માની સેવા અર્થે ઝૂઝે મરે છે, અને અતુલ શ્રમથી પરમાત્માની સત્ત્વપ્રકૃતિને અસુરના બન્ધનમાંથી છોડવવામાં પોતે ઉપયોગી થાય છે. જ્ઞાન વૈરાગ્ય અને બ્રહ્મચર્યથી તેઓનાં શરીર અને મન વજ્ર જેવાં દૃઢ બનેલાં હોય છે, અને ધનસંપત્તિ આદિ મોહકમાં મોહક વસ્તુ પણ જો તેમાં 'રામ'ની છબીનું દર્શન ન થાય તો તેને કાંકરા સમાન ગણી તોડીને તેઓ ફેંકી દે છે: એમના રૂંવેરૂંવામાં રામનામની ધુન અહર્નિશ ચાલ્યા કરે છે. આવા પુરુષો 'ચિરનિર્વિષ્ણુ જીવલોક'ને સંકટમાંથી ઉદ્ધારી હમેશ માટે જગત્ ઉપર એક ભારે ઉપકાર કરી જાય છે.

પણ પરમાત્માની આવી ઉગ્ર દાસ્યભક્તિ આચરવી સહેલી નથી. તેમ કેટલાંક હૃદયો એવાં નાજુક રસભીનાં હોય છે કે તેઓને સેવક માફક દાસ્ય કરીને જ સન્તોષ વળતો નથી; તેઓના અંગો પરમાત્મા સાથે પતિ—પત્નીના જેવો વધારે નિકટ સંબન્ધ પામી એને આલિંગવા અને એનાથી આલિંગન પામવા ઉછળે છે. એવા જનોની સ્થિતિ આપણા શાસ્ત્રકારોએ ગોપીઓની ભક્તિમાં દૃષ્ટિગોચર કરી છે. આ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમા પરમાત્માને સારથિ રાખી આત્મકલ્યાણ સાધવાનો કે પરમાત્માના સેવક બની પરમાત્માની લક્ષ્મીને પુન ઉદ્ધારવાનો લોભ નથી. પણ સ્વાભાવિક પ્રેમથી તણાઈ પ્રેમળ પરમાત્મા તરફ હૃદય ધસે જાય છે, એને પરમાત્માની સેવાની કે આત્મકલ્યાણની કશાની ખબર નથી, એને તો માત્ર પરમાત્મનો જ—પરમાત્માના રસનો જ—ખપ છે, અને એ રસથી એના અંગે અંગ ભીંજાય છે.

પણ જીવાત્મા અને પરમાત્માના સમ્બન્ધ પરત્વે આ સર્વ રૂપકો ખરાં છે? ખરાં છે તેમ જ ખોટાં છે. ખરાં એવી રીતે છે કે, જે (વ્યાવહારિક) અર્થમાં આપણે છીએ તે અર્થમાં આપણાથી જુદો પરમાત્મા પણ છે, અને એ બેનો સંબન્ધ ઉપરનાં રૂપકો વડે પ્રદર્શિત થાય છે. પણ બીજી રીતે જોઈએ તો, એ રૂપકો ખોટાં છે. ખોટાં બે પ્રકારે છે: એક તો એ સંબન્ધ એવો વિચિત્ર છે કે કે એ રૂપકમાંનુ કોઈ પણ વસ્તુસ્થિતિને પૂરેપૂરી નિરૂપવા અસમર્થ છે; બીજું, જીવાત્મા અને પરમાત્માને જે પદાર્થો આની

એમનો સંબન્ધ સમજાવવા માટે એ રૂપકો કલ્પ્યાં છે. પણ ખરી વાત તો એવી છે કે જીવાત્મા અને પરમાત્મા એમ બે જુદા પદાર્થો જ નથી. આ વાત સમજવા માટે થોડુંક તત્ત્વચિન્તન કરવાની જરૂર છે.

અર્વાચીન યુરોપના પ્રસિદ્ધ તત્ત્વચિન્તક કાન્ટ–એણે 'મનુષ્યજ્ઞાનની મર્યાદા'ના વિચારને અગે બતાવ્યુ છે કે આપણા ઐન્દ્રિયક જ્ઞાનમાં, એટલે કે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં–વિષયને જે દેશ અને કાલ રૂપી બે ઉપાધિઓ હોય છે તે ખરૂ જોતા વિષયગત નથી, પણ ઇન્દ્રિયથકી વિષયમાં આરોપાય છે, અર્થાત્, જે પદાર્થનુ પ્રત્યક્ષ થાય છે તે પદાર્થ સ્વતઃ દેશકાલાવચ્છિન્ન નથી, પણ ઇન્દ્રિય સાથેના સબન્ધે કરી એનામા દેશકાલની કલ્પના ઉપજે છે. કાન્ટની પછીના વખતમા આ સિદ્ધાન્તમાં એટલો ફેરફાર સૂચવવામા આવ્યો છે કે—પ્રથમ સ્વત પદાર્થ છે અને પછીથી ઇન્દ્રિયોનો સંબન્ધ થતાં એનામાં દેશ અને કાલના ઉપાધિઓ ઉપજે છે એમ નથી, પણ ઇન્દ્રિયો સાથે સંબદ્ધ રૂપે જ એ પદાર્થનુ અસ્તિત્વ છે, એટલે કે જો એ પદાર્થ છે તો તેને દેશ કાલ લાગેલા જ છે. પણ આ સિદ્ધાન્તના બંને રૂપો લેતા એમાથી એટલું તો ફ્લિત થયુ જ કે જે પદાર્થ ઇન્દ્રિયાતીત છે તે દેશગત કે કાલગત હોઇ ન શકે. આથી આટલી વાત સ્પષ્ટ છે કે આત્મા—જીવાત્મા તેમ જ પરમાત્મા–જે ઇન્દ્રિયાતીત છે તેને દેશગત કે કાલગત માનવો એ ભૂલ છે. અને જો આત્માને દેશ કે કાલના ઉપાધિ લાગતા નથી તો પછી જીવાત્મા અને પરમાત્માને એક બીજાથી પૃથક્ પાડવા એ સંભવતું નથી. વળી કાન્ટે બીજુ એ બતાવ્યુ છે કે જેમ મનુષ્યનુ ઐન્દ્રિયક જ્ઞાન વિષય માત્રને દેશ અને કાલનાં બીબામા ઢાળે છે, તેમ મનુષ્યની બુદ્ધિ પણ વિષયને અમુક બીબામાં જ ઉતારી લે છે—અર્થાત્ એ અમુક આકારે જ વિષયને કલ્પે છે. આ આકાર તે દ્રવ્ય–ગુણ–કારણ—સખ્યા વગેરે છે. કાન્ટના આ સિદ્ધાન્તમા પણ પાછળથી એવો સુધારો આવ્યો છે કે વિષય સ્વતઃ-સ્વતન્ત્ર–કોઇ પદાર્થ નથી, પણ બુદ્ધિના વિષય રૂપે જ એનુ અસ્તિત્વ છે, એટલે પ્રથમ પદાર્થ સ્વત ત્ર સિદ્ધ હોય અને પછીથી એ બુદ્ધિનો વિષય બને એમ થતું નથી. પણ આ મૂળ સિદ્ધાન્ત લો યા એનો સુધારો લો, ઉભયમાથી એટલું ફ્લિત થાય છે કે જે પદાર્થ

મનુષ્યબુદ્ધિનો વિષય જ નથી એની સાથે દ્રવ્ય ગુણ કારણ સંખ્યા વગેરેના વિચારો જોડવા એ ભૂલ છે. પણ સગુણવાદી અને દ્વૈતવાદી કહેશે કે એ મનુષ્યબુદ્ધિનો વિષય નથી એમ કોણ કહે છે? આનો ઉત્તર કે તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રયાસ મનુષ્યબુદ્ધિનો વિષય શોધીને વિરમતો નથીઃ તત્ત્વજ્ઞાન સમક્ષ મહાપ્રશ્ન પડેલો છે તે એ કે મનુષ્યબુદ્ધિ પોતે જ શેના થકી બની રહી છે? અર્થાત્ મનુષ્યબુદ્ધિની સ્હામે વિષય રૂપે એક પદાર્થ બતાવવાથી એ બુદ્ધિનો ખુલાસો થતો નથી, એ ખુલાસા માટે તો એ બુદ્ધિની પાછળ જવુ જોઇએ, અર્થાત્ અધિષ્ઠાન રૂપે કોઇક પદાર્થ માનવો જોઇએ. અને તેથી દ્રવ્ય ગુણ સંખ્યા આદિ બુદ્ધિના આકારો જે બુદ્ધિથી શરૂ થાય છે તેને બુદ્ધિની પેલી પારના—અધિષ્ઠાનભૂત—પદાર્થને લગાડવા એ ભ્રમ છે. બુદ્ધિની પાછળ—પેલી પાર—જવુ અશક્ય લાગતું હોય તો એનો અને અધિષ્ઠાનનો એટલે ચિત્ અને સત્નો અભેદ માનો; પણ બુદ્ધિ અને બુદ્ધિના વિષયને એક સંકલનામા જોડયા વિના, અર્થાત્ બનેની એક અધિષ્ઠાનમા એકતા કર્યા વિના, છૂટકો નથી.

આ અધિષ્ઠાન—પદાર્થ જગત્ રૂપે કેમ બન્યો એનો વિચાર પહેલી "હોરી"મા થઈ ગયો. બીજી "હોરી"માં એ પદાર્થ જીવભાવ શી રીતે પામ્યો એનો વિચાર ચાલે છે તેમાં આટલી ચર્ચાને અન્તે હવે આપણે એના ખાસ સિદ્ધાન્ત ઉપર આવ્યા.

એક મત એવો છે કે જીવ અને જગત્ એ બે બ્રહ્મના વિકારો છે. આ મત 'પરિણામવાદ' અને 'વિકારવાદ' ને નામે સુપ્રસિદ્ધ છે, અને એ મત શંકરાચાર્યની પૂર્વે પણ હતો, અને પાછળથી શ્રીવલ્લભાચાર્યે એનો અવલબ કર્યો છે. બીજા મત પ્રમાણે, જીવ અને જગત્ એ બ્રહ્મની શક્તિઓ છેઃ આ મતનો 'શક્તિવાદ'ને નામે શંકરાચાર્યે એક સ્થળે ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને પાછળથી રામાનુજાચાર્યે ચિત્ અને અચિત્ને બ્રહ્મની શક્તિઓ માની છે તે આ જ મત છે. ત્રીજો 'અવસ્થાવાદ' છે—તે પ્રમાણે, બ્રહ્મ 'અપ્રચલિતસ્વરૂપ' સમુદ્રસ્થાને છે, અને એની 'ઇષત્ (જરા) પ્રચલિતાવસ્થા' તે અન્તર્યામી (ઇશ્વર) છે, અને 'અત્યન્ત પ્રચલિતાવસ્થા' તે જીવ છે. આ ત્રણે વાદમા જીવને વિકારરૂપે વા શક્તિરૂપે વા અવસ્થારૂપે સત્ય માનવામા આવ્યો છે.

જીવાત્માને પરમાત્માના વિકાર રૂપે વા અન્ય રૂપે સમ માનીને પણ એ પરમાત્માથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન એ વિષે ત્રણ મુખ્ય વાદ ઉત્પન્ન થયા છે. જીવ અત્યારે પરમાત્માથી ભિન્ન છે, અને તે મોક્ષાવસ્થામાં પરમાત્મા સાથે એકતા પામશે—નદીઓ સમુદ્રમાં ભળી જાય છે તે રીતે, એવો એક વાદ છે; અને તે ઔડુલોમિ નામના આચાર્યને નામે વ્યાસ મહર્ષિના વેદાન્તસૂત્રમાં નોંધાયો છે. બીજો એક વાદ એવો છે કે અત્યારે પણ જીવ પરમાત્માથી અત્યન્ત ભિન્ન નથી, તેમ અત્યન્ત અભિન્ન પણ નથી—જેમ અગ્નિના તણખા અગ્નિ છે, અને છતા અગ્નિથી જુદા પણ છે; અથવા તો, જેમ ઘટ એ મૃત્તિકા જ છે, અને મૃત્તિકાથી જુદો પણ છે, એ રીતે. આ ભેદાભેદવાદ વેદાન્તસૂત્રમા વ્યાસ પહેલાના આશ્મરથ્ય આચાર્યનો કહેવામાં આવ્યો છે. ત્રીજો વાદ એવો છે કે અત્યારે જીવ પરમાત્માથી ભિન્ન નથી, તેમ ભિન્ન અને અભિન્ન એમ પરસ્પરવિરુદ્ધ ધર્મવાળો પણ નથી અત્યારે જે અવસ્થામાં છે તે અવસ્થામા પણ એ પરમાત્માથી અભિન્ન જ છેઃ આ વાદ વેદાન્તસૂત્રમા જણાવ્યા પ્રમાણે કાશકૃત્સ્ન ઋષિનો છે.

પણ અત્યારે જે અવસ્થામા છે તે અવસ્થામા પણ એ પરમાત્માથી અભિન્ન જ છે એ વાદ પણ બે રીતે સમજી શકાય. એક અવસ્થિતિવાદ એવો છે કે અચિત્ તેમ જ ચિત્ પરમાત્માના વિશેષણ રૂપે અવસ્થિત છે, અને પરમાત્મા એ થકી વિશિષ્ટ છે. આ રામાનુજાચાર્યનો ‘યથાવસ્થિત’ (છે તે રૂપે જ—અવિદ્યાની કલ્પના કર્યા વિનાનો) વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ. બીજો અવસ્થિતિવાદ એવો છે કે અત્યારે છે તે રૂપે પણ જીવ પરમાત્માથી અભિન્ન જ છે, છતાં ભિન્ન ભાસે છે તે અવિદ્યાએ કરીને—આ શંકરાચાર્યનો સુપ્રસિદ્ધ કેવલાદ્વૈતવાદ.

જીવાત્માની આ દેખાતી ભિન્નતા અનેક રીતે સમજાવવામા આવી એમ દર્પણમાં દેખાતું મુખ વાસ્તવિક મુખથી ભિન્ન નથી, વા જળમાં દેખાતું ચન્દ્રનું પ્રતિબિમ્બ ખરા ચન્દ્રથી ભિન્ન નથી—અર્થાત્ એમ દેખાયા છતા એ મુખ કે એ ચન્દ્ર જુદા નથી—તેમ બ્રહ્મનું અવિદ્યાત્મક અન્તઃકરણમાં પ્રતિબિમ્બ પડવાથી બ્રહ્મથી જુદો જીવ ભાસે છે, પણ વસ્તુતઃ બ્રહ્મ એક જ છે. આ બિમ્બપ્રતિબિમ્બવાદ.

પણ ચન્દ્ર આકાશમાં છે અને એનું પ્રતિબિમ્બ જળમાં છે—એટલું તો દ્વૈત થઈ ને? આમ શંકા સંભવે, તેથી બીજા શાંકરવેદાન્તીઓ અન્ય દૃષ્ટાન્તથી જીવ-બ્રહ્મનો સંબન્ધ સમજાવે છે. જેમ ઘટાકાશ અને મહાકાશ જુદાં નથી—એકનું એક આકાશ છૂટે રૂપે (અનવચ્છિન્ન-રૂપે) મહાકાશ હોય છે, અને તે જ ઘટના સંબન્ધે કરી (ઘટમાં ઘેરાએલા તરીકે) ઘટાકાશ કહેવાય છે, તેમ અનવચ્છિન્ન (વગર ઘેરાએલું) ચૈતન્ય તે બ્રહ્મ, અને અન્તઃકરણાવચ્છિન્ન (બુદ્ધિથી ઘેરાએલું) ચૈતન્ય તે જીવ. આ અવચ્છેદવાદ.

પણ આ વાદમા પણ જેમ આકાશને ઘેરનાર ઘટ નામનો પદાર્થ આકાશથી જુદો છે તેમ—ચૈતન્યને ઘેરનાર બુદ્ધિ યા અન્તઃકરણને ચૈતન્યથી જુદુ માનવુ પડે, અને એટલા પૂરતું અદ્વૈતવાદમા છિદ્ર પડે. આ શંકા નિવારવા માટે કેટલાક શાંકરવેદાન્તીઓ કર્ણ 'રાધેય'ના દૃષ્ટાન્તથી જીવ—બ્રહ્મનો સંબન્ધ સમજાવે છેઃ જેમ કર્ણ પૃથાનો પુત્ર હતો, પણ અજ્ઞાને કરી પોતાને રાધાનો પુત્ર જાણતો હતો, તેમ બ્રહ્મ વસ્તુતઃ બ્રહ્મ છતાં અજ્ઞાને કરી પોતાને જીવ સમજે છે.

આ સર્વ દૃષ્ટાન્ત જો કે એક બીજા ઉપર સુધારો કરતાં દેખાય છે—તથાપિ ખરૂં જોતાં સર્વનુ તાત્પર્ય એક જ છે, અને તે ગમે તે રીતે અદ્વૈત પ્રતિપાદન કરવાનું. શંકરાચાર્યે વિવિધ દૃષ્ટાન્તો આવા જ આશયથી યોજ્યાં છે. પણ પાછળના વખતમા તે તે દૃષ્ટાન્તને વળગી પડીને જુદા જુદા વાદનો વિરોધ ઉપજાવવામાં આવ્યો છે તે આ તાત્પર્ય ન સમજવાથી જ. બ્રહ્મને કોઇ પણ દૃષ્ટાન્ત લાગુ પડી શકે જ નહિ—જડ તે ચૈતન્યના દૃષ્ટાન્તથી કથવુ, કે ચૈતન્યને જડના દૃષ્ટાન્તથી કથવુ એ ખોટું છે, અને છતાં એમનાં સ્વરૂપ સમજાવવા માટે એવા દૃષ્ટાન્ત લીધા વિના ચાલતું નથી.* દૃષ્ટાન્ત લઇને યાદ રાખવાની વાત એટલી જ છે કે દૃષ્ટાન્ત

*The dread of anthropomorphism is childish We cannot help the use of figures of speech, and if we discard some, we are sure to make use of others Who but a pedant would object to our speaking allegorically and metaphorically of the sun rising, of the sea roaring, of the wind whispering; or of the mind as clear, or calm, or cloudy? All human speech is a mosaic of symbols, which we use consciously or unconsciously Do we know more or less of the sun or the sea, when we des-

જીવ-બ્રહ્મનો સંબન્ધ સિદ્ધ કરવા માટે નથી, પણ એ સંબન્ધ સમજાવવા માટે છે. આ રીતે જોતાં, પૂર્વોક્ત સર્વ દૃષ્ટાન્તનાથી સમજવાની વાત એક જ છે કે બ્રહ્મ અજ્ઞાને કરી અન્યથા (જીવરૂપે) ભાસે છે. પણ 'અન્યથા' શબ્દના પ્રયોગથી પણ એમ સમજવાનું નથી કે કોઇ 'અન્ય'—બ્રહ્મથી જુદો-પદાર્થ છે. અન્યથા **ભાસે** છે—એટલે કે અન્યથા **નથી**, અને છતાં ભાસે છે, આમ **નથી** કહીને **ભાસે** છે કહેવાથી દ્વૈતાપત્તિ થતી નથી. પૃથ્વી સ્થિર **નથી** અને છતા સ્થિર **ભાસે** છે એમ કહેવાથી એ સ્થિર થઇ જતી નથી, સૂર્ય પૃથ્વીની આસપાસ ફરતો **નથી** અને છતા ફરતો **ભાસે** છે એમ કહેવાથી તે ફરતો થતો નથી-એ રીતે. તાત્પર્ય એટલુ જ છે કે લોકમા અનાદિ કાળથી ચાલતી આવેલી સમજણ ખોટી છે-અનાદિ કાળથી આપણે 'જીવ' 'જીવ' એવો અધ્યારોપ (બ્રહ્મમાં આરોપ) કરતા આવ્યા છીએ, એ અધ્યારોપનો જ્ઞાનવડે 'અપવાદ' કરવાનો છે—એ અધ્યારોપ તે અધ્યારોપ છે, અર્થાત્ ખોટો છે એમ સમજવાનું છે. અને જે **નથી** તે **ભાસે** છે એમ કહેવાથી દ્વૈત પ્રાપ્ત થતું નથી, પણ ઉલટુ, પહેલી "હોરી" ને અન્તે બતાવ્યું હતું તેમ, **चित्** (ભાસે) અને **सत्** (છે) સાથે અદ્વૈત પ્રતિપાદિત થાય છે.

આમ, દ્વૈતવાદ-વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ—અને કેવલાદ્વૈતવાદ એમ ત્રણ ભૂમિકા-

---

cribe them in figurative language gathered from human nature, or when we adopt the strictly scientific phrases of astronomy or physiography? Similarly, do we know more or less of the soul when we describe it in terms fetched from outward Nature, or from its own interior realm? It would seem that we discern the state of the case most clearly, and record our insight best, when we gather our phrases in each instance from the opposite realm, when we describe Mind in terms of matter, and Matter in terms of mind It this be so, it will also be found that, in the moments of highest insight into what is mysterious, and hidden from our faculties, we instinctively clothe our insight in the raiment of metaphor While we perhaps feel that "all that we know is that we know nothing," we nevertheless succeed best, in xpressing the little we do know when we set it forth symbolically We get behind the metaphor, we break the shell of allegory, to extract the kernel of fact, but we approach far nearer to the centre of things, when we make use of concrete aids to abstract thought, than we discard them, and try to reach the shrine of pure being, *per saltum*"—Prof. FRASER.

નો પ્રાસાદ મનુષ્યની ધાર્મિક બુદ્ધિએ રચેલો છે. એની ત્રીજી ભૂમિકાએ ચઢી બ્રહ્માનન્દસ્વામી કહે છે કે આ 'તન'રૂપી ગલીઓમા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા બુદ્ધિ રૂપી 'वृषभानकिशोरी'–રાધિકા સાથે "**હોરી**" ખેલી રહ્યા છે. પાચ ઇન્દ્રિયો રૂપી 'સખીઓ' પાચ વિષયો રૂપી રગ ભરી ભરીને 'રાધિકા' ને આપે છે, અને 'રાધિકા' એ રગ લઇને 'શ્યામ' ઉપર નાખે છે, એથી એનુ સઘળુ શરીર ભીંજાઈ જાય છે–અને એ ભીંજનવામાં પોતે આનન્દ માને છે. એ આનન્દમા એ 'રાધિકા નો વેષ ધરે છે, એટલે કે પરમાત્મા બુદ્ધિ સાથે તન્મયતા પામે છે. અને એમ ચોતરફ 'અવિદ્યા' નો 'फाग' મચી રહેતાં બુદ્ધિનો વેષધારી પરમાત્મા સ્વરૂપનુ ભાન ભૂલી બેસે છે. એમ સંસારવનમા રમતા રમતા ઘણો કાળ વીતી ગયો, પણ તેની એને ખબર પડી નહિ. આખરે જ્યારે કોઇ સત્-ગુરુ મળ્યો ત્યારે એને 'સખીઓ'નો સગ છૂટયો, અને એ સ્વ–સ્વરૂપભૂત બ્રહ્માનન્દ પામ્યો. અત્રે એટલુ સમજવા જેવુ છે કે 'રાધિકા' એ સાત્વિક બુદ્ધિનુ રૂપક છે, અર્થાત્ પચેન્દ્રિયના વિષયો પણ સાત્વિકબુદ્ધિપુરઃસર ભોગવવામા આવે તો જ પરિણામે જ્ઞાન ઉપજી બ્રહ્માનન્દ પ્રાપ્ત થાય. વળી, જેમ કૃષ્ણનુ રાધિકા સાથે રમવુ તે કેવળ નિર્દોષ–નિર્લેપ રમત રૂપ હતું, તેમ પરમાત્મા પણ બુદ્ધિના સંગમા ચિદાભાસ બનેલો દેખાતા છતા, બુદ્ધિથી નિર્લિપ્ત અને સર્વ આભાસરહિત કેવલ ચૈતન્યઘન કાયમ રહે છે. વળી, કોઇને એમ શંકા થતી હોય કે જગદ્ગુરુ કૃષ્ણ ભગવાનને ગુરુ કેવા ?–તો એ શકા વાસ્તવિક છે. પણ બ્રહ્માનન્દ સ્વામીને આ અસભવ અજાણ્યો નહતો જેને ગુરુ સંભવી જ ન શકે તેને ગુરુ આરોપવામા એમનુ સૂક્ષ્મ તાત્પર્ય એવો ધ્વનિ ઉપજાવવાનુ છે કે–ખરી વસ્તુ સ્થિતિમા તો "न शास्ता न शास्त्र न शिष्यो न शिक्षा" ગુરુ નથી, શિષ્ય નથી, શાસ્ત્ર નથી, શાસ્ત્રનો ઉપદેશ નથી–છતા એ સર્વ કલ્પના જ્યા સુધી આપણે બન્ધને ખરો માનીએ ત્યા સુધી આવશ્યક છે, પણ પરમાત્મામા વસ્તુતઃ બન્ધ નથી તેમ મોક્ષ પણ નથી, એટલે ગુરુ વગેરે વાત કેવળ અધ્યારોપ જ છે. વસ્તુતઃ તો—

"न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥"

" નાશ નથી, ઉત્પત્તિ નથી; બદ્ધ નથી, સાધક નથી; મુમુક્ષુ નથી, મુક્ત નથી—એ જ ખરેખરી વાત છે. "

અને તેથી પૂર્વોક્ત પ્રાસાદની ભૂમિકાના ધ્વજાગ્રેથી, અને તે પણ નીચે કે ઊંચે નહિ પણ એક અખંડાકાર દૃષ્ટિ નાખીને, અવાઙ્મનસગોચર આકાશની ભવ્યતાથી મૂક બનતા બનતા શ્રી શંકરાચાર્ય ઉચ્ચરી જાય છે કે—

" न चैक तदन्यद्‌द्वितीय कुतः स्यात्
न वा केवलत्व न चाकेवलत्वम् ।
न शून्य न चाशून्यमद्वैतकत्वात्
कथं सर्ववेदान्तसिद्धं ब्रवीमि ॥ "

(એક નથી ત્યા બે ક્યાથી હોય ? , કેવલ નથી તેમ અકેવલ પણ નથી, શૂન્ય નથી, અને અશૂન્ય પણ નથી. કારણ કે એનામા એક—બે, કેવલ—અકેવલ, શૂન્ય—અશૂન્ય એવું દ્વૈત નથી. સર્વે વેદાન્ત થકી સિદ્ધ એવા એને હુ **શી રીતે કથું ?**)

[વસન્ત વર્ષ ૫, અક ૪.]

२२.

" મૈત્ર્યાદિ ભાવના. "

[" श्लोकार्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रन्थकोटिभिः ।
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥"]

યોગવાસિષ્ઠ રામાયણમા વસિષ્ઠ મુનિ ઉપદેશે છે —

बन्धो हि वासनाबन्धो मोक्षः स्याद्वासनाक्षयः ।
वासनास्त्वं परित्यज्य मोक्षार्थित्वमपि त्यज ॥
मानसीर्वासनाः पूर्वं त्यक्त्वा विषयवासनाः ।
मैत्र्यादिभावनानाम्नीर्गृहाणामलवासनाः ॥
ता अप्यन्तः परित्यज्य ताभिर्व्यवहरन्नपि ।
अन्तःशान्तसमस्नेहो भव चिन्मात्रवासनः ॥
तामप्यन्तः परित्यज्य मनोबुद्धिसमन्विताम् ।
शेषे स्थिरसमाधानो येन त्यजसि तं त्यज ॥

જેનો સ્પષ્ટાર્થ આ પ્રકારે છે—

" વાસનાથી થએલો બન્ધ તે બન્ધ, અને વાસનાનો ક્ષય તે મોક્ષ. તું વાસનાને ત્યજી દે, અને એ ત્યાગમા સાધનભૂત જે મોક્ષની ઇચ્છા તેને પણ પાછળથી ત્યજી દે. પ્રથમ *વિષયવાસના ત્યજ, અને પછી *માનસવાસના ત્યજ આ મલિન વાસનાઓનો ત્યાગ કરી, **મૈત્ર્યાદિ**

* લોક—શાસ્ત્ર—અને દેહ—વાસના તે વિષયવાસના, દમ્ભદર્પાદિ શ્રીમદ્-ભગવદ્ગીતામા વર્ણવેલી 'આસુરી સંપત્' તે માનસવાસના. અથવા, બીજી રીતે— શબ્દસ્પર્શરૂપરસગન્ધ રૂપી વિષયોના ભોગકાલમાં ઉત્પન્ન થતા સંસ્કાર તે વિષયવાસના; અને એ વિષયો પ્રતિ કામનાના કાલમાં ઉત્પન્ન થતા સંસ્કાર તે માનસવાસના: સામાન્ય રીતે એકને બાહ્ય વાસના અને બીજીને આન્તર વાસના કહી શકાય.

ભાવના નામની જે નિર્મળ–પવિત્ર–વાસનાઓ છે એનું ગ્રહણ કર. પણ એટલેથી અટકવાનુ નથી. એ કરતાં આગળ જઈ, એ નિર્મળ વાસનાનો પણ અન્તર્માંથી ત્યાગ કરી, (અન્તર્માંથી, બહારથી નહિ, કેમકે બહાર તો મૈત્ર્યાદિભાવનાથી થતો વ્યવહાર કાયમ રાખવો ઉચિત છે.) આસક્તિરહિત થઇ, †ચિન્માત્રવાસનાનુ ગ્રહણ કરવું. પરંતુ આ દશા પણ પૂર્ણતાની નથી. એને પણ અતર્માથી ત્યજી, એ કરતા પણ એક ભૂમિકા આગળ વધવાની જરૂર છે. એમ વધતા પરમાત્મરૂપી જે **અવશેષ–પર** વસ્તુ–તે આવી ઉભી રહે છે, અને એની મમતામા સ્થિર વશી જવું એ પરમ દશા છે. એ દશા પ્રાપ્ત થતા, એ દશાનુ જે સાધન તે હવે નિરર્થક હોવાથી ત્યજી દેવાનુ છે ત્યજી દેવાનો યત્ન કરવાની પણ જરૂર રહેશે નહિ પરમ દશા ખરેખર પ્રાપ્ત થઈ હશે તો એ સ્વય ક્ષરી પડશે "

ઉપરના ઉપદેશમા દર્શાવેલો સાધનક્રમ આ રીતનો છે —

(૧) **બાહ્ય** મલિનવાસનાનો ત્યાગ.
(૨) **આન્તર** મલિનવાસનાનો ત્યાગ.
(૩) નિર્મળ વાસનાનુ–**મૈત્ર્યાદિ ભાવના**ઓનુ–ગ્રહણ.
(૪) વિચાર અને વિવેકરૂપી **જ્ઞાન**દશામા એનો લય.
(૫) વિવેક–જ્ઞાન–નો પરમાત્મસાક્ષાત્કારમા એટલે 'સમ' અને 'શેષ (પર) પદાર્થના **વિજ્ઞાન**મા લય–**સ્થિર સમાધિ.**

હવે આ પાચ ભૂમિકાઓમા મધ્ય ભૂમિકા " **મૈત્ર્યાદિ ભાવના** " ની છે, જેની એક બાજુએ બાહ્ય અને આન્તર **વૈરાગ્ય**, અને બીજી બાજુએ અપર અને પર **જ્ઞાન** રહેલા છે. આ પાચેનુ સ્પષ્ટાકરણ કરવા જતા બહુ વિસ્તાર થઈ જાય, માટે એમાથી માત્ર એક જ ભૂમિકા આજના વ્યાખ્યાન માટે લઇશુ, અને તે ત્રીજી ભૂમિકા, કારણ કે એ સર્વનુ નાભિસ્થાન છે, અને દેહલીદીપક ન્યાયે× બને તરફ પ્રકાશ પાડી શકે છે; એક

† ચિન્માત્રવાસના એટલે મન–બુદ્ધિરૂપી ચૈતન્યના વિચાર વિવેક ઇત્યાદિ જ્ઞાનાત્મક વ્યાપાર,–જેવડે અમુક કાર્ય ઉચિત છે, અમુક નથી, એવી વિવેકદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે, તથા મૈત્ર્યાદિભાવનાનો આચાર અન્ધ પ્રેરણા, અન્ધ આવેશ (Blind impulses) મટી જ્ઞાનસ્વરૂપ (Rational insight) બને છે.

× ઉમરા ઉપર મૂકેલા દીવાની માફક.

તરફ એ વૈરાગ્યને રમણીય, રસમય અને સાર્થક બનાવે છે, અને બીજી તરફ પરમાત્માના અપરોક્ષ જ્ઞાનને સુલભ અને યથાર્થ કરી આપે છે.

આવા વિષય ઉપર સ્વતન્ત્ર ચર્ચાનો બહુ અવકાશ છે, તથાપિ આજ તો એક પ્રતિષ્ઠિત સંસ્કૃત ગ્રન્થને જ અવલંબી અત્રે થોડુક પ્રતિપાદન કરીશુ, જેથી વાચકને વધારે વિશ્વાસપૂર્વક સમજાશે કે આપણા શાસ્ત્રો **'મૈત્રી' 'કરુણા'** આદિ ભાવનાના સદાચારને કેવું મહત્ત્વ અર્પે છે, તથા ભગવાન પતજલિ જેવા યોગીઓ પણ એને યોગનું કેવુ સાધન માને છે!

આ ભાવનાઓના સ્વરૂપ અને પ્રયોજન પતજલિ મુનિએ આ રીતે સૂત્ર રચી સમજાવ્યા છે —" मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणा सुखदु खपुण्यापुण्यविषयाणा भावनातश्चित्तप्रसादनम्"—અર્થાત્,* **"સુખ દુ ખ પુણ્ય અને પાપ-વિષયક, ક્રમે કરી મૈત્રી કરુણા મુદિતા અને ઉપેક્ષાની, ભાવના કરવાથી ચિત્તપ્રસાદ પ્રાપ્ત થાય છે"** અત્રે આરભમા જ પ્રશ્ન થશે કે **'ચિત્તપ્રસાદ'** એટલે શુ? 'ચિત્તપ્રસાદ' એટલે અત કરણનો નિર્મળ આનન્દ સસ્કૃતમા 'પ્રસાદ' શબ્દના બે અર્થ થાય છે (૧) નિર્મળતા અને (૨) આનન્દ. આ બીજા અર્થ જ ગુજરાતીમા રૂઢ છે, પરતુ સસ્કૃતમા ઉભય અર્થ સ્વીકારાએલા છે એ ઉપરથી એક મહત્ત્વનો તત્ત્વવિચાર ફલિત થઈ આવે છે કે નિર્મળતા અને આનન્દ વચ્ચે બહુ નિકટ સબન્ધ છે. એ તો ઉઘાડુ જ છે કે આનન્દ હોય ત્યા નિર્મળતા હોય એવો નિયમ નથી તથાપિ નિર્મળતામા આનન્દ સમાએલો છે. સાક્ષાત્ રીતે સ્વત: સમાએલો છે કે વિશ્વયન્ત્રમા નિર્મળતાને લાભે પરિણામે આનન્દરૂપી બદલો મળે છે, એ જુદો પ્રશ્ન છે, અને એનો વિચાર અત્રે પ્રસ્તુત નથી. પ્રકૃતમા એટલુ જ કહેવું બસ છે કે આ સૂત્રમા જે 'ચિત્તપ્રસાદ' સાધ્યરૂપે નિર્દેશ્યો છે તેમા આનન્દ તેમ જ એનુ કારણ નિર્મળતા ઉભયનો સમાવેશ વિવક્ષિત છે— અર્થાત્ સાધકે આન્તરાવલોકનથી નક્કી કરવાની બાબત એ છે કે જે આનન્દ ઉત્પન્ન થયો છે તે નિર્મળ છે કે એમાં પરમાત્માથી ભિન્ન એવા કોઈ પણ મલિન પદાર્થનો ગન્ધ રહ્યો છે. આ દ્વિતીય પક્ષ સમજાય તો સાધકે વૃથા કૃતકૃત્યતાનો દભ ન કરતા આ સૂત્રમા દર્શાવેલે માર્ગે પુનઃ પુન. પ્રવૃત્તિ કરવી, અર્થાત્ મૈત્ર્યાદિ ભાવના આચરવી—જેથી ખરો 'ચિત્તપ્રસાદ' નામ નિર્મળ આનન્દ પ્રાપ્ત થશે એમ પતજલિ મુનિનો ઉપદેશ છે.

---

* 'સુખી' 'દુ:ખી' આદિ ન કહેતા 'સુખ' 'દુ ખ' કહેવામાત્ર અત્રે પદાર્થનુ બાહુલ્ય સૂચવવા ઉપરાત વ્યક્તિની ગૌણતા દર્શાવવાનો હેતુ છે.

ચિત્તને મલિન કરનાર પદાર્થ ચાર છે રાગ, દ્વેષ, પુણ્ય અને પાપ. હવે 'રાગ' 'દ્વેષ,' કોને કહેવા, એ વાત પતજલિ મુનિએ આ પ્રમાણે સમજાવી છે· '**सुखानुशयी रागः**'—'**दुःखानुशयी द्वेष**' પ્રાણિમાત્રને સ્વભાવથી જ સુખ ઉપર સ્નેહ હોય છે, અને તેથી સુખનો અનુભવ થતાં, તેમ જ એ થઇ ગયા પછી, 'મને સર્વ પ્રકારનુ સુખ હો' એવી સુખવિષયક એક વૃત્તિ ઉદય પામે છે, એનુ નામ '**રાગ**' પરતુ આ વૃત્તિ કદી સપૂર્ણ સતોષી શકાય એમ નથી, કેમકે કેટલાક સુખ અલભ્ય છે અને કેટલાક દુર્લભ હોઈ દુખમિશ્ર છે, એટલુ જ નહિ પણ સુખો અસખ્ય છે. તેમા કેટલાક દૃષ્ટ છે, કેટલાક અદૃષ્ટ છે, આ જગત્મા જ દૃષ્ટ–અદૃષ્ટ છે એટલુ જ નહિ પણ વળી કેટલાક અદૃષ્ટ સુખો જેમ આ લોકના છે તેમ કેટલાક સ્વર્ગલોકના છે, જે સર્વ સપાદન કરી શકવા માટે મનુષ્ય પાસે જોઈતા સાધનો જ નથી. આ રીતે સુખસપાદનને અભાવે રાગ ચિત્તને ડહોળી નાખે છે, મલિન કરે છે. આ મલિનતારૂપ પરિણામ નિવારવાનુ સાધન એક છે. જ્યારે સુખી પ્રાણીઓમા 'આ સર્વ સુખો છે તે મારા જ છે' એ પ્રકારની **મૈત્રી**ની ભાવના કરે ત્યારે એમનુ સુખ એ પોતાનુ જ અનુભવાય છે અને એમ ભાવના થતા રાગની નિવૃત્તિ થાય છે. જેમ પોતાને રાજ્યાભાવ છતા પુત્રાદિનુ રાજ્ય એ પોતાનુ જ મનાવાથી થાય છે તે રીતે આ રાગની નિવૃત્તિ થઇ એટલે જેમ વર્ષા (ચોમાસુ) ગયા પછી શરદ્ઋતુની નદી નિર્મળ થાય છે તેમ ચિત્ત નિર્મળ થાય છે. એ જ પ્રમાણે, 'દુખાનુશયી'—એટલે દુખનો અનુભવ થતા અને થઈ ગયા પછી 'આવુ દુખ મને કદી ન થાઓ' એવી દુખ-વિષયક જે અમુક વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેનુ નામ દ્વેષ. હવે જ્યાસુધી શત્રુવ્યાઘ્રાદિ છે ત્યાસુધી દુખનુ સર્વથા નિવારણ થઈ શકતું નથી. જે જે કારણથી દુઃખ પેદા થાય છે તે સર્વનો નાશ થવો અશક્ય છે, તેથી એ 'દ્વેષ' હમેશા હૃદયને બાળે છે પરતુ 'મારી માફક અન્ય કોઇને પણ દુખ ન થાઓ' એ પ્રકારે દુખી પ્રાણીઓમા જો **કરુણા**ની ભાવના કરે તો વૈરાદિ દ્વેષની નિવૃત્તિ થઈ, ચિત્ત 'પ્રસન્ન' થાય છે. માટે સ્મૃતિ કહે છે કે —

" प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ।
आत्मौपम्येन भूताना दया कुर्वीत मानवः ॥ "

="પ્રાણ જેમ પોતાને વહાલા છે તેમ ભૂતમાત્રને પણ છે. માટે મનુષ્યે પોતાનો દાખલો લઇ ભૂતમાત્રમા દયા કરવી જોઇએ." આ દયાનો પ્રકાર મહાન પુરુષોએ આ રીતે દર્શાવ્યો છે:—

"सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखमाप्नुयात् "

=" સર્વે અત્રે સુખી હો, સર્વે નિરામય હો. સર્વે કલ્યાણ અનુભવો, કોઈ દુઃખ ન પામો". આ પ્રમાણે રાગ-દ્વેષથી ચિત્ત મલિન થાય છે, અને એ બન્નેને બદલે ક્રમે કરી **મૈત્રી** અને **કરુણા** સ્થાપવાથી પ્રસન્નતા —નિર્મળતા અને આનન્દ—આવે છે.

હવે '**મુદિતા**' અને '**ઉપેક્ષા**'ના સ્વરૂપનુ નિર્વચન કરીએ. જુવો કે પ્રાણીઓ અવિદ્યારૂપ સ્વભાવ થકી જ પુણ્યથી દૂર રહે છે, અને પાપમા પ્રવર્તે છે। કહ્યુ છે કે—

"पुण्यस्य फलमिच्छन्ति पुण्य नेच्छान्ति मानवाः ।
न पापफलमिच्छन्ति पाप कुर्वन्ति यत्नतः" ॥

=" મનુષ્યો પુણ્યનુ ફલ-સુખ-તે ઇચ્છે છે પણ પુણ્ય ઇચ્છતા નથી, પાપનુ ફલ-દુખ-તે ઇચ્છતા નથી, છતા યત્નપૂર્વક-જાણી જોઇને, ઉઘાડી આખે-પાપ કરે છે ખરા!" આ પુણ્યપાપ પશ્ચાત્તાપ ઉત્પન્ન કરે છે-જે પશ્ચાત્તાપનુ શ્રુતિ વર્ણન કરે છે કે-"किमह साधुनाकरव किमह पापमकरवम्"=" હુ પુણ્ય કરવામા કેમ ચૂક્યો? મે પાપ કેમ કર્યું?" એ પ્રમાણે હવે જો મનુષ્ય પુણ્યશાલી પુરુષોમા '**મુદિતા**'ની ભાવના કરે-અર્થાત્ એમનામા પ્રીતિ રાખે અને એમના કૃત્યોથી પ્રસન્ન થાય, એ કૃત્યોનુ અનુમોદન કરે ઇત્યાદિ, તો એ 'મુદિતા'ની વાસના-ભાવના-ને પરિણામે એ સ્વય વિનાપ્રમાદે પુણ્યમા પ્રવર્તે. અને એ જ રીતે જો પાપી પુરુષોમા એ 'ઉપેક્ષા'ની ભાવના કરે, અર્થાત્ એમના પ્રત્યે ઉદાસીન રહે અને એમના કૃત્યો તરફ અરુચિ રાખે તો એ પોતે પણ પાપથી નિવૃત્તિ પામે. અને આ રીતે, પુણ્યમા ખામી ન આવવાથી, અને પાપથકી નિવૃત્ત રહેવાથી, પશ્ચાત્તાપનુ કારણ રહેતુ નથી, અને પશ્ચાત્તાપને અભાવ ચિત્ત 'પ્રસન્ન રહે છે. અત્રે એટલુ જોવા જેવુ છે કે પાપ કરી પાપને માટે પશ્ચાત્તાપ ન કરવો એવા સ્વરૂપનો ચિત્તપ્રસાદ ગ્રન્થકારને અભીષ્ટ નથી-પણ જે યોગ્ય રીતે પશ્ચાત્તાપરહિત દશા છે એ દશા જ ચિત્તપ્રસાદની અત્રે ગણેલી છે.

ઉપર કહ્યુ કે **મૈત્રી**ની ભાવના કરવાથી 'રાગ'ની નિવૃત્તિ થાય છે.

પરંતુ 'રાગ'ની જ નિવૃત્તિ થાય છે એમ નથી, અસૂયા ઈર્ષ્યાદિ દોષોની પણ થાય છે. પારકાના ગુણ સહન ન કરવા તેનુ નામ 'ઈર્ષ્યા', અને એમના ગુણને સ્થાને દોષો દેખાડવા એ 'અસૂયા'. જ્યારે 'મૈત્રી'ને લીધે પારકાનુ સુખ તે પોતાનુ જ થઇ રહ્યું ત્યા અસૂયાદિકનો સભવ જ શો? અને આ રીતે બીજા દોષોની નિવૃત્તિ પણ યથોચિત સમજી લેવી. વળી, દુઃખીમા 'કરુણા'ની ભાવના કરવાથી શત્રુવધાદિ ઉત્પન્ન કરનાર દ્વેષની જેમ નિવૃત્તિ થાય છે, 'તેમ અન્ય દુખી છે, અને હુ કેવો સુખી છુ' એવા ભાવમાંથી ઉત્પન્ન થતો દર્પ પણ નિવૃત્ત થાય છે. એ દર્પ તે એ જ કે જે ભગવદ્ગીતામા નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે—

"ईश्वरोहमहं भोगी सिद्धोहं बलवान् सुखी ।
आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ॥"

="હુ રાજા છુ, શેઠ છુ મારે અનેક સારા સારા ભોગવવાના પદાર્થો છે, હુ પરમગતિએ પહોચી ચૂક્યો છુ, હુ બલવાન છુ, સુખી છુ, ધનાઢ્ય છુ. કુલીન છુ. મારા જેવું બીજુ કોણ છે?"

'મુદિતા'ના સબન્ધમા એક શકા થશે કે–પુણ્યશાલી પુરુષોમા 'મુદિતા'ની ભાવના કરવાથી પરિણામે પુણ્યપ્રવૃત્તિ થશે એમ જે કહ્યુ તે યાગીને માટ બરાબર નથી, કારણ પુણ્ય મલિન શાસ્ત્રવાસનાનો એક ભાગ છે. આ શકાનો ઉત્તર કે–પુનર્જન્મ ઉત્પન્ન કરનારૂ એવુ જે ઇષ્ટાપૂર્તાદિ કામ્યકર્મરૂપી પુણ્ય તે જ મલિન મનાયુ છે. અને અત્રે તો યોગાભ્યાસજન્ય, અશુકલકૃષ્ણ *હોવાથી પુનર્જન્મ ન કરે એવુ જે પુણ્ય, તે વિવક્ષિત છે પતજલિ કહે છે કે "कर्माशुक्लकृष्ण योगिनस्त्रिविधमितरेषाम्" "અશુકલકૃષ્ણ કર્મ તે યોગીનુ, શુકલ, કૃષ્ણ, અને શુકલકૃષ્ણ એમ ત્રણ પ્રકારનુ અન્ય જનોનુ–" વિહિત કર્મ તે 'શુકલ' કારણ કે એ વિહિત છે નિષિદ્ધ તે 'કૃષ્ણ', અને મિશ્ર તે 'શુકલકૃષ્ણ'. આ પાછળ બતાવેલુ ત્રિવિધ કર્મ ત્રિવિધ જન્મ ઉત્પન્ન કરે છે વિશ્વરૂપાચાર્યે કહ્યુ છે કે:—

"शुभैराप्नोति देवत्वं निषिद्धैर्नारकीं गतिम् ।
उभाभ्या पुण्यपापाभ्या मानुष्य लभतेऽवशः" ॥

* 'અશુકલકૃષ્ણ' પુણ્ય તે શુ એ નીચે સમજાવ્યું છે.

=" શુભ કર્મોએ કરી દેવત્વ પ્રાપ્ત થાય છે નિષિદ્ધ કર્મો થકી નરક, અને ઉભય થકી-પુણ્ય અને પાપ થકી-મનુષ્યાવતાર, એમાં પ્રાણીનું ચાલે એમ નથી." કદાચ અત્રે શકા થશે કે યોગ નિષિદ્ધ નથી પણ વિહિત છે, માટે એ 'કૃષ્ણ' નથી પણ 'શુકલ' કર્મ છે. તો ઉત્તર કે એ કામ્ય કર્મ નથી અને તેથી એની 'શુકલ' મા ગણના નથી. માટે શુકલ એટલે કામ્ય, કૃષ્ણ એટલે નિષિદ્ધ અને શુકલકૃષ્ણ એટલે મિશ્ર, એવા ત્રિવિધ કર્મોમા યોગીની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. પરતુ યોગી જો પુણ્યશાલી જનોમા '**મુદિતા**'ની ભાવના કરશે તો પોતે જ પુણ્યમા પ્રવર્ત્તશે તેનુ કેમ? તો ઉત્તર કે-ભલે પ્રવર્તે. યોગીઓ પુણ્યમાં ન પ્રવર્તે એવું કાંઈ નથી. તેમ જ પુણ્યમાં પ્રવર્તે તે સઘળા યોગીઓ એમ પણ નથી. જે "**મૈત્ર્યાદિ**" ભાવનાઓ વડે 'ચિત્તપ્રસાદ' સાધે એનુ નામ 'યોગી' છે.

"મૈત્ર્યાદિ ભાવના' એ ઉપલક્ષણ છે-અર્થાત્ એ ઉપરાત એની સાથે, '**अभयं सत्त्वसंशुद्धिः**' ઇત્યાદિ 'દૈવી સ‌પત્', '**अमानित्वमदम्भित्वम्**' ઇત્યાદિ જ્ઞાનસાધન, તથા જીવન્મુક્ત સ્થિતપ્રજ્ઞ આદિના જે ધર્મો કહ્યા છે તે સર્વે સમજી લેવાના છે. કારણ કે આ સર્વ મલિન વાસનાઓની નિવૃત્તિ કરે છે.

પણ કહેશો કે—' શુભ વાસનાઓ તો અનન્ત છે. એક જણથી સર્વનો અભ્યાસ શી રીતે થઇ શકે? ન થઈ શકે તો એ અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન વૃથા છે.' ઉત્તર કે-અનન્ત શુભ વાસનાઓં જેની નિવૃત્તિ કરે છે એવી અનન્ત મલિન વાસનાઓ કાઈ એક પુરુષમા જ આવી વસતી નથી. આયુર્વેદમાં કહેલા સર્વ ઔષધો એક જ જણ લઈ શકે એમ હોતું નથી, અને એ ઔષધો જેની નિવૃત્તિ કરે છે એવા સર્વે રોગ એક જ વ્યક્તિના દેહમાં એકઠા થએલા હોતા નથી. માટે તાત્પર્ય એ છે કે દરેક જણે પોતાનુ ચિત્ત પ્રથમ તપાશી, તેમા જ્યારે જ્યારે અને જેટલી જેટલી મલિન વાસનાઓનો ઉદય થાય ત્યારે ત્યારે અને તેટલી તેટલી એ મલિન વાસનાની વિરોધી શુભ વાસનાઓનો અભ્યાસ કરવો. જેમકે-પુત્રમિત્રકલત્રાદિક ઉપરના મોહાત્મક સ્નેહથી પીડાતા મનુષ્યે એમનાથી વિરક્ત થઈ સન્યાસ ધારણ કરવો, તેમ વિદ્યામદ, ધનમદ, કુલાચારમદ વગેરે મલિન વાસનાથી પીડાતા પુરુષે તદ્વિરોધી વિવેકનો અભ્યાસ કરવો. એ વિવેકનુ સ્વરૂપ જનકે આ રીતે દર્શાવ્યુ છેઃ—

अद्य ये महता मूर्ध्नि ते दिनैर्निपतन्त्यधः ।
हन्त चित्त महत्तायाः कैषा विश्वस्तता तव ॥
क्व धनानि महीपाना ब्रह्मणः क्व जगन्ति वा ।
प्राक्तनानि प्रयातानि केयं विश्वस्तता तव ॥
कोटयो ब्रह्मणा याता गताः सर्गपरपराः ।
प्रयाताः पासुवद्भूपाः का धृतिर्मम जीविते ॥
येषा निमेषणोन्मेषौ जगता प्रलयोदयौ ।
तादृशाः पुरुषा नष्टा मादृशा गणनैव का ॥

(=" આજ જે મહાન પુરુષોના અગ્રસ્થાને બિરાજે છે તે જ વળી કેટલેક દિવસે ભ્રષ્ટ થઇ–બગડી–નીચે પડે છે, તો પછી તારા ચિત્તની મહત્તા ઉપર તને આટલો બધો વિશ્વાસ શો? મ્હોટા મહીપતિઓના ધનો ચાલ્યાં ગયા, અરે! બ્રહ્માના આજ સુધી કરેલા અસખ્ય જગતો પણ ચાલ્યા ગયા, ત્યા તને તારી સમૃદ્ધિ ઉપર વિશ્વાસ કેમ પડે છે? જગતો તો શુ પણ એમને સર્જનાર બ્રહ્માઓ પણ કરોડો થઈ ગયા, સૃષ્ટિઓની પરપરાઓ ચાલી ગઈ, રાજાઓ રેણુવત્ ઊડી ગયા, નષ્ટ થઈ ગયા–ત્યા 'હુ જીવીશ' એવી ખાતરી શી? જેમણે આખ મીચવી વા ઉઘાડવી એટલાનો અર્થ જગતોનો પ્રલય અને ઉદય થાય છે–એવા એવા પુરુષો નષ્ટ થઈ ગયા ત્યા મારા જેવાની તો ગણુના જ શી?")

આવી આવી ભાવનાઓ કરી ચિત્તને યોગ્ય દિશામા–પરમાત્મા તરફ પ્રેરવું. રોગ પ્રમાણે ઔષધોપચાર કરવો, અને એ રીતે કરતા, ધીમે ધીમે પરમસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે. ઠીક જ કહ્યુ છે કે—

'यथा सुनिपुण' सम्यक् परदोषेक्षणे रतः ।
तथा चेन्निपुणः स्वेषु को न मुच्यते बन्धनात् ॥

(=" મનુષ્યને પારકાના દોષ જોવા ગમે છે, અને તેથી તે એમા જેવો કુશળ છે, તેવો જ જો એ પોતાના દોષ તપાસવામા આનન્દ લઈ

એ શોધી કાઢવામા નિપુણ થાય તો અજ્ઞાનકૃત બન્ધમાથી કોણ મુક્ત ન થાય ?")

આટલેથી જ આજનો લેખ સમાપ્ત કરીશુ. વાચકને સ્મરણ હશે કે ગયા ઑક્ટોબર માસની '**વિચારમાલા**' મા કહ્યુ હતુ કે " દુ ખની નિવૃત્તિ પણ 'દુ ખ માત્ર મિથ્યા છે' એમ કહીને કરવાની નથી, પણ હૃદય-ગુહામા 'અલખ' જગાવીને કરવાની છે—અને આ 'અલખ' જગાવવા માટે નીતિ (સત્કર્મ), જ્ઞાન, ધ્યાન, પ્રેમ આદિ અનેક સાધનો છે, જેમાનુ એક પણ નિરવધિ આનન્દ ઉપજાવી શકે છે, તો પછી સર્વ એકત્ર થાય ત્યા શુ કહેવુ ! 'આ સર્વ સબન્ધે મ્હારે બહુ કહેવાનુ છે પરતુ એ તો વળી કોઈ બીજે પ્રસગે લેખદ્વારા કહીશ'—આ વચનને અનુસરી, " નીતિ (સત્કર્મ)" એ આપણા શાસ્ત્રોમા યોગસાધનનુ કેવુ મહત્ત્વનુ અગ મનાયુ છે, એ આજ પ્રધાનપણે બતાવ્યુ. હવે (વાચક પાસે, પુનરુક્તિ માટે ક્ષમા યાચી) **નીચેના સિદ્ધાન્તો આપણે સર્વેએ વિચાર તેમ જ આચારમાં હમેશ માટે સ્મરણમાં રાખવાના છે** એટલો નિશ્ચય કરીશુ —

(૧) 'ચિત્તપ્રસાદ' એટલે કેવળ આનન્દ નહિ, પણ નિર્મળતા જન્ય આનન્દ

(૨) મલિન વાસનાઓનો ત્યાગ કર્મરહિત થવાથી થતો નથી, પણ તદ્વિરોધી પવિત્ર વાસનાનો ઉદય કરવાથી થાય છે.

(૩) આ પવિત્ર વાસના તે 'મૈત્રી,' 'કરુણા,' 'મુદિતા' 'ઉપેક્ષા' એ ચાર ભાવના,—તેમ જ 'દૈવીસપદ્,' અન્ય જ્ઞાનસાધન, જીવન્મુક્તિ સ્થિતપ્રજ્ઞ આદિના જે ધર્મ કહ્યા છે તે સર્વે, ઇત્યાદિ.

(૪) 'મૈત્રી' અને કરુણા' એ વિચારની દશામાથી આચારમા પરિણમવી જ જોઇએ—અને તેમ થવા માટે 'મુદિતા' અને 'ઉપેક્ષા' ઉપયોગી છે.

(૫) યોગી પુરુષ પુણ્ય—સત્કર્મ—થી નિવૃત્ત થતો નથી, અને પાપમા પ્રવર્તતો નથી. સત્કર્મ—નિષ્કામ સત્કર્મ—મા પ્રવૃત્તિ અને પાપથી નિવૃત્તિ એ યોગીના ખાસ લક્ષ છે.

(૬) પોતે પોતાના દોષરૂપ આત્મરોગ—અન્યના દોષવત્—શોધી કાઢી, એ દૂર કરવા માટે સંન્યાસ વિવેક આદિ યોગ્ય ઔષધ-સેવન કરવું.

[ધ્યાનમા લેવાનુ છે કે—જનકની ઉક્તિ તેમ જ એવા એવા બીજાં પણ નાનાપ્રકારના સાધનવચનો હૃદયમા દૃઢાવવા માટે, અનેક દેશોના ઇતિહાસ, અનેક મહાન પુરુષોના ચરિત્રો, અનેક ભવ્ય અને સુન્દર પ્રતિભાથી ઉભરાતા કાવ્યો, નાટકો, નવલકથાઓ—એનુ અધ્યયન પણ બહુ ઉપયોગી છે]

| સુદર્શન વર્ષ ૧૫, અંક ૫ |

૨૩.

વામનાવતાર.

विष्णोर्नु क वीर्याणि प्रवोच
यः पार्थिवानि विममे रजासि ।
यो अस्कभायदुत्तर सधस्थ
विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥

× × × ×

यस्य त्री पूर्णा मधुना पदान्य-
क्षीयमाणा स्वधया मदति ।
य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्या-
मेको दाधार भुवनानि विश्वा ॥

× × × ×

उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्था
विष्णो॑ पदे परमे मध्व उत्सः ॥

(ऋग्वेदसंहिता १–१५४)

આપણામા વામન–બલિરાજાનુ આખ્યાન સુપ્રસિદ્ધ છે. એમ કહેવાય છે કે જ્યારે ભગવાન્ વામન–અવતાર લઈ બલિરાજા પાસ ભિક્ષા યાચવા આવ્યા, અને બલિરાજાએ એ આપવા કબુલ કર્યું, ત્યારે ભગવાને સાડાત્રણ પગલા ભૂમિ માગી બલિરાજાએ એ આપી. ભગવાને એક પગલે પૃથ્વીનુ, બીજે પગલે સ્વર્ગાદિ(મધ્યલોક)નુ, અને ત્રીજે પગલે દ્યુલોકનુ આક્રમણ કરી, અડધુ પગલુ ક્યા મૂકવુ એમ પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે બલિરાજાએ પોતાનુ શિર ધર્યું, જે ઉપર ભગવાને પોતાનુ ચરણકમલ મૂક્યુ, અને એ રીતે બલિરાજાને કૃતાર્થ કર્યા

આ કથામાથી જે અનેક સત્યોનુ સન્દોહન થઈ શકે છે તેમાનું એક આ પ્રમાણે છે —ભગવાન પરમાત્મા સ્વાર્થત્યાગીને ઘેર આવી ઊભી રહે છે, અને એક વખત '**વામન**'–ન્હાના–સ્વરૂપમા પણ જો એ મનુષ્ય આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે, તો પછી જેમ જેમ મનુષ્ય સ્વાર્થત્યાગ કરવા તત્પર થતો જાય છે તેમ તેમ પરમાત્માનુ સ્વરૂપ ક્રમે ક્રમે વિસ્તરી સમસ્ત જગત્‌ને–પ્રથમ આ લોકને, પછી સ્વર્ગને, અને છેવટ બ્રહ્મલોકને–ભરી નાખે છે, અને એની પાસે પરમાત્માને અર્પણ કરવા માટે પોતાની ગણી શકાય એવી એક પણ વસ્તુ અવશિષ્ટ રહેતી નથી. આખરે એ પોતાનો આત્મા પણ એને સમર્પી દે છે, અને એ સમર્પણમા જ એ કૃતકૃત્યતા પામે છે. તાત્પર્ય કે—(૧) મનુષ્યે ઈશ્વરને શોધવા ભટકવુ પડે એમ નથી. એનામા સ્વાર્થત્યાગની વૃત્તિ હશે તો વ્હેલો મોડો એ સ્વય આવી ઊભો રહેશે. (૨) ધર્મભાવના પ્રથમ આ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય જડ જગત્‌ને, પછી આ જીવનથી પર–વિશ્વની ન્યાયમય વ્યવસ્થા ખાતર સ્વીકારેલા–સ્વર્ગને; પછી ઉભયથી પર પણ જીવથી ભિન્ન માનેલા એવા સગુણબ્રહ્મરૂપી બ્રહ્મલોકને, અને આખરે જીવાત્માને પરમાત્માના સ્વરૂપથી ભરી નાખે છે

આ રીતે આ આખ્યાયિકામાથી આપણને ધર્મના (૧) **નિદાન** (Origin) સબન્ધે અને (૨) **વિકાસ** (Growth) સબધે બહુ ઉપયોગી બોધ મળે છે, જેનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ અત્રે કરવા જેવું છે.

૧.—ધર્મના નિદાન વિષે અનાદિકાળથી અનેક તર્કો થતા આવ્યા છે. લૌકાયતિકો ધર્મને એક ધૂર્તજનોએ કલ્પેલી વ્યવસ્થા માનતા. પ્લિનિનું એવું કહેવું હતું કે ધર્મ કેવલ અશક્તિ અને ભયમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, અને આ જગતથી પર કોઇ ઇશ્વર એવો પદાર્થ હોય તો પણ એનું જ્ઞાન થવું સર્વથા અશક્ય છે. આપણા ઘણા ગ્રેડ્યુએટો પણ વિચારે–અવિચારે કાઇક આવા જ મતનુ ગ્રહણ કરી લેછે. વર્તમાન સૈકામા યૂરોપના કેટલાક અનીશ્વરવાદી તથા જડવાદી વિદ્વાનોએ ધર્મની ઉત્પત્તિ સબન્ધે અનેકાનેક કલ્પનાઓ રચી છે, અને એમા તેઓ જંગલી પ્રજાઓના અવલોકનનુ પ્રમાણ આપે છે તેઓનો સામાન્ય રીતે એમ બતાવવાનો યત્ન છે કે ધર્મ એ એક વખત ઉપયોગી વ્યવસ્થા હતી, કદાચ હજી પણ ઉપયોગી છે એમ કહી શકાય, પણ એમા યથાર્થતાનુ કે આવશ્યકતાનુ કાઈ તત્ત્વ નથી: ‘પરમેશ્વર,’ ‘આત્મા,’ અમૃતત્વ,’ ‘કર્તવ્ય,’ (પરમતત્ત્વ પ્રતિ જવાબદારી) આદિ વિચારો મનુ ને સામાજિક નિયન્ત્રણમા રાખવા માટે માત્ર ઉપયોગી યુક્તિઓ છે, એ તા એમા અધિક ગભીરતા કે સત્ત્વ નથી. કેટલાકના મતમા, સ્વપ્નન અનુભવમાથી પ્રેતની, પ્રેતમાથી આત્માની, અને આત્મામાથી પરમાત્મા કલ્પના થઇ, તો બીજા કેટલાક, પડછાયો અને પ્રતિબિબ જેવા બનાવોને જ એ કલ્પનાનુ પ્રથમ કારણ માને છે. કેટલાક કહે છે કે જગલી અવસ્થામા મનુષ્યને પ્રકૃતિના સંક્ષોભક બનાવો જોઇ જે ભય ઉત્પન્ન થાય છે તેમાથી ધર્મનો ઉદય છે તો કેટલાક બતાવે છે કે ગગનમડળની ભવ્ય અને સુન્દર રચના જોઇ થતા આશ્ચર્યમાથી ધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ છે કેટલાક પિતૃપૂજાને ધર્મનુ આદિસ્વરૂપ માને છે, તો કેટલાક જીવારોપણરૂપી–સર્વત્ર પોતાનુ જ પ્રતિબિબ જોવાના મનુષ્યબુદ્ધિના એક સ્વાભાવિક વલણમાથી જગતના પદાર્થોમા મનુષ્યને ઇશ્વરભાવના થઇ આવી, અને એ રીતે અનેકદેવવાદ પ્રથમ ઉત્પન્ન થયો એમ કહે છે. આવા આવા અનેક તર્કો (જે સુપ્રસિદ્ધ છતા, મનુષ્યબુદ્ધિને અનીશ્વરવાદ કેટલા જોરથી વમળમા નાખીને મથે છે, અને કેવા તરેહતરેહવાર વિચારો સૂઝાડે છે એનુ પૂરતું ભાન કરાવવા માટે અત્રે એકઠા કરેલા છે–એવા અનેક તર્કો) કરી તેઓ ભય આશ્ચર્ય કલ્પના કે સ્વપ્નાદિકની ભ્રાન્તિને સમગ્ર ધર્મભાવનાનું નિદાન માને છે. પણ વસ્તુત આ સર્વ તર્કો અપ્રતિષ્ઠિત છે, કૃત્રિમ છે, સહસા એકાદ સામાન્ય નિયમ ઘડી કાઢવાના પ્રયત્નમાંથી જ ઉપજી આવ્યા છે, અને ઇતિહાસમા પ્રત્યક્ષ થતો મનુષ્યસ્વભાવ જ એમને અસિદ્ધ ઠરાવવા માટે બસ છે. “**દ્રૌપદીનાં ચીર**”

જેવા ધર્મભાવનાના દિવ્યપટો કુતર્કરૂપી દુઃશાસનને હાથે જેમ જેમ ઉતારવામાં આવે છે તેમ તેમ પ્રતિયત્ને પરમાત્માની યોજનાથકી નવા પટો પૂરાતા જાય છે, અને કેટલીકવાર તો એ પટો એવી અનુપમ સુન્દરતા અને ભવ્યતાના તેજમા પ્રકાશે છે કે દુષ્ટમાં દુષ્ટ અને અને નાસ્તિકમા નાસ્તિક હૃદય પણ એ તરફ દૃષ્ટિ નાખતા, ક્ષણવાર એની અદ્‌ભુતતાના ચમત્કારથી વિસ્મિત થઇ સ્તબ્ધ બને છે.

ભોજાની વીરવાણીમા—

" પ્રથમ સતયુગમા પ્રહલાદને પીડિયો,
ભીડિયો થભ તે લોહ તાતો,
(તોયે) ધીર નવ ધડકિયો, ભયથી નવ ભડકિયો,
થડકિયો શેષ ત્રૈલોક્ય જાતો. ! ! ! "

હવે કહો કે જે વૃત્તિમા આવુ અદ્‌ભુત બળ પ્રેરવાની શક્તિ છે, તે કેવળ, ' સોસાઇટી'(જનમડળ)ને નિયન્ત્રણમા રાખવા માટે ઊભી કરેલી યુક્તિ જ ? સ્વપ્ન, પ્રતિબિબ આદિના દર્શનમાથી નીપજેલી એક મ્હોટી ભૂલ જ ? કે હિન્દુસ્થાનને ડૂબાવનારી એક ભ્રાન્તિ જ ? પણ એમ માનવુ અશક્ય છે

ત્યારે **ધર્મનું નિદાન શુ** મનુષ્યની ધાર્મિક વૃત્તિ. ' આથી ખુલાસો શો થયો ? ધર્મ ક્યાથી આવ્યો ! ધર્મમાથી, એમ કહેવા સમાન આ ઉત્તર છે એથી ધર્મના નિદાન પર કાઈ જ અજવાળુ પડ્યુ નહિ '–એમ કદાચ કહેવાશે. પરતુ એના સમાધાનમા કહેવાનુ કે વસ્તુસ્થિતિ જ એવી છે ધર્મ મનુષ્યને સહજ છે, અમુક અમુક વૃત્તિમાથી **ભ્રાન્તિ** થઇને ધર્મ ઉત્પન્ન થયો એમ નથી. પણ જેમ મનુષ્યને જોવું સાભળવું ખાવું પીવુ હળવુ મળવુ ઇત્યાદિથી આરભી ગૃહ રાજ્ય સાહિત્ય કલા આદિ મહાન્ તન્ત્રો વિસ્તારવા, એમા ભાગ લેવો, એમા આત્માનુભવ અને આત્મસંતોષ કરવો એ સ્વાભાવિક છે, તેમ ધર્મનો આવિર્ભાવ પણ એનામા સ્વભાવથકી જ થાય છે **હોમર** ઠીક જ કહે છે કે—

" As young birds ope their mouth for food, all men crave for the gods "

(=" જેમ પક્ષીના બચ્ચાં ખોરાક માટે ચાચ ઉઘાડે છે, તેમ સર્વે મનુષ્યને ઇશ્વિરની આકાંક્ષા રહે છે.")

પૂર્વોક્ત વિદ્વાનોની ભૂલ એ થાય છે કે જેને તેઓ ધર્મનુ આદિ **કારણ** કહે છે તે વસ્તુત. એના આવિર્ભાવના માત્ર પ્રસંગો જ છે–જેને વેદાન્તની પરિભાષામાં આવિર્ભાવના **ઉપાધિઓ** કહીએ તે છે. અમુક દેશકાળમાં **પરમ તત્ત્વની** ભાવનાએ અમુક સ્વરૂપ લીધુ, બીજે બીજું લીધુ ઇત્યાદિથી સિદ્ધ એ થાય છે કે તે તે દેશકાલાદિ ઉપાધિઓ ધર્મના આકારની વિવિધતામાં હેતુભૂત છે, ધર્મના અસ્તિત્વમા નહિ–અર્થાત્ એથી ધર્મના આવિર્ભાવનુ વૈચિત્ર્ય ફલિત થાય છે, ધર્મની સ્વભાવસિદ્ધતાનો નિષેધ થતો નથી. મનુષ્યે ગગનમડળની ભવ્યતા કે શાતિ જોઈ **પરમ તત્ત્વના** સ્વરૂપની અમુક કલ્પના કરી, પ્રચડ વાયુનો પ્રકોપ જોઈ બીજી કરી, પિતા-પુત્રનો સ્નેહ જોઈ ત્રીજી કરી, પરન્તુ એ સર્વેમા **પરમ તત્ત્વનું** અસ્તિત્વ તો સમાન રીતે સ્વીકારાએલુ જ છે

પરતુ હજી એક શંકા ઉભી રહે છે કે–ધર્મ સ્વભાવસિદ્ધ ભલે હોય· પણ જ્યા સુધી વિચારદૃષ્ટિએ એની યથાર્થતા સિદ્ધ થઈ નથી ત્યા સુધી બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યે સ્વીકારવા જેવો એ પદાર્થ નથી. આ શકાના ઉત્તરમા કહી શકાશે કે એનુ સ્વભાવસિદ્ધ–અનિવાર્ય–હોવું એ જ વિચારમા લેવાની એક સાધારણ દલીલ નથી. પણ ખરૂ જોતા એ જેમ સ્વભાવસિદ્ધ છે, તેમ વિચારસિદ્ધ પણ સારી રીતે છે **મનુષ્યનો સમગ્ર આત્મા પરમતત્ત્વ સાથે નિકટ સંબન્ધ ધરાવે છે.** એની ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર પરમતત્ત્વના સિન્ધુ ઉપર જ ચાલે છે. જે જે વિષયોનુ એ ગ્રહણ કરે છે એ એ મહાન સિન્ધુ ઉપર તરતા દ્વીપ જેવા, અથવા વધારે ઘટતું ઉપમાન લઇએ તો બુદ્બુદ્ જેવા છે. ઘટપટાદિ વિષયજાતને એની આસપાસ વિસ્તરતા તેમ જ એના અતર્મા પ્રવેશી રહેલા અનન્તતાના સાગરથી પૃથક્ પાડી ગ્રહણ કરવા યત્ન કરો એટલે તરત જણાશે કે એના વિના તો તમારી દૃષ્ટિ આગળ કેવળ અન્ધકાર—જ્ઞાનહીન, વ્યવસ્થાહીન, સ્વરૂપહીન કાંઇક (?)—એટલુ જ છે, જો **'છે'** એટલુ કહેવુ પણ શક્ય નથી વળી સમગ્ર વિશ્વનુ વિશ્વરૂપે—અનાદ્યનન્ત દેશકાળમા પરસ્પરસબદ્ધ પદાર્થોની એકતાની મૂર્ત્તિરૂપે—ગ્રહણ થવુ **આત્મા** વિના સભવે છે ? વળી આ આત્મા તે **મારો** જ (અન્ત કરણાવચ્છિન્ન ચૈતન્યરૂપ) આત્મા ? **મારા** (અન્ત કરણાવચ્છિન્ન) આત્માનુ અસ્તિત્વ વિશ્વની કાંઇક અનુભવવિષયતાનો ખુલાસો

કરી શકે, પણ વિશ્વ 'છે'—સર્વેને માટે 'છે'—એમ એ આત્મામાંથી કેમ સિદ્ધ થાય? માટે એવો આત્મા—પરમ આત્મા—સ્વીકારવો જોઇએ કે જેનું આ સમગ્ર વિશ્વ દૃશ્ય છે, અને જેની દૃષ્ટિ સદા યથાર્થ છે. અને જેની એ યથાર્થ દૃષ્ટિ સાથે મારી દૃષ્ટિ મેળવવી એનું નામ વિશ્વનુ યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું છે. તાત્પર્ય કે જ્ઞાનમા જે પ્રમા–અપ્રમાનો ભેદ પડે છે તેનો એકજીવવાદ સ્વીકારવાથી, અથવા તો અન્તર્‌માં એકતારહિત અનેક જીવોનુ પ્રતિવ્યક્તિ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સ્વીકારવાથી, ખુલાસો થઈ શકતો નથી. અનેક જીવો આગળ પ્રમા(યથાર્થજ્ઞાન)ની ભાવના એક જ છે એથી એક પરમ આત્માનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. વળી 'સાયન્સ'ના અનુમાનાદિ વ્યાપાર પણ પરમાત્માનુ અસ્તિત્વ અને પરમાત્માની શ્રદ્ધેયતા સ્વીકારીને જ પ્રવર્તે છે, અને 'સાયન્સ'ના વિજયની પતાકારૂપ "કારણુતા"–શબ્દનો અર્થ પણ એનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યા વિના બની શકતો નથીઃ 'કારણુતા'માં પ્રતીત થતું સ્ફુરણ ચૈતન્ય વિના અને વિશ્વસ્ફુરણ વિશ્વચૈતન્ય (પરમાત્મા) વિના અસંભવિત છે.

હજી પ્રશ્ન થશે કે ધર્મ જો સ્વાભાવથકી જ સિદ્ધ હોય તો પછી ધાર્મિક થવાનો પ્રયત્ન કરવાની શી જરૂર ? ઉત્તર કે–ધર્મ સ્વભાવસિદ્ધ છે એનો એમ અર્થ નથી કે સર્વે સરખી રીતે ધાર્મિક થએલા છે પણ એનો અર્થ એવો છે કે ધર્મવૃત્તિ સર્વમા સ્વભાવિક રીતેજ બીજરૂપે રહેલી છે, જેને સ્પષ્ટ વિકસાવવી એ આપણુ કર્તવ્ય છે. એમ થવામા મુખ્ય અન્તરાય સ્વાર્થત્યાગવૃત્તિનો અભાવ છે. ખરી વાત છે કે સ્વાર્થત્યાગ હોવા છતા પણ સ્પષ્ટ આસ્તિકતા–ધાર્મિકતા–હોતી નથી. પરતુ આમ થવાનુ કારણુ યોગ્ય વિચારનો અભાવ છે. જલસિચનને અભાવે બીજમાથી વૃક્ષ ઉદ્‌ભવ ન પામે એમા બીજનુ બીજત્વ બાધિત થતું નથી, તેમ વિચારને અભાવે ત્યાગવૃત્તિ ધર્મમા ન પરિણમે એમાં એની ધર્મ પ્રતિ કારણુતા અસિદ્ધ થતી નથી. સ્વાર્થત્યાગ ધર્મભાવનાનું બીજ છે એમ કહી શકાય સ્વાર્થત્યાગ એટલે સ્વ કરતા અધિક પ્રદેશમા આત્માની વિશાલતા અનુભવવી, અને આ અનુભવનુ બીજુ નામ ધર્માચરણુ છે. ધર્મના નિદાનવિષે–અથવા ઉપર સ્થાપેલો સિદ્ધાન્ત લક્ષમાં રાખીને બોલીએ તો, ધર્મની સહ-જતા વિષે–આટલુ વિવેચન બહુ છે. આપણે અત્રે એટલુ જોયુ કે ધર્મનો પાયો સત્ય ઉપર છે, એ પાયો કૃત્રિમ નથી પણ સહ–જ છે, અને એના આવિર્ભાવમાં મુખ્ય હેતુ સ્વાર્થત્યાગ છે.

હવે એના વિકાસક્રમ ઉપર આવીએ.

૨. **ધર્મનો વિકાસક્રમ** સર્વ દેશમા એક જ પ્રકારનો જોવામાં આવતો નથી. કેટલેક ઠેકાણે એક અધિક પગથિયું દૃષ્ટિગોચર થાય છે તો કેટલેક ઠેકાણે અમુક પગથિયાનો અભાવ જ જણાય છે. કવચિત્ મલિનતામાંથી ક્રમેક્રમે શુદ્ધિ થતી જોવામાં આવે છે, તો કવચિત્ શુદ્ધિમાંથી અધઃપાત થઇ મલિનતા ઉત્પન્ન થતી નજરે પડે છે. પરતુ આ સ્થળે આપણે કોઈ પણ ધર્મના ઐતિહાસિક પગલાં તપાસવા ઇચ્છા નથી, એટલે આ અડચણ આપણને બહુ નડશે નહિ. આપણે તો, મનુષ્યનો સ્વાર્થત્યાગ વધતો આવે, અને ક્રમે ક્રમે ધર્મભાવના તદનુસાર વૃદ્ધિ પામતી આવે તો એ ઉભયનુ સ્વરૂપ કેવું બધાતું આવે છે, એટલું જ નક્કી કરવા યત્ન કરવાનો છે. આ નિર્ણય ઉપરની આખ્યાયિકામા કરવામા આવ્યો છે. અને એમાં નીચે મુજબ ક્રમનું દર્શન થાય છેઃ—

(૧) કવચિત્ કવચિત્ સ્વાર્થત્યાગ

(૨) સર્વત્ર સ્વાર્થત્યાગનો સંકલ્પ.

(૩) ઐહિકપદાર્થનો ત્યાગ; (પરંતુ તે સાથે) સ્વર્ગ.

(૪) સ્વાર્થત્યાગ; સગુણબ્રહ્મરૂપ બ્રહ્મલોક; ધ્યાતા–ધ્યેયનો ભેદ.

(૫) ધ્યાતા–ધ્યેયની એકરસતાઃ આત્મત્યાગઃ પરમાત્મતુષ્ટિઃ—ब्रह्मनिर्वाण.

(૧) પૂર્વે સૂચવાઈ ગયું છે કે સ્વાર્થત્યાગ પરમાત્મદર્શન માટે જરૂરનુ પગલુ છે. જગલીમા જગલી મનુષ્ય પણ પોતાની માનેલી એવી એકાદ ચીજ પોતાના દેવને અર્પવી આવશ્યક ગણે છે. પૃથ્વી ઉપર કોઇ પણ એવો ધર્મ નથી કે જેમા કાઇપિણ સ્વસુખનો ત્યાગ કર્યા વિના માત્ર પ્રાર્થના કરવાથી જ પરમાત્મા પ્રસન્ન રહે છે એમ માનવામા આવતું હોય. વળી જ્યા સુધી મનુષ્ય સ્વાર્થત્યાગ કરતો નથી ત્યાં સુધી એ પ્રકૃતિની ભૂમિકા ઉપર જ (પિંડમા જ) પોતાના સ્વરૂપની સમાપ્તિ માને છે. એ સ્વાર્થત્યાગમાં આનન્દ માને છે એ જ પ્રકૃતિથી પર અનેક આત્માઓને પોતાના સ્વરૂપમા સંગ્રહતી, એવી જે પરમાત્માની ભૂમિકા છે એનો સ્વીકાર બતાવે છે. પરતુ આપણી કથામાંથી આટલો જ બોધ લેવાનો હોત

તો તે બહુ ન હતું. આમાંથી એક અધિક ઉપદેશ ખેંચવાનો છે અને તે એ કે—

(૨) ત્યાગવૃત્તિની મનુષ્ય ઉપર જે જે માગણીઓ થાય છે તે તે સર્વ સિદ્ધ કરવાનો એના તરફથી **નિશ્ચય** થવો જોઇએ, અને એવો નિશ્ચય હોય તો જ પરમાત્મદર્શન થાય છે. સાધારણ ત્યાગ તો મનુષ્ય અનેક પ્રસંગે કરે છે. પરતુ જ્યા સુધી '**ત્યાગવૃત્તિની** એટલે **કર્તવ્યબુદ્ધિની મારી પાસે જે જે માગણીઓ થશે તે તે સર્વ સિદ્ધ કરવાને હું તૈયાર છું'** એવો બલિરાજાના જેવો દૃઢ **સંકલ્પ** થયો નથી ત્યાં સુધી પરમાત્મદર્શન દૂર છે. આવી માગણીઓ વર્ષના અમુક દિવસે કે દિવસના અમુક કલાકે કે ક્ષણે થાય છે એમ નથી, પણ પ્રતિક્ષણ મનુષ્યના ઝીણા ઝીણા કૃત્યો પરત્વે પણ એ માગણી જારી જ છે કર્તવ્યબુદ્ધિની આ માગણીઓ પરમાત્મા ખાતર જ પૂરેપૂરી સંતોષી શકાય છે. માટે આ ભિક્ષા **પરમાત્માએ** યાચી એમ આપણી આખ્યાયિકા કહે છે કેટલાક ત્યાગ કીર્તિ ખાતર, રૂદ્ધિ ખાતર, લોકરુચિ ખાતર, સગાસંબન્ધી ખાતર પણ થઇ શકે છે. પરંતુ એ સર્વ ત્યાગને હદ છે. જ્યા સુધી એ ત્યાગપ્રેરક પદાર્થમાં બળ હોય છે ત્યા સુધી જ એ થઇ શકે છે, અને આ બળ પરમાત્મા શિવાય અન્યત્ર અનહદ માપમા મળવુ અશકય છે જ્યા ત્યાગને હદ નથી ત્યા પરમાત્મા પ્રત્યક્ષ છે જ, કારણ, મનુષ્ય પાસે સર્વ 'સ્વ'—અહતામમતાનુ સંપૂર્ણ અધિષ્ઠાન—હરી લેવાની શક્તિ કેવળ એમા જ—'હરિ' મા જ—છે. અને જ્યાં અનહદ ત્યાગનો સકલ્પ છે, ત્યાં વ્હેલો મોડો પણ એ પ્રત્યક્ષ થયા વિના રહેતો નથી. જુઓ બલિરાજાનુ અદ્ભુત દૃષ્ટાન્ત ! પણ આવો ઉચ્ચભાવનાજન્ય સકલ્પ કેટલો બધો સ્વાર્થત્યાગ માગી લેછે એ વાતનું 'દૈત્યગુરુ' (શુક્રાચાર્ય)—સ્વાર્થવૃત્તિ—ને પૂરેપૂરૂ ભાન છે, અને તેથી એ દાનશીલ બલિરાજાને—સ્વાર્થત્યાગી આત્માને—'જોજે, આ પરમાત્મા છે, એ તારૂં સર્વસ્વ હરી જશે' એમ ભય બતાવે છે. પણ દૃઢ સંકલ્પ વાળા—બલિરાજાને આ બ્હીક અસર કરી શકતી નથીઃ—એમ કથા કહે છે.

(૩) આ રીતે સ્વાર્થત્યાગ ધાર્મિકતામાં પરિણમ્યા પછી એ નૂતન દશાનું પ્રથમ સ્વરૂપ બતાવતાં આખ્યાયિકા કહે છે કે 'વામન ભગવાને પહેલે ડગલે પૃથ્વીનુ આક્રમણ કર્યું,' પરમાત્મા ખાતર આ લોકના પદાર્થનો

ત્યાગ એ આ ધાર્મિકવૃત્તિની નીસરણીનું પહેલું પગથિયું છે; માત્ર પહેલું જ એટલા માટે કે હજી એ દશામાં મનુષ્ય સ્વર્ગલોકમાં એ ત્યાગનો બદલો મળશે એમ આશા અને ઇચ્છા રાખે છે; અને એટલે દરજ્જે એ ઉતરતી ભૂમિકા છે. આ ઉતરતી ભૂમિકાના પુરુષો સમ્બન્ધે ભગવદ્‌ગીતા કહે છે—

"एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते"="જેઓ (સ્થૂલ) વેદોક્ત ધર્મનો અમુક **કામપ્રાપ્ત્યર્થે** આશ્રય કરે છે તેઓ સ્વર્ગ અને મૃત્યુલોક વચ્ચે જાઆવ કરે છે." અર્થાત્ એમને શાશ્વત બ્રહ્મપદની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

(૪) આથી ચઢતી ભૂમિકાએ પ્હોચતા મનુષ્ય આ લોક અને પર (સ્વર્ગ) લોક ઉભયની લાલસા ત્યજે છે, અને સર્વ મમકારાસ્પદ પદાર્થનો ત્યાગ કરી પ્રભુસેવા કરવી એમા કૃતકૃત્મતા માને છે. પરતુ હજી આ દશા મધ્યમ પક્તિની છે, ઉત્તમોત્તમ નથી. આ દશામાં, યદ્યપિ **મમકારનો** ત્યાગ થયો છે તથાપિ **અહકાર** જાગ્રત્ છે· હજી અહકારાસ્પદ જીવનું પ્રભુને ચરણે સમર્પણ થયુ નથી—આપણા વેદાન્તની ભાષામા, બ્રહ્માકારવૃત્તિ સ્ફુરીને જીવ 'શિવ'–રૂપ થયો નથી

(૫) એ સમર્પણ થવુ, એ 'શિવ'રૂપતા પ્રાપ્ત કરવી એ પરમ સિદ્ધિની દશા છે—જેમા 'અહ' કે 'મમ' એમાથી એક પણ પદાર્થ અવશિષ્ટ રહેતો નથીઃ જે કરે છે તે પ્રભુ જ કરે છે, 'हरिर्दाता हरिर्भोक्ता' આપનાર–લેનાર ઉભય હરિ જ છે, એવો ઊંડી સત્યતાનો ભરેલો અનુભવ થાય છે—

" જેમ દીપક તે વહ્નિ, વહ્નિ દીપક **નહિ હોએ,**
તેમ સેવક સ્વામી જાણ, વાણી કે'વાની હોએ;
જેમ સૂરજ ને કીર્ણ, ચરણ સન્મુખ જેમ દેહે,
તેમ છે આ વ્યવહાર, પાર જડે જૂવે તેહે,
જીવન્મુક્ત કેહેવાય અખા, વચન ન લાગે તેસ્થળે,
ગુરુગમ્યે આલોચતા, સેહેજપણે સર્વે કળે "*

* અખો.

'In such access of mind, in such high hour
Of visitation from the living God,
Thought was not, in enjoyment it expired.
No thanks he breathed, he proffered no request."×

વળી ધ્યાતાના સ્વરૂપમાં અર્થાત્ ધાર્મિક મનોભાવમા ક્રમે ક્રમે વિકાસ થતો આવે છે, એટલુ જ નહિ પણ ધ્યેયમા અર્થાત્ ચિન્તનવિષય પરમાત્માના સ્વરૂપમા પણ વિકાસક્રમ છે:—(૧) અમુક અમુક ઐહિક પદાર્થોમા જ પરમાત્મદર્શન કરવું એ (એક રીતે) સૌથી ઉતરતી ભૂમિકા છે. (૨) પરમાત્માને સર્વ ઐહિક પદાર્થોમાં વિલોકવો એ એ કરતાં ઊંચુ પગથિયુ છે. (૩) સ્વર્ગવાસી એક વ્યક્તિરૂપે કલ્પવો એ એ કરતાં (અમુક રીતે) ચઢતી ભાવના છે. (૪) ઇહલોક અને સ્વર્ગલોક ઉભય કરતા અધિક, પણ આત્માથી ભિન્ન એવા સગુણ બ્રહ્મ(ઈશ્વર)રૂપે માનવો એ ચોથુ સ્વરૂપ છે. (૫) આત્મામા પણ પ્રત્યક્ષ જોવો એ છેલ્લુ પ્રાપ્તવ્ય છે. માટે ત્યાગી બલિરાજા આગળ ભગવાન પ્રથમ યજ્ઞભૂમિમાં, પછી પુરોદશ્યમાન જગતમા, પછી સ્વર્ગમા, પછી બ્રહ્મ(ઘુ)લોકમાં, અને છેવટે આત્મામાં પણ પ્રત્યક્ષ થયા એમ કહ્યુ છે.

આ પ્રમાણે ઉપરની કથામાથી એક બોધ લેવાનો છે. **બોધ લઇ તદનુસાર ધાર્મિકતામાં પગલાં ભરવા યત્ન કરવાનો છે.**

"हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहित मुखम् ।
तत्त्व पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥"

[સુદર્શન : જુલાઈ ૧૯૦૦]

× Wordsworth.

(૨૪.)

બ્રહ્માનન્દ શી રીતે થાય ?

વિચારમાલા.

૧. પ્રશ્ન—વેદાન્તે મોક્ષદશા પ્રાપ્ત થતા કેવલ દુખની નિવૃત્તિ જ નહિ, પણ સુખનો આવિર્ભાવ પણ માન્યો છે. પણ એવા સુખનો અનુભવ આત્માને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા છતા પણ નથી થતો એનુ શુ કારણ ? મારો પ્રશ્ન એ છે કે જેવો આનન્દ ખુનના આરોપવાળો પુરુષ આરોપથી મુક્ત થતા અનુભવે છે તેવો વેદાન્તજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા છતા અનુભવાતો નથી એનું શુ કારણ ? દુઃખ મિથ્યા છે એટલો નિશ્ચય થતા દુખની નિવૃત્તિનો અનુભવ થાય છે, પણ આનન્દનો નથી થતો એ સબધી આ પ્રશ્ન છે.

ઉત્તર.—ખરેખર, આ શકા કેટલાકને થતી હશે ખરી. પરતુ આપના પ્રશ્નના ઉત્તરમા મારે એ ચાર બાબતો કહેવાની છે, જેમાની એક સુદર્શનમા એક વખત ચર્ચેલી ફરીથી ચર્ચવી પડશે એટલુ પિષ્ટપેષણ માફ કરશો.

(૧) આપ કહો છો એમ થવાનુ એક મુખ્ય કારણ એ છે કે ઘણીવાર 'ब्रह्म सत्य जगन्मिथ्या' એ પ્રસિદ્ધ સૂત્રનો પૂર્વાર્ધ વીસરી જવાય છે. જગતનુ મિથ્યાત્વ બ્રહ્મના સત્યત્વ–સહવર્તમાન છે એ વાત ઉપર લક્ષ રહેવું જોઇએ, જે નથી રહેતું. શુ જગત્ નથી, એટલે જગત્ નથી એટલુ જ ? એમ હોય તો તો શૂન્યવાદ આવે. અને ખરૂ પૂછાવો તો આપણા ઘણા ખરા વેદાન્તી કહેવાતા જનો ખરા અભ્યાસને અભાવે વસ્તુત. શૂન્યવાદી જ હોય છે. આ એમની મ્હોટી ભ્રાન્તિ છે બ્રહ્મરૂપી સચ્ચિદાનન્દ–સાગરના ઊર્મિઓથી જગત્ વ્યાપ્ત છે, એ ઊર્મિઓ શિવાય અન્ય કાંઈ પણ વસ્તુ જ નથી—આટલુ સ્મરણમાં રહે તો આ ભ્રમ ન થાય.

(૨) આ વિસ્મરણ થવાનુ અને આ ભ્રમ થવાનુ એક બીજુ કારણ છે. જેમ ચીકણા વાસણને જલ સ્પર્શ કરી શકતું નથી, તેમ જ્યાં સુધી હૃદયપાત્ર મલિનવાસનારૂપી કાળી અને ચીકણી મળાથી લેપાએલુ છે, ત્યાં સુધી બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી અમૃતજળ વસ્તુત એને સ્પર્શ કરી શકશે નહિ. અને એ સ્પર્શ થયા વિના, તમે જાણો છો જ કે, આનન્દ કેમ અનુભવાય ?

*"तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम्" એ શ્રુતિના 'संपरिष्वक्त' ('સારી રીતે ચોતરફથી આલિંગાએલો') શબ્દમાં બહુ અર્થ છે.

પણ તમે પૂછશો કે આ મલિન વાસના કેમ જાય?' એનો ઉત્તર કેઃ—

(૩) ×'**દૈવી સંપત્**'ની વૃદ્ધિ કરવાથી. આપણામાં એક ભ્રમ ચાલતો ઘણીવાર નજરે પડે છે તે એ છે કે 'चित्तवृत्तिनिरोध'ને 'યોગ' 'ધ્યાન,' ઇત્યાદિ નામો આપી એને મલિનવાસનાક્ષયનું મુખ્ય સાધન માનવામાં આવે છે. 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' ઇત્યાદિ સૂત્ર રચનારનો આશય આપણા પ્રાકૃત લોકો માને છે તે કરતાં જુદો જ છે, અને એનો વાસ્તવિક અર્થ મ્હારે ગ્રાહ્ય છે. પણ તે દર્શાવવાનો અત્રે પ્રસંગ નથી. માટે હમણાં તો હું એમ જ કહીશ કે "ચિત્તવૃત્તિના નિરોધથી મલિનવાસનાનો ક્ષય થાય છે" એ કહેવું એ સંપૂર્ણ સત્ય નથી. મલિનવાસનાનો ખરેખરો ક્ષય તદ્વિરોધી શુભવાસના અને શુભવાસનામાથી ઉત્પન્ન થતા સદાચાર (સત્-

---

* અર્થઃ—જેમ પુરુષ એની પ્રિયા જ્યારે એને સારી રીતે અને ચોતરફથી આલિંગન કરે છે ત્યારે એ બાહ્ય કે આન્તર કાંઇ (ભેદ) જાણતો નથી, તેમ પરમાત્માથી સારી રીતે અને ચોતરફથી આલિંગિત થતા આમા બાહ્ય કે આન્તર કાંઈ પણ જાણતો નથી.

× શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા કદાચ ઉપસ્થિત ન હોય માટે ઉતારો આપીશું. ભાષાન્તરની જરૂર પડે એવું નથી.

अभय सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः।
दान दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दव ह्रीरचापलम् ॥
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति संपद दैवीमभिजातस्य भारत ॥

[भगवद्गीता.]

કર્મો) થી થાય છે. માટે જ શ્રીકૃષ્ણે ભગવદ્ગીતામાં પ્રવૃત્તિ ઉપદેશી છે, અને "આસુરી સંપત્" ની સ્હામે, એનો અભાવ ન મૂકતા, દૈવીસંપત્" એવા નામથી ભાવાત્મક મન વાણી અને ક્રિયાના ધર્મોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. સારાંશ કે મલિનભાવનો વેગ હૃદયમાથી દૂર કરવા માટે ખરૂં સાધન શુભ કર્મો છે. અને કર્મોની હૃદય ઉપર અને હૃદયની કર્મો ઉપર એમ પરસ્પર અસર થઈ, આખરે મનુષ્યનું સમગ્ર સ્વરૂપ વિશુદ્ધ બને છે. એવી વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં, બ્રહ્મદર્શન અને બ્રહ્મદર્શનનો નિરતિશય આનંદ સહજ છે.

(૪) આપણે તો હવે સાધનના સેવન વિના જ માત્ર વેદાન્તપ્રક્રિયાના ગ્રન્થો વાંચીને જ પરમાત્માને પ્હોચી જવાની આશા રાખીએ છિએ ! અરે ! આપણા જેવાને પણ અત્યારે જ પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થઇ જાય એમ હોય તો પછી વેદાન્ત માટે શો વિચાર બાંધવો ? મ્હને તો એવા તત્ત્વ-દર્શનની મહત્તા વિષે તેમ જ યથાર્થતા વિષે બહુ શકા રહે. રાત્રિએ અપ-રિમિત ગગનમડળ ઉપર દૃષ્ટિ નાખો, અને કોઇકવાર ક્ષણભર શાન્તિથી ધ્યાનયોગ કરી તમારા હૃદયમાં કેવા કેવા મહાન પદાર્થોનું અસ્તિત્વ અનુ ભવાય છે એ વિચારમાં લો, અને પછી કહો કે એ સર્વનો ખુલાસો તમે આ ને આ જન્મમાં કરી નાખવાને સમર્થ છો ? એમ હોત તો શ્રીકૃષ્ણ આ વિષયને બહુ જ ગાભીર્ય અર્પી.—

'यततामपि सिद्धाना कश्चिन्मा वेत्ति तत्त्वतः ।'

(યત્ન કર્યા છતા સિદ્ધોમાથી પણ મને તત્ત્વતઃ કાઇક જ જાણે છે.)

× × × × × ×

'बहूना जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मा प्रपद्यते

બહુ બહુ જન્મોને અતે જ્ઞાનવાન્ મને પામે છે.

× × × × × ×

એમ કહેત જ નહિ. ત્યારે ખરી વાત તો એ છે કે પરમાત્મપ્રાપ્તિ માટે શાસ્ત્રે બતાવેલાં યમનિયમશમદમાદિષટસંપત્તિ વગેરે સાધનનો અભ્યાસ અવશ્ય કરવો જોઇએ. જુવો બૃહદારણ્યક શ્રુતિમાં સાધનનો નિર્દેશ.—

" तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्यति सर्वमात्मानं पश्यति नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तपति सर्वं पाप्मानं तपति विपापो विरजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवति" (="માટે જે **શમ દમ ઉપરતિ તિતિક્ષા** અને **સમાધાન** પ્રાપ્ત કરી એમ જાણે છે, તે આત્મામાં આત્મા—પરમાત્મા—જુવે છે, અને સર્વને આત્મ—(સ્વસ્વરૂપભૂત પરમાત્મ—)—રૂપ જુવે છે. એને પાપ જીતતુ નથી એ સર્વ પાપને જીતે છે; એને પાપ બાળતુ નથી, એ સર્વ પાપને બાળે છે. પાપ, રજ, અને શંકાથી મુક્ત થઈ એ ખરો **બ્રાહ્મણ** થાય છે.") વળી બીજી શ્રુતિમાં "दकारत्रय" એટલે **દમ, દાન,** અને **દયા**ની કર્તવ્યતા બતાવી છે. કેટલેક સ્થળે **તપ** અને **શ્રદ્ધાની,** અને વળી બીજે સ્થળે **સત્ય અહિંસા બ્રહ્મચર્ય** આદિ ધર્મો ઉપદેશ્યા છે. આપના દૃષ્ટાન્તમાંથી પણ સાધનની કર્તવ્યતા બહુ સારી રીતે ફલિત થાય છે. 'હું મુક્ત છું' એટલી કલ્પનાથી આરોપીને આનંદ આવતો નથી, પણ જ્યારે એ વસ્તુતઃ મુક્ત ઠરે છે ત્યારે જ. એ જ રીતે આપણે વાસ્તવિક મુક્તિ સાધનદ્વારા અપરોક્ષજ્ઞાનવિષય કરવાની છે. 'હું મુક્ત છું, હુ મુક્ત છું' એમ વૃથા જલ્પ કરવાથી કાંઇ જ લાભ નથી, તથા દુ ખની નિવૃત્તિ પણ માત્ર દુ:ખ મિથ્યા છે એમ કહીને કરવાની નથી, પણ હૃદયગુહામાં "અલખ" જગાવીને કરવાની છે—અને આ "અલખ" જગાવવા માટે નીતિ (સત્કર્મ), જ્ઞાન, ધ્યાન, પ્રેમ આદિ અનેક સાધનો છે, જેમાનુ એક પણ નિરવધિ આનન્દ ઉપજાવી શકે છે, તો પછી સર્વ એકત્ર થાય ત્યા શુ કહેવું ! આ સર્વ સંબન્ધે મ્હારે બહુ કહેવાનુ છે પરતુ એ તો વળી કોઈ બીજે પ્રસગે ખાસ લેખ દ્વારા કહીશ. આપણે તો હમણાં એટલો જ વિચાર કરવાનો હતો કેઃ—

વેદાન્તનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા છતાં આનન્દ કેમ નથી આવતો ? મારો યથામતિ ઉત્તર એટલો છે કે (૧) અધિકારપૂર્વક સાધનસેવન વિના દૈવીસંપત્ પ્રાપ્ત થતી નથી, (૨) દૈવીસપત્ વિના મલિન વાસનાનો ક્ષય થતો નથી; (૩) એ ક્ષય થયા વિના બ્રહ્મજ્ઞાન વ્યર્થ છે, વ્યર્થ તો શુ પણ ઉત્પન્ન જ થતું નથી, અને (૪) બ્રહ્મજ્ઞાન વિના કેવલ જગતનું મિથ્યાત્વ અનુભવવું એ તો શૂન્યવાદનો આચાર છે, અને વધારે ચોકસ રીતે બોલીએ તો ખરી રીતે એમા મિથ્યાત્વ અનુભવાતુ જ નથી, કારણ કે જગતનુ મિથ્યાત્વ તે બ્રહ્મના સત્યત્વને લઇને જ અર્થવાળુ બને છે. તે વિના તો મિથ્યાત્વ અનુભવવું એટલે ક્ષણવાર આંખો મીંચવી કે ઉઘી

જવું—જે અવસ્થા વસ્તુતઃ અંધકારની છે, પ્રકાશની નથી. માટે વેદાન્તના અનુભવનો મૂળ પાયો સદાચાર ઉપર છે, અને એ માર્ગે આપણા બન્ધુઓ જેમ જેમ ચાલતા જશે તેમ તેમ ખરા વેદાન્તજ્ઞાનની સમીપ અવાતું જશે. હાલ કેટલાક વેદાન્તીઓમાં જે સમજણ દેખાય છે તે અત્યન્ત શોકજનક છે.

૨ પ્રશ્નઃ—આપ વેદાન્તના સાક્ષાત્કાર માટે સદાચારની આવશ્યકતા ઉપર આટલો બધો ભાર મૂકો છો, અને અમે તો એક પ્રસિદ્ધ વેદાન્ત ગ્રન્થમાં વાંચીએ છિએ કે—

“ निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः ”

‘ = ત્રણ ગુણથી પર એવા માર્ગમા વિચરનારાઓને વિધિ શો અને નિષેધ શો ?’ આ વિરોધ શી રીતે ટાળવો ?

ઉત્તરઃ—ખરી વાત છે કે વેદાન્તનિરુપણમા હું નીતિ ઉપર બહુ ભાર મૂકુ છુ. આરંભથી જ હુ આગ્રહપૂર્વક કહેતો આવ્યો છુ કે અદ્વૈત-વેદાન્ત એ ખરી ધાર્મિકતાનુ રહસ્ય છે, અને નીતિનો એ વિશાળ અને પરમ ગભીર પાયો છે. આ બે સત્યો જ વાચક આગળ સાગોપાગ રીતે પ્રકાશિત કરી શકાય તો એ થોડુ છે ? આપ જાણતા જ હશો કે સુદ-ર્શનમા આ દૃષ્ટિબિન્દુ કાંઇ નવીન નથી. [illegible] મણિભાઈએ ‘અભેદ’ અને ‘પ્રેમ’ શબ્દો એટલા માટે જ પ્રચલિત કર્યા હતા.

આપના પ્રશ્નનો ઉત્તર આ રીતે છે.—

(૧) પ્રાચીન સમયમા વેદાન્તનો અભ્યાસ માડતા પહેલાં સદાચારનુ અસ્તિત્વ માની લેવામા આવતુ હતુ. એટલું જ નહિ પણ—બીજું—વર્ણા-શ્રમની વ્યવસ્થા સદાચારની સિદ્ધિ માટે એવી ઉપયોગી થતી કે એટલ્ે. વ્યવસ્થાને યથાસ્થિ રીતે તાબે થતા એવા આત્મા થોડા જ રહેતા કે જેનામાં સદાચાર તરફ રુચિ ન હોય. એવા દીર્ઘ અને શ્રદ્ધાપુરઃસર કરેલા નીતિના પરિચય પછી એ નીતિ કેવી આવશ્યક છે એ મુમુક્ષુને કહેવાની જરૂર જ પડતી નહિ. માત્ર સમજાવવાનું એટલુ જ રહેતું કે શાસ્ત્રે ઉપદેશેલા પ્રવૃત્તિ-લક્ષણ ધર્મને અગે એણે આજ પર્યન્ત અગ્નિહોત્રાદિ જે કર્મો કર્યાં છે તે હવે પછી નિરર્થક છે કેમકે હવે એણે જે માર્ગમાં પ્રવેશ કરવાનો છે તે

મોક્ષનો છે, જ્ઞાનનો છે, એટલે નિવૃત્તિધર્મનું એમાં પ્રાધાન્ય છે. એવા મુમુક્ષુને ફક્ત ઉપદેશ કર્યા છતાં પણ આજ સુધી શ્રદ્ધાથી જે જે કર્મો એણે કર્યા છે તે ઉપર સ્વાભાવિક રીતે એનું મન ચોંટી રહે છે. અને તે ઉખેડવા માટે જ શાસ્ત્ર કહે છે:—

“ निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः ”

આમ વિધિ–નિષેધનો અભાવ બોધવામાં જ્ઞાનમાર્ગીનો આશય સદાચરણની વ્યવસ્થા લોપી નાંખવાનો નથી, પણ અમુક પ્રકારનો આચાર–કર્મકાણ્ડાદિ સકામ ક્રિયામાત્ર–હવે પછી નિરર્થક છે એટલું જ સમજાવવાનો છે.

(૨) બીજું જ્ઞાની માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે “ हत्वापि स इमान् लोकान् न हन्ति न निबध्यते—અર્થાત્ ‘ત્રણ લોકને હણીને પણ એ હણતો નથી અને બન્ધાતો નથી.’ આમ કહેવામાં મુખ્ય તાત્પર્ય તો જ્ઞાનનું* માહાત્મ્ય પ્રદર્શિત કરવાનું છે. આવા અતિપ્રશંસાના વાક્ય વગર, જ્ઞાનથી

* નીચેના ઉતારાની છેલ્લી પંક્તિમાં દર્શાવેલું જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય જુવો, જેમાં અતિશયોક્તિ તો છે જ—

“ The ordinary virtue, the ordinary judgments that a thing is good or bad, are the result of custom, and diametrically opposed to *philosophic* or *selfconscious virtue*...In common parlance men are called brave even if they fight from fear. Genuine virtue, on the other hand, coincides with the consciousness of its reasons to such an extent that *such knowledge*, as Socrates has already taught, *ennobles even wickedness, while its absence spoils the highest virtue.*”

Erdmann's History of Philosophy Vo.l I p. 100 (Plato)

તાત્પર્ય–લોકોમાં રૂઢિનો આચાર એ સદાચાર કહેવાય છે. ભયથી લડનારને પણ લોકો બહાદુર કહેશે, પણ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટ્યા એ બહાદુર નથી;

વેદૂર અને કર્મયોગનુ રહસ્ય ન જાણુનાર એવા અર્જુનને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી યથોકત કર્મ આચરવા તરફ અભિરુચિ અને ઉત્સાહ કેમ થાત ? અર્જુન જેવો રાજ્યાદિ ભોગ ઉપર તિરસ્કારદૃષ્ટિથી જોતો પુરુષ "ત્રણ લોકને હણવા"—રૂપી પાપાચરણમા ઊતરે એ તો અશક્ય જ હતું, અને તેથી જ આવો ઉદ્દામ ઉપદેશ બની શકે છે. પરતુ આ ઉપરાંત ઝીણી દૃષ્ટિથી સમજવા જેવી અત્રે એક બીજી બાબત પણ છે, અને તે એ કે–જ્ઞાની "હણીને પણ હણતો નથી," અને તેથી જ "બન્ધાતો નથી." અર્થાત્ સામાન્ય સ્વરૂપમાં તો 'હનન'ની જોડે 'બન્ધન' વળગેલુ જ છે. જે હણતો નથી એટલે કે 'હનન'મા જે પાપ–અંશ રહેલો છે તે જેનામાં આવતો નથી, તે જ બન્ધાતો નથી. એ પાપ–અંશ શો ? અધર્મરૂપ હોવું તે. હનન સર્વને માટે વિહિત–ધર્મ–નથી. અમુકને માટે જ છે, અને તે અમુક સ્થલપ્રસંગપરત્વે જ છે, તે સિવાય અન્યત્ર એ અધર્મ છે. આ મર્યાદા સકારણ છે. અને આ રીતે જોતા, જેણે ધર્મનુ તત્ત્વ જાણ્યુ છે તે અમુક કાર્ય સારૂ અમુક ખોટુ એવો યાદૃચ્છિક ભેદ સમજતો જ નથી, એ તો સર્વ કર્મને એક અમુક *સાર્વત્રિક નિયમની કસોટીથી જ તપાસે છે, અને એમ તપાસતા એને જે યોગ્ય લાગે છે તે કરવામા એ બાધ

સમજીને લઢનાર પુરુષ જ બહાદૂર છે. ખરો સદાચાર જ્ઞાન (તત્ત્વવિચાર) વિના સભવતો નથી. જ્ઞાનસહવર્તમાન પાપમા પણ ઉચ્ચતા આવે છે, અને ઉત્તમોત્તમ સદ્ગુણ પણ જ્ઞાન વિના બગડી જાય છે.

*"True or scientific knowledge, then of whatever can be known must be *general* knowledge, relating not to individuals primarily, but to the general facts or qualities which individuals exemplify".

Sidgwick's History of Ethics p. 37 (Plato).

તાત્પર્ય—શાસ્ત્રીય જ્ઞાનમાં તે તે વ્યક્તિમા પ્રકાશતું જે સામાન્ય તત્ત્વ તેનું ગ્રહણ થાય છે.

"He (Plato) does not recognise an internal diversity among the separate virtues, but assumes

ગણુતો નથી. અર્થાત્ દયા ક્ષમા આદિ ગુણો સ્વતઃ સારા ખોટા નથી, એમનું સારા–ખોટાપણું બીજેથી આવે છે. એ સર્વની પાછળ રહેલું જે સારા–ખોટાનું તત્ત્વ તેમાંથી આવે છે. એ તત્ત્વને લઇને એકનું એક જ કાર્ય અમુક દેશ, કાલ, પ્રસંગ, કર્તા માટે સારૂં થાય છે; અન્ય માટે ખોટું ઠરે છે. એક ઉદાહરણ તરીકે, લૉર્ડ રૉબર્ટ્સને રશિઆ સ્હામે રણભૂમિ ઉપર ઉભેલો કલ્પો, અને જ્યારે ચોતરફ અસંખ્ય યોદ્ધાઓ પોતાના દેશ તરફ કર્તવ્ય કરવાને તત્પર થઈ રહેલા છે તે વખત એને દયા શાન્તિ આદિ ભાવોમાં ગળી જતો દૃષ્ટિ આગળ ઉપસ્થિત કરો–એટલે તરત તમને ગીતાના ઉપદેશની મહત્તા સમજાશે એ ઉપદેશમાં જે અનેકાનેક અવાન્તર બોધ રહેલા છે તેમાનો એક આ છે કે નીતિને તે તે ક્રિયારૂપે ન અવલોકતા, તે તે ક્રિયાઓમાં રહેલા નીતિતત્ત્વની દૃષ્ટિએ અવલોકવી; અર્થાત્ Moral Philosophy(નીતિતત્ત્વવિચાર)નું દ્વાર ઉઘાડવું.

(૩). ત્રીજુ—આપે બતાવેલી પક્તિમા ' निस्त्रैगुण्य ' શબ્દનો અર્થ સમજવા જેવો છે. " निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन "—હે અર્જુન ! તુ નિસ્ત્રૈગુણ્ય થા " એમ કૃષ્ણ કહે છે. અને વળી કહે છે કે " कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः —સર્વ પ્રાણીમાત્ર પ્રકૃતિથકી થએલા ત્રણ ગુણવડે અવશ રહી કાર્ય કરે જાય છે. " આમ એક તરફથી " ત્રિગુણ "નું અનિવાર્ય બન્ધન, અને બીજી તરફથી " નિસ્ત્રૈગુણ્ય " થવાનો ઉપદેશ છે, અને એ બંનેને સાથે મૂકી એમાંથી અવિરોધ તારવી કાઢવો એ સમગ્ર ગીતાનું એક તાત્પર્ય છે. અત્રે પ્રથમ તો કર્મ અને જ્ઞાનનો, વા પ્રકૃતિ અને પુરુષનો, સંબંધ સમજવાનો છે. આપણા આત્માનું સ્વરૂપ વિચારીશુ તો એમા બે §વિભાગ સમજાશેઃ એક જડરૂપ, અને એક ચૈતન્યરૂપ. તેમાં જે જડ–

---

an unity of the virtues corresponding to the unity of knowledge." — Wundt's Ethics p 276

તાત્પર્ય.—જેમ જ્ઞાન એકાકાર છે તેમ સદ્‌ગુણ પણ એકાકાર છે– અર્થાત્ સદ્‌ગુણો એવી વસ્તુ નથી, માત્ર સદ્‌ગુણ જ છે.

§ આ બે વિભાગ પણ વસ્તુતઃ નથી. પ્રો. ગ્રીન કહે છે તેમ,— જેમ પ્રાણીનાં અવયવો યન્ત્રવત્ ગોઠવાએલા છે પણ તેથી પ્રાણી કાંઈ યન્ત્ર નથી, તેમ મનુષ્યને પ્રાણ–દેહ–છે તથાપિ એ વસ્તુતઃ પ્રાણી નથી,

અંશ છે તે પ્રકૃતિનો, કર્મનો છે; ચૈતન્ય-અંશ તે બ્રહ્મ (પુરુષ)નો; જ્ઞાનને
છે. હવે આ બે અંશ આ ખડીઆમાં શાહી છે તેમ, અથવા આ હાથ
ડીમાં એક હીરો મૂકેલો હોય તેમ, કે આ સ્થળે દીવો પ્રકાશતો હો
તેમ—એક બીજાની અંદર સંયોગસબન્ધે રહેલા નથી, તેમ જ આ ટેબ
જેમ લાકડાનુ બનેલુ છે તેમ જડનુ ચૈતન્ય કે ચૈતન્યનું જડ બનેલુ
એમ પણ નથી, એ બેનો સબન્ધ કોઈક વિલક્ષણ પ્રકારનો છે. હવે જડ
પ્રકૃતિ—નો સ્વભાવ જે કર્મ તે તો દૂર કરી શકાય એમ નથી, એટલે એ
કરવાનો યત્ન પણ વ્યર્થ છે પણ ચૈતન્યની શક્તિ એટલી છે કે પોતાન
જ્ઞાનસ્વરૂપનો એના અંતરૂમાં પ્રકાશ પાડી એ કર્મને 'natural' (પ્રકૃતિની
સ્થિતિમાંથી કાઢી 'Supernatural' (પ્રકૃતિથી પર) સ્થિતિમાં મૂકી
છે, અને આ રીતે એને 'moral' અને 'spiritual' (નીતિ અ
અધ્યાત્મ-) અર્થવાળુ બનાવી શકે છે. આ સ્થિતિ તે "निस्त्रैगुण्य"-
અવસ્થા ત્રણ ગુણના માત્ર અભાવરૂપી અવસ્થા નહિ, પણ ત્રણ ગુણ
પર અને ત્રણે ગુણને પોતાના ઉદરમા સગ્રહી લેનાર એવી અવસ્થા—વિ
નિષેધથી વિરુદ્ધ આચારની અવસ્થા નહિ, પણ વિધિનિષેધના પ્રાકૃત ભેદ
પોતાની અલૌકિક એકતામા, એના અન્ધકારને પોતાના પ્રકાશમાં, એ
જડતાને પોતાના ચૈતન્યમા—લય કરી લેનારી અવસ્થા. ત્યારે આ સ
વાતનો સાર કે—જડને સ્વરૂપાન્તર પમાડનાર જે ચિત્—રૂપ પદાર્થ તે જડ
પ્રકાશક સાક્ષી છે જડનો એક ભાગ નથી એમ બતાવી, એના આધ
ઉપર અદ્વૈતસિદ્ધાન્તને અનુકૂલ રીતે, તેમ જ તે તે વર્ણના સ્વાભાવિ
ગુણોને અને લાબા અનુભવને લક્ષમા લઈ, શાસ્ત્રોએ જે જે નિયમો ઘડ

પણ સર્વેનો સાક્ષી, અને દેશકાલાદિ ઉપાધિથી પર તત્ત્વ છે. "I
strict truth the man who knows, so from bein
an animal altogether, is not an animal at all c
even in part...He is not an animal, not a link i
the chain of natural becoming...an eternal consciou
ness not existing in time but the condition of ther
being an order in time, not an object of experience
but the condition of their being an intelligent e
perience.' Prof Green.

છે તેને માન આપી, નીતિનું તત્ત્વજ્ઞાન રચવું; અને સર્વની આગળ તેમ જ પાછળ—આરંભમાં તેમ જ અન્તમાં—પરમાત્મારૂપી એવો મહાન્ પ્રકાશ ઝગઝગતો રાખવો કે જેથી માર્ગમાં ભૂલા પડવાનો સંભવ જ ન રહે એ ગીતાનો એટલે વેદાન્તને પરમ ગંભીર અને પરમ રમણીય ઉપદેશ છે. અને આ દૃષ્ટિબિન્દુએ પહોંચતાં વિધિનિષેધને શો બાધ આવ્યો ? બાધ ન આવ્યો એટલું જ નહિ પણ પુષ્ટિ મળી; નીતિનું તત્ત્વજ્ઞાન રચવા માટે આવશ્યક આધાર મળ્યો.

(૪). " આગળ તેમ જ પાછળ પરમાત્માનો ઝગઝગતો પ્રકાશ " એ ક્ષુદ્ર અને અલૌકિક નીતિ વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવી આપે છે. જે મનુષ્યના નીતિસંબન્ધી વિચારો આ જગત્‌માં જ સંકડાઈ રહે છે, જે આ દૃશ્ય જગત્‌થી પર નીતિનું 'પ્રભવ અને પ્રલય"—સ્થાન—પરમાત્મા—એવો પદાર્થ જ માનતો નથી, એ કદાચ પૂર્વજન્મના સસ્કારને લીધે (સ્વાભાવિક વલણને લીધે એમ કહેવું યોગ્ય લાગે તો તેમ) નીતિવાળો થઈ શકશે. પણ એ નીતિરચના ખોટા તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર રચાએલી છે એટલુ જ નહિ, પણ એની સ્થિરતા પણ શંકાસ્પદ છે. 'शैलमूल जेहि सरिता नाहीं । बरषि गये पुनि तबहिं सुखाहीं' તેવીજ ધર્મરહિત નીતિ છે. મનુષ્યના હૃદયમા કેવા કેવા રાક્ષસો—" રક્તબીજો "—ભર્યા છે એની એને પોતાને પણ ખબર હોતી નથી.* એની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે પરમાત્માના સાહાય્યની બહુ અપેક્ષા છે, અને આ સાહાય્ય મુખવડે પ્રાર્થના કરવાથી જ કે હસ્તવડે કર્મકાડ કરવાથી જ મળી શકતું નથી, પણ જ્યારે ઊંડા અંતર્‌માથી ઉછળીને, જેમ જળ બહાર કાઢવામા આવતા માછલી જળમાં પડતું નાખે છે તેમ, જીવાત્મા પરમાત્માને ચરણે જઇ પડે છે, એની ઇચ્છાને પરમાત્માની ઇચ્છા સાથે સંગતિ પમાડે છે, પોતે કરે છે તે પરમાત્મા જ કરે છે † એમ—મિથ્યાવાદ તરીકે નહિ પણ વસ્તુતઃ—શ્રદ્ધા રાખી સમજે છે,

*" I shall never incur the danger of being too proud of my own power and ability, for I well know, that but for the restraining hand of a higher power what a hideous monster would be born in every human bosom" Goethe.

† જુવો—" It is God that worketh in us to will and to do of His good pleasure."

ત્યારે જ એ સાહાય્ય પ્રાપ્ત થાય છે. પરમાત્માનું નીતિસંબધે જે સ્થાન છે તેને લીધે જ નીતિ ધર્મરૂપે ઉન્નત સ્વરૂપાન્તર પામી એમાં લીન થાય છે, અને એ વિના એ શુષ્ક તથા નિર્માલ્ય રહે છે.

ત્યારે આપના પ્રશ્નનો મારો નમ્ર ઉત્તર એ છે કેઃ—

(૧) કર્મકાંડનો અનાદર;

(૨) તે તે અવ્યવસ્થિત કાર્યોને સ્થાને સદસત્નું તત્ત્વ દર્શાવનાર નિયમાનુસારી વ્યવસ્થા;

(૩) આત્માનું પ્રકૃતિથી પર હોવું, અને એ અર્થમાં અકર્તૃત્વ;

અને **(૪) નીતિને ધર્મની ભૂમિકાએ ચઢતાં એને મળતું અલૌકિક સ્વરૂપાન્તર.**

એ ચાર સિદ્ધાન્તનો ઉપદેશ એ જ 'निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः' એ વાક્યનું રહસ્ય છે. એનુ નીતિવિરુદ્ધ તાત્પર્ય છે એમ જરા પણ સમજવાનુ નથી "નિસ્ત્રૈગુણ્ય"–રૂપી અદ્વૈતના અપરોક્ષ અનુભવી તેમ જ તત્સમીપમાં વિચરનાગ મહાત્માઓ તો પાપી, અધર્મી, ક્રૂર, એકલપેટા હોય એમ સંભવે જ નહિ. એમનુ ખરૂ સ્વરૂપ તો **અખાએ** વર્ણવ્યું છે, અને તે આપે *વાચ્યુ જ હશે —

" નિત્ય રાસ નારાયણુ કેરો દેખે તે અનત અપાર,
જિહાં જેવો તિહા તેવો, નારાયણુ નરનાર.
ગદ્‌ગદ કંઠે ગાતેથકે રોમાચિત હોયે ગાત્ર,
હર્ષ આંસુ બહુ હેત હૃદય, પ્રેમ કેરૂ તે પાત્ર.
નવનીત સરખું હૃદય કોમળ, કહ્યું ન જાયે હેત,
આંખમાંહે અમૃત ભરિયું, હરિભક્તિ કેરૂં ક્ષેત્ર."

Heine કહે છે "It is an error to suppose that this religion, Pantheism, leads men to indifference.

* જુવો ગયા મે માસનું સુદર્શન ('ભાગવતોત્તમઃ')

On the contrary the consciousness of his divinity will inspire man with enthusiasm for its manifestation, and from this moment will the really noble achievement of true heroism glorify the earth."

અર્થાત્ કે આ ધર્મ—અદ્વૈતવાદ મનુષ્યને કર્તવ્ય પ્રતિ બેદરકાર કરે છે એમ માનવુ એ ભૂલ છે. ઉલટું—આત્માનો બ્રહ્મભાવ જાણતાં બ્રહ્મભાવ પ્રકટ કરવા તરફ એ ઉત્સાહથી પ્રેરાશે. અને તે ક્ષણથી ખરા વીરત્વના ખરા ઉમદા પરાક્રમો જગતને તેજસ્વી કરશે. શ્રીભાગવત—ભગવદ્ગીતાદિમા "सर्वभूतहिते रताः" એ અર્થની ઉક્તિઓ અનેક છે, અને અવકાશ હોય તો જીવન્મુક્તિવિવેકમા ઊતારેલા આ શ્લોકો વાચો.—

' आर्यता हृद्यता मैत्री सौम्यता मुक्तता ज्ञता ।
समाश्रयन्ति तं नित्यमन्तःपुरमिवाङ्गनाः ।
पेशलाचारमधुरं सर्वे वाञ्छन्ति तं जना· ।
वेणुं मधुरनिध्वानं वने वनमृगा इव ॥"

'આર્યતા, હૃદ્યતા, મૈત્રી, સૌમ્યતા, મુક્તતા, જ્ઞાનિતા—એ સર્વ અંતઃપુરમા સ્ત્રીઓ રહે એમ નિરતર એનામા આશ્રય કરી રહે છે, સુન્દર આચારે કરીને મધુર એવા એને સર્વ જનો વાછે છે, જેમ વનમા મધુર વેણુનાદ તરફ વનમૃગો સ્નેહથી વળે છે તેમ.'

[સુદર્શનઃ ઑક્ટોબર ૧૮૯૯.]

૨૫

જ્ઞાન અને નીતિ.

રા. રા. કરમઅલી રહીમઅલી નાનજીઆણી, જેઓ વેદાન્તશાસ્ત્રનો સારો શોખ ધરાવે છે, તેઓ અમને નીચે પ્રમાણે એક પ્રશ્ન પુછે છે, અને એનો આ પત્રમાં જવાબ ઇચ્છે છે:—

"બ્રહ્મ જાણ્યા પછી કાંઈ વધુ કરવાનું રહે છે?"

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર 'જાણ્યા'–શબ્દના અર્થ ઉપર આધાર રાખે છે. વેદાન્તમાં બે પ્રકારના જ્ઞાન બતાવ્યા છેઃ 'પરોક્ષ જ્ઞાન' અને 'અપરોક્ષ જ્ઞાન.' 'પરોક્ષ જ્ઞાન' તે માત્ર મગજનુ જ્ઞાન, અમુક સમજણ એટલું જ, 'અપરોક્ષ જ્ઞાન' એટલે સમસ્ત આત્મા થકી પ્રાપ્ત કરેલુ જ્ઞાન, અમુક સમજણ માત્ર નહિ પણ એ સમજણને **અનુસરી** સમસ્ત આત્માનું **થવું–अनु+भव**. જેને આ 'અપરોક્ષ જ્ઞાન' અર્થાત્ અનુભવ થયો છે, એને એ અનુભવની બહાર વધુ કાઇજ કરવાનુ રહેતું નથી—કારણ કે એની બાબતમાં 'વધુ'–શબ્દ જ અર્થહીન છે, શ્રુતિ કહે છે તેમ, "**यस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्.**"? પણ જેનુ જ્ઞાન હજી 'પરોક્ષ' દશામા છે એને ઘણું કરવાનુ બાકી રહે છે—લગભગ સમસ્ત આત્મા કરવાનો રહે છે. એમ કહીએ તો પણ ચાલે. એની સ્થિતિ સમુદ્રની પાર ઊતરવા માટે નાવમાં પગ મૂકવા–બેસવા–તૈયાર થએલા છતા હજી સમુદ્રકાઠે જ ઊભેલા માણસના જેવી છે ગૌતમ બુદ્ધ એમના એક ઉપદેશમા કહે છે તેમ,–સ્હામા કાંઠાનુ હજાર વખત નામ પોકારવાથી જેમ સ્હામે કાઠે પહોચાતું નથી, ત્યા પહોચવા માટે તો નૌકામા બેશી હલેસા મારતા જવુ જ જોઇએ, તેમ 'બ્રહ્મ' 'બ્રહ્મ' કહેવાથી કાઈ બ્રહ્મ મળતુ નથી, એ મેળવવા માટે તો શમાદિક સાધન આચરવા જ જોઇએ. અને શંકરાચાર્ય પણ એ જ તાત્પર્યથી જણાવે છે કે 'હુ રાજા છુ' એમ સો વખત કહ્યે જેમ રાજા થવાતું નથી, તેમ '**अहं ब्रह्मास्मि**' એમ કહ્યા કરવાથી બ્રહ્મ થઈ જવાતું નથી. સાધનની આવશ્યકતા સર્વત્ર સ્વીકારવામાં આવી છે.

આ સાધન તે કર્મ? કે જ્ઞાન? કે ઉભય? કર્મ માત્ર—જેમાં જ્ઞાનનુ એક કિરણ પણ નથી—એવા કર્મ માત્રથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય એ પક્ષ તો સ્પષ્ટ રીતે યુક્તિહીન છે. રામાનુજાચાર્ય અને અન્ય કેટલાક મહાપુરુષો જ્ઞાન અને કર્મ ઉભયની આવશ્યકતા માને છે. આ સિદ્ધાન્ત 'જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચયવાદ' ને નામે આપણા શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે, અને એ વાદમાં જ્ઞાન અને કર્મ ઉભય સમાન કક્ષામા વિરાજે છે શંકરાચાર્ય અને અન્ય કેટલાક મહાન તત્ત્વજ્ઞો કર્મને જ્ઞાનથી નીચે દરજ્જે મૂકે છે, કર્મથી ચિત્તસત્ત્વની શુદ્ધિ થાય છે, અને શુદ્ધ ચિત્તમા જ્ઞાનનો પ્રકાશ જામે છે એમ એમનુ કહેવુ છે. અને 'શુદ્ધ હૃદયવાળા જ પ્રભુને જુએ છે' એ ક્રિશ્ચયન ધર્મનુ વચન

પણ આ સિદ્ધાન્તનું જ ઉચ્ચારણ છે. ચઢતા ઉતરતા દરજ્જાની વાત બાજુ પર મૂકીએ તો ઉભય પક્ષમાં કર્મની આવશ્યકતા સ્વીકારાતી દેખાય છે. પણ જરા ઊંડો વિચાર કરતાં, બે પક્ષ વચ્ચે એક મુદ્દાને ભેદ સમજાય છે. રામાનુજાચાર્યના મત પ્રમાણે જ્ઞાન સાથે કર્મ જોડાવુ જ જોઇએ; શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે કર્મ વિના ચિત્તસત્ત્વશુદ્ધિ, અને એ શુદ્ધિ વિના જ્ઞાન અશક્ય છે, પરન્તુ જો કોઇ એવાં હૃદયો હોય કે જે જન્મથી જ શુદ્ધ છે–અને જેની શુભ વાસના જોતાં એનાં શુભ કર્મ પૂર્વ જન્મનાં જ માની લેવા જોઇએ—એને કર્મની આવશ્યકતા નથી: અર્થાત્ અમુક હૃદયમા જ્ઞાન જામી શકે છે કે નહિ એટલુ જ જોવાનુ છે. આ જન્મમાં શુભ કર્મ કર્યા પછી જ જ્ઞાન સંપાદન કરવા યત્ન કરવો, અથવા તો કર્મ અને જ્ઞાનના કાબરચીતરા દોરા એકઠા જ વણુતા જવુ—એવો આગ્રહ શંકરાચાર્યને અસમત છે.

ત્યારે શુ શાંકર વેદાન્ત પ્રમાણે, જેણે જ્ઞાનપ્રાપ્ત કર્યું છે એને નીતિના નિયમોનું બન્ધન રહેતું નથી ? નથી જ રહેતું—**બન્ધન** નથી રહેતુ, નહિ કે નીતિના નિયમો જ નથી રહેતા, અજ્ઞાની મનુષ્ય જે નિયમો શ્રમ કરીને પાળે છે, એ જ નિયમો એનામા સ્વભાવસિદ્ધ થઈ રહે છે, પુષ્પમાંથી જેમ સુગન્ધ સ્ફુર્યા કરે છે, એ રીતે એના આત્મામાંથી—જ્ઞાનદીપ્ત આત્મામાંથી—નીતિ સ્ફુરી રહી છે !

કદાચ કોઇને એમ લાગશે કે આજકાલ ચારે તરફ નીતિની માગણી થઈ રહી છે તેથી હુ શાંકર વેદાન્તમા નીતિ ખેંચી લાવુ છું—આવી શકા દૂર કરવા માટે હુ શાંકર વેદાન્તના જ પ્રતિષ્ઠિત ગ્રન્થોમાથી એક બે ઉતારા ટાંકીશ. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ભાગવત વગેરે પણ શાંકર વેદાન્તીને પરમ માન્ય ગ્રન્થો છે, પણ એ ખાસ શાંકર વેદાન્તના પ્રમાણ તરીકે ગણવામા કોઈ બાધ લે માટે થોડાક બીજા ગ્રન્થોમાંથી જ ઊતારા આપુ છુ.

'વેદાન્તસાર'ના કર્તા **સદાનન્દ** આ જ પ્રશ્ન ઉઠાવી એના ઉત્તરમા જણાવે છે કે—

"तदानीममानित्वादीनि ज्ञानसाधनानि अद्वेष्टृत्वादयः सद्गुणाश्चालङ्कारवदनुवर्तन्ते ।

तदुक्तम्—'उत्पन्नात्मावबोधस्य ह्यद्वेष्टृत्वादयो गुणाः ।
अयत्नतो भवन्त्यस्य न तु साधनरूपिणः ॥"

" એ અવસ્થામાં અમાનિત્વાદિ જ્ઞાનસાધનો અને અદ્વેષ્ટૃત્વાદિ સદ્‌ગુણો અલંકારવત્ (જ્ઞાન પૂર્વની સ્થિતિમાંથી) ઊતરી આવે છે. કહ્યું છે કે 'જેને આત્મજ્ઞાન થયું છે એનામાં અદ્વેષ્ટૃત્વાદિ ગુણો વિનાયત્ને સ્વભાવ થકી જ હોય છે, સાધનરૂપ હોતા નથી "

સદાનન્દે ટાંકેલો શ્લોક સુપ્રસિદ્ધ શાંકરવેદાન્તગ્રન્થ 'નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ'માંથી છે. વેદાન્તસારના ટીકાકાર નૃસિંહસરસ્વતી એ જ ગ્રન્થમાંથી બીજો શ્લોક ટાંકે છે તે નીચે પ્રમાણે છે·—

"अधर्माज्जायतेऽज्ञानं यथेष्टाचरणं ततः ।
धर्मकार्ये कथं तत् स्याद्यत्र धर्मो विनश्यति ॥"

"અધર્મ થકી અજ્ઞાન થાય છે, અને એમાંથી યથેષ્ટાચરણ (સ્વચ્છન્દાચાર, પાપાચરણ) થાય છે. ધર્મનું કાર્ય જે જ્ઞાન એમાં એવું કેમ થાય કે જેમાં ધર્મનો જ વિનાશ થાય ?"

'જીવન્મુક્તિવિવેક'માં વિદ્યારણ્યમુનિએ પણ આ પ્રશ્ન ચર્ચ્યો છે. એ લખે છેઃ—

"ननु प्रज्ञायाः स्थित्युत्पत्तिभ्यां प्रागपि साधनत्वेन रागद्वेषादिराहित्यमपेक्षितम् । बाढम् । तथाप्यस्ति विशेषः, स च श्रेयोमार्गकारैर्दर्शितः ।
'विद्यास्थितये प्राग् ये साधनभूताः प्रयत्ननिष्पाद्याः ।
लक्षणभूतास्तु पुनः स्वभावतस्ते स्थिताः स्थितप्रज्ञे ॥"

" તમે સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણમાં રાગદ્વેષાદિરહિતપણું બતાવો છો. પણ પ્રજ્ઞાની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ થતાં પહેલાં પણ સાધનરૂપે રાગદ્વેષથી રહિત-

પણાની તો જરૂર છે. તો પછી તમે એને પાછળ પણ શા માટે ગણાવો છો ? આનો ઉત્તરઃ ખરી વાત; તથાપિ એક તફાવત છે, અને તે શ્રેયનો માર્ગ સ્થાપનારા પુરુષોએ બતાવ્યો છે. કહ્યું છે કે—'જ્ઞાનની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે જે ગુણો પૂર્વે સાધનરૂપ હતા, પ્રયત્ને કરી ઉપજાવવાના હતા, તે જ હવે જ્ઞાનીમાં લક્ષણરૂપે થઈ રહ્યા છે—સ્વભાવથી જ (વિના પ્રયત્ને) એનામાં એ વશી રહ્યા છે.'"

ઉપરના ઉતારામાથી એક સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ રીતે નીકળે છે તે એ કે શાંકર વેદાન્ત પ્રમાણે કર્મ, જ્ઞાન, અને પાછુ કર્મઃ પહેલા અને છેલ્લા કર્મ વચ્ચે તફાવત એટલો કે પહેલુ કર્મ તે જ્ઞાનને માટે, અને છેલ્લુ કર્મ તે જ્ઞાનમાથી સ્વતઃ ઉપજી આવતું જ્ઞાનની પછી નહિ, પણ જ્ઞાનસમકાલીન, અને તે પણ જ્ઞાનમા બહારથી લાવી ઉમેરવાનુ નાહ પણ જ્ઞાનમાંથી સ્વયફલિત થતું, અને તેથી જ્ઞાનરૂપ જ.

આટલા વિવેચનથી એક વાત સ્પષ્ટ થઈ તે એ કે 'અપરોક્ષ જ્ઞાન'—અન્તિમ જ્ઞાન—પ્રાપ્ત થયા પછી કાંઇ જ કરવાનુ બાકી રહેતું નથી. જે કાંઇ કર્મ થાય છે તે જ્ઞાનને અંગે જ થાય છે પણ ઉપર જેને 'પરોક્ષ જ્ઞાન' કહ્યુ તેની સાથે સદ્વર્તન—કર્મ—ને જોડવાની જરૂર ખરી કે નહિ ? આનો ઉત્તર કે શાકરવેદાન્તમાં જેને 'પરોક્ષ જ્ઞાન' કહે છે એ પણ સર્વથા તર્ક-દલીલ અર્થાત્ મગજના વ્યાપારરૂપ છે એમ નથી, જો કે એમાં મગજના વ્યાપારનુ પ્રાધાન્ય હોવાથી એને ઉપર એ રૂપે વર્ણવવાંમા આવ્યુ છે. ખરી રીતે જોતા, પરોક્ષ જ્ઞાન તે કાચુ જ્ઞાન અને અપરોક્ષ જ્ઞાન તે પાકુ જ્ઞાન એવો ભેદ પાડવો વધારે ઉચિત છે, કારણ કે અપરોક્ષ જ્ઞાન પરોક્ષ જ્ઞાનની પરિ-પક્વાવસ્થા છે. પરોક્ષ જ્ઞાન આત્મામાં ઠરીને, પોતાને અનુરૂપ વર્તન સુશ્લિષ્ટ રીતે ઉપજાવી, આજ સુધી જે સદ્વર્તન શુભવાસના (પૂર્વના શુભ સંસ્કાર અને આસપાસની શુભ પરિસ્થિતિ) ને લીધે એક ટેવ માફક (Instinctive) ઉપજી આવતું હતું, એ જ સદ્વર્તનને હવેથી સમજણવાળું (Rational) કરી, સમસ્ત આત્માને પોતાના તેજથી રંગે છે, પરિપક્વ કરે છે, એનો આન્તર રસ પ્રકટ કરી આપે છે. આ છેલ્લી અવસ્થા એ અપરોક્ષ જ્ઞાનની અવસ્થા છે આ પ્રમાણે પરોક્ષ જ્ઞાન અને અપરોક્ષ જ્ઞાન એક જ જ્ઞાનની બે ભૂમિકાઓ હોવાથી, જેમ અપરોક્ષજ્ઞાનમાં સદ્વર્તન એક સ્વાભાવિક ધર્મ તરીકે એની મેળે જ સમાઈ જાય છે તેમ પરોજ્ઞાન પણ એને (સદ્વર્તનને)

ઘણું ઉપકારક થઈ પડે છે. પરોક્ષ જ્ઞાનની પણ સહ્વર્તન ઉપર કેવી સચોટ અસર થાય છે એ નીચેનો ઊતારો બહુ સારી રીતે સમજાવે છે—

" On the other hand, as it is imposible to separate practice from theory, so it is impossible to separate theory from practice As Aristotle insisted, the abiding interest of the moralist is practical. as well as theoretical. Wisdom has its natural outflow in goodness, as proverbial morality has always declared, the head guides the hand, the intellect the will This inseparable connection of theory and practice was profoundly understood by the Greek philosophers, with whom Socrates' maxim that " virtue is knowledge " was always a guiding idea, as well as by the Hebrews, for whom wisdom and goodness, folly and sin were synonymous terms It is also familiar to use from the teachings of Christianity, whose Founder claims to be at once the Truth and the Life, and preaches that ' life eternal ' is ' to know ' the Father and the Son * A large and deeper conception of the meaning of life inevitably brings with it a larger and deeper life Intellectual superficiality is a main source of moral evil, folly and vice are largely synonymous Accordingly, the first step towards moral reformation is to rouse reflection in a man or people, to give them a new insight into the significance of moral alternative The claims of morality will not be satisfied until the rigour of these claims, is understood All moral awakening is primarily an intellectual awakening, a repentance or change of mind (metavola) Moral insight is the necessary condition of moral life, and the philosophy which deepens such insight is at once theoretical and practical in its interest and its value By fixing our attention upon the ideal, ethics tends to raise the level of the actual The very intellectual effort is itself morally elevating, such a turn of the attention is full of meaning of character A moral truth does not remain a merely intellectual apprehension, it rouses the emotion, and demands expression, through them, in action or in life "

" *Ethical Principles* " by *Prof. James Seth.*

---

* (St John's central conception of 'Light' similarly emphasises the unity of the intellectual and the moral life.)

તાત્પર્ય કે સૉક્રેટિસ વગેરે ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો, તેમ જ પ્રાચીન યાહુદીઓનો અને ક્રિશ્ચયનોનો પણ, એ જ સિદ્ધાન્ત છે, અને તે બરાબર છે કે—જ્ઞાન એ જ જીવન છે, નીતિ છે, અને અજ્ઞાન એ જ પાપ છે. જીવનના ઉદ્દેશની વિશાળ અને ઊંડી **સમજણુ**થી જીવન પણ વિશાળ અને ઊંડુ બનતું આવે છે.

માટે જ શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતામા કહ્યુ છે કે—

"न हि ज्ञानेन सदृश पवित्रमिह विद्यते ।"

અને એ પરમ ગભીર સિદ્ધાન્તનુ તાત્પર્ય ક્યા રહેલુ છે એ યથામતિ સમજાવવા અમે અત્રે યત્ન કર્યો છે. એની પૂરેપૂરી સમજણ મેળવવા માટે તો એ સિદ્ધાન્તને જીવનમા ઉતારવાની જરૂર છે; આ પ્રમાણે જ્યારે એ જીવનમા ઊતરે છે, એનુ પરિશીલન—પરિજીવન થાય છે, ત્યારે જ એની અનન્ત ઊંડી ખીણો જ્ઞાનના પ્રકાશથી ભરાઈ રહે છે.

[વસન્ત, માઘ સવત્ ૧૯૬૦.]

૨૬

આપણા ધર્મનું ભવિષ્ય.

(વિચારમાળા.)

પ્રશ્ન:—છેલ્લા પ્રશ્નના ઉત્તરમાથી એક બીજો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે, પરતુ એ ઉપર આવતા અન્ય પ્રસંગોપાત્ત એક પ્રશ્ન પૂછીશ. ગયા સપ્ટેંબર માસના 'નાઇન્ટીન્થ સેન્ચરિપત્રમા' "The Future of the Christian Religion" એટલે "ક્રિશ્ચિયન ધર્મનુ ભવિષ્ય" એવા મથાળાનો એક લેખ છે. આપે એ વાંચ્યો હશે. એ ઉપરથી આપણા ધર્મની વર્તમાન સ્થિતિ વિષે કાંઈ સૂચન મળે છે ?

ઉત્તર—હા, એ લેખ મારા વાચવામા આવ્યો છે. એમા લેખક ત્રણ વાત દર્શાવે છે—

(૧) સુધરેલી પ્રજાઓમા 'પોપરી' એટલે રોમથી પોપાતું ક્રિશ્ચિ-ઍનિટિનુ સ્વરૂપ—જેમા પોપનુ મુખ્યત્વ માનવામા આવે છે અને જે રોમન કૅથૉલિક સપ્રદાયને નામે પ્રસિદ્ધ છે—તે આગળ માર્ગ કરી શકતું નથી.

(૨) પ્રત્યેક પ્રોટેસ્ટન્ટ સુધારકના જે જે ખાસ સિદ્ધાન્તો હતા તેનો હવે દિનપરદિન વધારે લોકો થકી ત્યાગ થતો આવે છે.

(૩) પ્રોટસ્ટન્ટ ક્રિશ્ચિઅનોનુ પણ કૅથૉલિક સપ્રદાય તરફ વલણ સ્પષ્ટ રીતે વધતું જાય છે અને કર્મકાડ ઉપર એમનો પ્રેમ ચોખ્ખા રીતે સમજાય છે.

આ ત્રણ ઉક્તિઓને મળતી—તથાપિ કાઇક ફેરફારવાળી—આપણી વર્તમાન ધર્મસ્થિતિપરત્વે પણ, બીજી ત્રણ ઉક્તિઓ રચી શકાય.—

(૧) કળવણીની વૃદ્ધિ સાથે આપણામાથી બ્રાહ્મણોનો આપણા ઉપરનો અધિકાર ઘટતો આવે છે.

(૨) જિન, બુદ્ધ, શંકર, વલ્લભ આદિ ધર્મપ્રવર્તકોના પરસ્પર વિરોધમાંથી જન્મેલા ધર્મ સંબંધી વિચારો ક્રમે ક્રમે ક્ષીણ થતા જાય છે; તેમ જ, આપણા સુધારાવાળાઓએ આપણાં પુરાણો વિષે, કેટલેક અંશે વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા વિષે, તથા બ્રાહ્મણોના હેતુ વિષે જે જે ખાસ વિચારો પ્રચલિત કર્યા હતા તેનો પણ અનિષ્ટ ભાગ ધીમે ધીમે ગળાતો જાય છે.

(૩) કેળવાએલા વર્ગમાં પણ કર્મકાંડ તરફ પ્રેમ ચોખ્ખી રીતે વધતો આવે છે. પરંતુ આ વિષયમાં પાશ્ચાત્ય ધર્મસ્થિતિ સાથે અત્ર સર્વ પ્રકારે મળતાપણું નથી.

(૩અ) અત્ર થોડી તેમ જ ઘણી કેળવણી પામેલો કેટલોક વર્ગ તો ધર્મ તરફ તદ્દન બેદરકાર છે, અને એમની તો અત્રે વાત જ નથી.

(૩બ) અધુરી કેળવણીવાળા વર્ગનો કેટલોક ભાગ—જેને ધર્મ તરફ રુચિ છે તે—કર્મકાંડમાં ગુંથાઈ રહે છે, અને જ્ઞાનનું અભિમાન જો કદાચ ધરાવે છે તો તે ફક્ત નામનું જ.

(૩ક) અધિક કેળવણી પામેલા ધર્મ ઉપર આદરવાળા વર્ગના બે વિભાગ છે કેટલાક કર્મકાંડ ઉપર અરુચિ જ દર્શાવે છે, અને કેટલાક જ્ઞાનને મુખ્ય ગણી કર્મ ઉપાસના આદિ વસ્તુઓને જ્ઞાનના આવિર્ભાવનાં પ્રત્યક્ષ સ્થાનરૂપ અને સાધનરૂપ માને છે

આ વર્તમાન* સ્થિતિ સારી છે કે ખોટી એ વિષે આપનો પ્રશ્ન નથી; માત્ર એ સ્થિતિ શી છે એટલુ જ જોવાનું મુખ્ય પ્રસ્તુત હતું. તથાપિ આ પ્રત્યેક ઉપર કાંઇક કાંઇક કહેવું એ તદ્દન અપ્રાસંગિક, કે આપણી વિચારમાળામાં અધિક પડતું, નહિ ગણાય.

(૧) કેળવણીની વૃદ્ધિ સાથે બ્રાહ્મણોનો અધિકાર ઘટતો આવે છે. પણ આપ પ્રશ્ન કરશો કે એથી લાભ છે કે હાનિ? એનો ઉત્તર કે—જે સ્વાભાવિક છે, જે થવું જોઇએ, તે જ થાય છે, એટલે વિશ્વગતિ જો ક્રમેક્રમે સત્પરિણામ તરફ જ વળતી હોય

* આ સ્થિતિનુ પણ કેટલેક ભાગે તો હજી ઝાખું પ્રભાત જ થયુ છે.

તો આથી બેશક લાભ જ થવો જોઇએ. જેમ જૂનાં પાંદડાં ખરી નવાં પાંદડાં આવતાં, વૃક્ષ યુવાન બલવત્તર અને સુશોભિત બને છે, તેમ જ અન્ધકાર આલસ્ય આદિ તમોગુણથી જનસમાજનો જે જે ભાગ વ્યાપ્ત હોય તે તે ધીમે ધીમે ખરી જઈ નવા ભાગ.માટે માર્ગ કરી આપે એ સ્વાભાવિક છે. જનસમાજ એક વૃક્ષ સમાન છે, એમા કોઇ પણ ભાગ હમેશ માટે લુપ્ત થાય એમ તો બનતું જ નથી, માત્ર જીર્ણ ભાગને સ્થાને નવીન ભાગ આવે છે એટલુ જ. આ જ રીતે જેમ જેમ નિર્જીવ થએલો બ્રાહ્મણ વર્ગ અસ્ત થતો જશે તેમ તેમ એનું સ્થાન ધાર્મિકતાથી યુક્ત અને કૉલેજ આદિ સાધનોવડે વિદ્યાસપન્ન.થએલા પુરુષોથી પૂરાશે, કારણ, એ જ ભવિષ્યના 'બ્રાહ્મણો' છે, અને એ જ 'બ્રહ્મ'ના ખરા સ્વરૂપનો વિચાર તીવ્ર જિજ્ઞાસાથી, શુદ્ધ પ્રેમથી, અને વિશાળ બુદ્ધિથી કરવા સમર્થ થશે. હાલના ગ્રેડ્યુએટો તેવા છે એમ કહેવાનો આશય નથી. પણ વિદ્યાનુ સ્થાન જે પાછળના વખતના હિન્દુસ્થાનમાંથી ઘણે ભાગે લુપ્ત જેવું થઈ ગયુ હતું તેનો પુનરુદય હવે યુનિવર્સિટીઓમાં જ થવા સભવ છેએટલુ જ મ્હારૂ તાત્પર્ય છે એક ગ્રૅડ્યુએટ તરીકે એ વર્ગ માટે હુ અભિમાન કરૂંછુ એમ જરા પણ મનમા લાવ્યા વિના, મ્હારા વિચારની સ્વત. સારાસારતાં તપાસજો. બ્રાહ્મણો વિષે મને અનાદર છે એમ ન સમજશો. પ્રાચીન માટે મને અતીવ માન અને પૂજ્યબુદ્ધિ છે, મ્હારા પ્રતિક્ષણના એ ગુરુઓ છે, મ્હારું હૃદય એમને હાથે જ ઘડાય એમાં હું મ્હારૂ સુભાગ્ય સમજું છુ. વર્તમાન બ્રાહ્મણો માટે મને દયા છે, એમાના કેટલાકમા હુ બહુ પવિત્રતા અને શાંતિ જોઉં છુ, અને તેથી તેવાને માટે, એમની વિદ્યાહીનતા છતા પણ, મને માન રહે છે. પરતુ ઘણો ભાગ તો વર્ણચતુષ્ટયમાથી એક પણ પ્રકારની વૃત્તિ વિનાનો અને તેથી શદ્ર કરતાં પણ અધમ થઈ ગયો છે એમ કબુલ કર્યા વિના નહિ ચાલે. આમાં એમનો દોષ નથી. વિદ્યા એ 'art of peace.' (શાતિસમયની કલા) છે—જેનો પાછળના વખતના હિન્દુસ્થાનમાં સભવ નહોતો, જનસમૂહને એનો ખપ

જણાયો નહોતો, અને તેથી ઘણા ખરા બ્રાહ્મણોમાં એની છત પણ નહોતી, છતાં પ્રમાણમાં એમણે બહુ જ્ઞાન સાચવી રાખ્યું છે. પરંતુ જો હાલના અનુપમ શાન્તિના સમયમાં પણ એઓ પોતાનું કર્તવ્ય કરવા જાગે નહિ, તો પછી એમને માટે દયા પણ ક્યાં સુધી રહેશે ? બ્રાહ્મણોમાં બ્રાહ્મણત્વ નહિ હોય તો એમનો ઉચ્છેદ થશે જ, અને થવો જ જોઇએ, કારણ કે જગતનો નિયન્તા પરમ દેવ છે, અસુર નથી; અને જે અસત્ છે, સ્વસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ છે, એ લાંબી વાર ટકી શકતું નથી એવી વિશ્વવ્યવસ્થા છે સર્વનો ઉપક્રમ સતસ્વરૂપ તરફ જ હોય એ વેદાન્તસિદ્ધાન્તને અનુસરીને છે, અને બ્રાહ્મણો ખરા બ્રાહ્મણ થાય નહિ તો લુપ્ત થાય એમ ઇચ્છવામા આપણે વેદાન્ત સિદ્ધાન્તનો જ જય ઇચ્છીએ છીએ.

(૨) શકર બુદ્ધ આદિના વિગ્રહમાથી જન્મ પામલા વિચારો ક્ષીણ થતા જાય એમા બહુ લાભ છે. એટલુ ખુબ યાદ રાખવાનુ છે કે જગત્મા મહાત્મારૂપે સ્થપાએલા કોઈ પણ પુરુષ સ્હામે એના પ્રતિપક્ષીઓ તરફથી જેવું અને જેટલુ કહેવામા આવે છે તેવું અને તેટલુ ખોટુ કદી વસ્તુત હોતું નથી. તે સાથે વળી, જ્યારે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિન્દુથી એમનાં કાર્યો અવલોકાય છે ત્યારે તો બને પક્ષો તે તે કાળને એવા અનુરૂપ દેખાય છે કે ઘણું કરી સર્વ વિરોધ એ રીતે જ શાન્ત થઈ જાય છે. વૈદિક બ્રાહ્મણધર્મે, દયા આદિ ગુણોનો ત્યાગ કરી, સ્વર્ગ માટે યજ્ઞયાગાદિક કરવામા કૃતાર્થતા માની ત્યારે મહાવીરસ્વામી ગૌતમબુદ્ધ વગેરે થયા. બુદ્ધે ઈશ્વરના તેમ જ આત્માના અસ્તિત્વની અવગણના કરી, સત્યવિરુદ્ધ કરી એ પણ ખરૂ. પણ ઈશ્વરને નામે તથા આત્માના અમરત્વને મિષે અનેક પાપો થતા, તેનો ઉચ્છેદ કરવાના પ્રયત્નમા બુદ્ધે એ બે તત્ત્વોની અવગણના કરતા પણ આંચકો ન ખાધો પરંતુ એ જ અવગણના, સત્યવિરુદ્ધ હોવાથી, વખત જતા કેવી અનિષ્ટ નીપજે છે એ જ્યારે બૌદ્ધ મતના પાછળના ઇતિહાસથી સિદ્ધ થયુ ત્યારે શંકર જેવા મહાત્માના પ્રહારોનો પ્રસંગ આવ્યો. શંકરનું જ્ઞાન અનધિકારી અને અણુ-

સમજુ હૃદયમા કેવું શુષ્ક થઈ જાય છે એનો અનુભવ થતાં, રામાનુજ વલ્લભાચાર્યે આદિને ભક્તિમાર્ગમાં સાર સમજાયો—ઇત્યાદિ. અત્રે વિવક્ષિત એટલું છે કે ધર્મ તત્ત્વજ્ઞાન આદિ મનુષ્ય-આત્માને લગતા* સઘળા વિષયો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અવશ્ય વિલોકવા જોઇએ, અને એ દૃષ્ટિમાં જ પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનું અન્તર્ગત રહસ્ય સ્ફુટ થઈ આવે છે.

વળી, ધર્મ પરત્વે આપણા 'સુધારાવાળાઓ'એ પ્રાચીન ભાવનાઓનુ સ્વરૂપ ખોટી રીતે સમજી કેટલાક વિચારો ચલાવ્યા હતા જેમા ત્રણ મુખ્ય હતા· પુરાણ સ્હામેના, બ્રાહ્મણો સ્હામેના, અને મૂર્ત્તિપૂજા સ્હામેના આક્ષેપો. પુરાણોનુ ભૂગોલ અને ખગોલનુ વર્ણન ભ્રાન્તિમય છે એમ માનીએ પણ તેથી એના ઉત્તમોત્તમ ધર્મ સબન્ધી વિચારો ઉપર અનાદર શા માટે થવો જોઇએ ? ભાગવત ત્યજી ઉપનિષદો તરફ વળવું—એમ કરવાનું શુ કારણ ? મને ઉપનિષદો ઉપરે બહુ જ આદર છે, પણ ભાગવતાદિ પુરાણોને હલકા ગણવાનુ કાઇ પણ કારણ સમજાતું નથી. ઉપનિષદોના જ સત્યો પુરાણોમા કેવી અલૌકિક કાવ્ય-પ્રતિભાના ચિત્રો બન્યા છે ! ઉપનિષદ્–સૂત્રોના એ કેવા રહસ્ય-પ્રદર્શી ભાષ્યો છે ! કદાચ તમને એમા §બ્રાહ્મણોની સત્તા બહુ વ્યાપી ગએલી જણાશે. પણ એ સત્તા માટે એમની યોગ્યતા પણ કેવી હતી ! આપણા ઇતિહાસમા બ્રાહ્મણોએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાનુ જ કામ કર્યું છે એ આક્ષેપ અત્યન્ત ભ્રાન્તિયુક્ત લાગે છે. આ સંબન્ધમા છેલ્લી સોશિઅલ કૉન્ફરન્સને પ્રસંગે મિ. જસ્ટિસ રાનડેનુ ભાષણ પુન પુન વાચવા જેવુ હતું.

* 'મનુષ્ય–આત્માને લગતા' એમ કહેવામા ખાસ તાત્પર્ય છે, તે એ કે 'રસાયનવિદ્યા' આગળ કેવી હતી, કીમિયામાથી એ શી રીતે ઉદ્ભવી, એવા પ્રશ્નોથી 'ઑક્સિજન' અને 'હાઇડ્રોજન' નામના વાયુ મળી જળ થાય છે એ વસ્તુસ્થિતિ ઉપર બહુ અજવાળું પડતું નથી. પણ ધર્મ તત્ત્વજ્ઞાન આદિ કેવી રીતે વિકસે છે એ વિચારમાંથી ધર્મના સ્વરૂપ વિષે બહુ બોધ મળે છે.

§ ત્યા કેટલેક ઠેકાણે તો 'બ્રાહ્મણ'નો અર્થ 'સાધુ' થાય છે.

એમાં 'બ્રાહ્મણ–સિવિલિઝેશન' ની સારી પ્રશંસા હતી. પરંતુ એટલું સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે બ્રાહ્મણોમાં પણ થોડો કચરો ઉત્પન્ન થયો નહોતો, અને એમણે રચેલાં સર્વ પુરાણો અને પ્રત્યેકના પ્રત્યેક શબ્દો માનવા જેવા છે એમ નથી. સંસ્કૃત એટલું શાસ્ત્ર તેમ પુરાણ એટલા વહેમ એ ઉભય ભ્રમ જતા રહી, જ્યારે બુદ્ધિ યોગ્ય કેળવણી પામી ઉદારતાથી તેમ જ વિવેકથી સારાસાર અર્થ વિલોકતાં શીખશે ત્યારે જ સત્ય સમજાશે. પરંતુ આ માટે બે વાતની જરૂર છે: પ્રાચીન વસ્તુ માટે માન અને પ્રેમ, સ્વબુદ્ધિ ઉપર વિશ્વાસ અને એનો યોગ્ય ઉપયોગ.

(૩) કેળવાએલા વર્ગમાં કર્મકાંડ તરફ પ્રેમ વધતો આવે એટલાથી હાનિ નથી. પણ એ પ્રેમના પ્રકાર ઉપર લાભ–હાનિનો બહુ આધાર છે અને એ બાબત કેટલોક વિવેક રાખવાની જરૂર છે, જે આગળ ઉપર સ્પષ્ટ થશે.

(૩અ) કેળવણી પામેલો કેટલોક વર્ગ ધર્મ તરફ તદ્દન બેદરકાર રહે છે એ થોડા શોકની વાત છે? ધર્મ ઉપર મનુષ્યની અસંખ્ય પ્રવૃત્તિઓનો આધાર નથી? અને જ્યારે કેળવાએલા જનો જ એ વસ્તુ ઉપર રુચિ લાવી એને પોતાના હાથમા નહિ લે, તો સ્વાભાવિક જ છે કે પામર જનસમૂહ વર્તમાન ધર્મસ્થિતિરૂપી અન્ધકૂપમા પડ્યો રહેશે. ધર્મ તરફ અનાદર રાખી ધર્મ એવો પદાર્થ જ જગત્માંથી કાઢી નાખવો એમ એમનો પ્રયત્ન હશે તો તે વ્યર્થ છે. વસ્તુતઃ તો એમનો ધર્મથી વિરુદ્ધ વા તરફ એક પણ પ્રકારનો પ્રયત્ન જ દેખાતો નથી, અને આ વિષયમાં એમને એમની જવાબદારીનું ભાન જ થયું હોય એમ લાગતું નથી. પશ્ચિમ પ્રજાઓમાં પાદરીઓ પોતે ઘણી ઉચ્ચ કેળવણી પામેલા હોય છે એટલે ત્યાં અન્ય વિદ્વાનોની ધર્મ તરફ અરુચિ એટલી હાનિકારક નીવડતી નથી.

(૩બ) પૂર્વે જેટલો જ—અને કેટલીક રીતે એ કરતા પણ વધારે—નુકસાનકારક વર્ગ અધુરી કેળવણી પામેલાઓનો છે, જેઓ

કર્મકાંડને જ સર્વસ્વ ગણે છે, અને 'અભેદ' 'પ્રેમ' 'અદ્વૈત'-આદિ જ્ઞાનના શબ્દોને વગર સમજે ઉપાડી લઈ ગમે ત્યાં એનો ઉપયોગ કરે છે, જેઓ પોતાનુ વાસ્તવિક અજ્ઞાન એ મહાન શબ્દોના રંગથી ઢાંકે છે, અને બુદ્ધિનો શ્રમ લેતાં કંટાળી 'હૃદય'-વાદનો ખોટો આડંબર કરે છે, જેઓ તર્ક ઉપર આક્ષેપ કરી અન્ધતાને શરણે પડી 'શ્રદ્ધા'નું પવિત્ર નામ વગોવે છે, અને કેળવાએલા વર્ગને સ્વ. મણિલાલના 'નવીનો,' 'સુધારાવાળાઓ,' 'જડવાદીઓ' આદિ શબ્દો લગાડવામા પોતાના જ્ઞાનની પરિસીમા માને છે! જેમ સ્વ. મણિલાલ નહોતા તેમ, હુ પોતે પણ 'નવીન' નથી, 'સુધારાવાળો' નથી, 'જડવાદી' નથી; છતાં પુછુ છુ કે જેઓ ઉપર આ રીતે આક્ષેપ અને નિન્દા કરવામા આવે છે એમના બચાવમા કાંઈ જ કહેવા જેવું નથી? મૂર્તિપૂજા એ પાપ છે એમ માનવામા ક્રિશ્ચિએનિટિનું અકારણ અનુકરણ કરવામાં આવે છે—કેમકે વસ્તુત પરમાત્મા સિવાય અન્ય કોઈ વસ્તુ ભજીજ શકાતી નથી, અને ભક્તિ થઈ એટલે એ પરમાત્માની જ થઈ એ નક્કી છે. તથાપિ વિચારો કે મૂર્તિપૂજા કરી એટલે ગમે તેટલાં પાપો થઈ શકે એવો પ્રચાર આપણામાં ઘણે સ્થળે દીઠામા આવતો નથી? આવે છે જ. તો પછી કર્મકાંડથી અધિક એવા જ્ઞાનનુ અને કર્તવ્યબુદ્ધિનુ દ્વાર ઉઘાડવા જે જે પ્રયત્ન થાય તે તે લાભકારક જ છે એમ કહેવામાં શુ ખોટું? જનમડળના હૃદયમા ઊતર્યા વિના, અને ધર્મવૃત્તિના વિવિધ સ્વરૂપો ધ્યાનમા લીધા વિના જેટલા પ્રયત્નો થાય તેટલા નિષ્ફળ નીવડે એ સ્વાભાવિક છે, અને એટલા કારણથી જ સારા ઉદ્દેશથી પ્રવર્ત્યા છતા પણ 'સુધારાવાળા'ઓનો શ્રમ વ્યર્થ નીવડ્યો હોય એમ મને લાગે છે. તમે કહેશો કે કર્મકાડમાં પ્રાણ-વિનિમયના બહુ બહુ અર્થો રહ્યા છે અને તેથી કર્મકાંડની મહત્તા છે. પરંતુ આના જવાબમા હુ એટલુ જ કહીશ કે, 'પ્રાણ-વિનિમય'ને 'ધર્મ' સાથે શી લેવા–દેવા છે? 'પ્રાણવિનિમય' આદિ નામે ઓળખાતી શારીરિક કસરત તે 'ધર્મ'–આત્મા પરમાત્માના સંબન્ધના અર્થમાં 'ધર્મ'—કેમ કહેવાય? હુ કર્મકાડનુ રહસ્ય 'પ્રાણવિનિમય' એટલે–'યોગ' રૂપે માનવા

કરતાં 'જ્ઞાન' રૂપે સમજવું ઉચિત ધારૂં છું. અને મનુષ્ય-જીવનનો ખરો હેતુ 'યોગ'થી નહિ, પણ 'જ્ઞાન'થી સધાય છે એ શંકરાચાર્યનો સિદ્ધાન્ત પરમ સત્ય લાગે છે આ વર્ગને મેં અધુરી કેળવણીવાળો એટલા માટે કહ્યો છે કે વસ્તુત તમે તપાસ કરશો તો તમને એમ જ જણાશે કે આવા વિચાર-વાળા ઘણા ખરા જનોની કેળવણી—અંગ્રેજી તેમ જ સંસ્કૃત—અત્યન્ત અલ્પ હોય છે. 'થિઓસોફી'નો ઉદ્દેશ સર્વ પ્રકારે, અને એના સિદ્ધાન્તો કેટલેક ભાગે, મને ગ્રાહ્ય છે, પણ 'થિઓસોફિસ્ટો'નો ઘણો વર્ગ તો સંસ્કૃત ભાષાના સાક્ષાત્ જ્ઞાન વગરનો અથવા અલ્પ જ્ઞાનવાળો હોય એમ લાગે છે, અને તેથી એમનું સ્થાન આ (૩ ગ) વર્ગમા છે. 'થિઓસોફી' જ્ઞાનવિરુદ્ધ છે કે થિઓસોફિસ્ટોમા કેટલાક વિદ્વાન નથી એમ મ્હારૂં કહેવું જ નથી

(૩ ક) કેળવણી પામેલા વર્ગના મેં બે વિભાગ ગણાવ્યા એક કર્મ-કાડથી તદ્દન વિરુદ્ધ, અને બીજો કર્મકાડદ્વારા અને કર્મકાડમા ખરી ધાર્મિક સ્થિતિને અનુભવનારો પૂર્વોક્ત વિભાગ ઘણું કરી એના ખરા ધાર્મિક ભાવને લીધે જ કર્મકાડથી વિરુદ્ધ પડે છે, પરંતુ એમ કરવામા અત્યાચાર થતો હોય એમ મને તો લાગે છે સર્વથા કર્મકાંડથી શૂન્ય કોઈ પણ ધર્મ નથી. ધર્મની ઘણી શક્તિ કર્મકાડદ્વારા પક્વ થાય છે માત્ર, એમા કેટલીક સાદાઇ અને કેટલીક ભવ્યતા આવશ્યક છે સાદાઇ પ્રાપ્ત કરવાનો એક માર્ગ એ છે કે કર્મની સાથે જ ભક્તિ ઉપાસના—અને જ્ઞાનનો પણ આશ્રય કરવો—જેથી કર્મભાગ સ્વત ઓછો થતો આવશે, અને જ્ઞાન શુષ્ક અને નિર્બલ ન થઈ પડે એટલો કર્મનો જોઇતો ભાગ જ રહેશે. કોઇ કોઈ વાર ભવ્ય કર્મો પણ આ-ચરવા ઠીક છે. સાધારણ પ્રજાના આચારમા કર્મકાડની સાદાઇ, તેમજ કેટલેક મહાન પ્રસગે અને રાજાદિકે કરવાના યજ્ઞાદિ-કમા ભવ્યતા—ઉભયથી લક્ષિત આપણી પ્રાચીન ધર્મયોજના છે, અને એમા મનુષ્યહૃદયના ઘણા સૂક્ષ્મનિરીક્ષણપૂર્વક વ્ય-વસ્થા થઇ હોય એમ લાગે છે

હવે ત્યારે વર્તમાન ધર્મસ્થિતિ પરત્વે ધર્મ પ્રતિ અનાદરનો પક્ષ બાદ કરતા આપણા જનમડળમાં ત્રણ વિચાર ચાલે છે:—

(૧) ' પ્રાચીનો 'નો,

(૨) ' નવીનો 'નો,

(૩) ઇતિહાસદષ્ટિથી, વિશાળ અવલોકનથી, અને મનુષ્યસ્વભાવના બન્ધારણનો વિચાર કરી, વસ્તુસ્થિતિ સ્વીકારનારાઓનો.

આ ત્રીજો વિચાર પ્રચલિત કરવાનો ઉપક્રમ **સુદર્શનના આદ્ય દ્રષ્ટા**એ કર્યો છે—અને એ વિચારને એની અસખ્ય શાખાપ્રશાખાઓમા દષ્ટિગોચર કરવો એ એના ખરા અનુયાયીઓનુ કર્તવ્ય છે. આ પ્રસંગ લઇ અત્રે એટલુ કહેવું જોઇએ કે —અમુક લેખમા ' સુધારા ' વિરુદ્ધ કેટલુ છે, 'અભેદ' કે ' પ્રેમ ' કે ' અદ્વૈત ' શબ્દ એમા કેટલીવાર આવ્યો છે, એ સ્વ॰ મણિલાલના સિદ્ધાન્તના અનુસરણની ખરી કસોટી નથી. એ મહાન આત્મા સત્યાનુયાયી હતો, એને સત્ય ' પ્રાચીનો ' તેમ જ ' નવીનો ' ઉભયમાથી સમાન રીતે ગ્રાહ્ય હતું. 'પન્થ' 'સપ્રદાય ' વિરુદ્ધ એના જેટલો ઉદ્ઘોષ થોડાએ કર્યા હશે, છતા સ્વ. મણિલાલના શબ્દોની પાછળ પ્રકાશતા **આત્માને** પોતામા ઉતારવાને બદલે એમના **શબ્દો** રાત્રિદિવસ ગોખનારા અને એ રીતે ' પન્થ 'ની વૃત્તિને ઉત્તેજી વસ્તુતઃ મણિલાલના સિદ્ધાન્તનો વિઘાત કરનારા એમના અનુયાયી હોવાનુ અભિમાન રાખે છે ' મણિલાલ 'અદ્વૈતવાદી' હતા. પણ એમનો ' અદ્વૈતવાદ ' માત્ર ઉચ્ચારમા જ નહતો, અનેક ભેદમા અભેદ વિલોકવો, અભેદ સમજવો, સમજાવવો, અને છેવટે હૃદયમા લઇ કૃતિમા ઉતારવો એ જ ખરા અર્થમા અદ્વૈતવાદનુ અનુસરણ છે, અને એ અર્થમા અદ્વૈતવાદ જેટલો અનુસરાશે તેટલુ જ આદ્યદ્રષ્ટાના સિદ્ધાન્તનુ ખરૂ અનુસરણ થયુ ગણાશે. મણિલાલ ' ચૈતન્યવાદી " હતા, અને વિકાસ, અભિવૃદ્ધિ એ જો ચૈતન્યનો ધર્મ છે તો એમનો સિદ્ધાન્ત

પણ જડવત્ પડી ન રહેતા વિકાસ પામે, એમા અધિકતા પ્રાપ્ત થાય, એનાં જીર્ણ પલ્લવ ખરી પડી નવીન પલ્લવ આવે એમા જ એની ખરી શોભા છે, એમા જ એનું વાસ્તવિક તાદાત્મ્ય—ભેદમા અભેદ—સચવાવાનો સંભવ છે.

'Be doers of the word and not hearers only, deceiving your own selves"

'The letter killeth but the spirit giveth life."

[સુદર્શન, ડીસેમ્બર ૧૮૯૯]

૨૭

વર્ણવ્યવસ્થા જન્મથી કે કર્મથી ?

(વિચારમાળા)

ચર્ચાપત્ર.

વિનતિ કે—સુદર્શન પત્રમા વિચારમાળાનુ ધોરણ તેના આદ્યદ્રષ્ટાએ જ દાખલ કર્યું હતું, અને તે ધોરણને આપ આગ્રહપૂર્વક વિકસિત કરવાનો પ્રયત્ન કરો છો, તેથી સુદર્શનના પાઠકગણને ઓછો લાભ થશે નહિ, પરતુ તે વિચારમાળાના વિષય નીચે જે જે પ્રશ્નો આવે છે, અને તે તે પ્રશ્નોની જે જે રીતિએ ચર્ચા થાય છે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે આપણા ગુર્જર વિદ્વાનો તેનો વાસ્તવિક ઉપયોગ સમજતા નથી, અને કદાચ સમજે છે, તો તેને વિકાસવામા અને વિસ્તારવામા અત્યત પ્રમાદ રાખે છે, તે પણ ઓછુ ખેદકારક નથી. અને તે જ કારણથી સ્વ૦ મણિભાઇ તે ધોરણ દાખલ કરીને જ વિરામ પામ્યા હોય, એમ જણાય છે. તો પણ જેવા આગ્રહ અને સુહૃદયતાથી આપ તે ધોરણ ખિલવવા પ્રયત્ન કરો છો, તેવા જ આગ્રહ અને સુહૃદયતાથી મંડ્યા રહેશો, તો તેથી

વેહેલે અથવા મોડે તેનો સદુપયોગ થયા વિના રહેશે નહિ. એમ આશા રાખવામા આવે છે.

અહુણા તો બહુધા પ્રશ્નોનો ઉદ્ભવ આપ તરફથી અથવા કોઈ એક વ્યક્તિ તરફથી થાય છે, અને તેનું વિવરણપૂર્વક સમાધાન માત્ર આપને જ કરવુ પડે છે, એમ સમજાય છે. તેથી સુદર્શનને શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુસરનારાઓના સર્વે સશયોનું છેદન થઇ, તેઓની હૃદયગ્રંથિ ભેદાઈ જાય છે કે નહિ, એવો પ્રશ્ન આપના હૃદયમા પણ સ્ફુર્યા વિના રહેતો નહિ હોય. એવા પ્રસગમા જ્યારે કોઇ અતિ ગભીર પ્રશ્નને થોડાએક શબ્દોથી પતાવી દેવામા આવે, ત્યારે તો તેમાથી કેટલા અનર્થો થતા હશે, તે પણ કલ્પી શકાય તેવું નથી

ગયા ડિસેમ્બર માસના સુદર્શનમા આપે હિંદુઓની ધર્મસંબધી અને સાસારિક સ્થિતિના સાપ્રત વલણ વિષે ચર્ચા કરતા, બ્રાહ્મણ વર્ગ વિષે જે પ્રશ્ન ચર્ચ્યો છે, તે ચર્ચાના શબ્દોમા ઉદ્દેશ જેટલો જ ભાવ રહી શક્યે હોત તો, તેમા કઇ હાનિકારક નહોતું પરતુ ઘણા થોડા શબ્દોમા આપે આપનો મનોભાવ દર્શાવવા પ્રયત્ન કર્યા છતા, હિંદુસ્થાનના ભવિષ્ય સબધી આર્ય અને અનાર્ય–બન્ને વર્ગના વિદ્વાનોને જે ચિતા થાય છે, તે જ ચિંતાની ઉડી છાપ તે જ શબ્દોમા તાદશ દીઠામા આવે છે, અને તેથી તે ચર્ચાનુ સ્પષ્ટીકરણ થવા વિસ્તારપૂર્વક વિવરણની આવશ્યકતા છે, એમ ધારી આપને જે પરિશ્રમ આપુ છુ તે ક્ષતવ્ય છે, એમ આપ સ્વીકારશો જ.

આપ એવો પક્ષ ગ્રહણ કરો છો કે–બ્રાહ્મણવર્ગનુ "સ્થાન ધાર્મિકતાથી યુક્ત અને કોલેજ આદિ સાધનોવડે વિદ્યાસપન્ન થએલા પુરુષોથી પૂરાશે, કારણ કે એ જ ભવિષ્યના બ્રાહ્મણો છે." અને એવી સ્થિતિ લાભકારક છે, એવો આપનો સ્પષ્ટ સિદ્ધાન્ત છે એ પક્ષમાથી નીચે પ્રમાણે પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય છે —

૧ હિંદુઓની વર્ણવ્યવસ્થા જાતિભેદથી યોજાએલ છે, તે ઇષ્ટ છે કે અનિષ્ટ છે ? અનિષ્ટ છે તો પ્રાચીન આર્ય મહર્ષિઓએ તેમ કરવામાં ભૂલ કરી છે કે શી રીતે ?

૨ હિંદુ શિવાયની પ્રજાઓમા વર્ણવ્યવસ્થા જેવો કઇ પણ સામા

જિક ભેદ છે કે નહિ? અને એવો ભેદ રાખવાનું ધોરણ જાતિ—એટલે જન્મયોગ વિના અન્ય પ્રકારે ઘડી શકાય તેવું છે કે નહિ?

૩ વર્ણવ્યવસ્થા તુટતા હિંદુ પ્રજાના પ્રજાત્વનો નાશ થવાનો સંભવ છે કે નહિ?

આ પ્રશ્નોનું સમાધાન કરતા, એક દૃષ્ટિબિંદુ નહિ, પણ અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓ લક્ષ્ય થઇ શકે છે શાસ્ત્રપ્રમાણથી હરકઇ પ્રશ્નનુ નિરાકરણ કરનારાઓ સસ્કૃત એટલુ શાસ્ત્ર સમજતા નથી, પરન્તુ શ્રુતિ સ્મૃતિ અને પુરાણની જ્યા એકવાક્યતા હોય, તેને જ પ્રમાણ ગણે છે તે સર્વમા પણ શ્રુતિને જ પ્રધાનપદ આપે છે અને તેમ કરતા બન્ને પક્ષવાદીઓ શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતાનું ' चातुर्वर्ण्य मया सृष्ट गुणकर्मविभागशः ॥ "—એ વચનને સ્વપક્ષને પુષ્ટિકારક ધારે છે. તેથી તે વચનનુ પણ યાથાર્થ્ય સમજાવવાની સપૂર્ણ આવશ્યકતા છે. જન્મના યોગથી વર્ણભેદને સ્વીકારનારાઓ ગુણ કર્મ પ્રમાણે જ કૃત કર્મનુ ફળ ભોગવવા પુનર્જન્મ થાય છે, અને તેથી તે સર્વ પ્રસગને અનુરૂપ યોનિમા જ જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જ સમજી જાતિભેદ સ્વાભાવિક અને આવશ્યક હોય, એમ માને છે, ત્યારે વિકાસક્રમવાદ(Evolution theory)નો હેતુ પણ તેથી વિરુદ્ધ ન જ હોવો જોઇએ, એમ કહેવુ યુક્તિયુક્ત છે. કેમકે વિકાસવાદમા પણ પૂર્વજગુણોની સક્રાતિ(Law of Heredity)ના નિયમને અગત્યનુ તત્ત્વ માનેલુ છે વળી આપે પણ "સર્વનો ઉપક્રમ સત્સ્વરૂપ તરફ જ હોય છે," "જે સ્વાભાવિક છે, જે થવુ જોઇએ, તે જ થાય છે," ઇત્યાદિ શબ્દોથી એ વિચારનુ સમર્થન કર્યુ છે

વળી જન્મના યોગ વિના હિંદુઓના વર્ણભેદ જેવો ભેદ સર્વત્ર જોવામા આવે છે. માત્ર એટલોજ તફાવત છે કે—તેવી પ્રજાઓમા સામાજિક ઉત્કૃષ્ટતા અથવા નિકૃષ્ટતાનુ વિભાજક સૂત્ર વિત્ત થઇ પડે છે; વિત્તથી નિકૃષ્ટ તે ઉત્કૃષ્ટ થઇ શકે છે, અને તેના અભાવથી ઉત્કૃષ્ટ નિકૃષ્ટ થઇ શકે છે. એ તો સામાજિક ભેદ થયો પરંતુ જેને આપણે સુધરેલી પ્રજાઓ કહીએ છીએ—તેઓમા વર્ણભેદ કેટલો દઢ અને બળવાન છે, તે જરા પણ ગુપ્ત રહ્યુ નથી. મનુષ્યના ગુણોની કસોટી કદિ પણ કાઢી શકતો નથી કર્મ પ્રકૃતિજન્ય છે. અને યુનિવર્સિટિ જેની કસોટી

કાઢવા પ્રયત્ન કરે છે, તેનાથી સામાજિક ભેદની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો કેટલા બધા પાનલોને આપણે બ્રાહ્મણ વર્ગમાં મૂકવા પડે ! તેમ જ ધનધરાના લોભને વશ્ય થઈ, મનુષ્ય રક્તસ્રાવમાં બુદ્ધિબળ દર્શાવનાર બિસ્માર્કોને માટે કઈક નવીન વર્ગ જ સ્થાપવો પડે.

એ વિગેરે અનેક દૃષ્ટિઓએ અવલોકન કરી, આવા ગંભીર પ્રશ્નોનુ વિસ્તારપૂર્વક સ્પષ્ટીકરણ જો આપ જેવા વિદ્વાન્ તેમ જ આર્ય ધર્મના તત્ત્વને યથાર્થ સમજનાર તરફથી થશે તો અજ્ઞાનીઓનો બુદ્ધિભેદ ઉત્પન્ન થતો અટકશે, એમ આશા રહે છે

[જિજ્ઞાસુ.]

(ઉત્તર.)

*** ૧ પ્રથમ તો રા જિજ્ઞાસુ' ને અમારી '**વિચારમાલા**'નો ઉદ્દેશ સમજાવવો પડશે. અમારે કહેવુ જોઇએ કે 'સુદર્શનને શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુસરનારા' એ શબ્દો વાચી અમને અત્યન્ત ખેદ થાય છે અમે અમારા પત્ર માટે શ્રદ્ધા માગતા નથી, વિચાર માગીએ છીએ, અને અમારૂ સર્વને એટલુ જ કહેવુ છે કે જે જલાશયે આ પત્રના આદ્ય તન્ત્રીએ પાન કર્યું હતુ, અને જ્યા વર્તમાન તન્ત્રીએ યથાશક્તિ કર્યું છે અને કરે છે, ત્યા સ્વય ચાલીને જઈ તૃષા નિવૃત્ત કરવાથી જ લાભ છે ખરેખર સ્વ. મણિલાલના તેર વર્ષ પર્યન્તના ઉદ્દામ શ્રમ પછી પણ ગુજરાતમા સ્વતત્ર વિચાર કરવા તરફ લોકની પ્રવૃત્તિ થઈ ન હોય તો એ બહુ શોકજનક વાર્તા છે વળી, "સર્વે સશયોનુ છેદન થઈ...હૃદયગ્રન્થિ ભેદાઇ જાય" ત્યારે જ 'વિચારમાલા' ચરિતાર્થ થઈ ગણાય !—એ દૃષ્ટિબિન્દુ પણ અમને અભિમત નથી. અમે તો મનુષ્યનુ મનુષ્યત્વ વિચારી એમ જ માનીએ છીએ કે, શ્રુતિ કહે છે તેમ, "परावर"નું દર્શન થાય ત્યારે જ 'હૃદયગ્રન્થિ ભેદાઈ જાય, અને સર્વ સંશયોનુ છેદન થાય.' અમે પોતે વિચારહીન જડવત્ પડી રહી સશયાતીત દશા પ્રાપ્ત કર્યાનો દંભ કરવા કરતા, અનેક હૃદયગ્રન્થિ અને સંશયજાલથી ભરેલુ મનુષ્યત્વ સ્વીકારવુ જ વધારે પસંદ કરીએ છીએ, અને અમારા વાચકોમાં પણ એ જ માગીએ છીએ સુદર્શનના તન્ત્રીએ કાંઈ જગતના સંશયનિવારકનુ આચાર્ય-

પદ લીધું નથી: એ માત્ર પોતાનો અનુભવ અન્ય આગળ મૂકે છે,* એનો અનુભવ બીજાના અનુભવ સાથે મળે છે કે નહિ એ શાન્તિથી વિચારી જોવા કહે છે, યથાપ્રસંગ કારણો બતાવે છે, અને એ જ રીતે જાણવા માગે છે.

સામાન્ય નિબન્ધમા જે ઉંચા પ્રકારની શૈલી, વિચારપદ્ધતિ અને સુશ્લિષ્ટતા સાચવવી પડે છે તેને બદલે કાઈ કોઇવાર વધારે સરલ, વધારે વાતચિતને મળતી, અને જુદા જુદા અનેક વિષયોને કાઇકિ કાઇક છેડતી એવી તરેહની પદ્ધતિ 'વિચારમાલા' દ્વારા સુદર્શનમા દાખલ કરવા ઇચ્છા થઈ છે. કારણ એ પદ્ધતિના લાભ પણ જુદા જ પ્રકારના અને અનેક છે. આમ હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે દીર્ઘકાળના મનનને પરિણામે સિદ્ધ એવા સત્યો થોડાક શબ્દોમા દર્શાવવા પડે છે, કારણપ્રદર્શન કાઇક એક સ્થળે કાઇક અન્ય સ્થળે કરવામાં આવે છે, અને જ્યા માત્ર હિસાબનો જવાબ જ વાચક આગળ મૂકવામા આવે છે ત્યા એની રીત સ્વય કલ્પી લેવા વાચકને ગર્ભિત રીતે વિનતિ થાય છે, જેથી નવીન અભ્યાસકની વિચારશક્તિ–સ્વય શ્રમ કરવાથી–કેળવાય છે, અને આ રીતે 'ગભીર પ્રશ્નોને થોડાએક શબ્દમા પતાવી દેવામા' પણ મહત્ત્વનો હેતુ રહેલો હોય છે એમ અમારે કહેવું જોઇએ કે સ્વ. મણિલાલની 'અધ્યાત્મપ્રશ્નમાલા' ના ધોરણથી આ ધોરણ કાઇક જુદૂ જ છે માત્ર બાહ્યાકાર ઉપરથી સામ્ય માની લેવુ એ ભૂલ છે

૨ બીજુ—ઉપરના પત્રમા રા 'જિજ્ઞાસુ' એ જે સભ્યતાપુરઃસર અને જિજ્ઞાસાના આકારમા ચર્ચા કરી છે તે માટે એમનો ઉપકાર માની, એમા ચર્ચેલા વિષય સબધે અમે એટલુ કહીશુ તો બસ થશે કે—

વર્ણવ્યવસ્થા સર્વથા અનિષ્ટ છે એવો સિદ્ધાન્ત અમને આરોપતા પહેલા અમારો લેખ એક કરતા વધારે વાર વિલોકવા રા. 'જિજ્ઞાસુ' એ કૃપા કરવી જોઇતી હતી. વળી વર્તમાન સમયના નિર્જીવ 'વાડાઓ'ના બચાવમા પણ 'ઇવોલ્યૂશન થિઅરિ' ('=વિકાસક્રમવાદ') ના ભવ્ય નામનો આશ્રય

* ઉદાહરણ તરીકે–" સસ્કૃત એટલુ શાસ્ત્ર" સમજનારા જનોનો આપણામા બહુ મ્હોટો વર્ગ છે એવો અમારો અનુભવ છે. રા જિજ્ઞાસુનો અનુભવ એવો ન હોય તો એનો ઉત્તર એટલો જ છે કે-આપણો અનુભવ મળતો નથી આ કરતા અધિક દલીલ અત્રે સભવતી નથી. પ્રત્યેક વાચકે પોતાની આસપાસ દૃષ્ટિ ફેરવી સત્ય નક્કી કરી લીધુ હશે જ.

લેનાર ગૃહસ્થને એ વાદના વિશાળ સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવા, અભ્યાસ કર્યો હોય તો મનન કરવા, અને મનન કર્યું હોય તો શાંતિથી પુનરાવર્તન કરવા અમારી નમ્ર વિનતિ છે. અમે માનીએ છીએ કે આવા શાન્ત વિચાર માટે રા. 'જિજ્ઞાસુ'એ તસ્દી લીધી નથી–લીધી હોત તો અમારે એમને સ્મરણ કરાવવું ન પડત કે 'ઇવોલ્યૂશન થિઅરિ' "પૂર્વજ ગુણોની સંક્રાન્તિ (Law of Heredity)"ના નિયમમાં જ સમાપ્ત થતી નથી. કોઈપણ અંગ સ્વકાર્ય કર્યા વિના લાંબો વખત પડી રહે તો તે નિર્જીવ થઈ વિનાશ પામે છે અને પછી "પૂર્વજ ગુણોની સંક્રાન્તિ"ને પ્રસંગ જ રહેતો નથી એ નિયમ પણ 'ઇવોલ્યૂશન થિઅરિ'નો જ ભાગ છે, અને એને આધારે અમે અમારા બ્રાહ્મણબન્ધુઓને સ્વકાર્ય કરવા તરફ પ્રવૃત્ત થવાને ઉદ્બોધન કરીએ છીએ. બીજી રીતે બોલીએ તો, "પૂર્વજ ગુણોની સંક્રાન્તિ"-મા રા. 'જિજ્ઞાસુ'ના કરતાં વસ્તુતઃ અમને અધિક શ્રદ્ધા છે માટે જ અમારૂં કહેવું છે કે વર્તમાન બ્રાહ્મણોમાં વિદ્યા હશે તો ભવિષ્યના બ્રાહ્મણોમાં એ સહજ રીતે આવશે, નહિ હોય તો નહિ આવે. વળી રા. 'જિજ્ઞાસુ'ને એ પણ સ્મરણમાં હોવું જોઇએ કે જેમ સહજ (inherited) ગુણો સંતતિમાં સંક્રાન્ત થાય છે, તેમ જ પ્રાપ્ત (acquired) ગુણો પણ થાય છે, અને તેમ થતાં જ્યાં વિદ્યા લાંબો કાળ વસશે ત્યાં જ ભવિષ્યમાં ખરૂં બ્રાહ્મણત્વ આવશે એ અમારૂં વાક્ય, 'ઇવોલ્યૂશનથિઅરિ'થી દલીલ કરનાર ગૃહસ્થને અગ્રાહ્ય ન જ હોવું જોઇએ વળી ગુણોની સહજતા ઉપર ભાર મૂકતાં પહેલાં એક વાત એ પણ લક્ષમાં લેવા જેવી છે કે જેમ જેમ વિકાસ ક્રમમાં ઊંચે ચઢતા જઇએ છીએ તેમ તેમ સ્વભાવ કરતાં અનુકરણ અને કેળવણીની અસર અધિક દીઠામાં આવે છે અને તેમાં પણ દેહ કરતાં આત્માના ગુણોમાં તો એનો બહુ મોટો ભાગ રહે છે.+ અમે દિલગીર છીએ કે આ સર્વ સત્યનું રા. 'જિજ્ઞાસુ'ને વિસ્મરણ થઇ ગયું છે પણ આમાં

+ "The lower down we go in the scale of animal intelligence the more seems due to inherited instincts the higher we go the more is due to imitation and to the training rendered possible by the greater size and complexity of the brain, and necessary by hte prolongation of infancy "–'*Darwinism and Politics*'

બહુ આશ્ચર્ય જેવું નથી, કારણ સારા સારા લેખકો પણ અર્ધાં સમજાએલાં× 'સાયન્સ્' નાં સત્યોનો વ્યવહારમાં કેવો દુરુપયોગ કરે છે એ સુવિદિત છે.

એક બીજી, પૂર્વના જેવી જ સુપ્રસિદ્ધ દલીલ એ છે કે 'જન્મના યોગ વિના હિન્દુઓના વર્ણભેદ જેવો ભેદ સર્વત્ર જોવામાં આવે છે.' ખરી વાત છે. પણ એ અન્યત્ર જોવામાં આવતો વર્ણભેદ ખોટો છે કે સારો છે? ખોટો છે તો એના અનુકરણથી શો લાભ છે? સારો છે તો દલીલ ખાતર એમ પણ કેમ ન કહી શકાય કે ત્યાંનો વર્ણભેદ, 'જન્મના યોગ વિના'નો છે માટે જ સારો છે? અમારો પોતાનો અભિપ્રાય તો એવો છે કે અન્ય પ્રજાઓને જોઇએ તેવું ન પ્રતીત થએલું એવું શાસ્ત્રીય સત્ય પ્રાચીન હિન્દુસ્થાનને જડયું હતું—જે સત્ય વર્તમાન હિન્દુસ્થાન વાસ્તવિક રીતે જોતાં ખોઈ બેઠું છે. "હિન્દુઓની વર્ણવ્યવસ્થા જાતિભેદથી યોજાએલ છે" એમાં સ્વતઃ કાંઇ જ અનિષ્ટ નથી, પણ અર્થયુક્ત જાતિભેદ એ જ લાભકારક છે, અર્થહીન જાતિભેદથી કાંઈ જ ફાયદો નથી, ઉલટી હાનિ છે. ગમે તેવા મનોહર દેહમાં પણ ચૈતન્ય ઉડી ગયા પછી તો દુર્ગન્ધ જ પેદા થાય છે એ સત્ય અત્રે સ્મરણમાં લાવવા જેવું છે. વર્તમાન દશા એવી છે કે નહિ એ વિષે બે મત થવાનો તો સંભવ જ નથી; તથાપિ 'કારણ આપ્યા વિના એક ગભીર પ્રશ્નને થોડાએક શબ્દોથી પતાવી દેવામાં આવે છે—' એવા આરોપથી મુક્ત રહેવા માટે અમે મિસિસ એનિ બેસન્ટનો અનુભવ પ્રમાણ તરીકે અત્રે ટાંકીએ છીએ. એ કહે છેઃ—

"It is clear and we all know it, however devoted our belief in the Hindu faith may be, that the four castes of the old time are not really amongst us to-day. If we test them by the test of the Shastras, if we test them by the test of the Lawgiver, we

× આ શબ્દ માટે રા. 'જિજ્ઞાસુ' ની અમે ક્ષમા ઇચ્છીએ છીએ. અમે આ આખું વાક્ય 'ડાર્વિનિઝમ્ ઍન્ડ પૉલિટિક્સ્' નામના લેખમાંથી લીધું છે—જે મૂળમાં આ પ્રમાણે છેઃ—"It is instructive to notice the way in which half-understood scientific theories are misapplied to practical matters."

shall find that they are shams to a very large extent, as much a sham and a farce in the East as the titles of the nobility are a sham and a farce in the West."*

કોઈ કહી શકશે કે આ બાબત હિન્દુધર્મ વિરુદ્ધ એક હાથ ભાર પાછું ખેંચ કરે એમ છે? પ્રસંગોપાત્ત અમે એ પણ ઉમેરીશું કે જે વર્ગ ઉપરનો અમારો આક્ષેપ આ ધર્મનો વિષય થઈ પડ્યો છે તે વર્ગ ઉપર જ બી આ અધોગતિના આરંભની જવાબદારી મૂકે છે. એ કહે છે—

×"ભાઇઓ ! હું તમને કહું છું—અને મ્હારો તમને મ્હોંઍમ્હો સ્પષ્ટ કહેવાનો હક છે, કારણ પશ્ચિમ દેશમાં જ્યાં તમારા ઉપર આક્ષેપ થાય છે ત્યાં હું તમારો બચાવ કરૂં છું—કે આ અધઃપાતની શરૂઆત, જે વર્ણ સર્વથી ઉચ્ચ હોવી જોઇએ, પવિત્ર હોવી જોઇએ, જે સર્વથી ઉમદામાં ઉમદા હોવી જોઇએ, ત્યાંથી જ થાય છે."

હવે અમે પૂછીશું કે જો આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ ખરેખરૂં બોલી દેવાનો હક એક પરદેશી બાઇનો છે, તો આ દેશને પોતાની માતૃભૂમિ કહી શકનાર એક હૃદયને નથી?

એક ત્રીજી શંકા એવી છે કે "વર્ણવ્યવસ્થા તૂટતા હિન્દુપ્રજાના પ્રજા-

* "હિંદુધર્મમાં આપણી ગમે તેવી દૃઢ શ્રદ્ધા હોય તોપણ એટલું તો ખુલ્લું છે અને એ આપણે સર્વ જાણીએ છીએ કે પ્રાચીન સમયનું ચાતુર્વર્ણ્ય આજ આપણામાં ખરેખરૂં જોતાં નથી જ. આપણે એને શાસ્ત્રોની કસોટીથી તપાસીએ, શાસ્ત્રકાર(મનુ)ની કસોટીથી તપાસીએ, તો જણાશે કે તે ઘણે ઘણે ભાગે ઢોંગ જ છે, પશ્ચિમમાં જેમ અમીરાઇના કિતાબો ઢોંગ અને ફારસ જ છે તેમ અત્રે વર્ણવ્યવસ્થા પણ ઢોંગ અને ફારસ જ છે."

×" I say to you, my brothers—and I have the right to speak to you plainly face to face, for I defend you in the West and there speak in defence of you where I find you attacked—I have a right to say to you face to face that the beginning of the degradation lies on the caste that ought to be the noblest, that ought to be the highest, that ought to the purest"

ત્વનો નાશ પામવા સંભવ છે કે નહિ ?" હિન્દુપ્રજાનું પ્રબલત્વ જો વર્તમાન સમયની નિર્જીવ દશામાં જ આવી રહેતું હોય તો ખરેખર બહુ દુર્ભાગ્યની વાત છે. અમે અમને તો લાગે છે કે હિન્દુપ્રજા પખતસેર સ્વકર્તવ્ય સમજશે નહિ તો એ સ્થિતિ બહુ દૂર પણ નથી. એના પ્રબલત્વની આશા ત્યાં સુધી જ છે કે જ્યાં સુધી એના અદ્ભુત ભૂતકાલ માટે એને મમત્વ છે, જ્યાં સુધી સીતા, રામ, પાંડવ, દ્રૌપદી, કૃષ્ણ, અર્જુન આદિ નામો સાંભળી હિન્દુરુધિર હિન્દને એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી સરખી રીતે ઉછળે છે. પરંતુ આ ભૂતકાલને વર્તમાન જેવા ખરેખરી તીવ્ર ઇચ્છાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ જો નહિ થાય, ચાલતી વર્ણદશાથી સંતુષ્ટ રહેવામા કર્તવ્યભગનું જો એને ભાન નહિ થાય, તો વિશ્વનિયમાનુસાર અસત્પ્રવૃત્તિનું જે પરિણામ થવું જોઇએ તે થશે જ—કાંઇક થઈ પણ ચૂક્યું છે, પણ હજી થતું અટકાવી શકાય એમ છે, અને એ આપણા હાથમાં છે.

વળી. સામાન્ય રીતે પ્રાચીન મહર્ષિઓને ચાલતી દશા ઇષ્ટ હોય એમ માનવું એ તો એમની પવિત્ર કીર્તિને કલંક આરોપવા જેવું છે. તેઓમાંના સર્વના+ વિચારોની 'એકવાક્યતા' કરવાનું કામ તો જેમને માથે લેવા ઇચ્છા હોય તેઓ ભલે લે. અમે તો માત્ર એમાંના એક મૂર્ધાભિષિક્ત વાક્યનો જ અત્રે ઉપયોગ કરીશુ. મનુનો શ્લોક સુપ્રસિદ્ધ જ છે કે,

> "यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
> यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम बिभ्रति ॥"

> "જેવો લાકડાનો હાથી,
> જેવો ચામડાનો મૃગ,
> તેવો વિદ્યા વિનાનો બ્રાહ્મણ—"

+ રા. 'જિજ્ઞાસુ' ઇચ્છે છે તેવી 'એકવાક્યતા' અમે ચાર શબ્દોમાં જ કરી દઈશું. સુભાગ્યે અસંખ્ય શ્લોકો ટાંકવાની જરૂર રહેતી નથી. મૂળમા મનુનો શ્લોક અમે મૂકેલો જ છે, અને એની સાથે "यद्वै किंच मनुरवदत् तद्भेषजम्" એ શ્રુતિ મૂકી લેશો એટલે રા. 'જિજ્ઞાસુ' ની ઇચ્છાનુસાર અમારા સિદ્ધાન્તને અનુકૂલ "એકવાક્યતા" થઈ જશે—જો કે અમારે આ સ્થળે કહેવું જોઈએ કે 'શાસ્ત્ર'ના સંબન્ધમાં રા. જિજ્ઞાસુએ બતાવેલા વિચાર અમને સંમત નથી.

અર્થાત્ બ્રાહ્મણ નહિ પણ બ્રાહ્મણાકાર રમકડું,—બ્રાહ્મણાભાસ.

જાતિ ઉપરથી ગુણકર્મનું અનુમાન કરવું રા. 'જિજ્ઞાસુ' વાજબી ગણે છે. પરંતુ આ અનુમાનનું યાથાર્થ્ય જાતિમાં સત્ત્વ હોય ત્યાં સુધી જ સંભવે છે એ ભૂલવાનું નથી. *એનિ બેસંટનું કહેવું માન આપવા જેવું છે કે જાતિ ઉપરથી ગુણકર્મનું અનુમાન કરવું તે કરતાં ગુણકર્મ ઉપરથી જાતિનું અનુમાન કરવું વધારે યોગ્ય છે. ઉપનિષદ્‌માનું સત્યકામ જાબાલનું પ્રખ્યાત આખ્યાન પણ આ પ્રસંગે સ્મરણમા લેવા જેવું છે.

આ સિદ્ધાન્તો હવે વિચારદશામાંથી આગળ લઇ જઈ આચારદશામાં ઉતારવાનો સમય આવ્યો છે એટલે આ વિષે અધિક વિસ્તર કરવો અમને અરુચિકર લાગે છે. અને અમારે કહેવું જોઇએ કે હજી સુધી પણ વર્તમાન જાતિભેદ નિર્જીવ અને અનિષ્ટ છે એ સત્યના સમર્થન માટે "અનેક

---

* 'Suppose a Brahman Soul—I mean a highly developed, a spiritual Soul is seeking incarnation, and comes to India and searches for a Brahmans family, and finds the Brahmans ignorant of Sanskrit, of the Vedas, and of the real meaning of the Shastras, and finds with them the outer appearance and no the inner reality, and suppose that it finds the inner reality in some other caste or even in some other race? Suppose in a Shudra family it finds men and women who are pious, religious, who lead noble, pure and useful lives; it may well be that the Brahman Soul takes on the outer degradation of the body, prefering the degradation of the physical to the degradation of the spiritual. For what is a real Brahman? A Brahman Soul or a Brahman Body?"—

સારાંશઃ—"એમ ધારો કે એક બ્રાહ્મણ જીવ અવતરવાનો છે; હિન્દુસ્થાનમા સર્વત્ર બ્રાહ્મણોમાં અજ્ઞાન છે, અને શૂદ્ર વર્ણમાં વા અન્ય પ્રજામાં વિદ્યા છે; હવે કહો કે એ જીવ ક્યાં અવતરશે? એ બ્રાહ્મણદેહ પસંદ કરશે કે બ્રાહ્મણજીવ? ખરો બ્રાહ્મણ કોણ? બ્રાહ્મણદેહ કે બ્રાહ્મણજીવ?

દૃષ્ટિએ અવલોકન " કરવાની જરૂર રહેતી હોય તો એ ખરેખર બહુ આશ્ચર્ય અને ખેદની વાત છે. આશા છે કે આટલા જ ટુંકા પણ કાંઇક દિગ્દર્શક ઉત્તરથી રા. 'જિજ્ઞાસુ'ને સારી રીતે સંતોષ થશે કે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે (૧) અમારા પક્ષમાં જ 'ઇવોલ્યૂશન થિઅરિ'નો વાસ્તવિક અને સંપૂર્ણ સ્વીકાર છે; (૨) અન્ય પ્રજાને અગોચર એવું શાસ્ત્રીય તત્ત્વ માત્ર હિન્દુઓને—પણ તે પ્રાચીન હિન્દુઓને જ—વિદિત હતું, અને વર્તમાન 'નાતજાત' તો લગભગ દુર્ગન્ધમય મૃતશરીર સમાન છે; (૩) હિન્દુ પ્રજાનું પ્રજાત્વ જો આના ઉપર જ આધાર રાખતું હોય તો આવી નિર્જીવ સ્થિતિ મટાડી એમાં જીવન લાવવાની જરૂર છે, (૪) મનુવાક્ય પણ અમારી તરફ છે, અને તેથી રા. જિજ્ઞાસુએ બતાવેલા 'એકવાક્યતા'ના ન્યાયે શ્રુતિ પણ અમારી તરફ છે, કારણ શ્રુતિ કહે છે કે "यद्वै किं च मनुरवदत्तद्भेषजम्" = "જે કાંઈ મનુએ કહ્યું છે તે હિતકારી છે."

[સુદર્શન; ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૨]

૨૮

જીવાત્મા અને પરમાત્મા.

(વિચારમાલા.)

(૧) द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्योऽभिचाकशीति " ॥

ભાવાર્થ—એક વૃક્ષ ઉપર હમેશાં જોડે રહેતાં અને એક એકના સખા એવાં બે પક્ષીઓ વસે છે. એમાંનું એક, સ્વાદુ ફલ ખાય છે; અને બીજું, ન ખાતાં જોયાં કરે છે.

(૨) " यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यं सर्वाणि

भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ” ॥

ભાવાર્થઃ—જે સર્વ ભૂતમાં રહેતો, સર્વભૂતથીપર અન્તર્માં છે, જેને, ભૂતો જાણતાં નથી, જેનું સર્વભૂતો શરીર છે, જે સર્વભૂતોનું અન્તર્માં રહી નિયમન કરે છે, એ ત્હારો અન્તર્યામી અને અમર આત્મા છે.

ઉપરની શ્રુતિઓના સમ્બન્ધમા ગત અંકમા ડૉ. ભાંડારકરના એક ઉપદેશનું અવલોકન કરતા અમે કહ્યું હતું કે-“આ શ્રુતિઓ જે સખ્ય અને અન્તર્યામિત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે એનો અદ્વૈતવાદમા સર્વથા નિષેધ કરવામાં આવતો નથી. અદ્વૈતવેદાન્ત આ બને સંબન્ધ કબૂલ રાખે છે, વિશેષમા એ એટલુ જ ઉમેરે છે કે આ સખ્યસંબન્ધને અને નિયમ્યનિયામકભાવને ઉકેલી જુવો,* એના અન્તરૂમાં જે નિગૂઢ સિદ્ધાન્ત રહેલો છે એને બહાર ખેંચી લાવી તપાસો, તો જણાશે કે ‘ तत्त्वमसि ’ એ જ પરમ સત્ય છે......તત્ત્વવિચારે તપાસતાં પણ એ જ સબન્ધ બન્ધ બેસે છે.”

શી રીતે તે હવે જોઇએ.

જીવાત્મા અને પરમાત્માનુ ‘ સખ્ય ’ એટલે શુ ? હુ અને તમે એક એકથી બ્હાર હોઇને મિત્રાચારીમા જોડાઇએ છીએ એ રીતે તો જીવાત્મા અને પરમાત્માનો સબન્ધ નથી જ એ સર્વસંમત છે. હવે, પરમાત્મા જીવાત્માના અન્તરૂમાં રહેલો છે એમ દ્વૈતવાદીઓ કહે છે; પણ અત્રે ‘અન્તર્’—શબ્દનો શો અર્થ સભવે છે એ વિષે વિચાર કરતા નથી : ત્યાં અદ્વૈતવાદી એટલું જ કહે છે કે જો વિચાર કરશો તો જણાશે કે અત્રે ‘અન્તર્’—શબ્દના અર્થમા તાદાત્મ્ય જ આવવુ ઘટે છે. એક ચૈતન્ય બીજા ચૈતન્યના અન્તરૂમા શી રીતે રહી શકે ? ‘અન્તર્’ એવો શબ્દ જડ અને સાવયવ પદાર્થ પરત્વે જ એના વાચ્ય અર્થમા વાપરી શકાય. ચૈતન્ય પરત્વે જ્યા ‘અન્તર્’ અને ‘બહિર્’ શબ્દ વપરાયછે ત્યા એ શબ્દોનો અર્થ તત્ત્વ (Reality) અને અતત્ત્વ (દેખાવ—Appearance) થતો આપણે જોઇએ છીએ. એક સાદું ઉદાહરણ લઇએ. ફલાણો માણસ માંહ્યથી—અન્તર્થી—

* ‘ ખશેડીને આઘો મૂકો ’ નહિ, પણ ‘ઉકેલી જુવો’; ‘ખશેડીને આઘો મૂકો ’ એમ કહેતા તો દ્વૈતવાદ થાય

ખોટો નથી એમ કહીએ છીએ ત્યાં 'અન્તરૂથી'નો શો અર્થ હોય છે? અન્તરૂથી ખોટો નથી એનો અર્થ કે એનું તત્ત્વ—આન્તર સ્વરૂપ—તે સાચાપણાનું છે, જો કે એનું અનાન્તર—બાહ્ય—દેખાવ તે ખોટાપણાનો છે. વળી જ્ઞાન ઇચ્છા ભાવ વગેરે વૃત્તિઓમાં આત્મા રહેલો છે, એમ જ્યારે કહેવાય છે ત્યારે પણ આત્મા એક અને જ્ઞાન જુદું એમ અર્થ કરશો તો વર્તમાન માનસશાસ્ત્ર (Psychology) ભૂલભરેલું ગણે છે: આત્મા એક અખંડ છે અને તે જ્ઞાનાદિવૃત્તિરૂપે પ્રકટ થાય છે એવો આજકાલ સર્વસંમત માનસ-શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. એ જ રીતે જીવાત્મામાં પરમાત્મા રહેલો છે એમ કહેવામાં પણ ખરો સિદ્ધાન્ત નિગૂઢ રહેલો છે તે એ જ કે જીવાત્મા એ પરમાત્માનો ભાસ છે, એનું પ્રકટ સ્વરૂપ છે. જીવાત્માનું આન્તરતમ તત્ત્વ, એનો આત્મા, એનું પોતાનું સ્વાભાવિક—આગન્તુક, ઉપાધિકૃત નહિ પણ સ્વાભાવિક—સ્વરૂપ તે પરમાત્મા, એમ ભાવાર્થ સમજવાનો છે.

વળી, કહો કે પરમાત્મા તે કોનો આત્મા? પોતાનો આત્મા? પો-તાનો એટલે? પરમાત્મામાં કો આત્મભૂત વસ્તુ તેવો? એ તો પોતેજ આત્મા છે, એનો વળી આત્મા કેવો? પોતાનો એટલે પરમાત્માના પ્રકટ સ્વરૂપનો? પણ એ પ્રકટ સ્વરૂપ હું તમે સહવર્તમાન બાહ્ય અને આન્તર વિશ્વ સિવાય બીજું શું હોઈ શકે? એ પ્રકટ સ્વરૂપનો કોઈ આત્મા છે, એમ કહેતા હો તો અદ્વૈતવાદીને ઇષ્ટાપત્તિ છે.

વળી, દ્વૈતવાદીઓ પરમાત્માને આત્મા(જીવાત્મા)નો આત્મા ન મા-નતાં,[1] આત્મા(જીવાત્મા)ના જ્ઞાનનો વિષય માને છે, અને આ રીતે આત્મા એક અને પરમાત્મા બીજો એમ દ્વૈત સ્વીકારે છે. પણ પરમા-ત્માને આપણા જ્ઞાનનો વિષય માનો કે તુરત એ આપણી સ્હામે (antithetic) આવીને બેઠો![2] પછી તે આપણા અન્તરમાં શી રીતે

૧. [રામાનુજાચાર્ય પરમાત્માને જીવાત્માનો તેમ જ જગત્‌નો આત્મા માને છે, પણ તે પણ વિશિષ્ટ એવા અદ્વૈતને જ માને છે, એમને દ્વૈતવાદી ન કહેવાય.]

૨. [શંકા—આપણો આત્મા આપણા જ્ઞાનનો વિષય છે, છતા તે ક્યા સ્હામો આવીને બેસે છે? ઉત્તર—બેસે છે જ. સ્હામો આવીને બેસતો ન હોય તો આપણા જ્ઞાનનો એ વિષય જ ન બને. જ્ઞાનમાં સ્હામા આ-વીને બેસવું એનું નામ જ વિષયતા ('પરાકૃત્વ'–Objectivity) છે.]

હોઇ શકે ? વિષય (Object) અને વિષયી (Subject) એ લાકડીના બે છેડા માફક (antithetic) છેઃ એક છેડો બીજા છેડાના અન્તરમાં કેમ સંભવે ?[1] પણ પરમાત્મા જીવાત્માના અન્તરમાં છે એમ તો દ્વૈતવાદી કહે છે જ–માટે પરમાત્મા જીવાત્માના જ્ઞાનનો વિષય નથી, પણ એનો આત્મા છે એમ *Reductio ad absurdum* તર્કથી ફલિત થાય છે.

વળી જીવ એક અને પરમાત્મા બીજો એમ સંખ્યા થઇ શકતી હોય તો પ્રશ્ન ઊભો રહે છે કે એ બંનેમાં એવું શું તત્ત્વ અનુસ્યૂત છે કે બંનેને એક ગણનામાં–વર્ગમાં–પાડે છે ? અનુપહિત શુદ્ધ–ચૈતન્ય ! એમ હોય તો અદ્વૈતવેદાન્તી પણ વારંવાર એ જ કહે છે. અનુપહિત–શુદ્ધ–ચૈતન્ય રૂપે જ એ तत् અને त्वम्નું તાદાત્મ્ય માને છે. કહે છે કેઃ—

"यथा यथा तत्त्वमसीति वाक्ये विरुद्धधर्मानुभयत्र हित्वा ।
संलक्ष्य चिन्मात्रतया सदात्मनोरखण्डभावः परिचीयते बुधः ।
एवं महावाक्यशतेन कथ्यते ब्रह्मात्मनोरैक्यमखण्डभावः" ॥

ભાવાર્થ—જીવ અલ્પજ્ઞ છે, ઇશ્વર સર્વજ્ઞ છે; ત્યાં અલ્પજ્ઞતા અને સર્વજ્ઞતા રૂપી વિરુદ્ધ ધર્મો કાઢી નાંખીએ તો ઉભયમાં એક જ તત્ત્વ કાયમ રહે; બ્રહ્મ અને આત્માનું ઐક્ય પ્રતિપાદન કરતી 'तत्त्वमसि' આદિ શ્રુતિઓનું આ જ તાત્પર્ય છે.

હજી એક પ્રશ્ન વિચારવાનો રહે છે. વિરુદ્ધ ધર્મો કાઢી લઇએ તો પછી રહે જ શું ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પૂછવાનું કે શું ધર્મોથી પર કોઇ તત્ત્વ જ હોતું નથી ? ન હોય તો ધર્મોના અસ્તિત્વનો અને સ્વરૂપનો ખુલાસો જ શી રીતે સંભવે ? ધર્મોથી પર તત્ત્વ હોતુ નથી એમ કોઇપણ

૧. [શંકા—પણ લાકડી તે આ છેડો તેમ જ બીજો છેડો એમ બંને છેડારૂપ કેમ ન હોય ? ઉત્તર—હોય. પણ એનો શો અર્થ થયો એ એ વિચારો. પરમાત્મા વિષય અને વિષયી ઉભયરૂપ છે. અર્થાત્ એમાંથી એક જ રૂપે એનો અવચ્છેદ કરવો એ ભ્રાન્તિ છે એક જ વસ્તુ બે આકારે–પરસ્પર વિરુદ્ધ આકારે–પ્રતીત થાય છે. આનું જ નામ પરમાત્માની માયા.]

આસ્તિકે—આત્મવાદી અને ઇશ્વરવાદીએ—આજપર્યન્ત કહ્યું નથી. બલ્કે, આપણા દેશમા તેમ જ યુરોપમાં એ સિદ્ધાન્ત નાસ્તિકોએ જ સ્વીકાર્યો છે. આ પરિદૃશ્યમાન જગતની પાછળ કાઇક હોવું જ જોઇએ એમ માનીને જ ઇશ્વરવાદ ચાલે છે; તથા સુખદુઃખધર્મોની પાછળ આત્મા હોવો જ જોઇએ એમ આત્મવાદીનો અભ્યુપગમ છે.*

પણ આ ઉપર તમે કહેશો કે ત્યારે પરમાત્મા ધર્મવાળો—સગુણ—સિદ્ધ થયો! પણ એનો ઉત્તર કે કયા નિર્ગુણવાદી વેદાન્તીએ જગત્‌નું કારણ નિર્ગુણ છે એમ કહ્યું? જગત્‌નું કારણ તો હમેશા સગુણ જ માનવામાં આવે છે. નિર્ગુણવાદમાં સગુણનો સ્વીકાર નથી એમ માનવુ જ ભૂલભરેલું છે. એમ હોત તો સગુણને સિદ્ધ કરવા શંકરાચાર્યે સ્થળે સ્થળે જે યત્ન કર્યો છે તે ન કરત. નિર્ગુણવાદીઓનુ કહેવું એટલું જ છે કે સગુણવાદીઓ જેમ ગુણ અને ગુણી એવાં બે તત્ત્વોને છેવટનાં તત્ત્વો માની અટકે છે તેમ ન અટકતાં એ બંને તત્ત્વોનો ખુલાસો એક પરમ તત્ત્વથી કરવો જોઇએ. સગુણ એ મનુષ્યને ફોસલાવવા માટે એક કલ્પિત પદાર્થ શાસ્ત્રકારોએ ઉભો કર્યો છે એમ નિર્ગુણવાદીઓનુ કહેવું નથી. જો ગુણ એવો પદાર્થ છે એમ હોય તો સગુણ પણ છે, પણ જો ગુણ એ એનો ખુલાસો કરનારા પરમ તત્ત્વરૂપ સમજાઈ જાય, અને એ રીતે સ્વત.—સ્વતન્ત્ર—અસ્તિત્વરહિત અનુભવાય, તો પછી સગુણ રહેતો નથી એટલુ જ તાત્પર્ય છે.

[સુદર્શન. ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૨.]

---

* જેઓ આત્મા અને ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ માનતા નથી તેમને એ મનાવવા માટે જુદી દલીલો છે, પણ અત્રે આપણે જે વિચાર આરમ્ભ્યો છે એ દ્વૈતવાદી આસ્તિકોની સાથે જ છે.

૨૯.

મૂર્તિપૂજા

(વિચારમાલા.)

વળી, ગયા અંકમા ડૉકટર ભાડારકરે અત્રે પ્રાર્થનાસમાજમાં આપેલા ઉપદેશનુ અવલોકન કરતાં, અમે લખ્યુ હતું કે "અખિલ વિશ્વ પરમાત્મામાથી નીકળ્યુ છે અને તેથી અમુક મૂર્તિને જ પરમાત્મારૂપ માનવી એ ભ્રાન્તિ છે. ડૉકટર ભાંડારકરની આ દલીલ અમારે કબુલ છે, પણ એ વિદ્વાન માટે પૂર્ણ માન સાથે અમારે કહેવું જોઇએ કે મૂર્તિપૂજા પરમાત્મભાવે થઈ હોય તો પણ ખોટી જ, અને હિન્દુઓ મૂર્તિને જ પરમાત્મા માને છે, એ વાત યથાર્થ જણાતી નથી." આ શબ્દોનું કાંઇક આજ વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરીએ

હિન્દુઓ મૂર્તિને જ પરમાત્મા માને છે એ કહેવુ સત્ય છે ?

મિ ૦ાનડે જેવા એક પ્રાર્થનાસમાજી જ શુ કહે છે એ જુવો મહારાષ્ટ્ર પ્રજાના ઉદય સમ્બન્ધી એમના પુસ્તકના "મહારાષ્ટ્રના સન્તો" નામના પ્રકરણમા એ નીચે પ્રમાણે લખે છે —

" It is a complete misunderstanding of their thoughts and ideas on this subject when it is represented that these gifted people were idolaters in the objectional sense of the word They did not worship stocks and stones......These illustrations will serve to show in what light image-worship, as an aid to devotion, was utilized by these saints, and unless this distinction is borne in mind, it will be impossible to understand the true position occupied by these teachers in this important matter "

અર્થાત્, મૂર્તિપૂજા ભક્તિમાં મદદ કરે છે, અને એ રીતે જ મહારાષ્ટ્રના સન્તોએ એનો ઉપયોગ કર્યો હતો

હિન્દુઓ મૂર્તિથી પરતત્ત્વને મૂર્તિમા પ્રત્યક્ષ કરે છે, એ હરેક મૂર્તિપૂજક હિન્દુને પૂછી જોતા પાદરીઓને પણ સમજાયુ છે. મહમ્મદ, જીસસ અને તે પહેલાંના કેટલાક યાહુદી લોકોને મૂર્તિપૂજા અનેક પાપની સાથે જોડાએલી અને અધમ દશામા પડેલી માલુમ પડી એટલા માટે તેઓએ મૂર્તિપૂજા સ્હામે વાંધો લીધો, વળી, એ લોકોનો પરમાત્મા સંબન્ધી વિચાર જગતની પાર સ્વર્ગમા વસતા એક પુરુષનો હતો અને તેથી જેમ મ્હારી પૂજા એ તમારી ન હોય તેમ મૂર્તિની પૂજા એ પરમાત્માની પૂજા નથી એમ એમને લાગ્યુ હવે, પરમાત્મા સંબન્ધી આ વિચાર ખોટો છે અને ઐતિહાસિક કારણોથી ઉદ્ભવેલા મૂર્તિપૂજાના ખંડનને—અર્થાત્ અમુક સમયની મૂર્તિપૂજાના ખંડનને—ત્રૈકાલિક સત્ય રૂપે સ્થાપવુ એ ભૂલભરેલુ છે. વળી, મૂર્તિપૂજા એ પરમાત્માને સરકાવી નાંખવાના પ્રયત્નમાથી નીકળી નથી, પણ એનો અવ્યવહિત રીતે સાક્ષાત્કાર કરવાની ઉત્સુકતામાથી ઉદ્ભવી છે એ મિ. પ્રતાપચન્દ્ર જેવા 'બ્રહ્મો'—સમાજી પણ ચિકાગોની ધર્મપરિષદ્મા આપેલા ભાષણમા કબુલ કરે છે—

"But silence also becomes too oppressive and takes shape in *the offerings and acts of worship* Flowers, incenses, sacrificial fires, sacramental food, symbolical postures, bathings, fastings and vigils, are oftentimes more eloquent than words. There is no spirit without forms. Ceremonies without spirit are indeed dangerous, but when words fail before God, symbols become indispensable" *P. C. Mozoomdar.*

અર્થાત્ ધાર્મિકતાની ન્યૂનતા નહિ, પણ ધાર્મિકતાની અધિકતા એ એનું કારણ છે.

ડૉકટર ભાંડારકરે એમના આ જ વ્યાખ્યાનમા કહ્યું હતું કે પરમાત્માના વૈભવનુ ભાન સૂર્ય, તારા, પર્વત, સમુદ્ર આદિમા થાય છે. હવે, જે

રીતે અખિલ વિશ્વ પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થએલ છે અને એનો વૈભવ પ્રત્યેક અણુમા વ્યાપી રહ્યો છે, છતા એ વૈભવનું ભાન પર્વતાદિક—અમુક પદાર્થો—માં થાય છે, તે જ રીતે કોઈ ભક્ત અમુક મૂર્તિમા એનું દર્શન કરી લે તો એમાં વાંધો લેવા જેવું શું છે? વસ્તુત: કોઈ પણ રીતે—પત્થર, પાણી, સમુદ્ર ગમે તે પરમાત્મા છે, અને એ મ્હારી આગળ જ વસી રહેલો છે એવું ભાન થાય છે કે નહિ, અને એ ભાનને અનુરૂપ હૃદયવૃત્તિ ઉપજે છે કે નહિ એટલું જ જોવાનુ છે. ખરી ભક્તિ ઊછળતી હોય તો તે પરમાત્મા તરફ જ ઊછળે છે—ભક્તિ ખરી છે, અને પરમાત્મા તરફ ઉછળતી નથી એ વિરોધી વાક્યો છે. તુકારામ આદિ મૂર્તિપૂજકો હતા, તેઓ ખરા ભક્ત ન હતા એમ કોણ કહેશે? પરમાત્માનુ દર્શન કરવું એટલુ જ કામ છે, અને એ દર્શન વસ્તુત: થાય છે કે કેમ એટલો જ પ્રશ્ન છે. પર્વતમા પરમાત્મદર્શન થાય છે તેમ મૂર્તિમા પણ થાય છે. ખરી વાત છે કે પર્વતાદિકમા જે પરમાત્માની ભવ્યતા નજરે પડે છે, તે મૂર્તિમા નથી પડતી. આ વાત આપણા શાસ્ત્રોને પણ સંમત છે, અને તેથી એ પર્વતસમુદ્રાદિકના યાત્રા પૂજન આદિનો વિધિ કરે છે. અલ્પપ્રતિભાવાળા માણસોને પર્વતાદિકમાં પરમાત્મદર્શન થતા વાર લાગે છે, વા થાય છે તોપણ કાંઈક નિર્બળ રહે છે—માટે વિશેષમા શાસ્ત્રો મૂર્તિપૂજાનો પણ ઉપદેશ કરે છે, જેથી ભક્તને પરમાત્મા મ્હારા ઘરમા છે, મ્હારી નજર આગળ છે,—એમ ઉત્કટ અનુભવ થાય, અને શાન્તિ મળે.

ગયા અંકમા અમારા એક મિત્રે, મિસિસ ઍનિ બેસટે અમદાવાદમા આપેલા 'ભક્તિ' ઉપરના ભાષણનો સાર આપીને છેવટે લૉર્ડ મૅકૉલેમાંથી એક ઉતારો ટાંક્યો હતો—એવા મતલબનો કે, યાહુદી ધર્મ જગતમાં બિલકુલ ન વધ્યો અને ક્રિશ્ચિયન ધર્મને વ્યાપી જતા વાર ન લાગી તેનું કારણ એ હતું કે નિરંજન નિરાકારનો વિચાર તત્ત્વજ્ઞાનીઓને ગમે તેટલો સારો લાગતો હોય પણ સામાન્ય લોકને તો એમનાં સુખદુ:ખમા ભાગ લેતો અને મનુષ્યાકારવાળો ઈશ્વર જ જોઇએ છે, એ વાત સ્વીકારીને ક્રિશ્ચિઅન ધર્મે મૂર્તિપૂજા દાખલ કરી, અને યાહુદી ધર્મે તેમ ન કર્યું. પણ અમે તો આ કરતા પણ બહુ આગળ વધીને કહીએ છીએ કે મૂર્તિપૂજા સામાન્ય જનમંડળ માટે જ નહિ, પણ તત્ત્વજ્ઞાનીઓને પણ સ્વાભાવિક છે—ધાર્મિકતાનું એ નીચલું પગથિયું નથી, પણ બહુ ઊંચું પગથિયું છે. તમે કહેશો કે જે જંગલી પ્રજામા જોવામાં આવે છે એ વસ્તુને ઉત્તમ કેમ કહેવાય? આનો

ઉપર કે, મૂર્તિપૂજા જંગલી પ્રજામાં જોવામાં આવે છે એ વાત એની અધમતા નહિ, પણ વ્યાપકતા સિદ્ધ કરે છે. મૂર્તિપૂજા જ શા માટે ? જંગલી પ્રજામાં તો શું ધાર્મિકતા પણ નથી જોવામાં આવતી ? પણ એટલા ઉપરથી ધાર્મિકતાને જંગલી પ્રજાનું લક્ષણ ગણી ફેંકી દેવાનું કયો ધાર્મિક જન સ્વીકારશે ?

માટે અમને તો લાગે છે કે–મૂર્તિપૂજા એ ખરી ધાર્મિકતાનો ઉદ્ગાર છે, પર તત્ત્વને પ્રત્યક્ષ કરી જોવા, સેવવા, અને આલિંગવાનો યત્ન છે. જૂના યાહુદી ધર્મના વખતમાં અને તે પહેલાં ઘણો વખત, બૅબિલોનિઆ વગેરે દેશોમાં ધાર્મિકવૃત્તિ બહુ નિકૃષ્ટ દશામાં ઉતરી પડી હતી અને તે વખતે મૂર્તિપૂજાએ બહુ બહુ અયોગ્ય સ્વરૂપો ધારણ કર્યાં હતાં, એ કારણથી કેટલાક જૂના યાહુદીઓ અને ક્રાઇસ્ટ વગેરે નવીન યાહુદીઓએ મૂર્તિપૂજા ઉપર પ્રહાર કર્યો.* પણ એટલા ઉપરથી, મૂર્તિપૂજાની ઐતિહાસિક સદોષતાને ત્રૈકાલિક સદોષતારૂપે માની લઈ, અને પરમેશ્વર સચરાચર વ્યાપી રહેલો છે–

[* 'It must also be remembered that the scientific settling of moral values is a matter of slow growth, and that many a prophet has in consequence assigned what seem to us wholly disproportionate values in his assessment of acts. Thus probably the most violent language with which crime was ever denounced has been launched against idolatry, which does not obviously harm society, sabbath-breaking which few communities have regarded as even immoral............ ....It is a psychological puzzle that this destroyer of idols (Mohammed) maintained the ceremony of kissing the Black Stone, which at any rate bears a close resemblance to idolatry."

—D. S. Margoliouth

આ વિદ્વાન ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટિમાં અરૅબિકના પ્રોફેસર છે, અને મુસલમાન ધર્મની બાબતમાં હાલમાં ઉત્તમ વિદ્વાન ગણાય છે.]

જગતથી પર (Transcendent) છે તેમ જગતમાં (Immanent) પણ છે—એ વાત ભૂલી જઈ, ઉપર સ્વર્ગમાં બેઠેલો છે અને તેથી મૂર્તિથી ભિન્ન છે એમ ભ્રાન્તિમાં પડી, ક્રિશ્ચિયનો અને મુસલમાનોનું અનુકરણ કરી, આપણા અર્વાચીન સુધારકો મૂર્તિપૂજાનું ખંડન કરવા જાય છે એ મ્હોટી ભૂલ છે.

[સુદર્શન, ફેબ્રુઆરી—૧૮૯૨]

૩૦

પરિણામ અને વિવર્ત

(વિચારમાળા.)

१. "अविद्याकल्पितनामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मकेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन ब्रह्मपरिणामादिसर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते। पारमार्थिकेन च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमपरिणतमवतिष्ठते वाचारम्भणमात्रत्वाच्चाविद्याकल्पितस्य नामरूपभेदस्येति न निरवयवत्वं ब्रह्मणः कुप्यति।"

(वे० सू० २ । १ । २७—शाङ्करभाष्य)

અર્થ:—અવિદ્યા થકી કલ્પિત એવા જે નામ અને રૂપ એ રૂપી વ્યાકૃત અને અવ્યાકૃત, તથા જેને એરૂપ પણ કહી ન શકાય અને જેને એથી જુદા પણ કહી ન શકાય એવા, રૂપભેદને લીધે બ્રહ્મ પરિણામાદિ સર્વ વ્યવહાર પામે છે. અને પારમાર્થિક રૂપે સર્વ વ્યવહારથી અતીત અપરિણત રહે છે; કારણ કે અવિદ્યા થકી કલ્પિત જે નામ અને રૂપનો ભેદ એ તો માત્ર વાણીથી આરંભાએલો છે. માટે એથી બ્રહ્મના નિરવયવત્વને બાધ આવતો નથી.

અત્રે ધ્યાનમા લેવાનું કે—(૧) અવિદ્યારૂપ ન કહેતાં, "અવિદ્યાથી કલ્પિત" એમ કહ્યું છે, (૨) માયાનો પરિણામ ન કહેતાં, બ્રહ્મનો પરિણામ કહ્યો છે, (૩) એ પરિણામથી બ્રહ્મના નિરવયવત્વને બાધ આવતો

નથી, એનું કારણ એમ બતાવ્યુ કે નામ અને રૂપ રૂપી પરિણામ એ અવિદ્યા થકી કલ્પિત છે, અર્થાત્ મિથ્યા છે.

તાત્પર્ય કે—(૧) બ્રહ્મનો પરિણામ બોલાય છે, પણ (૨) એ પરિણામ મિથ્યા હોવાથી બ્રહ્મના નિર્વિકારત્વને બાધ આવતો નથી.

૨. "स्यादेतत् । न वयमनेकत्वव्यवहारसिद्ध्यर्थमनेकत्व य तात्त्विकत्वं कल्पयामः किन्तु श्रौतमेवास्य तात्त्विकत्वमिति चोदयति । "ननु मृदादी"ति । परिहरति । "नेत्युच्यत" इति । मृदादिदृष्टान्तेन कथंचित्परिणाम उन्नेयो न च शक्य उन्नेतुमपि, मृत्तिकेत्येव सत्यमिति कारणमात्रसत्यत्वावधारणेन कार्यस्यानृतत्वमापादनात् ।" **भामती पृ० ३९८.**

અર્થ —પૂર્વપક્ષ થાય કે-અમે અનેકત્વવ્યવહાર સિદ્ધ કરવા માટે અનેકત્વને તાત્ત્વિક માનીએ છીએ એમ નથી, પણ અનેકત્વ તાત્ત્વિક છે એમ મૃદાદિનુ દૃષ્ટાન્ત આપનારી શ્રુતિથી પણ સિદ્ધ છે. આ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર કે "ના." મૃદાદિના દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી જેમ તેમ કરી પરિણામની કલ્પના થાય, પણ તેમ પણ થઈ શકતુ નથી, કારણ કે મૃત્તિકા એ જ સત્ય છે એમ કારણ માત્રના જ સત્યત્વનુ અવધારણ કર્યું છે, અને કાર્યનુ મિથ્યાત્વ બતાવ્યુ છે

ધ્યાનમાં લેવાનુ કે-મૃદાદિદૃષ્ટાન્ત સામાન્યતઃ પૂર્વપક્ષના દૃષ્ટાન્ત માન્યા નથી, પણ કાર્યના તાત્ત્વિકત્વ-અંશમાં જ એ પૂર્વપક્ષમાં પડે છે: અર્થાત્ અત્રે પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ કાર્યના તાત્ત્વિકત્વ અને મિથ્યાત્વ પરત્વે છે. કાર્યનો સામાન્ય નિષેધ કોઈ પણ કરતું નથી· એક કહે છે એ તાત્ત્વિક છે, અને બીજા કહે છે કે એ મિથ્યા છે. તાત્પર્યમા બને નિષેધ માત્રમા પર્યવસાયી થઇ રહે છે, તથાપિ કાર્યને સ્વીકારી એને "મિથ્યા" કહેવાની પરિભાષા શાંકર વેદાન્ત બહારની નથી, એ જોવાનું છે.

૩. "यद्यपि श्रुतिशतादैकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपरात् परिणामो वस्तुतो निषिद्धः.... ...." **भामती पृ० ३९९.**

"ભામતી"ના એ વાક્ય ઉપર "કલ્પતરુ" નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:—

"तस्मादविकृतं ब्रह्मेति भाष्यं तदस्तीति तत्त्वतः इति च पदाध्याहारेण व्याचष्टे तस्मादिति इतरथा हि मायामयविकारनिषेधे जगत्सर्गो न स्यात् . .. ." कल्पतरु—

"तत्त्वतः બ્રહ્મ અવિકૃત છે. 'તત્ત્વત' એમ ઉમેરવાનુ કારણ કે માયામય (અર્થાત્ મિથ્યા) વિકારનો નિષેધ કરે તો જગત–સર્ગ જ ન બને..." "બ્રહ્મ અવિકૃત છે," એ વાક્યમાં જ 'તત્ત્વત.' શબ્દ ઉમેર્યો છે, એથી એ પણ સ્પષ્ટ છે કે મિથ્યા વિકૃતત્વ બ્રહ્મનુ જ અત્રે કબૂલ કરવામા આવ્યુ છે. અને એ જ બતાવવાનો કલ્પતરુકારનો પણ અત્રે યત્ન છે. એટલે "માયામય વિકાર" એ શબ્દનો "માયાના જ પરિણામભૂત વિકાર" એમ અર્થ સભવતો નથી. વળી આ સ્થળે "જગત્સર્ગ" કલ્પતરુકારને માયાનો અભિપ્રેત નથી પણ બ્રહ્મનો અભિપ્રેત છે, એ કલ્પતરુકારના "मायाशक्तिमद्ब्रह्मणः जगत्सर्गं वदत." ઇત્યાદિ પછીના શબ્દોથી સ્પષ્ટ છે.

૪. આ આખા પ્રશ્નની "आत्मकृते परिणामात्" એ સૂત્ર નીચે ब्रह्मविद्याभरणના કર્તા શ્રીમત્ અદ્વૈતાનન્દે સારી ચર્ચા કરી છે પ્રકૃત પ્રશ્ન ઉપર એ સારૂ અજવાળુ નાખી શકે એમ છે—-

"विकारः परिणामः अन्यथाभाव इत्यनर्थान्तरम् । ब्रह्म च 'अस्थूलमनणि'त्यादिश्रुतिवाक्यैः 'कूटस्थमचलं ध्रुव'मित्यादि स्मृतिवचनैश्च सर्वविकारवर्जितमवगम्यते। अतः कथं परिणामादित्युच्यते। केचिदाहुः—सृष्टिवाक्यपर्यालोचनया आत्मन उपादानत्वमवगम्यते । उपादानत्वं चापृथक्सिद्ध्या विकाराश्रयत्वम् । निर्विकारत्वं च श्रुतिष्वाम्नायते । अत उभयविरोधपरिहाराय सृष्टिवाक्येष्वात्मादिपदानां मायाव्यक्ताजादिपदैः प्रतिपादिता या दैवी शक्तिः तद्विशिष्टेश्वरपरत्वमुपेयते । तथा च विकारित्वा-

मुपादानत्वमव्यक्तरूपविशेषणांश एव पर्यवस्यति । विशेष्यभूतस्यात्मनो निर्विकारत्वप्रतिपादनेन तदंशे बाधादिति । तैस्तु वाचोयुक्त्यन्तरेण सेश्वरसाङ्ख्यपक्ष एव व्यवस्थापितो भवति । प्रकृत्यंशस्यैवौपादानत्वोपगमात् । अपि च सृष्ट्यादिवाक्येष्वात्मब्रह्मादिपदानां प्रकृत्या विशिष्टलक्षणापि न न्याय्या । कथं च 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति विशु[illegible]त्मान प्रस्तुत्याम्नाते 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इत्यादौ प्रकृतिविशि[illegible]त्मलक्षणा लक्षितेऽपि विशिष्टात्मनि पञ्चम्यर्थस्योपादानत्वस्य विशेष्यांशे स्वरसतोऽन्वितस्य विशेषणांशपर्यवसानकल्पनमपि न स्वरसम् । तस्मान्नेयं कल्पना श्रुतिस्वारस्या[illegible]रोधिनी । अन्ये तु यथा प्रकृतेरुपादानत्वम्, एवमात्मनोऽप्युपादानत्वम् । उभयोपादानत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वात् । परंतु आत्मनो विकाराश्रयत्वं परम्परया, प्रकृतिः [illegible] [illegible]कारिणी । आत्मा तु विक्रियमाणप्रकृत्याश्रयतया विकारी । तथा च श्रुतिः— 'मायां तु प्रकृतिं [illegible]न्मायिनं तु महेश्वरमि'ति । न च तथा सति परमात्मन उपादानत्वं न स्यादिति वाच्यम् । नह्यपृथक्सिद्ध्या विकाराश्रयत्वम् उपादानत्वमित्यत्र साक्षात्सम्बन्धेन विकाराश्रयत्वं विवक्षितम् येन परम्परया विकाराश्रयस्योपादानत्वं न स्यात् । गौरवेण साक्षात्त्वस्यानिवेशात् । निर्विकारत्वश्रुतिस्तु साक्षाद्विकारित्वं निषेधति । अतो नोभयवचनविरोध इति । एवं हि 'आत्मन आकाशः सम्भूत' इत्या[illegible]नानां स्वारस्यं परित्यक्तमेव स्यात् । उत्सर्गतः साक्षात् सम्बन्ध एव हि तत्र प्रतीयते । न चौत्सर्गिकस्य तस्य 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमि'ति वचनानुसारेण मायाद्वारकत्वमास्थेयमिति वाच्यम् । न हि तत्रोपादानत्वं मायाद्वारकमित्यवगम्यते, अपि तु प्रकृतिमायाश्रयत्वमात्रम् । ततश्च प्रतिज्ञाद्य[illegible]रोधादुपादानत्वं 'मायां त्वि'ति श्रुत्यनुरोधात् प्रकृत्य प्र-

यत्वं चेदस्तु, न तूपादानत्वमपि परम्परयाश्रयणीयम् । न च निर्विकारत्वश्रुत्यनुसारेण उत्सर्गतः प्राप्तं साक्षात्त्वं परित्यज्यत इति वाच्यम् । श्रुतिद्वयस्वारस्यानुरोधेन विकारमिथ्यात्वकल्पनोपपत्तेः । अपि च श्रुतिप्रतिपादितयोर्विकारित्वनिर्विकारत्वयोः श्रुत्याद्यनुसारेणैव विरोधपरिहारसम्भवे न श्रुत्यस्वारस्यापादकं किञ्चित् स्वयं कल्पनीयम्। श्रुतिश्च विकारमिथ्यात्वं प्रतिपादयति वाचारम्भणमित्याद्या, एवंपुराणमपि–'ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः। तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम्।' इत्यादिना। ततश्च विकारस्य मिथ्यात्वात् न स्वाभाविकनिर्विकारत्वविरोधितेत्येव श्रुतिस्मृत्यनुयायिभिः परिहार आस्थेयः।"— (ब्रह्मविद्याभरण,)

અર્થ—" 'વિકાર,' 'પરિણામ,' 'અન્યથાભાવ' એ સર્વ એક અર્થવાચક છે. બ્રહ્મ "**अस्थूलमनणु**" ઇત્યાદિ શ્રુતિવાક્યોથી અને '**कूटस्थमचलं ध्रुवम्**" ઇત્યાદિ સ્મૃતિવાક્યોથી સર્વવિકારરહિત છે એમ સમજાય છે. ત્યારે બ્રહ્મનો પરિણામ કેમ કહો છો ? આના જવાબમાં—

(૧) કેટલાક કહે છેકે–સૃષ્ટિવાક્યો તપાસતા બ્રહ્મનુ ઉપાદાનત્વ સમજાય છે. અપૃથક્‌સિદ્ધિએ કરી વિકારના આશ્રય હોવું એનું નામ 'ઉપાદાન'. અને શ્રુતિમાં તો નિર્વિકારત્વનું પ્રતિપાદન છે. (આ વિરોધ થયો.) માટે આ બંનેના વિરોધનો પરિહાર કરવા સારૂ, સૃષ્ટિવાક્યમા આત્મા–બ્રહ્મ આદિ પદોનો અર્થ, 'માયા,' 'અવ્યક્ત' 'અજા'–આદિશબ્દવાચ્ય જે દૈવી શક્તિ તદ્વિશિષ્ટ ઈશ્વર કરવામા આવે છે આમ હોવાથી વિકારિત્વરૂપ ઉપાદાનત્વ અવ્યક્તરૂપી વિશેષણમાં જ પર્યવસે છે, અને વિશેષ્યભૂત જે બ્રહ્મ એનું શ્રુતિ નિર્વિકારત્વ પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી વિશેષ્યાંશમાં એનો (વિકારિત્વરૂપ ઉપાદાનત્વનો) બાધ થાયછે. **આમ કહેનારાઓ બીજા શબ્દોમાં સેશ્વર સાંખ્યપક્ષ જ સ્થાપે છે** કારણ, તેઓ પણ પ્રકૃત્યંશમાં જ ઉપાદાનત્વ માને છે. વળી, સૃષ્ટ્યાદિ વાક્યમા 'આત્મા'–'બ્રહ્મ' આદિ પદોની (ઉપર બતાવેલી રીતે) પ્રકૃતિથી વિશિષ્ટ (ઈશ્વરમાં) લક્ષણા કરવી પણ બરાબર નથી. "**सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म**" એમ વિશુદ્ધ બ્રહ્મ (ઈશ્વર નહિ, પણ બ્રહ્મ) વિષે વાત શરૂ કરી "**तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः**"=" તે આ (વિશુદ્ધ)

આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું ' એમ જ્યાં કહેવાય છે, ત્યાં પ્રકૃતિ-વિશિષ્ટ આત્મા (ઇશ્વર)માં લક્ષણા કરવી કેમ યોગ્ય ગણાય ? પ્રકૃતિવિશિષ્ટ આત્મામાં લક્ષણા થાય છે એમ માનો તો પણ "-માંથી" એ પંચમીનો અર્થ જે ઉપાદાનત્વ એનો વિશેષ્યાંશ (વિશુદ્ધ આત્મા, બ્રહ્મ)માં સ્વરસતઃ અન્વય થાય છે, અને એની વિશેષણાંશ(પ્રકૃતિ, માયા)માં પર્યવસાનકલ્પના પરાણે થઇ શકે છે. માટે આ કલ્પના શ્રુતિના સ્વારસ્યને અનુકૂલ નથી.

(૨) બીજા કહે છે કે-જેમ પ્રકૃતિ ઉપાદાન છે એમ બ્રહ્મ પણ ઉપાદાન છે. કારણ કે બન્નેનું ઉપાદાનત્વ શ્રુતિથકી સિદ્ધ છે. પરન્તુ ફેર એટલો છે કે બ્રહ્મ પરંપરાસંબન્ધે વિકારાશ્રય છે, અને પ્રકૃતિ સાક્ષાત્ વિકારવાળી છે. બ્રહ્મ વિક્રિયમાણ પ્રકૃતિના આશ્રય તરીકે વિકારી છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિ છે - **"मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्"** આમ છે તો પછી પરમાત્મામાં ઉપાદાનત્વ બનતું નથી એમ ન કહેશો. કારણ કે અપૃથક્સિદ્ધયા વિકારાશ્રયત્વ તે ઉપાદાનત્વ, એટલુ જ ઉપાદાનનુ લક્ષણ છે વિકારાશ્રયત્વ સાક્ષાત્ સબન્ધે કરીને હોવું જોઇએ એમ વિવક્ષિત નથી, કે જેથી પરપરાસમ્બન્ધે જે વિકારાશ્રય હોય એને ઉપાદાન માનવામા અડચણ આવે. ઉપાદાનના લક્ષણમા 'સાક્ષાત સમ્બન્ધ' મૂક્યો નથી, કારણ તેમ કરવાથી ગૌરવ થાય છે નિર્વિકારત્વનુ પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિ **સાક્ષાત્** વિકારિત્વનો નિષેધ કરે છે માટ આ બે (અવિકાર-અને નિર્વિકાર-પ્રતિપાદક) વચનોનો વિરોધ થતો નથી.

આ પ્રમાણે લેતા, **"आत्मन आकाशः संभूतः"** ઇત્યાદિ વચનોનું સ્વારસ્ય ત્યજવું પડે છે-કારણ કે સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે, ' આકાશ બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયુ ' એ વાક્યનો અર્થ સાક્ષાત્ સમ્બન્ધે કરી આકાશ બ્રહ્મમાથી ઉત્પન્ન થયુ એમ જ સમજાય છે. તમે કહેશો કે સામાન્ય નિયમ એવો (સાક્ષાત્ સંબન્ધ લેવાનો) ખરો, પણ **'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्'** એ વચનાનુસારે બ્રહ્મનું **માયાદ્વારા** ઉપાદાનત્વ સ્વીકારવું જોઇએ. પરન્તુ એના જવાબમાં કહેવાનુ કે આ વચનમાં બ્રહ્મનુ **માયાદ્વારા** ઉપાદાનત્વ પ્રતિપાદન થતું નથી, પણ બ્રહ્મ પ્રકૃતિભૂત માયાનો આશ્રય છે એમ પ્રતિપાદન થાય છે. માટે 'એક જાણવાથી સર્વ જણાય' ઇત્યાદિ પ્રતિજ્ઞાને અનુસરી (સાક્ષાત્) ઉપાદાનત્વ માનવું, અને **'मायां तु'**ઇત્યાદિ વચનને લઇ પ્રકૃત્યાશ્રયત્વ માનવું. ઉપાદાનત્વ પણ પરંપરાસમ્બન્ધે કરીને સ્વીકારવું એમ નહિ.

(૩) નિર્વિકારત્વપ્રતિપાદક શ્રુતિઓ છે એટલા માટે સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે 'વિશુદ્ધ બ્રહ્મમાંથી આકાશ સાક્ષાત્ ઉત્પન્ન થયું' એમ જે પૂર્વોક્ત શ્રુતિનો અર્થ થાય છે એ ત્યજવાનો નથી. કારણ કે બંને (સવિકારત્વ અને નિર્વિકારત્વ–પ્રતિપાદક) શ્રુતિઓના તાત્પર્યને વળગી રહી, વિકારને મિથ્યા ગણીને સમાધાન થઇ શકે છે. બીજું–શ્રુતિમાં વિકારિત્વ અને નિર્વિકારત્વ બનેનું પ્રતિપાદન થાય છે, એ બંનેના વિરોધનો પરિહાર શ્રુતિને અનુસરીને થઈ શકે છે, તો પછી શ્રુતિનુ અસ્વારસ્ય પેદા કરે એવું કાંઇક સ્વય કલ્પી લેવું ન જોઇએ –"**वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्**"- ઇત્યાદિ શ્રુતિ વિકારનુ મિથ્યાત્વ પ્રતિપાદન કરે છે. એ જ પ્રમાણે પુરાણવાક્ય પણ છે.. ...માટે વિકાર મિથ્યા હોવાથી સ્વાભાવિક નિર્વિકારતાને બાધ આવતો નથી–આ જ પરિહાર શ્રુતિસ્મૃતિને અનુસરનારાઓએ સ્વીકારવો જોઇએ"

६. "**व्यवस्थितेऽस्मिन् परिणामवादे**
स्वयं समायाति विवर्तवाद:"

(सर्वज्ञमुनि, स. शा०)

અર્થ—પરિણામવાદ સ્થાપિત થયો એટલે એમાંથી વિવર્તવાદ **સ્વયં** નીકળી આવે છે

તાત્પર્ય કે—પરિણામવાદ શાકર વેદાન્તને અનિષ્ટ નથી. માત્ર એને logical–સયુક્તિક–કરવાથી એમાથી વિવર્તવાદ સ્વય નીકળી આવે છે. આ રીતે —નિર્વિકાર બ્રહ્મમા પરિણામ શી રીતે ઘટે? માટે પરિણામ મિથ્યા છે. મિથ્યા છે એટલે નિર્વિકારત્વને બાધ આવતો નથી.

'વ્યવસ્થિત' શબ્દના અર્થમા કાઇ પણ સંદેહ જેવુ રહેતુ હોય તો એ કલ્પતરુપરિમલકારના "**प्रतिष्ठितेऽस्मिन् परिणामवादे स्वयं समायाति विवर्तवाद.**" એ પાઠથી નીકળી જશે. 'પ્રતિષ્ઠિત' એટલે ઠરેલો, જામેલો.

७. "न केवलश्रौताद्वयमत्यासत्या पा [illegible]दाभ्युपगमः किंतु तेन विना शिष्यं प्रति शुद्धाद्वयोपपादनासंभवादपि सोऽभ्युपगतः।

ननु मुमुक्षोः परिणामा धियं विना शुद्धब्रह्मसाक्षात्कारः कथं न भवेत् न हि विरुद्धयोर्हे[illegible]ऽस्तीत्याशङ्क्याह ।

प्रथमसृष्ट्यादिवाक्यसमन्वयालोचनेन ब्रह्मैव प्रपञ्चोपादानं मृदिव घटस्येत्यवगच्छेति ।…………………। अथ तदनन्तरमारम्भणाद्यधिकरणन्यायेन निषेधवाक्यतात्पर्यालोचनेन सृष्टिवाक्यार्थो विवर्त इत्यवगच्छति पूर्वबुद्धिं विना ब्रह्मणि प्रपञ्चस्य विवर्तत्वनिश्चयासम्भवात् । यत्र यदवगतं तत्रैव तन्निषेधे तस्य मिथ्यात्वनिश्चयेन तस्य विवर्तत्वं निश्चीयेतेति ब्रह्मणि प्रपञ्चासञ्जकपरिणामधीरपेक्षितैव

अतः परिणामादिधियोऽप्यस्ति साक्षात्कार उपयोग इत्यर्थः॥

ભાવાર્થ—પરિણામવાદ શ્રુતિપ્રતિપાદિત અદ્વૈતની સમીપ છે માટે એનો સ્વીકાર કરવામા આવ્યો છે એમ નથી, **પણ એના વિના શિષ્ય પ્રતિ કેવલ અદ્વૈતનું ઉપપાદન જ સંભવતું નથી** માટે એને સ્વીકાર્યો છે. આ સ્હામે શંકા થશે કે મુમુક્ષુને પરિણામબુદ્ધિ વિના કેવલ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર જ થઇ શકે નહિ એમ કેમ કહેવાય ? ઉલટુ પરિણામબુદ્ધિ અને અદ્વૈતબુદ્ધિ એ બે પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. એ માંટે એ બે વચ્ચે હેતુ-હેતુમદ્‌ભાવ જ બની શકે નહિ. આ શંકાના ઉત્તરમા કહે છે કેઃ—

પ્રથમસૃષ્ટિવાક્યના સમન્વયનું આલોચન કરીને બ્રહ્મ જ પ્રપચનું ઉપાદાન (પરિણામી) કારણ છે—જેમ મૃત્તિકા ઘટનું ઉપાદાનકારણ છે—એમ સમજે છે. પછી “ આરભણ ”–આદિ અધિકરણે કરીને, નિષેધવાક્યના તાત્પર્યનું આલોચન કરીને, સૃષ્ટિવાક્યાર્થ વિવર્ત છે એમ સમજે છે. **કારણ કે—પ્રથમ—(પરિણામ–) બુદ્ધિ વિના, બ્રહ્મમાં પ્રપંચ વિવર્તરૂપ છે એમ નિશ્ચય થઇ શકતો નથી.** જ્યાં જે સમજાયુ હોય ત્યાં જ તેનો નિષેધ કરવાથી એનું મિથ્યાત્વ નક્કી થાય છે. માટે **બ્રહ્મમાં પ્રપંચ લાગુ કરનાર પરિણામબુદ્ધિ અપેક્ષિત છે……..માટે પરિણામબુદ્ધિનો પણ સાક્ષાત્કારમાં ઉપયોગ છે.**

ઉપરના સર્વે ઊતારા ઉપરથી બ્રહ્મના સવિકારત્વ અને નિર્વિકારત્વનો અવિરોધ શાંકર વેદાન્તમાં કેવી રીતે કરવામાં આવે છે એ સમજાશે. શાંકર વેદાન્તમાં બ્રહ્મને જ પરિણામી માન્યું છે, અને માયાને પરિણામી નથી માની એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથીઃ ઉલટું, કેટલાક ગ્રન્થમાં બ્રહ્મને વિવર્ત-કારણ માન્યું છે, અને માત્ર માયાને જ પરિણામી કારણ માની છે. પણ શાંકર વેદાન્તના બધા ગ્રન્થો જોઇએ છીએ, ત્યારે જણાય છે કે માયાને ઉપાદાન માનવાનો સિદ્ધાન્ત સર્વસંમત નથી* એમાં જુદી રીતિ પણ નજરે પડે છે. આ જુદી જુદી રીતિનો સમન્વય-અવિરોધ કરી શકાય એમ છે. પણ અત્રે તો એટલુ જ બતાવવાનું હતું કે અમુક રીતિ જ શાંકર વેદાન્તની છે, અને અમુક નથી એમ આગ્રહ કરવો વાજબી નથી· એવો આગ્રહ મતની વિવિધતાના જ્ઞાનને અભાવે જ ઉદ્ભવે છે. અને એ સર્વેને શાંકર વેદાન્તની અવાન્તર શાખા તરીકે ગણાવાનો હક છે.

[સુદર્શન ઑગસ્ટ—સપ્ટેમ્બર. ૧૯૦૨.]

૩૧

કેનોપનિષદ્

મૂલ:—(શિષ્ય ગુરુને પૂછેછે) કોની ઇચ્છાથી, કોના નિયોગથી મન ચાલે છે ? કોના સંબંધથી પ્રાણનો પ્રથમ સંચાર થાય છે ? કોની ઇચ્છાથી આ વાણી બોલાય છે ? ચક્ષુ, શ્રોત્રનો પ્રવર્તાવનાર દેવ કોણ છે ? (ગુરુ ઉત્તર દે છે.) જે શ્રોત્રનું શ્રોત્ર છે, જે મનનું મન છે, જે વાણીની વાણી છે, જે પ્રાણનો પ્રાણ છે, જે ચક્ષુનું ચક્ષુ છે તે. તેના જ્ઞાન વાળા અત્યન્ત મુક્ત થઇ આ લોકમાંથી જઇ અમૃત થાય છે તે-બ્રહ્મ-મા ચક્ષુ જઈ શકતું નથી, વાણી જઇ શકતી નથી, મન જઇ શકતું નથી. તેને અમે નથી સમજતા, નથી જાણતા કે જેથી તેનું અનુશાસન કરી શકીએ. તે જ્ઞાત તથા અજ્ઞાત બંનેથી ભિન્ન તથા પર છે, એમ અમે પ્રાચીન ઋષિઓ

*જુવો—અપ્પયદીક્ષિતના સિદ્ધાન્તલેશમાં આપેલા મતભેદ.

પાસેથી સાંભળ્યું છે, જેમણે અમને તેનું વ્યાખ્યાન કરી સંભળાવ્યું. જે વાણી થકી વદી શકાતું નથી, પણ જેનાથી વાણી પોતે જ વદાય છે તે જ બ્રહ્મ તું જાણ. જે આ ઉપાસ્ય છે તે આ બ્રહ્મ નથી. જેનું મન વડે કોઇ મનન કરી શકતું નથી, પણ જેનાથી મનનું મનન થાય છે, તે જ બ્રહ્મ૦ જેને ચક્ષુથી કોઇ જોઇ શકતું નથી પણ જેના વડે ચક્ષુઓ જોવાય છે, તે જ બ્રહ્મ૦ જેને શ્રોત્ર વડે કોઇ સાંભળતું નથી પણ જેના વડે શ્રોત્ર સંભળાય છે, તે જ બ્રહ્મ૦ જેનું પ્રાણ વડે પ્રાણન થઇ શકતું નથી પણ જેના વડે પ્રાણ પોતે જ ચાલે છે, તે જ બ્રહ્મ તું જાણ; જે આ ઉપાસ્ય છે તે આ બ્રહ્મ નથી: ઇતિ **પ્રથમ** ખણ્ડ.

(ગુરુ કહે છે) જો તું એમ માનતો હઇશ કે મેં બ્રહ્મ સારી રીતે જાણ્યું, તો ખરેખર તેં માત્ર બ્રહ્મનું અલ્પ રૂપ જ જાણ્યું છે; તે એ કે જે તારૂં સ્વરૂપ–તું–છે તે, તથા જે દેવોમા છે, તે. વિદિત છતાં હજુ પાછળથી તે ઉપર તારે મનન કરવાની જરૂર છે એમ મારૂં ધારવું છે. (શિષ્ય મનન કરી કહે છે.) મેં બ્રહ્મ સારી રીતે જાણ્યું એમ હું નથી માનતો– મેં નથી જાણ્યું એમ નથી, એમ જાણું છુ. અમારામાંથી જેણે તેને જાણ્યું છે તેણે નથી જાણ્યું, અને જેણે નથી જાણ્યુ તેણે જાણ્યુ છે. અર્થાત્– બ્રહ્મનુ જેણે મનન નથી કર્યુ તેણે જ તે કર્યું છે, તથા જેણે કર્યું છે તે બ્રહ્મને જાણતો નથી. તે જાણનારને જણાએલુ નથી પણ ન જાણનારને જણાએલું છે. જેણે પ્રત્યેક પ્રત્યય–બોધમાં બ્રહ્મને વિદિત જ માનેલુ છે તે પુરુષ અમૃતત્વ–બ્રહ્મભાવ–ને પામે છે, સ્વત વીર્ય–પ્રભાવ–તે મેળવે છે. જ્ઞાન વડે અમૃત–બ્રહ્મ મેળવે છે. આ જન્મમાં બ્રહ્મ જાણ્યુ તો તો ખરૂં, નહિ તો મહાવિનાશ છે સર્વ ભૂતમાત્રમા બ્રહ્મનું સારી રીતે ચિન્તન કરી જ્ઞાની પુરુષો લોકમાંથી મરણાન્તર અમૃત થાય છે—ઇતિ **દ્વિતીય** ખણ્ડ.

(ગુરુ એક આખ્યાયિકા ઉપદેશરૂપે કહે છે:) દેવને અર્થે બ્રહ્મે જય મેળવ્યો. તે બ્રહ્મના જયમાં દેવો મહિમા પામ્યા. તેઓ એમ જાણવા લાગ્યા કે આ જય આપણો જ છે, આ મહિમા આપણો જ છે. બ્રહ્મ તેઓની આ વાત જાણી તેઓ આગળ પ્રકટ થયું. તેઓએ અગ્નિને કહ્યું આ યક્ષ શું તે તું જાણી આવ. અગ્નિ વારૂ કહી તેની પાસે દોડયો. અગ્નિને તેણે પૂછ્યુ કે તું કોણ છે? અગ્નિએ કહ્યું કે હું અગ્નિ જાતવેદ છુ. બ્રહ્મે પૂછ્યુ ક

તારામાં શું બળ છે? અગ્નિએ જવાબ દીધો કે હું જે કાંઇ પૃથ્વીમાં છે તે સર્વ બાળી શકુ! બ્રહ્મે તેના આગળ એક તૃણ મૂક્યું, અને કહ્યું કે આને બાળ. અગ્નિ સર્વ વેગથી તે તૃણ પાસે ગયો, પણ તે બાળી શક્યો નહિ. ત્યાંથી જ તે પાછો વળ્યો, અને દેવોને કહ્યું કે આ યક્ષ શું છે તે હું જાણી શક્યો નહિ. પછી દેવોએ વાયુને કહ્યું કે આ યક્ષ શુ છે તે તું જાણી આવ. વાયુ વારૂ કહી બ્રહ્મ પાસે દોડ્યો. બ્રહ્મે પૂછ્યુ કે તારામાં શું બળ છે? વાયુએ જવાબ દીધો કે હુ જે કાંઈ પૃથ્વીમાં છે તે સર્વને લઇ શકું. બ્રહ્મે તેના આગળ એક તૃણ મૂક્યું અને કહ્યું કે આ લે. વાયુ સર્વ વેગથી તે તરફ ગયો, પણ તે તૃણને લઇ શક્યો નહિ. ત્યાથી જ તે પાછો ફર્યો, અને દેવોને આવીને કહ્યુ કે આ યક્ષ શું છે તે હું જાણી શક્યો નહિ. પછી દેવોએ ઇન્દ્રને કહ્યું કે હે મઘવન્! તું આ યક્ષ શુ છે તે જાણી આવ. ઇન્દ્ર વારૂ કહી તે તરફ દોડ્યો. પણ બ્રહ્મ તેનાથી અન્તર્હિત થઇ ગયું. ઇન્દ્રને તે જ આકાશમા બહુ શોભાવાળી ઉમા હૈમવતી મળી. તેને પૂછ્યું કે આ યક્ષ શું છે? ઉમાએ જવાબ દીધો કે તે બ્રહ્મ છે. તે આ બ્રહ્મના વિજયમાં તમે મહિમા પામો છો. આથી ઇંદ્રે જાણ્યું છે તે બ્રહ્મ છે. અગ્નિ, વાયુ, તથા ઇન્દ્રે તેને પાસે સ્પર્શ કર્યો તેથી જ બીજા દેવો કરતાં આ દેવો શ્રેષ્ઠ જેવા થયા. તેઓએ જ આ બ્રહ્મ એ પ્રથમ જાણ્યું. તેથી જ ઇન્દ્ર બીજા દેવો કરતા શ્રેષ્ઠ જેવો થયો. કારણ કે ઇન્દ્રે બ્રહ્મને પાસે સ્પર્શ કર્યો. આ બ્રહ્મ એમ પ્રથમ જાણ્યું. ઇતિ તૃતીય ખણ્ડ.

જે (વિદ્યુત્ જેવું) જાણે ચળક્યું, અને નિમીલિત થયું તે બ્રહ્મનો અધિદૈવત આદેશ; તથા જેની પાસે જાણે મન જાય છે, અને તે વડે ધ્યાની પુરુષ જેનું વારવાર ઉપસ્મરણ સંકલ્પાદિ કરે છે તે બ્રહ્મનો અધ્યાત્મ આદેશ. તે સંભજનીય વસ્તુ છે. તે 'વન', એટલે સભજનીય બ્રહ્મની ઉપાસના કરવી જોઇએ. આ પ્રમાણે બ્રહ્મને જે જાણે છે તેનામાં સર્વ ભૂતવર્ગ ઇચ્છાનુકૂલ થાય છે. મને ઉપનિષદ્ કહો એમ તેં કહ્યું, તે આ ઉપનિષદ્ તને કહી. બ્રહ્મસંબન્ધી ઉપનિષદ્ કહી. તે ઉપનિષદ્જ્ઞાનને અર્થે તપ, દમ, અને કર્મ એ પાદ છે, વેદ સર્વ અંગ છે, અને સત્ય તેનું સ્થાન છે જે આ ઉપનિષદ્ આ પ્રમાણે જાણે છે તેના પાપનો નાશ થઈ, અનંત મહાન મોક્ષમાં તે પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. ઇતિ ચતુર્થ ખણ્ડ.

ટીકા:—વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં બ્રહ્મનાં બે સ્વરૂપ કલ્પ્યાં છે. નિર્ગુણ અને

સગુણ. નિર્ગુણ સ્વરૂપ બ્રહ્મનું પરમાર્થ–સ્વરૂપ છે. સગુણ સ્વરૂપ માયાને સંબંધે કલ્પિત–માયિક,–ઉપાસ્ય સ્વરૂપ છે. આ વ્યવસ્થાને અનુસારે ગુરુ પ્રથમ ખંડમાં બ્રહ્મનું પરમાર્થ સ્વરૂપ શિષ્યને ઉપાસ્ય સ્વરૂપથી પૃથક્ કરી સમજાવે છે. અત્ર પ્રાણ પ્રથમ કોના સબન્ધથી ચાલે છે? તથા મન ઇન્દ્રિય વગેરે કોની પ્રેરણાથી પ્રવર્તે છે?–આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિવિશિષ્ટ જીવાત્માનું જ નિરૂપણ પ્રસક્ત થયા છતા, જીવ અને બ્રહ્મનું ઐક્ય સૂચવી અદ્વૈત મત સ્થાપવા નિર્વિશેષ, ઉપાધરહિત, નિર્ગુણ બ્રહ્મનુ નિરૂપણ ગુરુ આરભે છે. અત્ર 'શ્રોત્રનું નિયામક, મનનું નિયામક,' એમ ન કહેતાં 'શ્રોત્રનુ શ્રોત્ર,' 'મનનું મન' ઇત્યાદિ કહી બ્રહ્મને એકી વખતે શ્રોત્ર, ચક્ષુ, મન રૂપે વર્ણવ્યુ. આથી 'શ્રોત્રનું' એમ ષષ્ઠી-વિભક્તિયુક્ત 'શ્રોત્ર' શબ્દવડે શ્રોત્રસંબન્ધી બ્રહ્મ અર્થનો બોધ થઈ, શ્રોત્ર શબ્દના વાચ્યાર્થની સાથે તેના તાદાત્મ્યનો બોધ થયો. અર્થાત્ બ્રહ્મ સર્વમય છે એમ તાત્પર્ય સિદ્ધ થયું. તેમ જ બ્રહ્મ શ્રોત્ર છે, ચક્ષુ છે, મન છે એટલું જ માત્ર કહે તો તેથી દેહાદિકને વિષે આત્મભાવ સમજાઇ જડવાદ પ્રાપ્ત થાય, માટે શ્રોત્રનુ શ્રોત્ર, મનનુ મન એ પ્રમાણે ષષ્ઠીવિભક્તિથી ભેદ, અને તે જ શબ્દનું પુનર્ગ્રહણ કરી તેના વાચ્યાર્થ સાથે અભેદ, સૂચવાય છે. અર્થાત્ ભેદ છતા અભેદ, વ્યવહારમાં ભેદ, અને પરમાર્થમા અભેદ કારણ કે જે ભિન્ન વસ્તુ તે મિથ્યા, એટલે આખરે તો એકરસ બ્રહ્મ જ આ રીતે અદ્વૈતની વ્યવસ્થા કરી, 'બ્રહ્મમા ચક્ષુ જઈ શકતુ નથી, વાણી જઇ શકતી નથી, મન જઇ શકતુ નથી' એમ કહી, બ્રહ્મ પ્રત્યક્ષ, શબ્દ તથા અનુમાન પ્રમાણને પણ અગોચર છે એમ સૂચવ્યુ. આ સ્થળે કોઇ એમ શકા કરશે કે "ત્યા વાણી જઇ શકતી નથી, મન જઇ શકતું નથી." એનો અર્થ એમ નથી કે બ્રહ્મ સર્વથા મન તથા વાણીને અગમ્ય છે· બ્રહ્મમા અનેક અનન્ત ગુણો છે તે સર્વ આપણે પામર મનુષ્યો વર્ણવી શકીએ એમ નથી, માટે આપણા 'કરુણામય' 'ન્યાયકારી' ઇત્યાદિ શબ્દો જો કે બ્રહ્મના અનેક ગુણોનો એકદેશ જ વર્ણવે છે, તથાપિ તે બ્રહ્મ પરત્વે ખોટા નથી. આ શકાનુ નિરાકરણ મૂલના શબ્દોથી જ થઇ જાય છે. પ્રથમ તો આમ અર્થ કરવામા 'ન' એ નિષેધવાચક પદનો મુખ્યાર્થ ત્યજી લાક્ષણિકાર્થ સ્વીકારવો પડે એ જ દૂષણ. બીજુ, આ અર્થ પ્રકરણ વિચારતા પણ અસંગત થાય છે. "તે જ બ્રહ્મ તું જાણ, જે આ ઉપાસના કરે છે તે આ બ્રહ્મ નથી." એમ કહી બ્રહ્મ પ્રાર્થના-

ઉપાસનાનો વિષય નથી એમ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યું છે. ત્રીજું "**न चक्षुर्गच्छति**........."ઇત્યાદિમા '**गच्छति**' (જાય છે) શબ્દનો પ્રયોગ પણ ગૂઢ તાત્પર્યપુરસર થયો છે. "તેને ચક્ષુ જોઈ શકતું નથી, વાણી બોલી શકતા નથી, મન મનન કરી શકતું નથી." એમ ન કહેતાં ચક્ષુરાદિ 'જઈ શકતાં નથી' એમ કહી તે તે કર્મને અનુકૂલ પ્રયત્ન પણ સંભવતો નથી એમ સૂચના કરી. અર્થાત્ બ્રહ્મ સંપૂર્ણ રીતે વર્ણવી શકાતું નથી એટલુ જ નથી, પણ તેના વર્ણનાદિનો સર્વથા નિષેધ છે. "**न विद्मो न विजानीमः**" એ વાક્યનો પણ આ જ અર્થ છે. એકવાર 'અમે તે નથી સમજતા' એમ કહેવાથી શકા રહી જાય છે કે બ્રહ્મ સર્વગુણસહિત બુદ્ધયારૂઢ નથી કરી શકાતું માટે 'અમે નથી સમજતા' એમ કહ્યું છે કે સર્વથા તે જ્ઞાનનો અવિષય છે માટે તેમ કહ્યુ છે? આ શકાનું નિવારણ "**न विद्मो न विजानीम**"—"અમે નથી જાણતા, નથી સમજતા," કહેવાથી થાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મ સર્વથા અમે નથી જાણતા એ જ સિદ્ધ અર્થ છે. તેથી "કરુણામય," "ન્યાયકારી," "પરમ પવિત્ર" ઇત્યાદિ વિશેષણો બ્રહ્મમા અપ્રસજનીય છે. વળી તે બ્રહ્મ 'વિદિત તથા અવિદિતથી ભિન્ન છે તથા પર છે' એટલે કે તે જ્ઞાનવિષય નથી તેમ અજ્ઞાત પણ નથી. તથાપિ સ્વયપ્રકાશ હોવાથી સર્વદા જ્ઞાત જ છેઃ અતુચ્છ તથા પરસ્વરૂપ છે. દ્વિતીય ખડમાં આ વિષયનું વિશેષત સ્પષ્ટીકરણ થશે. બ્રહ્મ મન, ચક્ષુ, શ્રોત્રાદિકથી અતીત છતા, નથી એમ નથી. મન, ચક્ષુ, તથા શ્રોત્રાદિક પોતે જ એનાથી સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે બ્રહ્મ જ સન્મય સર્વનું અવભાસક છે. માટે "**यन्मनसा न मनुते**"—"જેનું મન વડે કોઇ મનન કરી શકતું નથી" ઇત્યાદિ કહ્યુ. તે બ્રહ્મ ઉપાસ્ય નથી, કારણ કે જ્યાં વાણી જઇ શકે નહિ તેની પ્રાર્થના કેમ સભવે? વળી જે નિર્ગુણ ઇન્દ્રિયરહિત છે તે આપણી પ્રાર્થના સાભળે પણ શી રીતે? આપ્તકામ, ઇચ્છાદિરાગરહિતને "સર્વ કુદરતી બનાવોમા, સર્વ વસ્તુધર્મમાં પ્રયોજન" યોજવાની તથા સાધવાની પણ શી જરૂર? શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા કહે છે કેઃ—

"न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगः स्वभावस्तु प्रवर्त्तते ॥"

"બ્રહ્મમાં કર્તૃત્વ નથી, કારયિતૃત્વ નથી, કર્મફલથી તે નિર્લિપ્ત છે, માત્ર સ્વભાવ-માયા-પ્રવર્તે જાય છે." આમ છે ત્યારે તો વાસ્તવિક રીતે

બ્રહ્મમાં ઉપાસનાનો અવકાશ ન હોવો જોઇએ. અને ખરેખર નથી જ. આ જ શ્રુતિન્યાયસિદ્ધ તત્ત્વ છે.

પ્રથમ ખંડમાં ઉપાસ્ય બ્રહ્મ અને જ્ઞેય બ્રહ્મનો વિવેક કરી ગુરુએ શિષ્યને બ્રહ્મ સંપાદન કરવા કહ્યું. હવે દ્વિતીયખંડમા બ્રહ્મજ્ઞાન તે શું એ સમજાવે છે. બ્રહ્મ જ્ઞેય છે એમ પૂર્વે કહ્યું. આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે કોઇ પણ રીતે બ્રહ્મને પ્રમાણવિષય કરી શકાય. ત્યારે શુ વિના-પ્રમાણ બ્રહ્મ સ્વીકારવુ ? ના એમ પણ નથી. બ્રહ્મ સદ્ભાવમા સર્વ પ્રમાણ છે, અને તેમ છતાં તે પ્રમાણને અગમ્ય છે. પ્રમાતા, પ્રમેય, પ્રમિતિ અને પ્રમાણ સર્વ પોતે જ છે, કારણ કે સ્વસત્તાહીન પ્રમાણાદિ પણ બ્રહ્મની સત્તાથી જ સ્ફુરે છે. તો પછી બ્રહ્મને વિષે પ્રમાણાદિનો શો અવકાશ ? બ્રહ્મ પ્રમાણનિરપેક્ષ, સ્વયપ્રકાશ, અનિષેધ્ય વસ્તુ છે. સર્વપ્રમાણગમ્ય મિથ્યા પદાર્થનો નિષેધ કર્યા છતા પણ અવશેષમાં તે રહે છે, કારણ કે સત્–સ્વરૂપ પ્રત્યગાત્મથી અભિન્ન બ્રહ્મનો નિષેધ બની શકતો નથી. બ્રહ્મ વિના નિષેધ જ અસિદ્ધ થાય છે. અભાવ પણ ભાવ વિના સિદ્ધ થઇ શકતો નથી. નિષેધમા પણ સિદ્ધિ આવે છે. પણ આ સર્વ ઉપપત્તિ અદ્વૈતવાદમા જ થવાની જો બ્રહ્મને જીવ–જગત્થી ભિન્ન કોઇ સ્રષ્ટારૂપ માનીએ તો પ્રમાણની તેમા અપેક્ષા રહે. પ્રમાણ સિવાય તે સિદ્ધ થઇ શકે નહિ, અને આ ખંડમા પ્રતિપાદિત બ્રહ્મનું સ્વયપ્રકાશત્વ અસંગત થાય, તથા તેમાં પ્રમાણપ્રસર થઇ મિથ્યાત્વ પણ આવે. સૃષ્ટ પદાર્થો થકી ભિન્નઈશ્વરકારણતા–વાદ સર્વથા યુક્તિવિહીન છે એ વિષે કાંઇક દિગ્દર્શન પૂર્વ ખંડની ટીકામા કર્યું છે. વિસ્તરશઃ આ વિષયનું આગળ ઉપર વિવેચન કરીશુ.

તૃતીય ખંડમા એક કથારૂપે બ્રહ્મની સર્વશક્તિમત્તા વર્ણવી છે. અગ્નિ, વાયુ, ઇન્દ્ર પોતપોતાના કાર્ય કર્યાં જાય છે, પણ તે બ્રહ્મની શક્તિ થકી જ. બ્રહ્મની શક્તિ વિના તેઓમાં લેશ ભાર પણ સ્વકીય શકિત નથી. આ પ્રમાણે આ કથાનો મુખ્ય ઉપદેશ છે, અને તે અદ્વૈત મતમા જ ઉપપન્ન થાય છે. બ્રહ્મને જીવ–જગત્થી ભિન્ન કોઈ નિમિત્ત ચેતન કર્તારૂપ માનીએ તો તેની જ શક્તિથી સર્વ કાર્ય થાય છે એમ ન કહી શકાય. રથકાર રથાદિ કરે છે તેમાં બ્રહ્મ કારણ ખરૂ કે નહિ ? જો તે ઠેકાણે બ્રહ્મને કારણ ન માનો તો બ્રહ્મની સર્વશક્તિમત્તા હાનિ પામે. વિશ્વનાં અનન્ત

ચેતન પ્રાણીઓથી થતાં કાર્યોમાં બ્રહ્મ કારણ ન ઠરે, અને બ્રહ્મની શક્તિ સર્વવિષયક ન થતાં માત્ર એકદેશી થાય. વળી ત્યાં પણ બ્રહ્મ કારણ ખરૂ એમ કહેશો તો કારણકોટિમાં વૃથા ગૌરવ થશે, તથા પાપપુણ્યની વ્યવસ્થા પણ એ મત પ્રમાણે બની શકશે નહિ. અપખ્ય જીવમંડલને કૃત્રિમ પૂતળાની માફક રમાડી, જે કર્મ તેઓ પરતન્ત્ર રીતે કરે છે તેને માટે સુખદુઃખાદિ ફરમાવવા એ બ્રહ્મનો કેવો ન્યાય? કેવી કરુણા? ખરો નિરીશ્વરવાદ તો આ જ. આથી ઈશ્વરની વિશેષ નિન્દા શી થઈ શકે? માટ બ્રહ્મમા સર્વશક્તિમત્ત્વ ઉપપન્ન કરવા અદ્વૈતમત સ્વીકારવો જોઇએ. આ ઉપરાન્ત ઇન્દ્રાદિ દેવોને પણ ઉત્કૃષ્ટતા અર્પનાર બ્રહ્મવિદ્યાનું પરમ-પુરુષાર્થત્વ, તથા દેવો પણ અભિમાનથી બ્રહ્મને જાણી શકતા નથી માટે બ્રહ્મજ્ઞાન સંપાદન કરવા અભિમાનનુ હેયત્વ-ઇત્યાદિ અનેક બીજા ઉપદેશો આ નાની સરખી કથામા સમાએલ છે અત્ર 'ઉમા હૈમવતી' થી વિદ્યા ખ્યા પગ શક્તિ સમજવાની છે. બ્રહ્મવિદ્યા-સમ્યગ્ જ્ઞાન-વિના અલભ્ય છે. એ સમજાવવા આ આલંકારિક વચન છે. વિદ્યાથી બ્રહ્મ જાણવાનું છે, પ્રાર્થના ઉપાસના કરવાનું નથી. દેવોએ પણ બ્રહ્મ 'જાણ્યુ' એટલુ જ અત્ર કહ્યું છે, દેવોએ બ્રહ્મની સ્તુતિ ઉપાસના કરી એવું કાઇ નથી આ ઉપરથી તેમ જ નિર્ગુણ બ્રહ્મને ઉદ્દેશી આ આખ્યાયિકા કહી છે તે ઉપરથી પણ જ્ઞાન જ મોક્ષસાધન, મુખ્ય ધર્મ છે-એમ તાત્પર્ય સમજાય છે શબ્દવિશેષો પણ આ જ મતને પુષ્ટિ આપે છે. 'યક્ષ' શબ્દનો યજનીય-પૂજનીય-અર્થ કરતા આ કથામાંથી એવો ઉપદેશ નીકળે છે કે બ્રહ્મને પૂજનીય માન્યાથી બ્રહ્મનું ખરૂ સ્વરૂપ સમજાઇ જતુ નથી. સમ્યગ્ જ્ઞાન-વિદ્યા પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય તે સમજાતું નથી. વિદ્યા પ્રાપ્ત થઇ એટલે બ્રહ્મમા પૂજનીયત્વ રહ્યુ નહિ. ઇન્દ્રે ઉમા-વિદ્યા-ને પૂછ્યુ કે આ યક્ષ શુ છે? ત્યારે તેણે આ યક્ષ-પૂજનીય-બ્રહ્મ છે એમ ન કહેતા માત્ર એટલું જ કહ્યું કે આ બ્રહ્મ છે. બીજુ-ઇન્દ્રાદિ દેવો અયોગ્ય રીતે પૂજાય છે, અથવા તો તેઓની પૂજા સદોષ છે એમ ન કહેતા, બ્રહ્મના વિજયમા તમે મહિમા પામો છો એમ કહેવાનો અર્થ એવો છે કે દેવોએ પોતાના મહિમામા વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મનો મહિમા જાણવાનો છે. તેમ જ મુમુક્ષુએ પણ ઇન્દ્રાદિને મહિમા અર્પતા તે વસ્તુતઃ બ્રહ્મનો જ મહિમા છે એમ જાણવુ જોઇએ. અર્થાત્ ભક્તિને જ્ઞાનસંયુતા કરવાની છે 'આ વિજય આપનો જ છે. આ મહિમા આપનો જ છે'-અત્ર 'જ' પદથી સૂચવાતો બ્રહ્મના

મહિમાનો વ્યવચ્છેદ કરવો એ જ ભ્રાન્તિ છે. આથી કાંઇ દેવોની મહનીયતા ખોટી ઠરતી નથી. સર્વ મહિમા બ્રહ્મનો જ છે એમ જાણવાનું છે, તેમ છતાં બ્રહ્મ મહનીય નથી. મહનીયતા દેવોમાં જ ઘટે છે, કારણ કે બ્રહ્મ તો પૂર્વે કહ્યું છે તેમ નિર્ગુણ, અવિષય, અનુપાસ્ય જ છે. વળી મૂલમા ઇન્દ્ર, વાયુ, અગ્નિ સર્વથી શ્રેષ્ઠ થયા એમ ન કહેતાં 'શ્રેષ્ઠ જેવા' થયા કહેવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે સગુણ બ્રહ્મનુ ઉપાધિકૃત તારતમ્ય માત્ર તેઓમા ભાસે છે દ્વિતીય ખંડમાં કહ્યું તેમ જ્ઞાન–મોક્ષ આત્મામા સ્વભાવસિદ્ધ છે. અને તેથી વસ્તુત સર્વે સમાન જ છે. જેણે બ્રહ્મ નથી જાણ્યુ તેણે જાણ્યુ છે, અને જેણે જાણ્યુ છે તેણે નથી જાણ્યુ. અત્ર 'ઉમા' શબ્દથી આપણે વિદ્યાખ્યા પરાશક્તિનુ ગ્રહણ કર્યું, પણ હવે વિદ્યાનું સ્વરૂપ શુ છે તથા વિદ્યા કોને કહેવી એનો નિશ્ચય 'ઉમા' શબ્દ ઉપર જરા વિશેષ લક્ષ દેતા થઈ શકે છે. 'ઓમ્'કાર-ઘટક 'અ'કાર, 'ઉ'કાર, તથા 'મ'કારને સ્ત્રી–પ્રત્યય લાગી 'ઉમા' શબ્દ થયો છે. તેમા પ્રથમ 'ઉ'કાર પછી 'મ કાર અને પછી 'અ'કાર એમ ક્રમ છે. લય ઉપરથી ઉત્પત્તિનુ અનુમાન કરી સ્થિતિનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરવુ તે 'ઉમા –વિદ્યા ભાસમાન વસ્તુજાત નશ્વર છે માટે તે આદિમત્ છે એમ અનુમાન કરવું, પછી ઉત્પત્તિ તથા લય મિથ્યા વસ્તુના જ બને છે, એ ઉપરથી સ્થિતિમા પણ તે મિથ્યા જ છે એમ જાણવુ તે સમ્યગ્જ્ઞાન. શ્રીગૌડપાદાચાર્યે કહ્યુ છે તેમ "**आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा**"–'જે આદિમાં તથા અન્તમા નથી તે વર્તમાનકાલમા પણ નથી જ.' 'આ જ ઉમાને સાલંકાર ઉક્તિથી પુરાણોમાં સર્વજ્ઞ મહેશ્વરની સહચારિણી, તથા સર્વ ભવસંતાપના ઉપશમ વિના વિદ્યાની ઉત્પત્તિ થતી નથી માટે તેને હિમવાનની પુત્રી, કલ્પી છે

પ્રથમ ત્રણ ખડમાં નિર્ગુણ જ્ઞેય બ્રહ્મ સમજાવ્યુ. હવે ચતુર્થ ખડમા સગુણ, ઉપાસ્ય બ્રહ્મ સમજાવે છે. ઉપાસ્ય બ્રહ્મના બે સ્વરૂપ છેઃ અધિદૈવત અને અધ્યાત્મ. ચેતનરૂપે રહી જડજગત્‌ને પ્રવર્તાવનારૂ માયિક સ્વરૂપ તે બ્રહ્મનું અધિદૈવત સ્વરૂપ, અને પ્રાણિમાત્રમા આત્મારૂપે ભાસનાર અવિદ્યોપહિત સ્વરૂપ તે બ્રહ્મનું અધ્યાત્મ સ્વરૂપ. આ બે સ્વરૂપનુ દ્વિતીય ખડમા "જે તારૂ સ્વરૂપ–તું–છે તે તથા જે દેવોમા છે તે" એમ કહી સૂચન કર્યુ હતું, તેનુ અત્ર વિશેષત: નિરૂપણ છે. આ બને બ્રહ્મના પરમાર્થ સ્વરૂપ નથી એમ સૂચવવા મૂલમાં "**ઈવ**" (="જેવું–જાણે") પદ

મૂક્યું છે. ‘ આદેશ ’ પદમાં પણ ‘ આ ’ ઉપસર્ગ ઘણા જ ઔચિત્ય-વિચારપુરઃસર લગાડ્યો હોય એમ જણાય છે. પૂર્વે કહ્યું છે તેમ બ્રહ્મમાં મન વાણી જઇ શકતાં નથી, બ્રહ્મ જ્ઞાત તથા અજ્ઞાત બંનેથી ભિન્ન તથા પર છે. તેથી તેનું “ અનુશાસન ”-છે. તદનુ તે પ્રમાણે શાસ્ત્રકથન–થઇ શકતું નથી–માત્ર “ આદેશ ”–સંનિધિથી દેશના–થઇ શકે છે. અધિદૈવત સ્વરૂપની ઉપાસનામાં સાકાર બ્રહ્મનું ધ્યાન, મૂર્તિપૂજન ઇત્યાદિ આવે છે. અધ્યાત્મ સ્વરૂપની ઉપાસનાના બે પ્રકાર છે. એક તો એ કે ભૂતમાત્રમાં–માત્ર સ્વપિણ્ડમાં જ અથવા તો મનુષ્યમાત્રમાંજ નહિ–બ્રહ્મ છે એમ સમજી ઉપાસના કરવી, પ્રેમ રાખવો, તથા ભેદબુદ્ધિ ટાળવી–ઇત્યાદિ. બીજો પ્રકાર અષ્ટાંગયોગનું આચરણ તે બંનેનું ફલ મન સ્થિર કરી બ્રહ્માકાર કરવું એટલું જ છે. મૂર્તિપૂજન બ્રહ્મને અપ્રિય છે, તથા “ કોપ કરશે કર્તા રે અ-વિહિત વિધિવિધાને ” એમ માનનાર, બ્રહ્મને પ્રાકૃત જીવ સમાન લેખી “ નાસ્તિક મત રચનાર ” થાય છે. બ્રહ્મને પ્રિય શું? અપ્રિય શું? એ તો પ્રેમ, કોપ ઇત્યાદિ સર્વ દોષોથી અતીત, નિર્વિશેષ, કેવલ સ્વરૂપ છે. “ અ-ગમ્ય અગોચર તત્ત્વ છે મ્હોટું, એની તુલના કલનાર કો થકી ન કરાય ” તે બ્રહ્મનું અનુપાસ્યત્વ શ્રુતિ વારંવાર ઉદ્‌ઘોષ કરીને વર્ણવે છે. અંત-કરણ શુદ્ધ કરી વાસનાનો ક્ષય કરવો એટલું જ ઉપાસનાનું પ્રયોજન છે. મોક્ષનું મુખ્ય સાધન અને પરમ ધર્મ તો જ્ઞાન જ છે. પણ જ્ઞાનસંપત્તિમાં ઉપાસના સાધનભૂત છે માટે જ તેનો વિધિ છે. વસ્તુત કેવલ બ્રહ્મમાં ઉપા-સના સંભવતી નથી. ઉપાસનાવડે કોઈ “ સૃષ્ટ પદાર્થોથકી ભિન્ન ” ઇશ્વરને પ્રસન્ન કરી આત્માનું ઐહિક તથા આમુષ્મિક કલ્યાણ સાધવાનું નથી. આવો સ્વાર્થ વેદાન્તીને અનિષ્ટ છે, સ્વાર્થ વેદાન્તના વિધિથી બહિર્ભૂત છે. સ્વાર્થ એ જ રાગાદિદોષોનું બીજ છે. સ્વપદાર્થ જ ઉપાધિજન્ય અજ્ઞાનકલ્પિત સંસારનો હેતુ છે. એ જ “ દુર્ઘટ, દુર્ગંધ, દુસ્તર ” માયાવિલાસ છે. માટે સ્વાર્થનો સર્વથા ત્યાગ કરી, અંતઃકરણ શુદ્ધ કરી, તથા ઉપાધિઓ દૂર કરી બ્રહ્મવિદ્ થઇ બ્રહ્મ થવું, અદ્વૈત બ્રહ્મ અનુભવવું, એ જ પરમ પુરુષાર્થ, એ જ મોક્ષ. અત્ર ઉપનિષદ્‌ના જ્ઞાનથી પાપનો નાશ થઇ અનન્ત બ્રહ્મ-સાક્ષાત્કાર થાય છે એમ કહેવાનો સૂક્ષ્મ અભિસંધિ એવો છે કે તે સાક્ષા-ત્કાર નવા કર્મ બાંધી આસક્તિથી પુણ્યાચરણ કર્યે થતો નથી. પાપ પુણ્ય બંને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી જોતાં વ્યાવહારિક તથા મિથ્યા પદાર્થ સિદ્ધ થયા છે. જીવનું મુક્તત્વ સ્વત સિદ્ધ છતાં પાપના આવરણથી તે અનુભવાતું નથી,

માટે તે આવરણ દૂર કરવું એટલો જ પુરુષાર્થ છે, અને તે જ્ઞાનસાધ્ય છે. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ ભગવદ્ગીતામાં અર્જુન પ્રતિ કહે છે કે *"બ્રહ્મને પાપ પુણ્ય સાથે કોઇ પણ પ્રકારનો સંબધ નથી. માત્ર અજ્ઞાનથી જ્ઞાન ઢંકાઇ ગયું છે તેથી જ પ્રાણિમાત્રને એવો મોહ થાય છે." ટુંકામા, ભક્તિ એ જ ધર્મ એમ માની ભક્તિમાં પણ બ્રહ્મની નિરાકારતા કલ્પવાનો પ્રયત્ન કરનારા, તથા વસ્તુતઃ ભિન્ન ઇશ્વિર મનુષ્યહૃદયમાં "અન્તર્દીપ" રૂપે રહી પાપપુણ્યની વ્યવસ્થા કરે છે એમ માનનારા, પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન પદાર્થતત્ત્વવિજ્ઞાનથી સર્વાંશે વિમુખ છે—આ વાત નિઃસંદેહ સ્થિર થઇ રહે છે.

[સુદર્શન. ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૨.]

૩૨.

વિવેક અને અભેદ.

આપણા અનુભવમાં જે પદાર્થો—વસ્તુતઃ જુદા છતાં-એકઠા થઈ ગએલા ભાસે છે, એને જૂદા પાડીને જોવા એનુ નામ "વિવેક". વેદાન્તશાસ્ત્ર—જેમા ન્યાય સાંખ્ય આદિ સર્વ શાસ્ત્રો પરિસમાપ્તિ પામે છે—એમા વિવેક બે પ્રકારનો વર્ણવ્યો છે:—

(૧) નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક.

(૨) આત્મ-અનાત્મવિવેક.

હવે આ ઉભયનું સ્વરૂપ વિચારીએ. એ વિચારવા માટે, વિવેક પરત્વે જગતના તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમા કેવા કેવા સિદ્ધાન્તો ઉદ્ભવ્યા છે એ

---

* "नादत्ते कस्यचित् पापं न चैव सुकृतं विभुः । अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः." भ. गी.

જોઇએ. અને છેવટે વિવેકની પાર જઈ અભેદસિદ્ધાન્ત સ્થાપવા કેવા યત્નો થયા છે એ પણ અવલોકીએ.

(૧.) નિત્યાનિત્યવસ્તુ-વિવેક.

મનુષ્ય અને અન્ય પ્રાણીઓમા એક મુખ્ય ભેદ એ છે કે અન્ય પ્રાણીઓ માત્ર વર્તમાન ઉપર જ દૃષ્ટિ રાખી શકે છે, અને મનુષ્ય ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણેને પોતાની નજર આગળ સ્થાપી પોતાના હિતાહિતનો વિચાર કરી શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ગાય આગળ ઘાસ નાંખશો તો જેટલું ઘાસ એની વર્તમાન ભૂખ શાન્ત કરવા માટે જોઇશે તેટલુ બધુ એ ખાઈ જશે. પરતુ, એથી એને બીજે દિવસે તદ્દન ભૂખ્યા રહેવું પડે એમ હશે તો પણ, એ દિવસ માટે કાઇંક ભૂખ્યા રહીને પણ થોડું રાખવુ ઠીક છે એવો વિચાર એને આવી શકશે નહિ. પરન્તુ મનુષ્ય પોતાની વર્તમાન ભૂખને અર્ધ શાન્ત કરીને પણ બીજે દિવસે તદ્દન ભૂખે મરવું ન પડે એ માટે ગોઠવણ રાખશે. અર્થાત્ ક્ષુધાશાન્તિરૂપી અનિત્ય સુખ સાથે જીવવા રૂપી (પ્રમાણમાં) નિત્ય સુખની સરખામણી કરવી એ મનુષ્યથી થઈ શકે છે, અન્ય પ્રાણીઓથી થઈ શકતું નથી * મનુષ્યમાં જેઓને અધિક વિચારશક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે, એ આ જન્મના વિચારથી ન અટકતા જન્માન્તરનો–પરજીવનનો વિચાર કરી શકે છે, અને એની સુખની અભિલાષા ઐહિક સુખમા સમાપ્ત ન થતા, આમુષ્મિક—પરજીવનના, સ્વર્ગાદિકના–સુખને પણ લક્ષી શકે છે.

તત્ત્વજ્ઞાનનુ બીજ

પણ આ કરતા અધિક વિચારશીલ મનુષ્યને વિચાર થયા વિના રહેતો નથી કે ‘ સુખની લીટી ગમે તેટલી લબાવીએ, આ જન્માન્તરના અને સ્વર્ગના સુખો એક એકમા ઉમેરતા–અનુભવતા જઇએ તો પણ શુ ?—એ

* કેટલાક પ્રાણીઓમા કાઇક આવો વિચાર જોવામા આવે છે ખરોઃ કીડીઓ કણ સંઘરે છે, અને કૂતરૂ રોટલો જમીનમા દાટી મૂકે છે. પણ આ સહજ પ્રેરણા છે-જેમાથી આગળ વધતા મનુષ્યનો વિવેક પ્રકટ થાય છે આ પ્રેરણાને અને વિવેકને તદ્દન અસમ્બદ્ધ માનવાનો ક્રિશ્ચન સંપ્રદાય ભૂલભરેલો છે. છતા, મનુષ્યમા અને અન્ય પ્રાણીઓમા ઉપર જણાવ્યો છે તેવો વિવેકના વિકાસમાં ભેદ છે એ બાબત કોઈ ના પાડી શકશે નહિ.

સુખો તો બધાં અનિત્ય છેઃ શ્રમ અને સુખ, સુખ અને શ્રમ એ ક્રમ હમેશાં ચાલ્યો જ જવાનો ?–કોઈ એવું સુખ નથી કે જે નિત્ય હોય ?—જે એક એક વખત પ્રાપ્ત કર્યા પછી સતત ચાલ્યાં જ કરે ? જેમા શ્રમનુ—દુઃખનુ લેશભાર પણ સંમિશ્રણ ન હોય ?

આમ એક તરફથી જેમ સુખાભિલાષા મનુષ્યને નિત્ય પદાર્થ તરફ દોરે છે, તેમ બીજી તરફથી સત્ય–જિજ્ઞાસા પણ એને આ અનિત્ય દેખાવો-ની પાછળ નિત્ય સત્ય શુ છે એમ પ્રશ્ન પૂછાવી, એ નિત્ય પદાર્થની શોધમાં પ્રેરે છે આ રીતે સુખાભિલાષા અને સત્યજિજ્ઞાસા ઉભય એને એક જ પ્રશ્ન ઉપર—' આ ક્ષણે ક્ષણે ફરતી ચિત્રાવળિના પટસ્થાને, આ અહર્નિશ ચાલતા વિશ્વચક્રના નાભિસ્થાને, વિરાજતો નિત્ય પદાર્થ શો છે ?' એ પ્રશ્ન ઉપર—લાવી મૂકે છે.

આ પ્રશ્નના ઉત્તર આપણા દેશના તેમ જ ગ્રીસ વગેરે પશ્ચિમ દેશના તત્ત્વચિન્તકોએ અનેક રીતે આપ્યા છે· કેટલાકે વિચાયુ કે જલ સર્વત્ર છે, વનસ્પતિ વગેરેની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ જલ ઉપર આધાર રાખે છે, માટે જલ એ આ વિશ્વનુ આદિકારણ—નિત્ય પદાર્થ—છે આ જ પ્રમાણે, કેટલાકનો તર્ક તેજ ઉપર ગયો, કેટલાકનો વાયુ ઉપર, કેટલાકનો આકાશ ઉપર, અને કેટલાકનો પરમાણુ ઉપર અને પચમહાભૂત ઉપર ગયો (આ વિચારની **પ્રથમ** ભૂમિકા)

થેલ્સથી પ્લેટો

પણ પૃથ્વી–જળ–તેજ–વાયુ–આકાશ–પરમાણુ એ સર્વ દૃશ્ય જગતના જ પેટામાં નથી પડતા ? એ દૃશ્ય જગતના વિશેષ માત્ર જ નથી ? માટે, અનિત્ય–દૃશ્ય જગતની પાછળનો–પારનો નિત્ય અધિષ્ઠાનરૂપ પદાર્થ તે ' સામાન્ય સત્ એમ કહેવું વધારે ઉચિત છે આ રીતે, ' સત્ — ' સામાન્ય સત્ '—એ જગતનુ અધિષ્ઠાન–કારણ ઠર્યું (આ વિચારની **દ્વિતીય** ભૂમિકા)

આ અધિષ્ઠાન–કારણ અને એના દૃશ્ય વિવર્તો—એમાથી કેટલાકે એકનો નિષેધ કર્યો, કેટલાકે બીજાનો કર્યો, અને કેટલાકે ઉભયને સ્વીકાર્યો. **હર્બર્ટ સ્પેન્સર** વગેરે કેટલાક તત્ત્વચિન્તકો પરમ તત્ત્વને **અજ્ઞેય** માને છે એમ આ પ્રાચીનોએ માન્યુ નથી. એમણે એ ' સત્ ને જ્ઞેય માન્યુ. મનુષ્યમાં ઇન્દ્રિય અને બુદ્ધિ એવાં બે જ્ઞાનના દ્વાર માન્યાં, અને જગત્

ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય, અને 'સત્' અતીન્દ્રિય—પણ બુદ્ધિગ્રાહ્ય, એમ વ્યવસ્થા કરી. તથા—ગ્રાહ્ય અને ગ્રાહક મળતાં હોવા જોઇએ એ નિયમાનુસાર, જગત્ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય માટે જડ, અને સત્ બુદ્ધિગ્રાહ્ય માટે વિજ્ઞાનરૂપ: એ બેમા વિજ્ઞાન એ બિમ્બ, અને જડ એ પ્રતિબિમ્બ—એમ માન્યુ. અને એ રીતે એક પ્રકારના અદ્વૈતવાદનો સ્વીકાર કર્યો આ **થેલ્સથી** **પ્લેટો** પર્યન્તનો પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ થયો

(૨.) આત્મ-અનાત્મ વિવેક.

પ્રાચીન તત્ત્વચિન્તકોને આ કરતા—દૃશ્ય અને તદધિષ્ઠાનભૂત સત્‌ના વિવેક કરતા—અધિક તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ ન હતુ એમ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસકારો કહે છે

ડેકાર્ટ. વિચારમા આથી આગળ વધતા, શકા થાય છે કે આ દૃશ્ય અને સત્ સર્વ ભ્રાન્તિમાત્ર જ હોય એમ ન બને? બને. ત્યારે તો સર્વ શૂન્ય જ થઇ રહ્યુ, કાઇ ન જ રહ્યુ! એમ થાય તો પણ શુ? વસ્તુત. એમ થતુ નથી. સર્વના નિષેધમા નિષેધકર્તાનો નિષેધ આવતો નથી—વિષયમાત્રનો નિષેધ કર્યા છતા, એક એવો પદાર્થ રહે છે કે જેનો નિષેધ બની શકતો નથી એ પદાર્થ તે નિષેધકર્તા પોતે જ—**આત્મા** શકર ભગવાન એક સ્થળે કહે છે તેમ—

" य एव हि निराकर्ता तदेव हि तस्य स्वरूपम् "

=" જે નિરાકર્તા એ જ એનુ સ્વરૂપ "

આ ડેકાર્ટનુ તત્ત્વજ્ઞાન આ સમયથી પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનના અર્વાચીન યુગનો આરભ આ **આત્મ-અનાત્મવિવેક**નો પશ્ચિમ દેશોમા પ્રથમ પ્રકાશ. (આ વિચારની **તૃતીય** ભૂમિકા)

આ કહેવુ આપણા તત્ત્વજ્ઞાનને લાગુ પડતુ નથી **પ્લેટો** માટે પણ એ સપૂર્ણ સત્ય નથી એમ આ લેખકનુ માનવુ છે. હાલમા પ્રો **સિજવિક**નો ડૉ **માર્ટિનો**ના નીતિશાસ્ત્ર સબન્ધે એક લેખ બહાર પડ્યો છે, એમાં આ (લેખકના) વિચારને પુષ્ટિ મળી છે.

ડેકાર્ટે આત્મા અને અનાત્મા યાને ચિત્ અને જડ એવા બે સ્વતન્ત્ર અત્યન્તભિન્ન પદાર્થો માન્યા. પરન્તુ બે એનો સબન્ધ શો છે, શી રીતે થાય છે, એનો એ ખુલાસો આપી શક્યો નહિ. દ્વૈતીઓ એ ખુલાસો આપી શકતા જ નથી—આપણે ત્યા નૈયાયિકો અને સાખ્યો પણ એટલા જ કારણથી એ ખુલાસો આપી શક્યા નથી. ડેકાર્ટનો આત્મ–અનાત્મવિવેક છેવટ સુધી વિવેક જ રહ્યોઃ અભેદજ્ઞાનમા એ પર્યવસાન પામી શક્યો નહિ.

(૩.) અભેદ.

સ્પિનોઝા. પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમા આગળ વધતા,—ડેકાર્ટ પછી મહાન તત્ત્વજ્ઞાની **સ્પિનોઝા** આવે છે. **સ્પિનોઝાએ** ડેકાર્ટની માફક આત્મા–અનાત્માને–ચિત્ અને જડને—બે સ્વતન્ત્ર, અત્યન્ત-ભિન્ન પદાર્થો ન માનતા, બંનેને એક જ ‘ સામાન્ય સત્ ’ પદાર્થના વિશેષો–વિકારો–વિવર્તો માન્યા પણ જેમ ડેકાર્ટના તત્ત્વજ્ઞાનમા જડ ચિત્થી બહાર રહ્યુ હતુ–અનાત્મા આત્માથી અત્યન્તભિન્ન રહ્યો હતો તેમ **સ્પિનોઝાના** તત્ત્વજ્ઞાનમા ‘ સામાન્ય સત્ ’–પદાર્થ જડ અને ચિત્–આત્મા–અનાત્મા–ઉભયથી બહાર રહ્યો ‘ સામાન્ય સત્ ’ માથી જડ અને ચિત્ શી રીતે ફલિત થાય છે એનો ખુલાસો અપાયો નહિ§

ડેકાર્ટનુ દ્વૈત ટાળવાનો **સ્પિનોઝાના** પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયો જેમ ડેકાર્ટ-મા છેવટ સુધી આત્મ–અનાત્મવિવેક કાયમ રહ્યો, તેમ **સ્પિનોઝામા** આત્મ-અનાત્મવિવેકને અભેદજ્ઞાનમા વિલય પમાડવા જતા, એક પાસ સામાન્ય નિર્વિશેષ સત્ અને બીજી પાસ આત્મા અને અનાત્માનુ યુગલ—એ બે વચ્ચે અણધાર્યો ભેદ ઉત્પન્ન થયો· ડેકાર્ટનુ એક પ્રકારનુ દ્વૈત, **સ્પિનોઝાનુ** અન્ય પ્રકારનુ દ્વૈતઃ પણ ઉભય દ્વૈત જ (આ વિચારની **ચતુર્થ** ભૂમિકાનો **દક્ષિણ** ખડ)

બેકન જેમ યૂરોપનો અર્વાચીન આદ્ય તત્ત્વચિન્તક ડેકાર્ટ, તેમ ઇંગ્લડનો અર્વાચીન આદ્ય તત્ત્વચિન્તક **બેકન** પરન્તુ બંનેના તત્ત્વચિન્તનના માર્ગ જૂદા જેમ ડેકાર્ટે શકા–નિષેધ–થી આરભ કર્યો, તેમ **બેકને** પણ કર્યો. પણ બેકના શકા આખા જગત્ પરત્વે

§ સાધારણ રીતે **સ્પિનોઝાનુ** તત્ત્વજ્ઞાન આ પ્રમાણે જ સમજવામાં આવે છે. આ લેખકને આ સમજણની યથાર્થતા માટે કાઇક શકા છે

હતી, બીજાની જગતના તે તે પદાર્થો પરત્વે હતીઃ આથી એકને વધારે ચોકસ ફિલસુફીની જરૂર જણાઈ, બીજાને સ્વતન્ત્ર ‘ સાયન્સ્ ’ ની જરૂર જણાઈ. જેમ એકનો સિદ્ધાન્ત આત્મ–અનાત્મવિવેકમાં આવી ઠર્યો, તેમ બીજાએ શ્રદ્ધા અને તર્કના પ્રદેશ વચ્ચે વિવેક કરવા આગ્રહ કર્યો. પરન્તુ એ વિવેક એથી આગળ વધીને જગત્ આખાના અસ્તિત્વ અને સ્વરૂપના વિચારે પર્યન્ત પહોચ્યો નહિ આથી આપણે જેને સંકુચિત અર્થમાં ‘ તત્ત્વજ્ઞાની ’ યા ‘ ફિલસુફ ’ કહીએ છીએ એમા બેકનની ગણના થતી નથી તર્ક શ્રદ્ધાની શૃખલાથી વિમુક્ત થયો કે તુરત પ્રશ્ન ઊઠયો—આ જગત્ વસ્તુસત્ છે કે કેવળ ભ્રાન્તિ છે ? ડેકાર્ટને આ પ્રશ્ન થયો હતો અને એના ઉત્તરમા એણે એમ ઠરાવ્યુ હતુ કે જગત્ કહેતા ‘ અનાત્મા ’—એ વસ્તુસત્ છે ઇંગ્લડમાં આ પ્રશ્નનો ઉત્તર લૉકે સૂક્ષ્મવિચારપૂર્વક આપવા યત્ન

લૉક

કર્યો· એને જણાયુ કે જગતના પદાર્થોમા બે પ્રકારના ધર્મ છે–કેટલાક વસ્તુગત છે હુ હોઉ વા ન હોઉ પણ એ તો પદાર્થમા છે જ છે· જેમ કે પરિમાણ, આકૃતિ વગેરે, બીજા મ્હારા ઉપર આધાર રાખી રહ્યા છે જેમકે રૂપ, ગન્ધ વગેરે એકને પ્રધાન યા વસ્તુગત ધર્મ કહીએ આપણે જેને જગત્ યા વિષય કહીએ છીએ એ આ ધર્મોનુ જ બનેલુ છે આ ધર્મોની પાછળ ધર્મી હોવો જોઇએ. પણ આપણુ જ્ઞાન તો માત્ર ધર્મોને જ વિષય કરે છે, ધર્મી સદા–સર્વદા અજ્ઞેય જ છે

જે અજ્ઞેય જ છે એને ‘ છે એટલુ પણ શુ કરવા કહેવુ ? ધર્મ-

બર્કલે

ધર્મિરૂપ જગત્ પદાર્થમાથી અધિષ્ઠાનભૂત ધર્મી કાઢી નાખ્યો, એટલે ધર્મો માત્ર માનસિક આભાસ થઈ રહ્યા અને ધર્મોમાથી વસ્તુગત અને ઔપાધિક એ ભેદ ટળી ગયો. આ લૉક પછીનુ બાર્કલિનુ તત્ત્વજ્ઞાન

બાર્કલિએ વિષયમાથી અધિષ્ઠાન ઊડાવી દીધુ, પણ જ્ઞાતાને–જ્ઞાનાધિષ્ઠાનને–કાયમ રાખ્યુ ડેકાર્ટનો અનાત્મા એક સ્વતન્ત્ર ધર્મી હતો, બાર્કલિનો અનાત્મા આત્મધર્મ થઈ રહ્યો. યદ્યપિ ડેકાર્ટનુ આત્મા–અનાત્માનુ દ્વૈત બાર્કલિના સિદ્ધાન્તમાં ન હતું, તથાપિ બાર્કલિના સિદ્ધાન્તમાં અનેક આત્મા, આત્માઓના ધર્મો, અને એ ધર્મો ઊપજાવનાર એક પરમાત્મા એવાં અનેક તત્ત્વો કાયમ રહેલાં હતાં

બાર્કલિ પછીનો અંગ્રેજ તત્ત્વચિન્તક હ્યૂમ. બાર્કલિએ જ્ઞેયમાંથી અધિષ્ઠાન ઊડાવી દીધું હતું, પણ જ્ઞાતામાં રાખ્યુ હતું.

હ્યૂમ. આવો પક્ષપાત શા માટે જોઇએ? બાહ્ય અને આન્તર સર્વ પદાર્થ ધર્મરૂપ જ, આભાસરૂપ જ છે—અધિષ્ઠાનનુ અસ્તિત્વ માનવાની જરૂર જ શી? આ દલીલને પરિણામે હ્યૂમના સિદ્ધાન્તમાં સકલ વિશ્વ, આત્મા અનાત્મા સર્વ, આભાસ માત્ર થઈ રહ્યું. સ્વયપ્રકાશ આત્મદીપને નિષેધી, આભાસ માત્રને સ્વીકારનાર સિદ્ધાન્ત તે બૌદ્ધ વિજ્ઞાનવાદ, અર્વશૂન્યવાદ, એ વેદાન્તના અદ્વૈતવાદ નહિ. બેકન અને લૉકથી શરૂ થએલો ઇંગ્લંડના તત્ત્વચિન્તનનો પ્રવાહ હ્યુમમા એની પરાકાષ્ઠાએ પહોચ્યો.
(આ વિચારની ચતુર્થ ભૂમિકાનો વામ ખડ)

તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમા આગળ ચાલતા મહાન નામ કાન્ટનુ આવે છે. ડેકાર્ટ અને એના અનુયાયીઓએ—છેક વોલ્ફ નામના

કાન્ટ તત્ત્વજ્ઞ પર્યન્ત—માની લીધુ હતુ કે મનુષ્યબુદ્ધિ આ મહાન પ્રશ્નોનો ખુલાસો કરવા સમર્થ છે· બલ્કે સમર્થ છે કે નહિ એ પ્રશ્ન જ એમના મનમા ઊઠયો ન હતો એમ કહેવુ વધારે ઉચિત છે લૉક અને એના અનુયાયીઓએ—હ્યુમ પર્યન્ત—એમ માની લીધુ હતું કે મનુષ્યબુદ્ધિથી જે કાંઈ ઊપજે છે એ કલ્પનામાત્ર જ છે ઉભય પક્ષમા મનુષ્યબુદ્ધિની શક્તિ પરત્વે વિચારશૂન્યતા જ હતી હવે, પૂર્વે કોઇએ નહિ ઊઠાવેલો એવો પ્રશ્ન કાન્ટે ઊઠાવ્યો: આ સર્વ આત્મા—અનાત્માંની વાત તો ઠીક, જે કાંઈ છે અને દેખાય છે એમ કહેવાય છે એ આભાસ માત્ર છે એ વાત પણ ઠીક—પરન્તુ આ બાબત કોઇએ એ નિર્ણય કર્યો કે મનુષ્યબુદ્ધિની અમુક પદાર્થ છે યા નથી એમ કહેવા માટે જોઇતી શક્તિ છે કે નહિ? અને છે તો તે કેટલી છે? એકે શક્તિ માની લીધી અને બીજાએ શક્તિનો અભાવ માની લીધો '—પણ કોઇએ વિચારપૂર્વક શક્તિનુ અસ્તિત્વ ઠરાવવા અને એનુ માપ નક્કી કરવા યત્ન કર્યો? આપણે જેને અનાત્મા યાને દૃશ્ય જગત્ કહીએ છીએ એને જાણવાની આપણામાં શક્તિ છે કે નહિ? છે તો કેટલી છે? કેટલે દરજ્જે એ જગત્ આ શક્તિનુ પરિણામ છે? અને એ જગત્ સ્વતઃ છે એમ કહી શકાય કે નહિ?—આવા આવા પ્રશ્નોએ કાન્ટના મગજને મથ્યુ, અને એ ઉપર બુદ્ધિવડે રીતસર વિચાર કરતાં કાન્ટને જણાયુ કે દૃશ્ય જગત્નુ સ્વરૂપ—એનો આકાર—મ્હારા અન્તઃકર-

ણુથી જ નિર્માએલો છે, એનુ તત્ત્વ—એનુ સ્વતઃસિદ્ધ પોતાપણું—કાંઇક, અજ્ઞેય અનિર્વચનીય છેઃ જેમ સંચામા એક છેડે રૂ નાખીએ એ બીજે છેડે કાપડ રૂપે વણાઇને નીકળે, તેમ બહારથી કાઇક આવી આપણા અન્તઃકરણમાં પડે છે, અતે ત્યા તે રૂપ—આકાર પામે છે આ રીતે કાન્ટે આત્મ—અનાત્માના વિવેકથી ન અટકતાં, તેમ એ બંનેને નિરધિષ્ઠાન આભાસ માત્રમાં નિષેધી ન દેતા, એ વિવેક અને એ નિષેધ બંનેની પાર જઈ, અનાત્મા આત્માથી અત્યન્તભિન્ન નથી, તેમ અનાત્મા આત્માનો ધર્મસમૂહ જ નથી, પણ અનાત્માનુ સ્વરૂપ—અનાત્માનો આકાર—આત્માનો બનેલો છે એવુ લગભગ અદ્વૈત પ્રાપ્ત કર્યું 'લગભગ' કહેવાનુ કારણ એટલુ જ કે અનાત્મા સર્વથા આત્માનો બનેલો છે એમ ન માનતા, અનાત્માનો આકાર માત્ર આત્માથકી ઘડાએલો—આત્માનો બનેલો છે, અર્થાત્ આપણે જેને અનાત્મા વા આ દૃશ્ય જગત્ કહીએ છીએ તે જો કે આત્માનુ બનેલુ છે પણ એ દૃશ્ય જગત્‌ની પાર કાઇક અનિર્વચનીય સ્વત સિદ્ધ પદાર્થ રહેલો છે કે જે આત્માના પ્રદેશની બહાર છે આવો કાન્ટનો સિદ્ધાન્ત હતો અર્થાત્ હજી પણ દ્વૈત રહ્યું અનાત્મપદાર્થ સર્વથા વિલય ન પામ્યો, તેમ એના અસ્તિત્વનો વિચાર કે ખુલાસો પણ ન થયો એકદમ અદ્વૈત ન થતા, એ અદ્વૈતમા કાઇક વગરઓગળેલી કણી રહી ગઈ પણ દેકાર્ટ અને **સ્પિનોઝા** કરતા, તેમ જ **લૉક** **બાર્કલિ** અને **હ્યૂમ** કરતા કાન્ટે વિચારક્રમમા એક પગલુ આગળ ભર્યું એમા તો સંદેહ નહિ જ કાન્ટનુ તત્ત્વજ્ઞાન એ વિચારની **પાંચમી** ભૂમિકા)

ફીસ્તે

કાન્ટની મુશ્કેલીમાથી મુક્ત થવા કેટલાકે, જેમકે **ફીસ્તે**એ અનાત્માને સર્વથા આત્માનો ઉપસ્થાપેલો માન્યો આ વિચાર ખરેખર બહુ ભવ્ય લાગે છે આખુ જગત્ મનોવિલાસમાત્ર થઈ રહે છે ! આવો જ વિચાર કાઇક **બાર્કલિ**એ પ્રતિપાદન કર્યો હતો પણ **બાર્કલિ**ના સિદ્ધાન્તમા આ મનોવિલાસ પરમાત્મા ઉપર આધાર રાખે છે, અને **ફીસ્ત**ના સિદ્ધાન્તમા એ મનોવિલાસ આત્મામાથીજ ઉદ્ભવે છે એટલે **બાર્કલિ** કરતા **ફીસ્ત**માં અદ્વૈતવાદ વિશેષ છે આ પ્રમાણે આત્મા—અનાત્માના વિવેકને બદલે અનાત્મા—આત્માનો કલ્પેલો છે એવો એક પ્રકારનો અદ્વૈતસિદ્ધાન્ત પ્રાપ્ત થયો **ફીસ્ત**નુ અદ્વૈત એ આપણો

" દૃષ્ટિસૃષ્ટિવાદ " યા " એકજીવવાદ " બની રહે છે. (આ વિચારની છઠ્ઠી ભૂમિકા.)

હેગલ.

ફીશ્તનુ તત્ત્વજ્ઞાન ' વાદ ' ' સિદ્ધાન્ત ' ' જ્ઞાન ' એ નામને પણ પાત્ર નથી, ' વાદ, ' ' સિદ્ધાન્ત, ' ' જ્ઞાન ' એ જ્ઞાતા ઉપરાત જ્ઞાતા સાથે મૂળથી જ સાપેક્ષ સબદ્ધ જ્ઞેય પદાર્થની અપેક્ષા કરે છે ' તમે ' ન હો, ' આ ' ન હોય, તો ' હુ ' પણ ન બને ' હુ ' છે એવો ' હુ ' નો વાદ–સિદ્ધાન્ત સ્થાપવા જતા જ ' તું ' ' આ ' અવીને ઊભુ રહે છે ' હુ ' અને ' આ ' ઉભયના દ્વૈતમા જ ખરૂ અદ્વૈત રહેલુ છે. આ હેગલનો સિદ્ધાન્ત (આ વિચારની **સાતમી** ભૂમિકાનો દક્ષિણ ખડ)

હવે હ્યૂમના મુખ્ય વારસો તરફ વળીએ. ઇગ્લડમા હ્યૂમ પછી આગળ વધતા જૉન સ્ટુઅર્ટ મિલનુ નામ આવે છે. મિલની ખ્યાતિ ન્યાયશાસ્ત્ર,

મિલ

નીતિશાસ્ત્ર, અને રાજ્ય–શાસ્ત્રમા છે તત્ત્વચિન્તક તરીકે તો એ હ્યૂમના સિદ્ધાન્તનો જ અવલબ કરે છે પરન્તુ એના તરફથી મ્હામા પક્ષને અપાતી કબૂલાત જાણવા જેવી છે મિલ જ્ઞેય(ભાસ)સન્તાન અને જ્ઞાન(ભાન) સન્તાન એવા બે સન્તાન (પ્રવાહ) સ્વીકારે છે, અને હ્યૂમને અનુસરી, એ સન્તાનોની પાછળ અધિષ્ઠાન—આલય (આશ્રય) માનવાનુ કાઈ જ કારણ નથી એમ કહે છે. પરન્તુ તે જ સાથે, ' ભાસ ઉપજાવવાની સ્થિર યોગ્યતા ' નુ અસ્તિત્વ સ્વીકારી એ યોગ્યતાના આશ્રયભૂત પદાર્થનુ અસ્તિત્વ અજાણ્યે સ્વીકારી દે છે.

સિદ્ધાન્તહાનિ ઉત્પન્ન કરનારી આવી ભૂલ ફ્રેંચ વિદ્વાન કૅાત કરતો

આ લેખકના મતમા ' એકજીવવાદ 'નો એકજીવ તે કેટલાક વેદાન્તીઓ સમજે તેમ આ ન્હાનો સરખો ' હુ ' નહિ, પણ હિરણ્યગર્ભ (Cosmic Soul)—એમ થવો ઘટે છે. અને આ માનવું મધુસૂદન-સરસ્વતીકૃત ' અદ્વૈતસિદ્ધિ ' જેવા આકરગ્રન્થના મનનપૂર્વક થયુ છે. ફીશ્ત પણ આ વિશાલ આત્માને જ અનાત્માનો ઉપસ્થાપક માને છે.

' એકજીવવાદ ' અને ' દૃષ્ટિસૃષ્ટિવાદ ' સંબદ્ધ છે.

કૅાત. નથી. આ ભાસમાન—દશ્ય—જગતની પાછળ અધિષ્ઠાન છે એ વાત એને કબુલ નથી. જે છે તે આ દેખાય છે તે જ છેઃ એની પાછળ (અધિષ્ઠાન) કાંઈ નથી, છે તો તે અજ્ઞેય હોઈ, નથી જ; તેમ એની સ્હામે (દ્રષ્ટા) પણ કાંઈ નથી. આત્મા પોતે પોતાને પોતાના ધર્મસહિત વા ધર્મરહિત જોઈ શકે એ અશક્ય છે, કારણ કે એક જ પદાર્થ કર્તા અને કર્મ ઉભય કેમ હોઈ શકે? માટે આત્માને અને આત્માની આન્તર સ્થિતિને વિષય કરતું માનસશાસ્ત્ર સંભવતું નથીઃ શાસ્ત્ર માત્ર બાહ્યને જ વિષય કરે છે. આ એક પ્રકારનુ અદ્વૈત છે. પણ એ વેદાન્તનુ અદ્વૈત નથી આ અદ્વૈત અધિષ્ઠાનકારણનો નિષેધ કરી, માત્ર પ્રત્યક્ષને જ સર્વસ્વ માનવામા રહેલુ છે, અને તેથી વેદાન્તના અદ્વૈતથી તદ્દન ઉલટુ છે વેદાન્ત અધિષ્ઠાનનુ પ્રતિપાદન કરી દશ્યનો એક રીતે નિષેધ કરે છે, કૅાત દશ્ય માત્રને જ સ્વીકારી અધિષ્ઠાનને નિષેધે છે

સ્પેન્સર હયાત અંગ્રેજ તત્ત્વચિન્તક હર્બર્ટ સ્પેન્સરને અધિષ્ઠાનનો નિષેધ અયુક્ત લાગે છે. કાન્ટની માફક ભાસ અને ભાસમાન પદાર્થ એ બેનુ દ્વૈત એ સ્વીકારે છે. ભાસ જ્ઞેય છે, ભાસમાન પદાર્થ અજ્ઞેય છે એક જ્ઞેય હોઈ પરિચ્છેદવાળુ છે, બીજું અજ્ઞેય હોઈ અપરિચ્છિન્ન છે એક સોપાધિક છે, બીજુ નિરુપાધિક છે. (આ વિચારની **સાતમી** ભૂમિકાનો **વામ** ખડ)

શાંકરવેદાન્ત પશ્ચિમનુ તત્ત્વજ્ઞાન આ કરતા આગળ વધ્યુ નથી આજકાલ પશ્ચિમમા બે સિદ્ધાન્ત રાજ્ય ભોગવે છેઃ સ્પેન્સરનો અજ્ઞેયતાવાદ, અને હેગલનો વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ

શાંકર વેદાન્ત જોડે સરખાવતા, સ્પેન્સરનો સિદ્ધાન્ત ખામી ભરેલો લાગે છે. સ્પેન્સરના સિદ્ધાન્તમા શાંકરવેદાન્તનુ "**नेति नेति**" નુ સત્ય આવ્યુ છે, પણ "**तत्त्वमसि**' અને "**सत्यं ज्ञानमनन्तम्**" નુ રહસ્ય દૂર રહી ગયુ છે સ્પેન્સર પરમતત્ત્વને અજ્ઞેય માનવામાં 'સત્' અને 'ચિત્' ને છૂટા પાડે છે—એમનુ દ્વૈત કરે છે એમ કરવામા દોષ એ રહેલો છે કે એ રીતે સત્ અને 'ચિત્' એમાથી એકે સિદ્ધ થતું નથી બંનેની સ્વરૂપહાનિ—નાશ થાય છે જો સત્ ચિત્માં પ્રકાશતું નથી એ અન્ધકાર અને શૂન્યતાથી ગ્રસ્ત હોઈ સત્ ગણાવા યોગ્ય નથી; અને જો 'ચિત્' 'સત્' ને પ્રકટાવતું નથી એ પ્રકાશરૂપ ચૈતન્યધર્મથી રહિત છે, અને

નિ:સત્ત્વ હોઈ ખાલી—શૂન્ય છે 'સત્' અને 'ચિત્'ને એકવાર એક એકથી જુદા રાખ્યા તો તે પછી હમેશા જુદા જ રહેવાના· એમનો સબન્ધ અશક્ય જ થવાનો જુદા પદાર્થોનો સબન્ધ તે સયોગ, અને સયોગ તો જડનો જ બને, ચિતનો ન બને માટે 'સત્' અને 'ચિત્'ને જુદા માન્યા કે તત્ત્વજ્ઞાનની એક મ્હોટામા મ્હોટી વૃથા મુશીબત ઊપજી વસ્તુત. 'સત્' અને 'ચિત્' એક બીજામા સમાએલા છે એમ માનવાથી વસ્તુસ્થિતિને અનુસરાય છે, અને તે જ સાથે વૃથા મુશીબત ઊપજતી અટકે છે

આ ખામીથી—સત્ અને ચિતના દ્વૈતની ખામીથી—હેગલનુ તત્ત્વજ્ઞાન મુક્ત છે. બલ્કે એ બેનુ અદ્વૈત પ્રતિપાદન કરવુ એ જ એના સિદ્ધાન્તનુ પરમ તાત્પર્ય છે

આત્મા–અનાત્મા, યા ચિત્–અચિત્, અને ઉભયથી પર હોઈ ઉભયમા અનુસ્યૂત પરમાત્મા એ અદ્વૈત–તત્ત્વત્રયનો સ્વીકાર એ હેગલનો સિદ્ધાન્ત આજકાલ માન પામતો સિદ્ધાન્ત છે પરન્તુ શાકર સિદ્ધાન્તને તત્ત્વજ્ઞાનનુ શિખર માનનાર આ લેખકને હેગલના સિદ્ધાન્તમા એક મ્હોટી અસગતિ લાગ છે હેગલ પરમ તત્ત્વને વિશેષાતીત—વિશેષ થકી પર (Absolute) માને છે, તે જ સાથે એને વિશેષમા અનુસ્યૂત—સવિશેષ પણ માને છે, અને વળી એ વિશેષોને સત્ય માને છે વિશેષોની અને વિશેષાતીત પદાર્થની સત્તા સમાન નથી એ હેગલ–સિદ્ધાન્તવાળા કબુલ કરે છે એકની સત્તા ઊતરતી છે, અને બીજાની ચઢીઆતી છે એમ કહે છે પરતુ સત્તાના ચઢતા–ઊતરતાપણાનો શો અર્થ થાય છે એ સબન્ધે તેઓ વિચાર કરતા નથી ઊતરતી સત્તાનો અર્થ જ એ થાય છે કે ચઢીઆતી સત્તા આગળ એનુ મિથ્યાત્વ સિદ્ધ છે -ચઢીઆતુ દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રાપ્ત થતા ઊતરતા દૃષ્ટિબિન્દુને અવકાશ જ રહેતો નથી હેગલ જેને Absolute યા પર દૃષ્ટિબિન્દુ કહે છે, એ જ્ઞાતા (Subject) અને જ્ઞેય (Object)-ના દૃષ્ટિબિન્દુનો સરવાળો નથી પણ બનેના સમન્વયમાથી પ્રત્યક્ષ થઈ આવતા પર પદાર્થનુ દૃષ્ટિબિન્દુ છે અર્થાત્, ત્રણે દૃષ્ટિબિન્દુ સરખા રીતે 'છે' કહી શકાય એમ નથી—નીચેના દૃષ્ટિબિન્દુઓ ઉચ્ચ દૃષ્ટિબિન્દુમા સમાઈ જાય છે. જેમકે મત્સ્યમાથી ક્રમે ક્રમે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઈ છે, ત્યા મત્સ્યનુ

દૃષ્ટિબિન્દુ અને મનુષ્યનુ દૃષ્ટિબિન્દુ બને સરખી રીતે ખરા નથીઃ મનુષ્યનુ દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રાપ્ત થતા મત્સ્યનુ દૃષ્ટિબિન્દુ મિથ્યા બને છે. માટે **શં**કરાચાર્ય બ્રહ્મને વિશેષાતીત માને છે, વિશેષોમા અનુસ્યૂત પણ માને છે, પણ વિ-શેષોને મિથ્યા માની બ્રહ્મની નિર્વિશેષતાને અબાધિત સ્થાપે છે. બે તત્ત્વ થકી પર તૃતીય તત્ત્વ શોધી કાઢવાનુ પ્રયોજન જ એ છે કે બને તત્ત્વના દૃષ્ટિબિન્દુને ખોટા સમજી ઉચ્ચતર–તૃતીય–દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રાપ્ત કરવું જગતને સત્ય માનીને ચાલનાર જેટલી ભૂલ કરે છે, તેટલી જીવને એકલાને સત્ય માનીને ચાલનાર પણ ભૂલ કરે છે. એકનુ જીવન ઐહિકતાથી દૂષિત છે, બીજાનુ મનોરાજ્ય માત્ર છે બને દૃષ્ટિબિન્દુનો સમન્વય ઉચ્ચતર ભૂમિ-કાએ ચઢયા વિના અશક્ય છે અને એ ભૂમિકાએ ચઢયા, એટલે નીચેના બને દૃષ્ટિબિન્દુઓ અપૂર્ણ અને અર્થાત્–ભ્રમાત્મક સિદ્ધ થયા આ **શં**કરા-ચાર્યનો માયાવાદ (આ વિચારનુ **પરમ** શિખર–પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની **ભવિષ્યની** અન્તિમ ભૂમિકા)

[વસન્ત, જ્યેષ્ઠ ૧૯૫૯]

૩૩.

ષડ્દર્શન

'મન્ત્ર' અને 'બ્રાહ્મણ —એટલે કે સહિતા, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક અને ઉપનિષદ્, એ 'શ્રુતિ' કહેવાય છે એમા પ્રતિપાદન થતા સત્યો આદ્ય ઋષિઓએ પરમાત્મા પાસેથી સાક્ષાત્ શ્રવણ કરેલા છે, અને **પરમ** ગુરુના અસાધારણ પ્રભાવને લીધે શ્રવણની સાથે જ એ સત્યોનુ એમને દર્શન પણ થઈ ગયુ છે ત્યાર પછીના ઋષિજનોને એ શ્રુતિ ગુરુપરપરાએ પ્રાપ્ત થઈ છે અને એના સત્યો શ્રવણની ભૂમિકામાથી દર્શનની ભૂમિકામા ઊતારવા માટે એમને જુદા

જુદા માર્ગો શોધવા પડ્યા છે. આ રીતે આપણા દેશમાં 'ષડ્દર્શન'નો ઉદ્ભવ થયો છે

જ્ઞાન માત્રનો ભંડાર 'મન્ત્ર' યા 'સંહિતા', એ સર્વમાં સૂત્રસ્થાને છે: ઐહિક ભાવનાથી ભરેલા–છતાં મુગ્ધ અને સરળ–એવા સામાન્ય ખેડુતથી માંડી, પરમાત્મામાં એકતાન થએલા અને જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલા મુનિજન પર્યન્ત—સર્વ પોતપોતાની રીતે એને સમજી લે છે, અને એ રીતે એક જ અદ્વિતીય વાણી આખા જનસમાજની જુદી જુદી આધ્યાત્મિક ભાવનાઓ તૃપ્ત કરે છે બ્રાહ્મણ, આરણ્યક અને ઉપનિષદ્ એ આ સૂત્રના ભાષ્યરૂપ છે એમાંનો કેટલોક ભાગ ક્રિયાપરાયણ કનિષ્ઠ અધિકારીને માટે છે, અને કેટલોક મધ્યમ અને ઉત્તમ અધિકારી—જિજ્ઞાસુ અને જ્ઞાની—એઓને માટે છે

આ મહાન જ્ઞાનભંડાર—વેદ—નો સાર ઉપનિષદ્ના કેટલાક મહા-વાક્યોમાં સમાવવામાં આવ્યો છે

જીવ પરમાત્મા છે, જગત્ પણ પરમાત્મા છે, છતાં પર-માત્મા ઉભય થકી અધિક છે–છતાં કેવલ અદ્વિતીય છે એની સાથે, એનાથી ઊંચે, એનાથી નીચે બીજુ કાંઈ જ નથી· આ પરમ સત્ય, સત્ય છતાં સત્ય રૂપે ભાસતા નથી, એ અજ્ઞાન, એ જ દુ:ખ. અજ્ઞાન એ જ પાપ, અજ્ઞાન એ જ અશુદ્ધિ· એની પાર જવું એ જ આનન્દ, એ જ પરમ કર્તવ્ય, એ જ વિશુદ્ધિ.

આ સત્યનુ શ્રવણ તો થયુ પણ એનુ દર્શન શી રીતે કરવુ?–એને અનુભવમાં શી રીતે ઊતારવુ? એનો અનુભવ થવામાં જે અન્તરાય નડતો હોય તે દૂર કરીને એ અન્તરાય શો છે? આ પ્રશ્ન ઉપર મનન કરતા, આદિવિદ્વાન કપિલમુનિને જણાયુ કે દેહ અને આત્મા—'પ્રકૃતિ' અને 'પુરુષ'—એ બે પદાર્થો, જે વસ્તુત. ભિન્ન છે, તેમને શેળભેળ કરી નાખ-વાથી, અર્થાત્ એમની વાસ્તવિક જુદાઈ ન સમજવાથી, સર્વ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે મનુષ્ય પોતાને સસારના દુઃખોથી દુ.ખી માને છે, રાગદ્વેષાદિથી આમ તેમ ખેંચાઈ પાપ કર્મ કરે છે, અને જે વિશુદ્ધિથી પરમાત્માનો સા-ક્ષાત્કાર થઈ શકે છે એ વિશુદ્ધિ ખોઈ બેસે છે—આ સર્વ પ્રકૃતિ અને

પુરુષના અવિવેકને લીધે થાય છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષનાં સ્વરૂપ સમજવાં, એકનુ વિકારિત્વ અને બીજાનું સર્વવિકારરહિતત્વ ગ્રહી લેવુ—એ કપિલ-મુનિને દર્શનનો માર્ગ જડયો. અને એ માર્ગના સ્પષ્ટીકરણઅર્થે એમણે પ્રકૃતિના સ્વરૂપ ઉપર ઊંડુ મનન કરી—મૂલ અવ્યક્ત પ્રકૃતિમાથી મહત્તત્ત્વ, અહકાર, પચતન્માત્રા આદિ સકલ બાહ્ય અને આન્તર જગત્ કેવુ આવિર્ભાવ પામે છે એ બતાવ્યુ, અને એ સર્વ પ્રકૃતિની શૃખલાથી પુરુષ વસ્તુત કેવો બહાર છે એ વાત ભાર મકી મૂકીને દર્શાવી હિન્દુસ્તાનના તત્ત્વદર્શનમા આ પહેલુ દર્શન વિશ્વના જુદા જુદા તત્ત્વોની સખ્યા ગણાવી તેથી, અથવા તો કેટલાક કહે છે તેમ સારી ' ખ્યા ' કહેતા બુદ્ધિ—વિવેકબુદ્ધિ સૂઝાડી તેથી, આ દર્શન '**સાંખ્ય દર્શન**'ને નામે પ્રસિદ્ધ છે આ દર્શનના, કાળ જતા, અનેક અવતારો થયા, પણ આપણે તો આ સ્થળે માત્ર પ્રથ-માવતારનુ જ પ્રયોજન છે

શ્રુતિનુ સત્ય પ્રત્યક્ષ કરવામા પ્રકૃતિપુરુષનો અવિવેક નડે છે—એમ કપિલમુનિએ પ્રધાનપણે બતાવ્યુ તત્ત્વચિન્તનના ઇતિહાસમા આ શોધ કાઈ ન્હાનીસૂની નથી પણ અજ્ઞાનનુ પડ આત્મા ઉપર એટલુ તો જાડુ બન્ધાઈ રહ્યુ છે કે માત્ર વિવેકના કિરણથી એ સહજ ભેદાઈ જાય એવુ નથી પુરુષ પ્રકૃતિથી જુદો છે એ વાત સમજાઈ માત્ર કાને પડી એટલુ જ નહિ, પરન્તુ ગળે પણ ઊતરી પણ શુ એટલાથી મનુષ્ય રાગદ્વેષાદિથી ખેચાતો અટક્યો ? એના ત્રિવિધ તાપ શમી ગયા ? વિષય તરફ એનુ મન દોડતુ બન્ધ રહ્યુ ? માયાના કાર્ય તરફ નજર કરતા તો, માયાનુ આવરણ હતુ તેવુ ને તેવુ રહ્યુ એમ કહેવામા પણ બાધ નથી આત્મા દેહથી જુદો છે એમ જાણ્યુ પણ એમ જાણ્યા છતા કેટલા મનુષ્યો દેહવાસનાથી મુક્ત થયા ? અરે ! એક રીતે તો પૂર્વના કરતા પણ વધારે ખરાબ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ એમ કહીએ તો ચાલે પહેલા દેહથી આત્મા જુદો છે એ વાત જાણી નહોતી, હવે તો એ વાત જાણી, અને જાણ્યા છતા તદનુસાર વર્તન થઈ શકતુ નથી ! મનુષ્યની અધમતાની પરાકાષ્ઠા ! આ સકટમાથી ઉદ્ધર-વાનો અને જગતને ઉદ્ધારવાનો—પ્રકૃતિપુરુષ વચ્ચે, માત્ર શબ્દમા કે મગ-જમા જ નહિ, પણ વસ્તુત અનુભવમા વિવેક કરી શકવાનો માર્ગ **યોગ-દર્શન**મા શોધાયો ચિત્તવૃત્તિની ઉચ્છૃખલ ગતિ એ આ અવિવેકનુ મૂલ છે, અને તેથી ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવો, એટલે આત્માનુ પ્રકૃતિથી વિવિક્ત સ્વરૂપ એની મેળે પ્રકાશશે, અને આત્મા એના પરમ તાત્ત્વિક સ્વરૂપ સાથે,

અર્થાત્ પરમાત્મા સાથે, એની મેળે યોજાશે, જોડાશે—આ યોગશાસ્ત્રનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત. ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવો એટલું કહીને યોગશાસ્ત્ર બેશી રહ્યું નહિ. પણ એ નિરોધ શી રીતે કરવો એની રીતો પણ બતાવી. સાખ્યશાસ્ત્રે બાહ્ય અને આન્તર ઉભયવિધ પ્રકૃતિના પરિણામ ક્રમનો એકઠો વિચાર કર્યો હતો. યોગશાસ્ત્રે આન્તર પ્રકૃતિનુ સવિશેષ અવલોકન કર્યું. માત્ર પરિણામક્રમનો જ નિર્ણય કર્યો એમ નહિ, પણ તે સાથે રાગદ્વેષાદિ અનેક પ્રલોભનો અને એના પ્રતીકારો—સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ભાવો—નુ સૂક્ષ્મ નિરૂપણ કર્યુ અને એના જયની યુક્તિપ્રયુક્તિઓ બતાવી સાખ્યે સઘળો આધાર આત્માના પોતાના બળ ઉપર રાખ્યો હતો, તેને બદલે યોગે ઇશ્વરના અનુગ્રહની મદદ પણ લીધી, અને ઇશ્વરપ્રણિધાનને પણ એક સાધન માન્યુ

આ સાખ્ય અને યોગના માર્ગ અત્યન્ત સૂક્ષ્મ છે એનો લાભ સર્વ કોઈ લઈ શકે એ બનવાજોગ નથી એ માર્ગ આચરવા માટે સૂક્ષ્મ વિચારશક્તિ તેમ જ અસાધારણ ઇચ્છાબળ અને દૃઢ મહાગ્રહની જરૂર છે. એ દરેક જણમા શી રીતે હોઈ શકે ? આ કારણથી, સાખ્યદર્શન કરતા પણ પૂર્વકાલીન બ્રાહ્મણગ્રન્થના સમયથી એક બીજો માર્ગ ચાલ્યો આવતો હતો, જેનો પ્રચાર સામાન્ય જનોમા સાખ્ય અને યોગથી અટકાવી શકાયો નહિ. બ્રાહ્મણગ્રન્થમા દેવયજનના અસખ્ય વિધિઓ બતાવ્યા હતા—એમા પણ શ્રદ્ધા ભક્તિ વગેરે પ્રબળ હૃદયભાવોની અપેક્ષા હતી, પણ એ ભાવો કાંઈ આંખે જોઈ શકાતા નથી, એટલે એ કદાચ ન હોય તો પણ એની ખોટ નજરે ચઢતી નથી—માત્ર બહારનો આચાર જોઇએ અને એ આચાર કરવો બહુ મુસ્કિલ નહોતો મુસ્કિલ હોય તો પણ હોતા અધ્વર્યુ વગેરે યજ્ઞ કરાવનારા બ્રાહ્મણો પુષ્કળ હતા, અને એમને દ્રવ્ય આપીને એમની મદદ લેવામા અડચણ નહોતી બ્રાહ્મણગ્રન્થોમા વીખરાએલા વિધિઓ ‘ કલ્પસૂત્રો ’ મા ગોઠવાયા, અને ઉક્ત અનુક્ત અને પરસ્પરવિરુદ્ધ–ઉક્ત વિધિઓ સમજવા માટે વાક્યોના અર્થ કરવાના નિયમો ઘડાયા: આ સર્વ **મીમાંસાશાસ્ત્ર**ને નામે પ્રસિદ્ધ છે આ શાસ્ત્ર સાખ્ય અને યોગથી અસ્પૃષ્ટ રીતે અસ્તિત્વમા આવ્યુ એટલુ જ નહિ, પણ સાખ્ય અને યોગે જે મુશીબતના ખુલાસા નહિ કરેલા તેના ખુલાસા પણ આ શાસ્ત્ર આપી શકે છે એમ પ્રાકૃત લોકને લાગે તો નવાઈ નહિ. સાખ્યે પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવા માટે આત્મબળ ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો, યોગે ઇશ્વરની મદદ લીધી, પણ ઇશ્વરને

પણ પ્રસન્ન કરવાની તો જરૂર રહી, જેનો વિધિ યોગશાસ્ત્રે વર્ણવ્યો ન હતો. મગજ અને હૃદય જગતના અનુભવથી પરિપકવ થાય ત્યાર પછી ભલે સાંખ્ય અને યોગને માર્ગે ચઢો, પણ ગૃહસ્થાશ્રમમા તો એ યજ્ઞાદિ વિધિઓ દેવતાના અનુગ્રહ મેળવવા માટે જરૂરના છે, અને ચતુર્થાશ્રમમા સાખ્ય અને યોગનુ ચિન્તન કરી શકવા માટે જે હૃદયની શુદ્ધિ જોઇએ એ પણ એ વડે જ આવી શકશે—એમ મનાવા લાગ્યુ

મીમાસાનો ઉપદેશ દર્શનશાસ્ત્રના મળ તત્ત્વથી જ વિરુદ્ધ હતો મનુષ્ય આત્મા પોતાનુ અને જગત્નુ સ્વરૂપ ઓળખવા અને સર્વનુ આદિકારણ જાણવા તલપી રહ્યો છે તે વખતે એની આગળ કર્મકાડના વિધિ ધરવા તદ્દન નિરર્થક છે અગ્રેજીમા કહેવત છે તેમ 'રોટલો માગે એને પત્થર આપવા' સમાન આ ઉપદેશ થાય છે દર્શનશાસ્ત્રના જ ખરા પ્રદેશમા રહીને—અર્થાત્ તત્ત્વવિચારને જ પ્રધાનપદે સ્થાપીને એવો માર્ગ ન શોધી કઢાય કે જે સાખ્ય અને યોગ જેવો ગૂઢ ન હોય અને સામાન્ય લોકના મગજમા ઊતરી શકે? આવો માર્ગ **વૈશેષિક દર્શન**મા શોધાયો આ દશ્ય જગત્ સત્ત્વ રજસ્ અને તમમ્—રાગ દ્વેષ અને મોહરૂપી પ્રકૃતિનો જ વિકાર છે એ બોધ સામાન્ય મગજથી ગ્રહણ થઈ શકે એવો નહતો 'મહત્તત્ત્વ' નામનુ સામાન્ય કલ્પનામા દૂર દૂરથી પણ ન આવે એવુ તત્ત્વ સામાન્ય જન સ્વીકારવા ના પાડે એમા આશ્ચર્ય નહિ 'જ્યોતિષ્મતી' 'ઋતભરા' આદિ યોગશાસ્ત્રના ઉપદેશ્ય પદાર્થો, પ્રાકૃત જનની દૃષ્ટિમા અર્થહીન શબ્દો વિના અન્ય શુ હોઈ શકે? આ મુશ્કેલીઓમાથી મુક્ત વૈશેષિક દર્શન હતુ આ ઘટ છે, એને રગ છે, એને આમ તેમ ચલાવી શકાય છે, એનો અમુક ખાસ ધર્મ છે જેને લઇને એ ઘટ કહેવાય છે, એ ગુણ કર્મ અને લક્ષણભૂત સામાન્ય, સર્વે ઘટરૂપી દ્રવ્યમા અમુક નિત્ય સબન્ધ(સમવાય)થી રહેલા છે; ઘટ કપાલનો બનેલો છે, કપાલ કપાલિકાના બનેલા છે, એમ ઊતરતા ઊતરતા છેવટે આપણે કોઇક ઠેકાણે અટકવુ જ જોઇએ, નહિ તો અનવસ્થા થાય—એ અન્તિમ દ્રવ્યને આપણે પરમાણુ કહીએ, અને એક પરમાણુ એ જ જાતના બીજા પરમાણુથી ભિન્ન છે એ વાતનો ખુલાસો કરવા માટે પ્રત્યેક પરમાણુમા 'વિશેષ' નામનો કોઈક પદાર્થ માનવો જોઇએ આ જડ જગત્ દેખાય છે તેના કરતા આત્માના ધર્મ જુદી જ તરેહના છે—આત્માને જ્ઞાન થાય છે, સુખદુઃખાદિ અનુભવાય છે, ઇત્યાદિ જોતાં સ્પષ્ટ છે કે આત્મા દેહથી જુદો છે ક્ષિત્યકુરાદિક કાર્યો છે એનો કર્તા

હોવો જોઇએ, અને એ કર્તા તે હુ નથી—અને હુ તે તમે નથી, એટલે આત્માઓ પણ અનેક, અને પરમાત્મા—ઇશ્વિર સર્વેથી જુદો. આ ઉપદેશ એવો સાદો અને સરળ છે કે તત્ત્વવિચાર કરવાની હોશ રાખનાર, છતાં એના ગૂઢ ભાવોમા પ્રવેશ કરવાને અસમર્થ એવા સામાન્ય જનોને એ ઠીક ગળે ઊતરી ગયો. વળી લોકોને દરેક વાતના પ્રમાણમા વેદનુ વાક્ય બતાવવુ એ પણ શા કામનુ ? માટે ચોખ્ખી પ્રમાણપદ્ધતિ અને તેમા ખાસ કરીને અનુમાનપદ્ધતિ સ્થાપવી કે જેથી દરેક માણસને દલીલો વડે અમુક સત્યોની ખાતરી કરી અપાય, ઇશ્વિરને પણ અનુમાનથી સિદ્ધ કરવો—આ કામ **ન્યાયદર્શને** હાથ ધર્યું, અને તે સારી રીતે બજાવ્યુ. આ અરસામા બૌદ્ધ અને જૈન પન્થીઓએ વૈદિક માર્ગ ઉપર પ્રહાર શરૂ કર્યા હતા, સામાન્ય લોક કે જેઓમા એ પન્થોએ ખાસ પ્રવેશ કરવા માંડયો હતો એમની આગળ પગલે પગલે વેદના વાક્યો ટાકવા હવે નિરર્થક થયા હતા, અને તેથી, ખાસ વેદના જ વચનો ઉપર આધાર રાખીને બેશી ન રહેનારો અને સાખ્ય અને યોગની આકાશચુમ્બી ભૂમિકાએથી ઊતરી લૌકિક વાણીમા વાત કરનારા તત્ત્વદર્શનની જરૂર હતી અને એ જરૂર ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શને આ સમયે પૂરી પાડી

પણ સત્ય મનુષ્યની ક્ષણિક સગવડની અપેક્ષા કરતુ નથી ન્યાય–વૈશેષિક દર્શનની પ્રમાણપદ્ધતિ ભલે સહેલી હોય, એની અનુમાનપદ્ધતિ ભલે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય હોય અને એ ગ્રહણ કરવામા બાધ પણ નથી—તથાપિ એટલુ તો ખરૂ જ કે જીવ જગત્ અને ઇશ્વિરના સ્વરૂપ સમ્બન્ધે એણે જે નિર્ણયો બાધ્યા એ સ્થૂળ, અને ઊંડી ધાર્મિકતાની આન્તર દષ્ટિથી રહિત હતા વળી આ હેતુવાદી નવીન દર્શનો, ખામીભરેલી રીતે પણ માત્ર બુદ્ધિને જ મનોષી શકતા હતા—મનુષ્યના સમગ્ર આત્માને સતોષ કરવાનુ એઓમા સામર્થ્ય ન હતુ.

આ સમયે એવા તત્ત્વદર્શનની જરૂર હતી કે જે સામાન્યમા સામાન્ય જનને પણ ઉપયોગી થાય, તેમ વિદ્વાનમા વિદ્વાનને પણ સપૂર્ણ સન્તોષ ઊપજાવી શકે, પૂર્વોક્ત દર્શનની ખામીથી મુક્ત હોય. અને છતા એ દર્શનોના સારા ભાગની અવગણના ન કરે આવુ તત્ત્વદર્શન આ ભૂમિમા શ્રુતિના સમયથી હયાત હતું, બીજાં દર્શનો અને ધર્મોની ચઢતી–પડતી વખતે પણ

એનુ તેજ સર્વથા લુપ્ત થયુ ન હતુ. ખરા ધાર્મિક આત્માઓ કોઈ કોઈ પણ હમેશા ખુણેખોચરે પડ્યા રહે છે. એમના આત્મામા અને જીવનમા અને ઉપદેશમા **વેદાન્તદર્શન** ઝળક્યા કરતું હતું વેદાન્તદર્શન—જે મહાતેજના અન્ય દર્શનો ભાગેલા કિરણો છે—એણે પુનઃ જન્મ ધારણ કર્યો, પુનઃ સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યુ એની શ્રેષ્ઠતા ક્યા રહી છે, અને કેવી રીતે રહી છે એ વિષે આપણે આગળ વિચાર કરીશુ

[વસન્ત, ફાલ્ગુન ૧૯૬૦]

૩૪.

ષડ્દર્શનમાં વેદાન્તનું સ્થાન.

ફાલ્ગુનના અંકમા સાંખ્ય–યોગ–પૂર્વમીમાંસા–વૈશેષિક–અને ન્યાય એ પાંચ દર્શનોની ઉત્પત્તિ અને તેઓના આન્તર સબન્ધ વિષે કેટલુક નિરૂપણ કરી, નીચેના શબ્દોથી એ લેખ સમાપ્ત કરવામા આવ્યો હતો —

" આ સમયે એવા તત્ત્વદર્શનની જરૂર હતી કે જે સામાન્યમા સામાન્ય જનને પણ ઉપયોગી થાય, તેમ વિદ્વાનમા વિદ્વાનને પણ સપૂર્ણ સન્તોષ ઉપજાવી શકે, પૂર્વોક્ત દર્શનોની ખામીથી મુક્ત હોય અને છતા એના સારા ભાગની અવગણના ન કરે આવુ દર્શન આ ભૂમિમા શ્રુતિના સમયથી હયાત હતુ, બીજા દર્શનો અને ધર્મોની ચઢતી–પડતી વખતે પણ એનુ તેજ સર્વથા લુપ્ત થયુ ન હતુ ખરા ધાર્મિક આત્માઓ કોઈ કોઈ પણ હમેશા ખૂણે ખોચરે પડ્યા રહેતા એમના આત્મામા અને જીવનમા અને ઉપદેશમા **વેદાન્ત દર્શન** ઝળક્યા કરતુ હતુ વેદાન્તદર્શન—જે મહાતેજના અન્ય દર્શનો ભાગેલા કિરણો છે—એણે પુન જન્મ ધારણ કર્યો, પુન સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યુ એની શ્રેષ્ઠતા ક્યા રહી છે અને કેવી રીતે રહી છે એ વિષે આપણે આગળ વિચાર કરીશુ. '

આ પ્રતિજ્ઞા સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ કરવા માટે તો એક મ્હોટો ગ્રન્થ લખવો પડે: પ્રત્યેક દર્શન જે અત્રે માત્ર એની બીજાવસ્થામાં જ લેવામા આવ્યુ છે તેને બદલે એનો સમગ્ર ઇતિહાસ અવલોકવો પડે, વળી હજી સુધી આ સર્વ વિષયના ગ્રન્થોના પૂરા અર્થ પણ નિર્ણીત થયા નથી એ નિર્ણીત કરવા પડે,—વેદાન્તદર્શનના પોતાના ઇતિહાસમાં પણ કેવા કેવા પગલા ભરાયાં છે, એ અનેક ગ્રન્થોના વચનો ટાંકી, તેનો અર્થ નક્કી કરી, બતાવવું પડે, એટલુ જ નહિ પણ એ સર્વની પરસ્પર ગુથણીના તાર પણ ઊકેલી આપવા પડે આજના દિગ્દર્શન માટે આ ભગીરથકાર્ય માથે ન લેતાં, વેદાન્તદર્શનના થોડાએક ખાસ સિદ્ધાન્તોનુ સૂચન કરીએ અને એ પૂર્વોક્ત દર્શનમાથી કેવી રીતે ઉદ્ભવ્યા છે એ બતાવીએ તો બસ છે.

મૂળ **સાંખ્ય દર્શન** પ્રમાણે પરમાત્મસાક્ષાત્કારને અટકાવનાર વસ્તુ પ્રકૃતિ–પુરુષનો **અવિવેક** છે. આ કારણથી, પ્રકૃતિનુ વિકારિત્વ અને પુરુષનુ અવિકારિત્વ બતાવી બને વચ્ચેનો ભેદ એવો તરતો કરી આપવો કે એ બેની એકતાની કદી પણ ભ્રાન્તિ થવા ન પામે—આ મૂળ સાખ્ય દર્શનનો ઉદ્દેશ હતો સાખ્ય દર્શને બતાવેલી આ વિવેકની આવશ્યકતા વેદાન્તને માન્ય છે શારીરકભાષ્યના આરભમા જ શકરાચાર્યે આશ્ચર્ય સાથે ઉદ્ગાર કાઢે છે કે—

'વિષય (જ્ઞેય) અને વિષયી (જ્ઞાતા) જેવા, અન્ધકાર અને તેજની માફક પરસ્પર સ્પષ્ટ વિરુદ્ધસ્વભાવવાળા, પદાર્થોને લોક એક કરી માને છે એ કેટલુ આશ્ચર્ય !"

પરન્તુ સાખ્ય દર્શન એના ઐતિહાસિક ક્રમમા આટલેથી જ અટક્યુ નથી. અને એણે જે આગળ પગલા ભર્યા છે તેમાં વેદાન્તને અને એને મતભેદ પડે છે. સાખ્યે પ્રકૃતિમા **વિકારિત્વ** એ એનો ખાસ ધર્મ જોયો, એટલે એમાંથી આગળ જતા નીચેના પગલા ફલિત થયા વિકારિત્વ પ્રકૃતિનો ખાસ ધર્મ છે તો તે બહારથી શા માટે આવવો જોઇએ ? પ્રકૃતિના સ્વભાવરૂપે જ એને શા માટે ન માની લેવો ? અર્થાત્, ઇશ્વર એને વિકાર પમાડે છે એમ માનવાની જરૂર ન રહી પ્રથમ તો સાખ્યદર્શન પ્રકૃતિ ઉપરથી ઇશ્વર 'સિદ્ધ થઈ શકતો નથી' એટલુ જ કહીને અટક્યુ પણ જો સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, તો પછી એના અસ્તિત્વમા શુ પ્રમાણ ?—એમ સહજ

પ્રશ્ન થાય છે, અને એ પ્રશ્ન સાથે જ ઉત્તર પણ અપાઈ જાય છે કે— **ઈશ્વર નથી જ.** આમ અસિદ્ધિમાથી નિષેધ ઊપજાવી કાઢવામા આવ્યો.

યોગદર્શને સાખ્યમા એ સુધારાવધારા કર્યા. સાખ્ય પ્રકૃતિ-પુરુષના વિવેક આગળ આવીને અટક્યુ હતું, એથી આગળ જઈ એ વિવેક સિદ્ધ કરવાના માર્ગો યોજ્યા. એ માર્ગો જેટલે સુધી અન્તઃકરણ શુદ્ધ કરી જ્ઞાન ઊપજાવવામા, વેદાન્તના પરમ ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવામા, ઉપયોગી લાગ્યા તેને તેટલે સુધી વેદાન્તે સ્વીકાર્યા પણ વેદાન્તના જ્ઞાનમાર્ગની ગૌણતા થતી જોઈ એક શાકરવેદાન્તી ટીકાકારે પોતાના ગ્રન્થમા વચ્ચે ત્યા સુધી લખ્યુ કે—

"श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादमतोपजीविनस्त्वौपनिषदाः प्रपञ्चानृतत्ववादिनो द्वितीयमेवोपाय[ज्ञान-]मुपेयुः। तेषां ह्यधिष्ठानदार्ढ्ये सति तत्र कल्पितस्य बाधितस्य चित्तस्य तद्दृश्यस्य चादर्शनमनायासेनैवोपपद्यते। अत एव भगवत्पूज्यपादाः कुत्रापि ब्रह्मविदां योगापेक्षां न व्युत्पादयांबभूवुः। अत एव चौपनिषदाः परमहंसाः श्रौते वेदान्तवाक्यविचार एव गुरुमुपसृत्य प्रवर्तन्ते ब्रह्मसाक्षात्काराय न तु योगे। विचारेणैव चित्तदोषनिराकरणेन तस्यान्यथासिद्धत्वादिति कृतमधिकेन॥"

मधुसूदनसरस्वती

ભાવાર્થ—' શ્રીમત્શંકરભગવત્પૂજ્યપાદના મતને અવલબનારા વેદાન્તીઓ પ્રપચ(જગત્)ને મિથ્યા માને છે, અને તેથી બીજો ઉપાય જે જ્ઞાન એનુ તેઓએ ગ્રહણ કર્યુ છે તેઓના મત પ્રમાણે—અધિષ્ઠાન જે બ્રહ્મ એનુ જ્ઞાન દૃઢ થયુ, એટલે એમા કલ્પિત જે ચિત્ત અને એથી દેખાતુ જે જગત્ એ સર્વનો બાધ થઈ એ દેખાતા મટી જાય એ બન્ધબેસતુ છે તેથી જ ભગવત્પૂજ્યપાદે કોઈ પણ ઠેકાણે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓને માટે યોગની જરૂર બતાવી નથી અને તેથી જ વેદાન્તી પરમહંસો બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર માટે યોગની દરકાર ન કરતા શ્રુતિએ કહેલો વેદાન્તવાક્યનો વિચાર કરવા ગુરુ પાસે જાય છે. વિચાર (જ્ઞાન) વડે જ ચિત્તનો દોષ કાઢી શકાય છે, અને તેથી યોગ એ દોષ કાઢવાનુ સાધન નથી."

—મધુસૂદનસરસ્વતી.

બીજું—યોગદર્શનને ઈશ્વિર નથી એ પરિણામ પણ અનિષ્ટ લાગ્યું 'પુરુષવિશેષ'—પુરુષોત્તમ, પરમાત્મા—ની ભાવના શિવાય સમસ્ત યોગ-પ્રક્રિયા એને નિરર્થક લાગી, અશક્ય લાગી મનુષ્ય રાગદ્વેષાદિ ક્લેશથી ભરેલો છે, અને એ ક્લેશમુક્ત થવા એણે યત્ન કરવાનો છે એ યત્ન સફલ ત્યારે જ થાય કે જ્યારે એ ક્લેશથકી પર કોઈક આત્મા આદર્શરૂપે અને ચિત્તપ્રણિધાનના આલમ્બન રૂપે તેમ જ ફલદાતા રૂપે વિરાજમાન હોય. ક્લેશથકી પર કોઈ આત્મા એ મનુષ્યની ભવિષ્યની સ્થિતિનુ જ નામાન્તર હોય તો એનામા શ્રદ્ધા કેમ રહે ? એ છે, મનુષ્ય ક્લેશથી ભરેલો છે તે વખતે પણ એ ક્લેશથી વિમુક્ત છે, એમ મનુષ્યને વિશ્વાસ છે માટે જ મનુષ્ય પોતાને એની સાથે જોડવા, એના જેવા શુદ્ધ થવા, યત્ન કરે છે, અને એ યત્ન એ સફળ કરે છે આ પ્રમાણે, યોગ અર્થે—મનુષ્યના ઉદ્ધાર અર્થે—યોગદર્શનને પરમાત્માની આવશ્યકતા સમજાઈ

વૈશેષિક અને ન્યાય બીજે રસ્તે એ સિદ્ધાન્ત ઉપર ઊતર્યા સાધારણ જીવોને બાહ્ય જગત્ ઉપર દૃષ્ટિ નાખતા જે રચના દેખાય છે એનો કોઈક કર્તા હોવો જોઈએ, અને એ જ આપણા શુભાશુભ કર્મોનો ફલદાતા હોવો જોઈએ, એટલુ અનુમાન સહજ સૂઝે છે અને એ અનુમાન વડે વૈશેષિક અને ન્યાયદર્શનોએ ઈશ્વર સિદ્ધ કર્યો

હવે આ સમ્બન્ધી વેદાન્ત શુ કહે છે એ સાભળીએ

પ્રો ગ્રીન એક સ્થળે લખે છે કે પ્લેટોએ પ્રાચીન ગ્રીકતત્ત્વજ્ઞોને સોક્રેટિસની દૃષ્ટિથી તપાસ્યા, અને સોક્રેટિસને એ તત્ત્વજ્ઞોની દૃષ્ટિથી તપાસ્યો વેદાન્ત એક તરફ સાખ્ય અને બીજી તરફ યોગ વૈશેષિક અને ન્યાયને આ રીતે જ તપાસે છે વેદાન્તસૂત્ર એક પાદમા ઈશ્વરનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે, અને બીજા પાદમા એનુ જ ખડન કરે છે આ પરસ્પર વિરુદ્ધ લાગતા પ્રતિપાદનનો એ બનેની પાર રહેલા ઉચ્ચતર સત્યના સૂચન અર્થે છે વિકારિત્વ બેશક પ્રકૃતિમા અકાઈ રહેલુ છે, પણ તે જ સાથે એ વિકારમા પણ કાઇક રચના—ચૈતન્યની છાપ—પ્રતીત થાય છે ત્યારે એમાથી એક જ વાત સમજાય છે કે વિકારિત્વ બહારના ચેતનમાથી આવીને પ્રકૃતિમા પડયુ નથી, અને તે જ સાથે એ પ્રકૃતિનુ પોતાનુ પણ નથી, કારણ કે પ્રકૃતિ તો અન્ધ છે અને આ વિકાર તો અદ્ભુતરચનાવાળો છે માટે ઉભય

પક્ષને યોગ્ય ન્યાય આપવા માટે પ્રકૃતિ અને પરમાત્માને એક બીજાથી જુદા ન રાખતા, એમની માંહોમાંહે ગૂથણી માનવી—ગૂથણી તે દોરાના જેવી નહિ, કારણ કે દોરાઓ તો એક એકથી જુદા હોઈ એકઠા ગૂથાય છે. જડ વસ્તુ પ્રમાણે પ્રકૃતિ અને પરમાત્માને જુદા માની એકઠા ગૂથીએ તો તો જે દોષનો સાખ્યને ડર લાગ્યો હતો એ દોષ કાયમ રહે—પ્રકૃતિમાં વિકારિત્વ બહારથી આવી પડે, પ્રકૃતિ પોતે સ્વભાવે અવિકારી ઠરે ! માટે મૂળથી જ પ્રકૃતિ અને પરમાત્માને એકઠા માનવા, એમ વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત છે.

એ સિદ્ધાન્તમા કેટલાક પેટા–મતભેદ છે વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી પરમાત્મા અને પ્રકૃતિનો સબન્ધ આત્મા અને શરીરના જેવો માને છે, શુદ્ધાદ્વૈતવાદી પરમાત્માને પ્રકૃતિરૂપે પરિણામી રહેલો ગણે છે, કેવલાદ્વૈતવાદી પ્રકૃતિ પરમાત્મામા અજ્ઞાને કરી કલ્પેલી ઠરાવે છે અને એ પેટાભેદના પણ પેટાભેદ અનેક છે પણ એ સર્વ મતમા આટલુ સમાન રીતે સ્વીકારાએલુ છે કે (૧) પરમાત્મા છે, સાખ્ય કહે છે કે એ નથી એ ખોટુ છે, (૨) પરમાત્મા અને પ્રકૃતિ એક બીજાથી તદ્દન **વીખુટાં નથી,** નૈયાયિક કહે છે તેમ અણુરૂપ પ્રકૃતિ એક પદાર્થ, અને પરમાત્મા બીજો પદાર્થ, એકે બહારથી બીજા ઉપર પોતાની ઇચ્છા ચલાવી કાર્ય ઉત્પન્ન કર્યાં, એમ નથી

આપણે ઉપર જોયુ કે સાખ્યદર્શનમા અનીશ્વરવાદ કેવી રીતે આવ્યો, અને એ અનીશ્વરવાદ યોગ અને ન્યાય–વૈશેષિક દર્શનોએ કેવા કેવા કારણસર અગ્રાહ્ય ગણ્યો વળી એ પણ આપણે જોયુ કે વેદાન્ત આ બંને સ્હામસ્હામા પક્ષને એકત્ર કરી પોતાનો પ્રકૃતિ–પરમાત્માના અદ્વૈતનો સિદ્ધાન્ત કેવી રીતે ઉપજાવે છે હવે એ તપાસી જોઇએ કે ઈશ્વરના અસ્તિત્વ તથા સ્વરૂપ સબન્ધી આ મતભેદ એમના પરમપુરુષાર્થના માર્ગ સંબન્ધે કેવી અસર કરે છે

સાખ્યદર્શન પરમાત્માનુ અસ્તિત્વ સ્વીકારતુ નથી, એટલે જીવાત્માનો પ્રકૃતિ થકી વિવેક કરવો એ જ એ દર્શનમા પરમ પુરુષાર્થ રહે છે· જીવ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિથી પર છે અને પ્રકૃતિના વિલાસનો દ્રષ્ટા માત્ર છે એટલુ જાણવું એ જ પરમ પુરુષાર્થ ગણાય છે આ જાણવુ તે માત્ર નામનુ જ નહિ, પણ ખરેખરૂ—માટે પ્રકૃતિ અને પુરુષના સ્વરૂપનુ ચિન્તન પ્રાપ્ત થયુ, અને આ ચિન્તન **વિવેકરૂપ–વિચારા**ત્મક, અને શાન્તિ વગેરે ગુણો તે

આ વિચારથી ઉત્પન્ન થતી સાખ્ય વિદ્વાનની સ્થિતિ. યોગને આ વિદ્વત્તા— એટલે કે પૂર્વોક્ત વિવેકજન્ય સ્થિતિ—એકદમ વિચાર માત્રથી પ્રાપ્ત કરવી અશક્ય લાગી, અને તેથી એણે એ સિદ્ધ કરવા માટે સાધનનો ખાસ માર્ગ યોજ્યો, અને જીવાત્માની પાર, અનીશ્વર સાંખ્યને ન જણાએલો, ઇશ્વર જોઈ, એ ઇશ્વરમા ચિત્તનુ પ્રણિધાન કરી, એના અનુગ્રહ વડે આત્માનુ કેવલપણુ—પ્રકૃતિથી પરપણુ—અનુભવવાનુ બતાવ્યુ એટલે એકમા વિવેકનુ, અને બીજામા એ વિવેક અર્થે ધ્યાન ધારણા સમાધિ વગેરે સાધનનુ પ્રાધાન્ય રહ્યુ

વેદાન્તે આ બને માર્ગનો સમન્વય કર્યો—સાખ્ય પાસેથી **વિવેક** લીધો, અને યોગ પાસેથી **ધ્યાનાદિ** સાધન લીધા પણ એનો બ્રહ્મવાદ સાખ્યના અનીશ્વરવાદથી અને યોગના ઇશ્વરવાદથી જેટલો જુદો હતો, તેટલો એનો **જ્ઞાન**માર્ગ પણ વિવેક અને ધ્યાન ઉભયથી જુદો પડ્યો સાખ્યને પ્રકૃતિ અને અનેક પુરુષની પાર કાઈ નજરે પડતુ ન હતુ, અને તેથી એને પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બે કોટિનો વિવેક કરવો એટલુ જ સૂઝ્યુ હતુ વેદાન્તની દષ્ટિ ઉભયની પાર ગઈ, અને ક્ષર અને અક્ષર યાને પ્રકૃતિ અને પુરુષ ઉભયને સ્વસ્વરૂપમા અન્ય રૂપે સગ્રહતો એવો ‘ ઉત્તમ પુરુષ – પરમાત્મા—નજરે પડ્યો. અને તેથી **વિવેક**ની પાર **અભેદજ્ઞાન**ની આવશ્યકતા પ્રતીત થઈ

યોગશાસ્ત્રે સાખ્યનો અનીશ્વરવાદ ત્યજી ઇશ્વરનુ અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું હતું અને તેથી એ દર્શનમા વિવેક ઉપરાત ઇશ્વરના અનુગ્રહની ઇષ્ટતા કબૂલ થઈ હતી. પણ મૂળના સાખ્યદર્શનની અસર નીચે રહી જ્યા સુધી એણે વિવેકને જ પરમ પુરુષાર્થ માન્યો ત્યા સુધી ઇશ્વર–અનુગ્રહ તે માત્ર સાધનરૂપ જ ગણાયો, અને છેવટનુ સાધ્ય તો આત્માનુ નિઃસગપણુ એ જ રહ્યુ વેદાન્તની અસર તળે આવતા, યોગદર્શને જીવ અને ઈશનો યોગ એને પરમ પુરુષાર્થ ગણ્યો ખરો પણ એ યોગનો અર્થ ઘણી વાર એવો થતો કે પરમાત્માના જેવુ આત્માનુ નિઃસગપણું મેળવવુ વળી ઉભય શાખામા ઇશ્વરને જીવથી તદ્દન જુદો માન્યો હતો, અને તેથી ઇશ્વરમા ચિત્તનુ પ્રણિધાન તે, વિષય ઉપર ઇન્દ્રિય ઠેરવવામા આવે છે એ જ તરેહનુ, તેઓએ કલ્પ્યુ હતું, અને એ તરેહ બે વચ્ચે કેવળ જુદાઈની જ તેઓના સમજવામા હતી

વેદાન્તને આ વાત ગ્રાહ્ય ન થઈ વેદાન્તસિદ્ધાન્ત પ્રમાણે, ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ અને ઈશ્વરમા ચિત્તનુ પ્રણિધાન બન્ને વાતો કબૂલ–પણ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ યોગશાસ્ત્રે કલ્પ્યુ છે તેવુ નહિ, અને તેથી ચિત્તનુ પ્રણિધાન પણ પોતાથી તદ્દન જુદા **પુરુષવિશેષ**મા નહિ, પણ પુરુષ માત્રના પોતાના **સમષ્ટિસ્વરૂપ**મા વેદાન્તની વિશિષ્ટાદ્વૈત, [રામાનુજાચાર્યનુ], શુદ્ધાદ્વૈત [વલ્લભાચાર્યનુ], અને કેવલાદ્વૈત [શકરાચાર્યનુ] ત્રણે * શાખાઓમા આ **સમષ્ટિસ્વરૂપ**નો એક વા બીજી રીતે પણ સ્વીકાર છે (૧) વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી ‘ચિત્ —આત્માઓ—ને અનેક તથા પરસ્પરભિન્ન માને છે, તથાપિ સર્વે મળી પરમાત્માના શરીરનો એક ભાગ છે (બીજો ભાગ ‘ અચિત્ ’=પ્રકૃતિ) એટલુ તો સ્વીકારે છે, અને એ શાખામા આત્માએ પરમાત્માનુ ધ્યાન કરવાનુ તે પ્રકૃતિથી લેપાએલો એક પુરુષ પ્રકૃતિથી સદા નિર્લેપ એવા પુરુષાન્તર- (યોગનો ‘ પુરુષવિશેષ ’, ઈશ્વર)નુ ધ્યાન કરે એ રીતે નથી, પણ શરીરનુ એક **અંગ** પોતાના શરીરી **અગી**નુ ધ્યાન કરે એ પ્રમાણે છે (૨) શુદ્ધાદ્વૈતવાદી પણ આત્માઓને અનેક તથા પરસ્પરભિન્ન માને છે, પણ સર્વે પરમાત્માના અશ છે એમ કહે છે અને તેથી **અશ** પોતાના **અશી**નુ ધ્યાન કરવાનુ ઠરે છે (૩) કેવલાદ્વૈતવાદમા મિથ્યા ઉપાધિ માત્ર કરીને જ સર્વ ભેદ પ્રતીત થાય છે—વ્યષ્ટિઉપાધિને લઈ જ જીવ કહેવાય છે તે જ સમષ્ટિઉપાધિને લઈ ‘ ઈશ્વર યા સગુણ બ્રહ્મ અને ઉપાધિરહિત સ્વરૂપે ‘ પરબ્રહ્મ યા નિર્ગુણ બ્રહ્મ કહેવાય છે–એટલે આ ત્રીજી શાખામા સ્વસ્વરૂપભૂત **પરમાત્માનુ જ્ઞાન** એ જ પરમ પુરુષાર્થ વા પરમ પુરુષાર્થનો માર્ગ ઠરે છે—**પરમાત્માનુ જ્ઞાન** એટલે કે, નહિ આત્માનો પ્રકૃતિથી વિવેક માત્ર, અને નહિ પુરુષાન્તરનો અનુગ્રહ કે પુરુષાન્તર સાથે—નિ મગપણારૂપી–સામ્યપ્રાપ્તિ

---

* મધ્વાચાર્યના દ્વૈતને વેદાન્ત એટલે કે ઔપનિષદ દર્શનનુ નામ જ છાજતુ નથી કારણ કે, જો કે એ ઉપનિષદ્–વેદાન્ત–ના વાક્યોનો આધાર ટાંકે છે, તથાપિ એ વાક્યો એમના સિદ્ધાન્તને ખરૂ જોતા એટલા બધા પ્રતિકૂલ છે કે એ આધાર લેવાનો પ્રયાસ મૂળથી જ ખોટો છે અન્ય ત્રણ શાખાઓને દરેકના પોતપોતાના મતને સમર્થક કાઈક કાઈક ઉપનિષદ્મા મળી આવે છે જ, અને એમા કેટલાક વાક્યને મુખ્ય ગણી બાકીના વિરુદ્ધ લાગતા હોય તેને મુખ્ય સાથે ઘટાવી લેવા એ પ્રકારનો પ્રયત્ન થાય છે, જે સર્વથા નિરાધાર નથી

ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનો સાખ્યના અનીશ્વરવાદથી જુદા પડે છે—પણ તેઓ વેદાન્તની માફક પરમાત્મજ્ઞાનને પરમ પુરુષાર્થ ઠરાવતા નથી, કિતુ આત્મામા આત્યન્તિક દુ ખધ્વસ સપાદન કરવો એને જ પરમ પુરુષાર્થ કહે છે એટલે જો કે પરમાત્માનો અનુગ્રહ તેઓ ઇચ્છે છે તથાપિ છેવટની પ્રાપ્તિમા તો પરમાત્માને બાજુ ઉપર જ રાખે છે આ જીવ–ઈશના દ્વૈતવાદનુ સ્વાભાવિક પરિણામ છે યોગમા એ પરિણામ આવ્યુ હતુ, અને ન્યાય–વૈશેષિકમા પણ આવે છે કારણ એવુ છે કે જે પુરુષાર્થ અન્તરમા પ્રકટાવવાનો છે તેમા પહેલેથી જ પરમાત્માનો પ્રવેશ નથી રાખતા તો છેવટ સુધી પરમાત્મા બહારનો બહાર રહે છે, અને છેવટે જે સાધવાનુ તે આત્માનુ પોતાનુ જ–પરમાત્માના સપર્ક વિનાનુ—ઠરે છે અર્થાત્ કે દ્વૈતવાદીઓનો પરમ પુરુષાર્થ સ્વાભાવિક રીતે 'individualistic' હોય છે બલ્કે 'egoism',='self–love' રૂપ હોઈ કુલડી જેવડી પોતાની જાતમા જ પૂરો થઈ રહે છે, અને એમા સગત રીતે (consistently) પરમાત્માને કશુ જ સ્થાન રહેતુ નથી, અને તેથી તે ધાર્મિકતાથી વિમુખ છે પણ પુરુષાર્થમા પરમાત્માનો પ્રવેશ આવશ્યક હોય તો તેને મૂળથી આત્મામા જ રાખવો જોઇએ, એટલે એનો સાક્ષાત્કાર આત્મા**માં** જ બની શકે— અને સાક્ષાત્કાર આત્મા**માં** જ બનવો જોઇએ એ તત્ત્વજ્ઞાન માત્રનુ 'postulate' સ્વત સિદ્ધ જેવુ સૂત્ર છે, —સાક્ષાત્કારનુ પોતાનુ સ્વરૂપ જ એવુ છે–સાક્ષાત્કાર એને જ કહેવાય કે જે આત્મામા **પોતામાં જ**—બની શકે અને તેથી જ પરમાત્માને બહાર પડતો મૂકીને પણ ઉપરના દ્વૈત શાસ્ત્રોએ આત્મામા જ પરમ પુરુષાર્થ શોધ્યો છે મ્હારુ કહેવુ વધારે સરળ ભાષામા મૂકુ આત્મા જે કાંઈ પ્રાપ્ત કરી શકે તે આત્મા**માં** જ, આત્મા પોતામાથી ફૂદકો મારીને બહાર જઈ શકે જ નહિ—અને તેથી જો પરમાત્મસાક્ષાત્કાર એ પરમ પુરુષાર્થ હોય તો પરમાત્માને આત્મા**માં** જ રાખવો જોઇએ, આત્માની બહાર નહિ આત્મા કાંઈ એવો જડ પદાર્થ નથી કે બીજા પદાર્થ જોડે બહારથી ભળી શકે—જેમ એક લાકડુ બીજા લાકડા સાથે જોડાય તેવી રીતે એનો તો આન્તર સબન્ધ જ સભવે અને તેથી આ આન્તર સબન્ધ પરતો દ્વૈતનો નિષેધ સર્વથા આવશ્યક છે અને તેથી જ જગતના મહાન ધાર્મિક આત્માઓએ પરમાત્માને અન્તરમા શોધ્યો છે, અને થોડુ ઘણુ પણ અદ્વૈત સ્વીકાર્યુ છે જ. એ અદ્વૈત કેટલુ

અને કેવી રીતે હોવું જોઇએ એ સબન્ધી આ સ્થળે હુ કહેવા માગતો નથી મ્હારે આ ચર્ચામા વિશિષ્ટાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત અને કેવલાદ્વૈત ત્રણેને સામાન્ય વેદાન્તમા એકઠા રાખી—સામાન્ય વેદાન્તની અન્ય દર્શનો કરતા અધિકતા દર્શાવવાની છે, અને તે અત્રે દર્શાવું છુ

ન્યાય—વૈશેષિક દર્શનની જીવ-ઈશના સબન્ધ પરત્વે જે ખામી ઉપર બતાવી એમાં જ લોકપ્રિય થવાની એક અનુકૂલતા પણ રહેલી હતી. આ દર્શનમા ઇશ્વરસિદ્ધિની જે સાદી અને સરળ યુક્તિ—અનુમાનયોજના—બતાવી હતી તેથી, સાખ્ય અને યોગ પર્યન્ત ન ચઢી શકનાર સામાન્ય આત્માઓને જેમ સન્તોષ થઈ જતો હતો, તેમ સસારના દુઃખથી કટાળેલા જનોને એ દર્શનનો આત્યન્તિક દુખધ્વસ પસન્દ પડે એ સ્વાભાવિક હતું, અને તેમાં સામાન્ય બૌદ્ધધર્મ કરતાં વિશેષ ગુણ એ હતો કે બૌદ્ધધર્મમા આત્માને સ્થાન નહિ, અને આમા તે ખરૂ આથી બૌદ્ધધર્મ સ્હામે આ બ્રાહ્મણ દર્શન ટક્કર લઈ શક્યુ, અને એ ધર્મ સાથે દુખધ્વસની પરમ-પુરુષાર્થની બાબતમા મળતાપણુ પણ બતાવી શક્યુ. સામાન્ય બ્રાહ્મણધર્મના ગૃહસ્થાશ્રમીઓને આ દર્શન અનુકૂળ પડે—કારણ કે વ્યાવહારિક વિષયમાં એની ઉપયોગિતા સ્પષ્ટ, અને ધર્મના વિષયમા ઇશ્વિરનુ અસ્તિત્વ બતાવીને અટકે, અને પછી ધાર્મિક કાર્યો અને અન્ય જે જે સાધનો સપાદન કરવા હોય તેને માટે દ્વાર ખુલ્લુ મકે પણ આવુ દર્શન સામાન્ય ચાલતા ધર્મમા આત્માને ટકાવી રાખે તે કરતા અધિક જુસ્સો–ઉત્સાહ–પરાક્રમ પ્રેરી શકે નહિ આ દર્શનનુ પરિણામ એ આવે કે બ્રાઉનિંગ કરતા જુદા જ અને નિન્દ્ય અર્થમા—

"God's in his heaven, all's right with the world"

અને તેથી જ્યા સુધી અન્ય દર્શન હાથ ન ઝાલે ત્યા સુધી મુક્તિ અશક્ય—જે ચાલે છે તે ચાલ્યા જ કરવાનુ

મે આ ચર્ચામા પૂર્વમીમાસા —જે 'મીમાસા'ને નામે સાધારણ રીતે પ્રસિદ્ધ છે—તે વિષે કાઈ જ ન કહ્યુ તેનુ કારણ હુ આગળ એકવાર બતાવી ગયો છુ 'મીમાસા' એના મુખ્ય ભાગમા તત્ત્વદર્શનના નામને પાત્ર નથી એમ કહીએ તો ચાલે. જેમા કાઈ પણ મનુષ્યના કર્તવ્યનુ પ્રતિ-

પાદન હોય એમાં ગર્ભિત રીતે તત્ત્વદર્શન તો આવે જ, પણ સ્ફુટ તત્ત્વદર્શન એ જુદી જ વાત છે, અને તેનો અભાવ હોવાથી 'પૂર્વમીમાંસા'ને એ પદ મેં નિષેધ્યુ છે. અન્ય દર્શનો સ્હામે ટકવાના પ્રયત્નમાંથી એમાં પણ પાછળથી થોડુક તત્ત્વજ્ઞાન ઊભુ થયુ છે, પણ તે ગૌણ, અને તે 'પૂર્વમીમાંસા'ના મુખ્ય સ્વરૂપથી સ્વતન્ત્ર રીતે શ્રુતિ–સ્મૃતિમાં પ્રતિપાદન કરેલા જે વિહિત–નિષિદ્ધ કર્મો કરવાથી સ્વર્ગનરકાદિ પ્રાપ્ત થાય છે—એ કર્મોના વિધિનિષેધ તથા પદ્ધતિ (ક્રિયા) શાસ્ત્રોમાંથી શી રીતે સમજવા એ સંબન્ધી નિયમો રચવાનો પ્રયત્ન એ પૂર્વમીમાંસાનો પ્રધાન પ્રયત્ન છે એક વખત એવો હશે કે જ્યારે એ કામ એણે જનસમાજની અને વ્યક્તિની ખરી ધાર્મિકતા ખાતર માથે લીધેલુ—આ બ્રાહ્મણમિશ્ર પ્રાચીન આરણ્યક અને ઉપનિષદ્‌ના સમયમાં ત્યાર પછી એવો વખત આવ્યો કે જ્યારે એ જ્ઞાન ધૂમથી અગ્નિ ઢંકાઈ જાય એમ કર્મથી ઢંકાઈ ગયુ—જ્યારે લોકો (શ્રીમદ્‌ભાગવતનો શબ્દ વાપરતા) **'धूम्रधिय.'** એટલે ધૂમાઈ ગએલી બુદ્ધિવાળા થયા—અર્થાત્ યજ્ઞના ધૂમાડાથી જ્યારે એમની બુદ્ધિ અન્ધ થઈ ગઈ હતી. આ સમય તે **'प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा'** ઇત્યાદિ વાક્યોનો, તેમ જ બૌદ્ધધર્મના અરુણોદયનો આ ધર્માન્ધ બુદ્ધિએ પશુહિંસામાં રસ લીધો એટલુ જ નહિ, પણ ઈશ્વરને પણ ન માન્યો! બૌદ્ધધર્મની માફક, કર્મો પોતાની મેળે જ ફળ આપે છે સ્વર્ગનરકાદિક ઉપજાવે છે—એમ માન્યુ, અને દેવતાઓ પણ કર્મને વશ થઈ રહેલા લાગ્યા આગળ જતા જ્યારે બૌદ્ધધર્મે વેદ ઉપર પ્રહાર કરવા માંડ્યા ત્યારે એને વેદપ્રામાણ્ય સિદ્ધ કરવાની જરૂર પડી, વિના ઈશ્વરે એણે વેદનુ પ્રામાણ્ય સ્થાપવાની હિંમત કરી, અને આ રીતે કેટલોક તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉમેરો થયો પરન્તુ પૂર્વમીમાંસાનુ મુખ્ય સ્વરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનનુ નહિ. કરવાના તે કર્મો, જ્ઞાન નહિ. અને તે વડે મેળવવાનુ તે પણ કોઈ તત્ત્વ નહિ, પણ સ્વર્ગાદિક આ સિદ્ધાન્તમાં ગર્ભિત રીતે કેટલુક તત્ત્વજ્ઞાન રહ્યુ છે, પણ પૂર્વમીમાંસાએ એને સ્ફુટ ઉપજાવ્યુ નથી, અને તેથી એને અત્રે (આ અવલોકનમાં) તત્ત્વજ્ઞાનનુ પદ આપવામાં આવ્યુ નથી આ દર્શનને આત્માના સ્વરૂપનો કે ઈશ્વર વિષેનો વિચાર ન હતો, અને તેથી એના પરમ પુરુષાર્થનો માર્ગ પણ જડ કર્મોના જંગલોમાં જ પેસેલો હતો.

આ પ્રમાણે ટુંકામાં ઈશ્વરના અસ્તિત્વ તથા સ્વરૂપ સંબન્ધી વિચારોની સાથે તે તે દર્શનનો પરમ પુરુષાર્થનો માર્ગ જોડાએલો છે

(વસન્ત, માર્ગશીર્ષ સંવત ૧૯૬૧)

૩૫.

શંકર—જયન્તી.

સિદ્ધપુરમાં થએલા ઉત્સવમાં પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ.

સદ્‌ગૃહસ્થો,—

મને આપની વતી રા. પ્રહલાદજીભાઈ તરફથી અત્રે આવવાનુ નિમન્ત્રણ આપવામા આવ્યુ, ત્યારે મેં ધાર્યું હતુ કે એ ઉપકારના બદલામા હુ એક વ્યાખ્યાન આપીને અનૃણી થઈશ પરતુ આપે મને આ પ્રસગે પ્રમુખપદ આપીને અધિક ઉપકૃત કર્યો છે—એ ઉપકારનો બદલો કેવી રીતે વાળુ એ મને સૂઝતુ નથી પણ એક બીજી રીતે વિચાર કરૂ છુ તો મને લાગે છે કે હુ મારે પોતાને જ ઘેર છુ, અને આભારની લાગણી હદ પાર ધરાવવાનુ કારણ નથી રા પ્રહલાદજીભાઇને હુ મારા મિત્રના—રા મણિલાલના—મિત્ર તરીકે લાબા વખતથી ઓળખુ છુ, અને અત્યારે મારા જ એક વિદ્યાર્થીએ મારા સમક્ષ મગળાચરણ ગાઈ સભળાવ્યુ એ પણ મને મારી કૉલેજનુ જ સ્મરણ કરાવે છે એટલે ઉપકારભાનમા સમાએલી જે પરાયાપણાની બુદ્ધિ તે મને થતી નથી આપે મારા વેદાન્તના અને તત્ત્વજ્ઞાનના લાબા અભ્યાસની પ્રશસા કરી તે માત્ર આપનો પક્ષપાત જ છે વીસ પચીસ વર્ષ તો શુ પણ આખી મનુષ્યજીદગી પણ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ગહન વિષયના અભ્યાસ માટે બસ નથી અરે! મનુષ્યજાતિ હજારો વર્ષથી આ વિષયના જ્ઞાન માટે મથ્યા કરે છે, પરતુ એનો પાર પામી નથી—તો એક સાધારણ મનુષ્યનો જેવોતેવો અભ્યાસ આ વિષયના છેવટના સત્યો ઊકેલવામા કેટલુ કરી શકે? માત્ર આપે મારે માથે જે કર્તવ્ય નાખ્યુ છે તે યથાશક્તિ યથામતિ બજાવવા હુ યત્ન કરીશ

હવે આજનુ કામ શરૂ કરતા પહેલા—મારે જણાવવુ જોઈએ કે સ્વાગતમડળના પ્રમુખશ્રીએ શ્રીમન્માધવતીર્થસ્વામી સબન્ધી તથા શ્રીમન્મહારાજા સાહેબ સબન્ધી જે પ્રશસાના વચનો ઉચ્ચાર્યા છે તેમા હુ મળુ છુ શ્રીમન્માધવતીર્થસ્વામીએ દેશની સમુદ્યાનપરત્વે જે વર્તમાન સમયની જરૂર

વિચારીને યોગ્ય વ્યવસ્થા આપી છે, તથા સ્ત્રીકેળવણી વધારવા તેઓ તરફથી વારવાર જે ઉપદેશ કરવામા આવે છે, એ ખરેખર સ્તુતિપાત્ર છે તેમ જ શ્રીમન્મહારાજા સાહેબ સાથે બે ચાર વાર મને જે વાતચીતના પ્રસગો મળ્યા છે તે ઉપરથી હુ કહુ છુ કે તેઓશ્રીને પ્રજાના કલ્યાણ માટે બહુ તીવ્ર લાગણી છે, અને ' એ કલ્યાણ હુ કેવી રીતે કરૂ ? એ સતત વિચાર કરવામા જ એમનો સઘળો સમય જાય છે આટલુ કહી—હુ આજનુ કામ ચાલતુ કરવા આપને વિનતિ કરૂ છુ

[ત્યાર બાદ ત્રણ ગૃહસ્થો તરફથી શંકરાચાર્યને લગતા ત્રણ વ્યાખ્યાનો થયા)

પ્રમુખનો ઉપસંહાર.

સદ્‌ગૃહસ્થો !—આપને આરભમા જ એક વાત જણાવીને આગળ ચાલવુ ઠીક છે આપનુ નિમન્ત્રણ આવ્યુ ત્યારે તે સ્વીકારતા પહેલા મારા મનમા એક શકા ઉપજી હતી મારે કોઈ પણ સપ્રદાય સાથે જોડાએલા ઉત્સવમા વ્યાખ્યાન આપવા જવુ એ ઠીક છે ? તુરત જ—ક્ષણ માત્રમા જ—મારા મનમાથી એ શકા જતી રહી મનુષ્યની સ્વાભાવિક બુદ્ધિશીલતા અને તદ્‌જન્ય ઉદારતામા મને શ્રદ્ધા છે, અને સાચા હૃદયથી મે જે વિચારો બાંધ્યા છે એ મારા બન્ધુઓ આગળ નિખાલસ રીતે કહેવા એમા કાઈ સકોચ રાખવાનુ કારણ નથી તેમા પણ જ્યારે " સુન્દર શિવ મગલ ગુણ ગાઉ " એ પ્રાર્થનાસમાજી કવિવરના પદ્ય વડે આપના કાર્યનુ મગલાચરણ થયુ એ હુ વિચારૂ છુ, ત્યારે તો આપની ઉદારવૃત્તિ માટે મને ખરેખર માન ઉપજે છે, અને કાઈ પણ ગેરસમજણ થવાના ભય વગર હુ પ્રકૃત પ્રસગે પ્રમુખ તરીકેના મારા વિચાર આપની સમક્ષ મૂકી શકીશ એમ મને આશા છે.

મારૂ દૃષ્ટિબિન્દુ

હુ કોઈ પણ સપ્રદાયનો નથી મારી જીવનચર્યા જ સપ્રદાયથી વિરુદ્ધ છે. મેં જે જીવનવૃત્તિ સ્વીકારી છે તેમા શાકરવેદાન્તનુ જ નહિ, પણ વલ્લભાચાર્ય અને રામાનુજાચાર્યના—વેદાન્તનુ પણ મારે અધ્યયન અધ્યાપન કરવું પડે છે—એટલુ જ નહિ પણ જૈન અને અંગ્રેજી તત્ત્વજ્ઞાન પણ મારે શીખવુ શીખવવુ પડે છે· અને આ જ અભ્યાસમા મારા વીસ–પચીસ વર્ષો ગયા છે. એટલે કોઈ પણ સપ્રદાયને વળગી રહેવુ—તેમ કરવુ ઇષ્ટ હોય તથાપિ તેમ કરવુ—'**प्रकृति यान्ति**

भूतानि' એ ન્યાયે મારામાં અશક્ય થઈ પડ્યુ છે. આ અશક્યતા માટે હું દિલગીર નથી અત્યારે આપણો દેશ અનેક રીતે અન્ય દેશોની સાથે સંબન્ધમા આવ્યો છે આપણા ઘઉં અને રૂના ભાવ અહીંની પેદાશથી નક્કી થતા નથી—અન્ય દેશોના પાક ઉપર એનો આધાર રહે છે, તે જ રીતે અત્યારે આપણા ધર્મ સમ્બન્ધી વિચારોમા પણ અહીંના જ શાસ્ત્રોના વચનો ટાંકીને બેશી રહ્યે ચાલે એમ નથી આપણા વૃદ્ધ જનો શ્રદ્ધાથી શાસ્ત્રના વચનો સ્વીકારશે તથાપિ આપણા છોકરાઓ જે અંગ્રેજી કેળવણી લે છે તેમને એ વચનોથી સન્તોષ થવાનો નથી આવે પ્રસગે જો આપણા શાસ્ત્રનુ રક્ષણ કરવુ હોય તો પશ્ચિમની વિચારપદ્ધતિને માન આપ્યા વિના ચાલશે નહિ—અર્થાત્ આપણા શાસ્ત્રને ઋષિ અને આચાર્યોના વચનો તરીકે જ પ્રમાણ કહ્યે ચાલે તેમ નથી એનુ 'Critical' દૃષ્ટિબિન્દુથી—'Critical' એટલે નિન્દાનુ નહિ પણ પરીક્ષાનુ—એવા દૃષ્ટિબિન્દુથી અવલોકન અને રક્ષણ કરવાની જરૂર છે એટલુ જ નહિ પણ પશ્ચિમ સાથેના સમ્બન્ધમા આપણે એક બીજી બાબત ધ્યાનમા રાખવાની છે અને તે એ કે આપણે અમુક ગ્રન્થ કે આચાર્યને ઉત્તમ માનતા હોઈએ તથાપિ તે એકને જ આગળ ધરી કરવાથી બસ નથી આપણા દેશની ધાર્મિક સમૃદ્ધિ બહુ ભારે છે એ સઘળી સમૃદ્ધિ આપણી પોતાની છે એવા મમત્વથી એને બહાર લાવી જગત્ આગળ રજુ કરવાની જરૂર છે કોઈને હીરા ગમશે, તો કોઈને માણિક્ય ગમશે, કોઈ સુવર્ણ માગશે, તો કોઈ સુન્દર અન્ન જ પસદ કરશે જેને જે જોઈશે તે લેશે આપણી ફરજ, અપણી પાસે જે છે તે સર્વને આગળ કરવાની છે વિવિધ જાતનુ ધન છે છતા, એકલો કોહીનૂર જ દેખાડ્યા કરવો, અને અન્ય સર્વ બાબતમા દરિદ્રતા દર્શાવવી એ ઉચિત નથી આમ હોવાથી એકલા **શંકરાચાર્યને** જ આપણા પોતાના કરીને બેસવુ તે ઇષ્ટ નથી આમ, આ દેશના **અનેક** તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાના **એક** તરીકે એમને લઈ—આજ એમને વિષે બોલવાનો પ્રસગ હોવાથી—એમને વિષે હુ બોલુ છુ

પણ **શં**કરાચાર્ય વિષે બોલવા જતા જ—એક પ્રશ્ન થાય છે કે આ ભૂમિ તો **સાંખ્યાચાર્ય કપિલની** છે, ત્યા શાંકરવેદાન્ત કેવુ? **શં**કરાચાર્યે શારીરક ભાષ્યમાં દ્વિતીયાધ્યાય પ્રથમ પાદ પ્રથમ સૂત્રમા સાંખ્યસ્મૃતિપ્રણેતા

શંકર અને કપિલ

કપિલને અનીશ્વરવાદી ગણી અપ્રમાણ માન્યા છે તે એટલે સુધી કે '**ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येत्**' એ શ્રુતિ સાંખ્યાચાર્ય કપિલને

બદલે *વાસુદેવ નામના એક બીજા કપિલને લગાડવી એમ એ કહે છે. ત્યારે એ સાખ્યાચાર્ય કપિલને અવગણીને આપણે શકરાચાર્યનો યશ ગાવા બેસવુ ? કે બીજી કોઈ રીતે બંને મહાત્માઓના સિદ્ધાન્તને એક બીજા સાથે મેળવીને આપણે આજનો વિષય ચર્ચવો ? આપણા પૂર્વજો પરસ્પર-વિરુદ્ધ સિદ્ધાન્તોનો કેટલીક વાર 'logical' રીતિએ સમન્વય કરી દેખાડતા, પણ તેઓ કરતા એક વધારે સારી પદ્ધતિ આપણા હાથમા આવી છે અને તે 'historical method' યાને ઐતિહાસિક પદ્ધતિ છે આપણા ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમા કપિલ અને શંકરાચાર્યનુ ક્યા સ્થાન છે એ ધ્યાનમા લેતા, તેઓનો અવિરોધ સહજ સાધી શકાય છે

વેદ અને ષડ્દર્શન

આપણે છેક મૂળથી શરૂઆત કરીએ વેદ એ આપણા સર્વ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનુ મૂળ છે વેદ બ્રહ્માના મુખમાથી નીકળ્યા એમ આપણે સાભળીએ છીએ એ વાત સત્ય છે, પણ જરા ઊંડા ઊતરીને વિચારવા જેવી છે બ્રહ્માના ચાર મુખ-માથી વેદ નીકળ્યા તે ખરેખર ચાર મ્હોના ફુવારામાથી ચાર સેરોની માફક પડ્યા હશે એમ તો ભાગ્યે જ મનાશે આ કલ્પિત રૂપક નજર આગળ લાવીએ છીએ કે તુરત એના યથાશ્રુત અર્થ હસવા જેવો પ્રતીત થઈ, એના ગર્ભમા રહેલુ ઊડુ સત્ય આપણને સમજાય છે '**બ્રહ્મન્**' શબ્દ '**બૃહ્**'—**વૃદ્ધૌ** ધાતુ ઉપરથી થએલો હોઈ, એનો મૂળ અર્થ, વિશ્વમા વ્યાપેલુ અને વિશ્વની વૃદ્ધિનુ કારણ એવુ જે ધાર્મિક તત્ત્વ તે થાય છે એ ધાર્મિક તત્ત્વ ચાર વેદમા તેમ ચારે દિશામા વ્યાપેલુ છે એ પૂર્વમા છે તેમ પશ્ચિમમા છે, ઉત્તરમા છે, તેમ દક્ષિણમા છે એ સર્વત્ર વ્યાપેલા ધાર્મિક તત્ત્વના ઉદ્ગાર રૂપે વેદની ઉત્પત્તિ છે અને એમા ધર્મના સઘળા તત્ત્વો—જ્ઞાન ભક્તિ અને કર્મ—અને તે પણ જ્ઞાની અજ્ઞાની પ્રૌઢ બાળ સર્વને સતોષે એવે રૂપે—સમાએલા છે, તેથી આપણે એને પરમ પ્રમાણ તરીકે માન આપીએ છીએ. વેદના ત્રણ ભાગ છે. સહિતા, બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદ્, તેમાનો એક ઉપાસના યા ભક્તિપ્રધાન છે, બીજો કર્મપ્રધાન છે, અને ત્રીજો જ્ઞાનપ્રધાન છે એમાનો જે ત્રીજો ભાગ ઉપનિષદ્ એમા છેવટનો સિદ્ધાન્ત એ બતાવ્યો કે બ્રહ્મ યાને પરમાત્મા એ જ ખરૂ તત્ત્વ છે, એ જાણવુ જોઇએ, અને તે આપણે જાણતા નથી. એ શી રીતે જાણવુ ? શ્રુતિએ કહ્યુ અને આપણે સાભળ્યુ (**શ્રુતિ**), પણ

* વસ્તુત: તો આ શ્રુતિ એ કપિલને પણ લાગતી નથી, હિરણ્યગર્ભ વિષેની છે.

તે નજરે જોવું (**દર્શન**) શી રીતે ? એ પ્રશ્ન થાય છે. એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાના યત્નમાંથી આપણા દર્શનોની ઉત્પત્તિ થઈ છે. આદ્ય દર્શન તે કપિલનુ **સાંખ્યદર્શન:** સાંખ્યદર્શને કહ્યુ કે આપણે બ્રહ્મને જાણતા નથી તેનુ કારણ પ્રકૃતિ–પુરુષનો અવિવેક છે, આપણે પ્રકૃતિ અને પુરુષને, દેહ અને આત્માને, ભેળશેળ કરી નાખીએ છીએ એ આપણી મ્હોટી ભૂલ છે, અને તેથી પરમાત્મા ઢકાએલો રહે છે સાંખ્યે આ પ્રકૃતિ અને પુરુષના વિવેકની ઉપર જ સઘળો ભાર મૂક્યો, અને પરમાત્મા વિષે કાંઈ કહ્યુ નહિ તેથી મૌન નિષેધઅર્થમા લેવાય છે એ નિયમે પરમાત્મા નથી એવુ સાંખ્ય દર્શનનુ તાત્પર્ય સમજાયુ જરા પ્રસગાન્તર કરીને બીજો દાખલો આપુ. બુદ્ધ ભગવાન પણ મૂળ બ્રહ્મનો નિષેધ કરતા કે વેદનુ ખડન કરતા ન હતા વેદાનુસારી ગણાતા કેટલાક આચારોનુ ખડન કરવાનો જ એમનો આશય હતો એક પ્રાચીન બૌદ્ધ ગ્રન્થ જોતા, એમા બુદ્ધ ભગવાન બ્રહ્મનો નિષેધ કરતા નથી પણ કહે છે કે–નદીને આ તીરે ઊભા રહી સામા તીરને બૂમ પાડવાથી એ તીર અહીં આવતુ નથી, પણ હોડીમા બેસી હલેસા મારી એ તીર તરફ જઈએ તો જ ત્યા જવાય છે, એમ બ્રહ્મને (=' બ્રહ્મા) માત્ર નામથી બોલાવ્યે એ પ્રાપ્ત થતુ નથી, પણ એને પામવા માટે સાધન આચરવા જોઈએ પરતુ આ સાધન માટેનો આગ્રહ સાધ્યના નિષેધના અર્થમા લેવાયો તેમ સાંખ્યદર્શને પ્રકૃતિપુરુષના વિવેક સબન્ધી વિશેષ પ્રતિપાદન કરવા જતા બ્રહ્મ પરત્વે જે મૌન રાખ્યુ તેનો અર્થ અનીશ્વરવાદ ઠર્યો આગળ જતા સાંખ્ય દર્શનના પુસ્તકોમા એ અનીશ્વરવાદનુ સમર્થન કરવામા આવ્યુ પણ કપિલ ભગવાનનો એ આશય નહિ હોય હવે બીજુ પગલુ પ્રકૃતિ–પુરુષના અવિવેકથી વસ્તુસ્વરૂપ ઢકાએલુ રહે છે ખરૂ, પણ એ અવિવેક શી રીતે ટાળવો અને વિવેક શી રીતે ઊપજાવવો ?–એ પ્રશ્ન થાય છે એ માટે કાઇક સાધનની યોજના કરવી જોઇએ એ કરવા–**યોગદર્શન**ની ઉત્પત્તિ થઈ પ્રકૃતિથી પુરુષને જુદો પાડવા ‘ યોગ ’ યાને ‘ ચિત્તવૃત્તિનિરોધ ’ કરવો જોઇએ, અને તે ઇશ્વરમા પ્રણિધાન કરવાથી થઈ શકે ઇત્યાદિ સાધનસરણિ યોગદર્શને બતાવી કપિલનુ સાંખ્યદર્શન એને ‘ Theoretic Sānkhya’ અને પતજલિના યોગને ‘ Practical Sānkhya ’ એમ કહી શકાય ઉભય આપણા પુસ્તકોમા ‘ નિરીશ્વર સાંખ્ય ’ અને ‘ સેશ્વર સાંખ્ય ’ એમ સાંખ્ય નામે–એક જ દર્શનના બે ભાગ રૂપે–ઓળખાવાય છે વારૂ–પણ પ્રકૃતિ-પુરુષના વિવેકની અને તે માટે જોઇતા ચિત્તવૃત્તિનિરોધની શી જરૂર ? આત્મા–પરમાત્મા એવા પદાર્થો જ ક્યા છે ? તર્કપ્રધાન યુગની આ શકાઓનો ઉત્તર

આપવા **વૈશેષિક** અને **ન્યાય** દર્શનો ઉત્પન્ન થયા આત્મા અને અનાત્માના વિશેષ ધર્મો નક્કી કરનાર દર્શન તે વૈશેષિક, અને તે માટે જોઈતા અનુમાનાદિ પ્રમાણની યોગ્ય ઘટના કરનાર તે ન્યાય આમ પૂર્વોક્ત સાખ્ય અને યોગ ઉપરાત બીજા બે દર્શનો થયા પણ એ દર્શનોમા એક ખામી ઊઘાડી હતી તેઓ લૌકિક પ્રમાણ વડે અલૌકિક પદાર્થનો નિર્ણય કરવા પ્રવૃત્ત થયા હતા '**पर्वतो वह्निमान् धूमात्**' એ અનુમાનપદ્ધતિ ભલે ધૂમ અને વહ્નિ માટે યથાર્થ હોય, પરતુ આપણે જે વિષય વિચારવા બેઠા છીએ તે તો ધૂમ અને વહ્નિ કરતાં ઘણો ગભીર છે–અને એમા સામાન્ય અનુમાનપદ્ધતિ નિશ્ચય ઊપજાવી શકતી નથી આ રીતે વૈશેષિક અને ન્યાય દર્શનો અસન્તોષકારક પ્રતીત થયા મનુષ્યબુદ્ધિએ થાકીને ફરી શ્રુતિનુ શરણ લીધુ **પૂર્વમીમાંસાએ** બ્રાહ્મણ(ગ્રન્થ)નો આશ્રય કર્યો **ઉત્તરમીમાંસાએ** ઉપનિષદ્નો કર્યો બ્રાહ્મણની કર્મકાડની વિગત પૂર્વમીમાસાએ બરાબર ગોઠવી–પણ એ તત્ત્વવિચારકોને જાળરૂપ—મુક્તિને પ્રતિકૂળ—દેખાઈ, તેઓના આત્માને બ્રહ્મજ્ઞાનની તરસ લાગી હતી, તે તરસ ઉત્તરમીમાસાએ છીપાવી આમ ઉત્તરમીમાસા યાને બ્રહ્મસૂત્ર યાને વેદાન્તસૂત્ર ઉપર આપણે આવ્યા.–એટલે ત્યાથી એના અર્થનો પ્રશ્ન શરૂ થયો. શંકર રામાનુજ અને વલ્લભ એ ત્રણ આચાર્યોના ભાષ્યો અને એ ભાષ્યોના વાર્તિકો વિવરણો પ્રકરણગ્રન્થો આદિ રચાતા ચાલ્યા આ પ્રમાણે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમા શંકરાચાર્યનુ સ્થાન છે

સદ્ગૃહસ્થો ! શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્ત ઘણા ગહન છે મે આપને આરભમા કહ્યુ હતુ તેમ એક મનુષ્યજન્મ તો શુ પણ મનુષ્યજાતિ અનાદિ કાળથી આજ પર્યન્ત એ વિષયનો પાર પામવા મથે છે પણ તે પામી શકતી નથી એ તત્ત્વજ્ઞાનની છેવટની ભૂમિકાના સિદ્ધાન્ત છે એ શી રીતે સમજાય ? પણ ભવભૂતિ કહે છે તેમ '**वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि लोकोत्तराणां चेतांसि**'—મહાન પુરુષોના હૃદય વજ્ર કરતા કઠણ અને કુસુમ કરતા કોમળ હોય છે, તદ્વત્ એમના સિદ્ધાન્તો પણ કઠણમા કઠણ અને સરળમા સરળ છે એમના સિદ્ધાન્તો તે રાજાને ખાવાની સુતરફેણી જ નહિ, પણ ગરીબની ભાખરી પણ હોય છે અને એ જ એની યથાર્થતાની ખરી કસોટી છે પડિતો પડિતોની બુદ્ધિ પ્રમાણે, અને સામાન્ય બુદ્ધિના મનુષ્યો સામાન્ય બુદ્ધિ પ્રમાણે, એનો ઉપયોગ કરી શકે–એ જ એનો ખરો મહિમા છે

શંકરાચાર્યનુ તત્ત્વજ્ઞાન

શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તને પાશ્ચાત્ય કેળવણી પામેલો વિદ્વાન પણ ગહનતાની

પરિસીમા સમજે છે, અને રસ્તે જતો ભિખારી પણ એના એકતારામાં એને ગાય છે એ એની ખૂબી છે. તો એ ગહન સિદ્ધાન્તને સરળ આકારમા શા માટે ન મૂકી શકાય ? તેમ કરવામા બેશક બહુ કૌશલ જોઇએ છે, અને એ કૌશલ મારામા છે એમ માનવાની ધૃષ્ટતા હુ કરતો નથી—તથાપિ જેમ બનશે તેમ હુ એને સરળ રૂપે આપની આગળ મૂકવા યત્ન કરીશ.

સમય, વૃત્તાન્ત, તથા ગ્રન્થોસબન્ધી મુશ્કેલી

હાલમાં—દરેક મહાન પુરુષના ગ્રન્થો, એના જીવનની હકીકત સાથે અને એના સમયના સ્વરૂપ સાથે મેળવીને, વાચવા–વિચારવાની રીતિ ચાલે છે. અને તે ઇષ્ટ છે પરતુ શંકરાચાર્યના સંબન્ધમાં એનો ઉપયોગ કરતા કેટલીક મુશીબત નડે છે એક તો એમના જીવનની હકીકત આપણે ઇચ્છીએ તેટલી સપ્રમાણ મળતી નથી શકરવિજય અને શકરદિગ્વિજયમા જે હકીકત નોધાએલી છે તે એની સ્થૂલ રેખારૂપે આપણે સ્વીકારી શકીએ. પણ એમાની દરેક વાત શબ્દશઃ આપણે ખરી માની શકીએ તેમ નથી એ ગ્રન્થો શંકરાચાર્ય પછી ઘણે વર્ષે લખાયા છે, એના કેટલાક ભાગ કાવ્ય તરીકે લખાએલા હોઈ, એ રૂપે સમજવાના છે, અને એમાની કેટલીક હકીકત તો તદ્દન અયથાર્થ જ છે—જેમકે, શંકરાચાર્યનો કેટલાક પ્રતિપક્ષીઓ સાયે વિવાદ વર્ણવ્યો છે તે પ્રતિપક્ષીઓ એમના સમયમા નહિ પણ બીજા સમયમા થયા હતા એ અન્ય પ્રબળતર પ્રમાણને આધારે ઇતિહાસથી સિદ્ધ થઈ ચૂક્યુ છે વળી—એ પોતે ક્યારે થયા એ બાબત પણ વિવિધ મત છે ઈ સ પૂર્વે કેટલાક શતકોથી માડી ઈ સ પછી આઠમા શતક સુધીમા એમને માટે ભિન્ન ભિન્ન સમય બતાવવામા આવે છે એમાના કેટલાક મત સ્વીકારતા બાધ એ આવે છે કે શંકરાચાર્યે બૌદ્ધ ધમનો ઉચ્છેદ કર્યો કહેવાય છે, છતા એ સમયમા અને તે પછી પણ બૌદ્ધ ધર્મ પૂર્ણ જાહોજલાલી ભોગવતો હતો એમ પરદેશી (ચીના) મુસાફરોની નોધ ઉપરથી તથા અત્રત્ય ગ્રન્થોમાથી મળતી હકીકત ઉપરથી જણાય છે વળી શંકરાચાર્યના ગ્રન્થો કયા કયા એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવો પણ તદ્દન સહેલો નથી ‘ શકરાચાર્ય ’ નામ માત્ર આદ્ય શંકરાચાર્યનુ જ નથી એમની ગાદીના સર્વ પુરુષો ‘ શંકરાચાર્ય ’ નામે જ ઓળખાય છે, અને તેથી અન્ય શકરાચાર્યોની કૃતિઓ આદ્ય શકરાચાર્યને નામે ચઢી ગઈ હોય તો તેમા કાંઈ નવાઈ જેવુ નથી. છતા, જ્યારે આપણે એમના સિદ્ધાન્તનો નિર્ણય કરવો જ છે, તો આ મુશીબતથી નિરાશ ન થતા—એમના અમુક ગ્રન્થો જે નિર્વિવાદ રીતે એમના જ છે તે લઈ, એ

ગ્રન્થોથી અવિરુદ્ધ જે જે ગ્રન્થો માલુમ પડે તે સ્વીકારવા અને અન્ય છોડી દેવા. આવી રીતે વિચાર કરતા—વેદાન્તસૂત્રનુ શારીરક ભાષ્ય, કેટલાક ઉપનિષદો તથા ગૌડપાદની કારિકા ઉપરના ભાષ્યો, શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતા ઉપરનુ ભાષ્ય અને તે ઉપરાત કેટલાક પ્રકરણગ્રન્થો અને પદ્યો નિઃસન્દિગ્ધ રીતે શંકરાચાર્યનાં છે એમ સિદ્ધ થાય છે આ સર્વ ગ્રન્થોમા પ્રતિપાદન કરેલા અગાધ અને વિસ્તીર્ણ તત્ત્વજ્ઞાનનુ નિરૂપણ કરવાનુ આ સ્થાન નથી, આ પ્રસંગ નથી પણ એ સર્વના દોહનરૂપ—

“ ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः”

એ શ્લોક જે **શંકરાચાર્યનો** કહેવાય છે, પણ જે એમના કોઈ પણ પ્રસિદ્ધ પુસ્તકમા ઉપલબ્ધ થતો નથી, છતાં એનો પ્રસાદ જોતાં, તથા એમા ઘણું સત્ય ટુકામા બહુ સારી રીતે સમાવી દીધુ છે એ જોતા, **શંકરાચાર્યનો** હોય એ સંભવિત છે—એ શ્લોકાર્ધના જ વિવરણ રૂપે થોડુક કહુ તો તે અત્રે બસ થશે.

‘ ब्रह्म सत्यम् ’

સર્વ સિદ્ધાન્તના સારભૂત આ શ્લોકાર્ધમા પહેલી જ વાત શી કહી છે ?—“ **ब्रह्म सत्यम्** ”—“ બ્રહ્મ સત્ય છે ” એ આ બહુ અગત્યનો સિદ્ધાન્ત છે **શંકરાચાર્યના** બીજા બે સિદ્ધાન્તનો એ પાયો છે કેટલાક જનો **શંકરાચાર્યને** અનીશ્વરવાદી કહે છે અને પશ્ચિમમા પણ ‘ Pantheism ’ને ‘ Polite atheism ’ કહેવામા આવ્યુ છે પશ્ચિમના વિદ્વાનોને Pantheism પ્રત્યે આટલો બધો દ્વેષ થવાના ઐતિહાસિક કારણો છે—પરતુ ત્યાના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ આપવા જતા બહુ વિષયાન્તર થઈ જાય માટે અત્યારે તે છેડતો નથી. હુ ખાસ આગ્રહથી જણાવવા માગુ છુ તે એ કે શાંકરવેદાન્તને અનીશ્વરવાદ બિલકુલ કહી શકાય એમ નથી. શાંકરસિદ્ધાન્ત પ્રમાણે—જો હુ છુ, તમે છો, જો આ જગત્ છે, તો ઇશ્વર પણ છે જ જે અર્થમા હુ નથી, તમે નથી, જગત્ નથી—તે જ અર્થમા ઇશ્વર નથી અને તે બરાબર છે જીવ જગત્ અને ઇશ્વરની, મન માયા અને મહેશ્વરની. ત્રિપુટી છે—એમાથી કોઈ એકલુ રહી શકતુ નથી જો હુ તમે અને આ જગત્ ન હોય તો ઇશ્વર નિયન્તા કોનો ? માટે જે અર્થમા એમનો નિષેધ થાય છે, તે અર્થમા, અને તે જ અર્થમા, ઇશ્વરનો પણ નિષેધ બરાબર છે. હવે

બ્રહ્મ જે ચૈતન્યસ્વરૂપ છે તેને વિષે થોડોક વિચાર કરીએ. પાશ્ચાત્ય ફિલસુફ કાન્ટે મનુષ્યજ્ઞાનના સ્વરૂપ વિષે તથા એની મર્યાદા વિષે કેટલુક તત્ત્વચિન્તન કર્યુ છે એ તત્ત્વચિન્તન કરીને એણે એક એવો સિદ્ધાન્ત બાધ્યો છે કે આપણે જે ‘ દેશ ’ ‘ કાલ ’ નામે ઓળખીએ છીએ એ બાહ્ય પદાર્થો નથી–એ હવા કે ધુમ્મસની માફક બહાર પથરાએલા પદાર્થો નથી, એ તો અમુક આકારો યાને બીબા છે કે જેને ઇન્દ્રિયો પોતાની સાથે વિષય પ્રત્યે લઈ જાય છે, અને વિષયને એ બીબામા નાખીને જ દેખાડે છે. અર્થાત્ એ અમુક ઉપાધિઓ છે, અને જે પદાર્થો ઇન્દ્રિયગોચર છે તેને જ એ લાગુ પડે છે આથી એટલુ સ્પષ્ટ છે કે ચૈતન્ય કે જે ઇન્દ્રિયનો વિષય નથી એને દેશ કે કાલ રૂપ ઉપાધિ લાગુ પડી શકતા નથી. અને જે આમ દેશ અને કાલથી અતીત છે તેની—સખ્યા પણ કેમ સભવે ? હુ મને અને તમને એક બે ત્રણ ચાર એમ ગણી શકુ છુ, કારણ કે આપણે આ દેહરૂપે યા દેહને લઇને દેશ અને કાલમા છીએ પણ શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ પદાર્થ તો સર્વથા એક જ હોઈ શકે–બલ્કે એને ‘ એક ’ એવો સખ્યાવાચક શબ્દ પણ લાગુ પાડી શકાતો નથી, તો એનામા અનેકતા કેમ સભવે ? માટે શાકરવેદાન્ત ‘ **ब्रह्म सत्यम** ’ એમ કહેવાની સાથે જ જગતનો અને જીવનો નિષેધ કરે છે બ્રહ્મની જોડે જગત્ કેમ રહી શકે ? બ્રહ્મ એક અને જગત્ બીજુ એમ ગણવા શી રીતે બેસાય ? આ અજવાળુ અને આ ટેબલ—એમ બ્રહ્મ અને જગત્ તે એક બીજાની બહાર રહેલા પદાર્થો નથી બ્રહ્મ કાઈ અજવાળાની માફક જગતની આસપાસ વીટળાઈ રહેલો પદાર્થ નથી, એ તો એના અન્તર્મા પ્રવેશેલો પદાર્થ છે, અને તે પણ મધપુડામા મધ કે ઝાડમા રસની માફક જરા પણ જુદો હોઈ અદર પ્રવેશેલો પદાર્થ નથી—પણ જેના કોઈ પણ દાખલા આપી ન શકાય એવી રીતે પોતાના વિસ્તારમા જગતને સમાવી દેનાર વ્યાપક પદાર્થ છે આમ ચૈતન્યના ખરા સ્વરૂપનુ ગ્રહણ કરવાની સાથે જ–જગત્ અને જીવ ઉભય એમા લય પામી જાય છે ‘ **ब्रह्म सत्यम** ’ એ એક સિદ્ધાન્તમાથી ‘ **जगन्मिथ्या** ’ અને ‘ **जीवो ब्रह्मैव नापर** ’ એ બને સિદ્ધાન્તો અવશ્ય ફલિત થાય છે

આ જગત્ મિથ્યા છે, દેખાય છે પણ તે વસ્તુત નથી, એ સિદ્ધાન્ત ગળે ઊતારવો ઘણાને કઠણ લાગે છે પણ મે આપને કહ્યુ તેમ **ब्रह्म**નુ વ્યાપક સ્વરૂપ સમજાઈ જાય તો એ સમજણમાથી એ સિદ્ધાન્ત અવશ્ય

जगन्मिथ्या.

રીતે ફલિત થાય છે છતા સામાન્ય બુદ્ધિ એનુ ગ્રહણ કરી શકતી નથી. ન જ કરી શકે. બાહ્ય જગતને ન માનનાર એક ફિલસુફને સામાન્ય બુદ્ધિની મૂર્તિરૂપ એક અગ્રેજ વિદ્વાને થાભલા સાથે માથુ અફાળવા અને પછી બાહ્ય જગત્ છે કે કેમ એ નક્કી કરવા કહ્યુ હતુ ! પણ જગતના નિષેધનો આવો ઉપહાસ વર્તમાન જમાનામા શક્ય નથી હાલનો એક તત્ત્વજ્ઞાનનો પીઢ અને પ્રતિષ્ઠિત પાશ્ચાત્ય પ્રોફેસર કહે છે તેમ—જેને આ બાહ્ય જગતના અસ્તિત્વ વિષે શકા ઉપજી નથી તેને તત્ત્વવિચાર કરવાનો અધિકાર જ નથી તત્ત્વવિચાર જગતના નિષેધ વિના ઉદ્ભવતો નથી એટલુ જ નહિ, પણ કોઈ પણ શાસ્ત્ર તે વિના ઉદ્ભવતુ નથી માયાવાદ એ સર્વ શાસ્ત્રના પાયામા સ્વીકારાઈ રહેલો છે લૌકિક દૃષ્ટિએ—વ્યવહારદૃષ્ટિએ–સામાન્ય બુદ્ધિએ આ સઘળુ દેખાય છે તેવુ જ નથી પણ એની પાછળ ગૂઢ સત્ય રહેલુ છે એમ માનીને જ સર્વ શાસ્ત્રો પ્રવર્તે છે સૂર્ય ચન્દ્ર તારા દેખાય છે તેવડા નથી, પૃથ્વી સ્થિર દેખાય છે પણ વસ્તુત. તેવી નથી—આ ટેબલ સ્થિર પડેલુ દેખાય છે પણ એના અવયવ રૂપ પદાર્થમા અચિન્ત્ય ગતિ સદા સર્વદા થયા જ કરે છે—ઇત્યાદિ સર્વ પ્રતિપાદનો માયાવાદ સ્વીકારીને જ બની શકે છે હવે પ્રશ્ન એટલો જ છે કે આ જગત્ દેખાય છે તેવુ નથી ત્યારે કેવુ છે ? ધાર્મિકદૃષ્ટિ યાને ચૈતન્યદૃષ્ટિ જેમની તીવ્ર થએલી છે તેમને એ હમેશા બ્રહ્મરૂપ જ દેખાયુ છે

“ या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः । ”

=અન્ય સૌની રાત્રિ એ જ્ઞાનીનો દિવસ, અને જ્ઞાનીનો દિવસ એ અન્યની રાત્રિ —એવુ **ભગવદ્ગીતાનુ** વચન છે- **નરસિંહ** મહેતા કહે છે: “ જાગીને જોઉ તો જગત્ દીસે નહી, ઊંઘમા અટપટા ભોગ ભાસે. ” અને **પ્લેટોના** સિદ્ધાન્તનો અનુવાદ કરતી અંગ્રેજ કવિ વર્ડ્ઝવર્થની પક્તિ પણ સુપ્રસિદ્ધ છે કે—“ Our life is but a sleep and a forgetting ’ ઇત્યાદિ છતા—જેઓની દૃષ્ટિ આટલી બ્રહ્મભરી થઈ ન હોય તેઓને માટે પણ શાકરવેદાન્તમા એક સ્થાન છે શાકરવેદાન્તી વિદ્યારણ્યમુનિ ઈશ્વરસૃષ્ટિ અને જીવસૃષ્ટિ એવા સૃષ્ટિના બે ભેદ પાડે છે પચમહાભૂત અને એના વિવિધ પદાર્થો તે ઈશ્વરસૃષ્ટિ, અને એ પદાર્થો પ્રત્યે જીવે કરેલા રાગદ્વેષાદિક તે જીવસૃષ્ટિ. જીવને જ્યારે જ્ઞાન થાય છે ત્યારે જીવ-

સૃષ્ટિનો નાશ થાય છે, ઇશ્વરસૃષ્ટિનો નહિ. અર્થાત્ મુક્ત દશામાં તે તે પદાર્થો કાંઈ દેખાતા બંધ થવાના નથી, પણ તેઓ પ્રત્યે રાગદ્વેષાદિ વૃત્તિ બંધ થવાની આ સિદ્ધાન્ત જો કે શાંકરવેદાન્તના ઇતિહાસમા ઉત્તમ કોટિનો મનાતો નથી—તથાપિ ઉત્તમ કોટિના સિદ્ધાન્ત સાથે એનુ એક મળતાપણુ છે તે એ કે આ રીતે જ્ઞાન, મુક્તિ, એ અમુક દૃષ્ટિ ઠરે છે—એ સ્થિતિમા બાહ્ય જગત્મા કાંઈ ફેરફાર થવાનો નથી પણ એ જગત્ જુદે રૂપે ભાસવાનુ છે આ ઝાડ મને તમને ભાસે છે તે કરતા એક 'botanist'—યાને વનસ્પતિશાસ્ત્રીને તે જુદે જ રૂપે ભાસે છે તે જ રીતે એક મનોહર સ્ત્રીનુ શરીર જે એના પર પ્રેમથી ભીંજાએલા પતિને એક રૂપે ભાસે છે, સૌન્દર્યથી મોહેલા પરપુરુષને બીજે રૂપે ભાસે છે, દાક્તરને વળી ત્રીજે રૂપે ભાસે છે, તે જ બ્રહ્મજ્ઞાનીને વળી અન્ય રૂપે જ—બ્રહ્મ રૂપે—ભાસે છે આ બ્રહ્મરૂપે ભાસ તે પૂર્વોક્ત ભાસથી જુદો પણ એ જ કક્ષાનો એક ભાસ માત્ર નથી એમ હોય તો એ સર્વ ભાસ તે આત્માની માત્ર જુદી જુદી અવસ્થાઓ (states) જ થઇ રહે, અને સત્ય એવુ કાંઇ રહે જ નહિ પણ વસ્તુત પૂર્વોક્ત ભાસ તે બ્રહ્મના ભાસમા આભાસ બની જાય છે, અર્થાત્ એ સર્વ ભાસને અન્ધકાર બનાવી એની ઉપર એ ઉજ્જ્વળ પ્રકાશ રૂપે વિરાજે છે

આમ જગન્મિથ્યાત્વનુ તાત્પર્ય બ્રહ્મસત્યત્વના ઉદ્દામ અનુભવમા સમજવાનુ છે, પાપપુણ્યના નિષેધમા કે અન્ય કોઈ રીતે જગતનો નિષેધ કરવામા લેવાનુ નથી

"जीवो ब्रह्मैव"

"**ब्रह्म सत्यं**", "**जगन्मिथ्या**"—એનુ તાત્પર્ય આપણે સમજ્યા હવે "**जीवो ब्रह्मैव नापर**" એનુ રહસ્ય સમજીએ શાંકરવેદાન્ત એ સર્વ તત્ત્વજ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા છે એ વાત '**तत्त्वमसि**'નો સિદ્ધાન્ત સમજવા જતા જેવી પ્રતીત થાય છે તેવી એ દર્શનના અન્ય કોઈ ભાગમા પ્રતીત થતી નથી અત્રે જીવાત્મા અને પરમાત્માનો જે સંબન્ધ કહ્યો છે તેનુ, એની ઉત્તરોત્તર વિકાસિની ભાવનામા, ખરૂ સ્થાન સમજવા માટે એ સબન્ધ પરત્વે દર્શાવાએલા જુદા જુદા સિદ્ધાન્તો લઇએ અને તેમને એક એકની ઉપર ભૂમિકાવાર ગોઠવીએ પરમાત્માની કેવળ **શક્તિ** જ અનુભવવી એ મનુષ્યની જગલી દશા પણ કુટુમ્બમા અને જનસમાજમા ન્યાય અન્યાયની સમજણ ઉદય પામે કે તેની સાથે—પરમાત્મા

ન્યાયકારી છે, રાજા છે એ સમજણ ઉદ્ભવે. વેદમાં તરુણને "**यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्या- त अवप यन् जमानाम**" ઇત્યાદિ અનેક સ્થળે 'રાજા' કહેલો છે; અને તે જ પ્રમાણે ઇન્દ્ર સોમ વગેરેને પણ 'રાજા' વિશેષણ લગાડેલુ છે રાજા કરતા ચઢીઆતો ભાવ **પિતાનો.** પાશ્ચાત્ય ધર્મના ઇતિહાસકારો કહે છે કે યાહુદી પ્રજા ઇશ્વરને રાજા તરીકે પૂજતી, અને પિતાનો ભાવ ધર્મમા પહેલવહેલો ઇસુખ્રિસ્તે જ દાખલ કર્યો આપણામા પણ કેટલાક ઇશ્વરની પિતા તરીકેની સમજણ ખ્રિસ્તી ધર્મની માની એનો ઉપહાસ કરે છે પણ વસ્તુત "**पितासि लोकस्य चराचरस्य**" એમ ભગવદ્ગીતા ક્યા નથી કહેતી? એટલુ જ નહિ પણ છેક ઋગ્વેદસહિતામા પણ "**पितुर्न पुत्र सिचमारभे ते**"="પુત્ર પિતાના વસ્ત્રનો છેડો ઝાલે તેમ હુ તારો છેડો ઝાલુ છુ"—"**पितेव पुत्रमबिभरुपस्थे**"="પિતા પુત્રને ખોળામા લે તેમ તુ મને લે છે" એમ જીવાત્મા અને પરમાત્માના સબન્ધ વિષેની ઉક્તિઓ છે રાજામાં ફક્ત સામર્થ્ય અને ન્યાય છે, પિતામા વિશેષમા પ્રેમ છે પણ પિતા આગળ પુત્ર પોતાના હૃદયની ઊંડી બાધછોડ કરી શકતો નથી તે માટે તો **સખાભાવ** જોઇએ: એ ભાવવાચક વચનો પણ ઋગ્વેદસહિતામા મળે છે વસિષ્ઠ અને વરુણ વચ્ચે સખા–ભાવ છે ઉપનિષદ્મા પણ "**द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्य. पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति**"="એક વૃક્ષ ઉપર જીવાત્મા અને પરમાત્મા એવા બે જોડીઆં સખા—પક્ષીઓ બેઠેલા છે તેમાનુ એક એ વૃક્ષના ટેટા ખાય છે, અને બીજુ અન્તર્યામી સાક્ષી રૂપે એ જોયા કરે છે" એ સખાભાવનો અનુભવ બરાબર તમારી કલ્પનામા લાવવો હોય તો ઇતિહાસ અને પુરાણ વાચો "**इतिहास·पुराणाभ्यां वेदं स. पबृंहयेत् । बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्र रिष्यति**"="ઇતિહાસ અને પુરાણ વડે વેદનુ ઉપબૃહણ કરવું, અલ્પશ્રુત માણસ—જેણે ઇતિહાસ અને પુરાણની આખ્યાયિકાઓ સાભળી નથી—તેનાથી વેદ બ્હીએ છે કે રખેને એ મારો ઘાત કરે." માટે ઇતિહાસ અને પુરાણથી તમારી પ્રતિભા જગાડશો તો જીવાત્મા અને પરમાત્માનો સખાભાવ તમને નર અને નારાયણમા, અર્જુન અને કૃષ્ણમાં, પ્રત્યક્ષ થશે પણ સખાભાવના અધિકારી થવું સહેલુ નથી **દાસ્ય** પછી સખાભાવ પ્રાપ્ત થાય છે—હનુમાન પછી અર્જુન આવે છે હનુમાનની દાસ્યભક્તિ વિચારો! એણે કેવા બળથી પરમાત્માની પ્રકૃતિને રાક્ષસના બંદીખાનામાથી

છોડવી ! દાસભાવ હસી કાઢવા જેવો નથી '**दासोऽहम्**' માંથી જન્મ-મરણના ફેરાનો દા કાઢી નાખો એટલે '**सोऽहम्**' થઈ જશો એ કહેવુ ખરૂ છે—પણ સારા રમનારા તો દાથી જરા પણ ગભરાતા નથી—દામા જ આનન્દ માને છે. દાસ્યમા જે સમાન પ્રેમની ન્યૂનતા છે તે પતિ–પત્ની યાને '**પ્રિય–પ્રિયા**' ના સબન્ધમા પૂરાય છે. ભક્ત ઉપમન્યુ કહે છે "**विरहीव विभो प्रियामयं परिपश्यामि भवन्मयं जगत्**"="હે વિભો ! વિરહી જેમ આખુ જગત્ પ્રિયામય જુવે છે તેમ હુ આખુ જગત્ તમારામય જોઉ છુ" ભગવદ્ગીતામા અર્જુને કહેલુ "**प्रिय प्रियायार्हसि देव सोढुम्**" એ વચન સુવિદિત છે આ જગતના સર્વ સબન્ધોમા એકતાની બાબતમા પતિપત્ની–પ્રિયપ્રિયાના સબન્ધ જેવો એકે સબન્ધ નથી આ એકતા તે માત્ર વાણીની નહિ—આપે પણ, સાભળ્યુ હશે કે 'ટાઇટેનિક' સ્ટીમર ડૂબી તે વખતે કેટલીક સ્ત્રીઓને એમનો જીવ બચાવવા માટે પતિ પાસેથી પરાણે વિખૂટી પાડીને હોડીમા ઉતારવા માડી પણ તે ન ઉતરી–"They refused to be torn from their husbands"–અને પતિની સાથે જળશયન કર્યુ !—આવી એકતા જીવાત્માએ પરમાત્મા સાથે કરવી જોઇએ હજી પણ આમા કાઈ ભેદભાવ જણાતો હોય તો તે નિવારવા શ્રુતિ બે ત્રણ શબ્દોમા કહે છે કે "**तत्त्वमसि**"—"તે તુ છે" આ કરતા જીવાત્મા અને પરમાત્માની એકતા વધારે ટૂકામા દર્શાવાતી નથી આ જીવાત્મા અને પરમાત્માના સબન્ધની ભૂમિકામા સર્વોપરિ છે—સર્વ પ્રાસાદનુ શિખર છે પણ આ સર્વ રૂપકો તમે કહેશો કે મનુષ્યના ('anthropomorphic') છે આપણુ શુ મનુષ્યનુ ('anthropomorphic') નથી ? મનુષ્યનુ તે મનુષ્યનુ હોય એમા શી નવાઈ? પણ એ રૂપકો મનુષ્યના છે, અને તેથી તે તત્ત્વને પૂરેપૂરૂ નિરૂપી શકતા નથી એ પણ સાથે જ સ્વીકારવુ પડે છે કૂતરાને જગત્ દીસે છે તે કરતા મનુષ્યને જુદુ જ દીસે છે, અને મનુષ્યમા પણ સર્વને એકસરખુ દીસતુ નથી—અને મનુષ્ય પોતાના જ્ઞાનની મર્યાદા સમજે છે એટલે પોતાના સઘળા રૂપકોનો નિષેધ કરીને "**नेति नेति**"="એ નહિ એ નહિ" એમ કહે છે અને **શંકરાચાર્ય** પણ—

" न चैकं तदन्यद् द्वितीयं कुतः स्यात्
न वा केवलत्वं न चाकेवलत्वम् ।
न शून्यं न चाशून्यमद्वैतकत्वात्
कथं सर्ववेदान्तसिद्धं ब्रवीमि ।"

એમ એ અવાઙ્મનસગોચર તત્ત્વ પરત્વે મૌન ધારણ કરવું ઉચિત ધારે છે છતાં શંકરાચાર્યે પોતાના ગ્રન્થોમાં જુદે જુદે સ્થળે જે રૂપકો વાપર્યા છે તે પકડી લઈ એમાંથી શંકરાચાર્યના પછીના વખતમાં કેટલાક વાદો ઉત્પન્ન થયા છે. એ વાદો વસ્તુત: શાંકરસિદ્ધાન્ત કરતાં અધિક નથી. રૉકેટ (હવાઈ) આકાશમાં ચઢીને ફાટે અને એમાંથી રાતા લીલા પીળા અનેક તારાઓ નીકળે તેમ '**तत्त्वमसि**'ના શાંકરસિદ્ધાન્તમાંથી એ વાદો નીકળ્યા છે. એનું હું આપને થોડુંક દિગ્દર્શન કરાવું. કેટલાક કહે છે—જેમ એક સૂર્ય કે ચન્દ્રના અનેક જળાશયમાં પ્રતિબિમ્બ પડી એ અનેક દેખાય છે તેમ એક પરમાત્મા અનેક રૂપે દેખાય છે. આ બિમ્બપ્રતિબિમ્બવાદ. પણ આ રૂપક શબ્દશ: લઈ બીજા પૂછે છે કે—ચૈતન્યનું પ્રતિબિમ્બ કેવું? જડનું જડમાં પ્રતિબિમ્બ પડે, મારા મ્હોનું ચાટલામાં પ્રતિબિમ્બ પડે, પણ આત્માનું શી રીતે પડે? માટે કેટલાક બીજું રૂપક આપી કહે છે કે જેમ આકાશ એક અખંડ વસ્તુ છે, પણ આ ચાર દિવાલો વચ્ચેનું આકાશ તે આ ઓરડીનું કહેવાય અને પેલી ચાર દિવાલો વચ્ચેનું પેલી ઓરડીનું કહેવાય—તેમ જુદા જુદા અવચ્છેદકને લઈ એક આકાશ અનેક કહેવાય છે. પણ આમાં પણ અવચ્છેદકની અવચ્છેદ્યથી ભિન્નતા અને અનેકતા આવે છે. કેટલાક જીવાત્મા–પરમાત્માનો સમ્બન્ધ 'કર્ણ રાધેય' વગેરે દૃષ્ટાન્તથી સમજાવે છે. સિંહનું બચ્ચું શિઆળવામાં ભળી જઈ પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી બેસે, કે રાજકુમાર ભીલોમાં ઊછરી પોતાને ભીલ જ જાણે, કે પૃથાનો પુત્ર કર્ણ પોતાને રાધાપુત્ર જાણે—તેમ જીવાત્મા પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ, પરમાત્મસ્વરૂપ, ભૂલી માયાનો અવિદ્યાનો જીવ બની રહ્યો છે. આ વાદમાં પણ સિંહ અને શિયાળ, રાજા અને ભીલ, પૃથા અને રાધા—એટલું દ્વૈત આવે છે જ. આ દ્વૈતાપત્તિને શાંકરવેદાન્તની ખામી રૂપે ન મૂકતાં—એમાંથી સાર એ લેવો જોઇએ કે મનુષ્યના સઘળાં રૂપક પરમ તત્ત્વનું સ્વરૂપ અને એનો આપણી સાથેનો સમ્બન્ધ દર્શાવવાને અસમર્થ છે. અને એ જ શાંકરવેદાન્ત કહેવા માગે છે.

આ પ્રમાણે ટૂંકામાં શંકરાચાર્યનો બ્રહ્મ જગત્ અને જીવ સમ્બન્ધી—અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનના ત્રણ મહાપદાર્થો સમ્બન્ધી—નિર્ણય છે.

સાધન હવે આ વસ્તુસ્થિતિ અનુભવમાં શી રીતે ઊતારવી, એનો સાક્ષાત્કાર શી રીતે કરવો એ સમ્બન્ધી શંકરાચાર્યનો સિદ્ધાન્ત હું તમારી સમક્ષ મૂકું છું. શંકરાચાર્ય જ્ઞાન થકી મોક્ષ માને છે, પણ એ

જ્ઞાન શુષ્ક તર્ક નહિ, તેમ સાખ્યનો પ્રકૃતિ–પુરુષનો વિવેક માત્ર પણ નહિ, પણ સર્વવ્યાપક ચૈતન્ય સાથે એકતાનો અનુભવ આ અનુભવ પામવા માટે પ્રાણાયામાદિ અષ્ટાગ યોગ સાધન નથી. યોગશાસ્ત્રના ઇશ્વર જગત્ અને જીવ સબન્ધી વિચારોનુ **શંકરાચાર્યે** વેદાન્તસૂત્રકારને અનુસરી “ **एतेन योगः प्रत्युक्तः.** ” એ સૂત્રના ભાષ્યમા ખડન કર્યુ છે. એટલુ જ નહિ પણ ‘ અપરોક્ષાનુભૂતિ ’ મા ‘ અષ્ટાગ (હઠ) યોગ’નુ ખડન કરતા પોતે સ્પષ્ટ કહે છે કે “ **अज्ञानां घ्राणपीडनम्** ”–“ નાક દબાવીને બેસવું એ તો અજ્ઞાનીની રીત છે ” વળી નાક ઉપર દૃષ્ટિ સ્થાપવાથી બ્રહ્મધ્યાન થાય છે એમ માનનારાના ખડનમા પોતે કહે છે કે

“ दृष्टिं ज्ञानमयीं कृत्वा पश्येद् ब्रह्ममयं जगत्
सा दृष्टिः परमोदारा न नासाग्रावलोकिनी ”

=“ જ્ઞાનમય દૃષ્ટિ કરી સઘળુ બ્રહ્મમય જોવુ—આ પરમ ઉદાર દૃષ્ટિ છે, નાકની અણી જોયા કરવી એ નહિ. ” એ જ પ્રમાણે ખરો રેચક અને પૂરક, પ્રપચનો નિષેધ કરી સર્વત્ર પરમાત્માને ભરવો એ જ છે—ઊંચા નીચા શ્વાસ લેવા ઇત્યાદિ નથી એમ કહે છે આ શ્વાસ લેવાથી શારીરિક લાભ ગમે તે હો, યોગશાસ્ત્રનો વિષય ભલે રસિક અને જાણવા શોધવા લાયક હો—પણ શાકર સિદ્ધાન્તમા તો બ્રહ્મજ્ઞાનના સાધન તરીકે આ યોગનો સ્પષ્ટ નિષેધ છે એ હુ આપને જણાવુ છુ

શંકરાચાર્ય પ્રમાણે આ અનુભવ પામવા માટે પ્રથમ ચતુરગ અધિકાર પ્રાપ્ત કરેલો હોવો જોઇએ. તે (૧) નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક, (૨) ઇહામુત્રાર્થ-ફલભોગવિરાગ, (૩) શમ દમ ઉપરતિ તિતિક્ષા શ્રદ્ધા સમાધાન એ ષટ્-સાધનસપત્ અને (૪) મુમુક્ષુત્વ. આ ચાર અગો ગમે તેમ લઇને ગણાવ્યા છે એમ નથી એની પ્રકારરચનામા માનસશાસ્ત્રનુ ઊંડુ અવલોકન કર્યું છે પરમાત્મા તે જીવાત્માની અમુક વૃત્તિથી અનુભવી શકાય છે એમ નથી એને અનુભવવા માટે અખડ આત્મા જોઇએ, અને એ આત્મામા ‘Intellect,’ ‘ Emotion, ’ ‘ Moral Will ’ અને ‘ Religious Sense ’ એ ચાર વાના આવે છે. અને એ જ ચાર, ક્રમવાર, ઉપરના અધિકારવિભા-ગમાં સમાએલાં છે. એક તો નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુને એક બીજાથી જુદી ઓળખવી જોઇએ (**વિવેક.**) બજારમા કપડુ ખરીદવા ગએલો માણસ

લીલા પીળા પણ કાચા એવા રંગથી મોહી જાય, અગર તો કાજી ચઢાવેલો કડકડતો પણ કોહેલો એવો માલ લઇને ઘેર આવે, તો તેને તમે કેવો કહેશો ? સંસારના પતંગીઆ રંગથી મોહી જઈ, ખરી વસ્તુને–પરમાત્માને ગુમાવી બેસનાર, મનુષ્ય આ કરતા સહસ્રગણો મૂર્ખ છે. માટે આ બાબતમા ખરી સારગ્રાહી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવી એ પહેલી જરૂરિયાત છે. તે સાથે બીજી બાબત તે **વૈરાગ્ય** છે. એ વૈરાગ્ય તે આ લોકના તેમ જ પરલોકના સુખ ભોગવવા પ્રત્યેનો. કેટલાક કહેશે કે અત્યારે હિન્દુસ્થાનને વૈરાગ્યની જરૂર છે ? તો તેઓને પૂર્ણ આગ્રહથી આપણે ઉત્તર આપીશુ કે—બેશક વૈરાગ્યની જરૂર છે શુ આપણા દાક્તરો વકીલો અધ્યાપકો વગેરે દેશોપદેશક અને દેશસેવક વર્ગમા વૈરાગ્યની ખામી અનેક સારા કૃત્યો કરવામા આડે નથી આવતી ? શુ ગોખલે અને પરાંજપેની આપણને જરૂર નથી ? સુખની ઇચ્છાનો ત્યાગ—એની કર્તવ્ય કરવામાં પગલે પગલે જરૂર પડે છે અને એ જ વૈરાગ્ય છે વળી, આ લોકના સુખ સાથે પરલોકના સુખ પણ ત્યજવાનો અત્રે ઉપદેશ કરેલો છે. કારણ કે પરલોકમા સુખ પામવાની આશાએ આ લોકના સુખ ત્યજવા એ તો માત્ર વણિગ્વૃત્તિ છે એવી આશાએ યજ્ઞ કરનારાઓમા નિર્દયતા સ્વાર્થ વગેરે ક્ષુદ્ર વૃત્તિઓ કેવી પ્રવર્તતી હતી એ **બુદ્ધ ભગવાને** સારી રીતે જોયુ હતુ, અને તેથી તેમણે સ્વાર્થવૃત્તિનુ બીજ જે અહભાવ (આત્મવાદ) તેનો ઉચ્ચરવે નિષેધ કર્યો હતો વૈરાગ્ય સાથે શમ દમાદિ સાધનસપત્ પણ જોઇએ અન્તર્માથી વિષયવાસના છોડી દેવી (**શમ**), બાહ્ય વૃત્તિને દબાવવી (**દમ**), વિષય તરફથી વૃત્તિને તદ્દન વાળી દેવી (**ઉપરમ**), દુખ સહન કરવા પડે તો તે આત્મબળથી સહન કરવા (**તિતિક્ષા**), વેદે ' **तत्त्वमसि** ' ' **ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्** ' આદિ વાક્યોમા જે ઉન્નત અને ઉદાર ભાવના પ્રતિપાદન કરી છે તે **ખરી** છે, અને એ ભાવના જગત્મા પ્રવર્તાવવા આચાર્યો જે જાત અનુભવથી ઉપદેશ કરે છે તે હવાઈ નથી પણ અનુભવમા ઊતારી શકાય એવુ **સત્ય** છે એવી **શ્રદ્ધા** રાખવી , અને વૃત્તિમાત્રનુ પરમ લક્ષ્ય જે પરમાત્મા એનામા ચિત્ત સ્થાપવુ (**સમાધાન**)–એ છ વાના આ સાધનસપત્મા આવે છે મનુષ્યના આચાર–વિચારની સઘળી ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવાનો આ માર્ગ છે નિત્ય–અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક કરતાં કરતા અનિત્ય વસ્તુ ઉપરથી વૈરાગ્ય થાય છે, અને એ વૈરાગ્યમાથી આ છ સાધનોનુ સેવન શરૂ થાય છે. પણ એ સર્વની પાછળ અધિકારનુ ચોથુ અગ જે **મુમુક્ષુત્વ**

તે જોઇએ એ મુમુક્ષુત્વ તે સસારમાથી છૂટવાની તીવ્ર વૃત્તિ છે—એ ધર્મ-માત્રનુ અન્તસ્તત્ત્વ છે. એક માણુસના વાળ સળગ્યા હોય અને તે જેમ જળાશયમા પડવા દોડે, તેમ સસારની અનિષ્ટતાનુ તીવ્ર ભાન પામી પર-માત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવા તલપવું જોઇએ. આવી વૃત્તિ જેનામાં ઉદય પામી નથી તે બ્રહ્મજ્ઞાનનો અધિકારી નથી.

આમ ટૂકામા મેં આપને શકરાચાર્યનો તત્ત્વજ્ઞાનનો સિદ્ધાન્ત, અને એ સિદ્ધાન્તનો અનુભવ પામવા માટે જોઇતી અધિકારસામગ્રી નિરૂપણ કરી. હવે શકરાચાર્યના ઉપદેશ સબન્ધે આપણા સામાન્ય લોકમા કેટલીક ભ્રાન્તિઓ પ્રવર્તે છે. તે વિષે થોડુક કહી મારૂં ભાષણ સમાપ્ત કરીશ. શકરાચાર્ય સબન્ધે સામાન્ય જનોમા એક એવી માન્યતા છે કે એમણે બૌદ્ધનુ અને જૈનોનુ ખડન કરી વૈદિક વર્ણાશ્રમધર્મ ફરી સ્થાપ્યો શક-

કેટલીક ભ્રાન્તિઓ

રાચાર્યના ગ્રન્થો જોશો અગર એમના જીવનની હકી કત વાચશો—તો તમને જણાશે કે આ માન્યતા ખરી નથી. વર્ણાશ્રમધર્મ ઇષ્ટ છે કે અનિષ્ટ એ આમા સવાલ નથી; તેમ હિન્દુ ધર્મનુ એને આવશ્યક અંગ માનવું કે કેમ એ પ્રશ્ન પણ જુદો છે, તેમ શકરાચાર્ય વર્ણાશ્રમધર્મના દુશ્મન હતા એમ કહેવાનુ પણ મારૂ તાત્પર્ય નથી. મારો આગ્રહ એટલો જ છે કે શકરાચાર્યના ઉપદેશનુ સ્વરૂપ નક્કી કરવા બેસવુ ત્યારે હિન્દુ ધર્મના સામાન્ય વિચારો કે આપણા પોતાના પક્ષપાતો એમા ભેળવી દેવા નહિ—પણ યથાસ્થિત જે જેવુ જણાય તે તેવુ સ્વીકારવુ, અને એ રીતે જોતા તમને જણાશે કે શકરાચાર્યના જીવનનો અને ઉપદેશનો પ્રધાન ઉદ્દેશ બૌદ્ધ અને જૈનોનુ ખડન કરવાનો ન હતો પણ હિન્દુ ધર્મને જ અન્તર્માથી સુધારવા પોતે પ્રવૃત્ત થયા હતા એમને જણાયુ કે ચાલુ હિન્દુ ધર્મ પ્રાચીન ઔપનિષદ ધર્મના સ્વરૂપમાથી ચળી અસખ્ય દેવતાની ઉપાસનામા ગૂથાઈ ગયો હતો, અને એને અગે કર્મકાડની જાળ પણ એમાં પુષ્કળ પથરાઈ ગઈ હતી. તેથી એમણે સર્વત્ર એક પરમાત્મા જ ઉપાસ્ય છે જેનાં શિવ વિષ્ણુ આદિ માત્ર નામ જ છે એમ બતાવ્યુ, તથા કર્મકાંડનુ બહુ જોસથી અને આગ્રહથી ખડન કર્યુ શકરાચાર્યના ભાષ્યો ઉઘાડીને જોશો તો એક વાત તમારી નજર ખેંચ્યા વિના નહિ રહે તે એ કે કર્મમાર્ગના ખડન માટે એમણે પાનાં ને પાનાં લખ્યાં છે—ઘણા ગ્રન્થો તો એ ખંડનથી જ શરૂ થાય છે—અને એ કરવા માટે એમનો જેવો આગ્રહ દીસે છે

તેવો ભાગ્યે જ કોઈ અન્ય સિદ્ધાન્તના ખડન માટે દેખાય છે. શંકરાચાર્ય જ્ઞાનથી જ પરમાર્થસિદ્ધિ માને છે, અને તે એટલે સુધી કે જ્ઞાનકર્મ-સમુચ્ચયવાદ, એટલે કે જ્ઞાન અને કર્મ ઉભય મળીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે એ વાદ, જે રામાનુજચાર્યને ગ્રાહ્ય છે તે શકરાચાર્યને ગ્રાહ્ય નથી. એ તો સ્પષ્ટ કહે છે કે કર્મ અને જ્ઞાન અંધારા અજવાળા જેટલાં એક બીજાથી વિરુદ્ધ છે· વસ્તુ જોવી હોય તો દીવો જોઇએ, કોડીઆમા અધારૂં ભરીને ફરીએ તો તેથી વસ્તુ ન જડે કેટલાક જનો એમ માનતા જણાય છે કે કર્મ વડે ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે અને એ રીતે કર્મ આવશ્યક સાધન છે આ બાબત પણ શકરાચાર્યનો સિદ્ધાન્ત ચોખ્ખો છે બ્રહ્મજ્ઞાનના અધિકારીમા નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક આદિ સામગ્રી હોય તો બસ—એ પ્રાપ્ત થતાં પૂર્વે એ માણસે કર્મ કરવા જ જોઇએ અગર તો કર્મમીમાંસા કરવી જ જોઇએ એમ કાંઈ નથી–અર્થાત્ અધિકારસામગ્રી ઉપર જ એમનો ભાર છે એ પૂર્વે કર્મ છે કે નહિ એ જોવાનુ નથી. તમે પૂછશો કે સામાન્ય મનુષ્યને નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક વગેરે પ્રાપ્ત કરવા માટે કર્મની અપેક્ષા નથી? આનો ઉત્તર કે બધા કર્મોની નથી. જેટલા અને જેવા કર્મ એ વિવેક ઉત્પન્ન કરવામા અનુકૂળ થાય તેટલા જ અને તેવા જ કર્મો રાખવા, બીજા ત્યજી દેવા અર્થાત્ જો મનુષ્યજીવનનુ લક્ષ્ય બ્રહ્મજ્ઞાન છે તો તે તરફ અહર્નિશ પ્રયાણ કરવુ જોઇએ અને તે માટે કર્મ કરવાની આવશ્યકતા જણાય તો તે કરવાં, પણ હમેશા તપાસતા રહેવુ કે આ કર્મ મારામા વિવેકાદિ ગુણો ઉપજાવવામા અનુકૂળ થાય છે કે કેમ? આ રીતે તપાસશો તો ઘણા કર્મો, જેનો શકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તને નામે આજકાલ બચાવ કરવામા આવે છે, તે નકામા જણાઈ ખરી જશે શકરાચાર્ય સાધનપચકમા '**कर्म स्वनुष्ठीयताम्**' એમ કહે છે, પણ એ શબ્દો જરા બારીકીથી સમજવા યત્ન કરવાનો છે એનો અર્થ—કર્મ કરો એમ નહિ, પણ કર્મ સારી રીતે કરો. કર્મ સારી રીતે કર્યા ક્યારે કહેવાય? એ વડે પરમાત્માની પૂજા થાય તથા નિષ્કામ રીતે એ કરવામા આવે ત્યારે માટે શકરાચાર્ય કહે છે કે "**तेनेशस्य विधीयतामपचिति. काम्ये मतिस्त्यज्यताम्**"—અર્થાત્ દરેક કર્મ કરવું તે નિષ્કામ બુદ્ધિથી, એટલુ જ નહિ, પણ એ અમુક કર્મ કરવાથી પરમાત્માનુ પૂજન થાય છે કે કેમ એ પણ જોતા રહેવું. આ બે કસોટી તમારા કર્મને હમેશાં લગાડ્યા કરશો—તો ઘણા કર્મો, વૃક્ષ હલાવ્યાથી એનાં સૂકા પાદડા ખરી પડે છે એમ, ખરી પડશે. અને વૃક્ષનુ જીવન વધારે રસમય તાજુ

અને જોરદાર થશે. વળી કર્મ કરવાથી આપણી પાપવૃત્તિ ઓછી થતી આવે છે કે કેમ એ ઉપર પણ દૃષ્ટિ રાખવી. કારણ કે એ કર્મ કરવાનો ઉદ્દેશ– "**पापौघः परिधूयताम्.**" એ હોવો જોઇએ આ સર્વનો સાર એ કે કર્મના આપણે બે વર્ગ પાડીએઃ અન્તરંગ અને બહિરંગ—તો અન્તરંગ કર્મ જ કામનાં છે, બહિરંગ નહિ અર્થાત્ જે કર્મનો વિવેકાદિ સાથે અન્તરંગનો સમ્બન્ધ સમજાતો હોય તે કરવાથી જ લાભ છે' જેમકે બ્રાહ્મણના નિત્ય કર્મમા મુખ્ય બ્રહ્મયજ્ઞ. આ કર્મમા નિત્ય ધર્મગ્રન્થોનુ અવલોકન કરવાનો વિધિ રહેલો છે. એ અવલોકનથી બુદ્ધિ ઊઘડે છે, આત્મવસ્તુનો મહિમા સમજાય છે, એના સાક્ષાત્કારના સાધન સૂઝે છે—એમ અનેક રીતે બ્રહ્મજ્ઞાનમા એ ઉપકારક થાય છે વળી દિવસે દિવસે કર્મ ઓછા કરવા તરફ જ દૃષ્ટિ રાખવી એમ શંકરાચાર્યનો સિદ્ધાન્ત છે '**यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्**' એ શંકરાચાર્યનો સિદ્ધાન્ત નથી તે જ પ્રમાણે—આપણા શાસ્ત્રોની ચાર આશ્રમની વ્યવસ્થા વખાણવાની આપણને પૂર્ણ છૂટ છે, પરંતુ જ્યારે શંકરાચાર્ય શુ માને છે એ પ્રશ્ન હોય ત્યારે તો જેવુ દેખાય તેવુ જ કહેવુ કે—'**आश्रमादाश्रमं गच्छेत्**' એક આશ્રમ પછી બીજો આશ્રમ એમ ચારે આશ્રમ એક પછી એક સ્વીકારવા એ શંકરાચાર્યનો સિદ્ધાન્ત નથી '**यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्**' 'જે ઘડીએ વૈરાગ્ય થાય—ખરો વૈરાગ્ય થાય–તે ઘડીએ જ સન્યાસ લઈ ઘરમાથી નીકળી પડવુ ' એવો એમનો સિદ્ધાન્ત છે વર્ણની બાબતમા જોઇએ તો એ દ્વિજને જ બ્રહ્મજ્ઞાનના અધિકારી માને છે પરંતુ જેમ રામાનુજાચાર્યના પંથમા પ્રપત્તિદ્વારા અને વલ્લભાચાર્યના પંથમા પુષ્ટિદ્વારા સર્વ વર્ણને પરમાત્માના દ્વાર ઊઘડે છે, તેમ શંકરાચાર્યના જીવનમા મનીષાપંચકનો પ્રસંગ પણ વર્ણભેદની પાર જઈ પરમાત્માની એકતા અનુભવવાનો બોધ કરે છે. એક વખત શંકર ભગવાન નદીએ ન્હાઇને આવતા હતા, રસ્તામા ઢેડ મળ્યો—એને એમણે કહ્યુ કે ' ખસ, ખસ. ' ત્યારે ઢેડે ઉત્તર દીધો' "**अन्नमयादन्नमयमथवा चैतन्यमेव चैतन्यात् । द्विजवर दूरीकर्तुं वाञ्छसि किं ब्रूहि गच्छ गच्छेति**"=મહારાજ ! તમે મને ખસ ખસ કહો છો, પણ શુ ખસેડો છો ? એ તો વિચારોઃ તમારો દેહ પંચમહાભૂતનો છે તેવો મારો છે, અને આત્મા રૂપે પણ આપણે બને એક જ છીએઃ પછી ખસવા ખસેડવાનુ ક્યાં રહ્યુ ? "**विप्रोऽयं श्वपचोयमित्यपि महान् कोऽयं विभेदभ्रम.**" આ બ્રાહ્મણ અને આ ઢેડ એ કેટલી બધી મિથ્યા સમજણ ! હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રના અન્ય પ્રમાણથી આપને જણાય કે

વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા સારી છે, તો તે એકદમ ત્યજી દો એમ ઉપદેશ કરવા હુ ઊભો નથી: પણ શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તનો વિચાર ચાલતો હોય ત્યાં તો એ સિદ્ધાન્તનુ મ્હોં કયી દિશા તરફ છે એ જોઇને જેવુ હોય તેવું બતાવવું પડે ભાગવત કહે છે કે છેક પ્રાચીન કાળમા માત્ર એક જ વર્ણ હતો. ઘણા ખરા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો '**ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्**' આદિ ઋગ્વેદ-સંહિતાનુ દશમા મંડળનુ વાક્ય સંહિતાના ઉત્તર કાળનુ માને છે, પણ એમા વર્ણવેલા ચાર વર્ણ વધારે પ્રાચીન હશે એમ તો લાગે છે જ કારણ કે એ વર્ણમાના ત્રણ વર્ણને મળતા વર્ણવાચક શબ્દો ઝંદ અવસ્તામા મળે છે પરંતુ જ્યારે એ વાક્ય ચાર વર્ણના ભેદનુ પ્રતિપાદન કરવા માટે ટાંકવામા આવે ત્યારે એ ટાંકનારને એટલુ સ્મરણ આપવુ પડે કે એ વાક્યવાળા સૂક્તમા વિધિ નથી પણ માત્ર અનુવાદ છે (વસ્તુસ્થિતિ જેવી જણાઈ તેવી માત્ર નોંધી છે) અને વિધિ તો ત્યા એ ભેદ ટાળી પુરુષમા એકતા અનુભવવાનો છે આ મારી કપોલકલ્પિત કલ્પના જ નથી જે સૂક્તમા એ વાક્ય છે એ સૂક્તનુ જ સ્વરૂપ વિચારો હજારો હાથ અને હજારો પગ, હજારો માથા અને હજારો આંખ આપણે જોઇએ છીએ—ચાર વર્ણો પણ આપણે જોઇએ છીએ—એમા કાંઈ નવુ કહેવાનુ નથી પણ એ સર્વ એક પુરુષના જ અંગો છે એ કેટલા થોડા જાણે છે? અને તેથી એ જ જણાવવાનુ 'અનધિગતાર્થગમક *' શ્રુતિનુ તાત્પર્ય છે આપણા હમેશના કર્મોમા પણ શાસ્ત્રકારોએ વૃત્તિની ઉદારતા ઉપજવા માટે ગોઠવણ રાખી છે "**श्वभ्यो नम श्वपतिभ्यो नम**" એ યજુર્વેદના વાક્યમા શ્વાન અને ઢેડમા જેવી પરમાત્મબુદ્ધિ ઉપદેશી છે તેવી પરમાત્મ-બુદ્ધિ રાખીને, વૈશ્વદેવ કર્મમા શ્વાન અને શ્વપચને નિત્ય અન્નદાન કરવામા આપે, તો તિરસ્કારવૃત્તિ ધીમે ધીમે વિલય પામી એમા પરમાત્મ-બુદ્ધિ ઊપજે પણ હાલ કેટલા થોડા જનો સમજીને કર્મ કરે છે! હાલ કેટલા થોડા જનો નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક વગેરે સાથે પોતાના કર્મો સાંકળે છે!

એક બીજી દિલગીરીની વાત એ છે કે શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્ત સાથે શિવપૂજન ભસ્મરુદ્રાક્ષધારણ વગેરે વસ્તુઓ એવી જોડાઈ ગઈ છે—કે શંકરાચાર્ય તે શૈવ સંપ્રદાયના આચાર્ય એમ મનાઈ બેઠુ છે આ ભૂલ કાંઇક એમના નામ ઉપરથી થાય છે શંકરાચાર્ય તે પોતે શંકરનો અવતાર છે, પણ એમણે પોતાની પૂજાનો ઉપદેશ કર્યો નથી—એમણે તો શંકર વિષ્ણુ

* '**अनधिगतार्थगन्तृ प्रमाणम्.**'

આદિ નામથી ઓળખાતા બ્રહ્મના જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો છે એ દેવોને જુદા જુદા માની જે વિવિધ પન્થો ઉત્પન્ન થયા હતા—માહેશ્વરાદિક—તે સર્વનું એમણે ખંડન કર્યું છે. આ ભૂલનું એક બીજુ મ્હોટું કારણ એ છે કે તામિલ દેશમા શિવ અને વિષ્ણુ–ભક્તિના ઉપદેશો જુદે જુદે વખતે થયા છે તેમા વાસ્તવિક જ્ઞાનને અભાવે તે તે દેવના અનુયાયીઓ વચ્ચે પ્રચંડ યુદ્ધો થયાં છે અને એ સર્વને પરિણામે હજારો શ્લોક—પરસ્પરના વિદ્વેષના—પુરાણોમા દાખલ થઈ ગયા છે પુરાણોની શ્લોકસંખ્યા જે જૂના ગ્રન્થોમા આપવામાં આવી છે તેની, અને હાલ ઉપલબ્ધ થતા પુરાણોની શ્લોકસંખ્યા વચ્ચે જે બહુ ફેર જોવામા આવે છે, તેનુ કારણ—જેમ નવા નવા તીર્થો બંધાતા ગયા તેમ તેમ એના માહાત્મ્ય રચાતા ગયા અને તે પુરાણોમા ઉમેરાયા એ એક છે, તેમ બીજુ કારણ આ વિવિધ દેવતાના અનુયાયીઓનો પોતાના મત માટે આગ્રહ અને સ્હામાના મત માટે દ્વેષ એ પણ છે વિષ્ણુનુ માહાત્મ્ય છેક ઋગ્વેદસંહિતાના સમયનુ છે. પણ લાંબા વખત સુધી એની ભક્તિ મન્દ પડી જવાથી, એ જ્યારે ફરી ઊભી થઈ ત્યારે, ઇતિહાસના જ્ઞાનને અભાવે, જૂના શૈવ સંપ્રદાયીઓને નવી લાગી—અને તેથી એમણે પોતાના સંપ્રદાયને 'સ્માર્ત—સ્મૃતિને અનુસરનારો—માન્યો, અને સ્હામા પક્ષને પાખંડી કહ્યો ! તે જ પ્રમાણે વૈષ્ણવોએ પણ ઋગ્વેદ યજુર્વેદ ભલી જઈ શિવસંપ્રદાયવાળાઓને ભૂત–પિશાચના ઉપાસકો ગણ્યા '

આ સર્વ તામિલ દેશના લડાઈ, અને તે પણ જૂના વખતની, તે વર્તમાન સમયમા આપણા દેશમા આપણે શા માટે વ્હોરવી જોઇએ ? શંકરાચાર્યની ગાદીએ બેસનારનુ કર્તવ્ય આ બેમાંથી એકે પંથ સાથે ન જોડાતા—શુદ્ધ શાંકરસિદ્ધાન્ત જેની રૂપરેખા મે આપની આગળ દોરી બતાવી—તે જગતમાં પ્રચલિત કરવાનુ છે. હુ શંકરાચાર્યનુ ખાસ નામ લઉ છુ તેનુ કારણ એ છે કે આ વિષયમા સર્વ આચાર્યો પૈકી આદ્ય શંકરાચાર્યે જેવો ઉદાર સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કર્યો છે તેવો બીજા કોઈ આચાર્યે કર્યો નથી, અને તેથી એમની ગાદીએ બેસનાર માથે અન્ય આચાર્યો કરતા આ બાબતમા અધિક કર્તવ્ય રહે છે. ×

અત્યારે આપણા સર્વ આચાર્યોનુ કર્તવ્ય છે કે એમણે પરસ્પરના કલહ

× આ અને આ પછીનો આચાર્યોને લગતો ભાગ કાળસંકોચને લીધે ભાષણ વખતે અસ્પષ્ટ રહી ગએલો તે અત્રે સ્પષ્ટ કર્યો છે

વર્તમાન આચાર્યોનું કર્તવ્ય

છોડી દઈ એકઠા મળી આવા સઘળા એક બીજાની નિન્દાના ભાગો પુરાણોમાથી દૂર કરવા. જનસમાજના અમુક ભાગે તો અમારો જ સપ્રદાય પાળવો જોઇએ એ આગ્રહ પણ તેઓનો નિરાધાર છે, અને તે પણ એમણે એકત્ર મળી છોડી દેવો જોઇએ. આ વિવિધ સમ્પ્રદાયો બરાબર રીતે ચલાવવામા આવે તો તે અનિષ્ટ નથી. આપણા ધર્મની એ ખાસ ખૂબી છે કે આ સંપ્રદાયો કાઈ જૂજ કારણથી લઢાઈ ઉત્પન્ન થઇને પડ્યા નથી—પણ એની પાછળ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ઊંડા મતભેદ રહેલા હોય છે. કોઇનુ માનસિક બંધારણ એવુ હોય કે તેને ભક્તિ જ બહુ ગમે—તેનો અધિકાર શકરાચાર્ય કરતા વલ્લભાચાર્યના સપ્રદાય માટે છે.* કોઇકનુ માનસિક બધારણ જ્ઞાન માગે—તેને શાકરસિદ્ધાન્ત વધારે અનુકૂળ પડે. માટે દરેક માણસે પોતપોતાનુ માનસિક બધારણ તપાસી તે પ્રમાણે સપ્રદાય પસંદ કરવો જોઇએ, અને તેમ કરવાની આચાર્યો તરફથી છૂટ મળવી જોઇએ એટલુ જ નહિ પણ તેઓએ આ જ ખરી અધિકારવ્યવસ્થા છે એમ સમજાવી પોતપોતાના શિષ્યોને ખરે માર્ગે દોરવા જોઇએ એક ફિઝિસ્યન (ઔષધવૈદ્ય)ને દર્દીનુ દર્દ તપાસતા એમ લાગે છે કે આ કેસ સર્જન (શસ્ત્રવૈદ્ય) ને લાયક છે તો તેને એકદમ પોતાના હાથમાથી છોડી સર્જનને તેણે સ્વાધીન કરવો જોઇએ —થોડાક વર્ષ ઉપર થએલો આપણા મર્હૂમ શહેનશાહ એડવર્ડનો શસ્ત્રપ્રયોગ યાદ લાવો—અને મને મારા અધ્યાપનમા એમ જણાય કે આ વિદ્યાર્થી સાહિત્ય કે તત્ત્વજ્ઞાનના વિષય કરતા ગણિતશાસ્ત્રને માટે વિશેષ લાયક છે તો શુ મારી ફરજ નથી કે એને મારે મારા વિષયમાથી કાઢી ગણિતશાસ્ત્રના પ્રોફેસરને સોપવો જોઇએ? આવી વૃત્તિ જ્યારે આપણા આચાર્યોમા આવશે ત્યારે જ તેઓ આપણને આચાર્ય તરીકે ખરા ઉપયોગી થશે

આચાર્યોએ, અમારો સિદ્ધાન્ત જૂનો અને તમારો નવો, અમારો

---

* ઉલટુ પોતાના માનસિક બંધારણમા ભક્તિનો આવેશ બહુ દેખાય તો તે દબાવવા માટે શકરાચાર્યના જ્ઞાનનુ સેવન કરવું જોઇએ. એમ આ પ્રતિપાદન ઉપર એક આક્ષેપ કરવામા આવ્યો છે. પણ સપૂર્ણ સત્યનો આ ઉત્તરાર્ધ મારા લક્ષ બહાર ગયો નથી, જુવો નીચે (પૃ. ૩૧૨) નો પેરેગ્રાફ—" માટે મો આચાર્યોએ...........પરિણામ છે."

વેદોક્ત અને તમારો વેદબાહ્ય—ઇત્યાદિ આગ્રહો પણ છોડી દેવા જોઇએ. રામાનુજાચાર્ય અને વલ્લભાચાર્ય શંકરાચાર્યની પછી થયા એ ખરૂ—પણ તેથી કાંઈ એમ કહેવાશે કે એમના સિદ્ધાન્ત શંકરાચાર્ય પહેલાં જાણીતા ન હતા? રામાનુજાચાર્ય કહે છે કે હું 'બોધાયન–વૃત્તિ'ને અનુસરીને મારૂં વેદાન્તસૂત્ર-ભાષ્ય લખું છું. એ વૃત્તિ અત્યારે જડતી નથી અને કદાચ કોઈ દુરાગ્રહી શાંકરવેદાન્તી એના અસ્તિત્વ વિષે શંકા પણ લે. પણ રામાનુજાચાર્યનો સિદ્ધાન્ત જે 'ભાગવત મત' એ નામે ઓળખાય છે તેનું પ્રાચીન અસ્તિત્વ ઇ. સ. પૂર્વે બસેં ત્રણુસે વર્ષ ઉપરના શિલાલેખના પૂરાવાથી સિદ્ધ છે એ શિલા-લેખ સંકર્ષણ અને વાસુદેવની ઉપાસનાની સાખ્ય પૂરે છે—એટલે હવે કોઇથી એમ કહી શકાય એમ નથી કે ભક્તિસંપ્રદાય નવો છે. મહાભારતમાં આને લગતું પ્રકરણ છે તેને ખ્રિસ્તી પાદરીઓ ખ્રિસ્તી ધર્મની અસરથી ઉત્પન્ન થએલું કહેતા, પરંતુ તેમ હવે કહી શકાય એમ નથી. તે જ પ્રમાણે વલ્લ-ભાચાર્યનો જીવાત્મા પરમાત્માના અંશાંશિભાવનો કે "**श्रीकृष्णः शरणं मम**"-નો સિદ્ધાન્ત ઉપનિષદ્‌માં તથા ભગવદ્‌ગીતા વગેરે બીજા પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં કયાં નથી મળતો?

માટે સૌ આચાર્યોએ પરસ્પર સમભાવ રાખવો જોઇએ. એટલું જ નહિ, પણ પોતપોતાના સંપ્રદાયને અન્ય સંપ્રદાયની મદદથી સુધારવો જોઇએ વર્તમાન શંકરાચાર્યોએ જોવું જોઇએ કે જે સ્માર્ત કહેવાતા પોતાના અનુ-યાયીઓમાં આચારવિચારની સાદાઈ અને ઠરેલપણું છે, તો નવા વૈષ્ણવ પંથોમાં ધાર્મિકતાનો ઉત્સાહ અને ભક્તિરસનું માર્દવ વધારે જોવામાં આવે છે વલ્લભાચાર્યોએ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે મૂળ આચાર્યના 'સેવા'ના અને 'સંબન્ધ'ના સિદ્ધાન્તમાં કેટલોક ધાર્મિક કચરો ભરાઈ ગયો છે—એ ભક્તિ જ્ઞાનરહિત બની જવાનું પરિણામ છે

સદ્‌ગૃહસ્થો!—સ્વામી વિવેકાનન્દનું વચન મને અત્યારે યાદ આવે છે એ કહે છે કે હિન્દુ ધર્મના પરસ્પરના કલહો બંધ કરવા હોય તો લઢાઈ બહાર લઈ જાઓ—પરદેશમાં હિન્દુ ધર્મનો ઝંડો લઈ જાઓ—એમ કર-વાની સાથે જ આપણામાં એકતા આવશે ઊંડા મનુષ્યભાવના જ્ઞાનપૂર્વક આ સલાહ અપાએલી છે. એમાંથી પ્રકૃત પ્રસંગે હું જે સાર ખેંચવા માગું છું તે એ કે એ લઢાઈ લઢવા પરદેશ જવાની પણ જરૂર નથી—એ લઢાઈ આ-પણે આંગણે આવી છે. હિન્દુસ્થાનમાં નવા કેળવણીને પરિણામે પાશ્ચાત્ય

દેશની વર્તમાન જમાનાની ઐહિક વૃત્તિ આપણાં બાળકોને અને યુવાનોને ધર્મવિમુખ બનાવે છે. અત્યારે દેશમાં એ નાસ્તિકતાનો હલ્લો આવ્યો છે, તો સૌ આચાર્યોની ફરજ છે કે એકઠા મળી તેઓએ હિન્દુ ધર્મનુ સંરક્ષણ કરવુ. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જતા અટકાવવા આર્યસમાજ યત્ન કરે છે, પણ ખ્રિસ્તી ધર્મ કરતાં હજારગણો ખરાબ ધર્મ તે નાસ્તિકતાનો છે—એ તરફ કોઈ જોતું નથી. નાસ્તિકતામાંથી બચાવવા માટે એ ઉપર કોઈ તરેહના આક્ષેપ કર્યે બસ થાય તેમ નથી. એની સામે જ્યારે અન્તર્માથી શુદ્ધ હિન્દુ ધર્મ ખીલવશો, ત્યારે જ એ નાસ્તિકતા પ્રસરતી અટકશે. અને તે ખીલવવા માટે એક આચાર્યનો પ્રયત્ન બસ થશે નહિ. હિન્દુ ધર્મ જ્ઞાન ભક્તિ અને કર્મ ત્રણ અંગોનો બનેલો છે—અને એ સર્વને ખીલવનાર આચાર્યોની જરૂર છે.

(વસન્ત, જ્યેષ્ઠ ૧૯૬૯.)

૩૬

શાંકર સિદ્ધાન્ત અને યોગ.

[સવત્ ૧૯૬૮ ની શકરજયન્તીને પ્રમગે સિદ્ધપુર અને અમદાવાદમા મેં આપેલા વ્યાખ્યાનના એક અગત્યના મુદ્દા ઉપર રા રા. ન્હાનાલાલ વિ દેવશકર વૈદ્ય નામના કચ્છ–મુદરાના એક ગૃહસ્થે કેટલાંક વચનો ટાકીને શકા ઊઠાવી હતી. તેનુ આ લેખમા સમાધાન છે ‘ અષ્ટાગયોગ ’નો શાકર-સિદ્ધાન્તમાં સ્પષ્ટ નિષેધ છે એમ કહેવામા માત્ર હઠયોગ જ મને વિવક્ષિત હતો. અને રા વૈદ્યે ટાકેલા ઘણા ખરા વચનો માત્ર ધ્યાનયોગને જ લાગુ પડે છે. એ સબન્ધી વિશેષ ખુલાસો આ લેખમા છે.]

ખુલાસો.

(૧) શાકર સિદ્ધાન્તમા બ્રહ્મજ્ઞાનના સાધન તરીકે આ (પ્રાણાયામાદિ અષ્ટાગ) યોગનો સ્પષ્ટ નિષેધ છે એનુ પ્રથમ પ્રમાણ—શ્રીશકરાચાર્યનો સ્વતન્ત્ર ગ્રન્થ “ **અપરોક્ષાનુભૂતિ** ”. અષ્ટાંગયોગ એ રીતે આચરી શકાય—

રાજયોગની રીતિએ અને હઠયોગની રીતિએ. તેમા રાજયોગની રીતિએ એને સ્વીકારવામા શંકરાચાર્યને વાધો નથી, બલ્કે એ રાજયોગનુ જ પૂર્વોક્ત ગ્રન્થમા નિરૂપણ છે. મારા ભાષણમાં જે અષ્ટાંગયોગનો શાંકરસિદ્ધાન્તમાંથી મેં નિષેધ કર્યો છે, તે હઠયોગની રીતના અષ્ટાંગયોગનો જ—કારણ કે એ અર્થમા જ આજકાલ યોગના હિમાયતીઓ એ સમજે છે અને આચરે છે * શંકરાચાર્યે પણ એ જ કારણથી અષ્ટ અંગને બદલે પંચદશ અંગ કલ્પી અષ્ટાંગયોગના કેટલાક અંગોને જુદા જ અર્થમાં—પોતાને અનુકૂલ અર્થમાં—નિરૂપ્યા છે

"यमो हि नियमस्त्यागो मौनं देशश्च कालता ।
आसन मूलबंधश्च देहसाम्यं च दृक्स्थिति· ॥
प्राणसंयमनं चैव प्रत्याहारश्च धारणा ।
आत्मध्यानं समाधिश्च प्रोक्तान्यंगानि वै क्रमात् ॥"

* ભાષણમા આ વાતનો ઉલ્લેખ અમુક પ્રસગમાથી ઊપજ્યો હતો. અમદાવાદમા શંકરજયન્તીને પ્રસંગે હુ બોલ્યો તેને પહેલે જ દહાડે અમદાવાદમા મારે એક દક્ષિણી ગૃહસ્થ યોગીનો સમાગમ થયો હતો એ યોગીએ હઠયોગની ઘણી અદ્‌ભુત ક્રિયાઓ દિ બ અંબાલાલભાઈ વગેરે એક મિત્રમડળ આગળ કરી દેખાડી—આ ક્રિયાઓ જોઇને અમને સૌને ઘણુ સાનન્દ આશ્ચર્ય થયુ તેમા મને ખાસ કરીને, એ યોગીનુ અનુપમ તન્દુરસ્તીથી સુન્દર શરીર શોભતુ જોઈ એવો આનન્દ થયો કે જે મને કોઈ કોઈ વાર સુન્દર ઉપ કાળ જોઇને થયો હશે પણ પછીથી એ મડળમા એક ગૃહસ્થે—જાણે એ ક્રિયાઓથી બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થતો હોય એવી માન્યતા દર્શાવી, ત્યારે મારે આ સબન્ધી શાંકર સિદ્ધાન્ત શો છે એ વિષે ઇશારો કરવો પડયો અમારા મડળમા એક વિદ્વાન દાક્તર હાજર હતા તે પણ આ યોગીની ક્રિયાથી આનન્દ પામ્યા, પણ એમણે અમને સૌને જણાવ્યુ કે જે ક્રિયાઓવડે યોગીએ પોતાનુ શરીર અંદરથી ધોઈ બતાવ્યુ તે ઓછા શ્રમથી કરવા માટે હવે કેટલાક દાક્તરી ઓજાર બનાવવામા આવ્યા છે. બીજે દહાડે શંકરજયન્તી વખતે મારે શાંકરસિદ્ધાન્ત સબન્ધી બોલવુ પ્રાપ્ત થયુ ત્યારે મેં આ યોગના પ્રયોજન સબન્ધી લોકનો ભ્રમ દૂર કરવા માટે કેટલુક કહ્યું. 'અષ્ટાંગયોગ'થી મને શુ વિવક્ષિત હતું તે આટલા ખુલાસાથી જાણવામા આવશે.

એમ પંદર અંગો ગણાવી દરેકનું સ્વરૂપ બતાવે છે. તેમાં

"दृष्टिं ज्ञानमयीं कृत्वा पश्येद् ब्रह्ममयं जगत् ।
सा दृष्टिः परमोदारा न नासाग्रावलोकिनी ॥
दृष्टिदर्शनदृश्यानां विरामो यत्र वा भवेत् ।
दृष्टिस्तत्रैव कर्तव्या न नासाग्रावलोकिनी ॥"

એમ બે વાર જોરથી "નાસાગ્રાવલોકિની" દૃષ્ટિનો નિષેધ કરીને '**प्राणायाम**'નું લક્ષણ કહે છે.

"चित्तादिसर्वभावेषु ब्रह्मत्वेनैव भावनात् ।
निरोधः सर्ववृत्तीनां प्राणायामः स उच्यते ॥"

આથી શંકરાચાર્યને કેવો 'પ્રાણાયામ' ઇષ્ટ છે એ જાણવામાં આવશે. ત્યાર પછીના શ્લોકમાં હઠયોગના 'પૂરક' અને 'કુંભક'ને બદલે પોતાને મતે ખરા 'પૂરક' અને 'કુંભક' તે કયા એ બતાવે છે

"निषेधनं प्रपञ्चस्य रेचकाख्यः समीरणः ।
ब्रह्मैवास्मीति या वृत्तिः पूरको वायुरीरितः ॥
ततस्तद्वृत्तिनैश्चल्यं कुंभकः प्राणसंयमः ।
अयं चापि प्रबुद्धानामज्ञानां घ्राणपीडनम् ॥"

આમ સળંગ શ્લોકોની સંગતિ જોતાં સ્પષ્ટ જણાશે કે શંકરાચાર્યનો ઉદ્દેશ આ છેલ્લી પંક્તિમાં અજ્ઞોને માટે '**घ्राणपीडन**'—નાક દબાવવાનો વિધિ કરવાનો નથી, પણ નિન્દામુખે નિષેધ કરવાનો છે. અત્રે "**अज्ञानां घ्राणपीडनम्**"="**अज्ञैर्घ्राणपीडनं कर्तव्यम्**" એવો વિધિરૂપ શાબ્દબોધ થતો નથી, પણ "**अज्ञानां घ्राणपीडनम्**"="**ये घ्राणपीडनं कुर्वन्ति ते अज्ञाः तस्माद् घ्राणपीडनं न कर्तव्यम्**" એમ નિષેધરૂપ શાબ્દબોધ છે

શું શંકરાચાર્ય આપણને અજ્ઞ જાણી નાક દબાવ્યા કરવાનું કહે છે? એમ

હોય તો આપણો અજ્ઞાનમાંથી કદી પણ ઉદ્ધાર ન થાય. એ તો આપણો ઉદ્ધાર ઇચ્છે છે, અને તેથી અજ્ઞો જે ક્રિયાઓ કરતા હોય તે છોડી જ્ઞાનને અનુકૂલ થાય એવાં સાધનો લેવાનું ઉપદેશે છે. એ સાધનો ક્યાં તે પોતે "શારીરક ભાષ્ય"ના આરભમાં અને અનેક બીજે સ્થળે બતાવ્યાં છે. એ સર્વ સાધનો—નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેકાદિક એવાં છે કે જેમાં બ્રહ્મજ્ઞાનને અનુકૂલ થવાનુ સામર્થ્ય છે. એમા હઠયોગનો કોઈ પણ સ્થળે વિધિ નથી એ સાધનના આપણે અધિકારી નથી એમ તમે કહેશો ? એ સાધનમા એવું કયુ છે કે જે આચરવાનો આપણે થોડો ઘણો પણ આરભ ન કરી શકીએ ? અને એ આરભ કરવા માટે હઠયોગની શી આવશ્યકતા છે એ હુ જોઈ શકતો નથી ચિત્તની એકાગ્રતા કરવી વગેરે બાબતો બેશક જરૂરની છે, પણ એનો હઠયોગમા અન્તર્ભાવ કરવાની આવશ્યકતા નથી. 'અજ્ઞ' ને અધિકારિવિશેષ તરીકે મૂકવામાં આવે છે એ ભૂલ છે અજ્ઞાવસ્થા તો હમેશા ફેડવાની સ્થિતિ છે, અને તે ફેડવા માટે જે સાધન અનુકૂલ થાય તે અને તે જ આચરવાનો અજ્ઞને અધિકાર છે—તાત્પર્ય કે અજ્ઞને જ્ઞાન તરફ પ્રયાણ કરવાનો અધિકાર છે, અજ્ઞને અજ્ઞાનનો અધિકાર નથી

આ અજ્ઞાન હઠયોગથી ન ફેડાય ? શકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તમા વિવેકાદિકને જ જ્ઞાનના સાધન માન્યા છે એ જોતા, એમના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તો તે ન જ ફેડાય

(૨) હવે રા વૈદ્યે—"**एभिरङ्गैः**" આદિ છેવટના શ્લોકોમાંથી ત્રણ પક્તિ ટાકી છે તેમા ચોથી ટાકવી મૂકી દીધી છે તે ઉમેરી લઈ ચારે પક્તિનો હુ નીચે અર્થ કરી બતાવુ છુ

> "एभिरंगैः समायुक्त राजयोग उदाहृतः ।
> किंचित् पक्वकषायाणां हठयोगेन संयुतः ॥
> परिपक्वं मनो येषां केवलोयं च सिद्धिदः ।
> गुरुदैवतभक्तानां सर्वेषां सुलभो जवात् ॥"

એમ બે શ્લોક છે. તેમાં પહેલી પક્તિમાં આખા પ્રકરણના વિષયની

(રાજયોગની) સમાપ્તિ કરી, પછીની ત્રણ પક્તિમાં રાજયોગનો ઉપયોગ બતાવે છે. તે નીચે પ્રમાણે :—

(૧) પ્રથમ તો જેઓ અપકવકષાય (રાગાદિ દોષ જેના થોડાક જ પાકેલા—ગળેલા, ક્ષીણ થએલા—છે) હોઈ, સામાન્ય પદ્ધતિને અનુસરી હઠયોગ આચરે છે તેમને માટે કહે છે કે તેઓએ હઠયોગ સાથે આ રાજ-યોગને જોડવો—ધ્યાનમા રાખવુ કે અત્રે રાજયોગમા હઠયોગને જોડવાનો વિધિ કર્યો નથી, પણ હઠયોગમા—એનો અનુવાદ માત્ર કરીને—રાજયોગ જોડવાનો વિધિ કર્યો છે. તાત્પર્ય કે જેઓ અપકવકષાય હોઈ એમ સમજતા હોય કે હઠયોગ આચરવાથી એમના કષાય પકવ થશે તેઓને બોધ કરે છે કે હઠયોગમા પણ રાજયોગ જોડાશે તો જ કષાય પકવ થશે—કારણ કે રાજયોગમાં જ એને પકવવાનુ ખરૂ સામર્થ્ય રહેલુ છે (૨) જેઓના કષાય પાકી ગએલા છે તેમને તો આ રાજયોગ એકલો પણ સિદ્ધિ (બ્રહ્મસા-ક્ષાત્કાર) પમાડી શકે છે (૩) અને એ આચરવો કઠણ હોઈ, પહેલાં હઠ-યોગથી કષાય પકવવા જોઇએ એમ કોઇનુ કહેવુ હોય—તો તેના જવા-બમા કહે છે કે પકવકષાય અને અપકવકષાય **સર્વ કોઈ**, માત્ર ગુરુ અને દેવતાની ભક્તિથી, રાજયોગ સહેલાઇથી અને ઝડપથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે જો અપકવકષાય માટે હઠયોગની આવશ્યકતા હોય તો આમ '**सर्वेषाम्** '=' સર્વ કોઇને માટે ' એ પદ નિરર્થક થઈ જાય. આમ ત્રણ રીતે રાજયોગનો ઉપયોગ છે—અને એના પૂર્વરંગમા પણ હઠયોગની જરૂર નથી, માત્ર ગુરુ અને દેવની ભક્તિ જ જોઇએ એમ તાત્પર્ય છે.

દરેક મહાન્ આચાર્ય પોતાની પૂર્વેથી ચાલતી આવતી ધાર્મિક રીતો એકદમ ફેરવી શકતો નથી—પણ જેટલીને એ તુરત ઊખેડીને ફેંકી દેતો નથી તેટલી સર્વ એને સંમત હોય છે એમ નહિ. એના ગ્રન્થો ઉત્તરોત્તર ગોઠવીને તપાસતાં—ગ્રન્થકારનુ મુખ કયી દિશામાં છે એ સમજાય છે મીમાં-સાની પરિભાષામા બોલીએ તો ગ્રન્થકારના વિધિઓને અનુવાદ માત્રથી છૂટા પાડીને ઓળખવા જોઇએ—એમ થાય ત્યારે જ સસ્કૃત ટીકાકારો જેને ગ્રન્થકારનો ' સ્વરસ ' અથવા ' સ્વારસ્ય ' કહે છે તે પકડાઈ આવે છે. અને **જે મતમાં ગ્રન્થકારનું સ્વારસ્ય હોય તે જ એનો સિદ્ધાન્ત ઠરે છે.**

તમે પૂછશો કે ત્યારે શકરાચાર્યે "**किंचित् पक्कषायाणां**" એ

પંક્તિ લખી જ કેમ ? એ પંક્તિનું ખરૂ તાત્પર્ય શું છે એ તો હું સમજાવી ગયો. પણ એ લખી કેમ એનો ખુલાસો આપુ છુઃ—

શકરાચાર્ય દરેક વસ્તુને એવી સપૂર્ણ રીતે સમજતા હતા કે કેટલાક હઠયોગ કરતાં કરતાં ચિત્તની એકાગ્રતા પામી જાય છે એ વાત એમની જાણ બહાર નહોતી પણ હઠયોગ એ ખરો માર્ગ નથી, અને તેથી એવા લોકોને પ્રિય થઈ પડેલા હઠયોગ સાથે રાજયોગ જોડવાને એમને ઉપદેશ કરે છે—એવી સમજણથી કે જતે દહાડે રાજયોગ હઠયોગને એનીમેળે હઠાવી દેશે. ઉદા૦ દરેક શિક્ષક સારી પેઠે જાણે છે કે કેટલીકવાર ગોખણપટ્ટીથી પણ કેટલાક વિદ્યાર્થી પોતાનુ કામ કરી લેછે, અને એ ટેવ એમની એવી સુદૃઢ હોય છે કે એમને એકદમ એ છોડી દો કહેવાથી છૂટતી નથી તેથી પ્રથમ એમને એ વિષય સમજીને ગોખો એમ ઉપદેશ દેવામા આવે છે—પણ એકવાર એમને સમજણનો મહિમા સમજાય છે કે તુરત ગોખણપટ્ટી એની મેળે ખશી જાય છે આથી શુ એમ સમજવાનુ છે કે ગોખણપટ્ટીને શિક્ષકો લેશભાર પણ અનુમોદન આપે છે ? એમા ઉપદેશનુ તાત્પર્ય ‘ સમજી ’ પદમા છે, ‘ ગોખો ’ પદમા નથી

(૩) શકરાચાર્યનો રાજયોગમા જ ‘સ્વરસ’ હતો એ આ ‘ અપરોક્ષાનુભૂતિ’ ઉપરાત બીજા ઘણા ગ્રન્થોથી જણાય છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ઉપરના ભાષ્યમા રા. વૈદ્યે ઉલ્લેખેલા “ **स्पर्शान् कृत्वा** ” વાળા શ્લોકની નીચે લખતા શકરાચાર્યે “ **अथेदानीं ध्यानयोगं सम्यग्दर्शनस्यान्तरङ्गं विस्तरेण वक्ष्यामीति** .” વગેરે કહેલુ છે તેમા ‘ **अन्तरङ्ग** ’ શબ્દ લક્ષમા રાખવાનો છે—એનુ તાત્પર્ય, હઠયોગ કે જે સમ્યગ્દર્શનનુ અન્તરગ સાધન થઈ શકતો જ નથી તેનો આ ધ્યાનયોગથી વ્યવચ્છેદ કરવાનુ છે આગળ જતા—

“समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥” भ. गी.*

* એટલુ ધ્યાનમા રાખવું કે પ્રાચીન ગ્રન્થોમા હઠયોગનો વિધિ છે કે નહિ એ પ્રશ્ન નથી, **શંકરાચાર્ય** હઠયોગને નિષેધીને રાજયોગનો વિધિ કરે છે કે કેમ એ જ પ્રશ્ન છે. અને સ્પષ્ટ રીતે હઠયોગના વિધિવાળા પ્રાચીન વાક્યો પણ રાજયોગમા જ્યારે એ ઘટાવે, ત્યારે એમનુ સ્વારસ્ય હઠયોગની વિરુદ્ધ છે એમ ઝીણી દૃષ્ટિએ જોતાં જણાયા વિના રહેતું નથી.

એ શ્લોકના ભાષ્યમાં પોતે કહે છેઃ—

"स्वं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्य सम्यक्प्रेक्षणं दर्शनं कृत्वेवेतीवशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः। न हि स्वनासिकाग्रसं प्रेक्षणमिह विधित्सितं किं तर्हि चक्षुषोर्दृष्टिसंनिपातः। स चान्तःकरणसमाधानापेक्षो विवक्षितः। स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमेव चेद्विवक्षितं मनस्तत्रैव समाधीयेत नाऽऽत्मनि।"

તાત્પર્ય કે—નાકની દાંડીએ આંખ ઠેરવવાથી ફળ નથી; નાકની દાંડીએ આંખ ઠેરવવી એટલે કે વિષયમાંથી નેત્ર ખેંચી લેવા—

("दृष्टिसंनिपातो दृष्टेश्चक्षुषो रूपादिविषयवृत्तिराहित्यम्। बाह्याद्विषयवैमुख्येनान्तरेव संनिपतनम्").

તે માટે અન્તઃકરણના સમાધાનની જરૂર છે અર્થાત્ ડોળા મીંચવાથી ફળ નથી—અન્તઃકરણનુ આત્મામાં સમાધાન—સમ્યગ્ આધાન—કરવું જોઇએ. આ અન્તરંગ ધ્યાન યોગની અર્થાત્ રાજયોગની પ્રક્રિયા છે જે જનથી મન એકદમ કબજે ન લઈ શકાય તેને માટે આગળ જતાં ૬ અધ્યાય ૨૬ મા શ્લોકના ભાષ્યમા કહે છે કે—

"स्वभावदोषान्मनश्चञ्चलमत्यर्थं चलमत एवास्थिरं ततस्ततस्तस्मात्तस्माच्छब्दादेर्निमित्तान्नियम्य तत्तन्निमित्तं याथात्म्यनिरूपणेनाऽऽभासीकृत्य वैराग्यभावनया चैतन्मन आत्मन्येव वशं नयेदात्मवश्यतामापादयेत्"

તાત્પર્ય કે—મન વશ કરવા માટે પણ હઠયોગનો પ્રયોગ નહિ પણ રાજયોગનો પ્રયોગ—**વૈરાગ્યભાવના** કરવાની છે.

(૪.) રા. વૈદ્યે શ્રુતિઓ વગેરેના બીજા જે જે ઊતારા આપ્યા છે તેનો

* આ સર્વ નિરૂપણ ધ્યાનમા રાખીને જ મધુસૂદનસરસ્વતીએ કહ્યું છે કે "**अत एव भगवत्पूज्यपादाः कुत्रापि ब्रह्मविदां योगापेक्षां न सूत्पादयांबभूवुः**" (જૂઓ પૃ. ૫૭૯.)

ઉત્તર હું શંકરાચાર્યના જ શબ્દોમાં ("**एतेन योगः प्रत्युक्तः**"—એ સૂત્રના ભાષ્યમાંથી) આપીશઃ—

"यत्तु दर्शनमुक्तं तत्कारणं साङ्ख्ययोगाभिपन्नमिति वैदिकमेव तत्र ज्ञानं ध्यानञ्च साङ्ख्ययोगशब्दाभ्यामभिलप्येते प्रत्यासत्तेरित्यवगन्तव्यं, येन त्वंशेन न विरुध्यते तेनेष्टमेव साङ्ख्ययोगस्मृत्योः सावकाशत्वं तद्यथाऽसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव पुरुषस्य विशुद्धत्वं निर्गुणपुरुषनिरूपणेन सांख्यैरभ्युपगम्यते। तथाच योगैरपि "अथ परिव्राट् विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः' इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव निवृत्तिनिष्ठत्वं प्रवज्याद्युपदेशेनानुगम्यते"

અત્રે ધ્યાનમા રાખવું કે આસનાદિક યોગમાર્ગની સમર્થક બીજી શ્રુતિઓ પૂર્વપક્ષીના મુખમા શકરાચાર્યે મૂકી હતી—પણ ઉત્તરપક્ષ કરતી વખતે યોગીઓની શ્રુતિમાથી મુખ્ય સંન્યાસસમર્થક શ્રુતિને જ પસદ કરી લીધી છે–એ એમનુ સ્વારસ્ય શેમા છે એ બતાવે છે અને જેમાં સ્વારસ્ય તે જ સિદ્ધાન્ત, એથી જ મેં શાકર **સિદ્ધાન્ત**મા અમુક છે અને અમુક નથી એમ 'સિદ્ધાન્ત' શબ્દ વાપરીને વાત કરી છે.

વળી, શકરાચાર્યનુ આ સ્વારસ્ય માત્ર અનુમાનથી જ સમજવાનુ રહેતું નથી. ચતુર્થાધ્યાય પ્રથમપાદના સાતમા સૂત્ર ('**आसीनः संभवात्**') મા આસન (બેસવું) સંબન્ધી વિચાર કર્યો છે—ત્યા શકરાચાર્ય લખે છે કે—

" कर्माङ्गसम्बन्धिषु तावदुपासनेषु कर्मतन्त्रत्वान्नासनादिचिन्तानापि सम्यग्दर्शने वस्तुतन्त्रत्वात् ज्ञानस्य । "

અર્થાત્, કર્માગને લગતી જે ઉપાસનાઓ છે તેમા તો આસનાદિકનો વિચાર કરવાનો નથી કારણ કે એ ઉપાસનાઓ તો કર્મને અધીન હોવાથી કર્મમા બેસવાનો કે ઊભા રહેવાનો વગેરે જે વિધિ બતાવ્યો હોય તે પ્રમાણે કરવાનું છે. તેમજ **સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન માટે પણ આસન સંબન્ધી વિચાર પ્રાપ્ત થતો નથી,** કારણ કે જ્ઞાન વસ્તુ (યથાસ્થિત સત્ય) ઉપર આધાર રાખે છે. પણ બીજી ઉપાસનાઓ—જે ઉપાસના હોઈ સમ્યગ્દર્શન-

રૂપ નથી, તેમજ જે કર્મના અંગની નથી—તેને માટે જ આસન જરૂરનુ છે કે કેમ એ વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે. અને તેથી આસન (બેસવું) જરૂરનુ છે એવો જે સિદ્ધાન્ત બાંધ્યો છે તે શંકરાચાર્યના મતમા આ જાતની ઉપાસનાને જ લાગુ પડે છે. રામાનુજાચાર્ય ઉપાસના ધ્યાન જ્ઞાન સર્વ એક અર્થમાં લઈ સર્વને માટે આસનની જરૂર માને છે તે શંકરાચાર્યને અભિમત નથી. પછી અમુક દિગ્દેશકાલાદિક જરૂરનાં છે કે કેમ એ વિચાર શરૂ થાય છે તેમાં ઉપર કહી તેવી ઉપાસના માટે જે એકાગ્રતા જોઇએ, તે જ્યા સહેલાઇથી બની શકે તેવાં દિગ્દેશકાલાદિકની ભલામણ કરે છે. "**[illegible] दिशि देशे काले वा मनसः [illegible] भवति तत्रैवो-पासीत**"—આમ તદ્દન રાજયોગનું જ સમર્થન કર્યું છે. ગ્રન્થના આ ભાગમા બ્રહ્મજ્ઞાનના સાધનનો વિચાર કરવામા આવ્યો છે—પરંતુ તેમા કોઇ પણ સ્થળે સૂત્રોમાં કે શંકરભાષ્યમાં હઠયોગનો બિલકુલ ઇસારો નથી. હઠયોગ જો સૂત્રકારને કે શંકરાચાર્યને ઇષ્ટ હોત તો તેનો વિધિ કરવાનું આ જ સ્થાન હતું.

(પ.) શાકાપત્રમાં ટાંકેલાં આનન્દગિરિ, શંકરાનન્દસ્વામી, વિદ્યારણ્યમુનિ એ સર્વના વાક્યોને હુ રાજયોગને લાગુ પડતા માનુ છુ, અને આ રીતે શાંકર સિદ્ધાન્ત સાથે એની એકવાક્યતા કરૂ છુ. "શાંકરસિદ્ધાન્તના પરમ રહસ્યને જાણવામા જેમણે પોતાનુ આખુ જીવન સમર્પ્યું હતું, જેમની બુદ્ધિ આજનાં અનેક આવરણોથી રહિત નિર્વિકાર નિશ્ચલ અચળ હતી જેઓ કેવળ નિઃસ્વાર્થી, તત્ત્વનિષ્ઠ હતા તેમના એ અધ્યાયપરના વિચારો જોતાં શ્રી શંકરે અષ્ટાંગયોગનો સ્પષ્ટ નિષેધ કીધો છે એવું નીકળતું નથી "§ જે ટીકાકારોની આ વાક્યમાં સ્તુતિ કરવામાં આવી છે તેઓને એ સ્તુતિ યથાર્થ રીતે લાગુ પડે છે એ હું કબૂલ કરૂ છુ, અને એમના કરતાં હું અધિક માનને પાત્ર છુ એમ સૂચવવાની મારામા ઇશ્વિરકૃપાએ હજી ધૃષ્ટતા આવી નથી પણ શાંકરવેદાન્તનો ઇતિહાસ લક્ષમાં રાખવાની આપણને જે અનુકૂલતા પ્રાપ્ત થઈ છે તેનો લાભ લઇને વિચાર કરતા મને લાગે છે કે શાંકર સિદ્ધાન્ત અને શાંકર વેદાન્ત એ સર્વથા એક નથી—સર્વથા એક હોત તો અપ્પયદીક્ષિતના "સિદ્ધાન્તલેશ" મા જે અનેકાનેક શાંકર વેદાન્ત સંબન્ધી મતમતાન્તરો નોંધ્યા છે તે નોંધાયા ન હોત. દરેક મહાનપુરુષની કૃતિ બહુ

§ રા. વૈદ્યના શબ્દો.

અર્થગર્ભ હોય છે† —તેમાથી એના અનુયાયીઓ પોતપોતાના સમયની, પોતાના અનુભવની, અને પોતાના માનસિક બન્ધારણની ખાસિયત પ્રમાણે જુદાં જુદા સિદ્ધાન્તસ્વરૂપ ઊપજાવે છે એમાનાં કેટલાક દેશકાળની જરૂરિયાત જોઈ જાણી બુઝીને નક્કી કરવામા આવે છે, કેટલાકમાં સમયની, અનુભવની, અને માનસિક બંધારણની અણધારી અસર થએલી હોય છે. શકરાચાર્યે પછી એમનો સિદ્ધાન્ત સમજવાના અને સમજાવવાના જે અનેક યત્નો થયા છે, તેમા આ ઐતિહાસિક પરિણામ થએલો નજરે પડે છે. હુ શકરાચાર્યના ગ્રન્થો જોઈ એ પરિણામથી મૂળ સ્વરૂપને જુદુ પાડી—અવલોકવા સૌને વિનતિ કરૂ છુ. આવી રીતે અવલોકન કરતાં જણાશે કે કેટલાક ટીકાકારોએ જેમ શ્રીમદ્‌ભગવદ્ગીતાની ટીકામા શકરાચાર્યે નિરૂપેલા ધ્યાનયોગ ઉપર ભાર મૂક્યો છે, તેમ બીજા કેટલાકે સાખ્યયોગ અને તત્ત્વવિચાર ઉપર ભાર મૂક્યો છે પણ કોઈ પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રાચીન ટીકાકારે હઠયોગનુ પ્રતિપાદન શાકર ગ્રન્થમાથી મેળવ્યુ નથી *

તત્ત્વવિચારને પ્રાધાન્ય આપી, શ્રીમદ્‌ભગવદ્ગીતાના સમર્થ ટીકાકાર અને પ્રૌઢ શાકરવેદાન્તી મધુસૂદનસરસ્વતી નીચે પ્રમાણે એક સ્થળે લખે છે.

"अत एवाह वसिष्ठ· "द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव। योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञान सम्यगवेक्षणम्। असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचिन् तत्त्वनिश्चय । प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद परम शिव"। इति।........।

† "Hegel speaks of certain great writers who are like knots in the tree of human development, at once points of concentration for the various elements in the culture of the past and the starting points from which the various tendencies of the new time diverge"—E Caird

* "हठ विना राजयोगो राजयोग विना हठ·
न सिद्ध्यति द्वय तस्मादानिष्पत्ते· समभ्यसेत्"

આ શાકર સિદ્ધાન્તનુ પ્રમાણ નથી અને યથાર્થ શાકર સિદ્ધાન્ત તરીકે હું એને માન્ય રાખી શકતો નથી. તેનુ કારણ હુ ઉપર જણાવી ગયો છુ.

प्रथममुपायं प्रपञ्चपरमार्थवादिनो हैरण्यगर्भादयः प्रपेदिरे । श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादमतोपजीविनस्त्वौपनिषदाः प्रपञ्चानृतत्ववादिनो द्वितीयमेवोपाय- [ज्ञान--]मुपेयुः तेषा ह्यधिष्ठानदार्ढ्ये सति तस्य च कल्पितस्य बाधितस्य चित्तस्य तद्दृश्यस्य चादर्शनमनायासेनैवोपपद्यते। अत एव भगवत्पूज्यपादाः कुत्रापि ब्रह्मविदां योगापेक्षां न व्युत्पादयांबभूवुः। अत एव चौपनिषदाः परमहंसाः श्रौते वेदान्तवाक्यविचार एव गुरुमुपसृत्य प्रवर्तन्ते ब्रह्मसाक्षात्काराय न तु योगे। विचारेणैव चित्तदोषनिराकरणेन तस्यान्यथासिद्धत्वादिति कृतमधिकेन॥"

ભાવાર્થ—"વસિષ્ઠ કહે છે કે ચિત્તનો નાશ કરવાની બે પદ્ધતિ છે: **યોગ, અને જ્ઞાન.** યોગ એટલે વૃત્તિનો નિરોધ, અને જ્ઞાન એટલે વસ્તુને સારી પેઠે જોવી–સમજવી. કેટલાકને યોગ અસાધ્ય છે, કેટલાકને તત્ત્વજ્ઞાન અસાધ્ય છે—તેથી શિવજીએ ચિત્તનાશ કરવાની બે રીત બતાવી એમાંનો પહેલો ઉપાય (સાધન) પ્રપંચને સત્ય માનનારા હૈરણ્યગર્ભ વગેરે(યોગીઓ)એ સ્વીકાર્યો છે અને શ્રીમત્ શંકરભગવત્પૂજ્યપાદના મતને અવલંબનારા વેદાન્તીઓ પ્રપંચ (જગત્) ને મિથ્યા માને છે, અને તેથી બીજો ઉપાય જે જ્ઞાન એનું તેઓએ ગ્રહણ કર્યું છે તેઓના મત પ્રમાણે—અધિષ્ઠાન—જે બ્રહ્મ એનું જ્ઞાન દૃઢ થયું, એટલે એમાં કલ્પિત જે ચિત્ત અને એથી દેખાતું જે જગત્, એ સર્વનો બાધ થઈ, એ દેખાતાં મટી જાય એ બન્ધબેસતું છે તેથી જ **ભગવત્પૂજ્યપાદે કોઈ પણ ઠેકાણે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓને માટે યોગની જરૂર બતાવી નથી.** અને તેથી જ વેદાન્તી પરમહંસો બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર માટે યોગની દરકાર ન કરતાં શ્રુતિએ કહેલો વેદાન્તવાક્યનો વિચાર કરવા ગુરુ પાસે જાય છે. **વિચાર (જ્ઞાન) વડે જ ચિત્તનો દોષ કાઢી શકાય છે, અને તેથી યોગ એ દોષ કાઢવાનું સાધન નથી.**"

શાંકર સિદ્ધાન્તનું વિચારપ્રધાન અને યોગવિમુખ સ્વરૂપ બતાવવા માટે આ કરતાં કયા શબ્દો વધારે સ્પષ્ટ હોઈ શકે? * છતાં બીજા શાંકર વેદાન્તીને

* આમાં કોઇને એમ શંકા થાય કે મધુસૂદનસરસ્વતીએ તો આ માત્ર બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલા માટે જ કહ્યું છે, તો એનો ઉત્તર કે પ્રકરણનો પૂર્વાપર સમ્બન્ધ તથા અત્રે '**गुरुमुपसृत्य**' એ શબ્દો આ કલ્પનાને વારે છે. ગીતાના સઘળા ટીકાકારોમાં **નીલ**કંઠને યોગ માટે અધિક આગ્રહ છે અને

એમ અનુભવમાં આવે કે 'બહુ વ્યાકુલ ચિત્ત' વાળા જનો વિચાર માત્રથી તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, તો તેમને ચિત્તનો વેગ શાન્ત કરવા માટે યોગનો—અર્થાત્ રાજયોગનો જ એ ઉપદેશ કરે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એમાથી એકેને હઠયોગ વિવક્ષિત છે એમ ન સમજવું.

ટૂંકામાં સાર કે—

(૧) શાકરસિદ્ધાન્તમા અષ્ટાગયોગનો નિષેધ છે એમ કહેવામાં મને હઠયોગરૂપી અષ્ટાંગ યોગનો નિષેધ જ વિવક્ષિત હતો

(૨) હઠયોગ શાકર **સિદ્ધાન્ત**મા અનભિમત છે—એનુ એક પ્રમાણ, હઠયોગની ક્રિયાઓને સ્પષ્ટ નિષેધીને અને અર્થાન્તર પમાડીને 'અપરોક્ષાનુભૂતિ'માં કરેલુ પચદશાગ રાજયોગનુ પ્રતિપાદન બીજુ પ્રમાણ, ભગવદ્ગીતાના હઠયોગને ટેકો આપતાં વચનો પણ શકરાચાર્યે રાજયોગમા ઘટાવ્યા એ વાતમાથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવતો એમનો હઠયોગમાં અસ્વરસ અને ત્રીજુ પ્રમાણ, યોગપ્રત્યાખ્યાનના વેદાન્તસૂત્રના ભાષ્યમા યોગસ્મૃતિના સારા અંશરૂપે એનો પ્રવ્રજ્યાનો ઉપદેશ ખાસ કરીને ગણાવ્યો અને આસનાદિકના વિધાન જતા કર્યા એ વાત, તથા, સાધન સબન્ધી સૂત્રોનુ ભાષ્ય કર્યું છે ત્યા સમ્યગ્દર્શન સાથે આસનના વિચારને લેવા દેવા નથી એવી સ્પષ્ટ ઉક્તિ.

(૩) શાકર **સિદ્ધાન્ત**નો નિર્ણય કરવા બેસવુ તેમા એક તો શકરાચાર્યનુ **સ્વારસ્ય** શેમાં છે એ જોવું કારણ કે આચાર્ય સેંકડો વાતો કહે તેમાંથી જેમા એમનુ સ્વારસ્ય જણાય તે જ એમનો સિદ્ધાન્ત સમજવો—ગ્રન્થકારનો ગૂઢ આશય સમજવાની આ જ શાસ્ત્રીય રીત આપણા શાસ્ત્રકારોને અભિમત છે બીજુ—જ્યા શાકર સિદ્ધાન્તના સ્વરૂપનો વિચાર ચાલતો હોય ત્યા એ સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવામાં માત્ર શકરાચાર્યના ગ્રન્થોનો જ ઉપયોગ કરવો. આપણા શાસ્ત્રોના અન્ય વચનોને, અથવા તો પોતપોતાના સમયની

એણે મધુસૂદનસરસ્વતીના આ વાક્યનુ ખંડન કરવા યત્ન કર્યો છે પણ એ માટે '**अथातो ब्रह्मजिज्ञासा**' એ સૂત્રના ભાષ્યમા શંકરાચાર્યે જે સાધન ચતુષ્ટય બતાવ્યા છે તેમાં સમાધિ આવે છે એ કરતાં એ અધિક પ્રમાણ બતાવી શક્યો નથી. એ સમાધિ તે તો રાજયોગનુ અગ છે એ આપણે જાણીએ છીએ.

જરૂરિયાત પૂરી પાડનારા શાંકર ટીકાકારોનાં વચનોને અલગ રાખીને વિચાર કરવો. કોઈ પણ ટીકાકારનું વચન માત્ર એ પ્રતિષ્ઠિત ટીકાકારનું છે એટલા ઉપરથી જ એને આ વિષયમાં છેવટનું પ્રમાણ ન માનવું. આપણે ગળે એ અર્થ ઊતરે છે કે કેમ, મૂળ ભાષ્યકારના વચન સાથે એ મળે છે કે કેમ, એ જોવુ—એમ કરવામાં કશી ધૃષ્ટતા નથી. કારણ કે તમારૂ માનવું વિચારપૂર્વક હશે તો અત્રે મધુસૂદનસરસ્વતીની માફક કોઇને કોઇ પ્રતિષ્ઠિત ટીકાકાર તમને ટેકો આપતો જોવામાં આવશે. વસ્તુત. ચાલતા વિચારને સ્થળે તો વિદ્યારણ્ય વગેરે ટીકાકારનો પણ વિરોધ નથી-તેઓના વચનો રાજયોગ પરત્વે હોઇ શાંકર સિદ્ધાન્ત સાથે એમની એકવાક્યતા છે.

(વસન્ત, કાર્તિક ૧૯૬૯.)

---

૩૬ क.

શાસ્ત્રચિન્તન.

ગયા વૈશાખ માસમા શંકરજયન્તીને પ્રસગે શ્રીસિદ્ધપુર ક્ષેત્રમા—આપણા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન રા. બ કમળાશકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીના પ્રમુખપણા નીચે કેટલાક વ્યાખ્યાનો થયાં હતા, એમાનુ એક વ્યાખ્યાન, ' વ્યાખ્યાનકોવિદ વે. શા. સ. નારાયણ ગિરધર ઠાકર ' નામે ગૃહસ્થના નામથી હાલમાં 'ગુજરાતી'—પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે. વ્યાખ્યાનનુ મથાળુ " વર્ણાશ્રમ ધર્મ અને શ્રી શકરાચાર્ય " એવુ રાખવામાં આવ્યું છે, પણ વસ્તુત એમાં -એક છેડેથી તે બીજા છેડા સુધી—માત્ર ગયે વર્ષે એ જ સ્થળે અને એ જ પ્રસંગે પ્રમુખ તરીકે આપેલા મારા ભાષણના ખંડન સિવાય બીજું કાંઇ જ નજરે પડતું નથી. જે પ્રસંગે દેશમાં જ્ઞાન વૈરાગ્ય અને શાન્તિના વિચારો પ્રવર્તાવવા યત્ન કરવો જોઇએ, તે પ્રસગે એક અલ્પ વ્યક્તિના વિચારો ચૂંથવામાં બ્રહ્માનન્દ મનાય એ થોડું ખેદકારક નથી. યૂરોપમાં કાન્ટ કે લ્યૂથરની જયન્તી ઊજવાતી હોય તો તે પ્રસંગે એ મહાત્માઓનાં જીવન અને સિદ્ધાન્ત કેટકેટલી બાજુએથી અવલોકવામા આવ્યા હોય એનો જ્યારે વિચાર આવે છે, ત્યારે હૃદય કેવળ લજ્જાથી ગ્લાન બની જાય છે,

શ્રુ શંકરાચાર્યનું જીવન અને સિદ્ધાન્ત પૂર્વોક્ત મહાપુરુષોના કરતાં થોડા ઊંડા અને વિશાળ છે ! એક વર્ણાશ્રમધર્મનો જ વિષય લો તો તે ઉપર પણ કેટલુ કહેવાનુ છે ! આ સંબન્ધી શંકરાચાર્યના વિચારો શા હતા, રામાનુજાચાર્ય વગેરે બીજા આચાર્યોના વિચારોથી એ કયાં કયાં જુદા પડે છે, એની દેશ ઉપર કેવી અસર થઇ છે, વર્તમાનકાળમાં એમાંથી શો બોધ મળી શકે એમ છે—ઇત્યાદિ અનેક ચર્ચવા યોગ્ય પ્રશ્નો યોગ્ય રીતે ચર્ચવાને બદલે, માત્ર બાળબોધ પક્તિઓ ઊતાર્યાં કરવી કે એક વ્યક્તિના અલ્પ શબ્દો ચૂથવામાં સભાનો કાળક્ષેપ કરવો, એ ભાગ્યે જ આવા મહાન પ્રસંગને શોભતી ચર્ચાપદ્ધતિ છે.*

પણ વ્યાખ્યાન શરૂ કરતાં વ્યાખ્યાનકાર કહે છે કે મારા ગયા વર્ષના ભાષણથી સિદ્ધપુરના 'બ્રહ્મવૃન્દને ક્ષોભ થયો હતો.' થયો હોય તો હું લાચાર છુ પણ મારે આ સ્થળે જણાવવું જોઇએ કે હું એ વૃન્દની સેવા કરવા ગયો હતો, એને સારૂં લગાડવા ગયો ન હતો. અને મને મારા સિદ્ધાન્તની યથાર્થતા અને ભાવી વિજય માટે એટલી ખાતરી છે કે આપણા દેશના પ્રાચીન ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન ઉપરથી અજ્ઞાનના જાળાં દૂર થશે ત્યારે આ ક્ષોભ અયોગ્ય હતો એમ સૌ કોઇને લાગ્યા વિના નહિ રહે

આક્ષેપ શરૂ કરતાં પહેલાં વ્યાખ્યાનકાર મારે માટે પોતાને "પરમ માન અને પ્રેમ" છે એમ જાહેર કરે છે હું આ કૃપા માટે એમનો ઉપકાર માનુ છુ. પણ "અર્ધનાસ્તિક એવા છે કે ડઇ નેમાનુ કરી કપોલકલ્પિત કલ્પનાઓ કરે છે અને શાસ્ત્ર સમજવાનુ ડોળ કરી પ્રજાને મોહ પમાડે છે જેથી મન્દબુદ્ધિઓ ફસાય છે...પ્રો આનન્દશંકરભાઇના વિચારોમા પણ મને કાંઇક તેવું દર્શન થયુ."—આ પાછળના શબ્દો વાંચતા, પૂર્વોક્ત

*પ્રકૃત પ્રસગમા, ઉપર કહી તેવી વિશાળ ઊંડી અને વિવેચક પદ્ધતિની માગણી કરવામા હુ યૂરોપના મહાજ્યોતિઓ સાથે, આપણાં 'ઘરદીવડા' ને સરખાવી એને હલકાં પાડવા માગતો નથી. મારી માગણી ખાસ ઉપયોગી ઉદ્દેશથી છે તે એ કે—કોઇ પણ યથાર્થદર્શી વિવેચક આ વર્ણાશ્રમધર્મના વિષયમા રામાનુજાચાર્યના સિદ્ધાન્તને જુદો પાડશે કે તુરત રા. ઠાકરનો અને મારો મતભેદ તરી આવશે, અને વસ્તુતઃ જે રામાનુજાચાર્યથી શંકરાચાર્યનો મતભેદ છે તે જ શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્ત પરત્વે રા૦ ઠાકરનો અને મારો મતભેદ છે એમ એમને સમજાશે.

"માન અને પ્રેમ" જરા 'Pickwickian sense' યાને લોકોત્તર અર્થનાં ભાસે છે. અસ્તુ. જે "માન અને પ્રેમ" ઉપર મારો હક નથી તે હું માગતો નથી. મારે તો માત્ર ન્યાય અને સત્યપરાયણ મનની જ અપેક્ષા છે. આ અદ્‌ભુત 'માન અને પ્રેમ' કરતાં પણ ઉપકાર માનવાનું મને અધિક કારણ રહેત—

(૧) જો એ ગૃહસ્થે મારા વિદ્યાર્થીમાં પણ ન શોભે એવું અજ્ઞાન—પોતાના જ અજ્ઞાનથી—મને આરોપ્યું ન હોત;

(૨) આ વિષયમા જોઇતો શ્રમ કરી મારા પ્રતિપાદનની પાછળ શાં શાં પ્રમાણો રહ્યાં છે તે જાણવા અને સમજવા યત્ન કર્યો હોત,તથા

(૩) વસ્તુત જ્યાં મારો એમનાથી મતભેદ નથી ત્યાં વૃથા મતભેદ કલ્પી લઇ, ખંડનનો આડમ્બર કર્યો ન હોત.

આ ત્રણે જાતના દોષ રા. ઠાકરના વ્યાખ્યાનમાં સ્થળે સ્થળે છે એ આ ઉત્તર વાંચતાં વાચકના સમજવામાં આવશે

આરંભમા મારી મારા વાચકને તેમ જ સામા પક્ષને એક વિનતિ છે: આપણા ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના મન્દિર તરફ નજર કરો. એ મન્દિર ઘણું પ્રાચીન છે. પણ એ પ્રાચીનતાને લીધે જેમ એમાં ઘણા ગુણ આવ્યા છે, તેમ આપણે માથે કેટલીક મુશ્કેલીઓ. ઉત્પન્ન થઇ છે. આપણા ઇતિહાસના અનેક ચઢતી પડતીના સમયોમાં આપણે એ વિશાળ મન્દિરને જોઇએ તેવું સાફસુફ રાખી શક્યા નથી તેને લીધે—એમાં અજ્ઞાનનાં પુષ્કળ જાળા બાઝયાં છે, ખૂણે ખૂણે ચામાચીડીઆએ વાસ કર્યો છે, ભવ્ય અને સુન્દર ચિત્રો સેંકડો વર્ષની ધૂળથી અને જ્યા ત્યાં ફરેલા અણસમજુ કડીઆના કૂચડાથી ઢંકાઇ ગયાં છે, અને કેટલેક ઠેકાણે દિવ્ય મનુષ્યાકૃતિ બાળકોએ કાઢેલા કોયલાના લીટાથી વાનર જેવી બની ગઇ છે. એના કેટલાક ભાગમાં સૂર્યનું એક કિરણ પણ પડતું નથી, અને કોઇક પૂજારીએ પ્રજ્વાળેલા ઝાંખા બળતા દીવા પણ ઘણા ખરા હોલાઇ ગયા છે. આવા વિશાળ અને અદ્‌ભુત મન્દિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનું કોઇ પણ એક વ્યક્તિમાં સામર્થ્ય નથી. બલ્કે, એ મન્દિરમાં સર્વત્ર ફરી વળી એનું યથાસ્થિત જ્ઞાન પૂરેપૂરૂં મેળવે એટલી પણ કોઇની શક્તિ નથી. એ પ્રાચીન દેવાલયનો ઉદ્ધાર કરવામાં, અને એની દિવાલો ધોઇને ફરી સાફ કરવામાં, કાંઈ નહિ

તો એકાદ બે જાળાં ખંખેરી કાઢવામાં, કે અંધારામાં જરા બત્તી ફેરવવામાં, ભાગ લેવો એ દરેક સનાતન હિન્દુધર્મીની ફરજ છે.

આ ફરજ બજાવતાં ભમરા ઊડે, અગર તો જૂનાં ચિત્રોને હાનિ પહોંચશે એવા અકારણ પણ સાચા મનના ભયથી એકાદ મિત્ર આપણો હાથ ઝાલે—તો તેથી ગભરાવાનુ કે નાખુશ થવાનુ કારણ નથી. ઉલટું, આવે પ્રસગે, આપણા પ્રાચીન ધર્મ ઉપર આપણા બન્ધુજનોની ભ્રાન્ત પણ વાસ્તવિક મમતા જોઇ ખુશ થવાનુ છે, અને એમની ભ્રાન્તિઓ ટાળવા દ્વિગુણ ઉત્સાહથી પ્રવર્તવાનું છે.

આ સમજણથી—હું રા. ઠાકરના સઘળા આક્ષેપો મારા પોતાના જ ધર્મની રક્ષા અર્થે—ભ્રાન્ત બુદ્ધિથી તથાપિ ઉચ્ચ ઉદ્દેશથી—ઉત્પન્ન થયા છે એમ સમજી—વધાવી લઉં છુ, અને એના ઉત્તર આપવાનુ શરૂ કરૂં છું.*

(૧.) મેં પૂર્વના ભાષણમા જણાવ્યુ હતું કે મારા અધ્યયન—અધ્યાપનમાં મારે સર્વ સંપ્રદાયો સાથે સમ્બન્ધ પડે છે અને તેથી હું કોઇ પણ એક સંપ્રદાય સાથે બંધાએલો નથી. આ સામે મને સ્મરણ આપવામાં આવ્યુ છે કે 'વિવેકી પુરુષોને તારતમ્યદૃષ્ટિથી ન્યૂનાધિકતા દેખાઇ અધિક ગુણવાળા તરફ વલણ થાય છે.' આ સ્મરણ આપવાની બિલકુલ જરૂર નથી. એક જ સંપ્રદાય સાથે જોડાઇ રહેવાથી સામાન્ય મનુષ્યહૃદયમા જે રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન થવાનો સમ્ભવ છે તે જ નિષેધવાનો મારો આશય હતો, અને

*સામાન્ય વાચકને આવા વાદવિવાદમાં રસ આવતો નથી, અને વાદવિવાદથી સામા પક્ષને નવા નિશ્ચયો ઊપજાવી શકાતા નથી. આમ બંને રીતે આ વિવાદમા ઊતરવું નિરર્થક છે એમ મને પ્રથમ લાગેલુ. પણ પછી આ વિવાદમાં સમાએલા વિષયો ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડે તો સારૂં એમ કેટલાક મિત્રો ઇચ્છે છે, અને એ વિષયો આપણા ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં મહત્ત્વનાં અંગ છે, તેમ જ વ્યાખ્યાનકારના અને મારા દૃષ્ટિબિન્દુ વચ્ચે જે તાત્ત્વિક ફેર છે એનુ સ્પષ્ટીકરણ કરવું એ અનેક રીતે ઉપયોગી છે—તેથી આ ઉત્તર હું લખુ છું જ્યાં મને એમ જણાશે કે હવે આ ચર્ચામાં નવીન પ્રકાશ પાડવાનો રહ્યો નથી અને સુજ્ઞ વાચકની સ્વતન્ત્ર બુદ્ધિને ન્યાય સોંપી શકાય એમ છે, અથવા તો હવે આ ચર્ચા સભ્યતાની મર્યાદા છોડે છે, ત્યા હુ આ વાદવિવાદ મારા તરફથી એકદમ બંધ કરીશ.

એ સંભવ કેવો બળવાન છે એ સિદ્ધ કરવા માટે-ગૌતમ બુદ્ધ જેવી મહાત્માના નામ આગળ ' ભગવાન ' શબ્દ ન સાંખી શકનાર વ્યાખ્યાનકારનુ પોતાનું જ ઉદાહરણ બસ છે. §

(૨.) આપણાં તત્ત્વદર્શનની પરસ્પર સંગતિ ઐતિહાસિક પદ્ધતિએ કરવાની મેં સૂચના કરી હતી—તે ઉપરથી જાણે મારી બુદ્ધિ પશ્ચિમની વિચારપદ્ધતિને મેં શરણે કરી દીધી હોય અગર તો હું કોઇ નવીન જ વિચારપદ્ધતિ દાખલ કરવાની ધૃષ્ટતા કરતો હોઉં, અગર તો શાસ્ત્રોને ઠેકાણે જાણે ' Rationalism ' યાને કેવળતર્કવાદને જ હું સ્થાપિત કરવા ઇચ્છતો હોઉં, એમ એ વ્યાખ્યાનકારે કલ્પી લીધુ છે. પણ વસ્તુત· એમાનો મારે માટે એક પણ શબ્દ ખરો નથી. તમે પશ્ચિમના વિચારોને માન્ય કરો અગર ન કરો, પણ અત્યારે એ વિચારો ચારે તરફથી આપણા ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર—બલ્કે આપણા સમસ્ત જીવન ઉપર—ધસારો કરતા આવે છે, અને એ સામે એનુ રક્ષણ કરવું હોય તો જૂના વખતનાં છૂટાં છૂટાં વચનો ટાંકીને કૃતકૃત્યતા માનવી નિરર્થક છે. પશ્ચિમના આક્ષેપનો પશ્ચિમની જ રીતિએ, અથવા તો એને નિસ્તેજ બનાવી દે એવી પ્રબલતર પદ્ધતિએ, ઉત્તર વાળ્યા સિવાય છૂટકો નથી. આમ કહેવામાં હું કાંઇ પણ નવીન સૂચના કરતો નથી. જ્યારે વૈદિક ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રન્થકારોએ ' Reason ' (બુદ્ધિ, યુક્તિ) ને આધારે આક્ષેપ કર્યા, ત્યારે વૈદિક ગ્રન્થકારોએ એ જ પ્રમાણને બળે ઉત્તર આપવા મ ડયા, અને જ્યાં એ ઉત્તર આપી ન શક્યા ત્યાં પરપક્ષના બુદ્ધિબળની એમના ઉપર અનિવાર્ય અસર થઇ, અને ચાલુ વૈદિક ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનમા અનેક ફેરફાર થયા. આ જ ક્રિયા અત્યારે પાશ્ચાત્ય કેળવણી અને સંસર્ગને લીધે આપણા યુવકો ઉપર—બલ્કે સમસ્ત હિન્દુ પ્રજા ઉપર—થવા માંડી છે, અને આ અણીને વખતે યુગધર્મ ન સમજીને, મંડનમિશ્રના પોપટની માફક માત્ર 'સ્વતઃપ્રામાણ્ય' અને 'પરતઃપ્રામાણ્ય'ની વાતો કર્યાં કરવી એ સનાતન ધર્મની રક્ષા નથી, ઉલટુ એની બાલિશ વિડમ્બના છે.

---

§ રા. બ. કમળાશંકરભાઇના ' શ્રીમચ્છંકરજયન્તીવ્યાખ્યાનમાલા ' નામના સુન્દર પુસ્તકમાં પૃ. ૨૬ મે ' ધર્મવિચારમાં ઉદારતા ' એ પૅરેગ્રાફમા દર્શાવેલા ઉત્તમ વિચારોનુ મનન કરવા રા. ઠાકરને વિનતિ છે.

રા. ઠાકરના આક્ષેપોને હું ચાર વિભાગમાં વ્હેંચી નાંખું છું-જેથી આ ચર્ચા સામાન્ય સ્વરૂપ લે, અને વાચકને કટાળો ઓછો આવે:—

(૧) શાસ્ત્રોની વ્યવસ્થા-ખાસ કરી ષડ્દર્શનની વ્યવસ્થા-કરવામાં મેં ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો છે તે સંબન્ધી.

(૨) દર્શનોની ઉત્પત્તિ મેં ક્રમિક બતાવી છે તે સંબન્ધી.

(૩) દર્શનો પૈકી સાંખ્ય તથા પ્રસંગોપાત્ત ગૌતમ બુદ્ધના સિદ્ધાન્ત વિષેના મારા વિચાર સબન્ધી

(૪) શાંકર સિદ્ધાન્તના નિરૂપણને અંગે (ક) કર્મકાંડ (ખ) યોગ અને (ગ) વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા વિષે દર્શાવેલા મારા વિચાર સંબન્ધી.

[વસન્ત, કાર્તિક સંવત્ ૧૯૭૦.]

---

૩૬ ख.

ષડ્દર્શનની સંકલના.

(૧.)

ઐતિહાસિક પદ્ધતિ.

આપણા શાસ્ત્રોના અનેક વિરોધોનો પરિહાર ઐતિહાસિક પદ્ધતિએ થઇ જાય છે. અને ઐતિહાસિક પદ્ધતિ વાસ્તવિક કાલનિર્ણય ઉપર રચાએલી છે, એટલે આપણી કપોલકલ્પનાવડે ખરા વિરોધનો માત્ર ખોટો પરિહાર કરીએ છીએ એમ દૂષણ રહેતું નથી. આ ટૂંકામાં ઐતિહાસિક પદ્ધતિ ગ્રહણ કરવાનું મારૂં કારણ છે. આ પદ્ધતિને મેં 'Historical Method' એવા અંગ્રેજી શબ્દથી નિર્દેશી હતી, અને એને 'Logical Method' થી ભિન્ન પાડી હતી. મારૂં ભાષણ શાસ્ત્રોના વિરોધપરિહારની

વિવિધ પદ્ધતિ સંબન્ધી ન હતું એટલે એ બે પદ્ધતિના ભેદનું નિરૂપણ તે પ્રસંગે અશક્ય હતું. પરંતુ એ ઉપર આક્ષેપ કરતાં પહેલાં આક્ષેપકારે એ બે શબ્દથી શું વિવક્ષિત છે એ સમજવુ જોઇતું હતું 'Logical Method' શબ્દનો અર્થ પ્રમાણુસિદ્ધ એમ નહિ, પણ વિચારની સંકલના યાને ઘટનામાં ઊતરી શકે એવું; અને, 'Historical Method' યાને ઐતિહાસિક પદ્ધતિ તે 'Logical' થી ભિન્ન માટે તે સામાન્ય અર્થમાં illogical યાને પ્રમાણુવિરુદ્ધ એમ નહિ, પણ વિચારસંગતિને (consistency in thought) બદલે કાલિક વસ્તુસ્થિતિને આધારે ચાલનારી. આ ઐતિહાસિક પદ્ધતિ પ્રમાણુમર્યાદાની બહાર નથી યથાયોગ્ય, પ્રત્યક્ષ અનુમાન અર્થાપત્તિ અને શબ્દ વગેરે જે જે પ્રમાણુ ગણાવાય છે તે સર્વમાં એનો સમાવેશ થાય છે. આ પદ્ધતિ કાંઇ અપૂર્વ નથી: યુગધર્મની વ્યવસ્થા કરનાર આપણા પ્રાચીનોને એ સારી પેઠે જાણીતી હતી. માત્ર, જેમ જેમ જૂના ગ્રન્થકારો કાળના ક્ષિતિજમા અસ્ત થયા, અને ઇતિહાસનાં પુસ્તકોને અભાવે એમના પૌવર્પિર્યનું સ્મરણ લુપ્ત થઈ જવા માંડયુ, તેમ તેમ–સ્વધનને અભાવે–એ પદ્ધતિનો ઉપયોગ બધ થવા લાગ્યો પણ હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસ નુ–એના ધર્મ તત્ત્વજ્ઞાન સાહિત્ય આદિ ગ્રન્થોના સમયનું અને એના પૌર્વાપર્યનુ–અત્યારે આપણુને આપણા પૂર્વજો કરતા વધારે ચોકસ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ છે, અને તેનો લાભ લઇ ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો આપણે વધારે સારી રીતે અને બહોળો ઉપયોગ કરી શકીએ એમ છે, તો આપણા જુદા જુદા શાસ્ત્રોના સ્વરૂપને તે તે શાસ્ત્રોના સમય સાથે જોડીએ તો તેમા શું ખોટુ છે એ હુ સમજતો નથી. સર્વ દેશોના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ એ જ રીતે સંકળવામાં આવે છે, અને મારો કાળનિર્ણય ખરો હો વા ખોટો હો, પણ ઐતિહાસિક પદ્ધતિમાં શું ખોટું છે એ તો મારી કલ્પનામા પણ આવી શકતુ નથી. એ પદ્ધતિ માટે જોઇતા ઐતિહાસિક સાધનોને અભાવે–આપણા પૂર્વજો વિવિધ દર્શનોની સંગતિ એમના અવિરુદ્ધાંશ તારવી કાઢીને કરી બતાવતા. એવી સંગતિ આપણા પૂર્વજોના ગ્રન્થોમા ત્રણ ઠેકાણે થએલી મને યાદ છે, એ પ્રથમ આપીને પછી, એનાથી ઐતિહાસિક પદ્ધતિની સગતિ કેવી રીતે ભિન્ન છે એ હુ બતાવીશ:—

૧. એક **સાંખ્યપ્રવચનભાષ્ય**' મા વિજ્ઞાનભિક્ષુએ કરેલી છે એમાં કપિલમુનિના સાખ્યનો ન્યાય–વૈશેષિક અને બ્રહ્મમીમાંસા સાથે અવિરોધ સાધ્યો છે:—

એમાં—

"ननु न्यायावैशेषिकाभ्यामप्येतेष्वर्थेषु न्यायः प्रदर्शित इति ताभ्याम-स्य गतार्थत्वम् । सगुणनिर्गुणत्वादिविरुद्धरूपैरात्मसाधकतया तद्युक्तिभिरत्र-त्ययुक्तीनां विरोधेनोभयोरेव दुर्घटं प्रामाण्यमिति ।"

= "આ વિષયમાં (પુરુષાર્થ, પુરુષાર્થનું સાધન જ્ઞાન, અને જ્ઞાનનો વિષય આત્મસ્વરૂપ વગેરે બાબતોમાં) ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનોએ યુક્તિ (સ્વતન્ત્ર વિચાર વડે ઉપપાદન કરવુ તે) બતાવી છે—એટલે સાંખ્યદર્શનનું કાઇ પ્રયોજન રહેતુ નથી. એમાનાં પહેલા બે દર્શનો, આત્માને સાધનારી યુક્તિઓ આપે છે તેમા, આત્માને સગુણ ઠરાવે છે અને સાંખ્યદર્શન એને નિર્ગુણ ઠરાવે છે.' આમ એઓની યુક્તિઓનો પરસ્પર વિરોધ ઉત્પન્ન થતા બંને પક્ષનુ પ્રામાણ્ય અશકય થઇ પડે છે"

આમ પૂર્વપક્ષ કરી, ઉત્તર પક્ષમા જવાબ દે છે કેઃ—

"मैवम् । व्यावहारिकपारमार्थिकरूपाविषयभेदेन गतार्थत्वविरोधयोरभा-वात् । न्यायवैशेषिकाभ्या हि सुखिदुःख्याद्यनुवादतो देहादिमात्रविवेकेनात्मा प्रथमभूमिकायामनुमापितः एकदा परसूक्ष्मे प्रवेशासम्भवात् । तदीयं च ज्ञान देहाद्यात्मतानिरसनेन व्यावहारिकं तत्त्वज्ञान भवत्येव । यथा पुरुषे स्थाणुभ्रम निरासकतया करचरणादिमत्त्वज्ञानं व्यवहारतः तत्त्वज्ञानं तद्वत् ।"

= "એમ ન કહેશો. ન્યાયશાસ્ત્રે યુક્તિ બતાવી છે એટલે સાંખ્યશાસ્ત્ર નિષ્પ્રયોજન છે, કે તેઓનો પરસ્પર વિરોધ છે—એમ નથી. ન્યાયશાસ્ત્ર, લૌકિક અનુભવમાં આત્મા સુખી દુઃખી મનાય છે તે વાતનો અનુવાદ કરી (લૌકિક માન્યતા જેવી છે તેવી ને તેવી એને પુનઃ ઉચ્ચારી) માત્ર દેહ અને આત્માનો વિવેક સાધે છે—અને આ રીતે પહેલી ભૂમિકાનું કામ—ફક્ત આત્માનુ અનુમાન કરવુ એટલુ જ—ને કરે છે. કારણ કે એકી વખતે આત્મા સબન્ધી પરમ સૂક્ષ્મ વિષયમાં પ્રવેશ થઇ શકતો નથી. એ શાસ્ત્રો(ન્યાય વૈશેષિક)નુ જ્ઞાન દેહ એ જ આત્મા છે એ સમજણને દૂર કરે છે, અને એ રીતે એ વ્યાવહારિક (ઊતરતું) પ્રકારનુ તત્ત્વજ્ઞાન બને

છે. જેમકે—માણસમાં થાંભલાનો ભ્રમ ઊપજ્યો હોય તો તે એ વસ્તુને હાથપગ છે એવું જ્ઞાન થવાથી નાશ પામે છે, અને તેથી એ જ્ઞાનને વ્યવહારદૃષ્ટ્યા તત્ત્વજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. (પણ તેથી એમ સમજવાનુ નથી કે માણુસ એ ખરેખર હાથપગવાળો દેહ જ છે—એ તો વસ્તુતઃ આત્મા છે.)"

આમ ન્યાય અને સાંખ્યના—સગુણ-નિર્ગુણવાદનો અવિરોધ બતાવી છેવટે કહે છે:—

"तदीयमपि ज्ञानमपरवैराग्यद्वारा परम्परया मोक्षसाधनं भवत्येवेति; तज्ज्ञानापक्षेयाऽपि च सांख्यज्ञानमेव पारमार्थिक परवैराग्यद्वारा साक्षान्मोक्षसाधन च भवति ।"

= " એ ન્યાય-વૈશેષિકનુ જ્ઞાન પણ અપર (ઊતરતા) વૈરાગ્ય દ્વારા પરંપરાએ મોક્ષનુ સાધન બને છે. પણ એ જ્ઞાન સાથે સરખાવતા સાંખ્યજ્ઞાન જ પારમાર્થિક છે, અને પર (ચઢીયાતા) વૈરાગ્ય દ્વારા સાક્ષાત્ મોક્ષનુ સાધન થાય છે."

આમ ન્યાય અને વૈશેષિક સાથે સાંખ્યદર્શનનો અવિરોધ સાધી, પછી બ્રહ્મમીમાંસા જોડે એની સંગતિ કરે છે તેમાં-બતાવ્યું છે કે સાંખ્યસૂત્રકારને ઈશ્વરવાદ અગ્રાહ્ય નથી, * પુરુષો અનેક છે છતા વેદાન્તમાં એમની એકતા પ્રતિપાદન કરી છે તે એમના સામ્ય પરત્વે લેવાની છે, અને પ્રકૃતિ તે જ માયા છે અને એનું મિથ્યાત્વ અમુક રીતે જ સમજવાનું છે–ઇત્યાદિ.

૨. બીજી સંગતિ '**प्रस्थानभेद**' માં મધુસૂદનસરસ્વતીએ કરી છે. એમાં ષડ્દર્શન સંબન્ધી નિરૂપણને અંગે પ્રત્યેક દર્શનનું પ્રયોજન બતાવી, છેવટે સર્વ દર્શનનું પ્રયોજન બતાવી, છેવટે સર્વ દર્શનોનું તાત્પર્ય વિવર્તવાદમુખે અદ્વિતીય પરમાત્માનુ પ્રતિપાદન કરવાનુ છે એમ જણાવ્યુ છે. મૂળ બધુ વાંચવા જેવુ છે–પણ પ્રકૃત સ્થળે એમાથી જરૂર જેટલી પંક્તિઓ જ ઊતારૂં છુઃ

---

* કપિલ મુનિનો ઉપદેશ સેશ્વરવાદનો હતો કે નિરીશ્વરવાદનો એ વિષે હજી આગળ ચર્ચા કરવાની છે, તે વખતે બીજાં વચનો ટાંકવામાં આવશે તથા વિશેષ ખુલાસો કરાશે.

(१) "न्याय आन्वीक्षिकी पञ्चाध्यायी गौतमेन प्रणीता ।........षोडश-पदार्थानामुद्देशलक्षणपरीक्षाभिस्तत्त्वज्ञानं तस्याः प्रयोजनम् ।"

= " (' ન્યાય ' એટલે કે ' આન્વીક્ષિકી ' વિદ્યા—પાંચ અધ્યાયની ગૌતમે રચી છે. પ્રમાણાદિ સોળ પદાર્થનાં ઉદ્દેશ લક્ષણ અને પરીક્ષાવડે તત્ત્વનુ જ્ઞાન મેળવવું એ એનુ પ્રયોજન છે.)"

(२) "एवं दशाध्यायं वैशेषिक शास्त्रं कणादेन प्रणीतम् । द्रव्यगुणकर्म-सामान्यविशेषसमवायानां षण्णां पदार्थानामभावसप्तमाना साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यां व्युत्पादनं तस्य प्रयोजनम् । एतदपि न्यायपदेनोक्तम् ।"

= (" એ જ પ્રમાણે દશ અધ્યાયનુ વૈશેષિકશાસ્ત્ર કણાદે રચ્યું છે. દ્રવ્યાદિ ષટ્પદાર્થ અને સાતમો અભાવ એ સાત પદાર્થોનુ સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય કરી વ્યુત્પાદન કરવુ એ એનુ પ્રયોજન છે. આ શાસ્ત્ર પણ ' ન્યાય ' એવા શબ્દથી ઓળખાય છે.) "

(३) "मीसांसाऽपि द्विविधा कर्ममीमांसा शारीरिकममिांसा च । तत्र द्वा-दशाध्यायी कर्ममीमासा........भगवता जैमिनिना प्रणीता । तथा सङ्कर्षणकाण्डमप्यध्यायचतुष्टयात्मकं जैमिनिप्रणीतम् । तच्च....उपासनाख्यकर्मप्रतिपादकत्वात् कर्ममीमांसान्तर्गतमेव ।"

= (" મીમાંસા પણ બે પ્રકારની: કર્મમીમાંસા અને શારીરકમીમાંસા. તેમાં કર્મમીમાંસા બાર અધ્યાયની ભગવાન જૈમિનિએ રચી છે તથા ચાર અધ્યાયનો સંકર્ષણકાંડ છે તે પણ જૈમિનિએ કરેલો છે, એ પણ ઉપાસના-રૂપી કર્મનુ પ્રતિપાદન કરે છે તેથી કર્મમીમાંસાના જ પેટામાં આવે છે.)"

(४) "तथा चतुरध्यायी शारीरकमीमांसा....जीवब्रह्मैकत्वसाक्षात्कारहेतुः श्रवणाख्यविचारप्रतिपादकान्यायानुपदर्शयन्ती भगवता बादरायणेन कृता ।........इदमेव सर्वशास्त्राणां मूर्धन्यम् । शास्त्रान्तरं सर्वमस्यैव

शेषमूतमितीदमेव मुमुक्षुभिरादरणीयं श्रीशंकरभगत्पादोदितप्रकारेणेति रहस्यम् ॥"

(" તથા ચાર અધ્યાયની શારીરકમીમાંસા છે. જીવ અને બ્રહ્મના એકત્વનો સાક્ષાત્કાર એ એનું પ્રયોજન છે. એમાં શ્રવણરૂપી વિચાર દર્શાવનારી દલીલો બતાવી છે. અને એ ભગવાન બાદરાયણે કરેલી છે...... આ જ સર્વ શાસ્ત્રોના શિરઃસ્થાને છે. બીજા બધાં શાસ્ત્ર આનાં જ અંગભૂત છે. તેથી આ શાસ્ત્ર પ્રત્યે જ મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારાઓએ આદર કરવો–અને તે શ્રીશંકર ભગવાને કહેલે પ્રકારે જ—એમ રહસ્ય છે.")

(५) "तथा साङ्ख्यशास्त्रं भगवता कपिलेन प्रणीतम् । षडध्यायम् . । प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानं सांख्यशास्त्रस्य प्रयोजनम् ।"

=(" તથા સાંખ્યશાસ્ત્ર ભગવાન કપિલે રચેલુ છે. એના ૭ અધ્યાય ......પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકનું જ્ઞાન એ સાંખ્યશાસ્ત્રનુ પ્રયોજન છે.)

(६) "तथा योगशास्त्रं भगवता पतञ्जलिना प्रणीतम् ।... तस्य च विजातीयप्रत्ययनिरोधद्वारेण निदिध्यासनसिद्धिः प्रयोजनम् ।"

= (" તથા યોગશાસ્ત્ર ભગવાન પતંજલિએ રચ્યુ છે...'વિજાતીય પ્રત્યય'—યાને અન્ય જાતિના વિચારનો નિરોધ કરીને, નિદિધ્યાસન યાને ધ્યાન સિદ્ધ કરવું એ એનુ પ્રયોજન છે.")

છેવટે સઘળાં 'પ્રસ્થાન' યાને માર્ગના ત્રણ ભેદ—આરંભવાદ, પરિણામવાદ, અને વિવર્તવાદ એમ ત્રણ ભેદ—પાડી, મધુસૂદનસરસ્વતી કહે છેઃ—

"सर्वेषां प्रस्थानकर्तॄणां मुनीनां विवर्तवादपर्यवसानेन अद्वितीयपरमेश्वर एव प्रतिपाद्ये तात्पर्यम् । न हि ते मुनयो भ्रान्ताः सर्वज्ञत्वात्तेषाम् । किंतु बहिर्विषयप्रवणानामापाततः पुरुषार्थे प्रवेशो न संभवतीति नास्तिक्यवारणाय तैः प्रकारभेदाः प्रदर्शिताः तत्र तेषां तात्पर्यमबुद्ध्वा वेदविरुद्धेऽप्यर्थे तात्पर्य-

मुत्प्रेक्षमाणास्तन्मतमवोपा[illegible]यत्वेन [illegible]न्तो अमी नानापथ[illegible] भवन्ति ॥"

=(" સર્વ માર્ગ રચનાર મુનિઓનું તાત્પર્ય–વિવર્તવાદમાં પર્યવસાન પામી–અદ્વિતીય પરમેશ્વરનુ પ્રતિપાદન કરવાનું છે. એ મુનિઓ ભ્રાન્ત ન હતા; કારણ કે તેઓ સર્વજ્ઞ હતા. પણ બહિર્વિષય તરફ જેઓનું મન લાગેલુ છે તેમને સહેલાઇથી પુરુષાર્થ (પરમ પુરુષાર્થ) માં પ્રવેશ થઇ શકતો નથી—તેથી તેઓને નાસ્તિક થઈ જતા અટકાવવા માટે (તત્ત્વના) જુદા જુદા પ્રકાર બતાવ્યા છે. ઉપર કહેલા અદ્વિતીય બ્રહ્મવાદમાં તેઓનું તાત્પર્ય છે એ ન સમજીને વેદથી જે બાબતો વિરુદ્ધ છે તેમાં પણ તેઓનું તાત્પર્ય માનીને, એ લોકો વેદવિરુદ્ધ મત(મતભાગ)ને પણ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય માને છે—અને એવી રીતે તેઓ અનેક માર્ગે ચઢે છે.)"

૩. ત્રીજી સંગતિ **तर्कसंग्रह–दीपिका**ને અન્તે અન્નભટ્ટે કરી છે. અન્નંભટ્ટ લખે છે:

"पदार्थज्ञानस्य परमप्रयोजनं मोक्षः । तथाहि–'आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इति श्रुत्या श्रवणादीनां तत्त्वसाक्षात्कारे हेतुत्वबोधनात् । श्रुत्या देहादिविलक्षणात्मज्ञाने सत्य[illegible]ते: युक्त्यनुसन्धानरूपमननसाध्यत्वात् मननोपयोगिपदार्थनिरूपणद्वारा शास्त्रस्यापि मोक्षोपयोगित्वम् । तदनन्तरं श्रुत्युपदिष्टयोगविधिना निदिध्यासने कृते तदनन्तरं देहादिविलक्षणात्मसाक्षात्कारे सति देहादौ अहमभिमानरूपमिथ्याज्ञाननाशे सति दोषाभावात् प्रवृत्त्यभावे धर्माधर्मयोरभावाज्जन्माभावे पूर्वधर्माधर्मयोरनुभवेन नाशे चरमदुःखध्वंसरूपो मोक्षो जायते ॥"

=(" પદાર્થોના જ્ઞાનનું પરમ પ્રયોજન મોક્ષ છે. '**आत्मा वा अरे**' ઇત્યાદિ શ્રુતિ શ્રવણ મનન–અને નિદિધ્યાસનની તત્ત્વસાક્ષાત્કારમાં કારણતા બતાવે છે. દેહથી આત્મા જુદો છે એમ શ્રુતિથી જાણ્યુ, પણ એમાં અસંભવની શંકા થાય તેનું નિવારણ યુક્તિ–વિચાર યાને મનન–વડે બને છે. અને આ (ન્યાય) શાસ્ત્ર મનનમાં ઉપયોગી એવા પદાર્થનું નિરૂપણ કરે છે અને એ રીતે મોક્ષમા ઉપયોગી થાય છે. તે પછી શ્રુતિમાં કહેલા

યોગવિધિ પ્રમાણે નિદિધ્યાસન કરવામાં આવે છે. એટલે દેહથી વિલક્ષણ એવા આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાયછે એ થતાં, દેહાદિકમાં હું એવા અભિમાનરૂપી મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. અને એ નાશ થયો એટલે રાગદ્વેષાદિ દોષ રહેતા નથી. અને દોષ ન રહ્યા, એટલે પ્રવૃત્તિ નહિ, અને પ્રવૃત્તિ નહિ એટલે ધર્મ–અધર્મ નહિ, અને એ નહિ એટલે પુનર્જન્મ નહિ, અને પૂર્વના ધર્મ અધર્મનો ચાલુ જન્મમાં અનુભવથી નાશ થયો એટલે છેવટના દુઃખધ્વંસરૂપી મોક્ષ સિદ્ધ થયો.)"

હવે નીરક્ષીરન્યાયે આ ત્રણ સંગતિને તપાસીએ.

(૧) વિજ્ઞાનભિક્ષુ ન્યાયવૈશેષિક અને સાંખ્યનો અવિરોધ સાધે છે એ ઠીક છે. પણ એમાંથી સાર એ નીકળે છે કે આપણા જીવનનુ પરમ પ્રયોજન સિદ્ધ કરવા માટે વૈરાગ્યાદિ જે સાધન આચરવાનાં છે, તેમાં ન્યાય–વૈશેષિક–સાંખ્ય સર્વને અવકાશ છે. વિજ્ઞાનભિક્ષુએ બતાવેલુ સાંખ્યનુ સ્વરૂપ યથાર્થ છે એમ સાખ્યને નિરીશ્વરવાદ માનનાર રા. ઠાકરથી કહી શકાશે નહિ, અને એમાં વેદાન્તનુ જે સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે પણ શાંકરવેદાન્તથી ભિન્ન હોઇ શાકરમતાનુયાયીથી સ્વીકારી શકાશે નહિ. વળી વસ્તુતઃ ઉપનિષદ્‌નાં વાક્યો જોતાં વિજ્ઞાનભિક્ષુએ બતાવેલુ પ્રાચીન વેદાન્તનુ એ સ્વરૂપ યથાર્થ પણ જણાતું નથી.

મધુસૂદનસરસ્વતીનો યત્ન છએ દર્શનની સંગતિ કરવાનો છે. એમણે તે તે દર્શનનો અમુક અમુક અંશ–જે અંશને અન્ય દર્શન સાથે વિરોધ ન હોય તેવો અંશ–લઇ, સર્વને એક વિચારઘટનામાં જોડ્યા છે. આથી પ્રાચીન દર્શનોનો આપણે મોક્ષસાધનામાં શો ઉપયોગ કરવો એ સંબન્ધી સારી સૂચના મળે છે. પણ તે તે અંશને એકલો લેતાં એમાં જે જે અપૂર્ણતા રહે છે તેને અન્ય અન્ય દર્શને ઇતિહાસક્રમમાં કેવી કેવી રીતે પૂરી પાડી છે–એ સબન્ધી જ્ઞાન તો ઇતિહાસના દીપ વિના મળવું અશક્ય છે. વળી 'પ્રયોજન'–શબ્દ વાપરીને મધુસદનસરસ્વતીએ તે તે દર્શનની મોક્ષસાધનામાં વ્યવહારૂ ઉપયોગિતા (practical usefulness) શી છે એ બતાવવાનો જ ઉદ્દેશ રાખ્યો જણાય છે. વસ્તુતઃ તે તે દર્શનની ઉત્પત્તિનો કે વિકાસનો વિચાર (genesis) એમના નિરૂપણનો હેતુ નથી. એ નિરૂપણ ઐતિહાસિક સાધનને અભાવે એમનાથી બની શકે એમ હતું પણ નહિ

(૩) તે જ પ્રમાણે તર્કદીપિકામાં અન્નંભટ્ટે મોક્ષના સાધનને અંગે ન્યાયદર્શનની ઉપયોગિતા બતાવી છે, અને યોગાદિક દર્શને પણ એમાં કેવી રીતે સાહ્યકારી થાય એ જણાવ્યું છે—એ દર્શનોની ઉત્પત્તિનો વિચાર એમણે કર્યો નથી.

આ ત્રણે સંગતિ વિચારઘટનાની (logical) છે, અને એક વખત દર્શનો ઉત્પન્ન થઈ ગયા પછી, એને આપણા શ્રેયઃસાધનમાં કેવી રીતે ઉપયોગમાં લેવાં એ વ્યવહારૂ ઉદ્દેશ (pratical end) માંથી સૂઝેલી છે.*

હું ઉપર બતાવેલી દર્શનોની ઉપયોગિતા—જુદી જુદી રીતે પરમ પ્રયોજન સિદ્ધ કરવામાં કાંઇ કાંઇ ઉપયોગી થવુ—એનો નિષેધ કરતો નથી, અને મેં મારા ભાષણમાં પૂર્વે કર્યો પણ નથી. બલ્કે એ સર્વ શાસ્ત્રો ' દર્શન ' કહેવાયાં છે, અર્થાત્ શ્રુતિના અર્થનું દર્શન કરાવવા માટે નિર્માયાં છે, એમ મેં સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન કર્યું છે. પણ જ્યાં **અત્યારની** ઉપયોગિતાનો પ્રશ્ન છોડી, **મૂળની** ઉત્પત્તિનો પ્રશ્ન લઇએ છીએ, ત્યાં ઉપર જણાવેલા ગ્રન્થકારો તરફથી આપણને કાંઇ જ અજવાળું મળતું નથી. અને તેથી એ સર્વને (જે સર્વ અર્વાચીન ગ્રન્થકારો છે) તેમને પહેલા પ્રશ્નમા પ્રમાણ માની, બીજા પ્રશ્નમાં સ્વતન્ત્ર ઐતિહાસિકપદ્ધતિએ વિચાર ચલાવવા આપણો હક છે.

એ પૂર્વજોએ કરેલી (logical વિચાર ઘટનાની) સગતિને લોપ્યા વિના–બલ્કે એ જ સગતિની મદદથી–એમના ઉત્પત્તિક્રમમાં પણ સંગતિ દર્શાવવા યત્ન કરીએ તો એથી આપણે આપણા પૂર્વજોના કાર્યની અવગણના કરતા નથી, માત્ર એમના કાર્યની ન્યૂનતા પૂરીએ

* જેમકે, અત્યારે, શંકર રામાનુજ વગેરે આચાર્યોના સિદ્ધાન્તમાંથી જુદા જુદા અંશો લઇ સર્વનો આપણા ધાર્મિક જીવનમાં આપણે ઉપયોગ કરી શકીએ એમ છે, અને એ રીતે એમનો અવિરોધ સાધી શકાય છે. પરતુ તેટલા ઉપરથી એમ પ્રતિપાદન કરવું કે તે તે આચાર્યોના સિદ્ધાન્તમા મૂળ વસ્તુતઃ મતભેદ હતો જ નહિ, અને સર્વેએ જાણી જોઇને ટુકડા તૈયાર કર્યા હતા એવા ઉદ્દેશથી કે પાછળના જમાનાના લોક એ એકઠા કરી ગોઠવી લેશે–તો એ પ્રતિપાદન નિરાધાર અને ભ્રમમૂલક છે. તે જ પ્રમાણે ઉપર, દર્શનો સબન્ધી સમજવું. અત્યારે આપણે માથે આપણા ધાર્મિક જીવનમાં આ આચાર્યોના વિરોધ શમાવવાનું કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થયુંછે, તેવું પૂર્વોક્ત વિજ્ઞાનભિક્ષુ વગેરે ગ્રન્થકારોને દર્શનોની સંગતિ કરવાનું પ્રાપ્ત થયું હતું.

છીએ. એ ન્યૂનતા પૂરવાનો આપણો હક છે એટલું જ નહિ પણ ફરજ છે. દેશની બુદ્ધિનો ઇતિહાસ અમુક વ્યકિતથી જ અટકે એવી મર્યાદા બાંધી શકાતી નથી. આપણા પ્રાચીન ગ્રન્થો અમુક ટીકાકારે વાંચ્યા અને સમજાવ્યા ત્યાર પછી એ વાંચવાનો અને સમજાવવાનો આપણો હક નથી. એવો નિયમ નિષ્ફળ અને અશક્ય છે—આપણા પૂર્વજ ટીકાકારોએ પોતે પાળ્યો નથી, કોઇ પણ પ્રજાના ઇતિહાસમાં એ પળાયો નથી અને પળાવાનો નથી. પરતુ તે ઉપરાંત, અત્યારે તો હિન્દના તત્ત્વજ્ઞાનનું ચિન્તન કરનાર દરેક અભ્યાસીની ફરજ છે કે જે પદ્ધતિએ થેલ્સ અને સૉક્રેટિસથી માંડી ડાર્વિન અને સ્પેન્સર વગેરે સુધી પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની સંકલના થઇ છે તે જ પદ્ધતિએ આપણા દેશના તત્ત્વજ્ઞાનની પણ સંકલના કરવા જોઇએ. અને એ જ પદ્ધતિએ ચાલવાથી, અત્યારે દેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જે છિન્નભિન્ન થઇ ગયો છે એ ફરી સજીવન થશે, આપણી જ્ઞાનગંગા છૂટાં છૂટાં ખાબોચીયાં જેવી થઇ ગઇ છે એ અવિચ્છિન્ન પ્રવાહથી વહેશે. આપણા દેશમા પૂર્વે ઐતિહાસિક ગ્રન્થોને અભાવે આપણે ઘણું ખમવું પડયુ છે, તેમાં વર્તમાન સમયના વિદ્વાનોના પ્રયત્નથી ઇતિહાસના જે ટુકડા હાથ લાગ્યા છે એનો અનાદર કરીને બીજી વારની ભૂલ ઊમેરવી એ આપણા દેશને અનેક રીતે હાનિકારક છે.

અત્યારે 'કાલ' એવા પદાર્થને જ ઊડાવી દઇને–જગત્‌ની **ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને પાટા બાંધવા એ કોઇથી જ બની શકે એમ નથી:** ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો (મ્હોએ) નિષેધ કરનારે પણ વસ્તુતઃ એ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યા વિના ચાલતુ નથી. "વેદનો સિદ્ધ અર્થ તે સર્વ ઋષિ–મુનિઓને મૂળથી જ મળ્યો હતો, અને તે પરપરાનુગત ચાલ્યો આવતો હતો, માત્ર કોઇ કોઇ મહાન વ્યક્તિઓ ઉદયમાં આવી તેમણે વેદના અર્થ સમજવાને મન્દબુદ્ધિના માણુસોને પણ ઉપકાર થાય તેવા વિચારથી શાસ્ત્રો રચ્યાં"—ઇત્યાદિ કહેનાર ગૃહસ્થ વસ્તુતઃ ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો જ ઉપયોગ કરે છે. આપણા ઇતિહાસમાં અમુક સમયે મન્દબુદ્ધિના માણુસો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા, અને તેમને ઉપકારક થાય એવાં શાસ્ત્રો રચવાની કાલસ્થિતિ અને જનસ્થિતિ જોતાં જરૂર જણાઇ અને એ જરૂર પૂરી પાડનાર 'મહાન વ્યક્તિઓ ઉદયમાં આવી'—ઇત્યાદિ ઐતિહાસિક માન્યતા

પૂર્વોક્ત વાક્યના પાયામાં રહેલી છે, અને એની સત્યાસત્યતા ઐતિહાસિક પ્રમાણુ ઉપર જ આધાર રાખે છે.

અધિકારિભેદ, અને અધિકારિભેદ પ્રમાણે ઉપદેશભેદ કલ્પતાં પણુ વસ્તુતઃ અમુક પ્રકારના અધિકારીઓ ક્યારે થયા એ ઐતિહાસિક વિચાર આવે છે જ પણુ પ્રકૃત સ્થળે એ પણુ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે કે દર્શનોનો ભેદ અધિકારીના ભેદને અનુસરીને કેવી રીતે પડયો છે? જુદાં જુદાં દર્શનો જુદા જુદા અધિકારીઓને અનુકૂલ થાય છે એ ખરૂં છે. અને કેટલેક અંશે અધિકાર ધ્યાનમાં રાખી ભિન્ન ભિન્ન ઉપદેશ કરવાની રીત આપણે ત્યાં ઘણી પ્રાચીન છે. પણુ ગોતમ કણાદ વગેરે મુનિઓ સર્વજ્ઞ હતા, અને એમને ઉપનિષદ્‌નો વિવર્તવાદ જ અભિમત હતો, છતાં જાણી–બુઝીને જ, અમુક અમુક જાતના આધકારીઓ માટે તે તે ખોટા સિદ્ધાન્તો પ્રતિપાદન કર્યા છે એમ માનવું દુર્ઘટ છે. અન્ય દેશ કરતાં આપણા દેશના ઋષિમુનિઓ અધિક જ્ઞાની હતા; પણુ તે સર્વજ્ઞ હતા. અને સર્વનો એક જ સિદ્ધાન્ત હતો એમ માનવુ તે તો એ દેહી જીવને પ્રકૃતિની વિવિધતા અને પ્રકૃતિના તારતમ્યથી મુક્ત માનવા જેવું થાય છે અધિકારભેદે કોઇને પ્લેટોનુ તત્ત્વજ્ઞાન માફક આવે, કોઇને એરિસ્ટોટલનુ આવે, કોઇને હ્યુમનું આવે અને કોઇને કાન્ટનુ આવે—પણુ બધા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પ્લેટો જ છે કે ઍરિસ્ટોટલ છે, હ્યુમ છે કે કાન્ટ છે એમ કહેવું જેવુ હસવા જેવું છે–તેવુ જ આપણા સર્વ તત્ત્વજ્ઞાનીઓને વિવર્તવાદી શંકરાચાર્ય ઠરાવવા એ પણુ હસવા જેવુ છે. પણુ ' અધારામાં બધી ગાયો કાળી જ છે ' !

વળી જો આ જ માન્યતા સંપ્રદાયસિદ્ધ હોત તો શંકરાચાર્ય કપિલાદિક માટે સખ્ત શબ્દ વાપરવાને બદલે તથા એમના સિદ્ધાન્તનુ ખડન કરવાને બદલે એમ જ કહેત કે તે તે સિદ્ધાન્તો અમુક અમુક અધિકારીને માટે કપિલાદિ મુનિઓએ યોજ્યા છે—જેથી એના અધિકારીઓએ જ એ સ્વીકારવા અને અન્યે એ છોડી દેવા. પણુ વસ્તુતઃ કપિલાદિકે, પોતાનો સિદ્ધાંત વેદ ઔપનિષદ–વેદાન્ત–સિદ્ધાન્ત હતો છતાં, જાણી બુઝીને નિરીશ્વરવાદાદિક સિદ્ધાન્તો ઉપદેશ્યા છે એવું કોઇ પણુ સ્થળે શંકરાચાર્યે પ્રતિપાદન કર્યું નથી.

વર્તમાન સમયમાં જગતના બીજા દેશોથી આપણા દેશને જુદું પો-

રણુ લાગુ પાડી શકાય એમ નથી—અને જે ઐતિહાસિક પદ્ધતિએ અન્ય દેશના મહાપુરુષો અને એમની કૃતિઓ વિષે વિચાર કરવામાં આવે છે, તે જ પદ્ધતિ આપણા દેશને માટે પણ સ્વતઃસિદ્ધ રીતે લાગુ પડે છે—છતા, વર્તમાન સમયે એવો આક્ષેપ થાય અને એનો જવાબ દેવો પડે એ, વિચારપદ્ધતિના અત્યારે સર્વમાન્ય થએલા સત્યો જાણવામાં પણ અન્ય સુધરેલા દેશોથી આપણે કેટલા બધા પછાત છીએ એ બતાવે છે. કૃષ્ણાનન્દસરસ્વતી નામે એક સંન્યાસીએ પૃથ્વી ફરતી નથી પણ સૂર્ય ફરે છે એમ થોડાક વર્ષ ઉપર બહાર પડેલા એક પુસ્તકમાં પ્રતિપાદન કર્યું હતું—એનો ઉત્તર દેવા બેસનાર ખગોલશાસ્ત્રી જેવો પોતાનો અને વાચકનો વૃથા કાલક્ષેપ કરે, તેવો જ કાલક્ષેપ મેં પ્રકૃત વિષયમા કર્યો છે એમ મને થાય છે—અને તે માટે હુ વાચકની ક્ષમા માગું છુ.

(૨.)

દર્શનોની ઉત્પત્તિ ક્રમિક ખરી કે નહિ?

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો નિષેધ તો અશક્ય છે. પણ મેં દર્શનક્રમ ગોઠવ્યો છે એની વિરુદ્ધ સાખ્યસૂત્રમાથી ઊતારા આપી રા. ઠાકર કહે છે: " આ પ્રમાણે ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદ, ષટ્પદાર્થવાદ, ષોડશપદાર્થવાદ કે જે બૌદ્ધ, વૈશેષિક અને ન્યાયના છે, તેને ખાસ સૂત્રોમા પૂર્વપક્ષ કરી ખડન કર્યું છે. તો હવે વિચારો કે સાખ્યદર્શનના સમયમા અન્ય સર્વ દર્શનો હતાં કે નહી? એ જ પ્રમાણે સર્વ દર્શનના સૂત્રો તપાસીશું તો જણાશે કે સર્વ દર્શનકારોએ અન્ય દર્શનોને પૂર્વપક્ષમાં લઇ ખડન કરી સ્વમત સ્થાપ્યો છે." તાત્પર્ય કે દર્શનોની ઉત્પત્તિ ક્રમિક નથી પણ એકકાલાવચ્છેદે છે. રા. ઠાકરનું આ કહેવુ સાંપ્રદાયિક માન્યતા, ઐતિહાસિક પૂરાવો અને સામાન્ય મનુષ્યજાતિ, ત્રણેથી સિદ્ધ છે અને એ ભૂલ થવાનુ કારણ એ છે કે રા. ઠાકરને સૂત્ર અને દર્શનનો ભેદ જાણવામાં નથી; દર્શનની ઉત્પત્તિ જાણે સૂત્રની સાથે જ હોય એમ તેઓ સમજે છે! મને આશ્ચર્ય લાગે છે કે 'સંપ્રદાય'ની આટલી મ્હોટી વાતો કરનારા ગૃહસ્થે એટલુ વિચાર્યું નથી કે આપણા સાંપ્રદાયિક ગ્રન્થો જેને બ્રહ્માથી એક જ પેઢી દૂર અને કર્દમ પ્રજાપતિના પુત્ર કહે છે એવા કપિલમુનિ (સાખ્યાચાર્ય) તે ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધથી પણ પાછળ શી રીતે હોઇ શકે? જેને મહાભારતમાં સનત્કુમારા-

દિકની સાથે ' સાંખ્યશાસ્ત્રવિશારદ ' ' બ્રહ્માના માનસ પુત્ર ' § કહ્યા છે તેમને બૌદ્ધ ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદથી પણ આર્વાચીન ગણવા એના કરતાં સાંપ્રદાયિક માન્યતાનો વિશેષ ઘાત શો સભવે ?

પ્રકૃત વિચારમાં તત્ત્વજ્ઞાન દર્શન અને સૂત્ર એવા ત્રણ ભેદ ધ્યાનમાં રાખવાના છે. તત્ત્વજ્ઞાન તે સામાન્ય આકારનુ; દર્શન તે વ્યવસ્થિત તત્ત્વજ્ઞાન, અને સૂત્ર તે દર્શનના સિદ્ધાન્તને પ્રતિપાદન કરનારાં ટૂંકાં વાક્યો સાખ્યસૂત્ર નામે જે ગ્રન્થ અત્યારે પ્રચલિત છે તે સાખ્યાચાર્ય કપિલનો કરેલો નથી એમ માનવાને—એટલું જ પ્રમાણ બસ છે કે કપિલમુનિ જે સાંપ્રદાયિક ઉક્તિ પ્રમાણે ' આદિ વિદ્વાન્ ' ને નામે ઓળખાય છે—એ સર્વાનુમતે સર્વ દર્શનકારોમા આદ્ય દર્શનકાર છે. પરતુ આ ઉપરાત બીજાં ઘણા પ્રમાણોથી સ્થપાઇ ચૂક્યું છે‡ કે અત્યારે सांख्यसूत्रને નામે જે ગ્રન્થ જાણીતો છે તે ઇશ્વરકૃષ્ણની सांख्यकारिका કરતાં પણ આર્વાચીન છે. શંકરાચાર્યે અન્ય દર્શનોના સૂત્ર ટાંકે છે, અને આ દર્શનનું એમણે અનેક સ્થળે સવિસ્તર ખડન કર્યું છે છતા કોઇ પણ ઠેકાણે એ કપિલસૂત્ર ટાંકતા નથી. બીજુ, સાખ્યકારિકા ઉપર વાચસ્પતિશ્રની (ઇ. સ. ૧૧૫૦) ટીકા છે એમા પણ સાખ્યસૂત્ર -(કહેવાતા કપિલસૂત્ર) નું અવતરણ આપતા નથી. सर्वदर्शनसंग्रहના કર્તાએ (ઇ. સ. ૧૩૫૦) પણ સાખ્યદર્શનના નિરૂપણમા 'કપિલસૂત્ર'નો ઉપયોગ કર્યો નથી આ પ્રમાણે આધારે પ્રો મૅક્સમૂલર‡ વગેરે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો જ નહિ પણ કાશીના વિખ્યાત પડિત બાલશાસ્ત્રી—જે એમની અદ્ભુત વિદ્યા અને મેધા માટે 'બાલસ-

---

§ सन: सनत्सुजातश्च सनक: ससनन्दन: सनत्कुमारः कपिलः सप्तमश्च सनातनः । सप्तैत मानसाः प्रोक्ता ऋषयो ब्रह्मण: सुता: स्वयमागतविज्ञाना निवृत्तिधर्ममास्थिता: । म. भा.

‡ "Our Sankhya Sutras, for instance, have been proved by Dr Hall to be not earlier than about 1380 A D, and they may be even later Startling as this discovery was, there is certainly nothing to be said against the arguments of Dr. Hall or against those by which Professor Garbe has supported Dr Hall's discovery "—*Prof. Max Muller's Six Systems of Indian Philosophy.*

રસ્વતી' એવા નામથી ઓળખાતા હતા—એમનો પણ એ જ મત હતો એમ પ્રો. મૅકસમુલર જણાવે છે. * આથી, પ્રાચીન સમયમાં કપિલ મુનિએ સાંખ્યદર્શનમાં સૂત્ર રચ્યાં જ નહોતાં એમ વિવક્ષિત નથી—કદાચ ઉપલબ્ધ સાંખ્ય સૂત્રમાં કપિલે રચેલાં કેટલાંક સૂત્ર ઉતરી આવ્યાં હોય તો તે અશક્ય નથી.× પણ હાલના સાંખ્યસૂત્રમાં અન્ય દર્શનોના સિદ્ધાન્તોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેટલા ઉપરથી સાંખ્યસૂત્રને કપિલના રચેલાં માની લઇ, બૌદ્ધ ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદને કપિલની પહેલા મૂકતા, આપણા કેટલા બધા ગ્રન્થોને બૌદ્ધ ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદની પાછળ મૂકવા પડે છે એનો ડૉ. ઠાકરને કાંઇ જ ખ્યાલ નથી. હું એ ગ્રન્થો અત્રે ગણાવવા માગતો નથી. પણ એટલું જ કહું છુ કે ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો વિદ્વેષ ન કરતા, કપિલમુનિના સાખ્યદર્શનની ઉત્પત્તિનો સમય સ્વતન્ત્ર રીતે વિચારવા બેસો, એટલે એને બૌદ્ધ ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદની પાછળ મૂકતાં કેટલી મૂશ્કેલી ઉત્પન્ન થાય છે, અને આપણા પ્રાચીન ગ્રન્થોના ઐતિહાસિક ક્રમમાં કેટલો વિપ્લવ થઈ જાય છે એ સમજવામાં આવશે.

"नन्वेवमपि तत्त्वसमासाख्यसूत्रैः सहास्याः षडध्याय्याः पौनरुक्त्यमिति चेन्मैवम् । संक्षेपविस्तररूपेणोभयोरप्यपौनरुक्तयात् । अत एव अस्याः षडध्याय्याः योगदर्शनस्येव सांख्यप्रवचनसंज्ञा युक्ता । तत्त्वमासाख्यंहि यत् संक्षिप्तं सांख्यदर्शनं तस्यैव प्रकर्षेणाख्या निर्वचनमिति । विशेषस्त्वयम्–यत षडध्याय्यां तत्त्वसमाख्याक्तार्थविस्तरमात्रम् योगदर्शने त्वाम्यामभ्युपगमवादप्रतिषिद्धस्यैश्वरस्य निरूपणेन न्यूनतापरिहारोऽपीति ।"

---

* "The Sankhya Sutras, the composition of which is assigned by Balasastrin to so late a period as the sixteenth century"—*Prof Max Muller's Six Systems of Indian Philosophy*

× વિજ્ઞાનભિક્ષુના નીચેના શબ્દો ઉપરથી પ્રો. મૅકસમૂલર એવું અનુમાન કાઢે છે કે વિજ્ઞાનભિક્ષુને સને પણ સાંખ્ય (કપિલ) સૂત્ર તે 'સાંખ્યતત્ત્વસમાસ' થી પછીનાં હોવાં જોઇએ.

= " (' તત્ત્વસમાસ ' નામનાં સૂત્ર સાથે આ 'ષડધ્યાસી' (' કપિલસૂત્ર ') ની પુનરુક્તિ નથી ? એનો ઉત્તર કે—ના; એકમાં સંક્ષેપ છે, અને બીજામાં વિસ્તાર છે, અને એ રીતે એકે નકામું નથી. તેથી આ ષડધ્યાયીને—યોગદર્શનની માફક—' સાંખ્યપ્રવચન ' નામ આપવામાં આવે છે એ બરાબર છે ' તત્ત્વસમાસ ' નામનુ જે સંક્ષિપ્ત સાંખ્યદર્શન છે એનું જ ષડધ્યાયી (કપિલસૂત્ર) અને યોગદર્શન પ્રકર્ષે કરી (વિસ્તારથી) નિર્વચન કરે છે (તેથી ' ' પ્ર + વચન ' સંજ્ઞા) એ સાંખ્યપ્રવચનમાં (ષડધ્યાયી અને યોગદર્શનમા) ફેર એટલો છે કે ષડધ્યાયી તત્ત્વસમાસમાં કહેલા પદાર્થોનો માત્ર વિસ્તાર જ કરે છે, અને યોગદર્શનમા તે ઉપરાત અભ્યુગમવાદે કરી ' તત્ત્વસમાસ ' માં ઇશ્વરનો નિષેધ કરવામા આવ્યો હતો તે ઇશ્વરનું નિરૂપણ કરીને ખામી હતી તે દૂર કરી છે.)

તાત્પર્ય કે પહેલુ ' તત્ત્વસમાસ ' અને પછી ' ષડધ્યાયી ' (કપિલસૂત્ર) તથા યોગદર્શન—અને મૂળ સંક્ષેપનો વિસ્તાર, તેથી એનું અપરનામ ' સાખ્યપ્રવચન '

પ્રો. મૅક્ષમૂલર લખે છે કે —

" It should also be mentioned that Vijnana Bhikshu, no mean authority in such matters, and even supposed by some to have been himself the author of our modern Sankhya Sutras, takes it for granted that the Tatvasamasa was certainly prior to the Kapila, and not the author of the Tattvasmasa, against the charge of Punarukti ors giving us a more unless repetition. . . . . . . ? "

વિજ્ઞાનભિક્ષુના શબ્દો વાંચતા પ્રો. મૅક્ષમૂલરના અનુમાનમાં મને ઘણું બળ લાગે છે. પણ તે સામે એક શકા રહે છે. જો વિજ્ઞાનભિક્ષુને મતે તત્ત્વસમાસ એ ષડધ્યાયીના પહેલુ હોય, તો તત્ત્વસમાસના કર્તા કપિલની પણ પૂર્વે થઇ ગયા એમ વિજ્ઞાનભિક્ષુનું કહેવું ઠરે. કારણ કે ' ષડધ્યાયી કપિલ ભગવાને ઉપદેશી ' છે એમ વિજ્ઞાનભિક્ષુ આરભમાં જ કહે છે પણ એમ હોય તો તત્ત્વસમાસનો કર્તા કોણ ? એ પ્રશ્ન ઉઠે છે. કપિલ મુનિથી પણ પહેલા સાખ્યનો કોઇ પ્રવર્તક (સાંખ્યતત્ત્વસમાસનો

કર્તા) થઇ ગયો એવું વિજ્ઞાનભિક્ષુનું માનવું હોય ખરૂં ? સંપ્રદાય વિરુદ્ધની આવી માન્યતા વિજ્ઞાનભિક્ષુને આરોપતાં આંચકો આવે છે. તેમ તત્ત્વસમાસમાં, કપિલ આસુરિ અને પંચશિખ એમ પરંપરાપ્રાપ્ત સાંખ્યશાસ્ત્ર પંચશિખ થકી પતંજલિને પ્રાપ્ત થયુ એમ સ્પષ્ટ વચન છે એટલે તત્ત્વસમાસ પતંજલિ પછીનું—અને વિશેષે, કપિલ પછીનું—એ ખુલ્લુ છે. તત્ત્વસમાસના આ વાક્યનું વિસ્મરણુ પણુ વિજ્ઞાનભિક્ષુમાં સંભવતું નથી. ઉભય ગ્રન્થના કર્તા એક જ કપિલમુનિ હતા એમ કદાચ વિજ્ઞાનભિક્ષુનું માનવું હોય—પરંતુ કોઈ પણુ સૂત્રકારે આમ બેવડાં સૂત્ર રચ્યાનુ જાણ્યુ છે ? એકંદર વિચાર કરતાં મને તો એમ લાગે છે વિજ્ઞાનભિક્ષુના '**पौनरुक्त्य**' શબ્દનો અર્થ કરવામા પ્રો. મૅક્સમૂલર જે કાલિકક્રમનું પૌનરૂક્ત્ય સમજે છે એ ભૂલ છે વિજ્ઞાનભિક્ષુને આ શબ્દથી, માત્ર નિષ્પ્રયોજનતા જ વિવક્ષિત હોય એમ લાગે છે—(જુવો કે **उभयोराप्यपौनरुक्त्यात्** કહે છે નિષેધેલા પૌનરુક્ત્યમાં કાલિકક્રમનું તત્ત્વ આવતું હોય તો '**उभयोरपि**' બન્નેનું—પરસ્પર—એમ કેમ કહી શકાય ?)—અર્થાત્ વ્યવહારૂ ઉપયોગની દૃષ્ટિએ, તત્ત્વસમાસ ઉપરાંત આ ષડ્ધ્યાયીનુ શુ પ્રયોજન છે એટલો જ એમના પુર્વપક્ષનો આશય છે કાલિકક્રમને લઇ પુનરુક્તિ ઉપજે છે એમ પુર્વપક્ષ કરવાનુ એમનું તાત્પર્ય જણાતું નથી. ષડ્ધ્યાયી તત્ત્વસમાસની પછી થઇ એવુ વિજ્ઞાન ભિક્ષુનુ માનવુ હોય એમ મને—એકંદર વિચાર કરતાં લાગતુ નથી. એમ માનવુ હોય તો આ આચાર્યે અને પ્રકૃતસૂત્રકારને શેળભેળ કરીને, ષડ્ધ્યાયીને કપિલની કહેવામા એમણે ચૂક કરી છે. અને તેથી પ્રો. મૅક્સમૂલરની× પૂર્વોક્ત દલીલ મને વાદમાં અનુકૂળ છે છતા તે હું એની સન્દિગ્ધતાના કારણથી—સ્વીકારતો નથી, અને તેથી વાપરતો નથી.

સાંખ્યદર્શનની ઉત્પત્તિ વખતે અન્ય સર્વે દર્શનો હયાત હતા એમ અનુમાન કરવું એ ઉપર બતાવ્યુ તેમ સંપ્રદાય તથા ઐતિહાસિક પૂરાવાથી વિરુદ્ધ છે, એટલુ જ નહિ, પણુ આ માન્યતા મનુષ્યની સામાન્ય મતિથી પણુ વિપરીત છે. સર્વ દર્શનો સાથે સાથે પ્રચલિત હોય, તેટલા ઉપરથી એકી વખતે એ જન્મ પામ્યા હતાં એમ કેમ કહી શકાય ? જગત્મા કોઈ પણુ સ્થળે બધા તત્ત્વજ્ઞાન એકી વખતે જન્મ્યાં જાણ્યાં છે ? કોઈ

× પ્રો. મૅક્સમૂલર **तत्त्वसमास** નામના એક સાંખ્ય ગ્રન્થને સાંખ્યનાં સૂત્ર તરીકે ગણે છે. પણુ મને એમનુ અનુમાન શિથિલ લાગે છે.

પણ દર્શન પૂર્વેનાં બધાં દર્શનોનો આત્યન્તિક લોપ કરીને પ્રવર્ત્યું હોય એમ બન્યું નથી—અને એવું મેં કહ્યું પણ નથી. પણ મારા ભાષણમાં મેં દર્શનોનો જે અન્તરંગ (internal) સંબન્ધ બતાવ્યો છે તે રીતે એમના ઉત્પત્તિક્રમનું પૌર્વાપર્ય (historical sequence) વિચારમાં બંધ બેસતું થાય છે, અને ઇતિહાસમાં * પણ એ જ દેખાય છે. જેમકે યોગદર્શનનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે એની પહેલા સાંખ્યદર્શન ઉત્પન્ન થએલું હોવું જોઇએ—અને વસ્તુત· ઐતિહાસિક પુરાવો પણ એજ સિદ્ધ કરે છે. વિવિધ જાતનાં પ્રાણીઓની દેહાકૃતિમા અન્તરગ સંબન્ધ જોઇને તે ઉપરથી ડાર્વિને 'ઇવોલ્યૂશન થિયરિ' યાને ઉત્ક્રમણવાદ પ્રતિપાદન કર્યો—ત્યારથી સર્વ જાતનાં પ્રાણીઓની સૃષ્ટિ એકી વખતે નહિ, પણ એક પછી એક કાલક્રમે થએલી માનવામા આવે છે, અને ડાર્વિને જે પ્રાણીઓની સૃષ્ટિ માટે પ્રતિપાદન કર્યું તે સ્પેન્સર વગેરે વિદ્વાનોએ મનુષ્યસંસ્કૃતિની સર્વ સસ્થાઓને લાગુ પાડી બતાવ્યું છે—છતા, અત્યારે મનુષ્યજ્ઞાનમાં થએલી આ અગત્યની શોધને અવગણી સર્વ પ્રાણીઓને એકી વખતે ઉત્પન્ન થએલાં માનનારની મતિ જેટલી અશાસ્ત્રીય (unscientific) ગણાય, તેટલી જ આપણાં દર્શનોને એકી વખતે ઉત્પન્ન થએલા માનનારની દૃષ્ટિ પણ અશાસ્ત્રીય છે—વિશેષ અશાસ્ત્રીય, કારણ કે ડાર્વિનના ઉત્ક્રમણવાદમા જેટલી ઐતિહાસિક પૂરાવાની અશક્યતા છે તેટલી દર્શનોના ઉત્ક્રમણવાદમા નથી.

આ ચર્ચાને અંગે કેટલીકવાર તો રા. ઠાકરને હું એવા અને સ્વયપ્રકાશ સત્યથી ચમકતા જોઉં છુ કે—એમની સાથે મારો મતભેદ બહુ બહોળો છે અને વિવાદ નકામો છે એમ મને લાગ્યા વિના રહેતુ નથી. ઉદાહરણ તરીકે રા. ઠાકર કહે છે.—'આ પછી પ્રો. આનન્દશંકરભાઇએ યોગ વૈશેષિક અને ન્યાયદર્શનની ઉત્પત્તિનો હેતુક્રમ કહ્યો છે; પણ તે સાંખ્યદર્શનના ક્રમની પેઠે ઉડી જાય છે, જેથી વિશેષ વિવેચનની જરૂર નથી. પણ તે પછી ધર્મબુદ્ધિને મર્મભેદક લાગે તેવી વિલક્ષણ વાત કહી છે કે 'મનુષ્યબુદ્ધિએ થાકીને ફરી શ્રુતિનુ શરણ લીધુ'" 'ફરી' શબ્દ મ્હોટા અક્ષરે રા. ઠાકરે મૂક્યો છે તેથી જણાય છે કે એ શબ્દ એમને ભારે થઇ પડ્યો છે. પણ મારા વચનમા 'ધર્મબુદ્ધિને મર્મભેદક' શુ છે એ હું સમજી

* કોઇ પણ ક્રમ છેક વાધા વિનાનો નથી. અને તેથી મેં સ્વીકારેલા ક્રમમાં કોઇને કારણસર થોડોક મતભેદ હોય તો એની સાથે મારી લડાઇ નથી.

શકતો નથી. શ્રુતિની સમીપથી શરૂ કરી, શ્રુતિથી દૂર જઇ, ફરી શ્રુતિ પાસે તત્ત્વચિન્તન આવીને ઠર્યું—એમ મેં બે સાંખ્ય, બે ન્યાય, અને બે મીમાંસાનાં સ્વરૂપ અને ક્રમનું નિરૂપણ કરીને મારા ભાષણમાં બતાવ્યું હતું. અને ઉપનિષદ્‌ના સમયથી માંડી, ગૌતમ બુદ્ધના સમયમાંથી પસાર થઇ, ઇસ્વીસનના આરંભકાળની પાસે આવતા સુધીનો પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસ વાંચતાં—કોઇને પણ જણાયા વિના રહે એમ નથી કે તત્ત્વચિન્તનનુ આ સ્વભાવદર્શન ખરૂં હોવાનો ઘણો સંભવ છે. છતાં રા ઠાકરને મનુષ્યબુદ્ધિ શ્રુતિથી દૂર ગઇ એટલી વાત સાંભળતાં પણ ક્ષોભ થતો હોય તો મા એમને એટલું જ કહેવું છે કે જગતના ઇતિહાસને આપણા ક્ષોભની દરકાર નથી. રા. ઠાકર પોતાની માન્યતા દર્શાવતા કહે છે: " વેદનો સિદ્ધ અર્થ તે સર્વ મુનિઓને મૂળથી જ મળ્યો હતો, અને તે પરંપરાનુગત ચાલ્યો આવતો હતો " આના સમર્થનમાં રા. ઠાકર પ્રમાણ આપે છે તે એટલુ જ કે ' વેદનું સાંગ અધ્યયન તેમના વેદવ્રતસંસ્કારમા જ હતું ' વેદવ્રતસંસ્કારમાં એ હો વા ન હો, પણ વસ્તુતઃ ' વેદનો સિદ્ધ અર્થ પરંપરાનુગત કેટલો થોડો ચાલ્યો આવતો હતો એ જાણવું હોય તો પ્રથમ તો યાસ્ક મુનિના નિરૂક્તમાં નોંધેલા મતભેદ વાંચો. વળી–વેદના ' સાંગ અધ્યયન ' મ હમેશા અર્થનું અધ્યયન આવતુ એમ રા ઠાકરનુ ધારવું હોય તો તે ભુલ છે. રામાનુજસંપ્રદાયમાં તો વેદવ્રતસંસ્કારના ' અધ્યયન ' શબ્દથી ' અક્ષરાશિગ્રહણ ' જ સમજવામા આવે છે. * ખરૂં અધ્યયન અર્થજ્ઞાન વિના નકામુ છે. પણ નકામી ચીજો જગતમાં ક્યાં થોડી છે ? અને તે પ્રમાણે યાસ્ક મુનિના પહેલાંના સમયમાં પણ અધ્યયન અર્થજ્ઞાનરહિત જોવામાં આવતું એ આટલાથી જણાશે કે એ નિરુક્તકાર—

> "स्थाणुरय भारहारः किलाभूदधीत्य वेद न विजानाति योऽर्थम् ।
> योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥"

=" જે વેદનુ અધ્યયન કરે છે છતાં વેદનો અર્થ જાણતો નથી તે ભાર ઊપાડી રાખનાર થાંભલો છે–જે અર્થ જાણે છે તે સઘળું કલ્યાણ પામે છે–અને જ્ઞાનથી એનાં પાપ ધોવાઇને એ સ્વર્ગ લોકમાં જાય છે.

---

* "एवमध्ययनविधिर्मन्त्रवत् नियमवदक्षरराशिग्रहणे पर्यवस्यति"
—श्रीभाष्य

એવો મન્ત્ર ટાંકે છે—જો, સાંમ અધ્યયનમાં હમેશાં અર્થગ્રહણ સમાતું હોય તો સભવે નહિ. વળી આટલી દલીલો પણ રા. ઠાકરને ઓછી પડતી હોય તો હું વેદાન્તસૂત્ર અને શકરાચાર્યના ભાષ્ય તરફ એમનું લક્ષ ખેંચું છું. વેદાન્તસૂત્રકાર સાખ્યના પ્રધાન (પ્રકૃતિ) ને અને પ્રદ્યાનવાદને '**अशब्द**' '**आनुमानिक**' કહે છે. હવે, જો 'વેદનો સિદ્ધ અર્થ' પરપરાનુગત ચાલતો આવતો હોય અને શ્રુતિવિમુખતા ઉત્પન્ન થઇ જ ન હોય, તો મતભેદ ભાગ્યે સભવે—છતા જો મતભેદ થાય તો વેદનો આ અર્થ ખરો કે પેલો અર્થ ખરો એ આકારનો જ વિવાદ થાય. પણ સાંખ્ય અમુક સ્થળે 'પ્રધાન' અર્થ માને છે એ ખોટુ છે એમ ન કહેતા, પ્રધાનવાદને વેદાન્તસૂત્રકાર 'અશબ્દ' અને 'આનુમાનિક' કહે છે—અર્થાત્ એમના સમયમાં 'શબ્દ' (શ્રુતિ) ને બાજુપર મૂકી અનુમાનની મદદથી સાંખ્યો પ્રધાનકારણવાદ પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યા હતા એ ખુલ્લું છે. તે જ પ્રમાણે શ્રુતિને પ્રમાણ માન્યા છતા, શ્રુતિથી સ્વતન્ત્ર રીતે ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શન ગોતાની પ્રક્રિયા બાંધતા હતાં. અને તેથી 'શિષ્ટોએ એ ગ્રહણ કરેલાં દર્શનો' નથી એમ વેદાન્તસૂત્રકાર તથા ભાષ્યકાર શકરાચાર્ય "**एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता**" ઇત્યાદિ સૂત્ર તથા ભાષ્યમા જણાવે છે. વળી §હરિવશમા એક સ્થળે શિવને 'કણાદ'નુ નામ આપી દક્ષયજ્ઞના ધ્વસકર્તા કહ્યા છે, એ સર્વ પ્રમાણ, આ સમયમા તર્ક તરફ મનુષ્યબુદ્ધિ ઢળી હતી એમ સ્પષ્ટ બતાવે છે. વળી, મે જેમ મીમાસા અને વેદાતને અન્ય દર્શનોથી જુદાં પાડ્યાં છે તે જ રીતે એક પ્રાચીન ગ્રન્થમા–પરાશર મુનિએ–પણ પાડ્યાં છે.—

"अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः
त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोंऽशः श्रुत्यैकशरणैर्नृभिः ॥
जैमिनीये च वैयासे विरुद्धांशो न कश्चन ।
श्रुत्या वेदार्थविज्ञाने श्रुतिपार गतौ हि तौ ॥"

= "અક્ષપાદ (ગોતમ) અને કણાદનાં શાસ્ત્રોમાં તથા સાંખ્ય અને

---

§ यमाहुरेकं पुरुषं पुरातन ।
कणादनामानज महेश्वरम् ॥ —हरिवंश.

યોગમાં જે શ્રુતિવિરુદ્ધ અંશ છે તે—શ્રુતિનું અવલમ્બન કરનાર જનોએ ત્યજવો શ્રુતિવડે વેદના અર્થનું જ્ઞાન મેળવવાનાં—જૈમિનિ અને વ્યાસનાં શાસ્ત્રોમાં શ્રુતિવિરુદ્ધ એવો કાંઇ જ ભાગ નથી. તેઓએ સમસ્ત શ્રુતિ જાણી લીધેલી છે." તાત્પર્ય કે બીજા ચાર દર્શનમા તર્કજન્ય શ્રુતિવિરુદ્ધ અંશો આવ્યા છે, પણ તે પ્રમાણે (પૂર્વ) મીમાસા અને વેદાન્તમાં થયુ નથી—કારણ કે એ બંનેના કર્તા ખાસ શ્રુતિમાં પારગત હતા. આ ઉપરાત મહાભારતના–તર્ક તરફ અતિશય ઢળેલી, અને એમાંથી ઉત્થાન પામી ફરી વેદ પ્રત્યે વળતી—આર્યબુદ્ધિનાં પુષ્કળ પ્રમાણો છે.+

+ ઉપરનુ લખાયા પછી મહામહોપાધ્યાય સતીશચન્દ્ર (કલકત્તા સસ્કૃત કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ)નુ "ગોતમન્યાયસૂત્ર" નું પુસ્તક બહાર પડ્યુ છે તેના ઉપોદ્ઘાતમાં આ વિષયને લગતા ઘણા પ્રમાણો એ વિદ્વાને એકઠાં કરેલા છે. એ સઘળાંનો અનુવાદ ન કરતા એ ઉપોદ્ઘાતનો એક પૅરેગ્રાફ અત્રે ટાકુ છુઃ—

"This being the nature of Nyaya of logic at its early stage it was not received with favour by the orthodox community of Brahmans, who, anxious to establish an organised society, had their sole attention to the Samhitas and Brahmanas which treated of rituals, ignoring altogether the portions which have nothing to do with them The sage Jaimini in his Mimamsa-Sutras distinctly says that the Veda having for its sole purpose the prescription of actions, those parts of it which do not serve that purpose are useles We are therefore not surprised to find Manu enjoining excommunication upon those members of the twice-born caste who disregarded the Vedas and Dharma-Sutras relying upon the support of the Shastra or Logic Similarly Valmiki in his Ramayana discredits those persons of perverse intellect who indulge in the frivelities of Anviksiki, the science of Logic, regardless of the works of sacred law (Dharma-Sastra) which they should follow as their guide. Vyasa in the Mahabharata, Santiparva, relates the doleful story if a repeatant Brahmana who, addic ted to Tarka-Vidya (Logic) carried on debates divorced from

આમ, મિ. દત્ત જેને ' Rationalistic Age ' એટલે કે તાર્કિક યુગ* કહે છે તેમાં હિન્દુસ્થાનનું તત્ત્વચિન્તન શ્રુતિથી ખસી તર્ક તરફ ઢળ્યું હતું એમ દર્શાવનારા પૂર્વોક્ત બ્રાહ્મણશાસ્ત્રો ઉપરાંત—જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મના પુસ્તકોમાં તથા એમના વિસ્તાર સંબન્ધી ઇતિહાસમાં અગણિત પ્રમાણો મળે છે. છતાં રા. ઠાકરને મારૂં નિરૂપણ શા માટે નવીન કે આશ્ચર્યકારક લાગે છે એ હું સમજી શકતો નથી.

[વસન્ત, માર્ગશીર્ષ, સંવત્ ૧૯૭૦.]

---

all faith in the Vedas and was on that account turned into a jackal in his next birth as a penalty In another passage of the Santiparva, Vyasa was the followers of the Vedanta Philosophy against communicating their doctrine to a Naiyayika or Logician Vyasa does not care even to review the Nyaya system in the Brahma–Sutra seeing that it has not been recognised by any worthy sage Stories of infliction of penalties in those given to the study of Nyaya are related in the Skanda Purana and other works, and in the Naisadhacharita we find Kali Satirising the founder of Nyaya Philosophy as "Gotama" the most "bovine" among sages."

* આપણા શાસ્ત્રકારો કહે છે કે સત્ય–કલિ વગેરે યુગો મનુષ્યના અન્તરમાં જ રહેલા છે અને તેથી કલિયુગમાં પણ સત્યયુગી મનુષ્ય હોઇ શકે. છતાં, સામાન્ય રીતે જનસમાજમાં તે તે યુગમાં કેવી વૃત્તિઓ પ્રવર્તે છે એ વિચારીને તેઓએ યુગવિભાગ કર્યાં છે. તે જ પ્રમાણે અત્રે તાર્કિકયુગમાં સર્વ કોઇ જન તર્કને શરણે થઇ ગયા હતા એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી–માત્ર જનસમાજની વૃત્તિઓના મુખ્ય વલણ ઉપરથી આ નામ આપ્યું છે. ઇતિહાસના ગ્રન્થો કેવી વિવક્ષાથી લખાય છે એ જાણનાર કોઇ પણ સમજુ માણસને આ સમજાવવું પડે એમ નથી. તથાપિ ભ્રાન્તિનું અને વિવાદનું દ્વાર તદ્દન બંધ કરવા માટે ખુલાસો ટિપ્પણમાં કરૂં છું.

ભાગ.

કપિલ નિરીશ્વરવાદી હતા કે કેમ ?

રા. ઠાકર અને મારી વચ્ચે ત્રીજો મતભેદ—કપિલ અને ગૌતમબુદ્ધ નિરીશ્વરવાદી હશે કે કેમ એ પ્રશ્ન સંબન્ધે છે. મારા પ્રતિપાદનને ખોટું પાડવા રા. ઠાકર કપિલનાં કહેવાતા સાંખ્ય સૂત્રમાંથી 'ईश्वरासिद्धेः' ઇત્યાદિ વચન ટાંકે છે. અને સામાન્ય બ્રાહ્મણશાસ્ત્રોને આધારે ગૌતમ બુદ્ધ સામે યથેચ્છ આક્ષેપ કરે છે. હવે, આ બને વિષય ઉપર હુ આવું છુ.

કપિલના કહેવાતા સૂત્ર તે સાંખ્યશાસ્ત્રનો આદ્ય ગ્રન્થ નથી બલ્કે ઘણો અર્વાચીન ગ્રન્થ છે એમ પુષ્કળ પ્રમાણુને આધારે હું ગયા લેખમા બતાવી ગયો છુ. એટલે એ ગ્રન્થને અવલબીને મૂળ સાંખ્યદર્શનને નિરીશ્વરવાદી ઠરાવવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય છે. હુ આટલુ જ કહીને અટકુ તો પણ રા. ઠાકરના આક્ષેપનો તો ઉત્તર થઈ જાય. પરતુ આરબની ભૂમિકામાં મેં જણાવ્યુ છે તેમ, મારો ઉદ્દેશ જેટલો રા. ઠાકરને ઉત્તર આપવાને નથી, તેટલો આ વિષય ઉપર—ગૂજરાતી વાચક માટે—અધિક પ્રકાશ પાડવાનો છે. તેથી હુ રા. ઠાકર આગળ તેમજ વાચક આગળ થોડાક ઊતારા રજુ કરૂં છુ

(૧) પહેલો ઊતારો હું સાખ્યસૂત્રના–રા. ઠાકર જેને કપિલસૂત્ર માને છે અને જેને આધારે એ મારા ઉપર આક્ષેપ કરે છે—તે જ સાંખ્યસૂત્ર ના ભાષ્યકાર વિજ્ઞાનભિક્ષુના ગ્રન્થમાથી આપુ છુ.

"स्यादेतत्—न्यायवैशेषिकाभ्यामत्राविरोधो भवतु; ब्रह्ममीमांसायोगाभ्यां तु विरोधोऽस्त्येव; ताभ्यां नित्येश्वरसाधनात्, अत्र चेश्वरस्य प्रतिषिध्यमानत्वात्। न चात्रापि व्यावहारिकपारमार्थिकभेदेन सेश्वरनिरीश्वरवादयोरविरोधोऽस्तु, सेश्वरवादस्योपासनापरत्वसंभवादितिवाच्यम्। विनिगमकाभावात्। ईश्वरो हि दुर्ज्ञेय इति निरीश्वरत्वमपि लोकव्यवहारसिद्धमैश्वर्यवैराग्यायानुवादितुं शक्यते, आत्मनः सगुणत्वमिव; न तु क्वापि श्रुत्यादावीश्वरः स्फुटं प्रतिषिध्यते, येन सेश्वरवादस्यैव व्यावहारिकत्वमवधार्येत इति।

अत्रोच्यते—अत्रापि व्यवहारपरमार्थभावेनैव व्यवस्था संभवति 'असत्य-मप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्'—इत्यादिशास्त्रैर्निरीश्वरवादस्य निन्दितत्वात् । अस्मिन्नेव शास्त्रे व्यावहारिकस्यैवेश्वरप्रतिषेधस्यैश्वर्यवैराग्याद्यर्थम्-वादस्यौचित्यात् । यदि हि लौकायतिकमनानुसरेण नित्यैश्वर्यं न प्रतिषिध्येम, तदा परिपूर्ण—नित्य—निर्दोषैश्वर्यदर्शनेन तत्र चित्तावेशतो विवेकाभ्यासप्रतिबन्धः स्यादिति साङ्ख्याचार्याणामाशयः सेश्वरवादस्य न क्वापि निन्दादिकमस्ति, येनोपासनादिपरतया तच्छास्त्रं संकोच्येत ।

तस्मादभ्युगमवाद—प्रौढिवादादिनैव साङ्ख्यस्य व्यावहारिकेश्वरप्रतिषेधपरतया ब्रह्ममीमांसायोगाभ्यां सह न विरोधः ।

ભાવાર્થ—" કદાચ આમ કહેવામા આવે (પૂર્વપક્ષ) કે ભલે ન્યાય અને વૈશેષિક સાથે સાખ્ય શાસ્ત્રનો અવિરોધ ઠરે,* પણ બ્રહ્મમીમાંસા અને યોગીની સાથે તો એનો વિરોધ છે જ. કારણ કે, એ બે શાસ્ત્ર નિત્ય ઇશ્વિર સિદ્ધ કરે છે, અને અત્રે (સાંખ્યમા) તો ઇશ્વરનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. તમે કહેશો કે અહી પણ વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક એવા ભેદે કરી, સેશ્વરવાદ અને નિરીશ્વરવાદ (સેશ્વરવાદ, વ્યાવહારિક; અને નિ-રીશ્વરવાદ, પારમાર્થિક.) બન્ને અવિરોધ ઠરાવી શકાશે, એટલે સેશ્વરવાદ ઉપાસના અર્થે છે. પરંતુ એમ નહિ કહેવાય. કારણ કે એ બે સેશ્વર અને નિરીશ્વરવાદમાથી વ્યાવહારિક કયો અને પારમાર્થિક કયો એ નક્કી થઈ શકતું નથી. એમ પણ કહી શકાય કે ઇશ્વર દુર્જ્ઞેય (જાણુવો કઠણુ) છે તે કા-રણુથી, અર્થાત્ ઇશ્વર નથી એમ નથી પણ એનુ સ્વરૂપ જાણુવુ કઠણુ છે તે કારણથી, લોક—વ્યવહાર—દષ્ટિએ નિરીશ્વરવાદનો અનુવાદ કર્યો છે. વ્ય-વહાર-દષ્ટિએ આત્માનુ સગુણત્વ પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે એ રીતે; અને—તે એવા હેતુથી કે ઇશ્વરનુ ઐશ્વર્ય જોઈ જીવને એમા આસક્તિ થવાનો સભવ છે તે ન થાય. કોઇ પણુ ઠેકાણે શ્રુતિ વગેરેથા ઇશ્વરનો સ્ફુટ પ્રતિ-ષેધ કર્યો નથી, કે જેથી સેશ્વરવાદ એ માત્ર વ્યાવહારિક દષ્ટિએ છે એમ નિશ્ચય કરી શકાય.

---

* આ ઊતારાની પહેલા એ ચર્ચા ગઈ છે જુવો પોપનો અંક.

આનો ઉત્તર (ઉત્તરપક્ષ):—અત્રે પણ વ્યવહાર અને પરમાર્થ ભાવે કરીને જ વ્યવસ્થા સંભવે છે કારણ કે " **असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्** "(ભ. ગી '–" આસુરી સંપત્‌વાળા પુરુષો જગત્‌ને અસત્ય. નિરાધાર, અને ઇશ્વરરહિત પ્રતિપાદન કરે છે "–ઇત્ય શાસ્ત્રનાં વચનો થકી નિરીશ્વરવાદની નિન્દા કરવામાં આવી છે. તેથી ઇશ્વરના દુર્જ્ઞેયત્વના કારણથી વ્યવહારરીતિએ જે પ્રતિષેધ કરવામાં આવે છે તેનો જ અને તે ઐશ્વર્ય પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઊપજે તે હેતુથી—અત્રે સાંખ્યશાસ્ત્ર અનુવાદ (પુનર્વચન) કરે છે એમ માનવું જ ઉચિત છે. (**સાંખ્ય–શાસ્ત્ર પરમાર્થત ઇશ્વરનો પ્રતિષેધ કરતું નથી.**) જો લૌકાયતિક (ચાર્વાક) મતને અનુસરી નિત્ય ઐશ્વર્ય. (ઇશ્વરમા રહેતા ઐશ્વર્ય) નો પ્રતિષેધ રરવામાં ન આવે, તો પરિપૂર્ણ–નિત્ય–અને નિર્દોષ એવું—ઇશ્વરનુ ઐશ્વર્ય જોઇ એમાં ચિત્ત આસક્ત થાય, અનેક વિવેક અભ્યાસમાં પ્રતિબન્ધ થાય એમ **સાંખ્ય આચાર્યોનો આશય** છે સેશ્વરવાદનીકોઇ પણ ઠેકાણે નિન્દા વગેરે નથી, કે જેથી સેશ્વરવાદ ઉપાસના અર્થે જ છે એમ માની એ સંબન્ધી શાસ્ત્રને સાંકડા અર્થમાં લેવું પડે.

માટે, **અભ્યુગમવાદ અને પ્રૌઢિવાદે કરીને જ સાંખ્યશાસ્ત્ર વ્યાવહારિક ઇશ્વરનો પ્રતિષેધ કરે** છે. એટલે બ્રહ્મમીમાસા અને યોગ સાથે એનો વિરોધ નથી."

[સાખ્યપ્રવચનભાષ્યમાં વિજ્ઞાનભિક્ષુની ભૂમિકા.]

(૨) વિજ્ઞાનભિક્ષુના સાખ્યપ્રવચનભાષ્યમાંથી બીજો ઊતારોઃ—

अय चेश्वरप्रतिषेध एकदेशिना प्रौढिवादेनैवेति प्रागेव प्रतिपादितम् । अन्मया हीश्वराभावादित्येवोच्येत ।

ભાવાર્થ—આ ઇશ્વરનો પ્રતિષેધ એકદેશીઓનાર (સાખ્યાનુસારી ઘણામાંના કેટલાકના) **પ્રૌઢિવાદને લઇને છેએમ પૂર્વે બતાવેલુ** જ છે એમ ન હોત તો **ईश्वरासिद्धे**–ઇશ્વર **સિદ્ધ થઇ શકતો નથી** એમ ન કહેતાં. **ईश्वराभावात्**-ઇશ્વર **નથી** એમ જ કહેત." [કપિલનો નિરીશ્વરવાદ છે એમ સિદ્ધ કરવા રા. ઠાકરે ટાંકેલા પ્રધાન–સૂત્ર '**ईश्वरासिद्धेः**—ઉપર સાખ્ય–ભાષ્યકારનું ભાષ્ય ']

(૩) ત્રીજો ઉતારો એ જ ગ્રન્થકારના બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમાંથી આપું છું—

"नन्वेवं कपिलस्मृते किमप्रामाण्यमेव तथा चोदाहृतवाक्यविरोधः, न; सावकाशत्वात् पश्चान्निराकर्त्तव्यकुमीमांसकानामीश्वरप्रतिषेधस्याभ्युपगमवादेन कपिलस्मृत्युपपत्तेः ईश्वरप्रतिषेधकुतर्का अपि पारक्या एव, तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन प्रौढ्या, साङ्ख्यैस्तूद्यन्त इति । किमर्थं पुनः कुमताभ्युपगमवादः सांख्ये कृतः ? उच्यते, यदि कश्चित् कुमीमांसक आपाततो वेदान्तानां कार्य्यब्रह्मपरत्वदर्शनान्नित्यं ब्रह्म नाभ्युपगच्छति च ब्रह्मविद्यायाः कार्य्यब्रह्मलोकातिरिक्तं फलं, तदा तस्येश्वरमनभ्युपगच्छतोऽपि कपिलोक्तविवेकख्यातेरेव मोक्षो भवतीति प्रतिपादयितुमिति.

इदं च पूर्वसूत्रस्थादाद्यप्रसङ्गशब्दाल्लभ्यते साख्यस्मृतेर्यथोक्तावकाशाभावे हि पूर्वपक्षे प्रसङ्गशब्दो व्यर्थःस्यात् यदि चाभ्युपगमवादेन बौद्धादिमतानुवादपरता कपिलस्य नोच्यते तदा ।

पञ्चविंशोऽभिमन्येत नान्योऽस्ति परतो मम ।
अन्योन्यत्रान्तरात्मा ऽस्ति यः सर्वमनुपश्यति ॥

इति मोक्षधर्मे साख्यानां नित्येश्वरोपदेशो नोपपद्येत नोपपद्येव च—

एवं षड्विंशकं प्राहुः शरीरमिह मानवाः ।
साख्यं सख्यात्मकत्वाच्च कपिलादिभिरुच्यते ॥

इति मात्स्यादिषु कपिलस्यापि षड्विंशान्तर्गतेश्वराभ्युपगमवचनमिति । एतेन परमार्थवादाभ्युपगमवादाभ्यां सेश्वरनिरीश्वरविभागप्रसिद्धिः साख्यानां व्याख्याता । "

ભાવાર્થઃ " કપિલસ્મૃતિ—અર્થાત્ સાંખ્યદર્શન નિરીશ્વરવાદી છે એટલે એ અપ્રમાણ ઠરશે અને એમ ઠરે તો "**ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति**" ઇત્યાદિ જે શ્રુતિ કપિલને જ્ઞાનથી ભરેલા જણાવે છે—તેની

સાથે વિરોધ આવે. આ શંકાનો ઉત્તર કે એ કપિલસ્મૃતિને બીજી રીતે અવકાશ છે.§ તે આ રીતેઃ—પાછળથી જે દુષ્ટ મીમાંસકોનું ખંડન કરવાનું છે તેઓ ઇશ્વરનો જે પ્રતિષેધ કરે છે તે અભ્યુગમવાદ થકી કપિલસ્મૃતિમાં કબૂલ કર્યો છે. એ રીતે સમજવાથી કપિલસ્મૃતિની ઉપપત્તિ થાય છે- **ઇશ્વર પ્રતિષેધરૂપી કુતર્કો સાંખ્યના પોતાના નથી પણ પારકા—દુષ્ટ મીમાંસકના છે, એનો 'तुष्यतु दुर्जनः' દુર્જનનું મ્હોં કાળું એ ન્યાયે, પ્રૌઢિવાદે કરિ, સાંખ્યો અનુવાદ કરે છે.** તમે પૂછશો કે આવા દુષ્ટ મતનો સાંખ્યમાં શા માટે સ્વીકાર કર્યો ? તો એનો ઉત્તર કે તેમ કરવાનું કારણ છે. દુષ્ટ મીમાંસક, વેદાન્તના વાક્યોને ઉપર ઉપરથી જોઇને એમ માને કે એમા કાર્યબ્રહ્મ—દેવતાઓના સ્વર્ગાદિ લોક—નું જ પ્રતિપાદન છે અને તેથી નિત્ય બ્રહ્મ નથી, અને બ્રહ્મવિદ્યા થકી કાર્યબ્રહ્મની પાર કાંઇ પ્રાપ્ત કરવાનું નથી; અને આ રીતે ઇશ્વરને એ ન સ્વીકારે; તોપણ કપિલે જે વિવેક ખ્યાતિ બનાવી છે તે વડે કરીને, એ નિરીશ્વરવાદી દુષ્ટ મીમાંસક પણ કોઇક દહાડો મોક્ષ પામે એવા હેતુથી એની વાત સ્વીકારી છે (વાસ્તવિક રીતે એ નિરીશ્વરવાદ સાંખ્યનો મત છે એમ ન સમજવુ.)

વળી આ વાત "**स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गादिति चेन्न। अन्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्**"—એ સૂત્રમા પડેલા ભાગમા જે '**प्रसङ्ग**' શબ્દ છે તેમાથી નીકળે છે. સાખ્યસ્મૃતિને ઉપર કહ્યુ તેમ વસ્તુત અનીશ્વરવાદી માનવાથી એ નિરવકાશ થઇ જાય છે, અને એમ થાય છે તો પછી નિરવકાશ થવાનો પ્રસગ આવે છે એમ 'પ્રસગ'—શબ્દ વાપરવાનું કારણ જ એ છે કે વસ્તુતઃ એ નિરવકાશ થતી નથી, અભ્યુગમવાદે કરીને જ એણે ઇશ્વરનો પ્રતિષેધ કર્યો છે એમ ઘટના કરવાથી એ સાવકાશ ઠરી શકે છે.)

---

§ જો બે સ્મૃતિ વચ્ચે વિરોધ આવતો હોય, તો બેમાંથી જે સ્મૃતિને અપ્રમાણ માનવાથી એ તદ્દન ઉખડી જતી હોય તેને પ્રમાણ માનવી; અને બીજી જેને એક રીતે અપ્રમાણ માનવા છતાં પણ બીજી રીતે પ્રમાણ માનવાનો અવકાશ રહેતો હોય તેને થોડાક અંશમા અપ્રમાણ માનવામાં બાધ નથી. કારણ કે જેનો સંપૂર્ણ નાશ થઇ જતો હોય તેને જ બચાવવાની આપણી ફરજ છે.

નિરીશ્વરવાદ પ્રતિપાદન કરવામાં કપિલ માત્ર બૌદ્ધાદિ મતનો અનુવાદ જ કરે છે, વસ્તુતઃ એમનો એ મત નથી એમ જો ન કહીએ તો "**पञ्चविंशोऽभिमन्येत नान्योऽस्ति परमोमम। अन्योऽप्यत्रान्तरात्मा ऽस्ति यःसर्वमनुपश्यति**" પચીસમુ તત્ત્વ જે પુરુષ તે એમ અભિમાન કરે કે મારી પાર બીજો કોઇ નથી! પણ વસ્તુત' એના ઉપરાત એક બીજો અન્તરાત્મા (પરમાત્મા (પરમાત્મા) છે જે સઘળું જુવે છે." એમ **મહાભારતમાં** મોક્ષધર્મ પર્વમા, સાંખ્યો નિત્યેશ્વર માને છે એમ કહેલુ છે—એ બધ ન બેસે. અને વળી

एवं षड्विंशक प्रातु. शरीरमिह मानवा:
साख्य संख्यात्मकत्वाच्च कपिलादिभिरुच्यते।

'અને મનુષ્યો આ શરીરમા એક છવીસમુ તત્ત્વ—પરમાત્મા—રહેલો છે એમ કહે છે. એને કપિલાદિક સાખ્ય કહે છે, કારણ કે એ સંખ્યાત્મક છે.' એમ **મત્સ્યપુરાણ** વગેરેમા કપિલ છવીસમુ તત્ત્વ-ઇશ્વર સ્વીકારે છે એમ જે કહ્યું છે તે પણ બધ ન બેસે"

[વિજ્ઞાનભિક્ષુકૃત બ્રહ્મસૂત્રભાષ્ય—વિજ્ઞાનામૃત.]

આ રીતે, **પરમાર્થ** અને **અભ્યુગમવાદ** એમ બે જુદી જુદી રીતે ઇશ્વરવાદ અને નિરીશ્વરવાદ સાખ્યો માને છે એમ સમજવુ. આમ સાંખ્યસૂત્ર વસ્તુતઃ અનીશ્વરવાદી નથી એમ સાખ્યભાષ્યકારનો સ્પષ્ટ મત છે છતાં, પ્રાચીન પદ્ધતિ માટે આટલો આગ્રહ દર્શાવનાર રા. ઠાકર એ પ્રત્યે કેમ આખો મીંચે છે એ હુ સમજી શકતો નથી. '**ईश्वरासिद्धे**' એવું એક સાખ્યસૂત્ર છે અને સાખ્યશાસ્ત્ર સામાન્ય રીતે નિરીશ્વરવાદી ગણાય છે—આટલી વાત આ શાસ્ત્રની બારાખડી જાણનારને પણ સુવિદિત છે. છતાં, જ્યારે તત્ત્વદર્શનના સિદ્ધાન્તનું ચિન્તન કરવાના ખાસ ત્રેળાવડામા એ વાતથી ઉલટો મત પ્રદર્શિત કરવામાં આવે, ત્યારે વધારે ઊંડા જઇ તપાસ કરવાનો પ્રસગ ઉપસ્થિત થાય છે એટલુ રા. ઠાકરે સમજવું જોઇએ. એ કર્તવ્ય સમજી રા. ઠાકરની ફરજ હતી કે સિદ્ધપુરના બ્રહ્મવૃન્દ આગળ ગારે મહિને પોતે બોલવા ઊભા થયા તો તે વખતે "**ईश्वरासिद्धेः**" એવું સૂત્ર ટાં-

કીને લોકને ભ્રાન્તિમાં ન નાંખવા, પણ એ સૂત્ર નીચે ભાષ્યકાર શુ કહે છે એ જણાવવુ, અને પોતામા સામર્થ્ય હોય તો એ ભાષ્યકારનો મત ખોટો છે એમ પ્રમાણપુરઃસર સિદ્ધ કરવું. આને જ સમજુ માણસો પ્રામાણિક અને શાસ્ત્રીય વાદપદ્ધતિ સમજે છે. બાકી, સામાને બેને બે ચાર જેવી સાદી વાતોનુ અજ્ઞાન આરોપી, પછી એ અજ્ઞાન ટાળવાનો આડબર કરવો એ તો કેવળ અજવાળામા દીવો ફેરવવા જેવો—હસવા જેવો—દેખાવ થાય છે ! અધિક શુ કહેવુ ?

મેં ઉપર જણાવ્યું તેમ આ લેખનો ઉદ્દેશ રા. ઠાકરને ઉત્તર દેવાનો નથી જેઓ પ્રાચીન ટીકાકાર સિવાય બીજુ પ્રમાણ જાણતા નથી તેમને નિરુત્તર કરવા માટે તો પૂર્વોક્ત સાખ્યભાષ્યકારના વચન પૂરતાં છે. પણ મને પોતાને એ બસ થતાં નથી, અને ટીકાકારની મદદ વિના સ્વતન્ત્ર રીતે અર્થ નિર્ણય કરવાના આજના જમાનામાં કોઇને માટે એ બસ થવાં ન જોઇએ. અને તે જ કારણથી યુરોપિઅન પડિતો સાખ્યભાષ્યકારના વ્યાખ્યાનનો તિરસ્કાર કરી સાખ્યશાસ્ત્રને નિરીશ્વરવાદી કહેવાની સામાન્ય ભૂલમા જોડાય છે. પરતુ ખરી વાત એ છે કે–જો કે સાંખ્યભાષ્યકારે સૂત્રકારનો આશય બતાવ્યો છે તે કૃત્રિમ છે, તથાપિ એ ભાષ્યકારને સાંખ્યશાસ્ત્રના–ઇતિહાસનું એક મ્હોટુ સત્ય હાથ લાગ્યું છે; અને તે એ કે સાખ્યદર્શન મૂળ નિરીશ્વરવાદી ન હતું, ઇતિહાસના જ્ઞાનના અભાવે, વિજ્ઞાનભિક્ષુએ, સાખ્યશાસ્ત્રના બે યુગ પાડવા જોઇએ તેને બદલે, ‘ વ્યાવહારિક ’ અને ‘ પારમાર્થિક ’–‘ અભ્યુગમવાદ ’ અને ‘ પરમાર્થવાદ ’–એવા સાંખ્યશાસ્ત્રનાં બે સ્વરૂપ કલ્પ્યાં. પણ એ કલ્પનાના મૂળમા ઉપર કહ્યુ તે ઐતિહાસિક સત્ય રહેલુ છે. આ જ ઐતિહાસિક સત્યમાથી, બે કુલિયઇ ગયાઁ§

§એક અગ્નિનો અવતાર, અને બીજો નારાયણનો અવતાર. વેચનરામ શર્મા નામના કાશીના એક સમર્થ પંડિત સાંખ્યકારિકાના ટિપ્પણમાં કહેછે – “ सूत्रषडध्यायी तु वैश्वानरावतारभगवत्कपिलप्रणीता, इयं तु द्वाविंशतिसूत्री तस्या अपि बीजभूता नारायणावतारमहर्षिभगवत्कपिलप्रणीतेति वृद्धाः ” અર્થાત્ સાંખ્યસૂત્રને નામે ઓળખાતી ષડધ્યાયી તે

એવી સાંપ્રદાયિક માન્યતા જન્મ પામી હશે એમ લાગે છે. આ સૂક્ષ્મ સત્ય આપણાં દર્શનગ્રન્થોનું જૂજ જ્ઞાન ધરાવનાર યુરોપિઅન વિદ્વાનોના જાણ-

---

અગ્નિના અવતાર કપિલે કરેલી; અને બાવીસસૂત્રનો તત્ત્વસથાસ નામનો ગ્રન્થ જે એ ષડધ્યાયીના બીજરૂપ છે એ નારાયણના અવતાર કપિલે કરેલો છે—એમ વૃદ્ધજનો કહે છે."

આમ બે કપિલની સાંપ્રદાયિક માન્યતામાં સાંખ્ય શાસ્ત્રનાં બે સ્વરૂપોનું સ્મરણ કર્યું જણાય છે. બાકી તે સિવાય વસ્તુતઃ બે કપિલ—એક સેશ્વરવાદી અને એક નિરીશ્વરવાદી થયા હશે એમ માનવાને કાંઇ ખાસ પ્રમાણ મળતું નથી. અત્રે જે 'તત્ત્વસમાસ' નામનો ગ્રન્થ કહ્યો છે તે પણ જો કે પ્રસિદ્ધ 'સાંખ્યસૂત્ર' ના જેવો નિરીશ્વરવાદી નથી, તથાપિ એમાં ઇશ્વરના અસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન પણ નથી. એટલે એ બે ગ્રન્થોને પણ ઉપર કહેલાં સાખ્યશાસ્ત્રનાં બે ઐતિહાસિક સ્વરૂપોના પ્રતિપાદક તરીકે લેવાના નથી.

'સાંખ્યતત્ત્વસમાસ'ને—'સાખ્યસૂત્ર' ની માફક જ મૂળ કપિલના સાંખ્યનું સ્વરૂપ નક્કી કરવામા હુ નિર્ણાયક ગ્રન્થ માનતો નથી. કારણ કે એ ગ્રન્થ પણ સ્પષ્ટ રીતે અર્વાચીન છે મૂળ સાખ્યાચાર્ય કપિલનો રચેલો નથી. આની ખાતરી કરવા હું વાચકને માત્ર નીચેના ઊતારા ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવવા વિનતિ કરૂ છુ—

(१) " इह कश्चिद् ब्राह्मणस्त्रिविधेन दु:खेनाभिभूत: सांख्याचार्यकपिलमहर्षि—शरणमुपागत: । स्वकुलनामगोत्रस्वाध्याय निवेद्याह । ' भगवन किमिह पर, किं याथातथ्यं किं कृत्वा कृतकृत्य: स्यामिति । कपिल उवाच ' कथयिष्यामि . .... '

(२) एवं तावत्साङ्ख्याचार्या: कपिलासुरिपञ्चशिखप्रभृतयो बहून् पुरुषान् वर्णयन्ति । वेदान्तवादिन आचार्या: हरिहरव्यासादम: एकमेवात्मानं वर्णयन्ति......... .

(આ પછી વેદાન્તમાં માનેલા પરમાત્માનાં પ્રતિપાદક પુષ્કળ વચનો ટાંક્યાં છે. ટાંકીને એનું ખંડન કર્યું નથી એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે.)

વામાં નથી; કદાચ હશે તો સંપ્રદાયની તદ્દન અવગણના કરનાર એ વિદ્વાનોને એ ગળે ઊતરતું નથી, આમ હોવાથી ઘણા ખરા યુરોપિયન વિદ્વાનો–બલ્કે અત્યારે મને સ્મરણ છે તે પ્રમાણે તો સઘળા યુરોપિયન વિદ્વાનો–સાંખ્યશાસ્ત્રને નિરીશ્વરવાદી કહે છે. પણ એ સર્વ વિદ્વાનોને એક પક્ષમાં મૂકીએ તો પણ જેના એકના વચનથી સામો પક્ષ વધારે વજનદાર ઠરે એવી ગંભીર અને વિશાળ વિદ્યા ધરાવનારા આપણા અદ્વિતીય વિદ્વાન ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકર સાંખ્યશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં પ્રાચીન અને નવીન એવા બે યુગ માને છે અને એમાંનો પૂર્વ યુગ સેશ્વરવાદી અને ઉત્તરયુગ નિરીશ્વરવાદી હતો એમ કહે છે. એમના આ જ વર્ષે પ્રસિદ્ધ થએલા " Encyclopaedia of 'Indo-Aryan Research " નામની પુસ્તકમાળાના Vaisnavism, Saivism and Minor Religi-Systems " નામના પુસ્તકમાંના નીચેના શબ્દો વાંચો

" Uttama Purus'a or the Supreme Soul, which is not found is the *later* Sankhya ....But the world Sankhya does not seem to be used in the Bhagavadgita to indicate the *non-theistic system... out of its grew the non-theistic system of later times.*"
(મહત્ત્વના શબ્દો ઉપર ધ્યાન ખેંચવા ઇટાલિક મેં મૂક્યા છે)

આ શબ્દો થકી મારી માન્યતાને એવી અદ્દભુત પુષ્ટિ મળી છે કે એ સામે જે જે આક્ષેપો થાય તે સામે હવે નિર્ભયતાથી ઊભા રહી શકાશે.

ઉપરના ઊતારાની ભાષા તમને કયા યુગની લાગે છે ? ' સાંખ્યાચાર્ય કપિલ આસુરિ પંચશિખ પ્રભૂતિ ' એવો સાંખ્યાચાર્યોનો ઉલ્લેખ જે ઊપલા બીજા ઊતારામાં જોવામાં આવે છે એ કપિલમુનિએ પોતે જ કરેલો હોય એમ માન્યામાં આવે છે ? આ ગ્રન્થકાર વેદાન્તવાદીઓમાં વ્યાસને પણ ઉલ્લેખ કરે છે એ જોતાં એ વ્યાસથી પણ અર્વાચીન નથી ? વળી એ ગ્રન્થમાં—

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥

ઇત્યાદિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનાં અનેક વચનો ટાંક્યાં છે એ જોતાં ની ગ્રન્થ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાથી સ્પષ્ટ રીતે અર્વાચીન ઠરે છે. અને કપિલમુનિ ભગવદ્ગીતા (જેમાં '**सिद्धानां कपिलो मुनिः**' એવું વચન આવે છે) કરતાં પ્રાચીન છે; ગૌતમબુદ્ધ કરતાં પ્રાચીન છે (ગૌતમબુદ્ધ કપિલવાસ્તુમાં જન્મ્યા હતા); અને આપણાં પુરાણો એકે અવાજે એમને બ્રહ્મા મનુ વગેરેની પાસે મૂકે છે—એટલી પ્રાચીનતા આપણે ન સ્વીકારીએ તથાપિ એ ગૌતમ બુદ્ધ, અને ભગવદ્ગીતાકારથી પ્રાચીન છે એમાં તો સન્દેહ નથી જ. એટલે એમને 'તત્ત્વસમાસ' ના કર્તા માનતા સ્પષ્ટ બાધ આવે છે.

છેવટે વાચકની ક્ષમા યાચી આ સંબન્ધી મારા પોતાના વિચાર કેવી રીતે બંધાયા એ અત્રે જણાવું છે. મને કોઇકે–કોણે એ અત્યારે મને ચોકસ યાદ નથી પણ ઘણું કરીને પચીસ વર્ષ ઉપર એક ધુરંધર પંડિતવર્યે—કહેલુ કે '**ईश्वरासिद्धेः**' એ સાંખ્યસૂત્રનું તાત્પર્ય ઇશ્વરનો પ્રતિષેધ કરવાનું નથી, પણ ઇશ્વર **સિદ્ધ થઇ શકતો નથી** એટલુ જ પ્રતિપાદન કરવાનું છે. પરંતુ આ માન્યતા તે વખતે મને કપોલકલ્પિત લાગેલી. ત્યારપછી કાશીના પ્રસિદ્ધ પંડિતશિરોમણિ બાલશાસ્ત્રીના એક વાદલેખમા [ઇ. સ. ૧૮૬૬ નું 'પંડિત' પત્ર) નીચેના શબ્દો મારા વાંચવામાં આવ્યા—

"तत्र यद्यपि साङ्ख्यशास्त्रस्य पुरुषार्थतत्साधनीभूतप्रकृतिपुरुषविवेकख्यातेरेव प्रतिपादने मुख्यतात्पर्यस्य सत्त्वेनेश्वरासिद्धेरित्यादीश्वरप्रतिषेधप्रकरणस्य विवेकज्ञातप्रतिबन्धनिरासार्थमैश्वर्य वैराग्यायैवाभ्युपगमवादप्रौढिवादादिनैवेश्वरप्रतिषेधकतायाः सांख्यभाष्येऽसकृत्सुव्यक्तमुक्तत्वेन सूत्रस्यासिद्धिपदस्वारस्येन च यत्परः शब्द इति न्यायेन तदंशे तस्याभ्युपगमवादत्वकल्पनेऽपि तत्त्भावेत परमेश्वरसत्त्वोपगमोऽपि न दुनोति सांख्यतन्त्रानुयायिनस्तथापि यथाश्रुतार्थग्राहिणामर्वाग्दृशां सन्तोषाय संक्षेपतो निरीश्वरवाद उपपाद्यते. ।"

ભાવાર્થ—"સાંખ્યશાસ્ત્રનું મુખ્ય તાત્પર્ય, પુરુષાર્થ અને પુરુષાર્થનું સાધન જે પ્રકૃતિ–પુરુષ વચ્ચે વિવેકખ્યાતિ, તેનુ 'પ્રતિપાદન કરવાનું છે; અને તેથી '**ईश्वरासिद्धेः**' ઇત્યાદિ ઇશ્વરના પ્રતિષેધનું જે પ્રકરણ છે તે વિવેકજ્ઞાનના પ્રતિબન્ધકને દૂર કરવા માટે, ઐશ્વર્ય પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઉપજાવવા

માટે, અભ્યુપગમવાદ અને પ્રૌઢિવાદે કરીને જ છે, એમ સાંખ્યભાષ્યમાં વારંવાર બહુ સ્પષ્ટતાથી કહેવામાં આવ્યું છે. અને ‘ ઈશ્વરાસિદ્ધેઃ ’ એ સૂત્રમાં જે ‘ અસિદ્ધિ ’—પદ છે તે ખાસ તાત્પર્યપૂર્વક મૂકેલું છે (નથી એમ નહિ, પણ સિદ્ધ થઇ શકતો નથી—અર્થાત્ દુર્જ્ઞેયઃ—જુવો ઉપર સાંખ્યપ્રવચન ભાષ્યનાં વચનો જેનો બાલશાસ્ત્રી અત્રે ઉલ્લેખ કરે છે.) અને તેથી જે મુખ્ય પ્રતિપાદન કરવાનુ હોય તે જ વસ્તુથાં એ વચનનું પ્રામાણ્ય માનવું અને બાકીનો વિષય અભ્યુપગમવાદે કરીને પ્રતિપાદન કર્યો છે એમ કલ્પના કરવી. આ રીતે અર્થ કરતા, સાખ્યશાસ્ત્રમા પરમેશ્વર છે એમ માનવાથી એ શાસ્ત્રના અનુયાયીઓને કાંઇ હાનિ નથી. તથાપિ યથાશ્રુત—શબ્દશઃ—અર્થ ગ્રહણ કરનારા અર્વાગ્ (પાછલી વા ઊતરતી) દૃષ્ટિવાળાના સતોષ માટે સંક્ષેપમાં નિરીશ્વરવાદની ઉપપત્તિ કરવામાં આવે છે,”

[ઇ. સ. ૧૮૬૬ નુ કાશીવિદ્યાસુધાનિધિ (પડિત).

અને એને સાંખ્યપ્રવચનભાષ્યનો આધાર છે એમ મારા જાણવામાં આવ્યુ. પરતુ તેટલાથી શારીરકભાષ્ય, સર્વદર્શનસંગ્રહ વગેરે ઘણા અનુવાદક ગ્રન્થોની, તેમજ એ જ પ્રમાણુથી બધાએલા યુરોપિઅન વિદ્વાનના મતની મારા મત ઉપર જે છાપ પડી હતી તે બદલાઇ તે બદલાઇ નહિ દરમિયાન ‘ ઇશ્વર નથી ’ અને ‘ ઇશ્વર સિદ્ધ થઇ શકતો નથી ’ એ બે વચન વચ્ચે કેવો ગભીર અને વાસ્તવિક ભેદ છે એ પાશ્ચાત્ય ફિલસુફ કાન્ટ સ્પેન્સરના તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી મારા જાણવામાં આવ્યુ અને તે વખતથી ‘ ઈશ્વરાસિદ્ધેઃ ’ ની જે વ્યાખ્યા મેં પૂર્વે સાંભળી હતી તે યથાર્થ છે એમ મને પ્રતીતિ થઇ. છતા પણ સાખ્યસૂત્રના કર્તા સેશ્વરવાદી હશે એમ મને ખાતરી થઇ નહિ. પરતુ સાંખ્યભાષ્યકારનુ કહેલુ નિરાધાર નહિ નહિ હોય એવા વિશ્વાસથી સાખ્યશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ મેં ઉકેલવા માંડયો, અને આપણા પ્રાચીન ગ્રન્થોમા જ્યાં જ્યાં સાંખ્યનું નિરૂપણ અને સાખ્યના ઉલ્લેખ છે ત્યાં ત્યાં વિશેષ મનન કરતા મને જણાયું કે પતજલિનું સાંખ્ય સેશ્વરવાદી છે, એટલુ જ નહિ, પરતુ કપિલના સાંખ્યમાં પણ એકદેશ સેશ્વરવાદનો છે, અને તે નિરીશ્વરવાદ કરતાં જૂનો છે, અને આ જે નિરીશ્વવાદ છે તે ઉપનિષદ્‌માંથી અમુક ભ્રાન્તિએ કરીને તેમજ કાળબળને લીધે જન્મ પામ્યો છે. ૧૯૦૩–૪ ના અરસામા થએલો આ નિશ્ચય ૧૯૦૪–૫ (સં. ૧૯૬૦

–૬૧) ના વસન્તમાં મેં મન્દ મન્દ રીતે પ્રકટ કર્યો. છેવટે, એ વર્ષે ઉપર સિદ્ધપુરની શંકરજયન્તીમા મેં એ સ્પષ્ટ રીતે બહાર મૂક્યો. તેમાં પણ " આગળ જતાં સાંખ્યદર્શનનાં પુસ્તકોમાં એ અનાશ્વરવાદનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું. કપિલ ભગવાનનો એ આશય નહિ હોય."—એમ ' હોય ' શબ્દ આવા ગૂચણભરેલા અને મતભેદના અવકાશ વાળા વિષયમાં સામા મત માટે જે માન રાખવું જોઇએ તે માન રાખી વાપર્યો હતો. ડૉ. ભાંડારકરનુ આ વર્ષે પ્રસિદ્ધ થયેલું પુસ્ત વાંચ્યા પછી હુ મારા નિર્ણયની યથાર્થતા માટે વધારે પ્રબળ અને દઢ આગ્રહ ધરાવી શકુ છું. આ સબન્ધી કેટલુંક " કપિલ અને સાંખ્યશાસ્ત્ર " એવા સ્વતન્ત્ર વિષયનિર્દેશથી–વાદવિવાદના પકની બહાર નીકળી–આગળ ઉપર હુ લખવા ધચ્છુ છુ હાલ આટલું બસ છે. તો પણ આ લેખ સમાપ્ત કરતાં કરતાં સાખ્યશાસ્ત્ર મૂળ નિરીશ્વરવાદી નહોતુ એટલુ જ નહિ પણ સ્પષ્ટ સેશ્વરવાદી હતું એમ સિદ્ધ કરવા માટે એક ખાસ ઐતિહાસિક વસ્તુસ્થિતિ દર્શાવનાર એક જ પ્રમાણ રજુ કરી લઉં છુઃ મહાભારત, ભાગવત, સાખ્યતત્ત્વકૌમુદી, સાંખ્યતત્ત્વન્સમાસ આદિ ગ્રન્થોને આધારે એક વાત સર્વાનુમતે મનાય છે કે સાંખ્યશાસ્ત્રમાં કપિલશિષ્ય આસુરિ અને આસુરિના શિષ્ય પચશિખ હતા.* આ પચશિખ માટે મહાભારતમાં કહ્યું છે કે એ ' પચરાત્ર ' માં કુશળ હતા –

" आसुरेः प्रथम शिष्य यमाहुश्चिरजीविनम् । पञ्चस्रोतासि निष्णात पञ्चरात्रविशारदः । पञ्चज्ञः पञ्चकृत् पञ्चगणः पञ्चशिखः स्मृतः "

અને પચરાત્ર એ સ્પષ્ટ નારાયણનામથી ઇશ્વરવાદી છે. વ્યાસસૂત્રથી પ્રાચીન છે, અને પ્રાચીન ભાગવત ધર્મનુ પ્રતિપાદક છે–એ સર્વવિદિત અને સર્વમાન્ય છે. એટલે કપિલમુનિના સેશ્વરસાંખ્યનો સંપ્રદાય પચશિખના ઉપદેશમાં વર્તમાન હતો એમ ઐતિહાસિક પ્રમાણથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે.

[વસન્ત, ફાલ્ગુન, સવત્ ૧૯૭૦.]

---

*"कपिलाय महामुनये शिष्याय तस्य चासुरये । पञ्चशिखाय तथेश्वरकृष्णायत नमस्याम."

૩૬ ઘ.

ગૌતમ બુદ્ધ નિરીશ્વરવાદી કે સેશ્વરવાદી ?

મારા સિદ્ધપુર–જયન્તીના ભાષણમાં ગૌતમ બુદ્ધ સંબન્ધી પ્રસંગોપાત્ત મેં કરેલા ઉલ્લેખ સંબન્ધી ટીકા કરતાં—રા. ઠાકર કહે છેઃ—

"'બૌદ્ધોનો **सर्वं क्षणिकं क्षणिकं, दुःखं दुःखं, स्वलक्षणं स्वलक्षणं शून्यं शून्यं** એ સિદ્ધાન્ત છે. એટલે ઇશ્વર પણ ક્ષણિક, દુઃખરૂપ, વ્યક્તિરૂપ, શૂન્યરૂપ થાય. આ સ્વરૂપ માનવામાં જો ઇશ્વરત્વ આવી શકતું **પ્રો. આનંદશંકરભાઇના મતે તેમના બૌદ્ધ ભગવાન ઇશ્વરવાદી** થાય ! પણ જો બૌદ્ધ મતમા સર્વ વ્યક્તિ સ્વતન્ત્ર છે, અને એક બીજાપર સત્તાનો તિલપ્રાય અવકાશ નથી, ત્યાં સર્વેશ્વર, સર્વ શક્તિમાન્, સર્વાન્તર્યામિ એવું ઇશ્વરસ્વરૂપ ક્યાં રહી શકે તે સહજ લક્ષમાં આણી શકાવા જેવું છે. આ પ્રમાણે બુદ્ધના સિદ્ધાન્તથી ઇશ્વરત્વનો નિષેધ થાય છે, તેની સાથે જ વેદનો પણ નિષેધ જ થાય છે. કારણ કે વેદ સિદ્ધાન્તની સાથે તેમના સિદ્ધાન્તનો જરા પણ સ્પર્શ થતો નથી. તેમ મોક્ષ સ્વરૂપ માન્યતા પણ ભિન્ન હોવાથી 'સાધન માત્રનો આગ્રહ સાધ્યના નિષેધના અર્થમા લેવાયો' એમ નથી. પણ બૌાનું જેવું સ્વરૂપ છે તેવું જ માનવામાં આવ્યું છે."

(મ્હોટા અક્ષર રા. ઠાકરના કાયમ રાખ્યા છે. કારણ કે ગૌતમ બુદ્ધને 'મારા' કહેતાં કે 'ભગવાન' કહેતા હુ શરમાતો નથી. બલ્કે, તેમ કહી શકુ છુ એ મારૂં સુભાગ્ય માનુ છુ.)

આ આક્ષેપનો પરિહાર કરવા માટે માત્ર નીચેના જ પ્રશ્નો બસ છે–

(૧) મારા ભાષણમા 'બૌદ્ધ' શબ્દ કાઢી બતાવશો ? 'ગૌતમ બુદ્ધ' અને 'બૌદ્ધ' એ શબ્દો વચ્ચે ભેદ ન સમજતા હો, તો આપણી વચ્ચે વાદવિવાદ અશક્ય છે.

(૨) 'બૌદ્ધ મતમાં સર્વ વ્યક્તિ સ્વતન્ત્ર છે એમ એક બીજા પર સત્તાને તિલપ્રાય અવકાશ નથી'—આ અદ્ભુત સમજણ તમે ક્યાંથી કાઢી ?' 'બૌદ્ધ મતમાં સર્વ વ્યક્તિ સ્વતન્ત્ર છે એટલે

શું ?—એ કર્મના નિયમને અધીન નથી ? એ નીતિના નિયમને અધીન નથી ? 'એક બીજાપર સત્તાનો તિલપ્રાય અવકાશ નથી'–તો 'ધર્મસંઘ' અને 'વિનય' ક્યાંથી આવ્યાં ? વસ્તુતઃ માનીએ કે 'અવકાશ નથી'–તો પણ અમુક સિદ્ધાન્તને 'અવકાશ નથી,' માટે તે મનાતો નથી એમ શી રીતે કહેવાય ? પરસ્પર વિરૂદ્ધ સિદ્ધાન્તો પણ એક મહાસિદ્ધાન્તને અંગે ક્યાં જોવામા નથી આવતા ?

(૩) બૌદ્ધોની 'મોક્ષ સ્વરૂપ માન્યતા' પણ શી છે, અને બ્રાહ્મણ ધર્મનાથી એ કેટલી ભિન્ન છે એ બતાવશો તો 'વેદના સિદ્ધાન્તની સાથે તેમના સિદ્ધાન્તનો **જરા પણ સ્પર્શ થતો નથી**' એ ઉક્તિમા કેટલુ સત્ય છે એનુ માપ આવશે.

રા. ઠાકરે કરેલા આક્ષેપના પરિહારમા આ ત્રણ પ્રશ્નોથી એમના પ્રત્યેનું મારૂ કર્તવ્ય પૂરૂ થાય છે. હવે વસન્તના વાચકોને, પ્રકૃત વિષયમાં ગૌતમ બુદ્ધના ઉપદેશની ખરી સ્થિતિ છે એ જાણવા માટે હુ વિશેષ નિરૂપણમા ઊતરૂ છુ.

ગૌતમ બુદ્ધ સેશ્વરવાદી હતા કે નિરીશ્વરવાદી ?—એ રૂપે જ જો મને પ્રશ્ન પૂછવામા આવે તો હુ કાઇ પણ ઉત્તર ન દેતાં કેવળ મૌન જ ધારણ કરૂં. ગૌતમ બુદ્ધ સેશ્વરવાદી નહોતા, તેમ નિરીશ્વરવાદી પણ નહોતા—અને પૂર્વોક્ત પ્રશ્નની એક પણ કોટિ સ્વીકારવી, એ ગૌતમ બુદ્ધના ઉપદેશનુ ખરૂ તત્ત્વ જ, એમના તત્ત્વચિન્તનની ખરી દિશા જ, સમજવામાં ભૂલ છે. એ તત્ત્વ શુ હતુ, એ દિશા શી હતી—એ જાણવા માટે આપણે, હાલના સમયમાં સુભાગ્યે, માધવાચાર્યના સર્વદર્શનસગ્રહ ઉપર જ આધાર રાખવો પડે એમ નથી. એ માટે હવે વધારે સારાં પ્રમાણ—પાલી સૂત્રો—પ્રાપ્ત થયા છે, અને એમાંના એકનો નીચે ઊતારો આપુ છુ—જે ઉપરથી પ્રકૃત પ્રશ્ન પરત્વે ગૌતમ બુદ્ધનો શો મત હતો એ યથાર્થ જાણવામા આવશે.

વૃથા વાદવિવાદ

"એક વાર બુદ્ધ ભગવાન શ્રાવસ્તિ નગરી પાસે અનાથપિંડકના

ઉપવનમાં જેતવન વિહારમાં શિષ્યો સહવર્તમાન રહેતા હતા. તેવામાં આ-લુંક્યપુત્ર નામે એક શિષ્યને ધ્યાન ધરતાં ધરતા વિચાર થઇ આવ્યો કે— "ગુરૂ કેટલાક પ્રશ્ન વિષે હજી સુધી કાંઇ બોલ્યા નથી; જેમ કે–આ જગત્ નિત્ય હશે કે અનિત્ય ? પરિચ્છિન્ન હશે કે અપરિચ્છિન્ન ? માટે એ વિષે એમને હું પૂછું." એમ વિચાર કરી એ બુદ્ધ ભગવાન પાસે ગયા અને કહ્યું: "ભગવન્ ! આપે અમારી ઘણી શંકાઓનું સમાધાન કર્યું છે, પણ થોડાક પ્રશ્ન રહી જાય છે: આ જગત્ નિત્ય હશે કે અનિત્ય ? અપરિચ્છિન્ન ? હશે કે અપરિચ્છિન્ન ? નિત્ય છે એમ જાણતા હો તો તેમ કહો, અનિત્ય છે એમ જાણતા હો તો તેમ કહો. બેમાંથી શું હશે તે ન જાણતા હો તો કૃપા કરી કહો કે હું નથી જાણતો. અને એમ હોય તો પછી તમે ગુરૂ પણ શેના ?"

શિષ્યની આવી વાણી સાંભળીને પણ પૂર્ણ શાન્તિથી બુદ્ધ ભગવાને જવાબ દીધોઃ "ભાઇ આલુક્યપુત્ર ! તમે શિષ્ય થયા તે વખતે મેં તમને કહ્યું હતું કે હું તમને આ પ્રશ્નનો જવાબ દઇશ ?" શિષ્યે કહ્યું "ના, મહારાજ." બુદ્ધદેવ: "ત્યારે મારા તરફથી ઉત્તર મળવો જ જોઇએ એમ કેમ કહો છો ? જે માણસ એમ ધારતો હોય કે આ પ્રશ્નોનો જે જવાબ દે તે જ ગુરૂ ખરા, તો તેને તો મારૂં એટલું જ કહેવું છે કે— ભાઇ, મારા શિષ્ય ન થશો ? તે સાંભળો.

એક માણસને ઝેરી બાણ વાગ્યું હોય તો એ શસ્ત્રવૈદ્ય પાસે જઇને કઢાવશે કે પહેલો વિચાર કરવા બેસશે કે—વારૂ, આ બાણ મારનાર બ્રા-હ્મણ હશે કે ક્ષત્રિય ? વૈશ્ય હશે કે શૂદ્ર ? એ એમ કહેશે ખરો—કે ના, ના, હું તો આ બાણ નહિ કઢાવું, પહેલુ તો મને એ કહો કે એ બાણ મારનાર લાંબો હતો કે ટૂંકો ? આ ગામનો હતો કે પરગામી ? ધનુષ્ય વાંસનું હતું કે નેતરનું ? દોરી સૂતરાઉ હતી કે તાંતની ? ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ.

આલુંક્યપુત્ર ! જગત્ નિત્ય છે કે અનિત્ય ? એનો કર્તા છે કે નહિ ? હોય તો કેવો છે ? ઇત્યાદિ પ્રશ્નો ઉપર ધાર્મિક જીવનનો આધાર નથી."

આ ઊતારામા કાંઇ વિવરણ ઉમેરવાની જરૂર નથી. ગૌતમ બુદ્ધે ઇશ્વરના અસ્તિતત્વનો પ્રશ્ન જ બાજુ પરે મુકી દીધો છે. ઇશ્વર છે કે નહિ. એ પ્રશ્નના કરતાં આ સંસાર રૂપી દુઃખમાંથી કેમ મુક્ત થવું એ

પ્રશ્ન જ એમને વધારે મહત્ત્વનો—અને ખરા મહત્ત્વનો લાગ્યો છે, અને તેથી એ મહાપ્રશ્નનો ઉત્તર દેવામાં એમનો સઘળો ઉપદેશ સમાએલો છે. આમ અમુક પ્રશ્નને વિચારકેન્દ્રમાંથી ખશેડી નાંખવો, અને પ્રશ્ન પૂછી એનો નકારમાં જવાબ કરવો—એ બે એક વસ્તુ નથી: પણ આ સૂક્ષ્મ ભેદ—બહુ મહત્ત્વનો છે છતાં એ સૂક્ષ્મ હોવાથી સામાન્ય જનોના સ્મરણમાં રહેતો નથી, અને જો કે બુદ્ધ ભગવાને પોતે અત્ર જણાવવાની પણ દરકાર ન કરતાં પોતાનો સિદ્ધાન્ત જેવો હતો તેવો જ—અર્થાત્ ઇશ્વરના અસ્તિત્વ વિષયે મૌન ધારણ કરીને જ—પોતાના શિષ્ય આગળ મુકયો, તો પણ ઇશ્વરના અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન એવો મહાન્ અને અનિવાર્ય છે કે બૌદ્ધોને આગળ જતા એ પ્રશ્નનો ઉત્તર દીધા વિના ચાલ્યુ નહિ, તેઓએ બ્રાહ્મણોના ઇશ્વરનો નિષેધ કર્યો, અને તે જ સાથે મહાયાનમાં અવલોકિતેશ્વર વગેરે નામે ઇશ્વર સ્વીકાર્યો.

ગૌતમ બુદ્ધ પોતે નિરીશ્વરવાદી –ઇશ્વર નથી એમ કહેનારા–નહોતા એટલુ જ નહિ, પણ ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો સિદ્ધાન્ત જેઓ માનતા તેઓનો તે સિદ્ધાન્ત છે તેવો ને તેવો અખડિત રહેવા દઇ, એ સિદ્ધાન્તના અપરોક્ષ અનુભવ માટે જે સાધનની જરૂર છે એ સાધન તરફ તેઓનુ લક્ષ ખેંચતા: નીચેનો ઉતારો વાચ્યાથી આ વાતની ખાતરી થશે.

સાધનની જરૂર.

મનસાકટ નામે નગરમા વાસિષ્ઠ અને ભારદ્વાજ (વાસિષ્ઠ અને ભરદ્વાજ ગોત્રના) નામે બ્રાહ્મણો રહેતા હતા તેઓ વચ્ચે મુક્તિ યાને બ્રહ્મને પહોચવાનો સીધો અને (ઋજુ) માર્ગ કિયો એ વિષે વિવાદ ચાલ્યો વાસિષ્ઠ કહે કે પુષ્કરાદિ આચાર્યે બતાવેલો માર્ગ સીધો અને ઋજુ છે, ભારદ્વાજ કહે તારુક્ક આચાર્યે બતાવેલો માર્ગ સીધો અને ઋજુ છે. તેઓથી નિર્ણય થઈ શક્યો તેથી બંને જણાએ વિચાર કર્યો કે બુદ્ધ ભગવાન જેવું જ્ઞાની અને સાધુ બીજું કોઈ નથી. એમને આપણી શકા પૂછીએ, એ આપણા વિવાદનુ સમાધાન કરશે. બંને ગૌતમ બુદ્ધ પાસે ગયા, અને કહ્યુ· " ભગવન્ ' અમારી વચ્ચે વિવાદ પડયો છે. ગૌતમ ભગવાને પૂછ્યુ: " શો ? " ત્યારે વાસિષ્ઠે જવાબ દીધો; " ભગવન્ ' ખરો માર્ગ શો તે બાબત બ્રાહ્મણોમાં જુદા જુદા મત ચાલે છે. અથર્વવેદીઓ એક કહે છે, તૈત્તિરીયો (યજુર્વેદી) બીજું કહે છે, છન્દોગો (સામવેદી) ત્રીજું

કહે છે, અને બહ્વૃચ (ઋગ્વેદી) વળી ચોથું જ કહે છે. એ સર્વેએ બતાવેલે માર્ગે મુક્તિ મળે ખરી ? બ્રહ્મને પહોંચાય ખરું ? જેમ જુદે જુદે રસ્તે થઈને પણ એકજ ગામે પહોંચાય છે તેમ આ વિવિધ માર્ગો એક જ સ્થળે પહોંચતા હશે ખરા ? ”

ગૌતમઃ—“ પણુ તે સર્વે ખરા માર્ગ છે એમ તમે કહો છો ? ”

વાસિષ્ઠઃ—“ હા, હું એમ જ કહું છુ. ”

ગૌતમઃ—“ પણુ, તેઓમાંથી કોઇએ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે ખરો ? ”

વાસિષ્ઠઃ—“ ના, તેમ તો કંઈ જણાતું નથી. ”

ગૌતમઃ—“ એમના ગુરુઓએ કર્યો હશે ખરો ? ”

વાસિષ્ઠઃ—“ ના; તે પણુ નહિ. ”

ગૌતમઃ—“ એમની ગુરુપરંપરામાં સાત પેઢી સુધી પણુ કોઇએ કર્યો હોય એમ તમને લાગે છે ! ”

વાસિષ્ઠઃ—“ ના. ? ”

ગૌતમ —“ ના–ત્યારે તો ત્રણ વેદમાં કુશળ એવા બ્રાહ્મણો પણ એમ કહે છે ઠર્યું કે ‘ અમે જે વસ્તુ કદી જોઇ નથી, જાણી નથી, તેનો સીધો માર્ગ અમે બતાવીએ છીએ. ’ ! ”

વાસિષ્ઠઃ—“ હાસ્તો. ”

ગૌતમ—“ આ તો ત્યારે આંધળાની હાર ચાલી ! નથી આગલો જોતો, નથી વચલો જોતો, નથી છેલ્લો જોતો ! ત્રણે વેદમાં કુશળ બ્રાહ્મણોની વાણી પણ માત્ર ખાલી શબ્દોનાં ખોખા-મિથ્યાલાપ છે.

વાસિષ્ઠ ! એક માણસ ચાર રસ્તાના ચોગાન વચ્ચે બેશીને સીડી ઘડે છે, અને એને પૂછીએ છીએ કે આ સીડીવડે કયે મકાને ચડવું છે ? ત્યારે એ ઉત્તર આપે છે કે એ મકાન તો હુ જાણુતો નથી ! એ કેવો મૂર્ખ ! એવુ જ બ્રહ્મને જાણ્યા જોયા વિના એના માર્ગની વાતો કરવી એ છે.

આ નદી અચિરવતી બે કાંઠે પૂર વહેતી હોય, અને સામે કાંઠે કામવાળો માણુસ આ કાંઠે ઊભો ઊભો બૂમ પાડે કે ‘ ઓ સામા કાંઠા ! આમ આવ, આમ આવ ! ’ વાસિષ્ઠ ! આમ એ માણુસ સામા કાંઠાને હજારવાર બૂમ પાડે, એની સ્તુતિ કરે, કાલાવાલા કરે, પણુ એ સામો કાંઠો આ તરફ આવે ખરો ? એને પહોચવા માટે તો હોડીમાં એણે બેસવું જોઇએ. અને

હ્હેસાં મારીને ત્યાં પહોંચવું જોઇએ. તે જ પ્રમાણે ત્રણ વેદમાં કુશળ બ્રાહ્મણ—જે ગુણોથી બ્રાહ્મણત્વ બને છે તે છોડી, જે ગુણોથી અબ્રાહ્મણત્વ બને છે તે આચરે—તો 'હે ઇન્દ્ર ! હું તને બોલાવું છું. હે વરુણ ! હું તને બોલાવું છું. હે બ્રહ્મા ! હું તને બોલાવું છું.' એમ કહ્યે કાંઇ ફળ થાય ખરૂં ?

વાસિષ્ઠ ! આ નદી પૂર વહે છે તે વખતે એક માણસને સામે કાંઠે જવું છે. પણ બિચારાના હાથ મજબૂત સાંકળથી પુઠે બાંધ્યા છે: એ સામે કાંઠે જઈ શકે ખરો ? તે જ પ્રમાણે અર્હન્તોના વિનયમા જેને 'સયોજન' યાને સાંકળો કહે છે તે રૂપી મનુષ્ય માત્રને પાંચ બન્ધનો છે—રૂપ, શબ્દ, ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શ જે હૃદયમાં વિકાર (રાગ) ઉત્પન્ન કરી એનુ બન્ધન રચે છે.

વાસિષ્ઠ ! આ નદી પુર વહે છે તે વખતે એક માણસને સામે કાંઠે જવું છે, પણ તે આ કાઠે માથે ઓઢીને સૂતો છે અને ઊંઘે છે। આ માણસ સામે કાઠે પહોચે ખરો ? એ જ પ્રમાણે મનુષ્ય જ્યા સુધી પાચ આવરણો—રાગ, દ્વેષ, મોહ, ચાંચલ્ય અને વિચિકિત્સા (શકા) થી કાએલો છે ત્યાં સુધી એ બ્રહ્મને પામે એ બનવાનું નથી."

વળી એ જ સુત્તમા આગળ જતા શાંકર સિદ્ધાન્તના જેવો જ, ગુરુશિષ્યસંવાદ પૂર્વક, સિદ્ધાન્ત બાંધવામાં આવ્યો છે—

વાસિષ્ઠ ગૌતમ બુદ્ધને કહે છે—"ગૌતમ ! મને કહેવામાં આવ્યું છે કે બ્રહ્મા સાથે એકતા પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ શ્રમણ ગૌતમ જાણે છે."

(આનો દેખીતી રીતે અસંબદ્ધ ઉત્તર આપતાં) ગૌતમ કહે છે: "વાસિષ્ઠ ! કહો વારૂ, મનસાકટ આ સ્થળની પાસે—અદૂર—નથી ?" વાસિષ્ઠ: "છે જ: પાસે જ છે, દૂર નથી."

ગૌતમ· "પણ વાસિષ્ઠ ! ધારો કે એક માણસ મનસાકટમાં જન્મ્યો છે અને ત્યાંથી બહાર ગયો જ નથી, એને લોક પુછે છે કે—મનસાકટનો રસ્તો કયો ? મનસાકટમાં જન્મેલા અને ઉછરેલા એ માણસને એ વિષે જરા પણ શકા કે મુશ્કેલી હોય ખરી ?

વાસિષ્ઠ: "નહિ જ, ગૌતમ. અને એનું કારણ શું ? જો એ માણસ મનસાકટમાં જ જન્મ્યો અને ઊછર્યો હોય તો મનસાકટનો દરેક દરેક રસ્તો અને તદ્દન જાણીતો હોય જ.

ગૌતમ; "મનસાકટમાં જ જન્મેલા અને ઉછરેલા એ માણસને મનસાકટના રસ્તા વિષે શંકા કે મુશ્કેલી હોય, પણ બ્રહ્મલોકનો માર્ગ કયો એમ તથાગત (બુદ્ધ) ને પુછવામાં આવે તો એને એ વિષે જરા પણ શંકા કે મુશ્કેલી નથી. કારણ કે હે વાસિષ્ઠ! બ્રહ્મા* હું જાણું છું, બ્રહ્મલોક હું જાણું છું, અને ત્યાં જવાનો રસ્તો પણ હું જાણું છું. બ્રહ્મલોકમાં ગયો હોય, ત્યાં જ જન્મ્યો હોય, તેની પેઠે હું એ જાણું છું."

આ બ્રહ્મા તે જ ઈશ્વર; અને બ્રહ્મલોક તે ગાર્ગી અને યાજ્ઞવલ્કયના સંવાદમાં જેનો છેવટના કારણ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે§

આટલા ઉતારા વાંચ્યા પછી કોણ કહેશે કે—

'વેદ સિદ્ધાન્તની સાથે તેમના (ગૌતમ બુદ્ધના) સિદ્ધાન્તનો જરા પણ સ્પર્શ થતો નથી?'

[વસન્ત, આષાઢ, સવત્ ૧૯૭૦.]

૩૭

જડવાદ અને ચૈતન્યવાદ.

"Our little systems have their day,
They have their day and cease to be
They are but broken lights of thee,
And thou, O Lord, art more than they."

Tennyson.

આજથી ત્રીસ–ચાળીસ વર્ષ પહેલાં કેટલોક વખત ઇંગ્લંડમા જડવાદનું પ્રબળ સામ્રાજ્ય હતું—અને સામ્રાજ્યની પ્રબળતાનાં મુખ્ય બે ત્રણ કારણો હતાં: (૧) તે સમયમાં સાયન્સથી કરવામાં આવેલું જડવાદનું અપૂર્વ સમર્થન; (૨) તે વખતના જડવાદીઓની ઉત્તમ નીતિ; અને (૩) મનુષ્યના ઐહિક

---

* બ્રહ્મ સગુણ ઈશ્વર રૂપે 'બ્રહ્મા' કહેવાય છે.

§ "कस्मिन्न खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ? स होवाच गार्गि मातिप्राक्षीः"

વાજસનેયિ બ્રાહ્મણોપનિષદ.

કલ્યાણ ઉપર સમગ્ર લક્ષ આપી, પરોપકાર કરવાનો અને લોકહિત સિદ્ધ કરવાનો જડવાદીઓનો અત્યન્ત આગ્રહ. પછી, જેમ જેમ જડવાદની નવીન ચમત્કારી ઝલક ઘટતી ગઈ અને આરંભનો ઉત્સાહ મન્દ થતો ગયો, તેમ તેમ સમજાતું આવ્યું કે—ઉત્તમ નીતિ માત્ર જડવાદીઓમાં જ હોય છે એમ કાંઇ નથીઃ ગ્લૅડસ્ટન જેવા ધર્માગ્રહી પુરુષોની નીતિ બ્રૅડલૉ કરતાં બિલકુલ ઊતરતી જણાતી નથી, તેમ જ પ્રાચીન સમયમાં પણ 'જીસસ ઑફ નૅઝૅરેથ' અને 'ફ્રાન્સિસ ઑફ એસિસિ' જેવા ધાર્મિક આત્માઓએ જે નીતિ અને પરોકારનું બળ દાખવ્યુ હતું એની સાથે સરખાવતાં હાલના જડવાદીઓની નીતિ કશા જ હિસાબમા નથી. અને લોકહિત માટે ઉત્સાહ એ પણ શુ વસ્તુત "ધાર્મિક" ઉત્સાહ જ નથી? જડવાદ લોકના ઐહિક સુખ ઉપર સમગ્ર લક્ષ આપી, લોકોપકાર અને લોકહિત સાધવા તરફ આગ્રહ રાખે છે એ ખરૂં—પણ વ્યક્તિના પોતાના જ સુખથી ન અટકતાં આખી જનતાના અને તે પણ ભવિષ્ય સુદ્ધાંના (વ્યક્તિ કરતાં વધારે વિશાલ વસ્તુના, અને વ્યક્તિના પોતાના મરણ પછીના) સુખને લક્ષ્ય કરવામાં જડવાદનો ત્યાગ નથી થતો? હવે જોવાનું એટલુ જ રહે છે કે સાયન્સ જે એ સમયમાં જડવાદનુ સમર્થન કરતું હતુ તે અદ્યાપિ એનુ જ સમર્થન કરે છે કે ચૈતન્યવાદ તરફ વિશેષ વળે છે?

ઉપર જણાવ્યુ તેમ, ત્રીસ ચાળીસ યા પચાસ વર્ષ અગાઉ કેટલોક વખત તો, 'ઇવોલ્યુશન' વગેરે શોધોએ જડવાદને હમેશ માટે સ્થાપિત કરી દીધો હોય એમ લાગતું. પરન્તુ તે જ સમયમાં—એ જડવાદના સામ્રાજ્યના જ સમયમાં—એ સામ્રાજ્ય સ્હામે શસ્ત્ર ઊપાડવામા આવતાં હતાં. જર્મન તત્ત્વજ્ઞાનના પરિચયને પરિણામે, ઈંગ્લડના ચૈતન્યવાદીઓએ એમ સિદ્ધ કરવા માંડયુ કે સાયન્સનો પ્રદેશ મર્યાદિત—સાંકડો છે, સાયન્સમાં ચૈતન્યના અસ્તિત્વ અને સ્વરૂપ વિષે નિર્ણય કરવાની શક્તિ નથી, અને તેથી ચૈતન્ય વિષે એ જે જે પ્રલાપ કરે એ એના અધિકારની બહારના હોઈ નિરર્થક છે. ચૈતન્યના અસ્તિત્વ અને સ્વરૂપનો નિર્ણાયક આત્મા—સ્વસંવિત્—એ જ એમાં પ્રમાણ છે; અને સંવિત્ એવી સાક્ષી પૂરે છે કે મ્હારૂં સ્વરૂપ જડના નિયમમાં આવી ન શકે એવું અલૌકિક છે. આ પ્રમાણે સાયન્સના પ્રદેશની ઇયત્તા બાંધીને, ચૈતન્યને એની પાર રાખવું—એ તત્ત્વચિન્તનનો જડવાદખંડનનો માર્ગ છે. (જેને ખાસ કરીને અર્વાચીન સમયમા જર્મન તત્ત્વચિન્તક કાન્ટે પ્રચલિત કર્યો છે.) અને એ દલીલ ટેનિસન જેવા ઊંડા અ-ભવીઓને અને તત્ત્વચિન્તક તરફ પ્રીતિની દૃષ્ટિથી જોનારાઓને સન્તોષકારક હતી. પરન્તુ, સાયન્સને જ મનુષ્યજ્ઞાનનો પરિપૂર્ણ કોષ માન-

નારાઓને જૂદી જ તરેહના પ્રમાણની અપેક્ષા છે. અને એ પ્રમાણને અભાવે તેઓને ચૈતન્યવાદ કરતા જડવાદ વધારે સયુક્તિક લાગે એ સ્વાભાવિક છે.

બીજી તરફથી, ચૈતન્યને સાયન્સના અધિકારની બહાર ન રાખતા અન્દર રાખી, આ પ્રશ્નને 'ફરી તપાસણી' ઉપર લેવા સાયન્સની કોર્ટને અરજી થઈ હવે વિચારનુ એવું વલણ શરૂ થવા માડ્યુ કે—જડવાદ દુરાગ્રહી, પૂર્ણ સત્ય તરફ આંખો મીંચનારો, અને સાયન્સની પોતાની જ સત્યાન્વેષણબુદ્ધિથી ઉલટો ચાલનારો છે મૅડમ બ્લૅવૅટ્સ્કીએ જગત્ આખાના ધર્મગ્રન્થોમા અર્વાચીન સાયન્સના કેટલાક સિદ્ધાન્તો બતાવી આપ્યા, અને પ્રાચીન ધર્મગ્રન્થોનુ ગૌરવ વધારી અર્વાચીન સાયન્સને હલકુ પાડ્યુ, અને એમ જણાવવા માડ્યુ કે સાયન્સના અમુક વિદ્વાનોના અનુભવમા જે આવ્યુ નથી એ ખોટુ જ છે, અને પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન અનેક સ્ત્રી-પુરુષો જેઓ પોતાને મહાત્મા—પ્રેત—યોગ—સમાધિ વગેરેના અનુભવ થયાનુ કહે છે એ ભોળા યા ઠગારા છે—એવો આગ્રહ સાયન્સની ઉદાર સત્યાન્વેષણબુદ્ધિને છાજતો નથી. પરન્તુ જેમ પૂર્વોક્ત તત્ત્વચિન્તનના માર્ગથી ચૈતન્યના અસ્તિત્વની સર્વને ખાતરી થતી ન હતી, તેમ મૅડમ બ્લૅવૅટ્સ્કીનો આ શબ્દપ્રમાણ તથા એકદેશી અને સંદિગ્ધ અનુભવ ઉપર રચાએલો ચૈતન્યવાદ પણ સર્વને સન્તોષ ઊપજાવી શકતો નહતો.

આ અરસામાં, સાયન્સ પોતે પોતાની જ પ્રમાણપદ્ધતિએ આ પ્રશ્નનો ચુકાદો કરવા યત્ન કરી રહ્યું હતું. જડવાદી સાયન્સવિદ્વાનોએ ક્રિશ્ચયન સપ્રદાયના ચેતનવાદનુ ખડન કરવા કેટલાક પ્રયોગો કર્યા અને દલીલો કરી, પણ એથી જડ અને ચેતન વચ્ચે ભેદ ભાગવાને બદલે વધારે મજબૂત થયો. ક્રિશ્ચયન સપ્રદાયીઓનુ એવુ કહેવું હતુ કે કાર્યકારણના જડ યાન્ત્રિક નિયમની બહાર ચૈતન્યપદાર્થ છે—જેની ઉત્પત્તિ કોઈ પણ લૌકિક કારણમાં નથી, પણ ઇશ્વર થકી છે. આ સિદ્ધાન્તના જુદી જુદી રીતે જવાબ દેવામા આવ્યા:—

(૧) એટલે સુધી પણ તર્ક ઊડ્યો હતો કે પૃથ્વી જ્યારે અતિ પ્રચડ ઉષ્ણ પદાર્થમય હતી તે વખતે જો કે એના ઉપર ચેતનનુ અસ્તિત્વ અશક્ય હતુ, તથાપિ એ જ્યારે શીતળ થઈ અને ચેતનને રહેવા લાયક થઈ તે વખતે એના ઉપર કોઈક ખરતા તારા સાથે બહારથી ચેતન પદાર્થ આવ્યો હશે અને એ રીતે ચેતનની વસ્તી બની હશે (૨) પ્રસિદ્ધ જન્તુવિદ્યાચાર્ય પૅસ્ચ્યૂરની શોધથી હવે એમ સમજાવા માડ્યુ હતું કે જ્યા ચેતનના અસ્તિ·

ત્યનો લેશ પણ સંભવ નથી ત્યાં પણુ અસંખ્ય ચેતનજન્તો ભર્યાં હોય છે—તો પ્રચંડ ઉષ્ણતાની વચ્ચે પણ વિલક્ષણ સૂક્ષ્મ ચેતન-જન્તુઓ વસતા હોય તો આશ્ચર્ય નહિ. (૩) જડમાંથી જ ક્રમે ક્રમે સ્વાભાવિક રીતે જ ચેતન વિકસી આવે છે—જડ કારણના નિયમોથી જેનો ખુલાસો ન થઈ શકે એવું ચેતન કાંઈ વિલક્ષણ કાર્ય નથી.

આમાંના પહેલા બે ઉપન્યાસ ઉપર વિચાર કરતાં જણાશે કે યદ્યપિ એનાથી ક્રિશ્ચન સંપ્રદાયમાં માનેલી ઈશ્વરકર્તૃક ચેતનોત્પત્તિનો નિષેધ થાય છે, તો પણ એનાથી ચેતનવાદનું ખંડન થતું નથી: ઉલટું, જડ સાથે ચેતન વળગેલું હોય તો જ બીજુ ચેતન નીકળે એમ કહેવાની સાથે જ જડ અને ચેતન વચ્ચે ભેદ સ્વીકારાઈ જાય છે. ત્રીજો ઉપન્યાસ—જડના નિયમથી જ ચેતનનો સઘળો ખુલાસો થઈ જાય છે એ—હજી સુધી અસિદ્ધ છે.

વળી આ ઉપરાન્ત સર વિલ્યમ ક્રૂકસે સિદ્ધ કરી આપ્યું કે સાયન્સના ત્રેસઠ પ્રકારના પરમાણુઓ એ જગતનું અન્તિમ ઉપાદાન કારણ નથી: સાયન્સ જેને જડ પરમાણુ કહે છે એ એનાથી પારના કોઈક એક પદાર્થનો આવિર્ભાવ છે. વળી લૉર્ડ કેલ્વિન અને પ્રોફેસર ટિન્ડૉલે જણાવ્યું કે સૂક્ષ્મ પદાર્થની ગતિમાંથી પરમાણુ નીપજેલો છે અને ગતિથી એ ભરેલો છે. આ રીતે ચિત્ અને જડની વચ્ચે ભેદક ધર્મ રૂપ મનાતી ગતિ એ ઉભયસાધારણ છે એમ સિદ્ધ થયું· જડ અને ચિત્ વચ્ચે મનાતું એક મ્હોટું અન્તર ભાગ્યું, અને વિશ્વનું અન્તિમ ઉપાદાનકારણ પરમાણુ કરતા ઘણું દૂર છે એમ ભાન થવા લાગ્યું.

વળી, કેટલાંક વર્ષો પહેલાં મેસ્મરે વિચારસંક્રમણની શક્યતા સિદ્ધ કરવા યત્ન કર્યો હતો, પણ એ યત્ન પ્રતિપક્ષીઓના દ્વેષ અને વિરોધને લીધે અનાદર પામ્યો હતો. મેસ્મરનો સિદ્ધાન્ત હવે પાછો ગ્રહણ થવા લાગ્યો. અને હવે યોગસમાધિની વાર્તાઓને બદલે—એના શબ્દપ્રમાણ માત્રને બદલે—એના પ્રત્યક્ષ પ્રયોગો સાયન્સના પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોને હાથે સેંકડો થવા લાગ્યા આ રીતે, ચૈતન્યની પ્રતિષ્ઠા વધી, અને જડને જડવડે જ સ્પર્શી શકાય છે તથા નિયમી શકાય છે એ ભ્રાન્તિ દૂર થઈ વિદ્યુત્ અને લોહચુમ્બકની શક્તિઓનાં રહસ્યો દિનપરદિન વધારે જડતા ગયા, અને એમાંથી પણ એ જ વાત સિદ્ધ થતી ચાલી કે વિશ્વમાં ગૂઢ ઘણું છે, અને ચૈતન્યમાં વિદ્યુત્ અને લોહચુમ્બક જેવી શક્તિ ભરેલી હોય, આપણે જેને

આજ પર્યન્ત જડની શક્તિ માનતા આવ્યા છીએ એ છેવટ ચૈતન્યની જ શક્તિ છે એમ ઠરે તો એમાં આશ્ચર્ય નહિ.'

પરન્તુ આટલાથી જડવાદ વિદ્વાનોમાં સર્વત્ર અમાન્ય થઈ ગયો એમ સમજવાનું નથી. ઓગણીસમી સદીની સમાપ્તિમા વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ સૃષ્ટિશાસ્ત્રી હેકલે સાયન્સની એ મહાન સદીની જયન્તીનો એક લેખ બહાર પાડ્યો છે, અને એમાં જણાવ્યુ છે કે ચૈતન્યવાદીઓ જડ અને ચેતનને એક બીજાથી જૂદા બે સ્વતન્ત્ર પદાર્થો માને છે એ તદ્દન ભૂલ છે, વિશ્વમાં એક અખંડ પદાર્થ ભર્યો છે, જેમાંથી ક્રમે ક્રમે જડ અને ચેતન ઉદ્‌ભવે છે, ચેતન એ જડના જ વિકાસક્રમમાં એક આગળનુ પગથીયુ છે: વિશ્વમાં બે સૂત્ર નથી, એક જ સૂત્ર છે, અને એ સૂત્રમાં કોઈ પણ પ્રકારની ગાંઠ કે તૂટ નથી.

છેવટે, આજકાલના વર્ષો ઉપર આવતાં,—આપણા સ્વદેશબન્ધુ પ્રોફેસર બોઝે સિદ્ધ કર્યું છે કે જેમ ચેતન ઉપર વિષની અસર થાય છે તેમ જડ ઉપર પણ થાય છે: વિષ દાખલ થતાં જીવત્–શરીરમાં જેવી ચેષ્ટા થાય છે એવી જ ચેષ્ટા ધાતુઓ (metals) ના શરીરમાં પણ થાય છે—અર્થાત્ વિષની અસર થવી એ ચેતનનો અસાધારણ ધર્મ નથી.

ઉપર જણાવેલી કેટલીક શોધો ઉપર વિચાર કરતાં સમજાશે કે એ જેમ ચૈતન્યવાદને અનુકૂલ જણાય છે તેમ જડવાદને પણ અનુકૂલ જણાય છે. ચેતનમાં વિદ્યુત્ જેવી શક્તિ જોવામાં આવે, અને ભૂત પ્રેત પણ અસ્તિત્વમા હોય, અને પરમાણુઓમાં કોઇક અનિર્વર્ણનીય સદાગતિમાન પદાર્થ ભરપૂર ભર્યો હોય, તો એ વાત જડનો પ્રદેશ કેટલો બધો વિસ્તીર્ણ છે અને અદૃશ્યની ભૂમિકામા પણ વ્યાપેલો છે, એની શક્તિ કેટલી બધી ચમત્કારક છે, એ જ બતાવી આપે· એમાથી ખાસ કરીને જડથી અતિરિક્ત ચૈતન્યનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતું નથી.

હવે ખરૂ જોતાં પ્રોફેસર બોસના પ્રયોગોમાંથી શુ સિદ્ધ થાય છે એ વિચારીએ: આખું વિશ્વ એકાકાર ચેતન છે એમ, કે જડ છે એમ ? જડમાં પણ ચેતનના ખાસ મનાતા ધર્મો નજરે પડે, તો જેમ એક પાસથી સર્વ ચેતન છે એમ અનુમાન નીકળે તેમ બીજી પાસથી ચેતનમાં જડ કરતાં કાંઈ અતિશયતા નથી, એમ પણ સિદ્ધ થાય—અર્થાત્ જડ–ચેતનનો વિભાગ

લોપ પામી જડ કરતાં અતિરિક્ત ચૈતન્ય માનવાને કારણ રહેતું નથી. હવે વસ્તુતઃ જોતાં, પ્રોફેસર બોસના પ્રયોગોથી સિદ્ધ થાય છે તે એટલુ જ કે ચેતનનો ખાસ મનાતો એક ધર્મ—વિષની અસર થવી—એ જડમાં પણ છે. પણ એટલા ઉપરથી જડ અને ચેતન વચ્ચે કાંઈ ભેદ જ નથી, ચેતન એ જડનુ માત્ર પછીનુ પગથીયુ જ છે એમ અનુમાન થઈ શકતુ નથી. પ્રોફેસર બોસે બતાવી આપેલા ધર્મ ઉપરાંત બીજા ઘણા ધર્મો છે કે જે જડ અને ચેતન ઉભયમા રહેલા સુપ્રસિદ્ધ છે, છતા માત્ર એટલા ઉપરથી બંને વચ્ચે બિલકુલ ભેદ જ નથી એમ સિદ્ધાન્ત કાઢવો હજી સુધી કોઇએ વાજબી ગણ્યો નથી પરન્તુ પ્રો. બોસના પ્રયોગોથી એટલુ સૂચવાય છે ખરૂં કે જડ અને ચેતન ગમે તેટલા ભિન્ન દેખાય, છતાં બંનેની પાછળ કોઈક સમાન તત્ત્વ રહેલુ છે એટલે કે બંને **એક જ પ્રકૃતિના** જુદા જુદા (એક જ નહિ, પણ જુદા જુદા) આવિર્ભાવો છે.

આ જ સિદ્ધાન્ત શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતામા શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને મૂક્યો છેઃ—

" भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥
अपरेऽयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ।
एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ॥ "

તાત્પર્ય—પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એમ આઠ પ્રકારની પરમાત્માની **અપરા** પ્રકૃતિ છે, અને એ સર્વથી અતિરિક્ત જે 'જીવ' એ એની **પરા** પ્રકૃતિ છે—જે પરા પ્રકૃતિ વડે આ જગત્ અસ્તિત્વમા ધરાઈ રહ્યું છે સર્વ ભૂતમાત્ર આ દ્વિવિધ પ્રકૃતિમાથી ઉત્પન્ન થયાં છે.

અર્થાત્—પૃથ્વી આદિ પંચ મહાભૂતો જે પ્રકૃતિના આવિર્ભાવો છે, એ જ પ્રકૃતિના આવિર્ભાવો મન બુદ્ધિ અને અહંકાર પણ છે, પણ એથી આપણે જેને "જડવાદ" કહીએ છીએ એવો જડવાદ પ્રાપ્ત થતો નથીઃ કારણ કે, મન બુદ્ધિ અને અહંકારને અત્રે પંચમહાભૂતના વિકારો માનવામાં આવતા

નથી—પંચમહાભૂત અને મન બુદ્ધિ અહંકાર ઉભય વર્ગને ઉભયની પાછળ રહેલી પ્રકૃતિમાંથી ઉપજાવવામાં આવે છે. જે પ્રકૃતિ પંચમહાભૂતરૂપે પ્રકટે છે, એ જ પ્રકૃતિ મન બુદ્ધિ અને અહંકાર રૂપે પ્રકટતી હોવાથી એક વર્ગમાં ઉપલબ્ધ થતો ધર્મ—જેમકે, ચેતન ઉપર થતી વિષની અસર—બીજા વર્ગમાં પણ ઉપલબ્ધ થાય,—ધાતુઓ ઉપર પણ વિષની અસર થતી જોવામાં આવે—એ સુશ્લિષ્ટ છે.

"One touch of Nature makes the whole world kin."

"પ્રકૃતિનો સંસ્પર્શ સર્વત્ર એક જ હોઈ, સર્વ જગતને બન્ધુભાવમાં જોડે છે—એકાકાર બનાવે છે"—એ પંક્તિમાં જેટલું હૃદયનું સત્ય રહ્યું છે, એટલું જ બુદ્ધિનું સત્ય પણ રહેલું છે જગત્ જે કવિની દૃષ્ટિએ એકાકાર છે, એ સાયન્ટિસ્ટ અને ફિલસુફની દૃષ્ટિએ પણ તેવું જ છે.

આ રીતે, દૃશ્ય પદાર્થમાત્રને—પૃથ્વીથી માંડી અહંકાર સુધી સર્વને દૃશ્ય પદાર્થના એકતાસંપાદક પ્રકૃતિ પર્યન્ત આપણે લઈ જઈ શકીએ છીએ. પણ આ પ્રકૃતિ તે માત્ર "અપરા" પ્રકૃતિ 'અપરા" એટલા માટે કે—જો કે એ એકતાનપાદક ખરી, તથાપિ પરપ્રકાશ્ય પરા પ્રકૃતિ જે "જીવ"=આત્મા, એના પ્રકાશથી એ પ્રકાશે છે, એના થકી એ બની રહેલી છે ભૂતમાત્રની અનેકતામાં જે એકતાનું દર્શન કરી પ્રકૃતિ પર્યન્ત આપણે પહોંચીએ છીએ—એ એકતાસંપાદક વ્યાપાર આત્માના અનુસન્ધાન-અનુસ્મૃતિ વિના અશક્ય છે.

"......પરમ તત્ત્વ મહાન આગે
દેવી ખરે શિશુ સમાન જ ન્હાની લાગે."‡

હવે આ 'આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે?'—એનો ઉત્તર જગતના અસંખ્ય અનુભવી મહાત્માઓ આ જ પર્યન્ત આપતા આવ્યા છે એ અનુભવ-ચિત્રની કાંઈક રેખા નીચેના *પદ્યોમાં છે:—

"દૃગ રસભર મોરે દિલ છાઈ રહી—
છાઈ રહી છલકાઈ રહી—દૃગ૦

‡ રા. નરસિંહરાવ. * રા. મણિલાલ.

ઝાંખ.ઝપટ નિદ્રા તલ કાંઈ,
પલક પલક અજવાળાં રહી—દગ૦ "
" આપણે આજ પ્રેમની ઝલક છાઈ રે !—
પૃથ્વી રહી છવાઈ,
પર્વતો રહ્યા નાહી,
સચરાચરે ભરાઇ રે—ગગને૦ "

જ્ઞેય અને જ્ઞાતા—જેને શ્રીમદ્દભગવદ્ગીતામાં અન્ય સ્થળે " ક્ષેત્ર" અને " ક્ષેત્રજ્ઞ " કહ્યા છે—એ બનેનો " પ્રકૃતિ " મા સમાવેશ થાય છે 'પ્રકૃતિ' શબ્દ અત્રે જડના અર્થમાં નહિ, પણ પરમાત્માની શક્તિ યા સ્વભાવના અર્થમાં વપરાયો છે. જડ અને ચિત્ ઉભયનો પ્રકૃતિમાં સમાવેશ કરવાનું કારણ એટલું બતાવવા માટે કે ઉભયમાં એક જ તત્ત્વ પરોવાએલુ છે-એ તત્ત્વ તે ઉભયથી વિશાલ, ઉભયનુ વ્યાપક—અગ્રાહક, તત્ત્વ પરમાત્માનો સ્વભાવ પ્રકૃતિઃ **પરમાત્મા પોતે જ.**

" ....I have felt
A presence that disturbs me with the joy
Of elevated thoughts a sense sublime
Of something far more deeply interfused,
Whose dwelling is the light of setting suns,
And the round ocean and the living air,
And the blue sky, and in the mind of man
A motion and a spirit, that impels
All thinking things, all objects of all thought,
And rolls through all things."

Wordsworth.

[વસન્ત, શ્રાવણ, ૧૯૫૯.]

૩૮

" જડ અને ચિત્. "

(સર ઑલિવર લૉજે કરેલું પ્રોફેસર હૅકલના સિદ્ધાન્તનું ખંડન.)*

પ્રોફેસર હૅકલ, જીવવિદ્યા (Biology) ના એક ઉત્તમ શાસ્ત્રી તરીકે, તથા જર્મનિમા ડાર્વિનના સિદ્ધાન્તનુ વિવરણ કરનાર તથા પ્રસિદ્ધ કરનાર તરીકે, ખરેખર બહુ ઊંચી પ્રતિષ્ઠા ભોગવે છે. એમનુ " The Riddle of the Universe "=" વિશ્વરહસ્ય " જેવુ એક વિશાળ વિષય ઉપર લખાએલુ અને સાધારણ રીતે કઠિન પુસ્તક લોકમાં આટલો બધો પ્રચાર પામે અને ઘણા વિચારશીલ વાચકોના સમૂહો—તેમા પણ મુખ્યત્વે કરીને નિપુણ કારીગર વર્ગ—એને સત્કાર આપે, એ એમની લેખક તરીકેની શક્તિને થોડુ માનદાયી નથી. તો પણ, પ્રોફેસર હૅકલની પ્રકૃત

---

* પ્રોફેસર હૅકલ અને સર ઑલિવર લૉજ બને અત્યારે પશ્ચિમના પ્રતિષ્ઠિત મહાવિદ્વાનો છે. પ્રોફેસર હૅકલે ઓગણીસમા શતકની સમાપ્તિના વર્ષમાં " The Riddle ofthe Universe " નામે એક પુસ્તક એ શતકની પૂર્ણાહુતિરૂપે રચી બહાર પાડ્યુ હતું. એમા પ્રકૃતિમાથી જડ, અને જડમાંથી ચેતન એવો ઉત્પત્તિક્રમ સ્વીકાર્યો છે. આ સિદ્ધાન્તને ચોકસ નામ આપતાં " અદ્વૈતપ્રકૃતિવાદ " (એટલે કે પ્રકૃતિ સિવાય બીજું કાંઈ જ નથી એવો વાદ) કહી શકાય. એમા પ્રકૃતિથી વિલક્ષણ પુરુષ—ચૈતન્ય માનવામા આવતું નથી, તેથી સાધારણ રીતે એની જડવાદમા ગણના થાય છે. સર ઑલિવર લૉજ ચૈતન્યવાદી છે. એમણે થોડા વખત ઉપર " બર્મિંગહામ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ " માં પ્રમુખ તરીકે ઉપરનું ભાષણ આપ્યુ હતુઃ એમાં પ્રોફેસર હૅકલના સિદ્ધાન્ત ઉપર વિવેચન કર્યું છે, અને એની ખામી બતાવી છે. સર ઑલિવર લૉજ જેવા મહાવિદ્વાનના તાજા વિચારો ગુજરાતી વાચકને સવિસ્તર ભાષાન્તર રૂપે મળે તો ઠીક, એમ ધારી એ ભાષણ અત્રે ગુજરાતીમાં ઉતાર્યું છે.

તન્ત્રી. (આ લેખક.)

વિષય માટે આટલી બધી યોગ્યતા છતાં, સમસ્ત વિશ્વના પદાર્થને પોતાના જ્ઞાનનો વિષય ગણી, એ સંબન્ધી પ્રમાણભૂત અને ભવિષ્યમાં કદી પણ ન ચળે એવા રૂપમાં સિદ્ધાન્તો ઉચ્ચારવાનો એમને પણ અધિકાર છે કે કેમ એ શક પડતું છે.

જેઓની એમ સમજણ હોય કે પ્રોફેસર હેકલે પ્રતિપાદન કરેલી " Monism "=" અદ્વૈતપ્રકૃતિવાદ " નામની સાયન્સની ફિલસુફીથી ધાર્મિક શ્રદ્ધાનો પાયો ખોદાઈ ગયો છે અને ધર્મની સકલ ઇમારત ઉથલપાથલ થઈ ગઈ છે, તેઓને માટે રસ્કિનના શબ્દોનુ રૂપાન્તર કરીને આટલુ કહેવુ પડશે કે—" ન માનશો કે તમારા હાથમા એવુ પુસ્તક આવ્યુ છે કે જેમા વિશ્વ-સમ્બન્ધી છેવટનુ સત્ય ઉચ્ચારી દેવાયુ હોય, અને જેમા સઘળા પૂર્વ જમાનાની ભૂલોમાંથી શુદ્ધ સત્યને વિમુક્ત કરવામા આવ્યુ હોય "

આ " Monism=" " અદ્વૈતવસ્તુવાદ " તે શુ છે ? પ્રોફેસર હેકલ, આ વાદ જાણે કોઇક નવીન શોધ હોય એ રીતે લખે છે. પણ ખરૂ જોતા એના ઘણા રૂપો થઈ ગયા છે, અને એક કે બીજા રૂપમા એ છેક પ્રાચીન-કાળમા પ્લેટોના કરતા પણ આ વાદ જૂનો છે, છેક પાર્મિનાઇડીઝના વખતનો છે વાસ્તવિક રીતે જોતા, થતા અનુભવનો ખુલાસો કરવા માટે એ એક માની લીધેલી કલ્પના છે, તત્ત્વજ્ઞાનનો એ એક તર્ક છે, વિશ્વમા એકતા ગ્રહણ કરવાનો એક પ્રયત્ન છે—જે એકતા તરફ મનુષ્યબુદ્ધિ અ-નિવાર્ય રીતે ઠેલાતી દેખાય છે. સન્માત્ર એટલે કે સકલ વિશ્વ માહ્યથી અખડ અને એકરસ છે, એમા કાંઈ પણ અન્ય પદાર્થનુ મિશ્રણ નથી, જે છે તે કેવલ એકાકાર છે, એમ અનુભવમાં લેવા માટે એક અધિષ્ઠાનસત્મા સકલ વિશ્વનો સમાવેશ કરવામા આવે છે, અને આ પરિદૃશ્યમાન ભેદમય પ્રપચને આભાસનો સમૂહ—મિથ્યા—ગણવામા આવે છે

વિશ્વનો ખુલાસો કરવા માટે—એમા ઝળકતી એકતાને બુદ્ધિમા ઘટાવવા માટે આ કલ્પના ઘણી જ યોગ્ય છે અને કોઇ ને કોઈ તરેહનો અદ્વૈતસિદ્ધાન્ત છેવટે સ્વીકારવો જ પડશે એમ કોઈ કહે તો તેની પુષ્ટિમાં બેશક ઘણું કહી શકાય તેમ છે. પ્રોફેસર હેકલના સિદ્ધાન્ત ઉપર જે કાંઈ આક્ષેપ કરવામાં આવે તે આ તત્ત્વજ્ઞાનના અદ્વૈતસિદ્ધાન્તને પણ લાગુ પડે છે એમ સમજવુ નહિ. પ્રોફેસર હેકલનુ અદ્વૈત અને તત્ત્વજ્ઞાનનુ અદ્વૈત એ બે એક બીજાથી સ્વ-

તન્ત્ર છે: આપણે યાદ રાખવાનું છે તે એ કે તત્ત્વજ્ઞાનનું અદ્વૈત તે (સાયન્સની રીતિએ) સિદ્ધ થઈ ચૂકેલું નથી, પણ સાધ્ય છે, તત્ત્વજ્ઞાનની ભવિષ્યની ભાવના—સાયન્સથી સિદ્ધ થવાનો ગ્રાહ–છે; જે અન્તિમ સાધ્ય સિદ્ધ કરવા માટે તત્ત્વજ્ઞાન (Philosophy) યત્ન કરે છે, પણ જેને પોતાની રીતિએ સિદ્ધ કર્યાનો ભૌતિક શાસ્ત્ર (Physical Science) જરા પણ દાવો કરી શકે એમ નથી. ભૌતિક શાસ્ત્રે હજી તો રાસાયનિક તત્ત્વો (Chemical elements) ની એકતા પણ ભાગ્યે જ સિદ્ધ કરી છે, અને હજી એ શાસ્ત્ર ધીમે ધીમે આગળ વધશે. પણ તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જોઇએ છીએ તો, દ્વૈતવાદ આપણને સન્તોષ આપી શકતો નથી, છેવટે વસ્તુસ્થિતિમાં અદ્વૈત જ **હોવું જોઇએ** એમ **આગળ** દૃષ્ટિ નાંખીને માનવાનુ આપણ સર્વને મન થાય છે. આ દૃષ્ટિ ખરી રીતે તત્ત્વજ્ઞાનની છે, સાયન્સ્‌ની નથી; સાયન્સ્‌ના માણસે આ હદ ઓળંગી જવી, અને આજ સુધી જે પ્રદેશમા તત્ત્વજ્ઞાનનુ જ સામ્રાજ્ય ચાલ્યુ છે તેમાં સાયન્સને હકે રાજ્ય કરવાનો દાવો કરવો—એ તો સાયન્સના બન્ધનની ખીલી ઊખેડી નાખી, લગામ સુદ્ધાં નાશી જવા જેવુ થાય છે, આનુ પરિણામ એ નીપજે છે કે કાતો એ અનિર્વાચ્ય અને ગૂઢ પ્રદેશમા—જ્યાં સાયન્સ બની શકતું નથી—એમા ભૂલો પડે છે, અથવા તો એ તત્ત્વજ્ઞાનની પરિભાષાનો દુરુપયોગ કરે છે અને એને ભ્રષ્ટ કરે છે, અને પછી પોતાની હદમા પાછા આવી જગતને પોતાની લૂટ બતાવે છે. દેખાવ એવો કરે છે કે જાણે કોઈક મહાન સત્ય જે પોતે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકયો છે એનુ પ્રતિપાદન કરવાને પોતે સમર્થ છે ! ભલે એ પોતાની જ્ઞાનરચનામા એને સુવ્યસ્થિત રીતે ઘટાવવા માગે, પણ ખરૂ જોતા એ જુદી જ વસ્તુવ્યવસ્થિતિના કટકા છે, અને એમનુ ખરૂં સ્થાન ઓળખ્યા વિના પોતાના સાયન્સ–ચિત્રમા ગોઠવવા જતાં, બધા અવયવોને ફેરવવાની, મરડાની અને બન્ધબેસતા ન આવે તો ફૂંકી પણ દેવાની એને જરૂર પડે છે. માટે, આવા કાચા અને મોંઘા–વિનાશ્રમે સિદ્ધવત્ માની લીધેલ–સાયન્સના અદ્વૈતવાદ કરતા તો, અદ્વૈતવાદ ન જ હોય એ વધારે સારૂં

દ્વૈતવાદ આપણને કાયમ સન્તોષ ન આપી શકે એ ખરૂં, પણ જેમ એક પાસ અતિ ચોકસ થવાનો ભય છે તેમ બીજી પાસ ઊતાવળ કરી ધશી પડવાનો પણ સંભવ છે. કેટલાક એમ સમજતા દેખાય છે કે અદ્વૈત-

વાદમાં દેહ અને જીવ, અને ઈશ્વર અને આત્મા તથા જગદ્વ્યવસ્થા—આદિ સર્વ ભેદ નિરવકાશ થઈ જાય છે ! આનો અર્થ તો એ થયો કે સર્વ પદાર્થો એક જતાં, એટલે જાણે અત્યારે વ્યવહાર પણ, કોઈક રીતે એક બતાવી શકાય ! તત્ત્વજ્ઞાનની ભાવનામાં સર્વ પદાર્થ એક, માટે શું એનો અર્થ એવો છે કે રાસાયનિક તત્ત્વોને અથવા તો વ્યવહારમાં ઉપયોગી થતા તે તે પદાર્થોને જુદા ન કહેવાય ?

તેમ જ વળી, કેટલાક વિચારકો " કાલ " ને માનસ—આન્તર—પદાર્થ માને છે. અને એ સિદ્ધાન્તની એમના વિચાર ઉપર એટલી બધી અસર થઈ ગઈ છે કે પ્રકૃતિની પરિણામક્રિયામાં યા બીજા કોઈ પણ વ્યાપારમાં " કાલ " એવો કોઈ ખરેખરો પદાર્થ છે એમ માનવાને પણ તેઓ ભાગ્યે જ ખુશી હોય છે. તેઓ કહે છે—અને કદાચ યથાર્થ જ કહે છે—કે "કાલ" એક ભ્રમ જ છે. આ સિદ્ધાન્તને છેક સૂધી ખેંચી જાય તો, તેઓને કદાચ રેલવે ટ્રેઇન ઉપર વખતસર પહોંચવાનો કે કેટલા વાગ્યા છે એમ કોઈને પૂછવાનો અર્થ જ નહિ લાગે ! લંબાઈ પહોળાઈ વગેરે પ્રસિદ્ધ પરિમાણો ઉપરાંત કોઈક ચતુર્થ જ પરિમાણનુ એ રૂપ છે, એમ મને લાગે છે, પણ તેમ હો વા ન હો—પણ " કાલ " છે, આપણે માટે પૂરતા અર્થમાં છે, અને આપણા પરિદૃશ્યમાન અનુભવના જગત્માં—એટલે કે આ વ્યાવહારિક જગત્મા—એ જરૂરનુ તત્ત્વ છે.

તેમ જ વળી, ઘણુ કરી આપણું જીવન અને પશુઓનુ જીવન એક જ મૂલભૂત જીવનની શાખાઓ છે, એથી કાંઈ એમ ફલિત થતું નથી કે મનુષ્યની જુદી જુદી જાતિઓ ગણાવવી કે મનુષ્યને પશુ પખી અને માછલાથી જુદો પાડી ઓળખાવવો એ ભૂલ છે. અન્તિમ એકતાની આપણને ભાવનાત્મક વિચારના પ્રદેશમા ઝાંખી થાય છે એથી કાંઈ દ્વૈતવાદની કે બહુવાદની ભાષા નિરર્થક અને અયોગ્ય થઈ જતી નથી, અને આ અન્તઃસ્થિત એકતા હાલના કરતાં વધારે સ્પષ્ટ અને પૂર્ણ રીતે ગ્રહવામાં આવે તો પણ એ ભાષા એટલી જ યથાર્થ રહેવાની. જડ ચિત્નું સ્વરૂપ હોય, વા ચિત્ જડનુ સ્વરૂપ હોય, વા જડ અને ચિત્ બને કોઈક ત્રીજા જ પદાર્થના સ્વરૂપો હોય—પણ બંને છે એમાં સંશય નહિ, અને વ્યવહારમાં બન્નેને ચોખ્ખી રીતે એક બીજાથી જુદા પદાર્થો લેખવામાં જરા પણ બાધ નથી.

જેમ વિજ્ઞાનમય જીવ અને મનુષ્યદેહ બંને એક દેવદત્ત તરીકે વ્યવ-

રવાથી પ્રકૃતિ-પુરુષના ભેદનો લોપ થઈ જતો નથી, તેમ ઈશ્વર અને પ્રકૃતિ વિષે એક બીજાથી જુદા પદાર્થો તરીકે બોલવાથી દ્વૈતવાદ આવી જતો નથી. વળી, જેમ જડમાં વિવિધતા છે, તેમ ચિત્‌ની પણ વિવિધતા હોય એમાં કાંઈ અસંભવિત નથી. તેમ જ એ પણ સંભવે છે કે ઈશ્વર જડથી પર છે છતાં જડમાં—આ ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય જગત્ જે આપણામાં સત્ય સૌન્દર્ય અને સાધુતા માટે તીવ્ર રસ અને ઉત્સાહ પ્રેરે છે—એમા પણ રહેલો—જડ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય જગત્ રૂપે મૂર્તિમન્ત થએલો—છે.

આ છેલ્લે ગણાવેલા ત્રણ મહાન ગુણો (૧) **સત્ય** (Truth) (૨) **સૌન્દર્ય** (Beauty) અને (૩) **સાધુતા** (Goodness) એથી ગેટેની માફક હેકલને પણ આનન્દ આશ્ચર્ય અને ભક્તિ ઉત્પન્ન થયા છેઃ એ ત્રણને એ " દેવીઓ " કહે છે. પણ આ ત્રણ, અને કાન્ટનો ભક્તિ પ્રેરનાર ઈશ્વર (God) કૃતિસ્વાતન્ત્ર્ય (Freedom) અને અમૃતત્વ (Immortality) એ ત્રિપુટી વચ્ચે હરીફાઈ કે વિરોધ હોવો જ જોઇએ એમ કાંઈ નથી, આમાંની એક ત્રિપુટી સ્વીકારવી એનો અર્થ એવો પણ નથી કે બીજી ત્યજવા, સર્વે એકસરખાં નિત્ય અને સમાન હોય, એટલુ કે, પ્રકૃતમા ઈશ્વર-શબ્દનો અર્થ સન્માત્ર એવો ન કરવો, પણ આપણા ગ્રાહરૂપી ઉપાધિના પરિચ્છેદવાળો કોઇકિ પદાર્થ, પરિપૂર્ણતાની મનુષ્યભાવનાને મળતો કોઇક પદાર્થ, ઉચ્ચતર સત્‌નું મનુષ્યબુદ્ધિએ કલ્પેલુ કોઇક સગુણ સ્વરૂપ—એવો અર્થ સમજવો. આથી એ સર્વવ્યાપક પણ થશે, અને બીજા કોઈ પદાર્થની સાથે એની ગણના કરવી પડશે નહિ વળી ક્રિશ્ચન ધર્મમા જે ત્રિપુટી માની છે એની સાથે પણ આ ત્રિપુટીઓ બન્ધબેસતી કરી શકાય એમ છે કૃત્સ્ન (સર્વ) નિરવચ્છિન્ન સત્ એટલુ બધુ વિશાળ છે કે એવુ એક પણ સૂત્ર કે શબ્દની તરેહ નથી કે ખાસ કરીને જેમા એ સર્વનો સમાવેશ થઈ શકે

(૧) " **સત્ય** " વિષે તો કહેવાની જરૂર જ નથી· દરેક સાચા સાયન્સ-ના ભક્તનો તો એ પ્રાણ જ છે. જે ખરૂં નથી, અર્થાત્ જેમા 'સત્ય"નુ તત્ત્વ જ નથી, એ વિગુણ અને વિરૂપ, સદ્‌ગુણ અને સૌન્દર્ય વિનાનુ, હોવુ જ જોઇએ પણ એના (સાયન્સના સાચા ભક્તના) સત્ય સબન્ધી વિચારો એટલાવિશાળહોવા જોઇએ કે જેમા, જે સિદ્ધાન્તોની એને હજી ખાતરી નથી થઈ પણ જે ભવિષ્યમાં સિદ્ધ થવાનો સભવ એને લાગે છે, એનો પણ સમાવેશ થઈ શકે; અને તેથી જે પ્રદેશમાં પેસવાની હજી એને કૂચી

મળી નથી તે સંબન્ધમા એણે સિદ્ધાન્ત બાધી બેસવા ન જોઇએ, અને નવું શીખવાને હમેશ તત્પર રહેવુ જોઇએ

(૨) "**સાધુતા**"નો, નીતિના સમસ્ત પ્રદેશનો, અને સંતદશાની જે ઉચ્ચતર ભૂમિકાઓ સંપાદન કરવાની મનુષ્યઆત્માએ શક્તિ બતાવી છે એ સર્વનો, અર્થ હજી સાયન્સના પ્રદેશની બહાર છે અને જો કોઈ સાયન્સનો વિદ્વાન હૃદયના ભાવ અને સકલ્પશક્તિ વિષે આમ છે અને આમ નથી એવો આગ્રહી મત પ્રતિપાદન કરવા યત્ન કરે, અને એ સર્વ વૃત્તિઓ અણુઓની શક્તિ અને ગતિરૂપે નિરૂપી શકાય છે એમ કહે, તો એથી એના વિચારો કેવા ન્હાના છે એટલુ જ જણાય છે, અને ભવિષ્યના જમાના આગળ પોતે ઉપહાસ્યાસ્પદ બને છે.

(૩) "**સૌન્દર્ય**"નો પ્રદેશ અને એનો પૂર્ણ અર્થ પણ એ ઝાખો ઝાખો જ ગ્રહી શકે છે. સ્ત્રી–પુરુષની પસન્દગીમાથી, અથવા તો એવો જ બીજો કોઇક આ ભૂગોલ ઉપર થતી જીવનક્રિયા સબન્ધી એકાદ ક્ષુદ્ર નિયમ ઊપજાવી કાઢી, એ વડે "સૌન્દર્ય"નો ખુલાસો કરવા યત્ન કરતો હોય તો તે વૃથા છે. એનાથી કાઈ જ છેવટનો ખુલાસો થતો નથી. એ તો માત્ર અમુક સ્થળે સૌન્દર્ય કેવી રીતે ગ્રહાય છે એટલુ જ બતાવી શકે છે, પણ સૌન્દર્યનુ આન્તર સ્વરૂપ શુ છે, અને એને ગ્રહણ કરનાર શક્તિ શી છે–એ વિષય તદ્દન એની હદની બહાર છે ઊંડા અન્તરમા, અને શાન્તિને સમયે, એને પ્રતીતિ થવી જ જોઇએ કે–ખેતર વાડ વગેરે સૃષ્ટિના દેખાવો જોઈ એના મનમા સૌન્દર્યનુ જે અણચિન્ત્યુ અને સહજ રીતે ભાન થાય છે એ મનુષ્યઆત્માની કોઇક આદ્યશક્તિ, જેનુ વિશેષ પૃથક્કરણ અશક્ય છે એવી શક્તિમાથી ઉદ્ભવે છે એથી, મનુષ્યઆત્મામા રહેલી કોઇક સ્વાભાવિક ઇચ્છા સભળાય છે, કોઇક ઉચ્ચ અલૌકિક અભિલાષા સતોષાય છે અને જો કોઈ કવિ, નિર્જન દેશમા કે આ પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યઆત્મા અવતરતા પહેલાના કાળમા સન્ધ્યાસમયના વાદળાની શોભા જોઈ, અથવા આકાશ સ્હામે સૌન્દર્યથી ઊજળતા હિમગિરિઓ નિરખી,–કોઇક અપૂર્વ સત્ય આત્મા ઉપર દબાણ કરતું અને પ્રકટ થતું અનુભવે, અને એ અનુભવથી પ્રેરાઇ, પરમાત્માના સ્વરૂપાનન્દને, અચિન્ત્ય પરિપૂર્ણતા તરફ પરમાત્મા જે સૃષ્ટિને દોરે છે એના વિકાસની બીજાવસ્થા જોઈ પોતાને થતા આનન્દને,— એ (મનુષ્ય આત્મા) સૌન્દર્યસમૃદ્ધિના કારણરૂપે માને–તો સાયન્સના

વિદ્વાને એમાં વાંધો લેવો ન જોઇએ· કારણ કે રખેને, પોતે અજ્ઞાન છતાં પોતાથી મૂર્ખાઈ અને નિન્દાના શબ્દો ઉચ્ચારી જવાય.

૨. હેકલના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો—જેના ઉપર એનું આખુ તન્ત્ર રચાએલુ છે—તે બે છે. અને તેની ટુકામા મતલબ નીચે મુજબ છેઃ—

(૧) પ્રાણ (Life), પ્રયત્ન (Will) અને પ્રજ્ઞા યા બુદ્ધિ (Consciousness) એ જડનો જ વિકાર છે

(૨) જે વસ્તુ નિત્ય–સત્ હોય એ જ પરમાર્થ–સત્ય છે.

(૧) પહેલા સિદ્ધાન્તનો અર્થ એ છે કે જડ એની મેળે પોતામાથી ચૈતન્ય ઉપજાવે છે. પણ હજી સુધીના સાયન્સના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તો જીવમાથી જ જીવ નીપજી શકે છે (Biogenesis), અને તેથી ઉપરનો સિદ્ધાન્ત સાયન્સની હાલની માન્યતાથી વિરુદ્ધ છે,—કાંઈ નહિ તો, સાયન્સ એને ટેકો આપતું નથી એમા તો શકા નથી જ ભલે ભવિષ્યમાં સાયન્સ સિદ્ધ કરે કે જીવ તે જડનો વિકાર માત્ર છે, પણ હાલના સાયન્સમા તો હજી આ સિદ્ધાન્ત સ્થાન પામી શકો નથી

(૨) બીજા સિદ્ધાન્તને એ અધિષ્ઠાનપદાર્થવાદ (Problem of Substance) કહે છે એ માની લે છે કે ભૌતિકપદાર્થશાસ્ત્રીઓ એટલુ તો સ્વીકારવા દેશે કે જડ (Matter) અને સ્ફૂર્તિ–શક્તિ (Energy =' સ્પન્દ ') એ બે પદાર્થો હમેશા કાયમ રહે છે–એની ઉત્પત્તિ કે વિનાશ સભવતા જ નથી, અર્થાત્ કે એ બે નિત્ય સત્ છે આ બેને માટે એ અધિષ્ઠાનપદાર્થ એટલે કે ' Substance ' એવો એક શબ્દ વાપરે છે અને એ અધિષ્ઠાનપદાર્થમા ' છે ' કહેવાતા પદાર્થ માત્રનો સમાવેશ કરે છે. આ અધિષ્ઠાનને એ પરમાર્થસત્ય કહે છે અને પરિદૃશ્યમાન સર્વ વસ્તુઓને એ આભાસરૂપ ગણે છે અને કહે છે કે જડ અને સ્ફૂર્તિમા પદાર્થ માત્ર આવી જાય છે, અને આ મૂલ પદાર્થોના અન્તર્મા એવુ કાંઈક ગર્ભિત રહેલુ છે કે જેના ગુણ ધર્મ યા વિકાર રૂપે પ્રાણ, બુદ્ધિ, સ્વતન્ત્ર કૃતિ, આત્મોત્સાહ, આનન્દ વગેરે ઉપજે છે, અને આ પદાર્થો તથા તેમના આ ધર્મો મળીને આપણું આ બ્રહ્માડ બનેલુ છે એટલુ જ નહિ પણ ઈશ્વર એવી જો કોઈ વસ્તુ હોય તો તે આ બે પદાર્થો રૂપી જ છે.

હેકલ એના પુસ્તકના મધ્ય-સ્થાને રહેલા "The Problem of Substance" યાને અધિષ્ઠાનપદાર્થવિચાર નામના એક પ્રકરણમાં ભૌતિકપદાર્થશાસ્ત્રની હદમાં વારવાર પેશી જાય છે. પરન્તુ એ સંબન્ધમાં હું હાલ એટલુ જ કહેવું બસ ગણું છુ કે જડ અને સ્ફૂર્તિની નિત્યતા મિ. હેકલ ધારે છે તેવી સ્વતઃ સિદ્ધ નથી. જાણવા જેવુ છે કે હેકલના પોતાના જ જીવતા, પરમાણુ ભાગી પડી એવો પદાર્થ બની રહેવાના ચિહ્નો જણાય છે કે જેને સાધારણ અર્થમા જડ પદાર્થ ન કહી શકાય અને એમ પણ સભવે છે કે થોડા વખતમા કદાચ પ્રયોગશાળામા જડ પદાર્થના નવા પરમાણુઓ પણ ઉત્પન્ન કરી શકાશે

છતાં, હું એટલું કબૂલ કરૂ છુ કે હેકલના સિદ્ધાન્તમા તત્ત્વજ્ઞાનની કલ્પના રહેલી છે, અને તે વિચારવા જેવી છે. એ કલ્પના તે સાયન્સનો સિદ્ધાન્ત નથી, પરન્તુ એક સંભવિત પણ કલ્પિત તર્ક છે એક અર્થમા એવી કલ્પના સભવે છે કે–જે પરમાર્થ સત્ય છે તે હમેશા કાયમ રહેવુ જ જોઇએ જે વસ્તુતઃ પાયામાથી સત્ છે—અર્થાત્ કે નજીવા અર્થમા સત્ નહિ, પણ ગભીર અને નિરુપાધિક અર્થમાં સત—તે અસત્ થઈ જાય, શૂન્ય થઈ જાય, એ સંભવતું નથી સોપાધિક કાદાચિત્ક પરમાણુઓના સયોગો ઉત્પન્ન થાય અને નાશ પામે, પણ એ સર્વના મળમા એવો પદાર્થ રહેલો હોય કે જે નિત્ય જ હોવો જોઇએ

પદાર્થોના સમૂહો નાશ પામતા દેખાય છે, અને તેથી ઉપર સ્વીકારેલા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે એમનુ અસ્તિત્વ સોપાધિક અને તુચ્છ ઠરે છે દીવાની જ્યોત બુઝાઈ જાય છે, અને નાશ પામી જાય છે, પર્વત વરસાદ અને પવનમા ખુલ્લો પડેલો હોઈ ધીમે ધીમે ઘસાઈ એની રેતી થઈ જાય છે, એક ગ્રહ કે સૂર્ય બીજા સાથે અથડાઈ નષ્ટ થઈ જાય છે આ બધા પરમાણુઓના કાદાચિત્ક એટલે કે અનિત્ય સંઘાતો છે પણ હવે તો વળી જણાયુ છે કે પરમાણુ પોતે પણ તૂટી જઈ વિદ્યુત્સ્ફુરણરૂપ થઈ રહે છે, અને આ સ્ફુરણો પણ કોઈક દહાડો મૂલ 'ઇથર'–(સર્વની પ્રકૃતિરૂપ આકાશ)–રૂપ ઠરશે આમ છે તો આ સર્વ પદાર્થો–પરમાણુ સુદ્ધાં—અનિત્ય છે, આ જડ જગતમાં 'ઇથર' તથા એ 'ઇથર' માં ગતિ ખેંચ આદિ જે કાંઈ નિત્ય ધર્મ હોય તે—જ કાયમ રહે છે. આ રીતે જડ વિશ્વની અત્યાર સુધીમાં જણાએલી સર્વથી મૂળમાં મૂળ પ્રકૃતિ તે 'ઇથર' (આકાશ) છે.

પણ શુ આ ઉપરથી આપણે એમ સિદ્ધ થએલું માનવુ કે એ જડ 'ઇથિર' શિવાય વિશ્વમા બીજુ કાંઈ છે જ નહિ ? શુ એક વસ્તુ છે એટલે તે ઉપરાંત બીજી છે જ નહિ ? એમ માનવુ તો તદ્દન અશક્ય છે. આપણે ઉપર જોયુ તેમાં પ્રાણ વા જીવ એની તો વાત જ થઈ નથી. જીવ અને 'ઇથિર' વચ્ચે યા જીવ અને 'ઇથિરની' સ્ફૂર્તિ વચ્ચે કશો સબન્ધ સ્થાપી શકાયો નથી, જીવ શુ છે એ હજી જણાયુ નથી જીવ નિત્ય ન હોય ? એનુ જડ ખોળીયુ નાશ પામે છે તેથી એ પણ નાશ પામે છે ? કે જેમ કાગળ બળી ગયા પછી એ કાગળ ગૅસ રૂપમા ઓળખી શકાતો નથી તેમ જીવ પણ એવા નવી પરિસ્થિતિમા સક્રાન્ત થાય છે કે જ્યા એ એનો એ છે એવું અનુસન્ધાન રહેતું નથી ? જીવ જડ પરમાણુઓના કોઈક વિશિષ્ટ સઘાત સાથે આવિર્ભાવ પામતો એવો નશ્વર પદાર્થ છે કે જે સઘાતનો ભગ થતા 'નથી' થઈ જાય છે ? કે જીવ તે કોઈ અજડ મૂળ પદાર્થ છે, જે જડ સઘાતથી સ્વતન્ત્ર હોઈ એ સઘાત દ્વારા જડ જગતમા પોતાને પ્રકટ કરે છે ?

પ્રો હેકલ આનો તુચ્છકારભર્યા નકારમા જવાબ વાળે છે ! અને જેમ પ્રાણને એ જડનો વિકાર માને છે તેમ ચિત્ અને વિજ્ઞાનને પણ પ્રેમ—કલા—કાવ્ય—ધર્મ તેમજ બીજા અનેક અનુભવો જે મનુષ્યે ઉન્નતિક્રમમા સંપાદન કર્યા છે તે સર્વને—એ એમ જ માને છે પણ હું તમને હાક મારીને પૃછુ છુ—કે શા પ્રમાણને આધારે તમે આમ કહો છો ? **હેકલ** કલ્પના કરે છે કે આ સર્વ ધર્મો જડ પરમાણુઓમા લપાઈ રહેલા છે તે આવિર્ભાવ પામે છે એ પરમાણુઓમા જ પ્રાણ વિવેક અને વિજ્ઞાનની શક્તિ ગુપ્ત રહેલી છે અને તે જ પ્રકટ થાય છે. કલ્પના તરીકે આ બરાબર છે, પણ સાયન્સ તો વાજબી રીતે એટલુ જ કહી શકે કે "**અમને ખબર નથી.**"

ઉપરની કેટલીક ટીકાનો જવાબ વાળી પ્રો. હેકલ કહેશે કે "હું જે કહુ છુ તે માત્ર 'સાયન્સ' ના એટલે સિદ્ધપદાર્થવિજ્ઞાનના દૃષ્ટિબિન્દુથી નહિ પણ તત્ત્વજ્ઞાનના એટલે કે સાધ્યપદાર્થવિજ્ઞાનના દૃષ્ટિબિન્દુથી—ભવિષ્યમાં દૃષ્ટિ નાંખીને." પ્રો હેકલનો આ ઉત્તર સર્વના જાણવામાં અને સમજવામાં આવે તો મને પૂર્ણ સન્તોષ છે. તત્ત્વજ્ઞાની તરીકે તો બીજા તત્ત્વજ્ઞાનીના કરતાં પ્રો. હેકલના વિચારને ખાસ વજનદાર ગણવાનું કારણ

નથી. તત્ત્વજ્ઞાની તરીકે એ લખતા હોય, અને એમાં ભૂલ કરતા હોય તો પણ, મારે એમને જવાબ દેવાનું રહેતું નથી, કારણ કે હું તત્ત્વજ્ઞાની ગણાતો નથી.

હાલ વિવિધ જણાતા પદાર્થો ભવિષ્યમા એક સિદ્ધ થશે એમ ઘણા સાયન્સવાળાઓ માને છે, પણ હજી સુધી એ સિદ્ધ કરવાનો કોઈ પણ યત્ન ફતેહમન્દ નીવડ્યો હોય એમ હુ જાણતો નથી. આવા ભગીરથ પ્રયત્નની સફળતા માટે વિશ્વનુ ઘણુ જ ઘણુ વિશાળ જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે, અને તે યદ્યપિ સિદ્ધ કરવાની તો આશા નથી, તો પણ એ દિશામા કાઇક સેવા બજાવી શકાય જેઓ માનતા હોય કે આ બાબતમા તેઓએ કાઇક નવુ શોધ્યુ છે અને તે જગતને આપવા જેવુ છે—તો તે આપવાની તેમની ફરજ છે બીજાઓ એમાથી જે જે સત્ય લાગશે તે ગ્રહણ કરશે, અને એ સત્યને વિશેષ વિકસાવશે આ દૃષ્ટિબિન્દુથી જોતા, પ્રો હેકલનો પ્રયત્ન બરાબર છે પણ મને લાગે છે કે કમનસીબે, એ વિદ્વાન જો કે અદ્વૈતપ્રકૃતિવાદરૂપી તત્ત્વજ્ઞાનના તરગમા તણાયા છે, તો પણ એના વિશેષ વિચારમા ઊતરી, જડવાદની એવી બાબતો ચોકસ રીતે વિગતવાર સ્થાપવા એમણે યત્ન કર્યો છે, અને આપણા અનુભવનો વિષય બનતા આ જગતનો એવો સાંકડો અને પરિચ્છિન્ન વિચાર બાધ્યો છે, કે જર્મનીમા પ્રો હેકલ, આ તરફ ઇંગ્લડમા હર્બર્ટ સ્પેન્સરની માફક, એકલા કિનારે રહી ગયા છે, અને મનુષ્યવિચારની ભરતીનુ મોજુ તો બીજી જ તરફ વહેવા માડયુ છે. ઓગણીસમી સદીના મધ્ય કાળમાથી આવતો એમનો સ્વર એકલો સભળાય છે, તે વખતના વિચારના તેઓ ઉત્તમ ઉપદેષ્ટા છે, પણ એ વિચાર હવે પાછળ રહી ગયા છે એટલે હવે પ્રો હેકલનો સ્વર અરણ્યરુદિત જેવો જ છે હવે એમની એક લશ્કરના અગ્રણી તરીકેની હાક રહી નથી, પણ લશ્કર બીજી તરફ વળ્યુ છે, અને પોતે એક નિશાનદાર જેવા પ્રથમને ઠેકાણે નિશાન ઝાલી ઊભા છે—જો કે હિમતથી અને દૃઢતાથી ઊભા છે એમા તો શક નહિ જ અને પોતાના વીરબન્ધુઓને નિશાન તરફ વળવા હાક પણ માર્યા કરે છે ! પણ એમની હાક હવે હોસભરી રહી નથી કિન્તુ નિરાશાથી અંકાએલીછે

૩ હવે આપણે વિચાર કરીએ કે જડ અને ચિત્ની એક બીજા ઉપર થતી અસર વિષે 'સાયન્સ' ની પદ્ધતિથી શુ શુ નક્કી થયુ છે ?

સર્વનો, તળીએ જતાં, સાર આટલો છે:—જડ પદાર્થનું એક જાગુ જેને આપણે મગજ કહીએ છીએ એ પ્રમાતા અને પ્રમિતિ(સવિત્–બુદ્ધિ)નુ વાદિત્ર યાને કરણ–સાધન છે. એ કરણને જાગ્રત્ કરવાથી માનસિક ક્રિયા ઉપજે છે, અને એ બગડે છે કે ભાગે છે એટલે માનસિક ક્રિયા પ્રકટ થતી બન્ધ પડે છે વળી આ ઉપરાત એમ પણ માનવામા આવે છે અને એ વિષે શકા કરવાનુ કારણ નથી, કે દરેક માનસિક ક્રિયામા (અત્રે માનસિક ક્રિયાના અર્થમા આપણે જાણી–અજાણી સઘળી માનસિક ક્રિયાનો સમાવેશ કરીએ છીએ) મગજના પદાર્થનો કેટલોક ભાગ ખપી જાય છે.

ધારો કે આ સઘળુ આપણે કબુલ કરીએ. તથાપિ શું ? આપણે કબુલ કર્યું છે તે એટલુ જ કે ચિતનો જડ ભૂમિકા ઉપર આવિર્ભાવ થવા માટે મગજ—જડ મગજ–એ સાધન છે, મગજદ્વારા જ આપણે ચિતને ઓળખીએ છીએ પણ આપણે એમ કબુલ કર્યું નથી કે જડ આવિર્ભાવમા મકલ ચિતનો સમાવેશ થઈ જાય છે, તેમ આપણે એમ પણ માની શકીએ નહિ કે જડની બહાર ચિત્—બુદ્ધિ—વિજ્ઞાનનુ કોઈ પણ પ્રકારનુ અસ્તિત્વ જ નથી આત્મા જડમા મૂર્તિમન્ત–દેહવન્ત બને, પણ તે સાથે દેહની પાર પણ રહેલો હોય ખરો મગજ એ ચિત્ અને વિજ્ઞાનનુ ખરેખર સાધન છે, અને મગજ વિનાના પ્રાણીઓ માટે આ શબ્દો—ચિત અને વિજ્ઞાન—અર્થહીન છે, પણ એટલા ઉપરથી એમ કહેવાની કોઈને છૂટ નથી કે એ શબ્દોનો ઉપયોગ જે સત્ય પદાર્થ ઉપર રચાએલો છે તે પદાર્થ આપણા આ પાર્થિવ મગજ શિવાય હોઈ જ ન શકે તેમ આપણે એમ પણ ન કહી શકીએ કે જે જડ પદાર્થ મગજને નામે ઓળખાય છે તે વિના ચૈતન્યનુ બીજુ કોઈ સાધન સભવી જ ન શકે. છતાં, જડવાદી યા હેકલની તરેહનો અદ્વૈતવાદી એટલે કે જડ–અદ્વૈતવાદી કહે છે તે આ જ છે ! અને આ જડ તે પણ આ પૃથ્વી ઉપર માણસના અનુભવમા આવતા રાસાયનિક પદાર્થ જેમાં ‘ ઇથર ’ જેવા, સાયન્સના સાકડા પ્રદેશની બહારના, અને જેને સિદ્ધ નહિ પણ સાધ્ય માનીને સાયન્સ પ્રવર્તે છે એવા, પદાર્થનો સમાવેશ થવો પણ અશક્ય છે !

આગળ જતા આખરે જડ અને ચિતનો કોઇક આન્તર અને આવશ્યક સબન્ધ સિદ્ધ થશે એ વાતની ના પાડવાની નથી; જો કે અત્યારે, એ થશે જ એમ પ્રતિપાદન કરવું પણ અશક્ય છે. એમ કલ્પના કરવામાં

આવી છે કે જેમ જડના પરમાણુ અને જીવન્ત પરમાણુના પરસ્પર સબન્ધ અને ગતિમાથી મનુષ્યના મગજનો જીવપરિમડલ યાને અવયવજીવ (cell)બને છે, તેમ આ વિશ્વના પૃથ્વી વગેરે અસખ્ય ગ્રહ ઉપગ્રહ સૂર્ય આદિ. 'ઇથિર '(આકાશતત્ત્વ)ના સમુદાયથી કોઇક પર એવા અજ્ઞેય આત્માના મગજના અવયવજીવ બનતા હોય. આ માત્ર કલ્પના જ છે, પણ તેમા અશક્યતા કશી જ નથી. અને સાયન્સથી એ વાત હજી સિદ્ધ થઈ નથી તેટલા માટે તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અસાધ્ય—બાધિત છે એમ ન કહેવાય. ઉપર જણાવ્યા તેવા ઉચ્ચ અર્થમા જડ અને ચિત્ વચ્ચે નિત્ય અને આવશ્યક સબન્ધ હોઈ શકે, બંને એક જ મૂલ પદાર્થના જુદાં જુદાં સ્વરૂપો હોઈ શકે, પણ જે નીચ અર્થમા, જડ એટલે આ પૃથ્વી ઉપરની ધૂળ અને આસપાસ દેખાતા સ્થૂળ પદાર્થો, અને ચિત્ એટલે માણસને થતું વિજ્ઞાન, એમ સમજવામા આવે છે, તે તો ભલે ઓગણીસમી સદીના અમુક ભાગને—જેમા સાયન્સે ધમધોકાર કામ ચલાવ્યુ છે— તેને લાયક હોય, પણ નિત્ય સત્યના સિદ્ધાન્ત તરીકે એ ટકી શકે એમ લાગતું નથી.

જડ તે ચિત્નુ " વાદિત્ર " કહેવાય છે· આ ' વાદિત્ર ' શબ્દ ઉપર વિચાર કરે–તો પણ, જડવાદી પોતાનો સિદ્ધાન્ત બાધતા ખચકાય. વાદિત્ર વિના સગીતનો આવિર્ભાવ અશક્ય છે. પણ વાદિત્રદ્વારા સગીત દેહ ધરે છે—એ સાધનવડે જડ જગત્ સાથે એ સગીત સબન્ધમા આવે છે, હવાને અને આપણી કર્ણેન્દ્રિયને હલાવે છે, અને આપણાથી ગ્રહી શકાય છે એ વાદિત્રને બગાડશો તો સગીત બેસૂરૂ થશે, અને ભાગશો તો તે બિલકુલ સભળાતું બધ થશે. પણ આટલી વાત ઉપરથી શુ એમ કહી શકાશે કે આ જડ અવિર્ભાવ શિવાય " સગીત " શબ્દનો કાંઈ અર્થ જ નથી ? ગવૈયાએ કાગળ ઉપર કરેલી નોધ અને વાદિત્રમાથી કરેલા અવિર્ભાવ શિવાય—શુ સગીતનો કોઈ અલૌકિક અર્થ જ નથી ? ખરી વાત છે કે યોગ્ય વાદિત્ર વિના અને યોગ્ય કર્ણેન્દ્રિય વિના આપણે સગીત વિષે કાંઈ જ જાણીએ નહિ, પણ એથી એમ મનાય નહિ કે તે વિના સગીતનુ અન્દર રહેલુ તત્ત્વ હયાતી ભોગવતુ નથી કે અર્થહીન છે. શુ અર્થહીનછે. શુ આ વિશ્વમા એવા અગણિત પદાર્થો ન હોય કે જનો આવિર્ભાવ કરવાને જડ–આપણે જેને જડ કહીએ છીએ તે—અશક્તિમાન હોય ? શુ દરેક અલૌકિક પ્રજ્ઞાવાન્ પુરુષની આ ફરિયાદ નથી કે એના વિચારો જડ આકારમાં પૂરેપૂરા મૂર્તિમન્ત કરી શકાતા નથી ?

જેઓ એમ માને છે કે જે કાંઈ છે તે આ પૃથ્વી ઉપર થતા આવિર્ભાવમાં જ સમાએલુ છે તેઓને પોતાનુ તત્ત્વજ્ઞાન છે, અને એ તત્ત્વજ્ઞાન તેઓ ભલે સ્વીકારે, પણ જો તેઓ બીજાને એવા અદ્વૈતવાદનો ઉપદેશ કરે કે—હાલ જડ પદાર્થની જે શક્તિ જોવામા આવી છે એટલુ જ સત્ય છે અને એ સિવાય બીજુ કાંઈ નથી; સાંકડા અર્થમા જે પ્રકૃતિ દેખાય છે તે જ ઇશ્વિર છે અને તે ઉપરાત ઇશ્વિર એવો બીજો કોઈ પદાર્થ છે જ નહિ, ચિત્ અને જેને તેઓ જડ કહે છે તે બે પરસ્પર એવા ગુથાએલાં છે કે ચિત્ તે જડની પાર હોઈ શકે જ નહિ, મગજની ખોપરી વિના જ્ઞાન વિવેક ભાવ પ્રેમ રસ આદિ જે ઉચ્ચ ગુણો તરફ મનુષ્ય ફાંફા મારતું જાય છે તે રહી શકે જ નહિ, આત્મા એ અમુક જીવન્તપરિમડલ(cells)માં થતી ગતિઓનો સરવાળો, તે સિવાય બીજુ કાઇ જ નહિ, અને પ્રકૃતિનો વિકાસક્રમ એનુ નામ જ ઇશ્વિર ઇશ્વિર એટલે " સઘળી પ્રકૃતિની શક્તિઓનો અનન્ત સરવાળો, પરમાણુશક્તિઓનો અને આકાશતત્ત્વના સ્ફુરણનો સરવાળો " જો તેઓનો અદ્વૈતવાદનો ઉપદેશ આવો જ હોય, તો એવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ અણઘડ લોકોનો શ્રોતૃસમાજ મેળવીને સન્તોષ માનવો, અને જો તેઓ સાયન્સના વિદ્વાન તરીકે એ પ્રતિપાદન કરવા ઇચ્છતા હોય તો તેઓએ જાણવુ કે એમની સામે બીજા સાયન્સના વિદ્વાનો છે જ—જેઓ વિશ્વનુ તેમના કરતા વધારે વિશાળ અવલોકન કરવા સમર્થ છે

૪. જડ પદાર્થમા સતતગતિરૂપી બળ છે, અને એ શક્તિવડે એની ગતિ થયા કરે છે–પણ જડમા કે જડના બળમા સ્વતન્ત્ર નિયામક શક્તિ નથી જડમા જે બળ રહ્યુ છે તેમા એવી નિયામક શક્તિ રહી નથી કે અમુક દિશાએ જ એને દોરવુ અને બીજી દિશાએ નહિ નિશ્ચેષ્ટ—નિર્જીવ જડ પદાર્થ પાછળથી લાગતા ધક્કેલાથી જ હડશેલાય છે, ભવિષ્યનો વિચાર એના ઉપર અસર કરતુ નથી, પહેલેથી વિચારી રાખેલા માર્ગે એ જતુ નથી, પ્રથમથી નક્કી કરેલા ઉદ્દેશ્યસ્થાનને એ શોધતુ નથી

સજીવ પદાર્થની રીત જુદી છે. ભવિષ્યના વિચાર એના ઉપર ખાસ અસર કરે છે બુદ્ધિમાન પ્રાણીને પાછળથી ધક્કો દેશો તો તે એને પરવડશે નહિ, પોતાની ખુશીથી તમારૂ બોલાવ્યુ એ આવશે, અને એ જ એને બરાબર લાગશે

ગના, હેતુ—એ ચેતનનુ આન્તર તત્ત્વ છે કટલાક આ વિશ્વમા

રચના જેવુ કાંઈ સ્વીકારતા જ નથી પણ જો મનુષ્યમા એ ગુણ (રચના માટે જોઈતી બુદ્ધિ) જોવામા આવે છે તો એમ કેમ કહેવાય કે વિશ્વમા એ ગુણ નથી? જેમ આપણામા ઉદ્દેશ્ય પ્રતિ આપણી ક્રિયાઓને દોરવાનો અને નિયમવાની શક્તિ છે, તેમ આખા વિશ્વમા પણ એવુ જ બુદ્ધિપુરઃસર થતું નિયમન હોય, એમ માનવુ શુ વધારે યોગ્ય નથી?

એક મુસાફર ડુગરામા ભૂલો પડયો હોય તો તે રસ્તો હાથ લાગતા હરખાઈને કહેશે કે "સારૂ થયુ, આ રસ્તો મને ઘેર દોરી જશે." પ્રો હેકલ એમ કહેનારને હસી અને તિરસ્કારી કાઢશે, અને કહેશે કે "જડ પદાર્થમા વળી દોરી જવાની શક્તિ કેવી? તે જ પ્રમાણે વિશ્વમા પણ દોરવાની શક્તિની વાત કરવી તે અર્થહીન છે વસ્તુઓ—યથાવસ્થિત—જેવી છે તેવી છે, કારણ કે છે તે કરતા અન્યથા થવાની તેઓનામા શક્તિ જ નથી, નહિ કે બુદ્ધિપુરસર તે તેવી છે ઘાસ ઘસાઈ જઈને પગથી પડે તે પગથીં કેમ જાણે કે તમે ક્યા રહો છો, અને તે શી રીતે તમને તમારે ઇચ્છેલે સ્થાને દોરી લઈ જાય? વળી, જે કાંઈ જ્ઞાન કે ઉદ્દેશ એ પગથી દર્શાવે છે તે એ પગથીમા પોતામા જ હોવા જોઇએ, એના પરમાણુના જ ધર્મ હોવા જોઇએ એ પરમાણુઓમા જ્ઞાન ઇચ્છા વગેરે ધર્મોનો કાંઇક અંશ કદાચ માની શકાય, અને મુસાફર એ સમજી શકે તો તે વસ્તુનો ઉપયોગ પણ કરી શકે, પણ એ પગથી કોઇપણ પ્રકારના બુદ્ધિપૂર્વક હેતુથી સર્જાએલી છે એમ કોઈ માનતો હોય તો તે માત્ર વહેમને જ શરણ થાય છે, અને એવી સમજણથી એ પગથીએ ચાલતા પર્વતની કરાડ નીકળી ખીણમા પડે તો નવાઈ નહિ "

આ શબ્દો હેકલના પોતાના નથી, પણ રૂપકવાળી ભાષામા એમનુ તાત્પર્ય જણાવીએ તો તે ઉપર પ્રમાણે છે મારૂ કહેવુ એવુ છે કે જડ એ ચિત્નુ સાધન અને આશ્રય છે, ચિત્ દેહ ધારણ કરીને આ પરિદૃશ્યમાન જગતની સાથે વ્યવહારમા ઉતરે છે, અને એ રીતે જગત્ના નિયમનનુ અને વ્યવસ્થાનુ તત્ત્વ પ્રકટ થાય છે—અર્થાત્ એ વડે જગત્ અમુક ઉદ્દેશ તરફ દોરાય છે, જડની બુદ્ધિભરી રચનામા ચિત્ દેહ ધારણ કરે છે ઉપર કહી તેવી પર્વતના પગથીમા પણ ઉદ્દેશ તરફ દોરવાનો ચૈતન્યનો ધર્મ છે, એ પગથીં પોતે જો કે જડ છે, તથાપિ એમા ચિત્શક્તિ પ્રત્યક્ષ દેહવતી થાય છે.

૫. હવે, આ વિશ્વમા આપણુ સ્થાન વિચારોઃ એ ખરેખર વિચારવા જેવુ છે. આપણે આ ભૂમડળનો એક ભાગ છીએ, એક તરફથી જોતા, આ જડ જગતનો ભાગ છીએ એમ કહીએ તો પણ ચાલે—જે ભાગને પોતાને પોતાનુ જ્ઞાન મેળવવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે પ્રથમ તો, આપણે જડમાથી વિકસીને એક જીવત ભાગ થયા, જડ અવસ્થા કરતા આ જીવત અવસ્થામા થોડી અધિકતા નથી—એમા ઘણી નવી શક્તિઓ દાખલ થાય છે, પણ હજી એમા જવાબદારીનો ધર્મ આવતો નથી જડ જેમ પાછળથી હડશેલાય છે તેમ જીવન્ત વસ્તુ હડશેલાતી નથી, પણ એમા અમુક હાજતો પૂરી પાડવા તરફ સ્વાભાવિક રીતે ખેંચાણ થાય છે—જેમ લોહચુમ્બક લોહને ખેંચે છે, તેમ જે બાહ્ય વિષય ઉપર એની સ્વાભાવિક ઇચ્છા ચોટેલી હોય છે તે તરફ એ ખેંચાય છે. પણ હવે તો આપણે એ દશા કરતા પણ એક પગલુ આગળ પહોચ્યા છીએ, આપણને પોતાનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ છે અને આગળ પાછળ જોઈ શકીએ છીએ, ભૂતકાળમાથી શીખામણ લઈ શકીએ છીએ અને ભવિષ્યકાળમા ધારેલા ઉદ્દેશ તરફ જવા યત્ન કરી શકીએ છીએ, આપણને સારુ ખોટુ સમજવાનુ જ્ઞાન મળ્યુ છે. અને સારૂ પસન્દ કરવાની અને ખોટુ ત્યજવાની શક્તિ આવી છે—અને તેથી આપણા કૃત્યો માટે આપણે માથે જવાબદારીનો બોજો પડ્યો છે હજી પણ જે વિષય ઉપર આપણુ મન સૌથી વધારે ચોટયુ હોય છે તે વિષય તરફ આપણે દોરાઇએ છીએ, પણ આપણામા એવુ કશુક આવ્યુ છે કે જેને લીધે એ વિષય આપણને દોરતો આપણે જાણી શકીએ છીએ અને જેનાથી એ વિષયનુ આપણા મન ઉપરનુ બળ નિયમાય છે જેમ પશુઓ વિષય પ્રતિ ખેંચાય છે તેમ આપણે પણ ખેંચાઈ **શકીએ**, અને ઘણીવાર ખેંચાઇએ છીએ પણ ખરા, પણ તે સાથે આપણે આપણી ઇચ્છાને પણ અનુવર્તી શકીએ, અર્થાત્ અમુક વિષયને તાબે ન થતા બીજી તરફ જવા ધારીએ તો જઈ શકીએ

આ સર્વ શી રીતે આવ્યુ એ માનસધર્મોત્પત્તિવિચારના શાસ્ત્રે (genetic psychology) વિચારવા લાયક બાબત છે પણ સાદી લૌકિક બુદ્ધિના માણસથી તો એ સમજી શકાય એવુ નથી આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોએ એના ખુલાસા માટે કેટલીક વાર્તાઓ કલ્પી હતી—જેમા ઘણુ ઊંડુ સત્ય રહેલુ છે

હજી આ વિશ્વની લગામ પૂરેપૂરી આપણને સોપાઈ નથી. મનુષ્યજાતિ-

ની કેળવણી એક લાંબી ક્રિયા છે, અને હજી વહાણ હકારવાનું સઘળું યન્ત્ર આપણા હાથમા મૂકાયુ નથી. પણ સારૂ ખોટુ વિચારવાની અને બેમાથી એક પસન્દ કરવાની સ્વતન્ત્ર શક્તિ આપણને પ્રાપ્ત થઈ છે, અને તેથી જતે દહાડે દેવોની શક્તિ અને જવાબદારી આપણામા આવ્યા વિના રહેવાની નથી જ્યારથી આપણામા પાપ કરવાની શક્તિ આવી ત્યારથી આપણો અધઃપાત થયો એમ દેખાય છે અને દુર્ગુણી માણુસ પશુ કરતા પણ નીચે ગએલો આપણને લાગે છે—એ ખરૂ, પણ જ્યારે પાપની શક્તિ સાથે પુણ્યની શક્તિનો વિચાર કરીએ છીએ અને ભવિષ્યમાં કેવા સારા થવાનુ સામર્થ્ય આપણા હાથમા મૂકાયુ છે એ જોઇએ છીએ, ત્યારે જણાય છે કે મનુષ્યજીવન એ પર્વની અવસ્થામાથી અધઃપાતની અવસ્થા નથી, પણ ઊર્ધ્વ ગતિની અવસ્થા છે

આપણી અને પ્રકૃતિની એકતા છે એ વાત દિલગીરી ઉપજાવનારી નથી, બરાબર સમજવામા આવે તો ઉલટી એ ખુશીની વાત છે જે ઊંચામા ઊંચા વિચાર સુધી મનુષ્ય પહોચી શકે છે તેનાથી ઊતરતા કોઈ-પણ વિચારથી એને શાન્તિ જ વળતી નથી ખરેખરી વસ્તુસ્થિતિ કરતા વધારે ઊંચો અને વધારે ઉમદા વિચાર સભવતો જ નથી, આપણા ઊંચામા ઊંચા વિચાર એ સત્ય વસ્તુસ્થિતિની સમીપમા સમીપ હોવા જોઇએ, નહિ તો એવા વિચાર આપણને આવ્યા જ ન હોત. તેમ જ આપણા હૃદયની ઉચ્ચમા ઉચ્ચ અભિલાષાઓ પણ સત્યની સાથે મળતી જ હોવી જોઇએ, નહિ તો ત્યા સુધી આપણુ હૃદય પહોચી જ ન શકત જ્ઞાન(knowledge) ની અને સાધુતા(goodness)ની ભાવના (જે અદ્વૈતની ભાવના છે તે) સત્ય વસ્તુસ્થિતિ કરતા અધિક હોઈ શકે જ નહિ, માત્ર દેશ કાળ લેતા તે અધિક જણાય, અર્થાત્ કે અત્યારે અને આ સ્થળે જે વસ્તુસ્થિતિ (દ્વૈત) જણાય છે તે કરતા તે આગળ પડતી દેખાય. સમસ્ત વિશ્વનુ તન્ત્ર આપણે ગ્રહણ કરી શકીએ તો તેને ભાગીને પાછુ મનગમતું ગોઠવવાના કરતા, એ જેવુ છે તેવુ યથાર્થ ગ્રહણ કરવુ—અને ફાવે તેવી અયથાર્થ કલ્પના ન કરવી—એ જ આપણને વધારે સારૂ લાગશે વિશ્વ આપણી કલ્પનાની બેડીથી બધાએલુ નથી—આપણી કલ્પનાથી એ સ્વતન્ત્ર છે, આપણી કલ્પના પોતે જ એનો એક ભાગ છે, અને તે જેટલી એને મળતી આવે તેટલી જ એ અવિરોધી અને નિર્દોષ થાય. જે આપણને નિર્દોષ અને

અવિરોધી રીતે પ્રતીત થાય તે તેટલા જ કારણથી વિશ્વમાં હોવું જ જોઇએ. અને આ પ્રતીતિ થવી તે વર્તમાન કરતા ઉચ્ચતર સત્યની પૂર્વછાયા છે એમ સમજવુ.

આવી મારી માન્યતા છે, અને જો કે એમા આશાનો ભાગ ઘણો છે, તોપણ સિદ્ધપદાર્થજ્ઞાનીએ માનવા જેવો સયુક્તિક મત એ જ છે સિદ્ધપદાર્થજ્ઞાની, જડ અને ચિતના દ્વૈતનો પ્રસગ આવે એ આક્ષેપથી ન ડરતા, સારી રીતે માને છે કે આપણા સર્વ આત્માઓ—જ્ઞાન ઇચ્છા આદિ સર્વ ચૈતન્ય ધર્મ સુદ્ધા—

> ' . are all but parts of one stupendous whole
> Whose body Nature is and God the soul "

—એક પરમ 'કૃત્સ્ન વસ્તુ(મહાન એક અખડ વસ્તુ)ના ભાગ છે, જે વસ્તુનુ શરીર તે આ પ્રકૃતિ છે, અને આત્મા તે ઇશ્વર છે

[વસન્ત જ્યેષ્ઠ ૧૯૬૧, તથા માર્ગશીર્ષ ૧૯૬૨]

૩૯.

જડ અને ચિત્.

(૨)

" नासौ मुनिर्यस्य मतं न भिन्नम "—

महा० भा०

" रचनाऽनुपपत्तेश्च नानुमानम "—ब्र० सू०

થોડાક માસ ઉપર 'ભોતિકપદાર્થશાસ્ત્રિરાજ' લૉર્ડ કેલ્વિને જડ અને ચેતનના સ્વરૂપ ઉપર બહુ ગભીર વિચારો દર્શાવ્યા હતા, અને એ ઉપર ઇગ્લડના " ટાઇમ્સ " પત્રમા બહુ પ્રચડ ચર્ચા ચાલી રહી હતી. એક

ભાષણ વખતે ભાષણકર્તાનો આભાર માનવાની સાથે પ્રસંગોપાત્ત એ નીચે મુજબ બોલ્યા હતાઃ—

"He was in thorough sympathy with Professor Henslow in the fundamentals of his lecture, but he could not say that with regard to the origin of life science neither affirmed nor denied creative power Science positively affirmed creative power Science made every one feel a miracle in himself It was not in dead matter that they lived and moved and had their being, but in the creating and directive power which science compelled them to accept as an article of belief They could not escape from that when they studied the physics and dynamics of living and dead matter all around Modern biologists were coming once more to a firm acceptance of something and that was a vital principle They had an unknown object put before them in science In thinking of that object they were all agnostics They only knew God in his works, but they were absolutely forced by science to admit and to believe with absolute confidence in a directive power—in an influence other than physical, dynamical, electrical forces Cicero had denied that they could have come into existence by a fortuitous concourse of atoms There was nothing between absolute scientific belief in creative power and the acceptance of the theory of a fortuitous concourse of atoms Was there, he asked, anything so absurd as to believe that a number of atoms by falling together of their own accord could make a crystal, a sprig of moss, a mycrobe, a living animal?

People thought that, given millions of years, these might come to pass, but they could not think that a million of millions of millions of years could give them unaided a beautiful world like ours. They had a spiritual influence, and in science a knowledge that there was that influence in the world around them. He admired the healthy, breezy atmosphere of free thought in Professor Henslow's lecture. Let no one, he urged, be afraid of true freedom. They could be free in their thought, in their criticisms, and with freedom of thought they were bound to come to the conclusion that, science was not antagonistic to religion, but a help of religion. (Cheers.)'

Lord Kelvin, reported in the London "*Times*."

તાત્પર્ય —ચૈતન્યનો કોઈ સ્રષ્ટા છે કે કેમ એ વિષે સાયન્સ હા કે ના કાંઈ જ કહેતું નથી, એમ માનવું ભૂલભરેલું છે. સાયન્સ સ્પષ્ટ રીતે સ્રષ્ટાના અસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે. આપણું પોતાની અન્દર કેવી ચમત્કારક સર્ગશક્તિ રહેલી છે એનું સાયન્સ આપણને ભાન કરાવે છે. આપણું જીવન–આપણો વ્યવહાર–આપણું અસ્તિત્વ જડમાં નથી પણ ચેતનમાં છે— જે ચેતન નવીન મત ઉપજાવે છે અને વિશ્વતન્ત્રને બુદ્ધિપૂર્વક ચલાવે છે: આવો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવાની સાયન્સ આપણને ફરજ પાડે છે. આપણી આસપાસ આવેલા જડ અને ચેતન જગતના ભૌતિક બન્ધારણનો અને એની ગતિનો અભ્યાસ કરતાં માલુમ પડે છે કે આ સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યા શિવાય છૂટકો નથી. વર્તમાન જીવનશાસ્ત્રજ્ઞો (Biologists) ફરી કબૂલ કરતા થયા છે કે જડ ઉપરાન્ત કાંઈક છે, અને તે જીવતત્ત્વ (vital principle). સાયન્સ આપણી આગળ કાંઈક અજ્ઞાત પદાર્થ મૂકે છે. એ પદાર્થનો વિચાર કરવા જતાં આપણે કબૂલ કરવું પડે છે કે એ શું છે તે આપણે જાણતા નથી. આપણે પરમાત્માને માત્ર એની મહિમા જ જાણીએ છીએ. પણ સાથે સાયન્સ આપણી પાસે એટલું કબૂલ કરાવે છે કે આ **વિશ્વમાં સર્વ પ્રકારની જડ શક્તિઓ ઉપરાન્ત કોઈ એક નિયામક ચેતન-**

શક્તિ તો છે જ, અને એને સપૂર્ણ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનવાની જરૂર છે. જડ પરમાણુઓ યદચ્છાવશાત્ એટલે કે આકસ્મિક રીતે એકઠા થઈ જડ, જડ પરમાણુનો પાસો, વનસ્પતિની ડાળી, ઝીણું જન્તુ કે જીવતું પ્રાણી ઉત્પન્ન કરી શકે—એમ માનવું એ કેવુ યુક્તિહીન ! કેટલાક ધારે છે કે લાખો વર્ષ જતા જડમાથી ચેતન એની મેળે ઉત્પન્ન થઈ શકે, પણ લાખ્ખોના લાખ્ખો-ના લાખ્ખો વર્ષ જાય તો પણ શુ થયુ ? અન્ય (ચેતન) શક્તિની મદદ વિના આ સુન્દર વિશ્વ એ કદી પણ ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ.

ત્યાર પછી લૉર્ડ કેલ્વિને " ટાઇમ્સ " ને એક પત્ર લખી એમા " પાસો " શબ્દ પાછો ખેચી લીધો, અને જણાવ્યુ કે.—

"I wish to delete 'a crystal'"

"While 'fortuitous concourse of atoms' is not an inappropriate description of the formation of a crystal, it is utterly absurd in respect to the coming into existence, or the growth, or the continuation of the molecular combinations presented in the bodies of living things Here scientific thought is compelled to accept the idea of Creative Power Forty years ago I asked Liebig, walking somewhere in the country, if he believed that the grass and flower which we saw around us grew by mere chemical forces He answered, 'No no more than I could believe that a book of botany describing them them could grow by mere chemical forces'

Every action of human free will is a miracle to physical and chemical and mathematical science"

Lord Kelvin

તાત્પર્ય—જડ પરમાણુઓના પાસા પરમાણુના આકસ્મિક સંયોગથી બનેલો છે એમ કહીએ તો ચાલે, પણ વનસ્પતિની ડાળી વગેરે ચેતન પદાર્થોનુ બન્ધારણ જુદા જ પ્રકારનુ છે એક તૃણ કે પુષ્પનો ખુલાસો રસાયન

શાસ્ત્રે સ્વીકારેલી શક્તિ માત્રથી થઈ શકતો નથી. મિ. લીબિગે એક પ્રસંગે કહ્યું તેમ "કેવળ રસાયનશક્તિઓ વનસ્પતિશાસ્ત્રનું એક પુસ્તક લખી શકે તો વનસ્પતિ ઉત્પન્ન કરી શકે!" મનુષ્યમા જે સ્વતન્ત્ર કૃતિશક્તિ (Free will) રહેલી છે એનો ખુલાસો ભૌતિકતત્ત્વશાસ્ત્ર (physics), રસાયનશાસ્ત્ર (Chemistry) કે ગણિતશાસ્ત્ર (Mathematics) આપી શકે એમ નથી.

લૉર્ડ કેલ્વિનના આ ઉદ્ગારથી મ્હીડાઈ, સર વિલ્યમ થિસલ્ટન ડાયર નામના એક વનસ્પતિશાસ્ત્રીએ "ટાઇમ્સ"ને એક પત્ર લખ્યો કે ભૌતિકતત્ત્વશાસ્ત્ર (Physics) મા લૉર્ડ કેલ્વિનની વિદ્વત્તા અદ્વિતીય છે, પણ વનસ્પતિશાસ્ત્ર (Botany) અને જીવનશાસ્ત્ર (Biology) સંબન્ધી બાબતોમા અભિપ્રાય ફરમાવવા માટે સામાન્ય બુદ્ધિમાન મનુષ્ય કરતાં એમનામાં વિશેષ યોગ્યતા નથી. લૉર્ડ કેલ્વિનના વિચાર સ્હામે એમણે જે વાંધો બતાવ્યો એના મુખ્ય મુદ્દા નીચે પ્રમાણે હતા:—

(૧) લૉર્ડ કેલ્વિને પાછળથી જડ પરમાણુસયોગથી બનેલા એક પાસા અને વનસ્પતિની ડાળી વગેરે વચ્ચે જે ભેદ દર્શાવ્યો એ માટે કાંઈ જ આધાર નથી એમના પહેલા ઉદ્ગાર વખતે એમણે સર્વને એક જ કોટિમા નાખ્યા હતા એ બરાબર હતુ

(૨) જડ પરમાણુઓ માત્ર યદૃચ્છાવશાત્ એકઠા થઈ વનસ્પતિઆદિ ચેતન જગત્ ઉત્પન્ન કરે છે એવો સિદ્ધાન્ત ન્હામા પક્ષને આરોપવામા લૉર્ડ કેલ્વિન એ પક્ષને અન્યાય કરે છે જડ પરમાણુઓ યદૃચ્છાવશાત્ નહિ, પણ ડાર્વિને બતાવેલા અમુક પસન્દગી (Selection) ના નિયમાનુસાર એકઠા થાય છે, અને વનસ્પતિરૂપે પરિણમે છે, અને એ જ પ્રમાણે સરખા પરમાણુ સરખી રીતે ગોઠવાઈ પાસા રૂપે બન્ધાય છે, એમા પણ પસન્દગીનો નિયમ રહેલો છે.

(૩) લૉર્ડ કેલ્વિન વિશ્વની બહારની શક્તિથી જે ખુલાસો આપવા યત્ન કરે છે એ સાયન્સના મૂલ સિદ્ધાન્તથી જ વિરુદ્ધ છે. જગતની અન્દરના બનાવોનો ખુલાસો જગતની અન્દરની શક્તિ થકી જ થવો જોઇએ.

(૪) "જીવતત્ત્વ" એ જો જગતની એક શક્તિ હોય તો તેનુ માપ થઈ

શકે, અને જો માપ થઈ શકે તો ભૌતિક સાયન્સની હદની બહારનુ એ તત્ત્વ નથી. લૉર્ડ કેલ્વિન માને છે તેમ જગત્-બહારથી કોઈ શક્તિ જગત્માં ઊતરી આવતી હોય તો સાયન્સના "Conservation of Energy" ના ˒સિદ્ધાન્તને બાધ આવે અને આ શક્તિનિત્યતાનો-સત્કાર્યવાદનો સિદ્ધાન્ત ચેતન જગતને પણ લાગુ પડે છે એમ પ્રસિદ્ધ જીવનશાસ્ત્રી મેયરે સિદ્ધ કર્યું છે

(૫) ટુકામા, જે સિદ્ધાન્ત ડાર્વિને હમેશને માટે આપણને સ્થાપી આપ્યા છે એ સિદ્ધાન્ત ઉપર લૉર્ડ કેલ્વિનના આ વિચારોથી હડતાલ વાગેછે.

સર વિલિયમ થિસલ્ટન-ડાયરના આ આક્ષેપથી ઇંગ્લડનુ સાયન્સ વિદ્વાનમડળ ગાજી ઊઠ્યુ, અને બને પક્ષની તરફ અને વિરુદ્ધ પત્રો "ટાઇમ્સ" મા પ્રસિદ્ધ થયા. "ટાઇમ્સ" ના તન્ત્રીએ પણ એ ચર્ચામા ભાગ લીધો એમા મુદ્દાનાં લખાણ આટલા હતાઃ—

(૧) ઑક્સફર્ડના એક પ્રોફેસર **બર્ડન-સૅડર્સન** નામના શારીરવ્યાપારશાસ્ત્ર (physiology)ના વિદ્વાને લૉર્ડ કેલ્વિનની વિદ્વત્તાના ઘણા વખાણ કર્યા, અને સાયન્સની એક શાખાનો વિદ્વાન પોતાની અસાધારણ બુદ્ધિમત્તાથી અન્ય શાખાના આવા પ્રશ્ન ઉપર અભિપ્રાય આપવાને યોગ્ય છે એમ જણાવ્યુ શારીરવ્યાપારશાસ્ત્રના મહાન આચાર્ય હેલ્મહોલ્ટ્ઝ નામના જર્મન વિદ્વાનને લૉર્ડ કેલ્વિન સાથે એક વખત સમાગમ પડેલો, તે ઉપરથી લૉર્ડ કેલ્વિનની તીવ્ર સ્વચ્છ અને અનેકશાસ્ત્રગામી બુદ્ધિ વિષે એને જે અસર થએલી એ જણાવતા એણે કહ્યુ કે કેલ્વિનની સરખામણીમાં તો 'હુ 'dullard' એટલે કે જડ છુ!'—આ પ્રમાણે લૉર્ડ કેલ્વિનનુ ગૌરવ કરવાની સાથે, પ્રો **બર્ડન-સૅન્ડર્સને** નીચે પ્રમાણે બને પક્ષમા કાઈક કાઇક મળતા વિચારો દર્શાવ્યા —

˒ વિશ્વમા શક્તિની ઉત્પત્તિ કે વિનાશ સભવતા નથી, એના માપમા કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનાધિકતા કરી શકાતી નથી, વિશ્વમા શક્તિનુ માપ જેટલુ છે તેટલુ હમેશા છે, સત્માથી અસત્ કે અસત્માથી સત્ કદી પણ આવતુ નથી, પદાર્થ માત્ર જ્યારે ઉત્પન્ન થતા કે નષ્ટ થતા દેખાય છે ત્યારે ખરૂ જોતા એ માત્ર રૂપાન્તર જ પામતા હોય છે.—એવો સિદ્ધાન્ત.

(क) નવીન શારીરવ્યાપારશાસ્ત્રના સંસ્થાપક હેલ્મહોલ્ટઝે "જીવવાદ" (Vitalistic doctrine)ને હમેશ માટે સુવાડી દીધો છે. એણે પહેલા કરતાં વધારે મજબૂત રીતે સિદ્ધ કર્યું કે જડ પ્રકૃતિમા જે પ્રાકૃતિક નિયમો પ્રવર્તે છે એ જ સપૂર્ણ રીતે વનસ્પતિ–અને જીવનના વ્યાપારને પણ લાગુ પડે છે–જુદી જુદી પરિસ્થિતિમા એમના દૈશિક અને કાલિક સબન્ધ સરખી રીતે જ માપી શકાય છે, અર્થાત્ સાયન્સની પ્રયોગપદ્ધતિ (Method of Experiment) બન્નેને લાગુ પાડી શકાય છે

(ख) પણ ઉપર જણાવેલી હદની બહાર કેટલુક છે—મનુષ્ય અને અન્ય પ્રાણીઓના માનસિક વ્યાપારના કારણ વિષે વિચાર કરતા, માત્ર કારણની કયી પરિસ્થિતિ અને ઉપાધિમા કેવું કાર્ય થાય છે એટલુ જ પ્રયોગપદ્ધતિએ નિર્ણીત કરી શકાય છે, એ કરતા કારણના તાત્ત્વિક સ્વરૂપ વિષે–અધિક કહી શકાતું નથી, બીજુ, બીજમાથી જેમાએ તેવી આકૃતિ અને બન્ધારણવાળુ વ્રક્ષાદિ ચેતન પહેલેથી છેવટ સુધી કેવી રીતે ઊગે છે—એ વ્યાપાર સાક્ષાત અવલોકી અને માપી શકાતા નથી.

(ग) એક ગૃહસ્થે ૧૮૮૧ મા ડાર્વિને લખેલા એક પત્રમાથી નીચેનો ઊતારો ટાંકી મોકલ્યો —

"જો કે હજી સુધી તો, જડમાથી ચેતન પાકી શકે એમ બતાવનારો પૂરાવો મળી શક્યો નથી—તો પણ હુ એમ માનુ છુ કે, "અવિચ્છિન્નતા (Continuity) ના નિયમાનુસાર કોઈ દહાડો આ વાતની શક્યતા સિદ્ધ કરી શકાશે મને સાભરે છે કે પચાસ વર્ષ ઉપર એમ મનાતુ કે જીવન્ત વનસ્પતિ અને પ્રાણીમા કોઈ એવો પદાર્થ નથી કે જે જીવશક્તિઓ(Vital forces)ની મદદ વિના ઉત્પન્ન થઈ શકે દાખ્ઓ઼ઝોનનુ બહારનુ સ્વરૂપ જોતા, જડ (inorganized—' નિરિન્દ્રિય ') અને ચેતન (organised–' સેન્દ્રિય ') વચ્ચે ભેદ માનવો કેવો દુર્ઘટ છે એ સમજાય છે આ જગત્ ઉપર જીવન્ત પદાર્થો ઉત્પન્ન થઈ શકે એમ જ્યારે

* વિશ્વવિકાસ એક અવિચ્છિન્ન સૂત્રવત્ છે એમાં કશી પણ ગાઠ કે તૂટ નથી સહેજ બહારથી કાઈ આવીને એમા પડતુ નથી

સિદ્ધ થઈ શકશે ત્યારે એ પદાર્થોને પણ પ્રકૃતિના કોઇક સામાન્ય નિયમ નીચે મૂકી શકાશે. જગતના બનાવોમા જે નિયત પૌર્વાપર્ય છે અને જેને આપણે પ્રકૃતિના નિયમો કહીએ છીએ એમાથી ઈક્ષિણાદિ ચેતનધર્મવાળુ જગત્‌નુ કારણ–ઈશ્વર–સાધી શકાય કે કેમ એ મને ઘણો ગુંચવણભરેલો વિષય લાગે છે. એના ઉપર મે ઘણીવાર વિચાર કર્યો છે, પણ એમાં મને સ્પષ્ટ માર્ગ સૂઝતો નથી ”

(૩) “ ટાઇમ્સ ’ પત્રના તન્ત્રીએ આ પ્રશ્ન ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવતા જણાવ્યુ કે —

(क) ડાર્વિન આ ઊતારામા ઈશ્વરના અસ્તિત્વ બાબત સન્દેહ બતાવે છે, એટલાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ઈશ્વરનુ અસ્તિત્વ ડાર્વિનના પ્રાકૃતિક સિદ્ધાન્તો સાથે અસગત નથી: અસગત હોત તો એ સન્દેહ બતાવવાને બદલે નિષેધ જ કરત

(ख) ડાર્વિનનો વિકાસવાદ જગત્–વિકાસના કારણ પરત્વે નથી, એ તો માત્ર એ વિકાસની રીતિ અને પદ્ધતિ જ બતાવે છે.

(ग) લૉર્ડ કેલ્વિન જડ પામા અને ચેતન વનસ્પતિ આદિ વચ્ચે જે ભેદ પાડે છે એ જરૂરનો નથી મહાન ભૌતિકશાસ્ત્રી કલાર્ક મૅક્સ્વેલ યોગ્ય જ કહે છે કે —“ જે ગુણોમા કાંઈ કિંમત રહેલી છે એ બધા ગુણોમા જડ પરમાણુઓ સરખા થયા એનુ શુ કારણ ? આ સાદૃશ્યના ખુલાસા માટે આપણે એ પરમાણુઓની પાર સર્વનુ એક કારણ માનવું જોઇએ ” કલાર્ક મૅસ્કવેલ આ કારણને પરમાણુનું સર્જક અને ચૈતન્યવિશિષ્ટ નિયામક માને છે એ જ પ્રમાણે લૉર્ડ કેલ્વિન જડમા પણ પરમાત્માના અસ્તિત્વની સાબ્ધ જૂએ તો એમા શુ ખોટુ ? જો કે, જડ કરતા ચેતન વધારે અદ્‌ભુત છે એમાં સંશય નહિ.

૪) મિ. મૅલોકે લૉર્ડ કેલ્વિન સ્હામે જણાવ્યુ કે:—

(क) કેલ્વિન માની લે છે કે મનુષ્યમા સ્વતન્ત્ર કૃતિ–શક્તિ છે, પણ એમ માનવાને શુ પ્રમાણ છે ?

(ख) ચેતન કારણ સિદ્ધ કરવાથી બસ નથીઃ એ કારણ નીતિથી ભર પૂર છે એમ સિદ્ધ કરવું જોઇએ. વિશ્વતન્ત્રમાં જે ક્રૂરતા ટેનિસનને નજરે પડી હતી, એ કેલ્વિનને નજરે કેમ ન પડવી જોઇએ ?

(૫) પ્રોફેસર રે લૅંકેસ્ટર નામના એક પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાને એક લાંબા પત્રમાં નીચેના તાત્પર્યવાળા વિચારો દર્શાવ્યાઃ—

(क) સાયન્સ અને ધર્મ વચ્ચે લૉર્ડ કેલ્વિન જે નિકટ સબન્ધ બતાવે છે એ ભૂલભરેલો છેઃ એ બને વચ્ચે પૂર્વે કાંઈ પણ સબન્ધ જોવામા આવતો હોય તો તે વિરોધનો છે

(ख) સમસ્ત વિશ્વ—જડ અને ચેતન, મનુષ્ય પશુ અને ગૅસ સર્વ એક યન્ત્રવત્, સખ્ત કાર્યકારણના નિયમને અધીન છે એના મુખ્ય મુખ્ય ગુણો અને વિગતો દિનપરદિન મનુષ્ય એની બુદ્ધિથી જાણતો આવે છે પણ એ યન્ત્ર ક્યાથી આવ્યુ ?, શા માટે અસ્તિત્વમા છે ?, કયી તરફ જાય છે ? , એની પાર આપણી ઇન્દ્રિયોથી અગ્રાહ્ય એવુ શુ છે અને શુ નથી ?—એ વિષે આપણે કાંઈ પણ જાણીએ છીએ, કે જાણવાની આશા રાખી શકીએ, કે જાણવાની શક્યતા સરખી પણ કલ્પી શકીએ એમ કોઈ પણ ડાહ્યો માણસ કહેશે નહિ આનો ખુલાસો સાયન્સે કદી આપ્યો નથી, અને આપશે નહિ.

(ग) લૉર્ડ કેલ્વિને જડ અને ચેતનની ઉત્પત્તિનો જે ભેદ બતાવ્યો એ બાબત દલીલવાળા ખુલાસાની જરૂર છે.

(घ) ઈશ્વરે પ્રથમ જડ પરમાણુઓ ઉત્પન્ન કર્યા, અને પરમાણુઓમાં સ્વય ચેતન ઊપજાવવાની શક્તિ ન હતી તે પોતે ઊપજાવી આપ્યુ—અર્થાત્ ઈશ્વર એક ચીતારા જેવો છે, જે પ્રથમ રગ બનાવે છે, અને એ રગ પોતાની મેળે છબી ચીતરી શકતા નથી માટે પોતે એને યોગ્ય રીતે વ્યવસ્થિત કરી છબી ચીતરી લે છે. આ પ્રમાણે પરમાણુની સૃષ્ટિ અને એની વ્યવસ્થા કરનાર ઈશ્વરની કલ્પનામા પ્રાચીન અનેકદેવવાદના લીસોટા આપણે જોઇએ છીએ.

(ઙ) "જીવનતત્ત્વ" ની કલ્પના સાયન્સની અભિવૃદ્ધિમાં બહુ વિઘ્નકારક થઈ પડી છે વિચારસંક્રમણ, પ્રેતાવાહન વગેરે સબન્ધી કલ્પના જેવી જ આ કલ્પના પણ નિર્મૂલ છે.

(૬) છેવટે, પ્રસિદ્ધ મહાવિદ્વાન સર ઑલિવર લૉજે લૉર્ડ કેલ્વિનનો કેટલોક બચાવ કરતા જણાવ્યુ કે પાસા અને ચેતન વનસ્પતિ આદિ વચ્ચે આ ભેદ છે કે—સામાન્ય યાન્ત્રિક નિયમાનુસાર પાસો બન્ધાય છે, પણ વનસ્પતિ અને પ્રાણીના બન્ધારણ માટે કાંઈક વિશેષ જોઈએ છે આ બન્ધારણનુ નિયામક કાંઈક "જીવતત્ત્વ" (Life-germ) હોવું જોઈએ, જેનુ સ્વરૂપ હુ કે બીજો કોઈ પણ ભૌતિકપદાર્થતત્ત્વશાસ્ત્રી બિલકુલ સમજતા નથી વિચારસંક્રમણ વગેરે બાબત લૉર્ડ કેલ્વિન, પ્રો રે લૅંકેસ્ટર વગેરે તિરસ્કારી કાઢે છે એ હુ જાણું છુ—પણ એ બાબત નવી શોધાએલી હુ માનુ છુ, અને ભવિષ્યમા કોણ ખરૂ પડે છે એ આપણે જોઈશુ ! એ લખે છે—

"As to the little parting shot at me about 'telepathy,' it is true that I regard it as a recently discovered fact, opening a new and obscure chapter in science it is also true that Lord Kelvin, Professor Ray Lankester, and nearly all biologists disagree contemptuously with this opinion Well we shall see"

[વસન્ત, ભાદ્રપદ ૧૯૯૫]

૪૦.

ચર્ચાપત્ર.

'જ્ઞાનસુધા' પત્રના તન્ત્રી સાહેબની સેવામાં—

ગએ શનિવારે રાત્રિએ પ્રાર્થનાસમાજ મદિરમા કીર્તન સાભળી, આના ધર્મમડળના મોક્ષસંબંધી સિદ્ધાન્ત વિષે કેટલીક શકા ઉદ્ભવી છે. તેનો ખુલાસો આપના માસિક પત્રદ્વારા કૃપા કરી કરવામાં આવશે એમ આશા છે. 'પ્રાર્થનામાળા' ને આરભે આપેલા ચાર ધર્મસિદ્ધાન્તોમાંથી મારી શકાઓનુ સમાધાન ન થઈ શક્યુ, માટે જ આપને આટલી તસ્દી આપવાની જરૂર પડી છે; તે ક્ષમા કરશો. આપના પત્રની ઘણી જગ્યા ન રોકાય માટે તે શકાઓનો ટુકાણુમાં સાર નીચે આપુ છું:—

(૧) "ઝળકે જ્યોત્સ્નામય શા વિશાળ રે, પેલા દિવ્ય કિનારા !

*   *   *   *

ગાજે જ્યા ગભીરૂ, મધુરૂ પેલુ અમૃતત્વસિન્ધુનુ પૂર રે, પેલા"

અત્ર અલૌકિક કવિકલ્પનાથી રસાએલા 'પરજીવન' નુ પરમાર્થસ્વરૂપ શુ છે? તે જન્માન્તર છે? લોકાન્તર છે? કે અવસ્થાન્તર છે?

(૨) જે પરજીવન તથા પૂર્વજીવન પ્રકૃતિરૂપ અનતત્વાવસ્થા છે એમ કહ્યું, તે બંને સમાનધર્મિ છે કે ભિન્નધર્મિ? જો સમાનધર્મિ હોય તો અનતત્વમાથી આત્માની પ્રચ્યુતિ થવાનુ શુ કારણ? જો ભિન્નધર્મિ હોય તો તે ભેદ શો છે?

(૩) જીવ ઇશ્વરનુ ઐક્ય નહિ પણ સામીપ્ય એ મુક્તિ એમ એક પ્રસગે કીર્તનમા કહેવામા આવ્યુ હતુ અત્ર 'સામીપ્ય' એટલે શુ? તે સિદ્ધ છે, કે સાધ્ય છે? અર્થાત્ નથી અને મેળવવાનુ છે, કે છે તે જ અનુભવવાનુ છે. છે તે જ અનુભવવાનુ હોય, તો તે હાલ નથી અનુભવી શકાતુ તેનુ કારણ? વેદાન્તિઓનો દ્વૈતાનુભવમાટે કરેલો ખુલાસો આ મતમા સ્વીકાર્ય છે? નથી અને મેળવવાનુ છે, તો તે મેળવવાની વસ્તુનુ સ્વ-

રૂપ શુ છે ? દૈશિક અને કાલિક સામીપ્ય તો ઇશ્વરના સર્વ વ્યાપકત્વથી તથા નિત્યત્વથી છે જ, નથી એમ નથી, એટલે તે સાધ્ય ન હોઈ શકે. પ્રકારકૃત સામીપ્ય માનવામાં તે સામીપ્યની મર્યાદા ક્યાં રાખવી ?

(૪) મોક્ષાવસ્થામા સુખાભિવ્યક્તિ છે, કે માત્ર આત્યન્તિક દુઃખધ્વસ છે ? જો સુખાભિવ્યક્તિ હોય, તો તે સુખ નિત્ય છે કે અનિત્ય ? તથા તદનુભાવક દેહાદિક છે કે કેમ?

(૫) મોક્ષાવસ્થામાં જીવ અને ઈશ્વિર સમાન છે, કે કાંઈ ભેદ રહેછે ? જો સમાન હોય, તો જેમ ઈશ્વિરમા જગત્કૃતિમત્ત્વ રહે છે, તેમ જીવમા તે કેમ ન રહે, અને અનેકેશ્વરવાદ પ્રાપ્ત થઈ અપસિદ્ધાન્ત પણ કેમ ન થાય ? જો કાંઈ પણ ભેદ રહેતો હોય, તો તે ભેદ શો છે? તે સુખાવસ્થામા ઈશ્વિર અને જીવનો સેવ્યસેવકભાવ કાયમ રહેવાનો કે નહિ ? અને જો રહેવાનો, તો તે શા કારણથી?

(૬) આ સર્વના નિર્ણય માટે તર્ક પ્રમાણ છે ? કે શાસ્ત્ર ? કે માત્ર સ્વેચ્છા જ ?

અમદાવાદ
તા ૬–૧–૯૨

પૃ૦ એક મુમુક્ષુ

તા૦ ૬૦

પ્રાર્થનામાળા જોતા એક વિશેપ શકા થઈ છે પ્રાર્થનામાળામા "આત્માનુ ઐહિક આમુષ્મિક કલ્યાણ થાય છે" એમ ચતુર્થ સિદ્ધાન્ત છે. તેને સ્થાને તા૦ ૧૫ મી એપ્રિલ સને ૧૮૯૧ ના 'જ્ઞાનસુધા'ના અકમા "આત્માનુ કલ્યાણ થાય છે" એટલુ જ છે. આ ફેરફાર સહજ જ થયો છે કે પરલોક વિષેની શકાથી થયો છે ?

પૃ૦ એજ

[જ્ઞાનસુધા, ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૨.]

૪૧.

હિંદુ ધર્મનું હાર્દ.

કેટલાક મિત્રો મને પૂછે છે' "તમને **સર નારાયણ ચંદાવરકરના** 'The Heart of Hinduism' ઉપરના લેખો કેવા લાગ્યા ?"

'Fry's Cocoa' (કોકો) ની પેઠે આને માટે એમ તો ન કહી શકાય કે "There is nothing to throw away"="આમા કાંઈ જ ફેંકી દેવા જેવુ નથી." કયી મનુષ્યકૃતિને માટે એમ કહી શકાય છે ?– પણ મારો એવો તો મત ખરો કે **સર નારાયણ ચંદાવરકરે** હિન્દુ ધર્મના હૃદય ઉપર 'સ્ટેથોસ્કોપ' ઠીક મૂક્યુ છે. જેઓ આ લેખોમા હિન્દુધર્મના મગજના ઝબકારા જોવા માગતા હશે તેમને તો અસન્તોષ થશે. પણ દાક્તર તમને હૃદયના ધબકારા સંભળાવે તે વખતે 'ના મારે તો મગજ જોવુ છે' એમ આગ્રહ કરવાનો તમારો શો અધિકાર છે ? તમારો અધિકાર માત્ર એટલુ જ જોવાનો કે દાક્તર જેને હૃદય કહે છે તે ખરેખર હૃદય જ છે કે શરીરનો કોઈ અન્ય–'સ્પ્લીન' (પ્લીહ–બરોળ) જેવો નકામો ભાગ છે ? મને તો લાગે છે કે એ હૃદય જ છે, અને એના થોડાક ધબકારા **સર નારાયણે** બરાબર સાભળ્યા છે, અને આપણને બરાબર સભળાવ્યા છે બીજુ, આપણામા હજી જુદા જુદા પ્રસંગને વાસ્તે જુદી જુદી ભાષાશૈલી અને જુદી જુદી નિરૂપણપદ્ધતિ જોઇએ એ વાત સુજ્ઞાત નથી એવી વિવિધ શૈલી અને વિવિધ નિરૂપણપદ્ધતિ હજી આપણી ભાષામાં ખીલી જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે અને તેથી કેટલીક વાર એક મહાન પુસ્તકનુ ગૌરવ એક ન્યૂઝ-પેપર આર્ટિકલમા પણ આવે એમ આપણે આશા રાખીએ છીએ. પરતુ એ ભૂલ છે. અને તેથી આ ગૌરવને અભાવે કોઇને **સર નારાયણના** લેખો નાપસંદ પડતા હોય તો ભલે-મને તો આ અંશમા પણ એ લેખો ગમ્યા છે કેટલીક વખત, એક બાળકને કાને સ્ટેથોસ્કોપ ધર્યું હોય :એને એમા હૃદયના ધબકારા સાભળી એ જેમ આશ્ચર્યચકિત થાય, તેમ **સર નારાયણરાવના** મુખ ઉપર નવીન શોધનો વિસ્મય છાઈ રહેલો દેખાય છે. પણ હુ ધારૂ છુ કે **સર નારાયણરાવ** આ વિષયમાં બાળક નહિ હોય, **વર્ડ્ઝવર્થના** નેત્ર આગળ સૃષ્ટિ હમેશા નૂતનતા ધારી રહેતી, તેમ એમના નેત્ર આગળ કદાચ આવા વિષયો હમેશા મનોહર નૂતનતાથી જ ભરેલા રહેતા હશે—

આ વર્ડ્ઝવર્થનુ નામ દેતા જ, **સર નારાયણ** વર્ડ્ઝવર્થની કવિતાના સારા અભ્યાસી અને પ્રેમી છે એ વાત સાભરી આવે છે. અને તેની સાથે જ, **સર નારાયણ**ના "The Heart of Hinduism" મા સ્વીકારાએલા દૃષ્ટિબિન્દુના પ્રકારનો ખુલાસો થઈ જાય છે. વર્ડ્ઝવર્થના વાચકોને સારી પેઠે જાણીતું છે કે એ મહાન અંગ્રેજ કવિ સામાન્ય મનુષ્યજીવનમાં—બાળકોમા અને ખેડુતોમા—દૈવી પ્રભા જોતા, અને મ્હોટા વયના અને સંસ્કાર પામેલા જનોએ પણ એમને ગુરુ કરી બોધ લેવા જેવો છે એમ પ્રતિપાદન કરતો. આ દૃષ્ટિબિન્દુ ગમે તેટલુ અપૂર્ણું હશે, પણ એ વડે મનુષ્યહૃદયની એક અદ્‌ભુત બાજુ—એની મનોહર સાદાઈ—દૃષ્ટિગોચર કરી શકાય છે એમા સંશય નથી વળી એ સાદાઈ તે વસ્તુનુ પહેલુ પડ નથી પણ ઊંડુ પડ છે, ઉપલી છાલ નથી પણ અંદરનો ગર્ભ છે. અને એનો મહિમા જેમ અંગ્રેજ કવિ વર્ડ્ઝવર્થે જોયો છે, તેમ આપણે ત્યા **ભા**ગવતકારે પણ જોયો છે—અને તે પણ **સર નારાયણ**ની પેઠે જ, ધર્મના વિષયમાં **ભા**ગવતકારે કૃષ્ણની પૂર્ણ મૂર્તિ ક્યાં રમતી જોઈ? ભરવાડણોના રાસમાં, ઋષિઓના યજ્ઞમાં નહિ. તેમ **સર નારાયણ** પણ "હિન્દુ ધર્મનુ હાર્દ" 'મલ્હારી ધ મહાર' ('મલ્હારી—ઢેડ') અને 'હરિ ધ હાઉસહોલ્ડર (હરિબા—ગૃહસ્થ)' મા શોધે છે અને જુવે છે—એમા એ આપણા પ્રાચીન ભાગવત ધર્મને જ અનુસરે છે.

સર નારાયણરાવે આ લેખોમા હિન્દુ ધર્મને લગતી કેટલીક બાબતો બહુ સારી રીતે તારવી બતાવી છે.

(૧) એમનુ એક એમ કહેવુ છે અને તે યથાર્થ છે કે—હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોમા વૈરાગ્ય અને સંન્યાસનો ઉપદેશ કરનારા સેંકડો વચનો છે, પણ એ સર્વની પાર ગૃહસ્થાશ્રમનો મહિમા પણ થોડો ગાયો નથી—અને તે માત્ર શાસ્ત્રના વચનોમા જ સમાઈ રહેલો નથી, પણ વાસ્તવિક હિન્દુ જીવનમા નજરે પડે છે. આ વાત એમની રસિક કલમથી, હિન્દુ ગૃહસ્થાશ્રમીઓનાં સાદા વર્ડ્ઝવર્થીઅન ઉદાહરણો લઇને, વર્ણવી છે, અને એ વર્ણન એવા તાદૃશ કર્યા છે કે હિન્દુ જનસમાજના મહાર અને ખેડૂત વર્ગના—અજ્ઞાન પણ જ્ઞાનીઓ કરતા પ્રભુની અધિક સમીપ—એવા સ્ત્રીપુરુષોના જોડા આપણી નજર આગળ તરે છે. હિન્દુ જનસમાજમા સ્ત્રી પુરુષથી કચરાઈ ગએલી કહેવાય છે, અને એમાં કેટલેક અંશે સત્ય પણ છે, પણ તે જ

સાથે ગૃહવ્યવહારમાં સ્ત્રીનું પુરુષ ઉપર કેવું રાજ્ય છે—એક સાડી ખરીદી આવેલો પતિ કદાચ 'ઘરવાળા'ને એ ધ્યાનમાં નહિ આવે એ ભયથી કેવો થરથરે છે ! ઇત્યાદિ રમુજી પણ બોધક રીતે બહુ સારૂ બતાવ્યુ છે. પણ હિન્દુ સ્ત્રીનુ જોર આમ સાડીઓ અને ઘરેણાં પહેરવાના અધિકારમાં જ રહેલુ નથી, ભાવનાના પ્રદેશમાં પણ એનો અધિકાર પહોંચે છે, અને ત્યાં એની પદવી બહુ ઉચી છે. " સ્ત્રી વિના ઘર નહિ"; " સ્ત્રી વિના સ્વર્ગ નહિ." આ વચન માત્ર શાસ્ત્રોના નથી, પણ અભણ મહારનાં છે !—એ હિન્દુ ધર્મની ઊંડી અસર બતાવી આપે છે. આ ઉદ્ગાર કેવળ સાદા મનુષ્ય ભાવના હોઈ, હિન્દુ ધર્મ સાથે એને કાંઈ લેવા દેવા નથી એમ ધારવુ નહિ યાજ્ઞવલ્ક્યાદિક અનેક સ્મૃતિકારોના આ ઉદ્ગાર છે અને તે હિન્દુ જનસમાજમા મહાર પર્યન્ત ઊતર્યા છે.

(૨) બીજી એક વાત સર નારાયણરાવે એ સારી બતાવી છે કે—હિન્દુ જનસમાજમા અત્યારે અસખ્ય ભીખારીઓ જોવામાં આવે છે તેથી હિન્દુ ધર્મના હૃદયમા આત્મમાનનો વાસ નથી એમ ન સમજવુ. પોતે એક ગામડા પાસે ફરવા નીકળ્યા હતા ત્યા એમણે રસ્તામા થોડાક સ્ત્રી-પુરુષ-અને છોકરા ગાડામા બેસી જતા જોયા . ચોમાસુ માથે આવ્યુ હતું અને ખેતીનો વખત થયો હતો, તેથી શહેરમા આઠ મહિના મજૂરી કરી, હવે પોતાને ગામ પોતાનુ ખેતર વાવવા તેઓ જતા હતા. સૌ ગાડીમાથી ઊતર્યા અને ગામને ગાદરે ઝાડ નીચે વાસો કર્યો. ગાડામાથી સામાન ઊતારાતો હતો, અને રાધવાની તૈયારી થવાની હતી, એટલામા એક છોકરૂ—ભૂખ્યુ થવાથી—રોવા લાગ્યુ. એને રોતું જોઈ સર નારાયણરાવને દયા આવી અને એમણે ગામને નાકે એક જણ કેરી વેચતો હતો ત્યાથી કેરી લાવી આપવા એની માને કહ્યુ, અને બે ચાર પૈસા આગળ ધર્યા. મા છોકરાના કળકળાટથી ગભરાઈ છોકરાને ધમકાવતી હતી તે એકદમ સર નારાયણરાવને સબોધીને બોલી " તું તારા ઘરનો બાજીરાવ ! અમે ભીખારી નથી કે તારા પૈસા લઇએ." એટલામા એના ધણીએ આગળ આવી વધારે શાન્ત વાણીમા કહ્યું. " મહારાજ ! આ મારી ઘરવાળી કહે છે એ ખરૂ છે. અમે માગણ જાત નથી કે દાન લઇએ. અમે તો મજૂરી કરી ચાર પૈસા કમાઇએ છીએ અને ગુજરાન ચલાવીએ છીએ. દાન લેવુ એ નીચુ છે." સર નારાયણ ચકિત થઈ ગયા, અને લાખો આળસુ ભીખારીથી ભરપૂર આ દેશમાં હજી ગૃહસ્થાશ્રમનુ આત્મમાન લુપ્ત થયુ નથી એમ એમને ખાતરી થઈ.

(૩) એક ત્રીજી મહત્ત્વની વાત સર નારાયણરાવે આ બતાવી છે કે–હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રકારો મનુષ્યજીવનને બહુ ગંભીર રીતે વિચારે છે, અને આત્માના ચિન્તનમા એ દેહને અવગણે છે એમ જે કેટલાકનુ ધારવુ છે તે ખોટું છે. એ શાસ્ત્રકારોએ ધર્મ–અર્થ–કામ–અને મોક્ષ એમ ચાર ભાગમાં પુરુષાર્થ વહેંચ્યો છે (અર્થાત્ અર્થ અને કામનો પણ એમાં સમાવેશ કર્યો છે.) અને મનુષ્યનુ આયુષ્ય ઓછામા ઓછુ શીત્તેર વર્ષનુ તો થવુ જ જોઇએ એમ દેહસંરક્ષણ પરત્વે આગ્રહ દર્શાવ્યો છે. લોકના આરોગ્ય અર્થે કરવામા આવતા દાનની પુરાણાદિકમા પ્રશસા કરેલી છે. વળી વૃદ્ધતા માટે પણ તેઓને એવુ તો માન છે કે અમુક ઉમ્મર ઉપરના શૂદ્રને બ્રાહ્મણવત્ માન આપવાની આજ્ઞા કરી છે. અને આ સર્વ બાબત ઉપર હિન્દુ શાસ્ત્રકારોએ એટલુ બધુ લક્ષ આપ્યુ છે કે એઓએ જીવનની એક કલા ('Art of life') રચી મૂકી છે એમ કહીએ તો ચાલે. દતધાવનથી માડી દિવસના સઘળા વ્યવહારમા શારીરિક સ્વચ્છતા જાળવવાના નિયમો મૂક્યા છે એમા અતિશય પડતું થઈ જતું હશે, પણ વર્તમાન સમયની "કલબ અને જીમખાનાની લાઈફ" મા એટલુ સ્મરણમાં રાખવા જેવુ છે કે– "Health means holiness"–તન્દુરસ્તી એ એકલી તન્દુરસ્તી જ નથી પણ પવિત્રતા પણ છે. માટે પ્રાચીન "સદાચાર" નુ સેવન કરો–એ સદાચારના બાહ્ય સ્વરૂપને વળગવાની જરૂર નથી, પણ એના આન્તર સ્વરૂપને ખૂબ સમજો અને આચરો.

પણ આ સર્વ વિગતો કરતા પણ સર નારાયણરાવે પ્રકટ કરેલી બે બાબતો મને ખાસ કરીને ગમે છે

(૧) એક તો એમણે પહેલા જ આર્ટિકલમા હિન્દુ ધર્મના લક્ષણ પરત્વે બહુ ઉત્તમ વિચાર પ્રતિપાદન કર્યો છે જો બ્રહ્મનુ લક્ષણ શક્ય હોય તો હિન્દુ ધર્મનુ લક્ષણ શક્ય છે. આ વિચાર આ જ આકારે હુ ઘણા વખતથી ધરાવુ છુ, અને હિન્દુ ધર્મનુ લક્ષણ શુ એ પ્રશ્ન કોઈ ઠેકાણે પૂછાએલો હુ વાચુ છુ* કે તુરત મારા મનમા પહેલો વિચાર આ આવે છે કે–

* દાખલા તરીકે, ગયે વર્ષે મેં વસન્ત પત્રમા કેટલાક ધર્મ સબન્ધી લેખો લખ્યા હતા. તે વખતે એમાના એક લેખનુ અવલોકન કરતાં 'ગુજરાતીમા કોઈક ગૃહસ્થે આ પ્રશ્ન પૂછેલો.

'આ પ્રશ્ન કરનારને ધર્મ એટલે શુ એની ખબર હશે ખરી? શુ ધર્મ એ પરમાત્મવિષયક નથી? અને પરમાત્મા કદી પણ લક્ષણથી બાંધી શકાય છે ખરો? અને નથી બાધી શકાતો તો એના પ્રત્યેની વૃત્તિ પણ લક્ષણથી કેમ બાધી શકાય? અને જો ધર્મનુ લક્ષણુ ન બાંધી શકાય, તો હિન્દુ ધર્મ—જો એ વાસ્તવિક રીતે ધર્મ હોય તો—એનુ લક્ષણુ પણુ કેમ બાંધી શકાય?' માટે—સર નારાયણરાવનો પ્રવેક્તિ સિદ્ધાન્ત ખરો છે, અને હિન્દુ ધર્મના હાર્દનું, બલ્કે ધર્મના હાર્દનુ, એમને સાચુ જ્ઞાન છે એમ લાગે છે.'

(૨) એક બીજી ધ્યાન ખેચનારી બાબત એમણે એ બતાવી કે હિન્દુ ધર્મનુ રહસ્ય જાણવુ હોય તો હિન્દુઓના જીવનમા જુવો—અને એ જીવન પરદેશી વિદ્યાથી રૂપાન્તર પામી ગએલા કે શહેરના એશઆરામથી વિકાર પામેલા હિન્દુ જીવનમા નહિ જણાય—એ માટે તમારે અભણ અને ગરીબ લોકોના ઝૂંપડામા જઈ ત્યાનુ જીવન જોવુ જોઇશે—અને તે પણ બહારના પડ ઊતારીને અદર દૃષ્ટિ નાખવાથી જ જણાશે. જેમને આ દૃષ્ટિબિન્દુ પૂર્વે સૂઝયુ ન હોય તેમને મારી વિનતિ છે કે તે ઉપર સ્થિર ચિત્તે મનન કરવુ, અને તેમ થશે તો મને ખાતરી છે કે **કીટ્સ** આગળ ચૅપમનના 'હોમર' જેવા—હિન્દુ ધર્મની એક નવી જ પોથી એમની નજર આગળ ઊઘડેલી દેખાશે. અને એ જોઈ એમને મુખેથી,—શાસ્ત્રવ્યસની અને તર્કવ્યસની પડિતોને મુખેથી—**કીટ્સ**ને મળતા ઉદ્ગાર નીકળ્યા વિના નહિ રહે કે—

"Much have I travelled in the realms of gold,
And many goodly states and kingdoms seen,
Round many western islands have I been
Which bards in fealty to Apollo hold
Oft of one wide expanse had I been told
That deep-browed Homer ruled as his demesne,
Yet did I never breathe its pure serene,
Till I heard Chapman speak out loud and bold,
Then felt I like some watcher of the skies—
When a new planet swims into his ken'"

[વસન્ત—શ્રાવણ, ૧૯૬૮.]

૪૨.

એક હરિકીર્તન.

અંગ્રેજ પ્રજાની અનુપમ સફળતાવાળી રાજ્યપદ્ધતિમાં એક લાક્ષણિક તત્ત્વ એ જોવામાં આવે છે કે—સહસા એને કોઈ ફેરફાર કરવો રુચતો નથીઃ પ્રથમ તો એ ફેરફારની વિરુદ્ધ જ પડે છે, પણ એ ફેરફાર એના આન્તર સત્ત્વ અને ન્યાયને બળે પોતામા ચૈતન્ય દાખવે છે એટલે એ એને સત્કાર આપવા માડે છે, એને પોતામા ભેળવે છે, અને પોતાનો જ કરી લે છેઃ પ્રથમ સામી પ્રીત, પછી સત્-કાર, પછી સહ-કાર, અને પછી સ્વી-કાર, એવો ક્રમ છે આવી જ રીતની સંરક્ષણની અને ઉદારતાની વૃત્તિ હિન્દુસ્થાનના ધાર્મિક ઇતિહાસમા, બ્રાહ્મણોએ દેખાડી છે ધર્મકોશના રક્ષક તરીકે પ્રથમ તેઓએ નવા સુધારાની વિરુદ્ધ લાગણી દર્શાવી છે, તો એ સુધારાએ પોતામા ધાર્મિક ચૈતન્ય સિદ્ધ કરી બતાવ્યુ કે તુરત એને સત્કાર પણ આપ્યો છે, અને એ સુધારાને એના મૂળ પ્રવર્તકે જે સેવા નહિ કરી હોય તે સેવા એ બ્રાહ્મણોએ કરી છે. એટલુ નહિ. પણ જેમ હિન્દુસ્થાનમા અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓએ પોસ્ટ-તાર-રેલવે-શહેરસુધરાઈ અને કેળવણી વગેરે સુધારા માટે મૂળ લોકમાગણીની વાટ જોઈ નથી, તેમ આ બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રકારોએ પણ ઘણા સુધારા પોતાની મેળે જ દાખલ કર્યા છે—અને એનુ એક ઉત્તમ ઉદાહરણ, ધર્મના ઊંડા સત્યોને લોકગોચર કરવા માટે ઉત્તરોત્તર એમણે કરેલા યત્નો છે

પ્રથમ એમણે વેદને જ પ્રમાણ માન્યા, અને એની શુદ્ધિ જાળવવા ખાતર શૂદ્રાદિકને વેદનુ શ્રવણ કરવાનો નિષેધ કર્યો. પણ તે જ સાથે, ઇતિહાસ અને પુરાણ રચી, વેદના જ ઊંડા સત્યો લોકને, મધુર અને સુન્દર વાણીમા—વેદ કરતા પણ વધારે ચિત્તાકર્ષક રૂપે, આપ્યા, અને '**इतिहासपुराणाभ्यां वेद समुपबृंहयेत्**'='ઇતિહાસ અને પુરાણ વડે વેદનુ સારૂ ઉપબૃહણ-વિસ્તાર, પોષણ-કરવુ' એવો વિધિ દાખલ કર્યો. કાળ જતાં, અસખ્ય વનસ્પતિથી ભરપૂર આ વનમા, અમૃત-ઓષધિની સાથે નકામા ઝાખરા પણ ઘણા ઊગ્યા, અને વિષૌષધિ પણ ઊગી. આખરે નકામી અને હાનિકારક ઓષધિઓથી અમૃત ઓષધિને ઓળખી કાઢી એની એક નવી વાડી રચવાનો પ્રયત્ન થયો કહે છે કે વ્યાસજીને મહાભારત અને અષ્ટાદશ પુરાણ રચીને આત્મતુષ્ટિ ન થઈ, તેથી સર્વના મધુરરસરૂપ શ્રીમદ્ભાગવત

રચ્યુ. પણ જો વેદ પર્વતની સાતમી ટૂંકે હતા, તો આ વાડી પણ પર્વતને કરાડે જ હતી. શિખર જેટલી તો બેશક એ દુરધિરોહ નહતી તથાપિ સસ્કૃત ભાષાની વિષમ શિલાઓ ઉપર પગ મૂકી મૂકીનેત્યાં ચઢવુ પડતું. તેથ એ વાડીમાં સુન્દર સુન્દર વૃક્ષો લઇ કેટલાક સાધુ પુરુષોએ એ પર્વતને તળેટીએ વાવ્યા–જેમા ગામના મજુરિયાત લોકો હરી–ફરી આખા દિવસને થાક ઊતારે, અને આરોગ્ય મેળવે. આ રીતે ભાગવતાદિક–જ્ઞાન ભક્તિ અને વૈરાગ્યના સંસ્કૃત ગ્રન્થો–માંથી કેટલાક આખ્યાનો લઈ, એના રસિક વિવેચનરૂપે, હરિદાસોએ, સામાન્ય લોક આગળ હરિકીર્તન કરવાની પદ્ધતિ દાખલ કરી. ભગવાને પણ કહ્યુ કે હુ જેવો વૈકુંઠમા નથી વસતો તેવો સાધુ પુરુષન હૃદયમાં વસુ છુ, અને જ્યા ચાર ભક્તો મળી મારૂ કીર્તન કરે છે ત્યા વસુ છુ. પામર મનુષ્ય ભગવાન પાસે જઇ ન શક્યો ત્યારે કૃપાળુ ભગવાન પોતે પગે ચાલીને મનુષ્ય પાસે આવ્યા. આ આપણા હરિકીર્તનનો પૂર્વ વશાવતાર

આ હરિકીર્તનને ધર્મોપદેશના સાધન ઉપરાત એક મનોહર કળ બનાવવાનુ માન મહારાષ્ટ્રને છે ગુજરાતે જેમ હિન્દુસ્થાનની સગીતકળાને સ્ત્રીઓનો * ગરબો આપ્યો, તેમ મહારાષ્ટ્રે ઉપદેશકળામા 'હર(રિ)દાસની કથ શોધી કાઢી. મહારાષ્ટ્રનુ અનુકરણ કરીને ગૂજરાતે પણ ઘણાક વર્ષ થયા હર દાસની કથા દાખલ કરી છે–પણ હજી કેળવાએલા ગુજરાતીઓએ એમ બહુ ભાગ લીધો નથી. એને રૂપાન્તર પમાડીને–જો કે રસિક રૂપાન્તર પમાડી ને–રા. અનન્તપ્રસાદ ત્રિકમલાલ વૈષ્ણવ આપણા પ્રાન્તમા હરિકીર્તન કે છે. પણ મહારાષ્ટ્રના ઢબની હરદાસકથા તો રા. નરસિંહરાવ, રા. બ. રમ ણભાઈ આદિ થોડાક વિદ્વાનો પ્રાર્થનાસમાજના ઉત્સવ વગેરે પ્રસગે કરે છે તે જ

હાલમા રા. નરસિંહરાવનુ એક હરિકીર્તન સાભળવાનો મને ગઇ ત ૨૫ મી ઑગસ્ટને દિને સાતાક્રૂઝમા પ્રસગ મળ્યો હતો. સાતાક્રૂઝ મુબઇન એક પરૂ છે. અને હાલમા ત્યા, વિદ્યા–અર્થે મુબાઇ ગએલા ઘણા વિદ્યાર્થીએ અને અન્ય વિદ્યાવ્યાસગી યુવકો વસે છે. તેઓના સાહિત્યવિષયક પ્રેમથ આકર્ષાઇ, રા. નરસિંહરાવે ઉપર કહેલી તારીખે સાંઝે એક મેળાવડો યોજ્યે હતો–તેમા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ ઉભયે બહુ સારી રીતે ભાગ લીધો હતો

હરદાસી કીર્તનના સાંપ્રદાયિક રૂપમા–પૂર્વરગ અને આખ્યાન એવા બે

* ગરબી ઉપરાંત.

ભાગ હોય છે. પૂર્વરંગમાં સિદ્ધાન્તની ભૂમિકા બાંધી, એ ઉપર આખ્યાન રચવામાં આવે છે, અને છેવટે મૂળના ઉપદેશ ઉપર શ્રોતાજનને લાવી સમાપ્તિ કરવામાં આવે છે. તદનુસાર, રા. નરસિંહરાવે પૂર્વરંગમાં—

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात् पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥

એ પ્રસિદ્ધ ભર્તૃહરિનો શ્લોક લઇ, એનો અર્થ સમજાવી, એના બે ઉદાહરણ અને એક પ્રત્યુદાહરણ રૂપે (૧) ઉત્તરરામચરિતનો સીતાત્યાગ, (૨) ગૌતમબુદ્ધનુ મહાભિનિષ્ક્રમણ, અને (૩) યુધિષ્ઠિરનુ અશ્વત્થામાના મરણ સંબન્ધી અવ્યક્ત અસત્યકથન–એ ત્રણ પ્રસગો લીધા હતા અને છેવટે, દૃઢતાથી નીતિ આચરવાનો, તે માટે લક્ષ્મીની દરકાર ત્યજી સાદાઇ વગેરે ગુણો કેળવવાનો, તથા વસ્તુત મરણ એવુ કાઇ છે જ નહિ એ સમજવાનો ઉપદેશ કર્યો હતો.

મારે યુધિષ્ઠિરના એ અસત્યકથનની કથા પરત્વે રા. નરસિંહરાવ જોડે જૂનો મતભેદ છે–એ સબન્ધી હુ અન્ય પ્રસગે કહીશ. અત્યારે તો હુ માત્ર પહેલા બે આખ્યાનો સાભળતા મારા મનમા જે જે ભાવ ઉદ્‌ભવ્યા તે જ હુ અત્રે નોધાવા માગુ છુ તેમ કરવામા–રા નરસિંહરાવના વિવેચનમાથી મારી સમક્ષ ઉપસ્થિત થતા કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નો ચર્ચવાનો લોભ પણ હુ બાજુપર રાખીશ–જેથી તે જ સમયની મારી હૃદયની સ્થિતિ એના સાદા રૂપમા મારા વાચકો આગળ હુ મકી શકુ

(૧) મને રા. નરસિંહરાવના આ કીર્તનમા સૌથી વધારે સીતાત્યાગનો પ્રસગ ગમ્યો. હુ જાણું છુ કે વર્તમાન સમયમા, જ્યારે આપણા લોકને પ્રાચીન રાજભાવના ઝાખી થઇ ગઇ છે અને સ્ત્રી પ્રત્યેના આપણા ધર્મો વધારે સારી રીતે સમજાવા લાગ્યા છે, ત્યારે રાજધર્મની કલ્પના કરવા કરતાં પતિધર્મની કલ્પના કરવી વધારે સરળ પડે છે, અને તેથી રામે કરેલો સીતાત્યાગ રામમા દૂષણરૂપે જ ઘણાને ભાસે છે. પણ આ વિષયમાં પ્રાચીન દૃષ્ટિબિન્દુને વળગી રહી, રા. નરસિંહરાવે રામમાં ઉગ્ર રાજધર્મની ભાવના

મૂર્તિમન્ત થતી જોઈ, એથી હુ બહુ રાજી થયો. રામ પોતે જ પોતાનો ન્યાય હાથમા લે તો કેવુ પરિણામ આવે ઇત્યાદિ દલીલનુ શરણુ ન લેતા—રા. નરસિંહરાવે બહુ અદ્ભુત કુશળતાથી—સંગીતથી તેમ જ એમની મનોહર વાણીથી, શ્રોતાઓના હૃદય રામના સીતા પ્રત્યેના પ્રેમમા એવા એકતાન કર્યા કે વિવાદના આખા પ્રશ્નને બુદ્ધિની ભૂમિકામાથી ઉપાડી હૃદયની ભૂમિકા ઉપર મૂકી દીધો.

"હૃદય હો ! તે જ પ્રિયા પરહરી '—(ધ્રુ૦)
બાળપણાથી પ્રેમ ધરી મન
ઉછેરી પોષણ કરી.—હૃદય હો '
સખ્યયોગથી દૂર વસ્યાની
લેશ વાત નવ ધરી હો '
કસાઈ પાળી પોષી કપોતી—
ક્રૂર નિર્દય દે છરી,
તેમ કપટથી આજ પ્રિયાને
મૃત્યુમુખે દઉ, હરિ '—હૃદય હો '

આ અને આવા બીજા વચનો સંગીતદ્વારા સાભળીને જેને એકવાર રામનો સીતા ઉપર કેવો પ્રેમ હતો એનુ ભાન. **હૃદયમાં**—મગજમા નહિ પણ હૃદયમા—જામી ગયુ છે, તેને દસ સીતાત્યાગથી પણ એ ભાન શિથિલ થવાનુ હતું ? ઉલટુ, એ પ્રેમ તે સ્ત્રીના સમાગમકાલનુ સ્વાર્થી સુખ ન હતુ પણ વિયોગ—નિત્ય વિયોગ—ની કસોટીથી અધિક દીપી નીકળતો અનન્યભાવ હતો એ પ્રતીતિ વધારે તીવ્ર થતી હતી. બેશક, એ અનન્યભાવ હૃદયમા ઊતાર્યા વિના પરેપરો કલ્પનામા આવવો કેવો મુશ્કેલ છે એ જાણીને જ વાલ્મીકિએ કહ્યું છે કે—

"हृदय त्वेव जानाति प्रीतियोगं परस्परम् "

રામ અને સીતાનાં હૃદય—ભૂલ્યો, એમનુ હૃદય—એ જ તેઓનો પરસ્પર પ્રીતિયોગ જાણે છે અને રા નરસિંહરાવ જેવાની મધુર વાણીથી, અને સંગીતની મદદથી, કે પ્રબળ કલ્પનાના પ્રભાવથી, એ હૃદય તે ક્ષણવાર આપણું થાય ત્યારે જ સીતાત્યાગનુ યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાય. બાકી નીતિ-

શાસ્ત્રમાં કુશળ જનો—વધારે લાભ સીતાને ત્યજવાથી થાય કે સીતાને રાખવાથી થાય, રાજધર્મ અધિક કે પતિધર્મ અધિક, હુ એને ત્યજીશ તો એનુ અને એના ઉદરમા બાળ છે તેનુ શુ થશે ?—ઇત્યાદિ પરિણામના વિચારને નૈતિક ડહાપણ કહેનારા જનોના દૃષ્ટિબિન્દુથી રામે જોયુ હોત તો એમને જુદુ જ કરવુ સૂઝત. પણ રામને તો નીતિશાસ્ત્રીઓની દરકાર નહોતીઃ—

"निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु"

—એ એમનુ દૃષ્ટિબિન્દુ હતું સીતા ક્યાં પોતાથી જુદા હતા કે એમના પ્રત્યે ધર્મનો સવાલ એમને વિચારવો પડે ? એમને તો વાલ્મીકિ કહે છે તેમ "**प्रकृत्यैव प्रिया सीता रामस्यासीन् महात्मन ।**" સીતા પ્રકૃતિ થકી જ, સ્વાભાવથી જ, નૈસર્ગિક રીતે જ, વહાલા હતા. એ વહાલનો એમને જગતને દેખાડો કરવાનો નહોતો.

(૨.) મૂલમન્ત્રની બીજી પંક્તિ—"**लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम्**"—એના ઉદાહરણમા રા. **ન**રસિંહરાવે **સિદ્ધાર્થ–ગૌ**તમ **બુદ્ધ**–ના મહાભિનિષ્ક્રમણની કથા લીધી. આ ક્રમ શ્રોતાજનને ઠીક પડયો, કારણ કે મહાભિનિષ્ક્રમણમા પણ સીતાત્યાગની માફક ધર્મઅર્થે સ્વસુખના ત્યાગની જ વાત છે–તથાપિ એમા સીતાત્યાગ જેવો કર્તવ્યનો વિકટ પ્રસગ નથી, અને તેથી કલ્પનાશક્તિને પહેલા આખ્યાન કરતા આમા ઓછો શ્રમ પડે છે. એ માટે રા. **ન**રસિંહરાવે પોતે મળ **એ**ડવિન **આ**ર્નોલ્ડના "Light of Asia" ને આધારે, ગુજરાતીમા કેટલાક કાવ્યખડ રચ્યા છે તેમાંના એકનો ઉપયોગ કર્યો.

આ કથા—જે સીતાત્યાગ કરતા સામાન્ય વાચકને ઓછી જાણીતી છે તે નીચેના ઊતારાથી જાણવામા આવશે —

(**દોહરો**)

નાથ સતીપ સૂતી હતી, મૃદુ શય્યામા જેહ,
અર્ધ ઊઠી ત્હા રાણી એ, તજી પ્રાવરણે દેહ.
કરતલ એ ભાળે ધર્યા, ઉર ઉછળે અવિરામ,
ગરગર અશ્રુ ઢાળતી, સુન્દરી એ ગુણધામ,

સિદ્ધાર્થતણો કર પછી, ચુમ્બ્યો કંઇ ત્રણવાર,
ત્રીજે ચુમ્બને કરુણરવ, કીધો મૃદુ ઉચ્ચાર.
" નાથ ! જાગો ! નાથ ! જાગો !
વાણી ઘો આશ્વાસની "
' શુ છે ? પ્રાણ ! શુ ? વ્હાલી ! શુ છે ?'
પૂછ્તો ઉલ્લાસથી.

(ગીતિ.)

તદપિ રુવે અવ્યક્ત જ, કંઠ વાણી રહી કાંઇ અટકી,
ટૂમો હૃદય ભરાયો,—અંતે રાણી વદી સુદીન બની.

(દ્રુતવિલમ્બિત.)

સૂતી હું નાથ ! સુખે મૃદુ નીંદરે,
શિશુ વહુ ઉદરે તુજ તે સ્ફુરે,
જીવન, મોદ, અને વળી પ્રેમની,
દ્વિગુણ નાડી વહી હૃદયે રહી,
સુખદ ગાન જ તેતણું હું સુણી,
મધુર નીંદરમાં શમતી ઘણી,
પણ અહો ! કંઈ સ્વપ્ન જ કારમા
અનુભવી છળી જાગી હું તો હવા "

પછી રાણીએ પોતાને આવેલાં સ્વપ્નો સિદ્ધાર્થને કહ્યા ત્યારે—

વદે સિદ્ધાર્થ—" ઓ મ્હારી મધુરી પદ્મની કળી !
સર્વ છે સ્વપ્ન એ રૂડા, દીઠા જે ત્હેં ફરી. "
રાણી કહે—" સત્ય એ નાથ ! પણ એહ વિરામતાં,
ઘોર વાણી સુણી મ્હેં તોઃ—' આવી એ વેળ ? ' એમ ત્હા."

સિદ્ધાર્થે ઘણું આશ્વાસન દીધુ—પણ ' આવી એ વેળ ' એ શબ્દોનો ભેદ રાણીથી સમજાયો નહિ, અને એ વધારે ને વધારે મૂંઝાવા લાગી. આખરે—

(અનુષ્ટુપ્.)

રોતી રોતી પડી નિદ્રા મહિં તોય નિસાસથી
ઊછળે ઉર, જાણે એ સ્વપ્નવાણી પ્રકાશતી,—
"વેળ એ ! આવી વેળ એ !"

એ સમયની સિદ્ધાર્થની સ્થિતિ કવિ નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે —

(વિષમ હરિગીત.)

એ સમે સિદ્ધાર્થ ઊંચા વ્યોમમાહિં નિહાળતો,
ને, જો ! શશી તહિં કર્ક રાશિમાં રહ્યોછ વિરાજતો,
ને અહો ચિરકાળ પૂર્વે ભાખિયા ક્રમમાં ઊભા,
વદતા જ —" આવી રજનિએ ! ઉદ્ધારવા જન જે ગૂંથ્યા,
માર્ગ વર્ય તું પુણ્યનો કે જગતકેરી વિભૂતિનો,
આ ક્ષણુજ નિર્ણય કઠિન કર્ય સુખદ ખકેરી પ્રસૂતિનો,
રાજનો અધિરાજ બનીને આણ નિજ વર્તાવવા,
કે મુકુટ ગૃહ વિણુ અન્ય ભટકી જગતને જ બચાવવા.

(વલણ.)

"વિશ્વ તારવા કાજ આ આવી પળ અણમૂલ."

મનુષ્યને કર્તવ્ય કરવાની માત્ર એક જ પળ આવે છે—એ પળ એ સાચવે છે તો તરે છે અને ખુવે છે તો ડૂબે છે ' આ અણમૂલ પળ " સિદ્ધાર્થે સાચવી એ બોલી ઊઠયો —

(ગરબી.)

" દુઃખડૂબ્યા ઓ જગજન ! આ હું આવ્યોરે,
તમ કાજ તજું મુજ રાજ્ય, સુખો બહુ વિધિનારે,
રાજમન્દિર સુખમય સાજ, રજનિદિન સુખનારે,

(સાખી.)

તજું સર્વ એ આ ક્ષણે સહુ થકી દુસ્ત્યજ એક,
ગાણું મધુરી ! તે તજું હવે તુજ ભુજવલ્લી વ્હાલી સુરેખ."

પણ આખરે એ 'દુસ્ત્યજ એક' ને, અને તેની સાથે, એના 'ઉદરે આ વાર સ્ફુરે જે ઉમગેરે'—એને પણ, વિશ્વના ઉદ્ધાર અર્થે ત્યજવાને એ તૈયાર થઈ ગયો અને—

(ચોપાઇ ત્રણ તાલની.)

કરી યશોધરાને પ્રણામ, સૂતી જે ભગ્નનિદ્રામાં આમ,
કાંઇ ભાવ અવર્ણ્ય ભરેલા, નામ્યા નેનો વદનપર ઘેલાં,
હજી અશ્રુથી ભીનું વદન, લેવા છેલ્લી વદાયનું મન,
કીધી પ્રદક્ષિણા ત્રણવાર, ગયા કરી ધરી ભક્તિભાર,
જોડી ધડકતે હૃદયે પાણિ, બોલ્યો સિદ્ધાર્થ અવિચલ વાણી—
" ફરી આ રમ્ય શય્યા માહિ, કર શયન કદી હું નાહિ "
ત્રણ વેળા ગયો રાજન, પાછો આવ્યો વળી વેળ ત્રણ,
હેવું રાણીનું સૌન્દર્યપૂર, હેવો પ્રેમ હેનો ભરપૂર,
અન્તે બળ કરી છૂટયો શયનથી, ધાર્યો શોક પછી નવ મનથી,
ચાલ્યો, શ્યામ રજનિમા ચાલ્યો, માર્ગ જ્યોતિ અનુપનો ઝાલ્યો.

આ આખ્યાનમા અનેક રમણીય ચિત્રો છે કોઈ એક ચિત્રથી આનન્દ પામ્યુ હશે, તો કોઈ બીજાથી હુ પણ કદાચ જુદે સમયે જુદા ચિત્રથી આનન્દ પામત પણ આ સમયે વસ્તુત: મારા મન ઉપર સૌથી વધારે અસર કરનાર નીચેની બે લીટીઓ નીવડી —

" એ સમે સિદ્ધાર્થ ઊંચા વ્યોમમાહિ નિહાળતો,
ચાલ્યો, શ્યામ રજનિમા ચાલ્યો, . . . "

" એ સમે સિદ્ધાર્થ ઊંચા વ્યોમ માહિ નિહાળતો. " એ સગીતમુખે સાભળતા જ—એક તરફ ઊંચુ વ્યોમ અને બીજી તરફ **સિદ્ધાર્થ**—એ બે વચ્ચેનો ભેદ બહુ ઉત્કટ રીતે મારી દૃષ્ટિ આગળ ઉપસ્થિત થયો, અને મનમાં પ્રશ્ન ઊઠયો કે—'આ બેમા અધિક કોણ ?' કવિ કહે છે **સિદ્ધાર્થને** તારકવૃન્દે પ્રેર્યો. પણ મને લાગે છે પ્રકૃતિ અને જીવલોક ઉભયમાથી સત્યનુ દર્શન કરાવવાના લોભમાં કવિથી **સિદ્ધાર્થના** જ્ઞાનનુ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ભૂલાઈ ગયુ છે

" મ્હને પ્રેરતા તારકવૃન્દ ! આ હુ આવ્યો " એ નહિ, પણ—

" દુ:ખદૂભ્યા ઓ જગજન ! આ હૂં આવ્યોરે. "

—એ જ સિદ્ધાર્થના અભિનિષ્ક્રમણુનો હેતુ છે. અને આ વાત સ્મરણમાં આવતાં એ તારકવૃન્દ મને સિદ્ધાર્થના અભિનિષ્ક્રમણના પ્રેરક બળ-રૂપે ન જણાતાં, ક્ષુદ્ર ભૌતિક રજકણની માફક એ મારી દષ્ટિ આગળથી વળાઈ ગયા—અને સિદ્ધાર્થ એકલો જ એની અદ્દભુત ભવ્યતાથી મારી દષ્ટિ આગળ ઉભેલો રહ્યો. " દુઃખદ્દગ્ધા આ જગજન ! આ હુ આવ્યો રે !"—એ ઉદ્દગાર કદી પણ તારકવૃન્દ—'Natuie red in tooth and claw'—ઉદ્દગારી શકવાના હતા ? અન્તે એ—

'ચાલ્યો, શ્યામ રજનિમા ચાલ્યો—'

એમ કીર્તનકારે ગાયુ, અને અંધારી રજની વિસ્તરેલી શ્રોતાજનને, કુશળ વ્યાખ્યાનના એ ચાર શબ્દોથી, પ્રત્યક્ષ દેખાઈ, તે વારે એ શ્યામ રજનીનો અન્ધકાર પણ મારાં નેત્ર આગળ ગૌતમ બુદ્ધના જ્ઞાનતેજથી ફેડાતો હોય એમ દીસવા લાગ્યુ—અને

'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी'

એ પંક્તિનો અર્થ એવડા સત્યથી ભરાએલો મારી નજર આગળ આવ્યો.

૩.) ત્રીજુ આખ્યાન યુધિષ્ઠિરના અસત્યકથનનુ પ્રત્યુદાહરણ રૂપે હતું.

अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा ।

એવી દઢતાને અભાવે—યુધિષ્ઠિર જૂઠ્ઠુ બોલ્યા, એ બતાવી,

(૪) જીવનની તૃષ્ણા જે અનેક પાપનુ મૂળ છે તે ટાળવા કીર્તનકારે નીચેની પંક્તિએ વડે જગતની ક્ષણિકતા તરફ શ્રોતાજનનુ બહુ અસરકારક રીતે ધ્યાન ખેચ્યુ—

" જાય છે જગત ચાલ્યુ રે ઓ જીવ જોને
જોને તું પાટણ જેવા, સારા હતા શહેર કે'વાં;
આજ તો ઉજડ એ તા રે, ઓ જીવ જોને.
રૂડા રૂડા રાણીજાયા, મેળવી અથાગ માયા,
કાળે તેની પડી કાયા રે, ઓ જીવ જોને,

છત્રે જેને છાયા થતી, રૂડી જેની હતી રતી,
ક્યાં ગયા કરોડપતિ રે, આ જીવ જોને.
જરી જો આજારી થતા, હાજર હકીમ હતા,
તેના તો ન લાગે પતા રે, આ જીવ જોને.
નેક નામદાર નામે, ઠર્યા જઈ સ્મશાન ઠામે,
દીઠા દલપતરામે રે, આ જીવ જોને. ”

આ વૈરાગ્યનો ઉપદેશ એ રા. નરસિંહરાવના કીર્તનમાં એક મ્હોટો દોષ હતો એમ એક અવલોકનકારે “ The Oriental Review ” નામના પત્રમા જાહેર કર્યું છે. એ અવલોકનકાર પૂછેછે કે શુ મરણ કરતા જન્મ ઓછો મહત્ત્વનો બનાવ છે કે ધર્મોપદેષ્ટાઓ જન્મનો આનન્દ વીસરી જઇ મરણના દુખો જ ગાયા કરે છે ? અને જગતના સઘળા ધર્મોમાં મૃત્યુ વિષે બહુ કહેવામા આવે છે એ માટે એ ખેદ દર્શાવે છે. પણ હુ પૂછુ છુ કે ધર્મનો ઉદ્દેશ જો બીજી દુનીઆ તરફ મનુષ્યના નેત્ર ઊઘાડવાનો હોય—આ જીવનને પણ અનન્ત જીવનના એક ભાગ તરીકે જ પવિત્ર ઠરાવવાનો હોય—તો જે જે બનાવથી એ બીજી દુનીઆનુ—એ અનન્ત જીવનનુ—ભાન વધારે ઉત્કટ થાય તે તે બનાવ ઉપર ધર્મોપદેશમા વિશેષ લક્ષ અપાય એ સ્વાભાવિક છે. આવા બનાવો કયા કયા છે એ વિષે Prof James' “ Varieties of Religious Experience ” જોવાથી અને એમાં મૃત્યુનો બનાવ માણસના મન ઉપર કેવી અસર કરવા સમર્થ છે એ વિષેની વિગત વાચવાથી—એ બનાવનો ધર્મોપદેશમા આટલો બધો મહિમા કેમ છે એ સમજાશે. મૃત્યુ એ આ જીવનમાથી પરજીવનમા જવાનુ દ્વાર છે, અને એ દ્વાર તરફ નજર થાય છે ત્યારે પરજીવનનુ ભાન થાય છે. તેથી જ પ્લેટોએ તત્ત્વજ્ઞાનને મૃત્યુ ઉપરનુ નિદિધ્યાસન કહ્યુછે, અને આપણા ઉપનિષદ્‌મા નચિકેતાએ પણ તત્ત્વજ્ઞાન મૃત્યુદેવ—યમ—પાસેથી મેળવ્યાની આખ્યાયિકા છે.

આ પ્રમાણે વૈરાગ્યનો ઉપદેશ કરવામા રા. નરસિંહરાવનો ઉદ્દેશ શ્રોતાજન ઉપર શોકની છાયા પ્રસારવાનો નહોતો. મૃત્યુના ભાનથી જીવનની ગભીરતા પ્રકટ કરી, તુરત એમણે—

“ મરવા સોહ્યલા રે, સંતો સુખે જગતથી જાશે ”

એમ બતાવી, મરણમાથી શોકની છાયા ઊડાવી દીધી—અને મૃત્યુનો ખરો અર્થ

સમજાતાં જ જીવન અનન્ત થઈ ગયુ, એટલે જ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ તો

"મૃત્યુ મરી ગયુ રે લોલ."

પછી મરણનો શોક ક્યા રહ્યો ?–એમ બહુ ઉત્તમ રીતે છેવટનો બોધ કર્યો.

હવે આ કીર્તનમા મને એક ઊનતા લાગી તે કહુ. નીતિની ઉગ્ર ભાવના–હરિકીર્તનમા, પ્રભુરસથી જેવી પીગળવી જોઇએ તેવી પીગાળવામા આવી ન હતી. કર્તવ્યની અસિધારાને પ્રભુપ્રેમની પુષ્પમાળા બનાવવામાં આવી ન હતી. પશ્ચિમના ધાર્મિક ઇતિહાસમાંથી એક સ્થૂળ ભેદ ઉપયોગમા લઉં તો–આખા કીર્તનમા 'Old Testament'ને 'New Testament' કરવામા આવ્યુ ન હતુ—'Law'ને 'Love' કરવામા આવ્યો ન હતો.

રા. **નરસિંહરાવ**નુ કીર્તન સાભળતા મારા મનમા જે ભાવ ઊગેલા તેની આ મારી ટૂક નોધ અત્યારે એ નોધનુ હુ અવલોકન કરૂ છુ તો એમા તત્ત્વજ્ઞાનના ચાર મહત્ત્વના વિષયો સમાએલા મારી નજરે પડે છે—

(૧) **બુદ્ધિ** અને **હૃદય**

(૨) **પ્રકૃતિ** અને **પુરુષ**

(૩) **આ જીવન** અને **પરજીવન.**

(૪) **નીતિ** અને **પ્રેમ**

જેમ રા **નરસિંહરાવ** પોતે કીર્તનમા ચર્ચેલા કે ઉલ્લેખેલા તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નો મેં બાજુપર મક્યા છે, તેમ મારા પોતાના ભાવમાથી ઉપસ્થિત થતા આ તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયો પણ મારે છોડી દેવા પડે છે એના અલ્પ નિરૂપણ માટે પણ અત્રે સ્થળ નથી તેમ એને રા **નરસિંહરાવ**ના રસિક કીર્તનને તત્ત્વજ્ઞાનની વિષમ દલીલોમા ગૂચવી નાખવુ એ, આવા કીર્તનના ઉદ્દેશથી તેમ મારી નોધના ઉદ્દેશથી વિરુદ્ધ હોઇ, મને અનુચિત લાગે છે.

[વસન્ત-આશ્વિન, ૧૯૬૮]

૪૩

યુધિષ્ઠિરનું અસત્ય કથન.

આશ્વિન માસમા રા. નરસિંહરાવના હરિકીર્તનનુ અવલોકન કરતા મેં જણાવ્યુ હતું કે યુધિષ્ઠિરના અસત્યકથન પરત્વે મારો એમની સાથે જૂનો મતભેદ છે. આ વાચી કેટલાકને આશ્ચર્ય સાથે પ્રશ્ન થયો હશે કે શુ હુ અસત્યનો બચાવ કરતો હઇશ ? આ શકાના ઉત્તરમાં હુ આરભે જ જણાવી દઉ કે હુ અસત્યનો લેશભાર પણ બચાવ કરતો નથી, એટલુ જ નહિ પણ, મારે મતે, આવુ અસત્ય—અર્ધસત્ય હોઈ, સત્યમા ભળી, સત્યનુ મિથ્યા રૂપ ધારણ કરી—સપૂર્ણ અને હડહડતા અસત્ય કરતા પણ વધારે નુકસાનકારક છે. પણ પ્રકૃત પ્રસગમા અસત્યની નિન્દા કરવા જતા ઘણા વ્યાખ્યાનકારો યુધિષ્ઠિરને અને મહાભારતકારને અણધારી રીતે * કેટલોક અન્યાય કરે છે એ પ્રકટ કરવાનુ મારૂ તાત્પર્ય છે. એ શી રીતે તે બતાવતા પહેલા—એ અસત્યકથનના પ્રસગનો ટૂકામા અનુવાદ કરૂ. પ્રસગ આવો છે.—

દ્રોણ પાડવની સેના સ્હામે રણે ચઢ્યા છે, અને અસખ્ય સૈનિકોનો નાશ કર્યે જાય છે—એ જોઈ પાડવો કપવા લાગ્યા. માત્ર અર્જુન દ્રોણની સામે લઢી શકે એવો છે, પણ અર્જુન 'ધર્મવિત્'—ધર્મજ્ઞ, કાર્યાકાર્ય જાણનાર—છે, એટલે ગુરુ સામે એ કદી પણ શસ્ત્ર ઊપાડનાર નથી—એમ વિચારી "[illegible] **श्रेयसे युक्तः केशवोऽर्जुनमब्रवीत्**"—'પાડવોના શ્રેયમાં તત્પર અને બુદ્ધિમાન' એવા કૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું—કે દ્રોણના હાથમાં જ્યાં સુધી શસ્ત્ર છે ત્યા સુધી જયની આશા વ્યર્થ છે એટલું જ નહિ, પણ એ સર્વનો નાશ કરી નાંખશે, માટે હવે તો કાઇક યુક્તિ શોધી કાઢવી જોઇએ. મને લાગે છે કે અશ્વત્થામાને મરાયો જાણે તો એ શસ્ત્ર ફેંકી દે. માટે કોઇક માણસ 'અશ્વત્થામા મરાયો' એમ એને કહે તો ઠીક. અર્જુને આ સલાહ પસંદ ન કરી, ભીમે કરી. ભીમે માલવરાજના અશ્વત્થામા નામના હાથીને માર્યો, અને દ્રોણ પાસે જઈ "**अश्वत्थामा हत इति शब्दमुच्चैश्चका**

* માટે 'મતભેદ' કરતાં 'દૃષ્ટિભેદ' કહુ તો તે વધારે યથાર્થ જણાશે.

હ "—'અશ્વત્થામા મરાયો' એમ ઊંચે સ્વરે જાહેર કર્યું: આ સાંભળી દ્રોણને શરીરે ક્ષણવાર પરસેવા છૂટી ગયા, પણ ભીમની વાણીમાં એને શ્રદ્ધા નહોતી અને પોતાના પુત્રનુ બળ એ જાણતો હતો એટલે એ વાત માની નહિ, અને બેવડા જુસ્સાથી શત્રુની સેનાનો સંહાર ચાલતો રાખ્યો. આ જોઈ,—ભારતકાર કહે છે કે—વિશ્વામિત્રાદિક ઋષિઓને ચિન્તા પડી કે પૃથ્વી નિ ક્ષત્રિય થઈ જશે, અને તેથી તેઓએ દ્રોણ સમક્ષ આવી બ્રાહ્મણ તરીકે એનો શો ધર્મ છે, અને શો અધર્મ કરવા બેઠો છે, એનુ એને ભાન કરાવ્યુ. એમા '**અધર્મત કૃતં યુદ્ધમ**'=' તેં આ યુદ્ધ અધર્મથી આદર્યું છે' ઇત્યાદિ કહેવા ઉપરાત એક વાત એ બતાવી કે તારા જેવા વેદવેદાંગવિત્ બ્રાહ્મણને આ ક્રૂર કર્મ શોભે નહિ, જેટલુ જ નહિ પણ '**ब्रह्मास्त्रेण त्वया दग्धा अनस्त्रज्ञा नरा भुवि**'—બ્રહ્માસ્ત્ર વડે તેં, અસ્ત્રવિદ્યા ન જાણનારા પૃથ્વી ઉપર હજારો પુરુષોને બાળી મૂક્યા એ કામ તેં સારૂ કર્યું નથી. માટે શસ્ત્ર છોડી દે, અને શાશ્વત બ્રહ્મને માર્ગે ચઢ—મનુષ્યલોકમા વસવાનો તારો કાળ પણ પૂરો થયો છે. * ભીમનો પૂર્વોક્ત ઉચ્ચાર અને ઋષિઓના આ વચનો સાભળી દ્રોણના મન ઉપર એટલી અસર થઈ કે પુત્ર મરી ગયો હોય તો હવે મારે શસ્ત્ર છોડી દેવા એમ એમણે વિચાર કર્યો. ભીમના વચનમાં તો એમને શ્રદ્ધા નહોતી, તેથી દ્રોણગુરુ—(રા. નરસિંહરાવે આ પછીની બધી હકીકત એમના હરિકીર્તનમા લીધી છે તેથી તે એમના સુન્દર શબ્દોમા જ નીચે ઊતારૂ છુ)

*** विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोऽथ गौतमः ॥ वसिष्ठः कश्यपोऽत्रिश्च ब्रह्मलोकं निनीषवः ॥ सिकता पृश्नयो गर्गा वालखिल्या मरीचिपाः ॥ भृगवोऽङ्गिरसश्चैव सूक्ष्माश्चान्ये महर्षयः ॥ ते एनमब्रुवन्सर्वे द्रोणमाहवशोभिनम् ॥ अधर्मतः कृतं युद्धं समयो निधनस्य ते ॥ न्यस्यायुधं रणे द्रोण समीक्षास्मानवस्थितान् ॥ नातः क्रूरतरं कर्म पुन. कर्तुमिहार्हसि ॥ वेदवेदांगविदुष. सत्यधर्मरतस्य ते ॥ ब्राह्मणस्य विशेषण तवैतन्नोपपद्यते ॥ त्यजायुधममोघेषो तिष्ठ वर्त्मनि शाश्वते ॥ परिपूर्णश्च कालस्ते वस्तु लोकेऽद्य मानुषे ॥ ब्रह्मास्त्रेण त्वया दग्धा अनस्त्रज्ञा नरा भुवि ॥ यदेतदीदृशं विप्र कृतं कर्म न साधु तत् ॥ न्यस्यायुधं रणे विप्र द्रोण मा त्वं चिरं कृथाः ॥ मा पापिष्ठतरं कर्म करिष्यसि पुनर्द्विज ॥**

ઢાળ.

યુધિષ્ઠિરને પૂછતો નિજ સુત હણાયો કે નાહિ,
દ્રોણગુરુની પૂર્ણ શ્રદ્ધા પાર્થનાં વચનો મહિ;
મળે રાજ્ય ત્રિલોકનુ પણુ એ વદે ન અસત્ય જો,
બાલ્યકાળથી સત્ય કેરી આશ હેની રાખતો.
ગોવિન્દે જોયુ જે પૃથ્વી થાશે પાંડવહીન,
સમરાગણુ જો દ્રોણુ ઘૂમશે, તેથી વ્યથિત થઇ દીન,
ધર્મરાજાને વદતો વાણી,—અર્ધ દિવસ જો દ્રોણુ,
ક્રોધ ધરીને ઝૂઝશે તો, સત્ય કહુ રાજન
સેના ત્હારી જશે ઘસડાઈ વિનાશના મુખમધ્ય,
માટે દ્રોણુ થકી તું બચાવે, થોડુ વદી જ અસત્ય,
સત્ય ણુકી જ અસત્ય રૂપાળુ, જીવન અર્થે કોઈ,
અનૃત ભાષણ કરે ત્હેને પાપનો સ્પર્શ ન હોય. *

આ પ્રમાણે વાત ચાલતી હતી ત્યા ભીમે યુધિષ્ઠિરને કહ્યુ કે—" મહારાજ ! વાત એમ બની છે કે દ્રોણુને મારવાનો બીજો ઇલાજ ન જડવાથી, માલવરાજ આપણા સૈન્યમા પેસતો હતો ત્યા મેં એના અશ્વત્થામા નામના હાથીને માર્યો, અને ' અશ્વત્થામા મરાયો ! ' એમ બૂમ પાડી. પણુ આથી પોતાનો પુત્ર મરાયો છે એમ એમને શ્રદ્ધા પડી નહિ. દ્રોણુને તમારા શબ્દમા શ્રદ્ધા છે, માટે એ તમને પૂછે કે ' ખરી વાત શી છે? ' ત્યારે તમે કહેજો

---

* संदित्यमानो व्यथित. कुंतीपुत्र युधिष्ठिरम ॥ अहत वा हतं वेति पप्रच्छ सुतमात्मनः ॥ स्थिरा बुद्धिर्हि द्रोणस्य न पार्थो वक्ष्यतेऽनृतम ॥ त्रयाणामापि लोकानामैश्वर्यार्थे कथंचन ॥ तस्मात्तं परिप्रच्छ नान्यं कच्चिद्विजर्षभः ॥ तस्मिंस्तस्य हि सत्याशा बाल्यात्प्रभृति पांडव ॥ ततो निष्पांडवामुर्वी करिष्यन्तं युधांपतिम ॥ द्रोणं ज्ञात्वा धर्मराजं गोविंद्रो व्यथितोऽब्रवीत् ॥ यद्यर्धदिवसं द्रोणो युद्धते मन्युमास्थितः ॥ सत्यं ब्रवीमि ते सेना विनाशं समुपैष्यति ॥ स भवांस्त्रातु नो द्रोणात्सत्याज्ज्यायोऽनृतं वच. ॥ अनृत जीवित. स्यार्थे वदन स्पृश्यतेऽनृतै ॥

કે ‘અશ્વત્થામા (ગુરુપુત્ર) મરાયો.’ તમારૂં કહ્યું એ માનશે અને યુદ્ધ બંધ કરશે—કારણ કે ત્રણ લોકમાં ‘સત્યવાન્’ તરીકે તમારી કીર્ત્તિ છે.”

(ચોપાઈ ત્રણ તાલની.)

સુણી હેવાં વચન વૃકોદરનાં,
વળી માનીં વચન ભૂધરના,
અને ભાવ તથા જ પ્રભાવે,
ધર્મરાજા વદે દ્વૈધભાવે—
કાંઈ ભીતિ અસત્યની ધારી,
વળી વિજયને લોભ વિચારી,
બોલ્યો ધીરે યુધિષ્ઠિર,
પડ્યો અશ્વત્થામા—કુંજર

“अव्यक्तमब्रवीद्राजन् हतः कुञ्जर इत्युत.”

—‘અશ્વત્થામા મરાયો’ એમ કહ્યું—પણ તે કહેવાની સાથે જ એના ‘હૃદયસ્થ પુરુષે’—અન્તરાત્માએ—એને ઠપકો દીધો, તેથી એણે ઉમેર્યું કે ‘કુંજર’ આ અસત્યકથનને પરિણામે, તે જ વારે, યુધિષ્ઠિરનો રથ જે અત્યાર સુધી જમીનથી ચાર આગળ ઊંચો ચાલતો હતો તે પૃથ્વીને અડ્યો!—

“तस्य पूर्वं रथः पृथ्व्याश्चतुरङ्गुलमुच्छ्रितः ।
बभूवैव च तेऽनीक तस्य वाहा. स्पृशन्महीम् ।”

—આ પ્રમાણે મહાભારતમા કથા છે.

ધર્મરાજનુ આ અસત્યકથન એમના જીવનમાં દૂષણરૂપ મનાય છે એ યોગ્ય જ છે. પણ મને ભય રહે છે કે આ વાર્તાના સામાન્ય શ્રોતાઓ માત્ર આટલી વાત સાભળીને, અને એ ઉપર ઊંડો વિચાર ન કરીને, ધર્મરાજને અને મહાભારતકારને ઉભયને કાઇક કાઇક અન્યાય કરે છે ધર્મરાજ તો અન્યાય ખુલ્લો જ છે--કારણ કે આ એક દૂષણના ભાનમા તેઓ ધર્મરાજનુ ભવ્ય નીતિથી ભરપૂર ચરિત્ર ભૂલી જાય છે. મને આ અન્યાયમા રા. નરસિંહરાવે અન્ય સબન્ધમા કહેલી એક મિથ્યા જૈનની ઉપહાસવાર્તા લાગુ પડતી દેખાય

છે. જૈનોને આર્દ્રા નક્ષત્રમાં કેરી ખાવાનો બાધ છે, પણ એક મિથ્યા જન હતા તેણે હદ બાંધીને પ્રતિજ્ઞા કરી કે મારે હજારથી વધારે ન ખાવી. પહેલેથી જ મ્હોટી સખ્યા રાખી હતી એટલે મનમાની ખાવામાં કાંઈ હરકત આવે એમ નહોતું. ખૂબ ખાધી—ત્રણુસે ખાધી; પણ આ છેડેથી, ખાધી તે ન ગણુતા, બીજે છેડેથી, સાતસો ન ખાધી એ ગણી ! અને પોતે અદ્ભુત સયમ કર્યો એમ માન્યુ ! આ જ પ્રમાણે જ્યારે યુધિષ્ઠિરના અસત્યકથનની વાત સામાન્ય શ્રોતાજન સાભળે છે ત્યારે આ છેડેથી, એમનાં નવાણું સત્ય ગણુવા જોઇએ તેને બદલે, બીજે છેડેથી, સોમુ અસત્ય જ જાણે છે, એ ઉપર જ એમની નજર ઠરે છે ! યુધિષ્ઠિરની આ સમયની દયામણી સ્થિતિ માટે દયા ધરવાને બદલે એનો ઉપહાસ કરવામા આનન્દ માને છે ! વળી જેમ એ યુધિષ્ઠિરને અન્યાય કરે છે તેમ મહાભારતકારને પણ કરે છે. મહાભારતકારને જગતના ઊંડા સત્યનુ વિશાળ જ્ઞાન હતું, અને તેથી ખરા કવિને શોભે તેમ એ સત્યને પૂર્ણ સ્વરૂપમા દર્શાવવા એમણે યત્ન કર્યો છે. જગતના સત્યો સાદા નથી ઘણા ગૂચવણુભરેલા છે. એ ગૂંચો ઊકેલવાનુ કામ કવિનુ નથી, પણ એના ઉપર પ્રકાશ નાખી એનુ સ્વરૂપ જેવુ હોય તેવુ વાચક આગળ મૂકવાનુ કામ તો એનુ છે જ, તદનુસાર આ મહાકવિએ યુધિષ્ઠિરના આ વિકટ પ્રસગની કથામા કેવા ગૂઢ સત્યો પ્રકટ કર્યા છે તે જુવો—

૧ એક તો એ વાત પ્રકટ કરી છે કે કર્તવ્યના નિર્ણય સહેલા નથી: કર્તવ્યની પસદગી હમેશા સારા અને ખોટા વચ્ચે જ કરવાની હોતી નથી, કેટલીક વાર સદ્‌ગુણ વચ્ચે પણ વિરોધ આવી પડે છે. એક તરફ સત્ય બોલવાની ફરજ છે—ઊઘાડી ફરજ છે, બીજી તરફ એવી જ ઊઘાડી ફરજ પોતાને વિશ્વાસથી વળગેલા અસખ્ય બન્ધુઓ—સ્વજનો અને અકારણ મિત્રો—ના જીવ બચાવવાની છે આ બે પરસ્પરવિરોધી ફરજો વચ્ચે નિર્ણય સહેલો નથી, બલ્કે એમ પણ કહી શકાય કે યુધિષ્ઠિરે પોતાની સેનાનો સંહાર થવા દઈ પોતાનુ સત્ય સાચવ્યુ હોત તો એમા 'selfishness of virtue' અથવા તો 'spiritual pride' જ પ્રકટ થાત (આ ધર્મસંકટમાથી કર્તવ્યધર્મનો નિર્ણય કોઈ સહેલો માનતું હોય તો તેને "Paulsen's 'System of Ethics' મા Veracity (સત્ય) ઉપરનુ પ્રકરણ વાચવા મારી વિનતિ છે.)

૨. હવે નીતિના આચરણની વ્યાસજીએ ધ્યાનમાં રાખેલી એક ઝીણી psychology (માનસ સ્વરૂપ) લક્ષમા લ્યો. કેટલાક કર્તવ્યોનુ અનુષ્ઠાન

લગભગ બુદ્ધિના નિશ્ચયમાંથી જ નીકળે છે; બીજાં કર્તવ્યોના અનુષ્ઠાનમાં બુદ્ધિના નિશ્ચયને હૃદયની લાગણી (Emotion) ગતિ આપે છે. આ બે જાતનાં કર્તવ્ય વચ્ચે જ્યારે વિરોધ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે ઘણું કરી જે કર્તવ્યના અનુષ્ઠાનમાં હૃદયની લાગણી મદદે હોય છે તેનો જય થાય છે—કારણ કે એનું અનુષ્ઠાન સરળ બને છે. આથી જ્યારે યુધિષ્ઠિરની એક તરફ સત્યનુ કર્તવ્ય હતું અને બીજી તરફ સ્વજનને ઊગારવાનુ કર્તવ્ય હતું—તે વખતે સત્યનુ કર્તવ્ય કોરૂ પડતું હતું, અને સ્વજન પ્રત્યે પ્રેમ અને દયાની લાગણી બીજા કર્તવ્યને આર્દ્ર બનાવતી હતી—અને તેથી આ બીજા કર્તવ્યને જય પામવાની અનુકૂલતા મળી

૩. આવે પ્રસગે હૃદયની ઉચ્ચ–પ્રેમ અને દયાની—લાગણી જ કામ કરતી હોય છે એમ ન સમજવુ એ ઉચ્ચ લાગણી સાથે વિજયની સ્વાર્થી અભિલાષા પણ યુધિષ્ઠિરના મનમા ભળેલી હતી. અને તેથી આ ઉચ્ચ લાગણીને બ્હાને આ અસત્યકથનનો બચાવ કરવા મહાભારતકારે યત્ન કર્યો નથી. વસ્તુત: યુધિષ્ઠિર સ્વાર્થ ખાતર જ જૂઠુ બોલ્યા ન હતા—બલ્કે મૂળ પ્રેરકબળ તો દયાની લાગણીનુ જ હતું, પણ આવે પ્રસગે ઘણી વાર બને છે તેમ મિશ્ર બળથી છેવટનુ પગલુ ભરાયુ એમ બતાવવામાં મહાભારતકાર, પાપની આપણા અન્તર્મા ગુપ્ત રીતે પેસી જવાની કેવી યુક્તિ હોય છે એ સૂચવે છે આમ ઉચ્ચ હેતુ સાથે ક્ષુદ્ર હેતુ છાનો-માનો કેવો ભળી ગયો—એમ કહેવામા વ્યાસજી મનુષ્યમનનુ બધારણ બહુ ઊંડી દૃષ્ટિથી બહાર આણી આપે છે

૪. વળી એ પણ જોવાનુ છે કે પ્રભુએ કરેલી આ સંસારની અદ્ભુત ઘટનામા, ધર્મવડે અધર્મનો પરાભવ થાય એમા તો નવાઈ જ શી ? પણ કોઈકવાર અધર્મવડે પણ અધર્મનો પરાભવ થાય છે. જેમકે–ઔરંગઝેબની ધર્માન્ધ અનીતિનો શિવાજીના છળથી વિનાશ થયો. અને આ જાતનાં—પાપે પાપને ખાધાના—દૃષ્ટાન્તો, ઇતિહાસમા પુષ્કળ છે. પરિણામમા ધર્મનો જય અને પાપનો ક્ષય કરાવનાર શક્તિ સદા **સર્વત્ર** જો પરમાત્મા જ છે, તો પાપ સ્હામે પાપ ઊભુ કરનાર શક્તિ પણ પરમાત્મા જ છે એમ માનવું સ્વત ફલિત થાય છે. આ વિચિત્ર ઘટનાને પ્રભુના નિર્દોષ સ્વરૂપ સાથે શી રીતે ઘટાવવી એ ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનનો મહાપ્રશ્ન છે—જેનો ખુલાસો કરવાની કવિને માથે ભાગ્યે જ ફરજ છે. એનુ કામ તો, જગતની ઘટના ઉપર પ્રતિભાનો

પ્રકાશ નાંખી એ ઘટના જેવી છે તેવી વાચક આગળ પ્રત્યક્ષ કરવાનુ છે, બલ્કે એ ઘટનાની પ્રભુના નિર્દોષ સ્વરૂપ સાથે સંગતિ કરવા જતા જે વિરોધ આવે છે તે પ્રકટ કરી, એ વિરોધવડે આ જગની ઘટનાનું અદ્ભુતપણું દર્શાવવુ એ એનુ કામ છે. જેઓ આ વિશ્વની વ્યવસ્થામા ઇશ્વર અને શેતાન એવી સમાન કક્ષાની પરસ્પર વિરુદ્ધ શક્તિઓનુ દ્વૈત માનતા નથી* તેઓ શેતાનનુ અસ્તિત્વ સ્વીકારીને પણ છેવટે એની પાર ઇશ્વરને જ મૂકે છે—અર્થાત્ આ જગત્ના વ્યવહારમા મનુષ્ય જે લાલચો અનુભવે છે એ ઇશ્વિરે જ સર્જેલી છે, એ લાલચોના વિષયો ઇશ્વિરે જ સર્જ્યા છે, એટલુ જ નહિ પણ એ વિષયો મનુષ્યના મન ઉપર અસર કરે એવુ વિષયનુ સ્વરૂપ અને મનુષ્યના મનનુ બંધારણ ઘડયુ છે એ પણ ઇશ્વિરની જ કૃતિ છે—માટે જ મહાભારતકાર કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ યુધિષ્ઠિરને જયની લાલચ બતાવી આમાં શ્રીકૃષ્ણને કાંઈ દોષ લાગતો હોય તો તે આ જગત્મા લાલચો ઉત્પન્ન કરીને તથા એ લાલચો મનુષ્યના મન ઉપર અસર કરે એવુ એ લાલચોનુ અને મનુષ્યના મનનુ સ્વરૂપ ઘડીને પ્રભુએ પોતાને માથે જે દોષ વ્હોર્યો છે તે જ છે. વસ્તુત સિદ્ધાન્તમા, આ સદોષ જગત્ રચીને પણ પરમાત્મા નિર્દોષ જ રહે છે—આ પ્રપચના ચાલક હોઇને પણ કૃષ્ણ યથાર્થ કહી શકે છે કે "**नोक्तपूर्वं मया मिथ्या स्वैरेष्वपि कदाचन**".§

૫. વ્યાસજી. ઉપર પ્રમાણે કર્તવ્યની મુશ્કેલી, લાલચનુ સ્વરૂપ, તથા એમા પરમાત્માની અદ્ભુત રચના બતાવીને અટક્યા નથી. એમ કર્યું હોત

---

* કોઇ ને કોઈ રીતે સર્વ ધર્મમાં આવા દ્વૈતનો નિષેધ થતો જોઇએ છીએ: અહુરમઝ્દ અને અહિમાનને સ્હામસ્હામા ગોઠવનાર ધર્મમા પણ અહિમાનની પાર અહુરમઝ્દને મૂકવાનો એક યત્ન થયો છે. દેવ અને અસુર પણ પ્રજાપતિ (દેવાધિદેવ) માથી ઉત્પન્ન થયા હતા એમ ઉપનિષદ્ કહે છે (**'देवासुरा ह्वै यत्र सयेतिरे उभये प्राजापत्याः'**). ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પણ Manichæanismનો ઇનકાર કરવામા આવ્યો છે.

§ ઉત્તરાના બાલકને અશ્વત્થામાએ બ્રહ્માસ્ત્રથી બાળી નાંખ્યો ત્યારે એ બાળકને ખોળામાં લઈ ઉત્તરા વિલાપ કરવા લાગી અને એને જીવતો કરવા કૃષ્ણને પ્રાર્થના કરી ત્યારે "**अब्रवीच्च विशुद्धात्मा सर्वं विश्रावयन् जगत्। नोक्तपूर्वं मया मिथ्या स्वैरेष्वपि कदाचन**" એમ ભારતકાર કહે છે.

તો આપણે એમને અસત્યને ઉત્તેજન આપનાર તરીકે નિન્દવાનું કારણ રહેત. પણ એમણે તો આ અસત્યના પ્રસંગની વિકટતા બતાવવાની સાથે—એ અસત્યનો બિલકુલ બચાવ કર્યો નથી, બલ્કે એ અસત્ય બોલ્યાનુ શુ પરિણામ આવ્યુ એ એક લીટીમાં પણ બહુ સચોટ નાપસંદગીથી જણાવી દીધુ છે તે એ કે યુધિષ્ઠિરનો તે જ ક્ષણે પ્રભાવ નષ્ટ થઈ ગયો—એમનો રથ જે અત્યાર સુધી જમીનથી ચાર આગળ ઊંચો ચાલતો હતો તે જમીનને અડયો ! આટલુ જ નહિ પણ આ વાત ખાસ સ્મરણમાં રાખી મહાભારતકાર અસત્યની નિન્દાનો એમના ગ્રન્થમા ફરી એક પ્રસંગ રચે છે. સ્વર્ગારોહણ પર્વમાં યુધિષ્ઠિરને કવિ નરકમા ફેરવે છે—અને નરકમાં ભાઈઓને જોઇને એને દુઃખ થાય છે, ત્યારબાદ એ બધો નરકનો દેખાવ સ્વપ્નવત્ ઊડી જાય છે એના કારણમા ઈન્દ્ર યુધિષ્ઠિરને કહે છે—

" व्याजेन हि त्वया द्रोण उपचीर्णः सुतं प्रति ।
व्याजेनैव ततो राजन् दर्शितो नरकस्तव ॥ "

="હે રાજન્ ! તેં અશ્વત્થામાની બાબતમા દ્રોણને મિથ્યા ભાન કરાવ્યુ હતું, તેવુ જ મિથ્યાભાન તને આજ—આ નરકદર્શનમાં—થયુ." તાત્પર્ય કે ધર્મરાજ જેવા સત્યવાદી જીવનમાં પણ અસત્યનો એક ન્હાનો સરખો દેખાતો દોષ અને તે એવે વિકટ પ્રસગે થએલો કે એને દોષ કહેતા પણ ક્ષણવાર થોભવુ પડે,—એ દોષ પણ એનુ ફળ ઉત્પન્ન કર્યા વિના રહેતો નથી. આ મનુષ્યના નૈતિક જીવન(moral life)નો એક દયાર્હ 'tragedy' યાને કરુણરસજનક પ્રસગ છે, અને એ જ મનુષ્યત્વનુ ભાન કરાવનાર સાધન છે કર્ણ જેવો અર્જુનની સમાનકોટનો વીર અસત્યને† પરિણામે ખરે અણીને વખતે પોતાની અસ્ત્રવિદ્યા ભૂલી બેઠો એ પ્રસગમા કવિએ જે tragedy (કરુણચિત્ર) રચી છે તે કરતા આ tragedy (કરુણચિત્ર) જુદી જ જાતની છે, પણ જરાએ ન્યૂન નથી. કર્ણ તો પોતાની અસ્ત્રવિદ્યા ભૂલી બેઠા, પણ યુધિષ્ઠિર તો પોતાનુ સ્વસ્વરૂપ–સત્યવાદિત્વ—ભૂલી બેઠા ! પહેલા કરતા આ બીજુ વિસ્મરણ થોડુ નથી. વળી કર્ણના અસત્યનુ ફળ તો આ લોકમા જ ભોગવાઇ ગયુ—યુધિષ્ઠિરના

† પરશુરામને હુ બ્રાહ્મણ છુ એમ મનાવી અસ્ત્રવિદ્યા શીખી લાવેલો હતો એ અસત્ય જાણવામા આવતા ગુરુએ શાપ દીધો કે ખરે વખતે તું વિદ્યા ભૂલી જઇશ.

અસત્યનું ફળ સ્વર્ગમાં પણ એને નડયા વિના રહ્યું નહિ. આમ કલ્પવામાં કવિએ કર્મનાં ફળના નિયમની વિવિધરૂપતા દર્શાવી છે.

૭. વળી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર શા માટે ડગે છે એનો એક સ્થૂલ ખુલાસો મહાભારતકારે એ આપ્યો છે કે—જેને માથે સગાંવહાલાં મિત્ર આશ્રિત વગેરે અસંખ્ય સ્વજનોના પ્રાણુ રક્ષવાની ફરજ છે તેને કર્તવ્યના અનેક વિકટ પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેમાંથી એક 'moral paradox' યાને નૈતિક વિષયની વિરોધગર્ભ સ્થિતિ એ ઉત્પન્ન થાય છે કે એક તરફથી એને માથે પાપ કરવાનુ **કર્તવ્ય** (સ્વાર્થી સદ્દગુણ વૃત્તિથી કે વિશુદ્ધાઇના અભિમાનથી પ્રેરાઈ એ ચોખ્ખો રહેવા માગે તો જુદી વાત) આવી પડે છે અને બીજી તરફથી એ જ પાપરૂપ કર્તવ્ય (આ જ 'paradox' પાપને કર્તવ્ય કહેવુ એ જ paradox) કરવા માટે એને **શિક્ષા**—નરક—ખમવુ પડે છે ! આ વિષમ સ્થિતિ રાજધર્મને અગે યુધિષ્ઠિરને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે સ્વર્ગારોહણપર્વમાં કવિ કહે છે કેઃ—"**अवश्यं नरकस्तात द्रष्टव्यः सर्वराजभिः**"—રાજામાત્રને, અર્થાત્ જેમને માથે લોકતન્ત્ર ચલાવવાની મ્હોટી જવાબદારી છે તેવા સર્વને, નરક જોયા વિના છૂટકો નથી—અર્થાત્ એમને પાપ કરવાની જરૂર પડયા વિના રહેતી નથી, અને પરિણામે પાપનાં ફળ પણ ભોગવવા પડે છે. યુદ્ધ એ પણ લોકતન્ત્ર ચલાવવાને અગે ક્ષત્રિયને માથે આવી પડતું કર્તવ્ય છે, પણ એ કર્તવ્ય અનેક પ્રપચ જૂઠ વગેરે દોષોથી સકુલ છે§, અને પરલોકમાં એની શિક્ષા ખમવાની—યુદ્ધમાં તરવાર ખમવાની એની જેવી ફરજ છે તેવી જ—ફરજ છે.

૮. પણ આ ઉપરાંત હજી એક ઊંડુ સત્ય મહાભારતકારે આ કથામાં સૂચવ્યુ છે—એ મનન કરવા જેવું છે. 'અશ્વત્થામા મરાયો' એમ અસત્ય બોલતાં ભીમને જરા પણ સકોચ આવતો નથી; યુધિષ્ઠિરને સંકોચ આવ્યો,

§ આ બાબત, વિશ્વામિત્રાદિક ઋષિઓ, દ્રોણુને ચેતાવીને, અસત્ય સામે એનો ફરિયાદનો હક બંધ કરે છે એમ કહીએ તો ચાલે. યુદ્ધનાં અસંખ્ય પાપો અને સ્નેહવિધ્વસનો દર્શાવીને મહાભારતકારે બ્રાહ્મણો માટે—અર્થાત્ ઉચ્ચ સસ્કારી જીવો માટે—યુદ્ધ પ્રતિ નિર્વેદ ઉત્પન્ન કરવાનો આશય રાખ્યો જણાય છે.

પણ આખરે એ પણ બોલ્યોઃ ન બોલ્યો એક અર્જુન. આ ભેદનું શું કારણ? આમા મનુષ્યસ્વભાવનું એક ગૂઢ તત્ત્વ કવિ તારવી આપે છે. આ પ્રમાણેઃ- ભીમ, વૃત્તિના વેગને—ઉપનિષદ્ જેને 'શ્રેય' વિરુદ્ધ 'પ્રેય' કહે છે તેને— જલદી તાબે થઇ જાય એ સ્વાભાવિક છે. યુધિષ્ઠિર ધર્મ(Law)નો અવતાર છે, પગલે પગલે કાર્યાકાર્યનો વિચાર કરીને ચાલનાર છે, પણ એને આ ધર્મબુદ્ધિ સિવાય વધારે ઊંચું અવલમ્બન નથી, અને તેથી એ આખરે ધર્મમાંથી ચ્યુત થાય છે. પણ અર્જુન પરમાત્માનો સખા છે, ભક્ત છે. એની ભાવના ધર્મ(Law)ની નથી, પ્રેમ(Love)ની છે, અને જેમ રાત-દિવસ પોતાનું આરોગ્ય સાચવવાનો બુદ્ધિપૂર્વક યત્ન કરનાર મનુષ્ય ભાગ્યે જ પોતાનુ આરોગ્ય સાચવી શકે છે, તેમ રાતદિવસ નીતિ જાળવવાની ચિન્તા રાખનાર મનુષ્ય ભાગ્યે જ નીતિનુ બરાબર સંરક્ષણ કરી શકે છે. અર્જુને નીતિની દરકાર કરી નથી, પણ વીરત્વ કેળવ્યુ છે અને પ્રભુ સાથે પ્રેમ બાધ્યો છે—એ આ ક્ષણે યુધિષ્ઠિરના 'અધર્મભીરુત્વ' કરતાં પણ એને વધારે કામ આવે છે. મનુષ્ય મનુષ્યત્વ કેળવતાં જેવુ દેવત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, તેવુ બુદ્ધિપૂર્વક દેવત્વ કેળવવા જતા તે પ્રાપ્ત કરી શકતો નથીઃ બલ્કે એનો પાત થાય છે.

પ્રભુ ! મને મનુષ્ય જ રાખો, પણ **તમારો** રાખો—એ કરતાં હું અધિક માગતો નથી.

[વસન્ત માર્ગશીર્ષ, સવત્ ૧૯૬૯.]

(ફરી ખુલાસો.)

માર્ગશીર્ષના વસન્તમાં "યુધિષ્ઠિરનું અસત્યકથન') એ વિષય ઉપર મે' એક પ્રાસંગિક નોંધ લખી હતી. તેમાં, સાધારણુ રીતે કેવા દષ્ટિબિન્દુથી યુધિષ્ઠરના જીવનનો આ પ્રસગ વિલોકવામાં આવે છે, અને મારે મતે—કવિ તેમ જ નાયકને ન્યાય થવા, કેવા દષ્ટિબિન્દુથી એ વિલોકાવો જોઇએ, એ વિષે મારા નમ્ર વિચારો મેં વાચક આગળ રજુ કર્યા હતા. અને, આમ દષ્ટિબિન્દુ બદલવાથી આ પ્રસંગ કેવુ જુદુ જ સ્વરૂપ ધરે છે એ બતાવ-વાનો ઇરાદો હતો, તેથી મેં મારા વિચારને 'મતભેદ' ન કહેતાં 'દષ્ટિભેદ'

કહેવાનું પ્રધાને પસંદ કર્યું હતું. ટુંકામાં, મારા એ લેખમાં યુધિષ્ઠિરના અસત્ય-કથનની પાછળ રહેલા નૈતિક અને ધાર્મિક સિદ્ધાન્તની ચર્ચા કરવાના કરતા—એ પ્રસંગમાં કવિએ આલખેલા એક ભવ્ય કરુણરસના ચિત્ર તરફ વાચકની દૃષ્ટિ દોરવાનો વિશેષ ઉદ્દેશ હતો.

મારા આ લેખનુ રા. નરસિંહરાવે માઘના વસન્તમાં, કાંઇક સ્નેહના પ્રક્ષપાત પૂર્વક અને કાંઇક સ્વમતના સદાગ્રહ પૂર્વક, અવલોકન કર્યું છે. એમાં પ્રકટ કરેલા 'સ્નેહભાવયુક્ત વિરોધ' ના વિરોધ—અંશ તરફ લક્ષ દેતાં સ્નેહને અન્યાય (ક્ષતિનો તો સભવ જ નથી, પણ અન્યાય) થાય, તેથી ઉત્તર લખવાનો મારો પ્રથમ વિચાર ન હતો, પણ રા. નરસિંહરાવની પોતાની જ સ્નેહી માગણીથી પ્રેરાઈ, તેમ જ એ ચર્ચાપત્રમાં રા. નરસિંહરાવ—

> "આણંદશંકરને મતે—'આ વાર્તાના સામાન્ય શ્રોતાઓ 'ના ભેગો હુ પણ 'માત્ર આટલી વાત સાંભળીને અને તે ઉપર ઊંડો વિચાર ન કરીને, ધર્મરાજને અને મહાભારતકારને ઉભયને કાઇક અન્યાય' કરૂ છુ. ધર્મરાજાના 'આ એક દૂષણના ભાનમા હુ 'ધર્મરાજાનુ દિવ્યતાથી ભરપૂર ચરિત્ર ભૂલી' જાઉં છુ. "—ઇત્યાદિ,

એમની વિચારશક્તિ માટે મને જે માન છે તેની અવગણના કરતો આરોપ મને આરોપે છે, વગેરે બાબતો ધ્યાનમા લેતા એ ચર્ચાપત્રના ઉત્તરમા બે શબ્દો લખવાની મને ઇચ્છા થઈ છે. વાચકને ઘણો કટાળો ન આવે, (થોડોક તો આવશે) તેથી બનતા યત્ને ટૂંકામા હુ મારો ઉત્તર આપીશ. બધી ચર્ચા ફરીથી ન ઊકેલતા, હુ એમનાથી ક્યા કયા જુદો પડુ છુ એ જ બતાવીશ.

૧. પ્રથમ તો એ જ કહેવાનુ કે રા. નરસિંહરાવ ધારે છે તેમ હું એમને આ વાર્તાના 'સામાન્ય શ્રોતાઓ' ભેગા ગણતો જ નથી: મેં ખાસ વિવક્ષાથી '**સામાન્ય**' અને '**શ્રોતા**' એ શબ્દો પ્રયોજ્યા હતા, અને એ વડે સૂક્ષ્મવિચારક શ્રોતાઓનો અને વ્યાખ્યાનકર્તાઓનો વ્યવચ્છેદ કરવાનો મારો આશય હતો. મને લાગે છે કે હાલ આપણે જ્યાં 'વાચક'—શબ્દ પ્રયોજીએ છીએ ત્યાં પૂર્વે 'શ્રોતા' શબ્દ પ્રયોજાતો તેથી મેં એ શબ્દ 'વાચક'ના અર્થમા વાપર્યો હશે એમ કદાચ રા. નરસિંહરાવે ધાર્યું હશે. પરતુ વસ્તુતઃ એ શબ્દ મેં વ્યાખ્યાનકારના શ્રોતાઓના અર્થમા વાપર્યો હતો, છતાં એમને આમ ભ્રમ થવાનુ મેં કારણ આપ્યુ તે માટે હુ દિલગીર છુ. "ઘણા વ્યાખ્યાનકારો યુધિષ્ઠિરને અને મહાભારતકારને અણઘટતી રીતે ફેટ-

ટલોક અન્યાય કરે છે" એમ બીજે સ્થળે મેં કહ્યું છે તેમાં પણ 'અણઘારી રીતે' કહેવાનો મારો હેતુ એ જ હતો કે વિદ્વાન વ્યાખ્યાનકારો ધારતા નથી તેવી અસર આ જાતના નિરૂપણથી કેટલીકવાર–બલ્કે ઘણીવાર—શ્રોતાઓ ઉપર—સામાન્ય શ્રેતાઓ ઉપર—થાય છે. આવા અવિચારી જનોમાં રા. નરસિંહરાવને ભેળવવાની મેં ધૃષ્ટ મૂર્ખતા કરી નહોતી.

૨. "**न्याय्यात् पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः**" એ રા. નરસિંહરાવના વ્યાખ્યાનનુ મુખ્ય સૂત્ર હતું, અને એના પ્રત્યુદાહરણમાં યુધિષ્ઠિરના અસત્યનો પ્રસંગ લેતા એ 'અસત્યને જ આગળ કર્યા વિના બને એમ જ ન્હોતું'—એ હું કબૂલ કરૂ છુ. પણ જ્યાં જ્યાં મેં આ કથા સાભળી છે ત્યાં ત્યાં (ઉદાહરણ તરીકે અત્રેની હાઇસ્કૂલમાં પ્રસિદ્ધ નીતિશિક્ષક મિ. ગૂલ્ડે 'સત્ય' ઉપર એક પાઠ આપ્યો હતો તેમાં પણ) મેં આ પ્રસગની આ બાજુ જ દેખાડાતી જોઈ છે. તો યુધિષ્ઠિર અને વ્યાસજીને ન્યાય ખાતર આ વ્યાખ્યાનકારો સામે એક ફરિયાદ કરૂ તો તે શુ ગેરવાજબી છે? રા. નરસિંહરાવે મુંબાઈ પ્રાર્થનાસમાજના મન્દિરમાં કીર્તન કર્યું તે વખતે હુ હાજર નહોતો. પણ એ વખતે રા. નરસિંહરાવે આ પ્રસંગને અગે પોતે કહે છે તેમ "યુધિષ્ઠિરના આ અસત્યકથન ઉપર ખોટો ભાર મૂકીને હેનો અવળો અર્થ લેવો ના જોઇયે; યુધિષ્ઠિર અસત્ય બોલ્યા તો આપણે તેમ કરવાને શી અડચણ?—એમ સાર લેવાનો નથી. આપણે તો હેમના સત્યવાદિત્વ ઉપર જ લક્ષ રાખી અનુકરણ કરવુ જોઇએ." આટલો જ વિશેષ ઉપદેશ કર્યો હોય, તો તે તો હુ જે કહેવા માગુ છુ તે કરતાં જુદુ જ છે. શ્રોતાજને યુધિષ્ઠિરના નવ્વાણું સત્ય ઉપર ધ્યાન આપી સત્ય બોલતા શીખવુ જોઇએ કે એક અસત્ય ઉપર ધ્યાન આપી અસત્ય બોલતાં શીખવુ જોઇએ એ સંબન્ધી વિવેચન ઊમેરવાથી મારી આકાંક્ષાની પૂર્તિ થતી નથી. હુ માગું છુ તે એ કે યુધિષ્ઠિરના નવ્વાણું સત્ય ઉપર ધ્યાન આપી એના આ સોમા અસત્ય માટે દયા ખાઓ—અને પ્રભુને પ્રાર્થના કરો કે 'હે પ્રભુ। તું અમને—યુધિષ્ઠિર કરતાં હજારગણા નિર્બળ મનુષ્યોને–એવા વિકટ પ્રસંગોથી તાવીશ નહિ. અને તાવે તો તુ એવે વખતે અડગ રહેવા અમને બળ આપજે!'

૩. હું કબુલ કરૂ છુ કે "યુધિષ્ઠિરના આ અસત્યનો તો બચાવ ના જ કરી સકાય". બચાવ ન કરી શકાય, પણ મૂંઝવણ બતાવી શકાય ખરી.

પ્રકૃત પ્રસંગે કાંઈ જ મૂંઝાવાનું કારણ નહોતું અને ' નિષ્પાંડવા પૃથ્વી થવા દઈને પોતાનું સત્ય સાચવ્યું હોત ' તો એ નિર્દોષ માર્ગ હતો એમ મારી નૈતિક બુદ્ધિ કબુલ કરી શકતી નથી. યુધિષ્ઠિરની ખાતર મૂંગે મ્હોંએ અસંખ્ય દુ:ખો સહન કરનાર ભાઇઓને, તથા પોતાને આશ્રયે યુદ્ધમાં ઊતરનાર હજારો મનુષ્યોને, દ્રોણને હાથે મરવા દઇને પણ યુધિષ્ઠિરને માથે પોતાનું સત્યવાદિત્વ જાળવવાનુ કર્તવ્ય ખુલ્લુ હતું, એમ હું કહી શકતો નથી. હું ફરીથી કહું છુ કે મને તો એમાં ' selfishness of virtue ' અથવા તો 'spiritual pride' (સ્વાર્થી સદ્ગુણવૃત્તિ કે વિશુદ્ધાઇનુ અભિમાન) સ્પષ્ટ દીસે છે. રા. નરસિંહરાવનો આમા મતભેદ હોય તો એ મતભેદ ટાળવાનો મને કાંઈ માર્ગ જડતો નથી. ઘણું તો હું એટલુ જ કહું કે મારા લેખમાં Paulsen's "System of Ethics" ના Veracity ઉપરના જે પ્રકરણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાં બતાવેલા પ્રસંગોએ સત્ય બોલવાનુ કર્તવ્ય કેવી રીતે ખુલ્લુ છે એ રા. નરાસંહરાવ બતાવશે તો તેથી આ વિષય ઉપર ઘણું અજવાળુ પડશે.

૪. રા. નરસિંહરાવ કહે છે કે " 'અને ભાવિ તણા જ પ્રભાવે' એ વચનમાં **વ્યાસે** પોતાના કાવ્યના નાયકનો કાંઇક બચાવ કર્યા જેવું કર્યું છે." મને આમાં યુધિષ્ઠિરનો બચાવ કર્યો નથી લાગતો; વ્યાસજીએ આમાં—એક દૃષ્ટિબિન્દુથી—એમને જે વસ્તુસ્થિતિ લાગી તે જ વર્ણવી છે: વાચકને પોતાની સાથે લઈ જાણે કહેવડાવે છે કે યુધિષ્ઠિર •જેવા સત્યવાદી જેણે આખો જન્મારો સત્ય બોલવામાં જ કાઢયો હતો એ પણ આવે પ્રસંગે અસત્ય બોલ્યા ત્યારે ' ભાવિ ' નહિ તો બીજુ શુ ? માલતીમાધવમાં માધવ જેવાના હૃદય ઉપર પણ કામદેવે અસર કરી એ જોઈ મકરન્દને થયુ કે "**सर्वंकषा भगवती भ**[illegible]", અને ।પતાએ રાજદરબારના લોભ ખાતર પોતાને ઘરડા વરને પરણાવવા કબુલ કર્યું એમ ધારી માલતીને થયુ કે "**जितं खलु भोगतृष्णया**" ત્યાં જેમ કર્તાની જવાબદારીનો વસ્તુત: લોપ કર્યા વગર, સામી પ્રબળ શક્તિનુ જોર બતાવવાનો યત્ન છે, તેમ અત્રે યુધિષ્ઠિરની જવાબદારીનો નિષેધ કર્યા વગર છેવટે વિજય પામેલી શક્તિનો અનિવાર્ય પ્રભાવ બતાવવાનો યત્ન છે. વળી કવિ " એમ કરતે કરતે આટલાં કારણો બતાવતા ગયા તે કાંઈક ધર્મરાજા તરફ પક્ષપાતની દૃષ્ટિ દેખાડે છે" એ સમજણમાં પણ હુ મળી શકતો નથી. મારી સમજણ પ્રમાણે વ્યાસજી

પક્ષપાતની દૃષ્ટિએ નહિ, પણ એટલાં બધાં કારણો હોય ત્યારે જ સત્યકથનની સ્વતઃસિદ્ધ કર્તવ્યતા ઢંકાઈ મૂઝવણ પેદા થાય છે તે માટે, એક પછી એક કારણ ગણાવતા ગયા છે. એ કારણપ્રદર્શનનુ દરેક પગલું સત્યના મહત્ત્વમાં વધારો કરતો જાય છે.

૫. રા. નરસિંહરાવ કહે છેઃ “ રા. આણંદશકર **‘शठं प्रति शाठ्यं कुर्यात्’** એ જાતનો ઉપદેશ કરવાને ઇચ્છતા હોય એમ હું માની સકતો નથી.” બેશક હુ એ જાતનો ઉપદેશ બિલકુલ કરવા માગતો નથી. અને આમ મારા તાત્પર્યને યથાર્થ સમજવા માટે હુ એમનો ઉપકાર માનુ છું. શાઠ્યના જવાબમાં જ શાઠ્ય કરનાર માણસ પણ કાંઈ દોષમુક્ત થતો નથી. પણ વિશ્વની યોજના શી છે એ તો આમાથી સમજવા જેવુ છેઃ આ વિશ્વની યોજનામાં ધર્મ અધર્મનો વિનાશ કરે એમાં તો નવાઈ જ શી છે, પણ અધર્મ અધર્મને ખાય છે એવી અદ્‌ભુત ઘટના છે ! અર્થાત્, અધર્મ માત્ર ધર્મથકી જ નહિ, પણ પોતે પોતાનાથી પણ બ્હીવાનુ છે. અધર્મના ગર્ભમા રહેલુ આ **સ્વવિઘાતક** તત્ત્વનુ સ્મરણ વાચકને દર્શાવવા માટે જ મેં “ ઔરંગઝેબની ધર્માન્ધ અનીતિનો શિવાજીના છળથી વિનાશ થયો. ” એમ દૃષ્ટાન્ત આપ્યુ હતું. શાઠ્યનો કોઈપણ પ્રકારે બચાવ કરવા હુ માગતો નહોતો.

૬. છેવટે,§ મારી અને રા. નરસિંહરાવની વચ્ચે તત્ત્વજ્ઞાનના એક બે મ્હોટા મતભેદ આવીને ઊભા રહે છે. પાપ સામે પાપ ઊભુ કરનાર શક્તિ પરમાત્મા જ છે એમ મારૂ માનવુ છે. “પરમ પુરુષ પોતાના પવિત્ર સ્વરૂપની સાથે વિરોધ રાખનારા પાપને સાધનરૂપે પણ વાપરે એમાં રા. નરસિંહરાવને “ એની શક્તિની ઊનતા જ ” પ્રતીત થાય છે. પરમાત્માની આ રીતિ એની સર્વશક્તિમત્તા સાથે કેવી રીતે સંગત થાય છે એ પછી વિચારવાનુ છે. પહેલુ તો આપણે **વસ્તુસ્થિતિ** શી છે એટલુ જ જોવાનુ છે. એ જોતા જણાય છે કે—પાપનો પાપથી નાશ થાય છે એવી આ વિશ્વમાં એક યોજના છે. હવે, એ યોજનાનો યશ પ્રકૃત દૃષ્ટાન્તમા શિવાજીને આપી શકાતો નથી—એ યશ આપવો એનો અર્થ તો **शठं प्रति शाठ्यं कुर्यात्**

---

§ મારા અને રા. નરસિંહરાવના ઇશ્વરવાદમાં કેટલોક ફેર છે. પણ વિવાદનુ કોકડુ વધારે ગૂંચાઈ ન જાય તે માટે બહુધા હુ એમના ઇશ્વરવાદની ભૂમિકાએ રહીને જ બધી ચર્ચા કરૂછુ.

ની નીતિનું જ અનુમોદન આપવું એવો થાય. એ યોજના ભલે પરમાત્માની સર્વશક્તિમત્તા સાથે અસંગત હો—પણ એ પદ્ધતિએ કામ કરતી આ વિશ્વમાં કોઇક શક્તિ વિરાજમાન છે એ તો અનુભવસિદ્ધ છે. અને તે મનુષ્ય કરતાં અતિરિક્ત છે, યોજના(ચૈતન્ય સૂચવતી ઘટના)રૂપ છે, અને શુભકારી છે, તો તે પરમાત્માની જ છે એમ શબ્દાન્તરમાં કહ્યા વિના ચાલતું નથી. હવે, આ વિશ્વના બંધારણમાં કોઈ વાત પરમાત્માના કોઈ ગુણ સાથે અસગત દેખાય તો તેમાંથી બે પરિણામ ફલિત કરવામાં આવે છે: નિરીશ્વરવાદી એ અસંગતિનો પરમાત્માના નિષેધ માટે ઉપયોગ કરે છે,* ઇશ્વિરવાદી એને પરમાત્માની અદ્ભુતતા અને ગહનતાના પ્રમાણરૂપે જુવે છે. રા. નરસિંહરાવ નિરીશ્વરવાદી નથી—એટલે એમને માટે આ બીજો કલ્પ જ રહે છે. આ વિશ્વમાં પ્રતિક્ષણ અસંખ્ય જન્તુઓ એક બીજાનો સંહાર કરીને જીવે છે, અને એ જ સંહારમાંથી ઉત્તરોત્તર ચઢીઆતા જીવો ઉત્પન્ન થતા આવે છે. એ સ્થળે એ સહારનો નિરીશ્વરવાદી પરમાત્માનો અભાવ સાધવામાં ઉપયોગ કરે છે, પણ ઇશ્વિરવાદીને તો એમા ખરાબ સાધનવડે સારૂ ફળ ઊપજાવવનારી પરમાત્માની અચિન્ત્ય શક્તિ જ પ્રતીત થાય છે. ત્યાં 'physical evil' (દુ:ખ) જેમ પરમાત્મામાં બાધક થતું નથી, તેમ પ્રકૃત પ્રસગે 'moral evil' (પાપ) પાપ એને બાધ કરી શકતું નથી. વળી એ 'physical evil'માં તો જીવોની જવાબદારી પણ નથી, અને ઇશ્વિરનુ કર્તૃત્વ સ્પષ્ટ છે. અને આ 'moral evil' (પાપ) તો રા. નરસિંહરાવ માને છે તેમ જો સર્વથા જીવનો જ ઊપજાવેલો પદાર્થ છે, તો જીવ જ એ

* "The whole material and living world wages one ceaseless struggle in which infinite millions of living things are destroyed each instant amid infinite torture, infinite waste, and infinite confusion If there be a God of Creation, there seems to be another God of Destruction The universe seems to be an eternal war of infinite angelic or divine and demoniac or Satanic forces A kind of Dualism between Ahrimanes and Oromasdes, with infinite subordinates on both sides, seems the more logical issue of contemplating the world–an internecine warfare that never comes to any issue, never can end, and is nearly equally balanced. The Theist has to admit that God the creator is also God the Destroyer." ફ્રેડરિક હૅરિસન.

માટે જવાબદાર છે, અને પરમાત્માને એનો બિલકુલ બાધ આવતો નથી. પણ આમ પોતપોતાનાં પાપ માટે જીવોનુ કર્તૃત્વ છે, છતાં એ **જુદા જુદાં પાપ એક બીજા સાથે સમ્બન્ધમાં આવી એક બીજાનો નાશ કરે અને જગતનું શ્રેય થાય એ યોજના** તો જીવોની કરેલી નથી જ. તેમ એ આકસ્મિક† પણ નથી.—આ વિશ્વમાં વિરાજતી કોઇક અદ્ભુત ઘટના-શક્તિની એ કરેલી છે—જેને આપણે 'ઇશ્વર' એવુ નામ આપીએ છીએ.

૭. રા. નરસિંહરાવ કહે છેઃ "પાપ તે સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વવાળો પદાર્થ નથી, મનુષ્યનાં આચરણને માટે સંભવરૂપે જ એ પદાર્થ નજરે પડે છે, એ વિચારીશુ તો પાપનો ભાર પ્રભુને માથે મૂકવાનો દોષ આપણે નહિ કરિયે. જગત્માં લાલચો ઉત્પન્ન કરીને તથા એ લાલચો મનુષ્યના મન ઉપર અસર કરે હેવું એ લાલચોનુ અને મનુષ્યના મનનુ સ્વરૂપ પ્રભુએ ઘડ્યુ છે, એમ રા. આણુદશકર કહે છે તે પાપના આ સભવ સ્વરૂપ તથા મનુષ્યને સ્વેચ્છા-સ્વીકારની કસોટીવડે ઉન્નત કરવાની પ્રભુની ગહન યોજનાનો અનાદર કરીશુ તો જ સ્વીકારી સકાશે." હુ પણ એ પાપના 'સભવ'માંથી પાપ ઊપ-જાવનાર મનુષ્યને જ જવાબદાર ગણુ છુ, અને એ પાપનો ભાર મનુષ્યને જ શિર રહેવા દઉ છુ. અને તેથી જ મહાભારતકારે પણ એ ભાર કૃષ્ણને માથે ચઢાવ્યો નથી એ હુ જોઉ છુ, પણ રા. નરસિહરાવ "મનુષ્યને... ઉન્નત કરવાની પ્રભુની ગહન યોજના" કહે છે તે જગત્ની લાલચો અને એ લાલચો અસર કરે એવુ મનુષ્યના મનનુ સ્વરૂપ **રચ્યા વિના** કેમ સંભવે એ હુ સમજી શકતો નથી. અર્થાત્ એ યોજનાનો હુ અનાદર કરતો નથી એટલુ જ નહિ પણ એનો આદર કરૂ છુ તેથી જ, એ જગત્ની લાલચોનુ અને એ લાલચો અસર કરે એવુ મનુષ્યના મનના સ્વરૂપનુ કર્તૃત્વ હું પર-માત્માનુ માનુ છુ, જીવનુ નહિ * કારણ કે એ કર્તૃત્વ જીવનુ હોય તો જીવ પોતે પોતાની મેળે પોતાની 'ઉન્નતિની કસોટી' રચે છે એમ થયુ, અને પછી કસોટી જ ક્યા રહી? રા. નરસિહરાવ પૂછશે કે યુધિષ્ઠિરને કસવા

† એ આકસ્મિક વિશ્વની 'physical forces' (ભૌતિક શક્તિઓ–)ની પરસ્પર સઘટના પણ આકસ્મિક રીતે જ થઇ ગઈ છે એમ કેમ ન કહેવાય?

* હુ નથી ધારતો કે રા. નરસિહરાવ શેતાનનું અસ્તિત્વ માનતા હોય. તેથી એ કલ્પ હુ છોડી દઉં છુ.

માટે પ્રલોભનનુ અસ્તિત્વ જ બસ હતું, ‘ કૃષ્ણ (પરત્માના) વાક્ય’ની શી જરૂર હતી ? આનો ઉત્તર કે— પરમાત્મા વિશ્વની રજેરજમા સભર ભર્યો છે અને સર્વત્ર એનુ પ્રાકટ્ય છે, છતા જેમ અમુક અમુક પદાર્થોમા એ વિશેષ રીતે પ્રકટ થતો દેખાય છે, તે જ પ્રમાણે કસોટી વડે મનુષ્યને ઉન્નત કરવાની ગહન યોજનાને અંગે સર્વત્ર પ્રલોભનો એણે પાથરી મૂક્યાં છે અને એ વડે પ્રતિક્ષ્ણ આપણને એ કસ્યા જ કરે છે, છતા જીવનના કેટલાક અસાધારણ પ્રસગોએ એ કસોટી એવી તીવ્ર બને છે કે એ પ્રસગે ઈશ્વર આપણી સામે ઊભો રહી આપણને તાવેછે એમ કહેવુ જ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રલોભનના સમુદ્રમાથી આ ઊછળતું મોજુ એ જ ‘ વાક્ય ’ જેઓ પરમાત્માથી સ્વતન્ત્ર સિદ્ધ શેતાન નામની દુષ્ટ શક્તિ સ્વીકારતા નથી તેઓને આ સમુદ્ર, આ સમુદ્રના મોજાં, એમા તરવાનું નાવ, અને એ નાવનુ રક્ષણ કરનારી ‘ ગુપ્તિ ’ (રક્ષણ યોજના—જેને જૈનો ‘ મનોગુપ્તિ, ’ ‘ વાગ–ગુપ્તિ, ’ ‘ કાય–ગુપ્તિ ’ કહે છે) સર્વ પ્રભુની જ કૃતિ છે. **मम माया विमोहिनी**—એ મતલબના અસંખ્ય વાક્યોમા વિમોહિની માયા પણ પ્રભુની જ છે એ સિદ્ધાન્ત મહાભારત અને અષ્ટાદશ પુરાણમા સર્વત્ર નજરે પડે છે એ સિદ્ધાન્ત જેઓને માન્ય ન હોય તેઓને પણ એ સિદ્ધાન્તાનુસાર વ્યાસજીએ જે કાવ્યરચના કરી તે સામે વાધો ઊઠાવવાનો હક નથી. મારા જ શબ્દો ફરી ઊતારવાની છૂટ લઉ તો “ આ વિચિત્ર ઘટનાને પ્રભુના નિર્દોષ સ્વરૂપ સાથે શી રીતે ઘટાવવી એ ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનનો મહાપ્રશ્ન છે—જેનો ખુલાસો કરવાની કવિને માથે ભાગ્યે જ ફરજ છે. એનું કામ તો, જગતની ઘટના ઉપર પ્રતિભાનો પ્રકાશ નાખી એ ઘટના ઉપર પ્રતિભાનો પ્રકાશ નાખી એ ઘટના જેવી છે તેવી વાચક આગળ પ્રત્યક્ષ કરવાનુ છે, બલ્કે એ ઘટનાની પ્રભુના નિર્દોષ સ્વરૂપ સાથે સગતિ કરવા જતા જે વિરોધ આવે છે તે પ્રકટ કરી, એ વિરોધ વડે આ જગની ઘટનાનુ અદ્દ્ભુતપણું* દર્શાવવું એ એનુ કામ છેઃ આમ મારો નમ્ર મત છે ”

૮. અન્તમા, રા. નરસિંહરાવ કહે છે “ રા. આનંદશકર કૃષ્ણના પરમાત્મરૂપની ઘટના બંધ બેસાડે છે એ ચાતુર્યયુક્ત છે; એથી વધારે નથી.” આ ઘટના મારી નથી; મહાભારતકારની છે. વ્યાસજીથી માંડી નરસિહમહેતા સુધીના અનેક તત્ત્વજ્ઞાની ભક્તો જેને ‘ કપટી ’ કહીને પૂજતા આવ્યા

* તેથી જ એને ‘ **माया** ’ કહી છે.

છે એ ' કપટી ' સાધારણ અર્થના કપટી કરતાં જુદો હોવો જોઇએ એ, એ ગ્રન્થકારોના કોઈ પણ અભ્યાસીને સ્પષ્ટ જણાયા વિના કેમ રહે એ હુ સમજી શકતો નથી. જગતના ઇતિહાસમા આટલો બધો કાળ સાધારણ અર્થનો કોઇ પણ કપટી–અને તે પણ વળી એ કપટી છે એમ જણાઇને કપટી તરીકે !—પૂજાયો મેં જાણ્યો નથી. વળી બીજા કોઈ પણ ધર્મના ઇતિહાસમા આવું વિશેષણ—સામાન્ય અર્થમા—પરમાત્માને લગાડેલુ પણ મેં જોયુ નથી. તે જ સાથે માયાનો (' કપટ ') સિદ્ધાન્ત જેવો આ દેશમા પ્રરૂપાયો છે તેવો અન્ય કોઇ દેશમાં પ્રરૂપાયો નથી. અને આપણા ગ્રન્થોમાં પરમાત્માને આ 'માયા'ને લઇ 'માયાવી' (જાદુગર) કહેવાનો પ્રચાર મહાભારત પહેલાના કાળથી ચાલતો આવ્યો છે એ સુવિદિત છે. આ બધી બાબત એકઠી મૂકીને હુ વિચારૂ છુ ત્યારે કૃષ્ણ સંબંધી આખ્યાયિકાઓમાં મને તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તો રસિક આકારમાં મૂર્તિમન્ત થતા દેખાય છે. " **द्वा-सुपर्णा सयुजा सखाया** " એ શ્રુતિમાં વર્ણવેલા સખા જ, નર–નારાયણની જોડમા, અને પછી નર–નારાયણના અવતારભૂત અર્જુન અને કૃષ્ણના સબન્ધમાં, મને પ્રતીત થાય છે, અને કૃષ્ણનું સારથિપણું અને યુદ્ધમા શસ્ત્ર ન પકડવા પ્રતિજ્ઞા—એ કઠોપનિષદ્‌ના રથ–રથીના રૂપક પર્યન્ત, અને સાખ્ય વેદાન્તમા નિરૂપેલા પરમાત્માના અકર્તૃત્વ–" **न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः** " (**भ. गी.**)ના સિદ્ધાન્તમા મને લઇ જાય છે. આ ઉપરાત બીજી અગણિત વસ્તુઓએ કૃષ્ણમા મને પરમાત્મબુદ્ધિ ઊપજાવી છે, આમ અર્થ સમજવાની રીતિને 'ચાતુર્ય' કહો, અગર એ કરતા પણ વધારે અયથાર્થતાવાચક શબ્દ લગાડો, પણ સેંટ પૉલના એ જ જાતના 'ચાતુર્ય' ઉપર અત્યારે આખો ખ્રિસ્તી ધર્મ ઊભો છે. અને સેંટ પૉલની દૃષ્ટિનો નિષેધ કરી ' ઐતિહાસિક જીસસ ' ને જ માનવાનો ' યુનિટેરિઅન ' મત કદી પણ એ ખ્રિસ્તી ધર્મનુ સ્થાન લઇ શકશે એમ હુ માનતો નથી.

[વસન્ત માર્ગશીર્ષ તથા ફાલ્ગુન ૧૯૬૯.]

૪૪.

શ્રી મહાભારતનું ઉપદેશરહસ્ય.

શ્રી મહાભારત અસંખ્ય ન્હાના મ્હોટાં આખ્યાનોથી ભરેલું છે. કેટલાક વાચકોને એ આખ્યાનો રૂપી વૃક્ષોથી ભરેલુ એક જગલ દીસે છે; કેટલાકને એ આખ્યાનોમાં કિમતી ઉપદેશો નજરે પડે છે, અને તેથી તેઓની દૃષ્ટિ પ્રમાણે આ પુસ્તક અમૂલ્ય ઉપદેશરત્નોની ખાણ જેવુ. અને એ આખ્યાનો પાછળથી સગ્રહવામાં આવ્યા છે એમ માનીએ તો ઉપદેશરત્નોના સગ્રહસ્થાન જેવુ છે. આ ત્રણે ઉપમાઓમા કાઇને કાઇ સત્ય તો સમાએલું છે જ. મહાભારતનાં આખ્યાનોમા ભમતાં બેશક એક ભવ્ય અને સ્વયભૂ જગલનુ ભાન થાય છે-એમાં જગલ જેવી જ વિવિધતા, વિષમતા, અકૃત્રિમતા, અને નિરન્તતા પ્રતીત થાય છે, એટલુ જ નહિ, પણ એમાં મનુજહૃદયની વૃત્તિઓ રૂપી વિવિધ પશુપખીઓનો કોલાહલ, તથા પરમાત્મારૂપી અદૃશ્ય વાયુનુ ક્વચિત્ મધુર ગાન, ક્વચિત્ ઘોર સુસવાટ, અને ક્વચિત્ તરુવરોને મૂળમાંથી ઉખેડી નાંખતો પ્રચંડ વેગ—એ જંગલની ઉપમાને યોગ્ય બનાવે છે. ખાણની ઉપમા પણ એ મહાન ગ્રન્થમા કેવા ઊંડા કિમતી સત્યો રહેલાં છે એ સૂચવે છેઃ જેમ જેમ એ ગ્રન્થના મનનમા ઊંડા ઉતરતા જઇએ છીએ તેમ તેમ એમા સત્યનાં ઊંડાં ને ઊંડા પડો માલમ પડતા જાય છે, અને એના અખૂટ રત્નો કદી પણ પૂરેપૂરા બહાર આવશે કે કેમ એની શકા રહે છે. વળી, હાલનુ મહાભારત તે અનેક શતકોમાં બનેલા વાર્તાલકારનુ વ્યાસજીએ રચેલુ સગ્રહસ્થાન છે એમ કહેવામા પણ કેટલુક સત્ય છેઃ કારણ, યદ્યપિ જૂની વાર્તાઓ એકઠી કરીને પ્રસિદ્ધ કરવા પૂરતો જ વ્યાસજીનો ઉપકાર નથી, ઘણી વ્યાસજીની પોતાની પ્રતિભા છે, તથા જૂની વાર્તાઓની અત્રે કરેલી રચનામા પણ ઘણી બુદ્ધિમત્તા પ્રતીન થાય છે—તથાપિ એટલું તો ખરૂં જ કે મહાભારતમા એવી ઘણી વાર્તાઓ આવે છે કે જે સ્પષ્ટ રીતે વ્યાસના પહેલાંની હોઇ વ્યાસે આ ગ્રન્થમા સગ્રહેહેલી છે. આમ યદ્યપિ પૂર્વોક્ત ત્રણે ઉપમાઓમાં કાંઇક કાંઇક તો સત્ય છે જ, તથાપિ એમાં એક અગત્યની બાબત સૂચવવી રહી જાય છે. શુ મહાભારત તે જગલ પણ ખાણ કે સંગ્રહસ્થાન જેવો માત્ર અસંખ્ય ઉપદેશોનો સમુદાય જ છે? તે તે પ્રસંગોમાથી તે તે ઉપદેશો તારવ્યા પછી, કોઇ એવો ઉપદેશ રહેતો નથી કે જેમા સમસ્ત ગ્રન્થ—સૂત્રમાં મણિગણની

માફક—પરોવાઈ રહેલો હોય ? આ પ્રશ્ન ઉપર મનન કરતાં, એક પરમ ગભીર ઉપદેશ પ્રતીત થાય છે: એ ઉપદેશ તે મહાભારતનુ રહસ્યભૂત સૂત્ર છે—એ સૂત્ર બે તન્તુઓનું વણાએલું છે, અને એ બે તન્તુઓને સ્વરૂપનિર્દેશ કરવાનો આજનો યત્ન છે.

૧. મહાભારતની વાર્તામાંથી નીકળતો એક સામાન્ય ઉપદેશ શો ?—એમ પ્રશ્ન થતાની સાથે જ એક ઉત્તર તો મહાભારતકારના પોતાના જ શબ્દોમાં આપણી સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય છે, અને તે એ કે —

" यत कृष्णस्ततो धर्मः यतो धर्मस्ततो जयः "

જ્યાં કૃષ્ણ ત્યાં ધર્મ, જ્યાં ધર્મ ત્યાં જય ! સસારમા પરમાત્માનો અવતાર છે એમ સમજી, પરમાત્માને ઓળખી એની સહાયતા પામવી, અને એના સારથિપણાથી ચાલતા આ જીવનરૂપી રથમા આરૂઢ થઇ આસુરી સપત્ સ્હામે લઢવુ, એ ધર્મ—અને જ્યાં આ પ્રકારનો ધર્મ ત્યાં જ જય. પરમાત્મા આ સસારમાં દેખાય છે તેટલો જ નથી: સસારમાં તો એનુ માત્ર એક પગલુ જ પડેલુ છે. બલ્કે આ સસાર એ જ એનુ એક પગલુ, યાને ચરણારવિન્દ છે—અને અખિલ અનન્ત પુરુષ તો એ કરતા ઘણો અધિક છે, આમ છતાં જેઓ એને સસારની પેલી પાર રહેલો સમજે છે, અને એ રીતે સસારથી આવૃત થતો માને છે, અને એમ શકા ઉઠાવે છે કે 'પરમાત્માનો વળી અંવતાર કેવો ?'—તેઓ પરમાત્માની અનન્તતા વીસરી જાય છે, અને સમજતા નથી કે પરમાત્માનો અવતાર તો આ વિશ્વમા નિત્ય નિરન્તર બન્યો જ રહે છે. પરમાત્માનો 'અવતાર' એટલે પરમાત્મા પોતે આકાશમાથી નીચે પૃથ્વી ઉપર ઊતરી આવે છે કે પોતે આકાશમા બેઠો રહી અહીં એક બીજુ સ્વરૂપ ધારણ કરી માણસ બને છે એમ સમજવાનુ નથી, પણ પરમાત્માનો 'અવતાર' તે પરમાત્માનુ પોતાનુ જ જગત્‌ના અનુગ્રહાર્થે થતું પ્રાકટ્ય છે. અને તેથી પરમાત્માને જગત્‌ની પાર શોધવા જવું પડે એમ નથી, તથા એ આપણી બહાર—મ્હારી સ્હામે તમે ઊભા છો એમ—એક બીજો પુરુષ છે એમ પણ નથી: જગત્‌મા એ પ્રકટ થાય છે અને આપણુ સર્વની અન્તર્‌માં નિકટ રહેલો છે, અને તેથી જ—

"મીરાં ભક્તિ કરત હૈ પ્રકટકી, નાથ જાનત હૈ સબ ઘટકી."

એ પ્રાકટ્ય 'અસત્' માથી 'સત્'માં જવા, 'તમસ' માંથી 'જ્યો-

તિર્ ' માં જવા, જીવાત્માને તેમ જ જગતને આવશ્યક છે. યદ્યપિ એ પ્રાકટ્ય નિત્ય નિરતર થયા જ કરે છે, તથાપિ જેમ અન્ધકારમાં દીપ સ-વિશેષ ભાસે છે તેમ ધર્મગ્લાનિના સમયમા એ ખાસ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એવે સમયે, અમુક પુણ્યશાળી આત્માઓને એનું ઓળખાણુ પડે છે, અને એ ઓળખાણુ પડતાની સાથે, અધર્મનો સહાર કરવામાં તેઓ સાધન બને છે. પ્રકૃતિના જે ખડમા પરમાત્માનુ પ્રાકટ્ય તેઓ નિહાળે છે અને જ્યાથી તેઓ ધાર્મિક ઉત્સાહ પામે છે, જેનાં નેત્રથી તેઓ જગત્ જુવે છે અને જેની આસપાસ તેઓ એકતા પ્રાપ્ત કરે છે,—એ સુભગ પ્રકૃતિખડ તે ભ-ગવાનના અવતારનુ શરીર છે જેમ કોઇ પણ આત્મવાદી દેહને આત્મા માનતો નથી તેમ કોઇ પણ ખરો કૃષ્ણભક્ત કૃષ્ણના શરીરને જ કૃષ્ણ મા-નતો નથી. એ શરીરમાં જે પરમાત્માનુ પ્રાકટ્ય હવું તેના અમે ભક્તો છીએ, અપ્રકટના નથી, કારણ કે અપ્રકટની ભક્તિ જ સભવતી નથી, તેમ શરી-રના પણ નથી, કેમકે એ શરીર પ્રભાસકાઠે ક્યારનુએ વિલય પામી ગયુ છે એ અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ. તથાપિ જેમ પ્રિયા ઉપગનો પ્રેમ એના નિત્ય આત્માને અવલબે છે, એના નશ્વર શરીરનો લોપ થયા પછી પણ એવો જ જાજ્વલ્યમાન રહે છે, અને છતા એવી કલ્પના તો શરીરવિશિષ્ટ રૂપે જ થાય છે—તેમ કૃષ્ણપરમાત્માના ભક્તો પણ એના પરમાત્મતત્ત્વના ભક્તો હોવા છતા, એની મનુજઆકૃતિ વિલય પામ્યા પછી પણ, એ જ અલૌકિક છબિનુ ધ્યાન ધરે છે. આવુ અવતારભક્તિનુ રહસ્ય છે માટે મ-હાભારતકારે માત્ર પરમાત્માનો નિર્દેશ ન કરતા, " **यत्र कृष्ण** " એમ શ્રી કૃષ્ણનો નિર્દેશ કર્યો છે તે યોગ્ય જ છે

વળી જ્યા કૃષ્ણ છે ત્યા જ ધર્મ—અર્થાત્ આચારવિચારની સઘળી સદ્ભાવના જેમ એક પાસ જીવ થકી જે જગત્ થકી નિર્મિત નથી, તેમ બીજી પાસ જીવ અને જગત્ બંનેની બહાર વસતા પરમાત્માની પણ કરેલી નથી. આ સર્વ વાત વર્તમાન સમયમા આપણા દેશના લોકે ખૂબ મનન-પૂર્વક ધ્યાનમા લેવાની છે જીવને ધર્મનું નિદાન માનવુ—અર્થાત્ પોતપો-તાને ફાવે તે નીતિ એ સમજણ, જનસમાજને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે, આટલી ચેતવણી કેટલીવાર 'અન્તર્દીપ'ને નામે મિથ્યાભિમાન અને દુરાગ્રહને પૂજનારા કેટલાક સુધારાવાળાઓએ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી છે. જગત્ ઉપર નીતિને સ્થાપવી—અર્થાત્ દુનીઆદારીના ડહાપણને અને લોકલજને વળ-ગીને ચાલવું એ નિયમ—જનસમાજને જડ નિર્જીવ પત્થર જેવો કરી મૂકે

છે; આ બાબત 'સ્વદેશાભિમાન' ને નામે વર્તમાન દોષોનો બચાવ કરનાર 'પ્રાચીનો' એ લક્ષ્યમાં લેવાની છે. જગત્ અને જીવ ઉભયથી ભિન્ન એવા ઈશ્વરે જે આજ્ઞા કરી મૂકી એ નીતિ, એ સમજણ પણ ખોટી છે; કારણ કે જે આજ્ઞાની યથાર્થતા જગતના વ્યાપારમાં અત્યારે પ્રતીત ન થાય, અને જેની યથાર્થતામાં આપણું મન સાક્ષી ન પૂરે એ માનવાથી ઈશ્વરને આપણે દૂર રાખીએ છીએ. આટલા માટે પરમાત્માની આજ્ઞાને વર્તમાન હિન્દુસ્તાનમાં જાતથી અનુભવવી—દેશકાલાનુસાર પ્રાચીન વાક્યોને વર્તમાન યુગને અનુકૂલ કરવાં, તથા એ વાક્યોનુ રહસ્ય સમજવુ, એ આપણું કામ છે. પાંડવો સ્વચ્છન્દાચારી થયા ન હતા; લોકમતરૂપી આંધળાની લાકડીનો પણ આશ્રય લીધો ન હતો, કે કર્તવ્યના નિર્ણય અર્થે કાલાતીત પુસ્તકોનું પણ શરણ લેતા ન હતાઃ તેઓ કૃષ્ણ પરમાત્માને અધીન થયા હતા, એના નેત્રે જોતા હતા, અને એણે ઉપદેશેલા સમયધર્મનું પરિપાલન કરતા હતા. જ્યા આવો જીવત ધર્મ છે ત્યા જ જય છે—અને જય છે એ પણ નક્કી જ છે, આટલુ સત્ય જો આપણે હૃદયમા સારી રીતે સ્થાપી રાખીએ તો આપણી સ્વદેશહિતાર્થે થતી પ્રવૃત્તિમા ઘણા વિષાદો, ઘણી નિરાશાઓ, ઘણા મિથ્યા પ્રયત્નો થતા અટકે,—અને અડગ ધૈર્ય તથા ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થવાની સાથે ઉન્નતિનો ખરો—સુનિશ્ચિત અને સીધો—માર્ગ હાથ લાગે.

૨. પૂર્વોક્ત ઉપદેશ સાથે વણાએલો બીજો ઉપદેશ તે ધૃતરાષ્ટ્રના પાત્રદ્વારા મહાભારતકારે સૂચવેલો બોધ છે. ધૃતરાષ્ટ્ર અન્તર્માથી દુષ્ટ નથી—પાડવો ઉપર એને ઘણો સ્નેહ છે, તેઓ પ્રતિ વડીલ તરીકે પોતાનુ શુ કર્તવ્ય કરવાની એનામાં હિંમત અને દૃઢતા નથી. દુર્યોધને જ્યારે યુધિષ્ઠિરને ફસાવવા માટે દ્યૂત રમવાની યોજના કરી ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે એને ઘણી સારી શીખામણ દીધી, પણ જે દૃઢતાથી એને એ દુષ્ટ કૃત્ય કરતો અટકાવવો જોઈએ તે ન દાખવતા, એણે આત્મવચન (મન ફોસલામણી)ના વચલા માર્ગ કાડવા માડ્યા, પણ કર્તવ્યનો માર્ગ તો ડુગરની કરાડે આવેલી સાકડી પગથી જેવો છે એના ઉપરથી ખસ્યા પછી અડધે ડુગરે પડીને અટકાતું નથી, ત્યાથી ખશેલાનો અધઃપાત તો છેવટે ઊંડી ખીણમા જ થાય છે. ધૃતરાષ્ટ્ર દુર્યોધનને દ્યૂત રમવાની ના પાડી શક્યો નહિ ત્યારે તેણે પોતાના આત્માને છેતરીને એમ ઠરાવ્યુ કે ભીષ્મની દેખરેખ નીચે દ્યૂત રમાશે તો હરકત નથી! આ વચલો માર્ગ કેવો મિથ્યા નીવડ્યો એ આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ.

કાર્યાકાર્યના વિવેકવાળી અને ધર્મ (નીતિ) ઉપર અચલ નિષ્ઠાવાળી

ક્ષત્રિયમાતા ગાન્ધારી, પોતાના છોકરાની દુર્બુદ્ધિ કેટલે દૂર પહોંચી છે એ સારી રીતે સમજીને, માતાના સ્નેહ જેવો સ્નેહપાશ પણ ધર્મ ખાતર તોડીને, જે વારે ધૃતરાષ્ટ્રને સલાહ આપે છે કે દુર્યોધન જેવો પુત્ર ઉપદેશથી માને એમ નથી (**"न शास्त्रं शास्ति दुर्बुद्धिं"**) માટે કુળના કલ્યાણ ખાતર ભલે એ ન હોય—તે વારે ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે —

"अन्तः कामं कुलस्यास्तु न शक्नोमि निवारितुम्"

(=ભલે કુલનો નાશ થાઓ, હુ એને અટકાવી શકતો નથી.)

કેટલી નિર્બળતા ! પણ આ નિર્બળતા માટે ધૃતરાષ્ટ્ર ખેદ કરતો હોત તો પણ કાંઈક ઠીક હતુ કારણ કે, તેથી હૃદયમાં બળ લાવી, આવી કાર્પણ્યની સ્થિતિમાથી ઉદ્ધરવાનો એને કોઇક દિવસ પણ માર્ગ સૂઝત. પણ તેમ ન કરતા, એ પગલે પગલે નસીબ ભણી આગળી કરે છે!

"दिष्टमेव परं मन्ये पौरुषं चाप्यनर्थकम्"—

(= નસીબ એ જ મ્હોટી વાત છે; પુરુષાર્થ નકામો છે)

—આ શબ્દો, અને એ જ તાત્પર્યના થોડાક ફેરફારવાળા શબ્દો, ધૃતરાષ્ટ્ર વખતો વખત ઉચ્ચારે છે, અને પોતાની નિર્બળતાનો બચાવ કરે છે. જેમ જેમ એના કુળ ઉપર વિનાશ ધસતો આવે છે તેમ તેમ એમાથી શાખામણ લેવાને બદલે એ સઘળી ભાવિની રમત સમજે છે, અને આ સમજણને પરિણામે એ ક્રમે ક્રમે વધારે ને વધારે નિર્બળતામાં ડૂબતો જાય છે. જ્યારે મહાભારતનુ યુદ્ધ પૂર્ણ વેગથી ચાલી રહ્યુ છે અને હજારો ક્ષત્રિયોનો—ધૃતરાષ્ટ્રના પોતાના સન્તાનો સુદ્ધાતનો—સંહાર થવા માંડયો છે, તે વારે ધૃતરાષ્ટ્ર સજયને પૂછે છે કે મ્હારા પુત્રો મરે છે અને પાંડવો મરતા નથી એ શુ ? આખરે એનો હમેશનો નિર્બળતા ભર્યો અસત્સિદ્ધાન્ત અવલંબી દિલાસો પામે છે કે—

"अथवा भाव्यमेव हि सञ्जयैतेन सर्वथा ।
पुरा धात्रा तथा सृष्टं तत्तथा नैतदन्यथा"

(= "અથવા સંજય ! ગમે તે રીતે પણ એ થવાનુ જ હશે, વિ-

ધાતાએ જેવું પ્રથમથી નિર્માણ કરી મૂક્યું હોય છે તેમ જ થયા કરે છે; એમાં બીજું કાંઈ જ થઇ શકતું નથી.")

પાડવના જયમા ધર્મનુ માહાત્મ્ય સમજવાને બદલે આમ નસીબને દોષ દેનાર ધૃતરાષ્ટ્રનુ વચન સાભળી સજયથી ગાજી ઉઠયા વિના રહેવાતું નથી કે—

" शृणु राजन्नवहित श्रुत्वा चैवावधारय ।
नैव मन्त्रकृत किंचिन्नैव माया तथाविदाम् ॥
न वै बिभीषिका काचिद्राजन् कुर्वन्ति पाण्डवा: ।
युध्यन्ति ते यथान्यायं शक्तिमन्तश्च संयुगे
आत्मदोषात त्वया राजन् प्राप्तं व्यसकमीद्दशम् ।
... ...
आत्मनैव कृतं कर्म आत्मनैवोपभुज्यते ।
इह च प्रेत्य वा राजंस्त्वया प्राप्तं यथातथम् ॥ "

" હે રાજન ! લક્ષ દઈ સાભળ, અને સાભળીને મનમાં આટલી વાત ઉતાર—કે પાડવો કોઇ પણ પ્રકારના મન્ત્રના બળથી, કે છળથી, કે ડરામણી બતાવીને લઢતા નથી ન્યાયપુર સર લઢે છે, અને યુદ્ધમા શક્તિવાળા છે."

" હે રાજા ! તુ તારા પોતાના જ દોષથી આ દુઃખ પામ્યો છે... પોતે કરેલું પોતે જ જીવીને અને મરીને અર્થાત્ આ લોકમા અને પરલોકમા ભોગવવુ પડે છે તને જે પ્રાપ્ત થયુ છે તે બરોબર જ છે.'

સજયનુ આ વાક્ય એ મહાભારતનો બીજો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે એ સિદ્ધાન્તમાથી વર્તમાન કાળે આપણી પ્રજાએ બહુ બોધ લેવાનો છે. આપણી વર્તમાન દુર્દશા માટે, વિશુદ્ધ પુરુષાર્થને અવગણી, ભાગ્યનો દોષ કાઢવો એ અન્ધ ધૃતરાષ્ટ્રની રીતિ છે, પ્રતિપક્ષીમા છળ આદિ દોષની મિથ્યા સંભવના ન કરતા, તથા ભાગ્યનો દોષ ન કાઢતા, મનુષ્યે પોતાની જવાબદારી સ્વીકારવી અને ' यतो धर्मस्ततो जय. ' એ સમજણથી પ્રજાના અસ્તોદય જોવા એ દિવ્ય નેત્ર પામેલા સજયની દૃષ્ટિ છે

[વસન્ત, પોષ સવત ૧૯૬૩.]

૪૫

હિન્દુસ્તાનના યોગી સંન્યાસી અને સાધુઓ.

"The Mystics, Ascetics and Saints of India"
—(By J C. Oman)

હિન્દુસ્તાનના 'યોગી સન્યાસી વેરાગી અને સાધુઓ' સબન્ધી મિ. ઓમન નામના એક અગ્રેજે આ પુસ્તક લખ્યુ છે. મિ ઓમન પૂર્વે લાહોરની સરકારી કૉલેજમા 'નૅચરલ સાયન્સ'ના પ્રોફેસર હતા, અને એમણે આખા હિન્દુસ્તાનમા ફરીને તેમજ હિમાલય વગેરે સ્થાનમા કેટલોક વખત કાઢીને આ વર્ગના લોકની માહીતી મેળવી છે, તેઓની અદ્‌ભુત વાતો સાભળી છે, અને એક અગ્રેજ આપણા લોકનો જેટલો પરિચય મેળવી શકે તેટલો મેળવીને આ પુસ્તક રચ્યુ છે પુસ્તકમા અગ્રેજ વાચકને વિનોદ અને આશ્ચર્ય પમાડે એવા બાવાઓ અને ફકીરોના ચિત્રો આપ્યા છે, અને ઘણી વાર્તાઓ લખી છે, જેમા આપણા લોકને તદ્દન નવુ જ જાણવાનુ હોય એવુ કાંઈ નથી, પણ વાચતા રસ ઉપજે એવી હકીકત ઘણી છે શરુઆતનુ અને છેવટનુ—એ બે પ્રકરણ ખાસ વાચવા જેવા છે પ્રથમ પ્રકરણમા આપણી ત્યાગભાવનાના કારણ અને વિકાસ સબન્ધી ચર્ચા છે.

મિ ઓમનનુ એમ કહેવુ છે કે અન્ધાધુંની જુલમ અને આપત્તિના વખતમા માણસ સ્વાભાવિક રીતે આ દુનીઆથી નિરાશ થાય છે એટલે એનુ મન મરણ પછીની બીજી દુનીઆ શોધવા તથા ઇશ્વર મેળવવા તરફ દોડે છે. સપાટ દેશમા લોક આળસુ અને નબળા થાય છે, અને રાજ્ય જુલમી થાય છે લાબા વખત સુધી આ દેશમાં મ્હોટા વન પડેલા હતા, તાવ મરકી અને દુકાળ વારવાર ચાલ્યા કરતા, ન્હાનપણથી સ્ત્રી–પુરુષોમા વિષયવાસનાઓ પેદા થતી એથી લોક નિર્બળ થતા, અને નાત–જાતના બન્ધનોને લીધે લોકમા હુન્નર કારીગરી પણ સકડાઇ ગયા હતાં. આ લોકમા ઇતિહાસ લખાયો નથી, એનુ કારણ પણ એ જ છે કે જે પ્રજા આનન્દી સુખી અને બળવાન હોય છે એને જ પોતાના પરાક્રમો નોધવાનુ સૂઝે છે વળી આ મ્હોટી સખ્યા વનસ્પતિના ખોરાક ઉપર જીવે છે એથી પણ તેઓ નામર્દ અને આશાહીન થયા છે. તથા એમના મનના બન્ધારણમા લાગણી

અને કલ્પનાનુ પ્રાધાન્ય હોવાથી, તેઓ સ્વાભાવિક રીતે ધર્મ તરફ વળે છે. એમના શાસ્ત્રકારે પણ ચાર આશ્રમ બાધ્યા એમાં પહેલો બીખનો અને છેલ્લો સસાર છોડી જતા રહેવાનો । એમની કુટુમ્બભાવના અવિભક્ત રહેવાની—એ પણ આળસ અને નિરુદ્યોગની પોષક.

ઉમદામા ઉમદા વસ્તુસ્થિતિનો પણ વિપરીત ગ્રહ કેવી રીતે થાય એના ઉદાહરણ રૂપે ઉપરની કલ્પના ઠીક છે મિ ઓબન ગયા જમાનાના સાયન્સના પ્રોફેસર હોય તો એમની પાસે ધર્મ સબન્ધી યથાર્થ સમજણની આશા રાખવી વ્યર્થ છે સુભાગ્યે બાકલની રીતે હવા પાણી અને પૃથ્વી માત્રથી મનુષ્યના આન્તર સ્વરૂપનો ખુલાસો કરવાનો યત્ન હવે ખરો ગણાતો નથી, અને ધર્મ સબન્ધી વિચારો તે રોગી હૃદયની કલ્પના જ નથી પણ સત્ય પરમાત્માનું દર્શન કરાવનાર આન્તર પ્રકાશ છે એ વાત પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનમા હવે એટલી બધી સિદ્ધાન્તરૂપ થઇ ગઈ છે કે એથી વિરુદ્ધ મત ધરાવનારને માથે સધળો પુરાવાનો બોજો રહે છે એમ કહીએ તો ચાલે. અસલ રાજ્યપદ્ધતિ જુલમી હતી એ વાતને સ્વયપ્રકાશ સત્ય માનનાર પ્રતિ તો કાઇ કહેવું રહેતું નથી, પણ જેઓના મન હજી આ સબન્ધમા વિચાર કરવાને તૈયાર છે એમને એટલુ સ્મરણ આપવાનો અવકાશ છે કે—પ્રાચીન તેમ જ મધ્યયુગ સુદ્ધાની રાજ્યપદ્ધતિમા રાજાની સત્તા તદ્દન નિરર્ગલ હતી એમ માનવુ ખોટુ છે. પ્રાચીન સમયમા રાજાની સત્તા ઉપર, લોકહિતાર્થે સ્વય નિર્ધન રહી ઉમદા સલાહ આપવાનું કાર્ય માથે વહનાર ગુરુઓ, તેમજ કાર્યદક્ષ મન્ત્રીઓ, તથા અનેક વર્ણના યોગ્ય અગ્રણીઓ એઓનો અકુશ હતો. મિ ઓમન જે વૈરાગ્યવૃત્તિને નિન્દે છે એ મેગૅસ્થિનીસના સમય પહેલાં સૈંકડો વર્ષથી ચાલી આવતી હતી, છતાં એવા વખતમાં હિન્દુસ્તાનનુ રાજ્યતન્ત્ર કેવું સન્તોષકારક હતું એ સુવિદિત છે વળી, જ્યારે આવા દોષદર્શકો રાજાના જુલમની વાત કરે છે ત્યારે તેઓ એક વાત ભૂલી જાય છે કે વ્યક્તિ ઉપરના જુલમના ભલે ઘણા દાખલા મળો, પણ જનસામાન્ય ઉપર જુલમ થયાના દાખલા તો થોડા જ જેવામા આવશે લઢાઈ વખતે પણ કોઇ ખેડુતના ખેતરોને નુકસાન કરતુ નહિ એ મેગેસ્થિનીસનુ અવલોકન મધ્યયુગમા પણ ઘણે ભાગે ખરૂ હતું. અને તેથી જ કરીને ગુજરાતનો એક ઇતિહાસકાર લખે છે તેમ, અત્રે રાજ્ય બદલતાં છતા લોક તો જાણે જાણતા જ નથી ! વિશેષમા એ ખૂબ યાદ રાખવા જેવું છે કે હિન્દુસ્તાનની બ્રિટિશ અમલ પહેલાની રાજ્યનીતિ હમેશા "Village com-

munities"—ગ્રામસંસ્થા અને તે સાથે જોડાએલા સ્થાનિક સ્વરાજ્યના ધોરણ ઉપર રચાએલી હતી, અને તેથી હાલ કરતાં પણ એક રીતે લોકનું સ્વાતન્ત્ર્ય અધિક હતું સ્વતન્ત્રતાનુ અભિમાન ધરાવનાર ઇંગ્લંડ હજી દેશની ભૂમિને લોકની ભૂમિ કહી શકતું નથી, અને હજી એનું સ્વામિત્વ થોડીક વ્યક્તિઓના હાથમાં રોકાઇ રહ્યુ છે, અને એને પરિણામે નીચલા વર્ગની સ્થિતિ કેવી કરુણાજનક થઇ છે એ જાણીતું છે, આપણા દેશમા ભૂમિ હંમેશાં પ્રજાની જ ગણાતી. પ્રજા ખેતી કરે અને પાકે તેમાથી અમુક હિસ્સો રાજાને આપે—પાકે તો જ આપે અને ન પાકે તો એનુ કેઇ નામ પણ ન લે—દેશમા દુકાળ પડે તો રાજા એમા પોતાનુ પાપ માને અને રાજા કોઇ વખત જુલમી થવા જાય તો પ્રજાના અગ્રણીઓની ફરજ કે એ જુલમ પોતાને માથે વ્હોરી લઇને પણ પ્રજાસામાન્યનુ રક્ષણ કરવું.

ઓછામા ઓછાં ત્રણ ચાર હજાર વર્ષથી આ દેશમાં વૈરાગ્યની સંસ્થાઓ ચાલી આવી છે, અને એટલો બધો વખત પ્રજાએ નીચે મોઢે રાજ્યનો જુલમ સહન કર્યા કર્યો એમ માનવામાં તો આ દેશના લોકને સ્વસંરક્ષણરૂપી સામાન્ય મનુષ્યસ્વભાવ પણ તદ્દન નિષેધવામા આવે છે આ કલ્પનામા બધી ભૂલ ધર્મ સબન્ધી ખોટી સમજણમાથી જ ઉપજી છે: ખરી વાત એ છે કે સંસાર કરતા પણ મનુષ્યસ્વભાવને વધારે પ્રિય થઇ પડે એવો પર પદાર્થ છે, એ પદાર્થની શોધમાં કેટલાક વિરલ પુરુષો પોતાની ઉચ્ચ સ્વાભાવિક મનુષ્યતાથી દોરાય છે, અને એ શોધથી પોતાનું તેમ જ જગતનું કલ્યાણ કરે છ, જેઓને આ શોધમાં કાંઇ અર્થ જણાતો નથી, અને જેઓ પર પદાર્થને માત્ર ઝાંઝવાનુ પાણી જ સમજે છે, તેઓ મનુષ્યસ્વભાવની આ વૃત્તિનો હવા પાણી વગેરે બાહ્ય આગન્તુક કારણોથી ખુલાસો કરવાનો યત્ન કરે છે જેઓ પરમાત્માને સત્ય પદાર્થ માને છે અને જુએ છે, તેઓને એકવાર એમ કહેશો કે રાજ્યના જુલમથી તમારા મનમા આ કલ્પના ઉઠી છે, તો તેઓ આ વાત નિષેધશે, અને તમે દુરાગ્રહથી તમારા નિદાનને વળગી રહેશો તો તેનો એટલો જ ઉત્તર આપશે કે 'એવો રાજ્યનો જુલમ સદા સવદા હો! અમે તો પરમાત્માને જોઇએ છીએ, અમને એ સસાર કરતા વધારે પ્રિય લાગે છે અને તેથી અમે એને તનમનથી ભજીએ છીએ; રાજકીય જુલમને અમારા વલણના કારણરૂપે બતાવવાથી પણ અમારી શોધ ખરા પદાર્થ માટે છે એ વાત મ'તી નથી. ટુંકામાં, જ્યાં સુધી એ પદાર્થ શોધવા જેવો છે ત્યાં સુધી અમારો પથ પણ

એ સાથે જડાએલો છે. જે દિવસે ઇશ્વર નથી એવો સિદ્ધાન્ત જગત્માં માન્ય થશે, તે દહાડે અમારા પન્થની ઉપયોગિતા વિષે પ્રશ્ન કરજો. હાલ તો, અમે સત્યના ઉપાસક છીએ, એની ઉપાસનામાં અમારૂં જીવન ગાળીએ છીએ, અને અમને જે જડે છે તે અમે જગતને આપીએ છીએ-એટલો જ ઉત્તર આપી બેશી રહીએ તો તેમ કરવાનો અમારો હક છે.

અમુક કાર્ય અમુક કારણથી ઉપજે છે એટલું બતાવવાથી એ કાર્યની નિરર્થકતા સ્વત સિદ્ધ થઇ જતી નથી આ ઉપર્યુક્ત ઉત્તરમા મિ ઓમનના સકથનનો ઉત્તર થઇ જાય છે છતા, એમણે બતાવેલા બીજા કારણો ઉપર પણ સામાન્ય નજર ફેરવીએ.

પૂર્વે તાવ મરકી અને દુકાળથી લોકમાં સન્યાસવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઇ છે એ નિદાનપ્રદર્શનનો ઉપરના જવાબમા ઉત્તર થઇ ગયો વિશેષમા આશ્ચર્ય એટલુ ઉ જે છે કે ત્રણ હજાર વર્ષ સુધી જે દેશમા તાવ મરકી અને દુકાળે સતત વાસ કર્યો હશે એ દેશમા ત્રીસ કરોડની વસ્તી શી રીતે થઇ હશે ? પ્રસગોપાત્ત, પૂર્વોક્ત મ્હોટાં વન સબન્ધી વિષયાન્તરના બે શબ્દો કહેવાનુ મન થઇ આવે છે આ સબન્ધમા થોડાક વખત ઉપર પ્રિન્સિપાલ સેલ્મીએ ટાઇમ્સ ઑફ઼ ઇન્ડિયામા એક પત્ર લખ્યો હતો એમા ઘણી નહેરોથી જમીનને નુકશાન બતાવી જગલો વધારવાની ભલામણ કરી હતી એનુ અત્યારે અમને સ્મરણ થાય છે.

ઉપહાસ સાથે હિન્દુસ્તાન પરત્વે ઘણીવ ર કહેવામા આવે છે કે 'જે પ્રજાના ઇતિહાસ નથી એ ખરેખર સુખી છે !' અમને લાગે છે કે જે પ્રજા હજાર બે હજાર વર્ષ ઉપર જંગલી દશા ભોગવતી હતી અને અત્યારે જેને એ વાતનુ વિસ્મરણ થઈ ગયુ છે એ એ કરતા પણ વધારે સુખી છે ! વ્યવહાર અને પરમાર્થ ઉભય વિષયમા ગ્રીસ ઇજિપ્ત પૅલેસ્ટાઇન અને અરબસ્તાન દ્વારા હિન્દુસ્થાનને ગુરુ કર્યા પછી, હવે એ વાતનો ઉપકાર માનવાની જરૂર રહી નથી એ વિસ્મરણશક્તિનું થોડુ સુખ નથી ! જે લોકને ઇતિહાસના અભાવ માટે નિન્દવામા આવે છે એ લોકે ઇતિહાસના બદલામા જગતને શુ શુ આપ્યુ છે, વિશ્વમા મનુષ્યના સ્થાન સંબન્ધી કેવી કેવી ભાવના જગત્ને ઉપદેશી છે, એ પ્રજા પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસકારો પોતાના ઇતિહાસમા નોધે તો બસ છે. આ પ્રજા એક વખત કેવી આનન્દી સુખી અને બલવાન હતી એ વાત અત્રેના સાહિત્યાદિકના પુરાવા ઉપરથી સહજ

સિદ્ધ થશે છતાં, અત્રેની અને પશ્ચિમની પ્રજાના આનન્દ તથા સુખના સ્વરૂપમા અન્યત્ર તત્ત્વજ્ઞાનને પરિણામે કાંઈ ભેદ જણાતો હોય તો એમાં સમજવાનું એટલું જ છે કે મનુષ્યજ્ઞાનનુ બાળકપણું મટી જાય અને વિશ્વમા મનુષ્યનું શુ સ્થાન છે એ વિચારવા જેટલી પ્રૌઢતા આવે, ત્યારે પૂર્વેનો આનન્દ ક્ષણવાર જઈ, વિચાર ગ્રસ્તતા પ્રાપ્ત થઈ, છેવટે કોઇક ગંભીર આનન્દ જ ઉપજવા લાગે તો તે સ્વાભાવિક છે. આપણા આનન્દના સ્વરૂપમા કોઇને કાંઈ વિલક્ષણતા પ્રતીત થતી હોય તો તેનો આ ખુલાસો છે.

વનસ્પતિના ખોરાકથી પ્રજા નામર્દ થાય છે કે કેમ એ પ્રશ્ન દેહ અને આત્માને સંપૂર્ણ રીતે એક ગણી વૈદ્યકઅન્તર્ગત માત્ર આહારશાસ્ત્રથી જ નક્કી થઈ શકે એમ નથી. તેમ, અમુક પ્રજા વનસ્પતિભક્ષક છે અને તે નિર્બળ છે એટલા દર્શનથી પણ વનસ્પતિભક્ષણ અને નિર્બળતા વચ્ચે અબાધ્ય કાર્યકારણભાવ સ્થાપવો મુશ્કેલ છે છતા, આપણે ક્ષણવાર આ વાત માની લઇએ પરન્તુ એ ઉપરથી અમને પ્રશ્ન એ થાય છે કે-ઇંગ્લાડના લોક હાલમા એના વ્યાપાર હુન્નર આદિ સુધારાને લઈ લડાઇને માટે ઓછા લાયક થયા છે અને લશ્કરખાતામા જોઇતાં માણસો મળવા પણ કઠણ પડે છે, ત્યારે ઇંગ્લડ વ્યાપારહુન્નરાદિ સુધારાને અનિષ્ટ ગણી ત્યજે એ ઠીક મનાશે ? અમને લાગે છે કે વ્યાપાર અને શૌર્ય ઉભય જાળવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો પડશે, અને તદનુસાર પ્રકૃત વિષયમા પણ ખોરાકમા દયાની ભાવના સાથેજ પ્રજા તરીકેનુ બળ જોડવુ પડશે, મનુષ્યસુધારાના ક્રમમા એકવાર આગળ ભરેલું પગલુ પાછુ ભરવુ એ યોગ્ય નહિ ગણાય

મિ. ઓમન કહે છે કે હિન્દુસ્તાનમા ન્હાનપણથી સ્ત્રી-પુરુષોમા જે વિષયવાસનાઓ પેદા થાય છે તેથી નિર્બળતા થાય છે, અને તેથી નિવૃત્તિમાર્ગ સૂઝે છે. નિવૃત્તિમાર્ગને હૃદયનો રોગ માનનારને આ કલ્પના સહજ છે. પણ જેઓ એ માર્ગને સત્યાન્વેષણનો અને આત્મબળનો સમજે છે તેઓ તો આનો ઉત્તર એટલો જ આપશે કે નિવૃત્તિમાર્ગ એ વિષયવાસનાનું પરિણામ નથી, પણ ઔષધ છે. વળી, નાતજાતના બન્ધનોથી બીજાં ગમે તેટલા અનિષ્ટ ફળ ઉપજતા હોય, પણ એથી લોકમા હુન્નર કારીગરીને કેવળ નુકશાન જ થયુ છે એ પ્રતિપાદન તો બહુ સાહસ ભરેલુ છે અમુક માણસ અમુક જ ધન્ધો કરે એ નિયમથી હિન્દુસ્તાનમા ઉદ્યોગ મકડાઇ ગયો એમ વિચાર કરનારા તે સાથે રહેલી એક ઐતિહાસિક વસ્તુ-

સ્થિતિ ભૂલી જાય છે કે ધન્ધાઓને જીવતા રાખનાર અને વંશપરંપરા નિપુણતા વિસ્તારનાર સંસ્થા પણ પૂર્વોક્ત નિયમ જ. † હાલમાં સરકારે ટેકિનકલ કેળવણી સંબન્ધી વિચાર કરવાને એક કમિટિ નીમી હતી એણે પણ તે તે વર્ગના પોતપોતાના ધન્ધામાં સવિશેષ નિપુણતા જોઇ સિદ્ધાન્ત એ કર્યો કે દરેક વર્ગને પોતાના બાપદાદાનો જ ધન્ધો શીખવવો. વળી 'નિરર્ગલ સ્પર્ધા' થી પ્રજાના અવયવોને કેટલુ કષ્ટ થાય છે, બળવાન લાભ થઇ નિર્બળને આત્મસરક્ષણ કેવું અશક્ય થઇ પડે છે એ સુવિદિત છે. પ્રકૃતિની આ ક્રૂરતા દૂર કરવી એમાં મનુષ્યનુ મનુષ્યત્વ રહેલુ છે, અને તે જ કારણથી ઇંગ્લંડમા પણ મજુર વર્ગના મહાજનો બંધાયા છે. તાત્પર્ય કે ઉદ્યોગ ઉપર જ્ઞાતિસસ્થાની કેવળ માઠી જ અસર થઈ છે એમ કહેવામા અતિશયોક્તિ છે નિવૃત્તિમાર્ગની ઉત્પત્તિ અન્ય સ્વતન્ત્ર કારણથી જ છે એ વાત તો અમે ઉપર અનેકવાર બતાવી ગયા છીએ.

અવિભક્ત કુટુમ્બભાવના આળસ અને નિરુદ્યોગની પોષક હોય, તો વિભક્તકુટુમ્બભાવના પણ સ્વાર્થ અને દ્રોહની પોષક છે, અને આશ્રયને અભાવે ઘણી અમૂલ્ય શક્તિ બીજ રૂપે જ રહી જાય છે, ઘણી સુન્દર અને અમૃત સરખી વેલો જમીન ઉપર વગર પાગર્યે નષ્ટ થઇ જાય છે એ વસ્તુ

† છેક્ષામા છેલ્લો પ્રતિષ્ઠિત અભિપ્રાય —

"The Hindu Village System is based upon division of labour quite as much as upon hereditary caste. The weaver, the potter, the blacksmith, the brazier, the oil-presser are each members of a community as well as inheritors of family occupation On the one hand, they have secure market for their wares, and on the other, their employers have guarantee that their trades shall be well learned. Simplicity of life and permanance of employment are here happily combined with a high degree of excellence in design and honesty of execution."

(એનસાઇક્લોપીડિયા બ્રિટૅનિકાની નવમી આવૃત્તિના દ્વિતીય મુદ્રણની પરિપૂર્તિમાથી)

પણ સ્મરણ બહાર જવા દેવી જોઇતી નથી–અને તે સાથે એ વિચારવાનુ છે કે–જનમડળની ભાવના પ્રબળ રાક્ષસો ઉપજાવવામા સિદ્ધ થાય છે કે યોગ્ય બળ સાથે પ્રેમભાવ વિસ્તારનાર ભગવાનની વિભૂતિ પ્રકટાવવામા સિદ્ધ થાય છે ? જીવનનો હેતુ જ જેઓ આપણાથી ઉલટો કલ્પે છે તેમનાથી આપણી ભાવનાની ઉચ્ચતા કદી પણ સમજી ન શકાય એમા અમને આ શ્ચર્ય લાગતું નથી. પણ જ્યારે આપણી આશ્રમવ્યવસ્થા–જેની એકે અવાજે ઘણા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ પ્રશસા કરે છે–એમાં પણ મિ ઓમનને પહેલે અને છેડે બીખ અને કાયરતા જ લાગે, ત્યારે એમના આ અભિપ્રાયને આશ્ચર્યચિહ્ન (!) થી અંકવાનો અમને હક છે. ગયા વર્ષના એક અકમા અમે વાચકને આ સબન્ધી કેટલુક કહી ગયા છીએ–એટલે આ સ્થળે હાલ કાંઇ કહેવાની જરૂર જણાતી નથી.

મિ· ઓમને કરેલી નિવૃત્તિમાર્ગની નિદાનકલ્પનાએ આપણને ઘણા રોક્યા. હવે આપણે એમના ફલચિન્તન નિવૃત્તિમાર્ગે આ દેશ ઉપર કરેલી સારી ખોટી અસરના નિરૂપણ–ઉપર આવીએ. આ ભાગમા મિ ઓમનના પહેલા પ્રકરણનુ કેટલેક અશે પ્રાયશ્ચિત્ત થઇ જાય છે. અત્રત્ય નિવૃત્તિમાર્ગના ધાર્મિક લાભમા મિ. ઓમન ત્રણ ગણાવે છે : એથી લોકની દૃષ્ટિ આગળ વિશુદ્ધિ સયમ અને શુદ્ધ સસારવ્યવહારની બેદરકારી એની ભાવના ઉપસ્થિત રહી છે, ગરીબને દાન કરવા તરફ ગૃહસ્થવર્ગમા વૃત્તિ પ્રેરાઇ છે, અને અનેક પન્થો ઉત્પન્ન થઇ પરસ્પર સહનતા આવી છે. સામાજિક મ્હોટો લાભ એ થયો છે કે જ્ઞાતિબન્ધનથી ઉચ્ચ નીચના જે વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે, એમાં ઘટાડો થઇ મનુષ્ય માત્રની સમતા તરફ લોકની દૃષ્ટિ ગઇ છે. * રાજકીય દૃષ્ટિએ સાધુઓએ એક લાભ કર્યો છે અને એક નુકશાન કર્યું છે · તેઓ સદા આખા હિન્દુસ્તાનમા ભટકતા રહે છે, અને તેથી આખા દેશની એકતા લોકની નજર આગળ આવે છે, પણ તેઓ આ જગતને મિથ્યા ઠરાવે છે તેથી રાજકીય દૃષ્ટિમા અતિઆવશ્યક એવુ જે સ્વદેશાભિમાન તેનો નાશ થાય છે. (આ મિથ્યાદૃષ્ટિનુ પરિણામ છે કે કેમ, અને એ મિથ્યાદૃષ્ટિ સાથે પણ સ્વદેશાભિમાન કેવુ સગત કરી શકાય છે એ એક જુદો પ્રશ્ન છે અને તે બીજે કોઇક વખતે ચર્ચવા જેવો છે.) વળી, મનુષ્યબુદ્ધિના વિકાસમા આ માર્ગે નુકશાન કર્યુ છે : એ પ્રકૃતિનો અભ્યાસ નિરર્થક ગણી કાઢી નાખે છે, અને ધ્યાન વગેરે અશાસ્ત્રીય સાધનોની મૃગતૃષ્ણા ઉત્તેજે છે. ઉદ્યોગની બાબતમાં, નિવૃત્તિમાર્ગે હિન્દુસ્તાનમા કાયમ આ-

બસુપણાનાં તત્ત્વજ્ઞાન અને કલા ઉપજાવ્યા છે! એક પાદરીની ગણતરી પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનની વસ્તીનો આઠમો ભાગ ભીખ માગવાનો ધન્ધો કરે છે મિ. ઓમન આ ગણતરીના વિષમાથી કેટલોક ઘટાડો કરે છે–તે કહે છે કે ઇંગ્લંડ જેવા દેશમા પણ કેટલોક ગરીબ વર્ગ એવો હોય છે જેનો સરકારી તીજોરીમાથી એટલે કે દેશના પેસામાથી નિર્વાહ કરવો પડે છે– અત્રે સાધુઓનો ખાનગી દાનથી નિર્વાહ થાય છે, માટે અમુક સખ્યા તો ભીખ માગનારાઓની આવશ્યક ગણી બાદ કરવી જોઇએ. વળી દરેક દેશમા ધર્મોપદેશકો પણ કાંઇક કરે છે, અને તે પ્રમાણે અત્રે સાધુઓની કેટલીક સખ્યા લોકને ધર્મ ઉપદેશવાનુ કામ કરે છે, એટલે તેટલી સંખ્યાને છેક નિરર્થક ગણવી ન જોઇએ. વળી દરેક દેશમા કેટલાક સત્પુરષો એવા હોય છે કે જેઓ "બિશપ ક્રેટન એક સ્થળે કહે છે તેમ સ્વર્ગમા સોના જેવા કિમતી ગણાય, પણ આ પૃથ્વી ઉપર નકામા." આવા સત્ત્વગુણી અને શાન્ત પુરુષો હિન્દુસ્તાનના સાધુઓમા પણ કેટલાક હોય છે વળી બીજા દેશમા, કેટલાક નિરુદ્યમી લોકો એવા દુષ્ટ નીવડે છે કે તેવા તો આ દેશમા હોતા જ નથી એકન્દર ધાર્મિક દૃષ્ટિએ મિ. ઓમન સાધુઓને ઉચ્ચ ભાવનાના પ્રેરક અને કેટલેક અશે ઉપયોગી માને છે. અને આ પ્રકરણ વાચતા તો લગભગ એમ થાય છે કે સાધુઓ વિષે આવો નિષ્પક્ષપાત વિચારબાધનારા થોડા હશે તેઓ ઉપર દયા લાવી મિ. ઓમન લખે છે કે—

"Sadhus are not more fortunate, for whatever merits or their claims may be they are looked down upon with contemptuous indifference by the ruling race, the new *twice borns* of the Indian world, now in effect the *predominate caste*, exhibiting all the virtues and the vices of its peculiar position, privileges, and pretensions."

આ વાક્ય અમને રાજકીય ચર્ચામા ખેંચે છે, પણ તેમ થવા દેતાં પ્રકૃત લેખ બહુ લબાઇ જશે અને વિષયાન્તર પણ બહુ થશે—માટે આટલેથી જ અટકીશુ

છેવટે, એટલુ જણાવીશુ કે ઉપરના અવલોકનમા યદ્યપિ અમે નિવૃત્તિમાર્ગની હિમાયત કરી છે, તથાપિ એનો અર્થ એવો નથી કે આજ કાલ કહેવાતા વૈરાગીઓ સન્યસીઓ અને સાધુઓનુ જીવન અમે પસન્દ

કરીએ છીએ. હમણાં થોડાક વખત ઉપર, લાલા બૈજનાથ નામે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના એક નામીચા ગૃહસ્થે હરિદ્વારના મેળાના પોતાના અનુભવ ઉપરથી એક લેખ લખ્યો છે, એમા આ વર્ગના લોકો ખરો નિવૃત્તિમાર્ગ કેવા વીસરી બેઠા છે એ બહુ સારી રીતે બતાવ્યુ છે: કેટલાક ધનાઢ્ય હોય છે, ઘણા મૂર્ખ અને કલહપ્રિય હોય છે, અને માત્ર થોડાક જ શાન્ત, વિદ્વાન અને ખરી સાધુતાના લક્ષણવાળા હોય છે. તેઓ કહે છે કે એ મેળામા સો હૃષ્ટપુષ્ટ જુવાન છોકરાઓને સવારમાં જનોઈ દીધુ, અને સાઝે સર્વને સંન્યાસી કરી છોડી મૂક્યા! આ વાત જેમ એક તરફથી હાસ્ય ઉપજાવનારી છે, તેમ બીજી તરફથી આપણને નીચું જોવડાવનારી છે. અને એની યથાર્થતા માટે લેશ ભાર પણ શકા લેવાનુ કારણ નથી લાલા બૈજનાથને એ વર્ગ માટે મમતા હતી, અને એમના હિન્દુસ્તાનના હિતાર્થે કાઈ સદુપયોગ થઈ શકે તો કરવો એ ઈરાદાથી તેઓ ત્યા ગયા હતા, અને છેવટે નિરાશ થયા. થોરીઆમાથી કેળ ઉપજાવવાને શ્રમ વૃથા છે લોહમાથી સુવર્ણ કાઢવુ અશક્ય છે. લોહને સુવર્ણ બનાવવા માટે અલૌકિક પારસમણિનો સ્પર્શ જોઇએ. એક નવો જ સન્યાસી અને સાધુઓનો વર્ગ ઉપજાવવાની જરૂર છે. જો નિવૃત્તિમાર્ગ ખરો છે, તો ઉત્તમ મગજ અને હૃદયવાળા જગહિતૈષી હિન્દનિવાસીઓએ જ્ઞાન ભક્તિ અને વૈરાગ્યની મૂર્તિરૂપ થઈ સર્વત્ર વિચરવુ જોઇએ આવા પરમદયાળુ મહાત્માઓ, જેમનો અવતાર પૃથ્વીને કૃતાર્થ કરવા માટે જ છે, એમના નામની પરપરા અત્યારે સ્મરણમા આવી અમારા હૃદયને પાવન કરી રહી છે—

" य प्रव्रजन्तम नुपेतमपेतकृत्य
द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव ।
पुत्रेति तन्मयतया तरवोभिनेदु :
त सर्व भूतहृदयं मुनिमानतोऽस्मि ॥ "

જેને કાઈપણ કર્મો કરવા બાકી રહ્યા ન હતા, તથા જેને હજી ઉપનયનસસ્કાર પણ થયો નહતો એવા શુકદેવજી વનમા ચાલી નીકળ્યા, તે સમયે વિરહથી વિકલ્લવ થએલા એમના પિતા વેદવ્યાસ દ્વૈપાયન મુનિ એમણે એમની પાછળ દોડી " હે, પુત્ર ! " એમ ઉદ્ગાર કર્યો. તે વખતે આસપાસના વૃક્ષોએ, શુકદેવજીરૂપ હોઇ, ઉત્તર વાળ્યો ! એવા સર્વ ભૂત માત્રના હૃદયરૂપ શુકમુનિને હુ પ્રણામ કરૂં છુ.

* કલિયુગમાં નિવૃત્તિમાર્ગ કેવું સ્વરૂપ ધારણ કરશે એ સબન્ધી શ્રીમદ્ભાગવતમાં દક્ષ પ્રજાપતિના યજ્ઞને પ્રસંગે એક ભવિષ્યવાણી છે એનું અત્રે અમને સ્મરણ થાય છે. દક્ષ પ્રજાપતિના યજ્ઞમાંથી શિવને અપમાન કરીને કાઢી મૂકવામા આવ્યા તે વખતે શિવના ગણ નન્દીશ્વરે કર્મમાર્ગી બ્રાહ્મણો કલિમા કેવા થશે એ વિષે, અને તે સ્હામે બ્રાહ્મણોના અગ્રણી ભૃગુઋષિએ નિવૃત્તિમાર્ગી બાવાઓ કેવા થશે તે વિષે, પરસ્પર શાપરૂપ ઉદ્‌ગારો કાઢ્યા હતા.

નન્દીશ્વરે દીધેલો શાપ.

"વિષયસુખની લાલસાથી, કપટથી ભરેલા ઘરસસારમા બંધાઈ રહેલો વેદના રોચક વચનોથી બુદ્ધિહિન થયેલો જે દક્ષ કર્મો કર્યા કરેછે, તે, દેહને જ આત્મા માનનારી બુદ્ધિને લીધે આત્મસ્વરૂપને વિસરી ગયેલો પશુના સમાન દક્ષ સ્ત્રી ઉપર અત્યત આસક્તિ રાખનારો થજો અને થોડા સમયમા તેનુ મુખ બોકડાનું થજો; કારણ કે એ દક્ષપ્રજાપતિ કર્મ કરવારૂપી અજ્ઞાનને જ્ઞાન માનનારો જડ છે. વળી જેઓ અત્રે શંકરનુ અપમાન કરનારા આ દક્ષને અનુસરનારા હોય તેઓ પણ આ સંસારમા જન્મ મરણ પામ્યા કરો જેમા પુષ્પની પેઠે મનને પ્રસન્ન કરનારા ઘણા અર્થવાદો રહેલા છે, એવી વેદવાણીના મધના ગધની પેઠે મનને મોહ કરનારા ઘણા વાકયથી મૂઢ મનવાળા, શકરના દ્વેષી લોકો કર્મમા જ આસક્ત રહેજો. સર્વ વસ્તુનુ ભક્ષણ કરનારા, આજીવિકા માટે વિદ્યા, તપ અને વ્રતોને ધારણ કરનારા તથા ધન વિષે, દેહ વિષે અને ઇંદ્રિયો વિષે આનદ માનનારા તે બ્રાહ્મણો આ જગતમા યાચક થઇને ફર્યા કરજો."

ભૃગુઋષિએ દીધેલો શાપ.

"જેઓ શંકરના વ્રતને ધારણ કરે છે તથા જેઓ તેઓને અનુસરે છે, તેઓ પાખડી તથા સારા શાસ્ત્રના શત્રુ હજો. વળી તેઓ પવિત્રતા વિનાના, મૂઢ બુદ્ધિવાળા, તથા જટા, ભસ્મ અને હાડકાને ધારણ કરનારા થજો, અને શિવની દીક્ષામા પ્રવેશ કરજો કે જે દીક્ષામાં મદિરા તથા તાડી, દેવના જેવી પૂજાય છે. વળી. તમે વર્ણાશ્રમના આચારોનું રક્ષણ કરનારા મર્યાદારૂપ વેદની તથા બ્રાહ્મણોની નિંદા કરો છો, માટે પાખંડનો આશ્રય

કરનારા થજો. લોકોનું કલ્યાણ કરનારો સનાતન માર્ગ આ વેદ જ છે; જે માર્ગને પ્રાચીન ઋષિઓ અનસરતા હતા, અને જે માર્ગ ભગવાને પ્રવર્તાવેલો છે. તે પરમ શુદ્ધ અને સત્પુરુષોનો સનાતન કાળનો જે વેદ, તેની તમે નિંદા કરો છો, માટે તમે પાખંડી માર્ગમાં જાઓ, કે જે માર્ગમા ભૂતપ્રેતનો રાજા તમારો દેવ છે."

ઉપરના બે ખડો એક બીજા સાથે મેળવીને વાંચવાથી કર્મમાર્ગ અને નિવૃત્તિમાર્ગ બન્નેના ગુણ દોષ સમજાશે. અને તેમાથી ચાલતા પ્રશ્નના સબન્ધમા, નિવૃત્તિમાર્ગે મૂળ ઉપજાવેલી અભેદબુદ્ધિ અને સાકડા વેદોકત કર્મમાર્ગની ખામી અને વિશાળ જ્ઞાનમાર્ગની ઉચ્ચતા ધ્યાનમા આવશે તેજ સાથે, નિવૃત્તિ માર્ગ એની અધમ સ્થિતિમા કેવુ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે તેપણ સમજાશે. દક્ષ (દક્ષ=કુશળ, કર્મ કાંડમાં કુશળ) એ કર્મમાર્ગની મૂર્ત્તિ છે, અને પરમહસ શિવ એ કલ્યાણ જ્ઞાનમાર્ગની મૂર્ત્તિ છે બેં બેં કરતા બોકડાનુ મુખ–'અજા'નું મુખ–એ પશુરૂપ 'અજા' કહેતા માયા એનુ રૂપક છે.

[વસન્ત પોષ સંવત ૧૯૬૧]

૪૬.

આપણા ધાર્મિક ઉદ્ધારનો માર્ગ.

("International Journal of Ethics"–'ઈન્ટર્નૅશનલ જર્નલ ઑફ્ એથિકસ્' એ નામના પત્રમા મિ એ. ઈ. ટેલર નામે એક ગૃહસ્થે "Mind and Nature"–"મનુષ્યહૃદય અને પ્રકૃતિ"–એ નામનો એક લેખ લખ્યો છે એમાં, પ્રકૃતિની મનુષ્યહૃદય ઉપર કેવી સ્પષ્ટ અસર થાય છે, પ્રકૃતિ મનુષ્ય સાથે કેવી વાતચિત કરી રહી છે, એ બતાવ્યુ છે એ ગૃહસ્થ ત્યાં સુધી કહે છે કે જડ ગણાતી પ્રકૃતિ વસ્તુત ચેતન પદાર્થોના એક સમાજ રૂપ છે–જેમને દરેકને જ્ઞાનની અને ઇચ્છા–પ્રયત્નની શક્તિ છે:

"Nature, too, if its independent existence is to be anything more than a mere word, must be in reality a society of percipient and conative subjects. Either this, or a mere assemblage of 'ideas in my head', there is no third possibility which can so much as be stated in intelligible language."

"Few of us can have gone through life without some experience of those special moods in which the aspects of external Nature are found to correspond marvellously with our own moral being. Whatever pedants may say to the contrary, it is a certain fact that there are aspects of Nature which have an inexplicable sympathy with all that is purest, kindliest and most strenuous in our own human nature. If you doubt it, try the effect of a morning alone in a firewood in early summer, and you will find that Wordsworth's lines about the moral effects of an impulse from a vernal wood are no mere idle fancy You may not, strictly speaking, learn any new proposition in the moral sciences from a morning spent with the Mother in one of these moods but indisputably you come away with all that makes for goodness and truth in you strengthened by the encounter......Now it is easy to dismiss facts like these as the effects of imagination, but the problem they present is not to be got rid of in any such summary way."

અત્રે જણાવેલી પ્રકૃતિની (બાહ્ય પ્રકૃતિની) ચેતનતા આપણાં શાસ્ત્રોમા બહુ સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારાએલી છે પ્રકૃતિના પ્રત્યેક પદાર્યોની 'અભિમાની દેવતા' હોય છે એ વિચાર આપણા દેશમા ભાગ્યે જ કોઇને અજાણ્યો હશે. પ્રકૃતિની મનુષ્યહૃદય ઉપર ગૂઢ અને અવર્ણ્ય અસર છે એ સિદ્ધાન્ત ઉપર, આપણા શાસ્ત્રોમા ઉપદેશેલી ધાર્મિક કેળવણીનો મ્હોટો ભાગ રચાએલો છે. આ કારણથી જ શાસ્ત્રોમા નદી–પર્વત–સમુદ્ર આદિ

સ્થાને તીર્થો સ્થાપ્યાં છે, શરદ્ વસન્ત આદિ ઋતુયજ્ઞની વ્યવસ્થા બાંધી છે, અને મનોહર રીતે મનુષ્યને પ્રકૃતિની સાથે નિકટ સંબન્ધમા લાવે એવાં વ્રત–પૂજનાદિક કલ્પ્યાં છે. અમને લાગે છે કે જ્યારથી આ દેશમાં, માત્ર બાહ્ય વિધિ રહીને, પ્રકૃતિ સાથે મનુષ્યહૃદયનો જીવન્ત સંબન્ધ બન્ધ થયો, ત્યારથી જ આપણી ધાર્મિક અવનતિ શરૂ થઈ. હજી હજારો હિન્દુઓ બદરિકાશ્રમ–નર્મદાતટ–ગોદાવરી–પંચવટી આદિની યાત્રા કરે છે, આશ્વિન માસમાં નવાંકુર રૂપે જગદમ્બાનુ યજન કરે છે, નવીન ધાન્ય દેવને ધરાવી પોતે જમે છે, પૂર્ણ ચન્દ્રનુ લલિત રીતે પૂજન કરે છે, કાર્તિકી પૂર્ણિમાએ યાત્રાએ જાય છે અને સારસ્વતગમમા ન્હાય છે, અને એ જ પ્રમાણે ત્રણે ઋતુમા ભિન્ન ભિન્ન રીતે પ્રકૃતિ દ્વારા પરમાત્માને પામવા યત્ન કરે છે–છતા એ સર્વ યત્નો નિષ્ફળ જતા લાગે છે. એનું કારણ એટલુ જ કે હવે એ જડ વિધિ થઈ રહ્યા છે: આપણા લોકો 'પ્રકૃતિ' એવો પદાર્થ જે ભાગ્યે સમજે છે, એની સમક્ષ મનુષ્યહૃદય ખુલ્લું મુકી એમા પ્રકૃતિનો પવિત્ર અનિલ શી રીતે ભરવો એ તેઓ સર્વથા ભૂલી ગયા છે

ઉપરના 'common-place'–તદ્દન સાધારણ–લાગતા અંગ્રેજી ઉતારાને દિગ્દર્શન માટે ઉપયોગમાં લેવામા અમારો ઉદ્દેશ આટલો નમ્ર અભિપ્રાય વાચક આગળ મૂકવાનો છે: તે એ કે અમારા ધારવા પ્રમાણે પ્રાર્થના-સમાજ બ્રહ્મ–સમાજ આર્ય–સમાજ આદિ ધાર્મિક સુધારાની સંસ્થાઓ ખોટે માર્ગે યત્ન કરે છે–મૂર્તિપૂજા ખોટી છે, વ્રત–વ્રતીલાં ખોટા છે. પુરાણો ખોટા છે, બ્રાહ્મણો સ્વાર્થી હતા એમણે જ હિન્દુસ્તાન ડૂબાવ્યુ છે ઈત્યાદિ વિચારોથી આપણો ધાર્મિક ઉદ્ધાર કદી પણ થવાનો નથી. આપણી પ્રાચીન ધર્મવ્યવસ્થા બહુ ઉત્તમ સિદ્ધાન્તો ઉપર રચાએલી છે, એ વ્યવસ્થા બાંધનાર ઋષિજનોને મનુષ્યની ધાર્મિકતા ખીલવવાના અસખ્ય માર્ગો અનુભવથી પરિચિત હતા–એનો પૂર્ણ લાભ લેવો એ આપણુ કર્તવ્ય છે. બીજી કોઈ પ્રજાના પૂર્વજોએ એમનાં બાલકો માટે આટલી બધી ધર્મસમૃદ્ધિ મૂકી નથી, અને આપણે એ ધર્મસમૃદ્ધિનો લાભ લઈ ન જાણીએ, એને નકામી ગણી ફેંકી દઇએ તો આપણા જેવા કોઈ જ મૂર્ખ નહિ. આપણી પ્રાચીન સંપ્રદાયપ્રાપ્ત ધર્મવ્યવસ્થા છોડી ન દેતા, ઉચ્ચ સંસ્કારો પ્રાપ્ત કરી એ વ્યવસ્થાનુ પૂર્ણ રહસ્ય સમજવુ, અને એ વ્યવસ્થાની જીવન્ત અસર નીચે આવવું–એ જ આપણા ધાર્મિક ઉદ્ધારનો ખરો માર્ગ લાગે છે)

[વસન્ત માઘ ૧૯૫૯]

૪૭

દેશાન્તરોની ધાર્મિક સ્થિતિ.

હાલના ઇટાલિની ધાર્મિક સ્થિતિ વિષે લખતાં, એક લેખક ઇંગ્લંડનાં અને ઇટાલિનાં ગામડાંના લોકોની ધાર્મિક સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે સરખાવે છે·—

"With all allowance for a considerable minority who have rejected Christianity, there can be no doubt that by far the greater part of the Indian people profess and practise the Catholic religion. The churches are numerous and generally well-attended... ..There is something beautiful and touching in the unanimity of an Italian village in matters of religion. The English visitor may be moved to a righteous envy when he observes the whole population flocking together to the house of God, and compares with this pleasant scene some village at home, where a great part of the population spends the Sunday morning in bed, and the rest of the day in the public-house or at the street-corner, where those who worship worship in hostile church or chapel, where most of those who worship in church think they have fulfilled the obligations of Sunday by listening to Matins, and where only a tiny minority offer the Lord's Service on the Lord's day."

તાત્પર્ય કે કૅથૉલિક ઇટાલિના ગામડાઓમા લોકો જે ઉત્સાહથી દેવળમાં એકઠા થાય છે, અને આખા ગુામડામા ધર્મની જે એકતા હોય છે–એમાંનુ પ્રોટેસ્ટન્ટ ઇંગ્લંડમા કાંઇ જ જોવામા આવતુ નથી: ઇંગ્લંડના ગામડાંમા જોશો તો રવિવારે સ્હવારે કેટલાક હજી તો પથારીમાં જ પડેલા હશે ! બાકીનો દિવસ કલાલના ઘરમા અથવા એવે જ ખરાબ ઠેકાણે ગાળતા હશે ! કેટલાક એક સંપ્રદાયના દેવળમા જશે તો બીજા બીજા સંપ્રદાયના દેવળમા જશે, અને પ્રાર્થના–સગીત સાભળ્યું એટલે રવિવારનુ કર્તવ્ય પૂરૂ થયુ !

પારકાની અધાર્મિકતાથી પોતાની અધાર્મિકતાનો બચાવ કરે એ હૃદય

અધમમાં અધમ હોવુ જોઇએ: એવા ઉપયોગને માટે અમે ઉપરનો ઉતારો આપ્યો નથી. અમે આમાંથી જે ઉપદેશ કાઢવા માગીએ છીએ તે એ છે કે (૧) ઇગ્લંડમાં ક્રિશ્રયન ધર્મ બરાબર પળાય છે, અને આપણો દેશ જ અધાર્મિકતાથી ભરેલો છે એવા વિચારથી આપણા ધાર્મિક ઉદ્ધાર પરત્વે નિરાશ ન થતાં, એમાં જે જે સુધારા કરવા જેવા છે એ ઉત્સાહ પૂર્વક કરવા જોઇએ; (૨) બીજી એક વાત એ સમજવામાં આવે છે કે સ્વતન્ત્ર-વિચારપ્રધાન ધર્મથી ધાર્મિક ઐક્યનો ભગ થાય છે, અને વ્યવસ્થિતસપ્રદાયસિદ્ધ ધર્મનુ અનુસરણ આ ઐક્યને અનુકૂલ છે: આ કૅથૅલિક ધર્મનુ પ્રોટેસ્ટટ ધર્મથી ચઢતાપણું-માટે ધર્મની જડતા દૂર થાય એટલે અંશે વિચારને પ્રવેશ થવા દઇ, સામાન્ય લોકને માટે અમુક વ્યવસ્થિત ધર્મ રહે એ ઠીક છે;* (૩) મનુષ્યહૃદય એવું વિશાળ, ગભીર અને અનેકતાનુ ભરેલું છે કે

* મિ. ચાર્લ્સ બૂથ જેવો એક પ્રોટેસ્ટન્ટ લેખક પણ લડનના ધર્મો સબન્ધી એના એક નવા પુસ્તકમા રોમન કૅથોલિક ધર્મની કેટલીક ઉત્કૃષ્ટતા નીચે પ્રમાણે કબૂલ કરે છે —

"The reality of the power of the Church of Rome is as remarkable with the cultivated classes as with the rougher, with the educated as well as ignorant, with those who have all worldly advantages no less than with those who have none. For poor and rich alike, their religion seems to be their greatest possession True religion, however met, brings with it this equality before God. Among those of rank wealth and fashion, whether hereditary Catholics or newly won converts their faith enters into, and I think, governs their lives to a degree rare among Protestants." (Vol VII. p. 249).

અર્થાત્ રોમન કૅથૅાલિક ધર્મ ગરીબ અને તવગર સર્વ ઉપર એક સરખી રીતે ખરી પ્રબળ ધાર્મિક અસર કરે છે.

રોમન કૅથેલિક ધર્મની આ ઉત્કૃષ્ટતા ઉપર ખાસ ભાર મૂકવાનુ કારણ એટલું જ કે રોમન કૅથોલિક ધર્મ આપણા ધર્મ સાથે ઘણી બાબતમાં સામ્ય ધરાવે છે અને આપણા ધર્મ જેવો જ 'વ્હેમી' મનાય છે, છતાં 'વ્હેમી' મનાતા ધર્મમા ખરૂં ધાર્મિક બળ પ્રોટેસ્ટટ જેવા શુષ્ક ધર્મ કરતા વધારે હોય છે એ તરફ ધાર્મિક સુધારો કરવા ઇચ્છનાર જનોએ લક્ષ દેવા જેવુ છે.

એને સ્વભાવિક રીતે વિકસવા દેતા જ એમાંથી વિવિધ પ્રકારના ધાર્મિક ભાવો ઉદ્ભવી આવે છે, અને આ રીતે વિવિધ ધર્મપથો અને સંપ્રદાયો જન્મ પામે છે. પણ એ સર્વ પથ—સંપ્રદાયની પાછળ ધાર્મિક એકતા હોવી જોઇએ. આપણે ત્યા આવા અનેક પથો હોવા છતા. આવી એકતા સપાદન કરવી અશક્ય નથી. આપણો કેળવાએલો વર્ગ ઇતિહાસદૃષ્ટિએ જોશે તો આપણા સર્વ પથો—જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મસુદ્ધા—મળી એક જ ધર્મ સરિતાનો પ્રવાહ બને છે. અને આપણો અભણ વર્ગ પણ "**सर्व देवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति**" એ સૂત્રનુ રહસ્ય—'ભગવાન બધા એકના એક' એ વાત—સારી રીતે સમજે છે)

[વસન્ત માઘ સંવત ૧૯૫૯]

૪૮.

સેન્ટ્રલહિંદુ કૉલેજ—બનારસ

"Man is by his constitution a religious animal," *Burke*

ભોળો ભક્ત ગાઈ ગયો છે કે—

"કોટડિયે નાણા કરી મર બેસે, ધર્મ વિના ધન તો શોભે નહિ,
સોળે શણગાર સજે મરની સુંદરી, પણ નાક વિના નારી શોભે નહિ."

ખરુ છે. ધર્મ એ મનુષ્યનુ "નાક" છે, એ જ એની ઉત્તમોત્તમ શોભા છે, પણ જરા વિશેષ વિચાર કરી જોતા જણાશે કે ધર્મ માટે આ અતિ અલ્પ કહેવુ છે. એથી આગળ વધીને કહી શકાય કે ધર્મ એ મનુષ્યનુ રુધિર છે, પ્રાણ છે, આત્મા છે. એનુ આન્તરમા આન્તર સ્વરૂપ અને અને તાત્ત્વિકમા તાત્ત્વિક રહસ્ય તે ધર્મ છે મનુષ્યનુ મનુષ્યત્વ ધર્મથી અંકાક છે એમ કહીએ તો પણ અતિશયોક્તિ નથી. "દીવાને તેલ જેટલુ આવશ્યક છે" તેટલી જ ધર્મભાવના મનુષ્યને આવશ્યક છે એ સત્ય છે. છતા, અર્વાચીન સમયમા હિંદુસ્થાનની યુનિવર્સિટિઓ ધર્મહીન કેળવણી આપવાનો યત્ન કરે છે. પરતુ એ યત્ન મનુષ્ય—સ્વભાવની અને એ દ્વારા પર-

આત્માની યોજનાની વિરુદ્ધ હોઈ નિષ્ફળ થયા વિના રહેશે નહિ એ નિશ્ચિત છે. હાલમાં એક સતોષની વાત એ થઈ છે કે આ ખામી તરફ મહાન્ વિચાર–કર્તાઓનુ અને સરકારનું સવિશેષ લક્ષ ખેંચાયુ છે, અને તે એટલે સુધી કે નૉર્થ–વેસ્ટર્ન પ્રોવિન્સીઝ (વાયવ્ય પ્રાંત) માં આ ખામી સરકાર તરફથી સ્પષ્ટ રીતે કબૂલ કરવામાં આવી છે, અને એ પૂરી પાડવા માટે બનતી સગવડ કરી આપવામા આવશે એમ ઉદાર દિલથી સરકારે જણાવ્યુ કહેવાય છે. આ રીતે એ સ્થળે ધાર્મિક કેળવણીને સામાન્ય ઉત્તેજન મળશે એ નક્કી થઈ ચૂક્યું છે. પણ આ ઉપરાંત વિશેષ આનન્દનુ કારણ આપણને એ મળ્યું છે કે આપણા ધર્મમા સૌથી પવિત્ર મનાતા સ્થાનમાં–કાશીમાં "સૅન્ટ્રલ હિન્દુ કૉલેજ" એ નામથી એક મ્હોટી કૉલેજ સ્થાપવામાં આવનાર છે, જે હાલમાં અલ્હાબાદ યુનિવર્સિટિના અગમાં પડશે, પણ જે જતે દિવસે, આખા હિન્દુસ્થાનમાં એની શાખાઓ સ્થપાઈ, એક સ્વતન્ત્ર યુનિવર્સિટિ થઇ જશે એમ ધરાય છે.

આ કૉલેજનો ઉદ્દેશ એવો છે કે પ્રાચીન અધ્યયનપદ્ધતિને વર્તમાન કાળને અનુકૂલ સ્વરૂપમા ઉપયોગમા લઈ, તેને અર્વાચીન શિક્ષણ સાથે જોડી, સર્વ જ્ઞાનના આધારભૂત ધાર્મિક જ્ઞાનને વિદ્યાર્થીઓના આત્મામા સારી રીતે સીચવુ–જેથી લૌકિક જ્ઞાન તાત્ત્વિકઉદ્દેશરહિત કે સ્વાર્થી કે મૂલ વિનાના વૃક્ષ જેવું શુષ્ક ન થઈ પડતાં, ધર્મજ્ઞાનરૂપી અમૃતરસથી સિંચાઇ એક ભવ્ય કલ્પતરુ સમાન થઇ રહે. આ કૉલેજની સ્થાપના માટે હિંદુસ્થાને પરોપકારી અને ઉત્સાહી બાઇ એની બેસન્ટનો આભાર માનવાનો છે. અને એનુ સ્વરૂપ ઘણે ભાગે એ બાઇને હાથે જ ઘડાશે, એટલે આ કૉલેજ પણ પ્રાચીન અને અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય અને અત્રત્ય કેટલાક ઉત્તમ ગુણોના સમુદાયરૂપ થશે એમ આશા રહે છે. વળી એ બાઈની મદદમા સર રમેશચદ્ર

પૃ. ૪૧૬ * ત્યારે આ રીતે જોતા તો મિ. ટાટાનો ઉપક્રમ માત્ર "શણગાર"-ને સ્થાને જ ? ના. હિદુસ્થાન એટલુ બધુ કૃશ–ધનહીન–છે કે એનું "નાક" ધર્મ-પણ આ કૃશતાના કારણથી એને સપૂર્ણ સૌન્દર્ય અર્પવા અસમર્થ છે, અને તેથી મિ. ટાટાનો યત્ન આ કૃશતા દૂર કરવા તરફ હોઈ " નાક " જેટલો જ સાર્થક છે. એટલા માટે એ ઉદાર દેશસેવાની સુદર્શન (૧૮૯૮ નવેબરના અક)મા અમે પ્રશસા કરી ગયા છીએ. એ પ્રશસાને 'ગુજરાતી' એ વિશેષ પ્રસિદ્ધિ આપી, તે જોઇ એના અધિપતિનો અમે ઉપકાર માનીએ છીએ.

તન્ત્રી.

મિત્ર જેવા સલાહકાર છે એટલે અયોગ્ય ઉત્સાહમાં ખેંચાઈ જવાશે એમ સાધારણ રીતે કોઇએ પણ બહુ ભય રાખવા જેવુ નથી. તથાપિ અમને એટલી દિલગીરી છે કે આ યોજનાને જસ્ટિસ રાનડે અને ડૉકટર ભાંડારકર તરફથી અનુમોદન મળ્યુ નથી. એ બે વિદ્વાનોની અને તેમાં વિશેષે કરીને મહાત્મા રાનડેની સલાહ આ કામમાં બહુ જ ઉપયોગી થઇ પડત, એટલુ જ નહિ, પણ અમને પોતાને તો આ ઉપક્રમ એ મહાન પુરુષની સલાહ વિના જોઇએ તેવુ સ્વરૂપ ધારણ કરશે કે નહિ એ વિષે કાંઇક શકા રહે છે એમ ખુલ્લા દિલથી કહ્યા વિના ચાલતું નથી.

હાલમાં તુરત હિદુધર્મના પ્રાચીન જ્ઞાનભડારમાથી ઉત્કૃષ્ટ બોધદાયક વચનો કથાઓ અને પ્રસંગોનો સગ્રહ કરી એક ગ્રન્થાવલિ રચાવવામા આવનાર છે એમ સભળાય છે. આ વિશે અમારૂ એટલુ કહેવું છે કે.—

(૧) આ ગ્રન્થાવલિમા સસ્કૃત ભાષા ઉપરાત આખા હિંદુસ્થાનમા બહુધા સ્વીકારાએલી એવી ભાષાઓમાથી–કબીર તુલસીદાસ આદિના–વચનોનો પણ સગ્રહ કરવો જોઇએ જેથી ધાર્મિક જ્ઞાન સસ્કૃતમા જ હોઈ શકે એવી અન્ધ શ્રદ્ધા દૂર થાય તથા માત્ર મુખપાઠ કરવાને બદલે વસ્તુનો હૃદયમા સાક્ષાત્કાર કરવા તરફ વિદ્યાર્થીઓનુ વિશેષ વલણ થાય. બને તો જેમ સસ્કૃતનો અભ્યાસ કરાવાય તેમ પાલીનો પણ સાથે જ કરાવાય તો ઠીક, તેમ ન બની શકે તો પાલીનુ સસ્કૃતમા સ્વરૂપાન્તર કરી એ ભાષામા પ્રતિપાદિત ઉપદેશોનો પણ વિદ્યાર્થીઓને લાભ આપવો જોઇએ.

(૨) બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મનો પણ વિશાલ હૃદયથી આ યોજનામા સમાવેશ કરવો ઘટે છે. કારણ કે એ ધર્મોનો ઉપદેશ મૂલમા *બ્રાહ્મધર્મને અંગે જ થયો હતો, અને તે તે સમયમા પ્રવર્તમાન અનેક પ્રકારના કચરાને બ્રાહ્મધર્મના પ્રવાહમાંથી દૂર કરવાને એ ધર્મો શક્તિમાન થયા છે.

(૩) આ ધાર્મિક ઉપદેશ શાસ્ત્રીઓ પાસે જ અપાવવાનો વિચાર હોય તો એ ભૂલ છે. ધાર્મિક બોધ સબળ અને સફળ કરવાનું સાધારણ નિયમ તરીકે એક જ સાધન છે અને તે એ કે જેણે સારી વિદ્વત્તા તથા સાધુ-

* હિદુ ધર્મ માટે અમારો આ શબ્દ છે (જુવો સુદર્શન ૧૮૯૮.) 'બ્રહ્મો'ધર્મને બ્રાહ્મધર્મ કહેવડાવવાનો જરા પણ હક નથી. ઉપનિષદોનો ઊંડો અભ્યાસ ન થએલો તેવે વખતે આ ભૂલ થએલી જણાય છે.

તા-(ઉભય આવશ્યક છે)-સંપાદન કરી છે એવા વિશાળ આત્માના સં-ન્યાસીઓ તથા જૈન ભિક્ષુઓ પાસે ઉપદેશ અપાવવે. આવા પુરુષો ન મળી શકે તો પછી ઉચ્ચ કેળવણીવાળા વાનપ્રસ્થાશ્રમી વિદ્વાનોને હાથે કામ લેવું. સન્યાસ અને વાનપ્રસ્થ આશ્રમ ઉપર અમારો ભાર એટલા માટે છે કે લાંબા ધાર્મિક અનુભવ વિના, તથા એ સાથે આવતી શાંતિ વિના, તથા અસાધા-રણ ત્યાગ વિના, ધાર્મિક ઉપદેશમા વિશુદ્ધિ તથા બળ આવતાં નથી; તેમ જ, ધર્મના વિષયમાં કલહપ્રિયતા પણ ઘણુ કરી પરમાત્માનું ધામ સમીપ આવ્યા વિના નષ્ટ થતી નથી.

(૪) છેવટે, અમારે એટલું કહેવુ જોઇએ કે આ ગ્રન્થાવલિ તથા ધા-ર્મિક કેળવણીની સર્વે વ્યવસ્થા બહુ વિશાળ હૃદયથી અને દીર્ઘ દૃષ્ટિથી થવી જોઇએ. નહિ તો, જુદા જુદા ધર્મ વચ્ચે અનિષ્ટ વિરોધ થશે, તથા પ-રિણામે હમણાં જ સ્વતન્ત્રતા પામેલી ભરતખડની બુદ્ધિને પુનઃ અયોગ્ય શાસ્ત્રશૃખલા પ્હેરાવાશે એ અસંભવિત નથી. આપણા દેશમાં પાછળના કા-ળના અન્ધકારને લીધે અનેક આચારવિચારો, જેને ધર્મના તાત્ત્વિક સ્વરૂપ સાથે બહુ લેવા દેવા નથી અને જેમા મનુષ્ય બુદ્ધિએ અને આપણા શા-સ્ત્રકારોએ પણ અનેક મતભેદ દર્શાવ્યા છે, તેને ધર્મનુ ઘણીકવાર આગ્રહ પૂર્વક તત્ત્વ માનવામા આવેછે પરતુ તેવા અશોને જો આ કૉલેજ ધર્મની કેળવણીમા પ્રવેશ કરવા દેશે તો તેથી અત્યન્ત હાનિ થવાનો સભવ છે. એમ અમારૂ માનવુ છે.

આપણા કેટલાક વિદ્વાન્ દેશહિતૈષીઓ પણ નીતિ અને ધર્મની કેળ-વણી શાળામા નહિ પણ ગૃહમાં જ આપી શકાય એમ મત દર્શાવે છે તે કાંઇક આવા જ ભયથી હોવુ જોઇએ. મિ. જસ્ટિસ્ રાનડેએ ઍલેકઝાન્ડ્રા ગર્લસ્કૂલમાં હમણાં જ આ મત ઉપર ભાર મૂકયો છે, તથા શાળામાં ધાર્મિક શિક્ષણ આપવા વિરુદ્ધ કેટલાક વિચારો દર્શાવેલા પ્રતીત થાય છે, પરંતુ તેમા પણ ઉપરના ભયની દૃષ્ટિએ જ એમનું એમ કહેવું થયુ હશે એમ અનુમાન કરવું ઘટે છે. સ્ત્રીકેળવણી નીતિ સુધારવાના સાધનમાંનુ એક મુખ્ય સાધન છે એ કરતાં આગળ જઇ, ધાર્મિક કેળવણી સર્વથા નિરર્થક છે એમ પ્રતિપાદન કરવાનો એમનો અભિપ્રાય હોય એમ માનવાને કારણ નથી. કેમકે આજથી ત્રણેક વર્ષ ઉપર વિલ્સન કૉલેજમા એક પ્રસગે બોલતાં એ વિદ્વાને જ આપણા કૉલેજ-વિદ્યાર્થીઓના ધર્મ પ્રાત અનાદર સબંધે બહુ

શોક દર્શાવ્યો હતો, તથા ધર્મનો અભ્યાસ સ્થૂલ દૃષ્ટિએ ગમે તેવો નિરર્થક લાગે પણ સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં એનું બહુજ પ્રયોજન છે એમ સ્પષ્ટતાથી જણાવ્યું હતુ. આ સર્વ જોતા આ પ્રસગે એ મહાત્માનુ તાત્પર્ય ધાર્મિક કેળવણીરૂપી સાધ્ય વિરુદ્ધ નહિ પણ એના સાધનવિરુદ્ધ હતું એમ કલ્પવું યોગ્ય છે.

ત્યારે જો ધાર્મિક કેળવણી અપાય એ સર્વાનુમતે ઇષ્ટ છે તો પછી એ શાળામા આપવી કે ગૃહમાં એ બીજો પ્રશ્ન છે. ગૃહમાં ધાર્મિક-શિક્ષણ આપવું જ જોઇએ એ નિ સંશય છે કેમકે ગૃહનો આ વિષયમાં એવો અનેકદેશી સંબંધ છે કે જેટલી અસર એ કરી શકે છે એનો દશાંશ પણ શાળા કરી શકે એમ નથી; અને આ જોતા, ઊછરતા બાળકોને ગૃહમાં ધર્મશિક્ષણ વિના રહેવા દઈ શાળાની ખામી કાઢનાર માબાપોનો થોડો દોષ નથી પરતુ એક તરફથી ગૃહકેળવણીની આવશ્યકતા સ્વીકારી, તથા શાળાદ્વારા જે ધાર્મિક શિક્ષણ અપાય એમાં પૂર્વોક્ત ભય રહે છે એનું સ્મરણ રાખી, તથા કવિતા અને ધર્મ શીખવ્યા શીખવતાં નથી એ વાત પણ કેટલેક અંશે સત્ય છે એટલુ કબૂલ કરી, અમારે એટલુ ઊમેરવું જોઇએ કે આ સાથે જ બીજી તરફથી શાળા–કેળવણીની તર્ફેણમા નીચેના વિચારો ધ્યાનમા લેવાના છે, જે એ કેળવણીની સર્વથા વિરુદ્ધ મત ધરાવનારા વિદ્વાનો પ્રાત અત્યન્ત માન-પુરઃસર અમે અત્રે મૂકીએ છીએ.

એક તો ગૃહમાં ધર્મ એના સમસ્ત બધાએલા સ્વરૂપમા જ દૃષ્ટિ આગળ સ્ફુરે છે પરતુ એના કારણસ્વરૂપાદિનો વિચાર કરવાને ગૃહમા સાધારણ રીતે અવકાશ રહેતો નથી, અને તેથી ઘણીકવાર ધર્મને અકારણ માની બાલકો એ તરફ ઉપેક્ષાદૃષ્ટિએ જુવે છે ગૃહકેળવણીની આ ખામી પૂરી પાડવા માટે શાળાની જરૂર છે

બીજુ, જ્યારે ઇંગ્લડ જેવા દેશમા પણ આ પ્રકારની કેળવણી માટે કેવળ ગૃહ ઉપર આધાર રાખવામા આવતો નથી, તો પછી હિદુસ્થાનને માટે અપવાદ શા માટે હોવો જોઇએ ? હિદુસ્થાનમાં પરસ્પર વિરોધી અનેક ધર્મો છે એ ખરી વાત છે. પણ અમને લાગે છે કે એ વિરોધ શમાવવાનો એક માર્ગ જ આ છે કે ઉચ્ચ પ્રકારની–ધર્મના સામાન્ય સ્વરૂપની–વિદ્યાર્થીઓને કેળવણી આપવી, જેથી પરસ્પર માનભરી દૃષ્ટિએ–ધર્મના વિષયમાં બેદરકારીથી નહિ પણ માનભરી દૃષ્ટિએ–તેઓ જોતાં શીખે.

ત્રીજું પાઠશાળાઓમાં લૌકિકશિક્ષણની સાથે સાથે ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાથી લાભ એ છે કે ધર્મ અને લૌકિકજ્ઞાન પરસ્પર સંબધમાં આવી, પરસ્પર ઘસાઇ યોગ્ય સમન્વય પામે છે.

વળી, આ ધાર્મિક કેળવણીની બાબતમાં હિંદુસ્થાનનિવાસી બધી કોમોમાં અમને હિંદુઓ જ સૌથી વધારે કમનસીબ લાગે છે. કારણ કે અગ્રેજોને માટે સ્વધર્મશિક્ષણપુરઃસર લૌકિકશિક્ષણ આપનારી અત્રે અનેક કૉલેજો છે અને મુસલમાનો માટે પણ સર સૈયદ અહમદના ભગીરથ પ્રયત્નને પરિણામે અલિગઢ પાઠશાળા સ્થપાઇ છે જેમાં ધાર્મિકશિક્ષણ માટે સ્પષ્ટ યોજના છે અને એ પાઠશાળાનો વિસ્તાર કરવા હજી પ્રયત્ન જારી છે. ખરું છે કે પારસીઓ માટે આમાંનુ કાઇ નથી. પણ પારસીઓની સખ્યા બહુ થોડી છે, અને જો કે હાલમા એમને ધાર્મિક કેળવણી મળવા માટે પાઠશાળાઓમાં ગોઠવણ નથી, તોપણ જતે દિવસે એ સબધી કાઇક વિચાર થયા વિના રહેશે નહિ; કારણ કે એ ઉત્સાહી કોમ છે, અને એકવાર એ બાબત એમના લક્ષમા ચોટી તો પછી એ ખામી દૂર કરવામાં જરા પણ વિલંબ થશે નહિ એ નિઃસંશય છે.

ત્યારે ટુકામાં આ કૉલેજ સંબંધે અમારો નમ્ર અભિપ્રાય એવો છે કે હિંદુસ્થાનના ખરા ઉદ્ધારનો મત્ર આ રૂપે દૃષ્ટિગોચર થયો છે, પણ તે **યોગ્યવિધિપુરઃસર પ્રયોજવામાં આવે તો જ.** સારી રીતે થતાં એનાથી જેટલો લાભ ધારવામાં આવે છે તેટલુ જ ખરાબ રીતે થતા નુકસાન થવા સંભવ છે. નુકસાન ન થતાં લાભ થાય એનો આધાર આ યજ્ઞના ઋત્વિજોના ઉપર છે. સર્વનો આધાર હિંદુસ્થાનના અદૃષ્ટ ઉપર છે.*

[સુદર્શન, જૂન ૧૮૯૯]

---

* આમાં અમે નવીન શુ કહ્યુ? એટલુ જ કે આ અસાધારણ બારીકીનો પ્રસગ છે, અને આથી કેવળ લાભ માની જેઓ આનદમાં આવી જતા હોય તેમને એની સાથે જ જોડાએલા અસાધારણ જોખમ ઉપર લક્ષ રાખવા વિનંતિ છે. સામાન્ય રીતે તો અમે આ ઉપક્રમને સ્તુત્ય માનીએ છીએ જ. અમારૂં કહેવુ કદાચ કેટલાકને મન્દસ્તુતિ જેવુ લાગશે. મન્દસ્તુતિ

૪૯.

ધર્મ-શિક્ષણ.

આપણી વર્તમાન કેળવણીમાં ધર્મશિક્ષણની ખામી છે એવી ફરિયાદ આજકાલ ચારે તરફથી સભળાય છે. પણ એ ફરિયાદ ટાળવાના માર્ગ બહુ સહેલા નથી. આપણા પરધર્મી રાજ્યકર્તાઓએ ધર્મતાટસ્થ્યનુ વ્રત લીધુ છે એટલે તેઓ તરફથી સરકારી શાળામા ધર્મશિક્ષણ દાખલ કરી શકાય એમ નથી. દેશી રાજ્યમાં એ દાખલ કરી શકાય—પણ અનેકધર્મી વિદ્યાર્થીઓની શાળામાં માત્ર સામાન્યધર્મનાં મૂળ તત્ત્વોનું તારણ કે ઐતિહાસિક નિરૂપણ તે ઉપરાત અધિક સાધ્ય નથી—અને તેમા પણ કોઇ ધર્મવાળાઓની લેશ પણ લાગણી ન દુખાય એવી સંભાળ લઇ કામ કરવું અતિ કઠિન છે. પણ ખરી ધાર્મિક પ્રગતિ માટે આટલુ શિક્ષણ બસ નથી. સર્વ ધર્મનાં સામાન્ય તત્ત્વો જોવાં એ ધાર્મિક ઉદારતા સંપાદન કરવા માટે સારૂ છે—પણ એમ કરનારની વાસ્તવિક સ્થિતિ પગથી વિનાના વિશાળ મેદાનમાં ચો તરફ નજર નાખતા ઊભેલા મનુષ્યના જેવી છે; ધાર્મિક પ્રયાણ કરવા માટે તો અમુક ધોરી પન્થનો સ્વીકાર કરવાની જરૂર છે. તમે પૂછશો કે વર્તમાન સમયમા વળી "પન્થ" કેવા? આનો ઉત્તર હુ એટલો જ આપીશ કે દરેક જણ પોતપોતાની ખાનગી ગલી કાઢે તે કરતા "ધોરી પન્થે" ચાલ્યો જાય એ પરમાર્થને પ્રાપ્ત કરવાનો વધારે સહેલો અને સહીસલામત

તો છે જ, પરતુ અમારી દૃષ્ટિએ એ જ સત્ય અને ન્યાય્ય દીસે છે એટલે તે કહ્યા વિના ચાલતું નથી પ્રકૃત વિષયની અમારી પ્રશસા કાઇક મન્દ છે એટલા ઉપરથી અમારો બ્રાહ્મધર્મ પ્રતિ ઉત્સાહ પણ મન્દ છે એમ અનુમાન કરનારને અમારો એટલો જ ઉત્તર છે કે અમને અમારા (બ્રાહ્મ)ધર્મ ઉપર અત્યન્ત—અમારૂ હૃદય ધારણ કરી શકે તેટલો—ભાવ છે, બ્રાહ્મધર્મનો પુનરુદ્ધાર જોવા અમારા બન્ધુઓને જેટલી ઉત્સુકતા હશે તેટલી જ અમને પણ છે. પરતુ ઉત્સાહના પૂરમા તણાઇ ખડક ઉપર અથડાવા અમે રાજી નથી માત્ર ખડકોનું અસ્તિત્વ સ્વીકારી એ સ્વીકારાનુસાર વર્તન રાખવાથી જ શ્રેય છે એટલુ સૂચવવાથી ઉત્સાહની મન્દતા જણાતી હોય તો તે અપવાદ સહન કરવા અમે તૈયાર છીએ.

તંત્રી.

માર્ગ છે. પવન ખડક સામે વાતે હોય તે એવા પવનમાં પણ આપણી હોડી નાખી એને ખડક સાથે અથડાવા દેવી એમ મારૂં કહેવુ નથી. પણ યાજ્ઞવલ્ક્ય—વ્યાસ—શુક—નારદ—મહાવીર—બુદ્ધ—શંકર—રામાનુજ—વલ્લભ આદિ આપણી પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન નાવિકોને આપણી નૌકા સોપીએ તો ખડકને જરા પણ ભય નથી. તેઓ કુશળ નાવિકો છે, ભવસાગરમાથી અસંખ્ય જીવો એમણે તાર્યા છે, અને આપણને પણ તારવા સમર્થ છે. પણ તેમ થવા માટે આપણી એઓના સામર્થ્યમા દૃઢ શ્રદ્ધા જોઇએ. આપણી શાળાઓના શિક્ષણમાં આ મહાત્માઓ સાથે આપણું કાઇક ઓળખાણુ કરાવવામાં આવે છે—પણુ એ શિક્ષણુ કેવળ બુદ્ધિની ભૂમિકામાં હોઇ એ થકી સમર્પણનો ભાવ આપણામાં પ્રેરવામા આવતો નથી. પણ જેમ પ્રભુને આત્મા નિવેદન કર્યા વિના પ્રભુની મીઠાશનો અનુભવ થતો નથી તેમ ઉપર કહેલા નાવિકોને આપણો કર સોંપ્યા વિના તેઓમા આપણને ઉદ્ધારવાનું કેવુ બળ છે એ સમજાતું નથી.

આ જાતનું સમર્પણ ઉત્પન્ન કરવા માટે તેઓના ગ્રન્થાત્માનું આપણને અહરહ પરિશીલન જોઇએ. એ પરિશીલન કરાવવા માટે ખાસ ધાર્મિક શાળાઓ જોઇએ. શાળાઓ તે કેવળ બાળકોને માટે જ નહિ પણ યુવાન અને વૃદ્ધ જનોને માટે પણ જોઇએ, કારણ કે પ્રભુના જ્ઞાનમા સૌ બાળક જ છીએ એના ઉપદેષ્ટા પુરુષો તે માસિક પગારની દૃષ્ટિવાળા શિક્ષકો કે ધન સત્તા આદિની એષણાઓથી ભરેલા અર્ધસંસ્કારી આચાર્યો નહિ, પણ સાદુ જીવન ગાળતા, અને પ્રતિદિન પોતાનો ધાર્મિક અનુભવ વધારે ઉચ્ચ ગભીર અને વિશાળ કરતા જતા—એવા પરોપકારી વિદ્વાન સજ્જનો જોઇએ.

તમે વાજબી પ્રશ્ન કરી શકશો કે—આપણી વર્તમાન અધોગતિની અવસ્થામાં આવા સાધુ પુરુષો કયાથી લાવવા ? આનો ઉત્તર હુ એટલો જ આપીશ કે એ જ શાળાઓમાંથી એવા પુરુષો નીકળશે; વર્તમાનના વિદ્યાર્થીઓ એ જ ભવિષ્યના ખરા ગુરુઓ બનશે. અને મારા ઉત્તરમાં અન્યોન્યાશ્રય દોષ ભાસતો હોય તો તે સહી લેજો કારણ કે જગતનો સઘળો વ્યવહાર અન્યોન્યાશ્રયથી જ વિદ્ધ છે. એક વખત ગમે તે પદાર્થને ઓજાર બનાવી ખાણ ખોદો, પછી એ ખાણમાથી લોઢુ નીકળશે તેની કોદાળી બનાવીશુ, અને એ કોદાળીથી વિશેષ ખાણ ખોદીશું. કોઇ પણ કાર્ય શરૂ કરતી વખતે, એ ઉત્તમ રીતે થાય તો જ શરૂ કરવુ એવો આગ્રહ લઇને

બેસીએ તો એક પણ સારૂં કામ થઇ શકે નહિ. જે સાધનો મળી શકે તેનો ઉપયોગ કરીને, પણ ઉચ્ચ ભાવના રાખીને, શરૂઆત કરીએ તો આજનું સાધ્ય તે કાલનું સાધન બને, અને દિન પર દિન સાધન અને સાધ્ય ઉભયનો ઉત્તરોત્તર સુધારો* થતો જાય. માટે આપણા ધર્મનો અને તે સાથે આપણા દેશનો ઉદય ઇચ્છનાર દરેક જનને અમારી નમ્ર વિનતિ છે કે ધર્મ-શિક્ષણ માટે—વૃથા ચર્ચામાં કાળ ન ગાળતાં—યોગ્ય ખાનગી શાળાઓ (દિવસમાં માત્ર એક કલાક ઉપદેશ આપે તો બસ એવી શાળાઓ) સ્થાપો. અને એના નિભાવ માટે ઉદાર શ્રીમન્તોની તેમજ આપણાં લાખોની ઉપજવાળાં ધર્માદાસ્થાનો—જેના દ્રવ્ય ઉપર આપણો જ હક છે—તેની મદદ લો.

પણ એકલી શાળાઓથી જ આપણી ધાર્મિક સ્થિતિ સુધરી જશે એમ આશા રાખશો નહિ. ગૃહ જેવી ધાર્મિક શિક્ષણની બીજી શાળા નથી. બાહ્ય શાળાઓમા પુસ્તકદ્વારા; જે શિક્ષણ મળે છે તે ગૃહમા જીવનદ્વારા મળે છે, પુસ્તકો જે ખુલાસા નહિ કરી શક્યા હોય તે ગૃહજીવન કરશે. પ્રભુ કરુણામય છતાં મનુષ્યને શિર દુ ખ કેમ નાખતો હશે, અગર તો પ્રભુના દુ ખ નાંખ્યા છતાં ભક્ત પ્રભુને કેમ વળગતો જતો હશે—ઇત્યાદિ શંકાઓનું સમાધાન જે ઉત્તમ તાર્કિકો નહિ કરી શક્યા હોય તે,—બાળકને ઓસડ પાતી કે વાંક માટે મારીને રોતી માતા, અને માર ખાધા છતાં માતાને વળગવા જતું અને એના જ ખોળામા જતું અને એના જ ખોળામાં રોઇને સૂઇ જતું બાળક, દર્શન માત્રથી કરી દેશે. વળી બાહ્ય વ્યવહારના જગતમા પણ જે જીવન પડદા અને પીછોડાથી ઢંકાએલું રહે છે તે ગૃહમાં ખુલ્લું—કાંઇ પણ શંકા કે ભય રહિત, સ્વરૂપમા—દેખાય છે, અને યોગીઓ અન્તર્મુખ થઈ વૃત્તિઓનુ જે પર્યાલોચન કરે છે ગૃહમા એક બાળક પણ સહજ રીતે હરતા ફરતાં રમતાં જમતા કરી લેછે. માટે ગૃહજીવન પ્રભુ વિનાનુ ન રાખો. પ્રકૃતિમા પ્રભુનો નિવાસ ન હોય તો પ્રકૃતિ કેવી શૂન્ય અને અર્થરહિત છિન્નભિન્ન અને ગાંડી—બની જાય ! તેમ ગૃહમાં પણ પ્રભુના વાસ વિના શૂન્યતા અને વ્યર્થતા જ આવે, દેખીતી સમૃદ્ધિ અને જાહોજલાલી પણ અન્તરમાં દારિદ્રય અને ઝાંખપ વિના અન્ય ન હોય લક્ષ્મી અને સત્તાથી ઝગમગતાં દિલ્હી રોમ અને ઇરાન જેવાં મહારાજ્યો એમાથી પ્રભુનો વાસ ઊઠી ગયો તેની સાથે—ધૂળભેગાં થઇ ગયાં, તો આપણુ ન્હાનુ સરખુ ઘર—ખોરડુ તે શા હિસાબમાં ? માટે આપણા ગૃહજીવનમા જે નાસ્તિકતા અને પ્રમાદ આવ્યાં છે તેને એકદમ દૂર કરો.

આ ધાર્મિક કેળવણી પ્રાપ્ત કરવાની અને કરાવવાની મુખ્ય ફરજ નવું શિક્ષણ પામેલા (ગ્રૅડયુએટ) વર્ગની છે. એ વર્ગનો થોડોક ભાગ જેને કાંઇ પણ ધાર્મિક ભૂખ હોય છે તે "સમાજ" કે થિયોસોફિ તરફ વળે છે. અને જો કે ધર્મરહિત જીવન ગાળવા કરતાં આ વલણ ઘણે દરજ્જે સારૂં છે, તથાપિ એટલુ તો કહેવું જોઇએ કે થિયોસોફિ એ ધર્મ નથી પણ ધર્મનુ ફક્ત એક દૃષ્ટિબિન્દુ છે; અને "સમાજો"નો ધર્મ તે જીવન નિભાવે એવો પૌષ્ટિક ખોરાક નથી, પણ માત્ર કંઠ ભીનો કરે એવુ પાતળુ પાણી છે— બીજુ રૂપક લઇએ તો ચામડીની અને પચનહાભૂતના જીવન્ત દેહની વચ્ચે જેટલો ફેર છે તેટલો "સમાજ"ના ધર્મની અને સનાતન ધર્મની વચ્ચે છે. માટે અમારા ગ્રૅડયુએટ બન્ધુઓને અમારી વિનતિ શુદ્ધ સનાતન ધર્મને જીવનમા ઊતારી એના રસ અને એના બળનો અનુભવ કરવાની છે. પામરમાં પામર દેખાતો અભણુ ખેડૂત કે પોતાની ધાર્મિક ફરજ વીસરી અધોગતિ પામેલો ગામડાનો બ્રાહ્મણ સર્વ અમારા બન્ધુઓ છે—છતા અમે ગ્રૅડયુએટોને આ કાર્ય માટે અમારા ખાસ બન્ધુઓ માની વિનતિ કરીએ છીએ, તેનુ કારણુ એ કે એ વર્ગથી જ સનાતન ધર્મનો ખરેખરો ઉદ્ધાર થઇ શકશે એમ અમારૂ માનવુ છે. જગત્ નુ વર્તમાન જીવન તેઓ જ જાણે છે, અને સનાતન ધર્મને અજ્ઞાનના કૂપમાથી કાઢી કયાં મૂકવો એનુ ખરૂ સ્થાન તેઓ જ સમજે છે પણ ગ્રૅડયુએટ વર્ગનુ આમ ગૌરવ કરવામા અમે તેઓની વર્તમાન સ્થિતિ વીસરીશુ નહિ. બર્ક-બેકન કે કેમિસ્ટ્રિ-ઍલ્જીબ્રાના અધ્યયનથી, બલ્કે ટેનિસન વર્ડ્ઝવર્થના ધાર્મિક ચિન્તનથી પણુ, પૂર્વોક્ત કાર્ય કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી, થવાનો નથી. પશ્ચિમની પ્રબળ પ્રજાઓનુ ધાર્મિક જીવન શેનાથી પોષાય છે એ વિચારશો તો જણાશે કે આપણી યુનિવર્સિટિમા શિક્ષણુ અપાય છે તેવુ શિક્ષણુ પશ્ચિમની પ્રજામાં વ્યાવહારિક જીવનમા જ ઉપયોગમાં લેવાય છે—જો કે ત્યા પણુ વ્યવહારમાં જોઇતું નૈતિક અને ધાર્મિક બળ તો અન્યત્રથી જ આવે છે. ટેનિસન વર્ડ્ઝવર્થ આદિના ધાર્મિક ચિન્તનો પણુ જેટલે અંશે એ પ્રજાની પ્રાચીન ધાર્મિક ભાવના ઉપર અધિક પ્રકાશ પાડે છે તેટલે જ અંશે એ ઉપયોગી થાય છે. અર્થાત્, બાઇબલ ઉપરના ઉપદેશો, તથા જીસસ એ મનુષ્યજાતિને ઉદ્ધારનાર સાક્ષાત્ પ્રભુ છે

એવો નિઃશંક વિશ્વાસ–એ જ એ પ્રજાઓની નૈતિક અને ધાર્મિક બળ પૂરનાર શક્તિઓ છે. તે જ પ્રમાણે આપણા ગ્રૅડ્યુએટો પણ જ્યારે આપણા પ્રાચીન ગ્રન્થો લઇ, તે ઉપર અન્તર્ના તેજ અને ઉત્સાહથી ભર્યાં વ્યાખ્યાનો આપશે, અને કૃષ્ણ* એ સાક્ષાત્ પરમાત્મા છે એમ એમના હૃદયો સાચી શ્રદ્ધા ધરશે–ત્યારે જ આપણા દેશનો ધાર્મિક ઉદ્ધાર કરવાનુ બળ એમનામાં આવશે.

[વસન્ત ફાલ્ગુન ૧૯૬૬]

---

* કૃષ્ણ પરમાત્મા છે એમ કહેવામા, રામ કે શિવ, જગદમ્બા કે મહાવીર કોઇનો નિષેધ અમને વિવક્ષિત નથી: " કૃષ્ણ " એ તો અમે માત્ર ઉદાહરણરૂપ નામ લીધુ છે; તાત્પર્ય કહેવાનુ એ છે કે જે નામ ઉપર તમારૂ હૃદય સાચા ભાવથી લાગે તે નામને તમારા જીવનનો મન્ત્ર કરી જપો અને જપાવો. જે નામનો અવલમ્બ કરશો તે સર્વ વ્યાપક હોઇ અન્ય સર્વ નામો પોતામાં સમાવી લેશે.